

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

CHRISTIAN IV'S BYANLÆG
OG
ANDRE BYBYGNINGSARBEJDER

VILH. LORENZEN

AMÉNAGEMENT DE VILLES
ET
AUTRES TRAVAUX URBAINS
DE CHRISTIAN IV

AVEC LA COLLABORATION DE
OTTO BRANDT†, ALF. BRAMIGK, HARALD HALS II
ET RAGNAR JOSEPHSON

ÉDITION SUBVENTIONNÉE PAR
LA FONDATION RASK-ØRSTED

SOCIÉTÉ POUR
LA PUBLICATION DES MONUMENTS D'ART EN DANEMARK
ANDR. FRED. HØST & FILS, COPENHAGUE 1937

VILH. LORENZEN

CHRISTIAN IV'S BYANLÆG
OG
ANDRE BYBYGNINGSARBEJDER

UNDER MEDVIRKNING AF
OTTO BRANDT †, ALF. BRAMIGK, HARALD HALS II
OG RAGNAR JOSEPHSON

MED STØTTE AF
RASK-ØRSTED FONDET
UDGIVET AF
SELSKABET TIL UDGIVELSE AF DANSKE
MINDESMÆRKER

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

I KOMMISSION HOS
ANDR. FRED. HØST & SØNS FORLAG, KØBENHAVN 1937

Printed in Denmark
NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKIÆR) KØBENHAVN
Klichéerne er udført i
F. HENDRIKSENS REPRODUKTIONSANSTALT

FORORD

Fra Elben til Nordnorge, fra Vesterhavet til Kalmarsund træffer man den Dag i Dag stærke Vidnesbyrd om Christian IV's Indsats paa Bybygningsomraadet, dels igennem Byer og Bydele, han har anlagt, dels gennem de Arbejder, han lod komme ogsaa alt bestaaende Byer til Gode. En Del af, hvad han har skabt, er i Aarhundredernes Løb forsvundet eller stærkt udvisket. Det har ikke kunnet være andet. Endelig blev heller ikke alt, hvad Christian IV tilsigtede paa dette Omraade, virkeliggjort. Men alt, ej alene det endnu bevarede, men ogsaa det delvis udviskede, ja helt forsvundne eller kun paatænkte, har sin store Værdi, fordi det viser, i en samlet Sum, hvad den kongelige Bygherre og hans Mænd tilsigtede og hvad de formaaede.

At give en samlet Oversigt over Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder er dette Værks Hensigt og Formaal.

Ved Afgørelsen af, hvad der er medtaget af Byanlæg og andre Bybygningsarbejder er fulgt følgende Synspunkter. Foruden de virkeliggjorte Byanlæg behandles ogsaa paatænkte Byer og tillige saadanne Anlæg, der først senere er voksede frem til Byer, ligesom der er taget skyldigt Hensyn til Omreguleringer af alt bestaaende Byers Gadenæt. Af isolerede Befæstningsanlæg, hvoraf Tiden og Krigene krævede en Del, er kun behandlet saadanne, der kan betegnes som Soldaterbyer. Desværre haves ingen Kendskab til, hvorledes den 1619 i Forindien anlagte Koloni, Trankebar, udformedes og bebyggedes i Christian IV's Tid.

Saa vel Bygninger af forskellig Art — offentlige og private — som Befæstningsanlæg om alt bestaaende Byer er medtagne og behandlede i det Omfang, Forstaaelsen af vedkommende By som levende Organisme kræver. Men det kan ikke stærkt nok understreges, at dette Værks Formaal og Hensigt er at skildre *Bybygningshistorie* — ikke at give Arkitektur- og Fortifikationshistorie.

Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder er interessante hver for sig. Men det har været et Hovedformaal for nærværende Arbejde ogsaa at give den almindelige tidsmæssige Baggrund for deres Tilblivelse — at give i al Fald en Antydning af de politiske, militære, økonomiske og tekniske Forudsætninger og, sidst, men ikke mindst, af selve Bybygningens kunstneriske Indhold, maalt med det øvrige Europas Indsats paa dette Omraade.

De mange, der har været mig behjælpelige under dette Arbejdes Planlæggelse og Udførelse bringer jeg herved min hjærteligste Tak. En ganske særlig Tak skylder jeg Bestyrelsen for Rask-Ørsted Fondet, uden hvis Støtte dette Arbejde ikke havde kunnet gennemføres.

Vilh. Lorenzen.

INDHOLD

	Pag.
I Kongerigerne Danmarks og Norges og Hertugdømmerne Slesvigs og Holstens Byer ved Overgangen til 17. Aarhundrede	1
II Forudsætninger for Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder...	13
III Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder	37
1. Kongeriget Danmark	39
Indledning	41
Den sjællandske Øgruppe	62
København med Christianshavn	63
Helsingør	109
Sorø	112
Frederikssund	114
Nakskov	117
Nykøbing paa Falster	120
Nørrejylland og den fyenske Øgruppe	123
Jyllands By	124
Skanderborg	134
Aalborg	135
Hals	136
Nyborg	137
Assens	139
Rudkøbing	140
Skåne, Halland, Blekinge	143
Indledning	145
Christianopel	150
Christiansstad	160
Ystad	177
Malmø	181
Halmstad	186
Laholm	202
Varberg	208

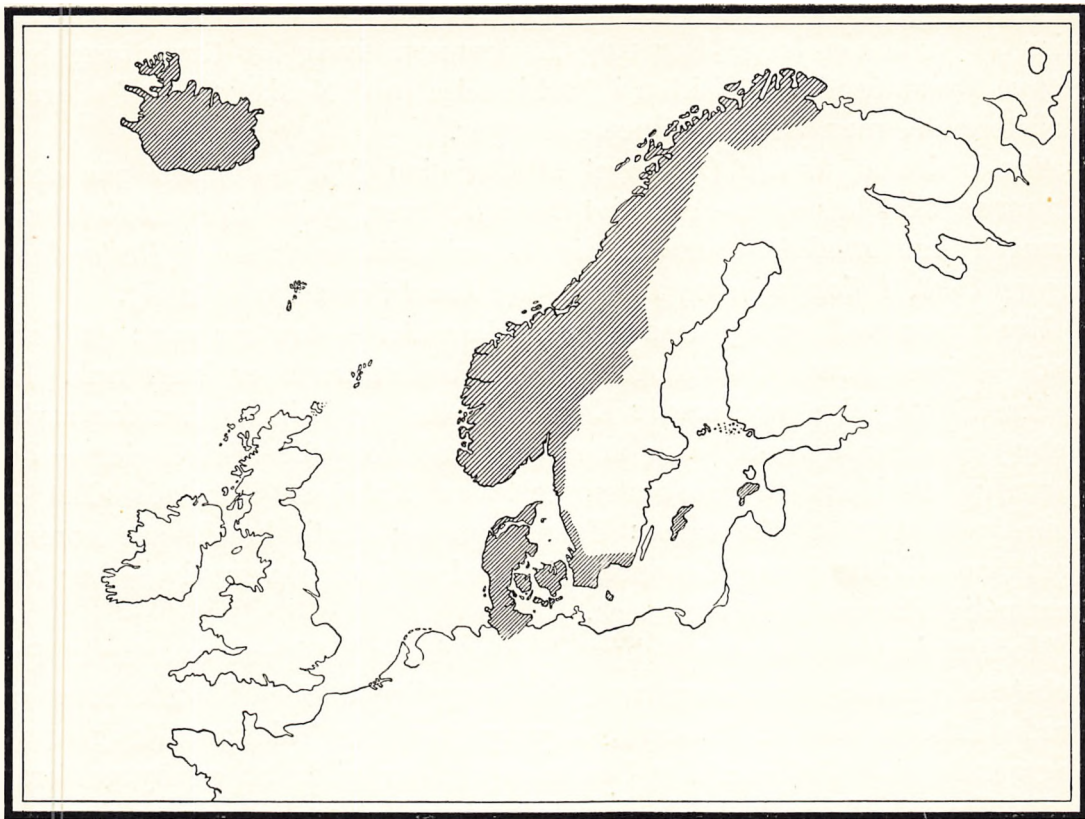
	Pag.
2. Kongeriget Norge.....	227
Indledning.....	229
Kongelv.....	233
Uddevalla.....	242
Marstrand.....	245
Christiania, nu Oslo.....	254
Christiansand.....	281
Bergen.....	294
Bergstedene Kongsberg og Røraas.....	308
3. De kongelige Dele af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten.....	315
Indledning.....	317
Glückstadt.....	329
Krempe.....	354
Bredsted.....	356
Rendsborg.....	359
Brunsbüttel.....	362
Byen ved Howacht.....	363
Christianspries.....	364
Fortet ved Rødemis.....	369
Byen ved Ballum.....	370
IV Hvad vidste Christian IV og hans tekniske Hjælpere som Bybyggere og hvad formaaede de i Praksis?.....	373
Résumé.....	395
Henvisninger.....	419
Sted- og Navnefortegnelse.....	439
Trykfejl og Rettelser.....	443

I

KONGERIGERNE DANMARKS OG NORGES
OG HERTUGDØMMERNE SLESVIGS
OG HOLSTENS BYER VED OVERGANGEN
TIL 17. AARHUNDREDE

AF

VILH. LORENZEN

MÆRKE­LIG — uforud­seelig — kan Byers Skæbne være! At følge dem er som at gaa om Bord i et Skib med ukendt Bestemmelses­sted. Vil det naa frem eller gaa til Grunde under Vejs? Og — under alle Omstændigheder — hvordan vil Sejladsen forme sig? Der er noget symbolsk i den Omstændighed, at saa mange Byer — og ikke blot Sø­købstæder — har et Skib som Mærke, selvom det ikke er alle Byer, der som Paris saa for­trøstningsfuldt har turdet skrive under *sit* Skib: *Fluctuat, nec mergitur* — Lad det kun slingre, det skal nok holde sig oven Vande!

Slige Tanker melder sig uvilkaarlig, naar man beskæftiger sig med Byers Historie — ihvorvel Eksistens­kampen kun er en enkelt, omend meget væsentlig Side af den. Men de melder sig med særlig Styrke, naar Talen er om Europas Byer i 16. og 17. Aarhundrede, med de store Omvæltninger i deres indre og ydre Forhold. Ogsaa i Christian IV's Riger og Lande fik Byerne Tidens Forskydninger i Handel og Vandel og i Politik at føle. Over hele Europa var der gamle, ærværdige Byer, der sygnede hen, medens nye rejste sig — spontant, eller paa Fyrstebud.

Denne store Bevægelighed og Omskiftelighed indenfor Byernes Verden skulde ogsaa sætte sig stærke Spor i de skandinaviske Riger. I Kongerigerne

Afb. 1. Kongerigerne Danmark og Norge og Hertugdømmerne Slesvig og Holsten ved Kong Christian IV's Tronbestigelse.

O. E. Christensen del.

Danmark og Norge og i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten var Christian IV hele sin lange Regeringstid igennem ivrig for Grundlæggelsen af nye Bysamfund, undertiden i Forbindelse med Nedlæggelse af allerede eksisterende, men stærkt reducerede Byer.

For bedre at forstaa Omfanget af Christian IV's Indgriben paa dette Omraade, skal her gives et hastigt Overblik over, *hvilke Byer af Købstadskarakter han raadete over ved sin Regeringstiltrædelse -- i Hertugdømmerne 1593, i Kongerigerne 1596 — og hvorledes de fordelte sig.*

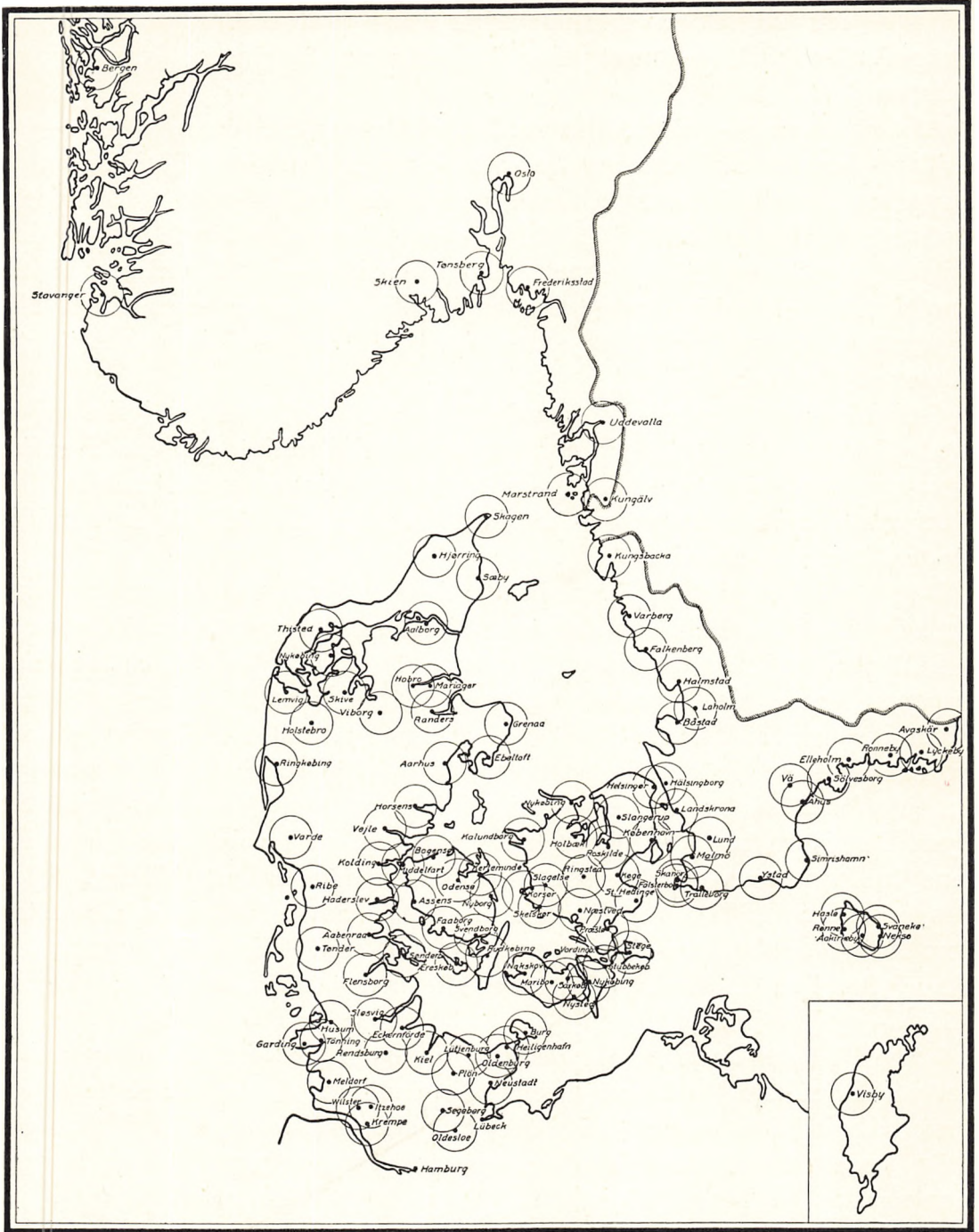
Hvad man ved en By med Købstadskarakter — kortere sagt: en Købstad — forstod ved Overgangen til 17. Aarhundrede er klart nok. En tættere Bebyggelse med særlig Købstads »Ret og Frihed« fremfor andre Bebyggelser, og optegnet i og anerkendt ved kongelige Privilegier — det var efter Datidens Begrebsbestemmelse en Købstad. Købstads »Ret og Frihed« er først og fremmest: Egen Styrelse; dertil kunde saa komme egen Jurisdiktion samt Monopolbestemmelser for Erhvervsliv — her fornemmelig Handel og Haandværk.

Modsætningen til andre Bebyggelser springer i Øjnene overfor et Par købstadslignende Dannelser ved de kongelige Slotte Skanderborg og Frederiksborg, sidst i 16. Aarh. Her er der kun Tale om Kongebreve angaaende *visse* Friheder for Undersaatter, der vilde bo og bygge foran vedkommende Slotte¹). At de faar »Købstads Ret og Frihed«, er der ikke Tale om! Noget andet er, at der her er *Tilløb til Købstæder*. Endnu stærkere tegner Modsætningen sig i de Tilfælde, sidst i 16. Aarh., hvor der nedlægges Købstæder — som de to hallandske Kungsbacka og Falkenberg 1578. De Borgere, der blev tilbage, skulde miste borgerlig Ret og Frihed, ogsaa Markedsret og være ansat til Skyld og Landgilde »som andre Bønder«²). Begge Købstæder fik forøvrigt senere Tilladelse til at bestaa!

Uden forøvrigt her at komme nærmere ind paa de enkelte Byers geografiske Beliggenhed i vedkommende Landsdel eller terrainmæssige Plads i Landskab og Egn, vil det være hensigtsmæssigt at lade Oversigten over Købstadbestanden ved Aar 1600 følge de naturlige Opdelinger af Christian IV's vidtstrakte Riger og Lande (Jvf. Afb. 2).

Centralt i *Kongeriget Danmark* ligger *den sjællandske Øgruppe*. Af de 4 købstadbærende Øer havde den største, Sjælland, de samme Købstæder som nu — fraregnet det senere nedlagte Slangerup og de yngre Sorø og Frederikssund — ialt 16. Begyndelsen til baade Sorø og Frederikssund skete forøvrigt paa Christian IV's Initiativ. Møen og Falster havde sine nuværende Købstæder, henholdsvis 1 og 2, medens der af Lollands nuværende 5 Købstæder dengang manglede Rødby.

Den sjællandske Øgruppes samlede Antal af Byer var følgelig: 16 + 1 +

Afb. 2. Kort over Købstadbestanden c. 1600. Med Angivelse af en 15 Kilometergrænse for hver Købstad. I Kongeriget Danmark ligger Købstæderne paa Sjælland og Fyen gennemgaaende normalt efter 15 Kilometergrænsen. Paa Lolland-Falster og Bornholm er der Bytrængsel. I Nørrejylland hersker i flere Lande Byfattigdom, særlig i Midtjylland. I Halland, Skaane og Blekinge er Købstædernes Beliggenhed gennemgaaende normal, fraregnet Sydvestskaane og Vestblekinge; de indre Egne er byfattige. Kongeriget Norge er fattigt paa Købstæder (Paa Kortet mangler Trondheim). I Hertugdømmerne er Forholdene omtrent som i Nørrejylland, dog med Bytrængsel i Sydvestslesvig, i Vest- og Nordøstholsten.

O. E. Christensen del.

2+4 — ialt 23. De mest velhavende var — at slutte fra Ydelsen af Pengeskatter 1588 — næst efter København: Helsingør, Nakskov og Næstved³).

Af *Østersøerne* — Bornholm med Christiansø, Gotland og Øsel — var Gotland knyttet til Danmark fra 1361 og Øsel fra 1583; Besiddelsen af Dagø var mere usikker, men Øen regnedes dog c. 1600 med til Danmark. Gotland og Øsel afstodes 1645 til Sverige. Bornholm havde alt da sine nuværende Købstæder, fraregnet Allinge-Sandvig — ialt 5. Gotland havde kun een By — Visby. Bortset fra den sidste, der endda var i stærk Tilbagegang, var samtlige Byer saare ringe og 1588 end ikke ansatte til Ydelse af Pengeskatter.

Geopolitisk set danner den fyenske Øgruppe tillige med den jyske Halvø med Holsten et Hele. Men politisk og administrativt var den fyenske Øgruppe kun knyttet til Nørrejylland i dets daværende Udstrækning.

Af *den fyenske Øgruppe* ses her bort fra Ærø, der politisk og administrativt hørte til Slesvig.

Den største af Øerne, Fyen, havde de samme 8 Købstæder som nu, ligeledes Langeland sin ene Købstad. Rigest var Odense, dernæst Assens⁴).

I *Nørrejylland* fandtes sidst i 16. Aarh. de samme Købstæder som nu, fraregnet Fredericia, Skanderborg og Nibe, der kom til senere og senest Frederikshavn, Silkeborg, Esbjerg, Nørresundby, Løgstør, Herning, Struer og Brønderslev; Fredericia er Resultatet af Christian IV's mangeaarige Arbejde for at skabe en Fæstningsby i Lillebæltegnen. Det bliver ialt 22 Byer. Det store Land er dog relativt byfattigt, og forbløffende faa er de rene Indlandsbyer — faktisk kun Holstebro, Hjørring og Viborg. Efter Pengeskatterne 1588 var Aalborg den mest velhavende Købstad; derefter kom Aarhus, Ribe, Randers, Horsens, Viborg og Kolding. Betegnende for Nørrejylland er det store Antal smaa, ofte meget smaa, Købstæder, særlig i Nord- og Vestjylland⁵).

Østligst i Riget dannede *Skaane, Halland og Blekinge* et Hele, forsaavidt det var Randlandet udenom Sverige, beskyttet mod Vest af Kattegat og Øresund, mod Syd og Øst af Østersøen. Halland afstodes 1645 til Sverige.

De Købstæder, *Halland* havde tilbage ved Overgangen til 17. Aarh. var: Kungsbacka, Varberg, Falkenberg, Halmstad og Laholm, ialt 5.

Hvad disse Købstæder 1588 betalte i Pengeskatter er ikke imponerende. Højest staar Halmstad, derefter Varberg, medens Falkenberg og Laholm kun yder meget lidt og Kungsbacka end ikke er medtaget.⁶)

I *Skaane*, hvortil her regnes det dengang blekingske Villands Herred, fandtes — foruden de nuværende Købstæder — Vä og Aahus, begge senere nedlagte til Fordel for det af Christian IV anlagte Christiansstad. Skaane havde ialt 12 Købstæder, alle liggende ved eller nær Kyst og

følgelig med en mærkelig Byfattigdom i de indre Egne af Landsdelen. De skaanske Købstæder var relativt velstaaende efter deres Pengeskatter af 1588 at dømme. Malmø hævder sig smukt; derefter kommer — med et kraftigt Spring — Landscrona og Ystad⁷).

I *Blekinge* — bortset fra Villands Herred — laa foruden det nuværende Ronneby: Elleholm, Lyckå og Avaskär — ialt 4 Købstæder. De var alle meget beskedne i Størrelse⁸). Avaskär maatte ved Aarhundredskiftet vige for det af Christian IV anlagte Christianopol; Lyckå og Elleholm forsvandt omtrent samtidig.

Samtlige Købstæder i Kongeriget Danmark ved Aar 1600 var ialt 81.

Dette er i og for sig et betragteligt Tal. Og paa Forhaand vilde man mene, at Tallet var altfor højt i Forhold til Byerhvervenes datidige Betydning i Samfundet og for Landets Befolkning. En Statistik over Talforholdene mellem By- og Landbefolkning i Begyndelsen af 17. Aarh. lader sig imidlertid ikke opstille. I Midten af 17. Aarh. skal Kongerigets Befolkning have været c. 900 000 Indbyggere, hvoraf c. 130 000 levede i Købstæder, d. v. s. c. $\frac{1}{7}$ af den samlede Befolkning eller c. 14 pCt.⁹). Ej heller om Købstædernes Indbyggerantal ved man synderlig Besked, udover visse større Byers som København, der ved 1600 havde c. 18 000 Indbyggere, medens Helsingør, Malmø, Odense, Ribe, Aarhus og Aalborg havde 3—4000 Indbyggere. Derefter kom med c. 2000 Indbyggere Viborg, Randers, Horsens, Kolding, Svendborg, Nyborg, Køge, Nakskov og Ystad¹⁰). Dette vil atter sige, at af de 81 Købstæder havde kun c. 16 2000 Indbyggere eller derover. Resten, d. v. s. c. 65, var, selv efter Datidens Forhold, kun for Smaakøbstæder at regne — mange sikkert saa smaa, at kun Stilling og Navn skilte dem ud fra velvoksne Landsbyer.

Købstædernes indbyrdes Beliggenhed forklarer i nogen Maade, hvorfor saa overordentlig mange af dem, trods Datidens ganske gode Vilkaar for Byerhvervene, alligevel var Smaastæder.

Paa hosstaaende Kort (Afb. 2) er indtegnet Kongeriget Danmarks samtlige Bebyggelser af Købstadsrang, inden Christian IV indledede sin Bypolitik. Cirklerne udenom Byerne angiver en 15 Kilometergrænse. Denne Grænse er valgt, ikke fordi den knytter sig til et bestemt erhvervspolitisk Forhold i hine Tider, men fordi den giver en god Forestilling om Bytætheden. Kortet viser desuden, at *den indbyrdes Afstand af 30 Kilometer — c. 4 Mil — synes at have været den normale, da Byerne i fjærne Aarhundreder blev til og lagde sig til Rette i de forskellige Landsdele.*

Afvielser er der dog! For Nordjyllands og Skaanes Vedkommende er alt gjort opmærksom paa *Byfattigdom*. Store Omraader, navnlig i Midt- og Vestjylland er totalt blottede for Bydannelser. Andre Steder er der

til Gengæld *Bytrængsel* — som det i forfærdende Grad er Tilfældet paa Lolland-Falster og paa Bornholm. Som rimeligt er i et Rige som Danmark, har Købstæderne haft en altovervejende Drift mod Havet!

Intet Under at baade Christian IV og Rigsraadet lejlighedsvis slaar paa, at Byerne er for mange, at den ene ikke kan komme til for den anden og at en bedre Fordeling var at ønske i Forbindelse med baade merkantile og strategiske Nyorienteringer.

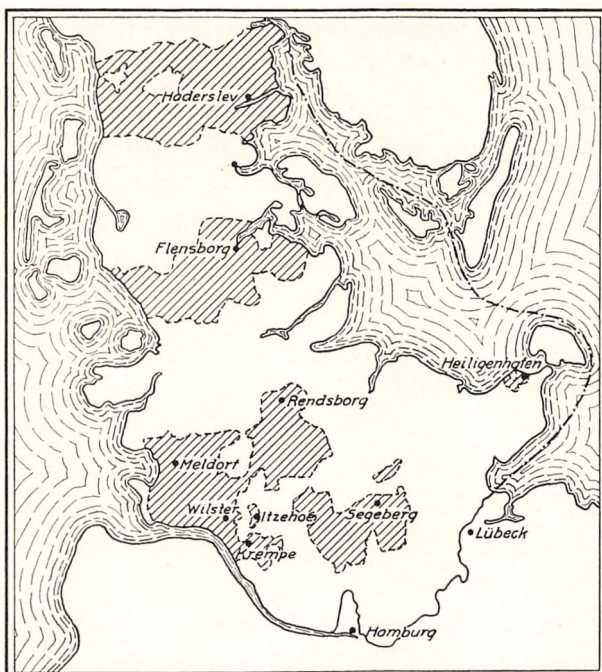
Kongeriget Norge omfattede, ved Overgangen til det 17. Aarh. — foruden sit nuværende Omraade — tillige Bohuslen, Härjedalen og Jämtland, samt Atlanterhavsøerne.

Følger man Købstæderne i de forskellige Landomraader fra det smalle svenske Kystland ved Götaelvns Munding, der dengang skilte Norge fra Danmark og videre Nord og Vest paa, er der først Byerne i Bohuslen — et Randland som Halland. Her laa Købstæderne Kungälv, Marstrand og Oddevald (Uddevala). Foruden ved Kattegat laa de norske Købstæder hovedsagelig ved eller i Nærheden af den lange Oslo Fjord: Frederikstad, Oslo, Tönsberg og Skien; men herfra og hele Sydnorge rundt fandtes ingen Købstæder før Stavanger paa Vestlandet. Betydelig nordligere laa Bergen og derefter Trondheim som Norges dengang nordligste By. *Af bymæssige Bebyggelser af Købstadrang fandtes følgende ved Aar 1600 kun 10 i hele dette mægtige Land.* De laa alle nær Kyst og Norge havde dengang ikke en eneste Indlandsby¹¹). Kun ved Oslo Fjord og i Bohuslen laa Købstæderne nogenlunde tæt og paa enkelte Strøg tilnærmelsesvis som i Danmark. Men stort set var Norge forbløffende byfattigt. Ved Christian IV's Død 1648 havde Bergen c. 10 000 Indbyggere og var Norges største By. Trondheim havde da c. 3000 og Stavanger c. 1500 Indbyggere. Kongeriget Norge menes ved Midten af 17. Aarh. at have haft c. 500 000 Indbyggere, hvoraf c. 40 000 levede i Købstæder; d. v. s. c. $\frac{1}{12}$ — altsaa c. 8 pCt. Men rundt om ved Kyster og Elve var der alt ved Overgangen til det 17. Aarh. i Færd med at opstaa talrige *Ladestæder*, af hvilke adskillige senere hen i Tidernes Løb skulde vokse frem til Købstæder.

Paa *Atlanterhavsøerne*, Island og Færøerne, fandtes ingen Købstæder, knapt nok Tilløb til bymæssige Dannelser. De regnes i Midten af 17. Aarh. at have haft c. 50 000 Indbyggere.

Af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten er det selvsagt *de kongelige Deles Byforhold*, der her har størst Interesse.

Om de to Hertugdømmers nære geopolitiske Forhold til den fynske

Afb. 3. Kort over de kongelige Dele af Hertugdømmerne, c. 1600, med tilhørende Byer. O. E. Christensen del.

Øgruppe er alt talt. Et Vidnesbyrd derom er, at Øen *Ærø* hørte til Hertugdømmet Slesvig.

Ikke mindst den stærke politiske Opdeling af de to Hertugdømmer under forskellige Herrer gør Billedet af Byforholdene henede meget forvirret. Men ogsaa i Hertugdømmerne gjaldt, at en bymæssig Bebyggelse for at have Købstadsrang skulde være i Besiddelse af særlig Købstadsret. I Hertugdømmerne var der imidlertid langt flere Bebyggelser af bymæssig Karakter, der repræsenterer Tilløb til virkelige Købstæder. Disse saakaldte Flækker havde som oftest dannet sig selv, uden særlige Privilegier.

Ved Overgangen til 17. Aarh. fandtes følgende Købstæder:

I Hertugdømmet Slesvig hørte kun to — *Haderslev* og *Flensborg* — til de kongelige Dele, hvorimod Aabenraa, Slesvig, Ekernførde, Tønder, Husum (der dog først fik Stadsret 1603) og de to 1590 til Købstæder ophøjede Garding og Tønning, samt Burg paa Femern, alle laa i de gottorpske Dele. Dertil kom Sønderborg og Ærøskøbing i afdelt Omraade. Ialt fandtes der her 12 Købstæder.

Af Flækker kan nævnes Bredsted i Marsken; den hørte til de kongelige Dele af Hertugdømmet.

I Hertugdømmet Holsten var de kongelige Dele bedre forsynede med Købstæder. Her laa: *Rendsborg*, *Segeberg*, *Heiligenhafen*, *Meldorf*, *Wilster*, *Itzehoe* og *Krempe*, medens Hertugen af Gottorp maatte nøjes med Kiel,

Neustadt og Oldenburg. Dertil kom i afdelt Omraade: Plöen, i Fællesomraadet Lütjenburg, og i den Pinnebergske Del laa Oldeslohe, der først 1640 blev Kongens¹²). Ialt var der 12 *Købstæder*, foruden talrige Flækker, hvortil alt da kan regnes Altona, ligeoverfor Hamburg, i den Pinnebergske Del. Købstæder og Flækker laa i visse Egne af Holsten tættere end i nogen anden Del af det danske Monarki. Paa hosstaaende Kort er indtegnet Hertugdømmernes samtlige Købstæder ved Aar 1600, med 15 Kilometergrænsen (Afb. 2). Et andet Kort (Afb. 3) viser Købstæderne i de kongelige Dele.

Hvad Hertugdømmet Slesvig angaar, er det normalt bebygget med Byer paa Østkysten, medens dér — som i Nørrejylland — de indre Egne og Vestkysten er byfattige; kun i Sydvesthjørnet kan Husum, Tønning og Garding næppe faa Plads for hverandre. I Holsten har Midtholsten Byfattigdom, hvorimod Nordvestholsten, som den tilgrænsende Del af Slesvig, ligefrem lider af Bytrængsel. Forholdene minder her om Holland! Naar der atter i Sydvestholsten kun er faa Byer, er det Hæmninger fra Hamburgs Side.

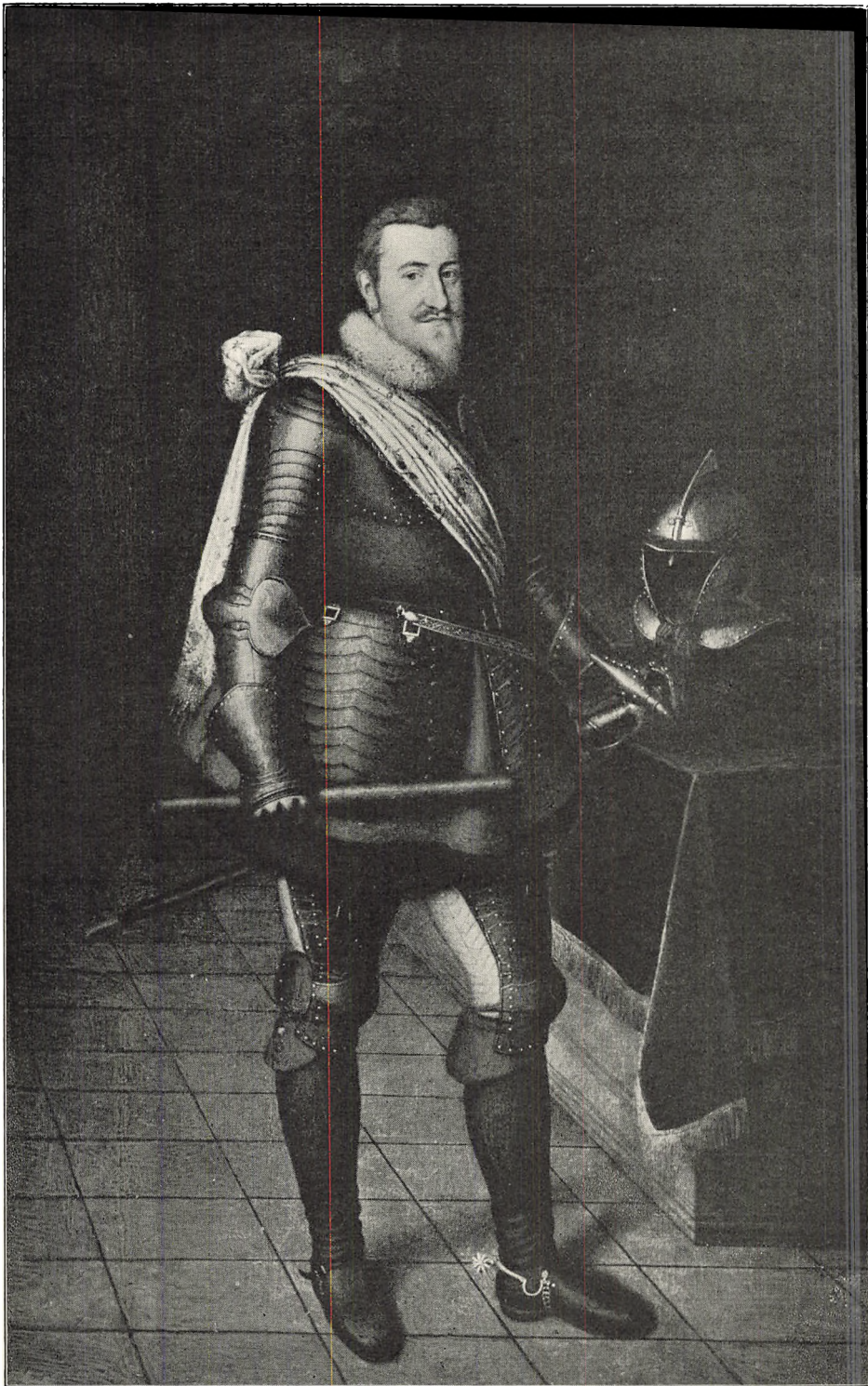
Ej heller for disse Byers Vedkommende vides meget om deres Størrelse. Flensborg og Husum menes at have haft c. 9000 Indbyggere — de øvrige var sikkert betydelig mindre. Det samlede Antal Indbyggere i de kongelige Dele skal i Midten af 17. Aarh. have været c. 250 000.

Sammentælles samtlige Købstæder i de to Kongeriger og i de kongelige Dele af Hertugdømmerne, viser det sig, at *Christian IV ved sin Regerings-tiltrædelse kunde raade direkte over 100 Købstæder*. I de ikke kongelige Dele af Hertugdømmerne laa ialt 15 *Købstæder*.

Dette var Resultatet af Aarhundreders Udvikling. Siden de Tider, da et dansk Købstadvæsen kan siges at være opstaaet, havde selvsagt Forskydninger af forskellig Art fundet Sted, idet ældre Byer var faldet tilbage til Landbrugskaar, eller, flyttede fra deres gamle Plads, levede videre andetsteds. Og op igennem Middelalderen var opstaaet nye Byer. Men det er, som om de ændrede Forhold indenfor Verdenshandelen fra og med de store Opdagelser ogsaa skaber en *vis Uro, særlig indenfor det danske Riges østlige Dels Købstæder, allerede i 16. Aarh.*, her yderligere fremmet af lokale Forhold, hvor Sildefangstens Tilbagegang i Øresund — foruden Aarhundredets Krige — spiller en vis Rolle. Paa den sjællandske Øgruppe var Søborg i Nordsjælland blevet nedlagt som Købstad i Aarhundredets Midte, ligeledes Borre paa Møen i dets Begyndelse. I Halland var Gaasekil, der menes at have ligget paa vestre Bred af Kungsbackafjord, ved nuværende Gottskär, forsvundet som Købstad først i Aarhundredet. Da Varberg var ødelagt i Syvaarskrigen og skulde hjælpes paa Fode igen, var det nær gaaet ud over Kungsbacka og Falkenberg. I Skaane var

den lille Købstad Luntertun ved Rønneaa 1516 blevet flyttet tilbage, op ad Aaen, til Ängelholm, men mistede alt 1547 sine Købstadsrettigheder. Omtrent samtidig havde Tomarp i Østskaane maattet give op som Købstad for sin egen østligt beliggende Havne- og Ladeplads Simrishamn. Og i Sydvest var Skanör blevet saa stærkt reduceret, at den var ved at glide sammen med Falsterbo. I Norge rejste Hamar sig ikke igen efter Syvaarskrigen og efter samme Krig nedlagdes det afbrændte Sarpsborg og i Stedet anlagde Frederik II Frederiksstad¹³).

Christian IV grundlagde 10 Stæder — dels som rene Nyanlæg, dels som kun flyttede Byer. Ved hans Død 1648 havde ogsaa paa anden Maade en Omregulering af Bybestanden fundet Sted, idet Antallet af Købstæder kun var vokset til 104, da 6 ældre Byer var nedlagte. Dog — disse Tal svarer langt fra, hverken til det Antal nye Byanlæg Kongen arbejdede med, eller til det Antal Købstæder, han havde tænkt sig at nedlægge. I Hertugdømmerne fulgte ogsaa de andre Fyrster lignende bypolitiske Linier som Christian IV, og ogsaa i deres Lande arbejdedes med Omreguleringer af Bybestanden. (Jvf. Afb. 8).

Afb. 4. Portræt af Kong Christian IV, malet 1611 af Jacob von Doordt. Amalienborg.

II

FORUDSÆTNINGER FOR CHRISTIAN IV'S BYANLÆG OG ANDRE BYBYGNINGSARBEJDER

AF

VILH. LORENZEN

DA Kong Christian IV overtog Regeringsmagten, var Danmark-Norge konstruktivt bygget op omkring Dobbelt havet Kattegat-Skagerak, der beherskede Norges sydlige Kyster, Nørre Jyllands Østkyst, Hallands Vestkyst og de nordlige Egne af Fyen og Sjælland. De Forsøg, der i Løbet af Middelalderen — sidst af Erik Menved — var gjort paa at konstruere et Rige omkring Østersøens vestlige Dele til og med Bornholm, var mislykkede. Og Erhvervelsen af Gotland 1361 og Øsel 1583 var kun beregnet paa, sammen med Bornholm, at støtte et almindeligt maritimt Herredømme over Østersøens østlige og nordlige Dele. Bælterne og Øresund havde hidtil vist sig stærke nok til at holde sammen paa de sydlige Dele af det danske Monarki. Kun det allervestligste Bassin af Østersøen havde været konstruktivt opbyggende paa mere varig Maade, idet 1460 Grevskabet, senere Hertugdømmet, Holsten var blevet knyttet til Hertugdømmet Slesvig; Bassinet forbandt atter begge Hertugdømmer med den fynske Øgruppe.

Kongerigerne Danmark og Norge med Hertugdømmerne var erhvervs-mæssigt og militært overmaade stærkt bestemt af Havene — i første Række

Afb. 5. Christian IV i Samtale med en Ingeniør 1630'erne. Rosenborg.

af Skagerak-Kattegat, og i anden Række af Østersøen og Forbindelserne mellem dette Hav og Kattegat. Saa geografisk opdelt, som Christian IV's Besiddelser var, kunde det ikke være andet, end at der af sig selv maatte udskille sig forskellige større og mindre Grupper af Landomraader — hvert Omraade med sine særlige Forudsætninger af erhvervsmæssig og strategisk Art. Disse særlige Forudsætninger maatte igen virke stærkt ind paa Christian IV's Bypolitik, som denne gav sig Udslag — ogsaa i Kongens mange forskellige Bybygningsarbejder.

I det af Havet baade samlede og splittede *Kongerige Danmark* laa den *sjællandske Øgruppe* centralt, paa een Gang midtsamlende og isoleret fra Rigets øvrige Dele — som Øgruppe stærkt henvist til sig selv og marinestrategisk bestemt. Storebælts Bredde og det smalle Lillebælt fjærnedede den fyenske Øgruppe fra den sjællandske og nærmede den til den jyske Halvø — et Forhold ikke mindst af strategisk Betydning. Derimod har Øresund, trods sin ringe Bredde mod Nord, aldrig helt paa samme Maade knyttet Sjælland til *Skaane*. Dette Landskab tillige med *Halland* og *Blekinge* dannede en Eenhed, med Halland strækkende sig op mod det dengang norske Bohuslen, kun skilt fra dette ved en smal Strimmel Land — til 1645 Sveriges eneste Adgang til Kattegat. De saakaldte skaanske Provinser var som Randlande udenom Sydsverige karakteriserede som Grænselände med alle deraf følgende bypolitiske Konsekvenser. En Særstilling indtog de marinestrategisk vigtige Østersøer — Bornholm, Gotland og Øsel — fordi »Danmarks Riges Farvande« regnedes ogsaa at omfatte Farvandene mellem disse Øer, helt op til Kurland¹).

Som alt fremhævet var den fyenske Øgruppe geografisk knyttet til den jyske Halvø, ikke blot til Nørrejylland, men ogsaa, og nok saa nær, til Sønderjylland og Holsten. Nøjere beset udgjorde disse Landsdele alligevel ikke nogen Helhed. Thi Grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland — Hertugdømmet Slesvig — var en meget stærkt skillende Grænse. Den dannede ikke blot politisk-administrativt, men ogsaa økonomisk, et saa skarpt Skel, at det af den jyske Halvø kun blev *Nørrejylland*, der sammen med *den fyenske Øgruppe* kom til at danne et Landomraade med fælles bypolitiske Betingelser og strategisk Samhørighed.

De to *Hertugdømmer* maatte følgelig blive et Omraade for sig — anderledes stillede end den øvrige Del af den jyske Halvø. Begge Hertugdømmer, særlig dog Holsten, havde udpræget Karakter af Grænselände. Forøvrigt var det langt fra, at selv de traadte frem som en Helhed. Statsretslig var Holsten en Del af det tysk-romerske Kejserrige, medens Hertugdømmet Slesvig var et Len af den danske Krone. Og dertil kom den stærke Opdeling af begge Lande i politisk-administrative Særomraader, idet de var delte i kongelige og andre fyrstelige Dele. Alene dette maatte gribe stærkt ind

i de slesvigske og holstenske Byers Forhold, og det kunde i det væsentligste kun blive *de kongelige Dele af Hertugdømmerne*, Christian IV bypolitisk kunde arbejde med.

Som naturligt er, var det af *Kongeriget Norge* de sydlige Dele, der ad søværts Forbindelser var nærmest knyttet til Danmark og hørte med i det maritime System, hvorover Dobbeltmonarkiet var bygget op. De Dele af Sydnorge, der som Grænselande laa ind mod Sverige, maatte desuden kræve særlig Opmærksomhed. Var de sydlige Egne af Norge orienteret mod Kattegat og Skagerak, havde til Gengæld den langt overvejende Del af det vældige Land — Vest- og Nordnorge — Atlanterhavet som den stærkeste maritime Faktor og aabnede sig med Fjorde og Fjorddale ud mod dette Hav, med dets særlige erhvervsmæssige Muligheder og strategiske Forudsætninger.

I geopolitisk Henseende var Christian IV's Stat vel nok den mærkeligste i Datidens Europa, spændende over vældige Omraader og stærkt varierende fra Nord til Syd og fra Vest til Øst — med alle de erhvervsmæssige, og særlig militære Komplikationer, et saa broget sammensat og af Have splittet Rige maatte være udsat for. Det kunde kun holdes sammen af en stærk Flaade. Det var endelig — og ogsaa derfor — et Rige, hvis Kyster naturligt maatte kalde paa en Udbygning med Byer og fortifikatoriske Anlæg (Afb. 1).

At alt dette maatte gribe stærkt ind i Christian IV's Arbejde med og for sine Landes Byer og deres Forhold siger sig selv! *Dette er den vigtige statslige Baggrund for hans Bybygningsarbejder.*

Rygraden i Kongens Riger og Lande var de trafikale Forbindelseslinier.

Af de Forbindelsesveje til Søs og til Lands, der knyttede de forskellige Landomraader sammen, var der nogle, der dengang — og delvis den Dag i Dag — var de egentlig bærende i det hele trafikale Net, der spændte over den dansk-norske Konges vidtstrakte og vidt spredte Riger og Lande. Visse Trafiklinier træder frem som ligesaamange Skæbnelinier i Rigernes Historie, virksomme og følgesvangre, alt fra ældgammel Tid. Christian IV's Bypolitik — heri ikke mindst indbefattet den militært bestemte — maatte blive nær knyttet netop til disse Linier.

De 100 Købstæder, Christian IV ved sin Regeringstiltrædelse kunde raade over — foruden de 15 Købstæder i de ikke kongelige Dele af Hertugdømmerne — rejste Problemer af mangehaande Art, og i allerførste Række dette: Var der ikke — vel at mærke særlig i Kongeriget Danmark — *for* mange Byer? Burde der ikke bødes paa den Bytrængsel, visse Egne unægtelig led under, f. Eks. ved at samle flere Byer til een? Kunde ikke ogsaa visse Byer ligge heldigere, baade militær- og erhvers-

politisk og burde slige Byer ikke flyttes? Og endelig — burde der ikke her og der anlægges helt nye Byer? Erhvervsmæssige og militære Hensyn kunde kombineres! Og — sidst, men ikke mindst — vilde det ikke være muligt efterhaanden at faa hele det nedarvede Købstadssystem lagt om, saa det bedre svarede til Rigernes Indpasning i det økonomisk opblomstrende, mod Verdenshavene orienterede Europa, og til deres strategisk-politiske Stilling?

At slige Tanker har bevæget Christian IV og hans Mænd, viser deres Gærninger.

En overmaade vigtig Side af Kongens Bypolitik er netop hans Anlæggelse af helt nye Byer, Flytning af ældre til nye Steder, Udvidelser af ældre Byer og — i Forbindelse med alt dette — Nedlæggelse af bestaaende Købstæder. Og ikke sjældent var der Lejlighed til at omregulere Byer efter Krige og Brande!

Dertil kommer de ikke helt faa Tilfælde, hvor tidligere aabne Stæder befæstes — og endelig Anlæggelse af befæstede Pladser, paa dertil egnede vigtige strategiske Punkter. Undertiden er disse saa storstilede, at de faar Bykarakter, og er, hvad Datiden kaldte »reale« Værker. Man kunde kalde dem »Soldaterbyer«, da de krævede permanent Besætning. Selv mindre Forsvarsanlæg kan forøvrigt have deres Betydning, set i Sammenhæng med de reale Værker og de befæstede Byer, fordi ogsaa de er Led i et System til Rigernes Forsvar.

En By — en Stad, en Købstad — er en Organisme, mere eller mindre sammensat i sine Funktioner — men altid levende, altid i Bevægelse, selvom Byen kun er beskeden af Størrelse. Bymennesket lever ikke alene under andre Erhvervsforhold, men ogsaa indenfor andre Idékrese end Landboen, ligesom han lever indenfor en anden Ramme i det daglige, nærmere bestemt af den enkelte Bys Form og Skikkelse. Bymenneskets Mentalitet vil derfor altid blive en særlig, og Bykulturen, paa Godt og Ondt, har altid været en af Historiens vigtigste Faktorer.

Siden Middelalderens ældre Aarhundreder var Byernes Betydning indenfor Samfund og Stater i stadig Vækst. Med Opdagelserne og den begyndende Kapitalisme faar ogsaa Byerne deres Renaissance. Altid havde der i dem været politisk Stof at arbejde med for Fyrster og Regeringer, men i 16.—17. Aarh., da Verdenshandelen og Produktionen fandt nye Baner og Metoder, bliver Byen og dens Beboeres Forhold i særlig Grad Genstand for Fyrsters og Regeringers aktive Interesse — i Nordeuropas Lande dog først for Alvor i 17. Aarh.'s første Halvdel. Danmark-Norge var i Kraft af de ændrede handelspolitiske Forhold netop da blevet en Magt af europæisk Betydning, fordi det beherskede Sundet og sad inde med

Dominium maris Baltici. Og Christian IV forstod meget vel, hvilket Aktiv der politisk og økonomisk laa i hans Købstæder. Dertil kom den Betydning for Rigernes Forsvar, han maatte tillægge en Del af dem.

Christian IV var da ogsaa hele sin lange Regeringstid travlt, næsten rastløst, optaget af sine Byer og deres mangehaande Anliggender. Hans Bypolitik skulde ikke blot regulere deres Styrelse og deres Forhold til Staten — og hertil sigtede en ret omfattende Lovgivning — men først og fremmest skulde den fremhjelpe Byernes Erhvervsliv, ordne og regulere det. Derimod havde han ikke synderligt Blik for at udnytte Borgerstanden i indre Magtpolitik — i al Fald blev hans Ungdoms famlende Forsøg herpaa aldrig ført videre i større Stil.

Kongens Bypolitik er nationaløkonomisk bestemt af den *merkantilistiske* Indstilling, der var hele Samtidens, og det kongelige Kancelli maatte orientere sig i moderne Retning. Paa dette Omraade var Konge og Rigsraad enige. Man benyttede sig af Merkantilismens Metoder til Fremme af Omsætning og Produktion og vilde derigennem give ogsaa Købstæderne Andel i Tidens Rigdomme — ikke mindst de, der kunde indvindes paa de store Verdenshave. Selv sine Rigers og Landes største Kapitalist, vilde Kongen øge deres altfor ringe Kapital, og Samlingssteder for den nye, øgede Kapital skulde Købstæderne være — først og fremmest dem, han selv udsaa dertil. Hvad Christian IV angaar, støttede hans kapitalistiske Synsmaader sig desuden paa hans dybe personlige Overbevisning om det velsignelsesrige i en kraftig Udnyttelse af Regalerne. Han vilde gøre sig selv sine almindelige Højhedsrettigheder saa indbringende som muligt, samtidig med at han — saavidt gørligt — lod Udbyttet af Regalerettighederne ogsaa komme Byerhvervene til Gode²). Men — som alt antydet — det store erhvervspolitiske Arbejde med Byerne i mere end et halvt Aarhundrede havde for adskilliges Vedkommende ogsaa andre end nationaløkonomiske Formaal, nemlig *strategisk-militære!* Det kunde for denne Gruppe Byers Vedkommende ske, at de to Hensyn vejede hinanden op — ofte vejede dog det sidste tungest til.

Hvad enten Christian IV og hans Mænd fulgte det ene eller det andet Sæt af Idéer — det store Maal var Købstædernes og Købstadvæsenets Blomstring, og derigennem skulde atter Tvillingeriget Danmark-Norges Storhed, Magt og Sikkerhed underbygges. At Kongen i sin Livsaften maatte se sine Riger økonomisk og politisk svækket, ja, næsten i Op-løsning, kan ikke regnes hans Købstadspolitik til Last, ihvorvel meget i den slog Fejl. Aarsagerne til den almindelig Svækkelse var mange, og de var sammensatte, først og fremmest, at Konjukturerne paa Verdensmarkedet fra c. 1630 ændrede sig paa en for Danmark-Norge ganske

katastrofal Maade! Men en Kendsgærning er det, at næppe nogen anden dansk Konge har arbejdet saa energisk med sine Købstæders økonomiske og militære Muligheder som Christian IV.

Omend Nyanlæg af Byer skete paa Arealer, Kronen selv ejede eller havde erhvervet sig, var de dog altid kostbare i første Omgang. Alene Terrainets Tjenliggørelse til Bebyggelse krævede næsten altid store Ingeniørarbejder for ikke at tale om Fæstningsværker, hvor saadanne skulde anlægges. Og hvad der kunde indvindes ved Salg af Grunde var lidet værd, da de fleste Byggegrunde skænkedes bort og tilmed oftest var behæftet med Særprivilegier, bl. a. i Form af Skattefrihed for en vis Aarrække. Men trivedes vedkommende nye By, vilde den i det lange Løb give Kronen Indtægter. Og derom er der ingen Tvivl! *Christian IV har i sine Byanlæg utvivlsomt set en god Forretning.* De er i Virkeligheden for en Slags statskapitalistiske Foretagender i stor Stil at regne — iværksatte af Statsmidlernes Indehaver og Forvalter.

Langt de fleste af Kongens Byanlæg er Fæstningsbyer og hans Motivering er — hvor den kendes — altid den samme. Det sker for »Rigets Gavn og Bedstes Skyld«, eller »dette Rige til Bestyrkelse«. For Københavns Vedkommende er Motiveringen dog en særlig kraftig. De store Arbejder, der paabegyndes 1606, skal ske »det ganske Rige og dets Indbyggere til Gavn og Gode . . . som en Hovedstad udi Riget«, og — siges der, »dette ganske Kongerige til en Prydelse og Ære«. Men til disse mere almindelige Udtryk, hvor Ord som »Prydelse og Ære« afspejler Tidens Syn paa et velindrettet Befæstningssystem, føjes her en Udtalelse, der er særlig oplysende og afslører en saare vigtig Forudsætning for Arbejdet paa befæstede Byer. Det siges nemlig, at København tillige er »til forefaldende Nødtørft og Lejlighed, dette ganske (Sjæl-)Lands Indbyggere til et Værn, Tilflugt og Beskyttelse«³). *Den af Fæstningsværker værnede By er faktisk altid tænkt som et Tilflugtssted for Civilbefolkningen i Krigstider* — samtidig med, at den er Vaabenplads og Militærby med fast Civilbefolkning, der med Proviant og Materiel, eventuelt med Mandskab, kan støtte Garnisonen og styrke Forsvaret. *Forudsætningen for Fæstningsbyen er netop Tilstedeværelsen af et talrigt og nærsomt Borgerskab.* Derfor vil Kongen, samtidig med, at han 1600 lader befæste »en Plads« i Blekinge — Christianopol — ogsaa »have en Købstad henlagt« her. Derfor er han ogsaa 1614 veltilfreds med, at Øen Allø, hvor Christiansstad skulde bygges, er tjenlig »ikke alene til Købmandsbrug, men ogsaa til en Befæstning!«⁴).

Kongens Forkærlighed for befæstede »Pladser« har atter sin Forudsætning, dels i Datidens Krigskunst, dels i et almindeligt økonomisk

Hensyn. Første Halvdel af 17. Aarh. var endnu Defensivkrigens store Tid, hvor der blev lagt umaadelig Vægt paa befæstede Anlæg. Krigene drejede sig, og maatte efter alle Sagkyndiges Mening, dreje sig om befæstede Pladser — deres Erobring eller Forsvar; Gustav Adolf var den første, der vovede at gaa forbi Fæstninger. Alle Stater var i hine Tider optaget af Fæstningsbyggeri. Men Tanken hermed var ogsaa, at talrige Fæstninger — selvom de ofte kun var af mindre Omfang — sparede Udgifter til altfor store staaende Hære; man kunde i al Fald for en Del indskrænke sig til det Garnisonsmandskab, Fæstningerne behøvede.

Afgørende Forudsætning for den Kraft, hvormed Christian IV kunde fremme sine Bybygningsarbejder af forskellig Art, maatte være de Magtmidler, han raadede over, og dette hænger atter sammen med Kongemagtens Forhold til Købstæderne hans lange Regeringstid igennem. Dette Forhold var atter et særligt for Købstæderne i de kongelige Dele af Hertugdømmerne og igen et særligt, meget kompliceret for Købstæderne i de øvrige Dele af Hertugdømmerne, som det nærmere er behandlet af Professor O. Brandt i Indledningen til: *Bybygningsarbejder i Hertugdømmerne*. Her vil følgelig kun blive omtalt *Kongens Magtstilling overfor Købstæderne i de to Kongeriger*.

Denne var overmaade stærk. Forholdet var det, at Kongen — foruden over Krongodset — egentlig kun regerede over Købstæderne. Alt fra den senere Del af det 16. Aarh. var Købstæderne normalt blevet Kronen underlagt, idet de kongelige Lensmænd havde faaet de nærmestliggende Købstæder »i Forsvar« og skulde vaage over, at alt gik ordentligt og retfærdigt til — uden at de forøvrigt oppebar noget derfor, idet Købstæderne laa under Fadeburet, saa alle Arter af Afgifter gik direkte ind til Rentekammeret. Lensmanden var tillige Mellemliddet mellem Bystyret og Centraladministrationen, hvis Hoved atter Kongen var⁵). København indtog dog en Særstilling, idet den ikke stod under Lensmanden paa Slottet. Byen hørte vistnok direkte under Kongen, og naar han var bortrejst, under de beskikkede Statholdere⁶). For de norske Købstæders Vedkommende var Forholdet et lignende som for de danskes⁷).

Regeringens Magtstilling overfor Købstæderne undergik ikke store Ændringer i Christian IV's Levetid — ej heller efter Købstadsloven af 1619. Kongen stod vedblivende meget stærkt overfor dem — dog mere theoretisk end i Realiteten, hvad de enkelte Byers Bybygningshistorie — særlig ved Omreguleringer — mere end tydeligt vidner om. Da han var Herre over alle Rigets ordentlige Indtægter, kunde han bruge disse som han vilde — ogsaa til Byanlæg og Bybygningsarbejder af enhver Art. Befæstningsarbejder var endda for Kongen som øverste Krigsherre hans særlige Virkefelt, og her kunde han endnu, paa middelalderlige Kongers Vis, handle

ganske som Privatmand. Det maa dog erindres, at naar Udgifterne til Bybygningsarbejder krævede mere, end hvad Kongen selv kunde klare af de ordinære Indkomster, maatte han henvende sig til Rigsraadet eller de tre øverste Stænder om ekstraordinære Bevillinger. Dette fandt ret sjældent Sted i Tiden før Kejserkrigen; senere hyppigere, særlig i Krigsaarene og i den nærmeste Efterkrigstid. Var end Initiativet til Bybygningsarbejder saaledes stadig Kongens, gav slige Henvendelser dog altid Rigsraadet og Stænderne Anledning til at blande sig i Sagerne og selv fremkomme med Forslag. Saaledes hyppigt i Aarene efter Kejserkrigens Afslutning. Men endnu 1630 kunde Rigsraadet udtale om Fæstningsvæsenet: »Saa haver fremfarne Konger saa vel som Eders kgl. Majestæt tilforn selv altid holdt Fæstningerne ved Magt«; Bevillingen af 1629 er sket paa det, at det ikke *alene* skulde gøres og betales af den aarlige Kronens Indkomst⁸). — Kongens Samarbejde med Rigsraad og Stænder m. fl. kulminerede i Drøftelserne om en helt ny Hær- og Fæstningsordning efter Torstensonsfejdens Afslutning⁹).

Gang paa Gang maatte Kongen dog ogsaa ty til vedkommende Byers Borgerskab, naar Bybygningsarbejder stod for. Men dette var sjældent »ved den Formue og Forraad«, at det alene kunde udrede det Fornødne. Saa maatte først Kronens Bønder i Omegnen træde til, og var dette heller ikke tilstrækkeligt, da Adelens Bønder, og lejlighedsvis Gejstlighedens og Universitetets. De maatte yde Arbejde paa egen Kost og uden Betaling, af og til baade Arbejde og Penge, undertiden konvertere Arbejdet til en Pengeafgift¹⁰). Hvorledes disse Ydelser var organiseret, og hvorledes hele dette System fungerede i Praksis, vides ikke. Kun eet er sikkert! Det var strængt for Bønderne i de Tider at bo i Nærheden af Steder, hvor Bybygningsarbejder, særlig Fortifikationsarbejder, fandt Sted. At Bønderne brugte alle Kneb for at slippe disse Ekstrabyrder, kan da heller ikke undre!

Kongens Magtmidler paa Bybygningsomraader var saaledes ikke ringe. De økonomiske Forudsætninger kunde dog svigte, og skulde uforudsete Opgaver løses, afgang alt — som tidligere antydet — i sidste Instans af Rigsraadet og de tre højere Stænders Velvilje og af Mulighederne for i en efterhaanden stærkt skatteplaget Befolkning at rejse yderligere Skattebeløb. Det er særlig i Aartierne efter Kejserkrigen — i 1630'erne og 40'erne, da de udenrigspolitiske Forhold tilmed var yderst forviklede og til Tider truende — at Kongen har Vanskeligheder med at realisere planlagte eller paatænkte Bybygningsforetagender. Dette hænger atter sammen med de nedadgaaende Verdenskonjunkturer. Gang paa Gang i Kongens sidste Aar fremhæver Rigsraadet forøvrigt Kongens gode Vilje til for de ordinære Indtægter at arbejde paa Byernes Fæstningsforsvar, men lader samtidig forstaa, at yderligere finansielle Anstrengelser er vanskelige at

gennemføre, som naar Raadet 1642 siger i Anledning af sin Villighed til endnu engang at give en Bevilling til Rigerne Forsvar: »Vi takker og herhos billigen E. Maj. paa det allerunderdanigste, at E. Maj. intet vil regne, hvis med saa stor Umag og Bekostning Rigerne til Bedste . . . af E. Maj. selv *alene* er bleven anvendt, hvilket altsammen at opregne eller udi nogen Maade tilbørligen at æstimere os med alle vilde falde umuligt, fast mindre det nogen Tid at kunne vederlægge«¹¹).

Om de *administrative Forudsætninger* for Christian IV's Bybygningsarbejder er alt anført, at Lensmanden kunde modtage Ordre fra Centraladministrationen, hvis Hoved Kongen var. Men Spørgsmaalet er, i hvilket Omfang det var Kongen selv, der i disse Anliggender var den afgørende eller maatte tage Hensyn til andre.

Hvad *Rigsraadet* angaar, var Forholdet jo det, at Kongen, naar han var økonomisk uafhængig af Raadet, selv ordnede alt. Noget anderledes maatte det forme sig, da de militære Bevillinger henlagdes under en kontrollerende Myndighed — Kommissioner af Rigsraadets Midte — og noget senere, da Landkommisærerne for de enkelte Provinser fra 1638 kom til at bestyre de Kongen bevilgede Midler. For Forholdet efter Torstensonkrigen er det betegnende, at Kongen, Rigsraadet og Landkommisærerne indbyrdes drøfter Landets Forsvarsvæsen i Almindelighed og Fæstningsforsvaret i Særdeleshed¹²). Norge havde ganske vist en Statholder, men denne — Lensmanden paa Akershus — var det mere af Navn end af Gavn, og ogsaa i Norge var Lensmændene faktisk de bærende indenfor Lokaladministrationen¹³).

Og fremdeles: I hvilket Omfang tog Kongen sine Embedsmænd med paa Raad? Der er her i første Linie Tale om *Kancellierne* — det danske og det tyske.

Det menes, at hvad Kongen i al Almindelighed gjorde for Handel og Industri, gjorde han uden Rigsraadets Medvirkning¹⁴). Men han maa have støttet sig til Kancellierne. Hvorvidt de mange og store Bybygningsarbejder er drøftede med Kancelliernes Embedsmænd, og da først og fremmest med de skiftende Kanslere, vides der kun saare lidt om. Men efter et Anklageskrift mod Kongen fra 1627 skal Sekretæren i det tyske Kancelli, Martin v. d. Meden, have været meget virksom for Anlæggelsen af Glückstadt¹⁵).

Meget bedre er man ikke stillet m. H. til Viden om Kongens Forhold til de skiftende *Rigsmarsker*. Deres Bistand til Gennemførelse af planlagte Arbejder vilde det være naturligt at udnytte i alle de Tilfælde, hvor det drejede sig om Befæstningsanlæg og disses rette Placering og Form. Men om Forretningsgangen mellem Marsk og Konge foreligger saa godt som intet, og at Kongen periodevis kunde klare sig uden en Rigsmarsk, tyder paa, at dette Led af Centraladministrationen ikke betød altfor meget.

Fremgangsmaaden ved Igangsættelse af Bybygningsarbejder — særlig Nyanlæg og Befæstningsanlæg af alle Slags — var vel ikke altid helt den samme. Men normalt var Forholdet det, at der fra Centraladministrationen udgik Ordre til vedkommende *Lensmand* om at tage sig af paagældende Opgave. Lensmanden havde den administrerende Ledelse med øverste Opsyn. Undtagelsesvis, som en Tid lang i Christianopol og senere i Glückstadt, var dette Hverv overdraget henholdsvis en Kommandant og en Guvernør — utvivlsomt for at aflaste Lensmanden.

For Fremgangsmaaden overfor et nyt Byanlæg fra Kongens første Aar — Christianopol — foreligger gode Oplysninger fra Kommandantperioden.

Kommandanten, Hans Grabow, skal: 1) Føre Tilsyn med Haandværkere og Pligtfolk. 2) Fordele Provianten mellem dem. 3) Føre Regnskab med Materialer. 4) Hver Lørdag i Bygmesterens Nærværelse holde klar Afregning med Arbejdsfolkene. Afregningen underskrives af Kommandant og Bygmester. En *Bygningsskriver*, d. v. s. Regnskabsfører, modtager Ugeafregningerne og stiller Regnskabet op. Han skal være Kommandanten »lydig«¹⁶). Ogsaa *Bygmesteren* skal være Kommandanten »lydig« og af ham modtager han sin Løn. Bygmesteren kan selv have udarbejdet Planerne eller ikke. Han var pligtig til: 1) Altid at være til Stede ved »Bygningen«. 2) »Af yderste Flid og Formue og højeste Forstand« tage sig af den, saa den bliver efter de approberede Tegninger¹⁷).

Var Arbejdet færdigt, blev det afsynet af en Sagkyndig¹⁸).

Beständig hele Christian IV's Tid igennem træffer man Antydninger af det her skildrede Forhold og der er god Grund til at antage, at det har været det *normale* — ogsaa hvor det var Lensmanden, der førte Tilsyn.

Tekniken var i hine Tider i frodig Udvikling — en af Forudsætningerne for den øgede Produktion. Nye Opfindelser kom Industri og Bjærgværksdrift til Gode. Man var desuden blevet langt dygtigere til at udnytte Vandkraft i Aar og Floder, og Sluseværker interesserede levende Dattidens Teknikere. Men ogsaa Kanal-, og navnlig Havne- og Digebygning — dyrkedes med Indsigt og Held. Nye Opfindelser betingede tillige et mere udviklet Hærvæsen og alt, hvad der havde med Krig at gøre, blev mere og mere en Videnskab. Indenfor Krigstekniken havde Fortifikationssystemerne, drevet frem af talløse Krige og baseret paa subtile Beregninger, faaet energiske og geniale Dyrkere, der førte dem stadig videre frem i Fuldkommenhed.

Hvorledes stod det nu til i første Halvdel af 17. Aarh. med *den tekniske Sagkundskab* herhjemme m. H. til Byplanlægning og Fortifikation — to Omraader af Viden, der da grænsede tæt op til hinanden og faktisk

betingede hinanden. Eller — med andre Ord: *Hvilke Kræfter kunde Regeringen her regne med?*

Allerførst kommer *Kong Christian* selv i Betragtning. At han fra sin Ungdom besad teknisk Indsigt i flere Retninger er almindelig erkendt og alene hans egenhændige Breve aflægger talløse Vidnesbyrd om hans Alsidighed paa dette Omraade¹⁹). At han i By- og Befæstningsanlæg har ydet en betydelig Indsats, foreligger der da ogsaa Vidnesbyrd om. Saaledes fra hans tidligste Regeringsaar, hvor det positivt siges om Christianopel, at »dens Form og Maade har Kongen selv gjort og besluttet med Bygmesteren«. Kongen har altsaa i dette Tilfælde direkte Andel i Udarbejdelsen af Projektet — eller som det hedder: den udkastede »Form og Skabelon«²⁰). Og — som flere af de af ham anlagte Byers og Befæstningsanlægs Historie viser det — Tilfældet er langtfra enestaaende!

Indenfor Centraladministrationen maatte *Rigsmarskens* fortifikatoriske Viden altid være af Vigtighed²¹), Stillingen var imidlertid — som alt nævnt — ret ofte ubesat; den indehavdes fra 1596—1608 af Peder Munk, fra 1610—11 af Sten Maltesen Sehested, fra 1616—19 af Jørgen Lunge, fra 1627—31 af Jørgen Skeel, fra 1632—42 af Jørgen Urne og fra 1642 af Anders Bille. Alle havde militære Erfaringer fra vore egne Krige; Sehested, Lunge, Urne og Bille havde gjort Krigstjeneste ogsaa i fremmede Lande og havde faaet en virkelig militær, men vistnok kun for Sehesteds Vedkommende tillige en grundigere fortifikatorisk Uddannelse. Utvivlsomt var denne Rigsmarsk med den korte Funktionstid den dueiligste Fortifikationstekniker af dem alle, og hans utvivlsomme Dygtighed kom vort Fæstningsvæsen til Gode i hans Lensmandsstillinger paa højvigtige Rigsfæstninger²²). Baade han og de øvrige Marsker, ogsaa den saare krigskyndige Jørgen Lunge, kan i Fortifikationen dog kun være at regne for Amatører, sammenlignet med de Ingeniører og Arkitekter, der var uddannede som Specialister i Faget. Selvfølgelig kunde Rigsmarskerne altid bruges i Praksis i Kraft af deres almindelige militære Begreb, som da Jørgen Lunge 1617 skulde udtale sig om en Flytning af Kungsbacka, »til Bestyrkelse for Riget i forefaldende Nød, saa den kan forsvares med det gemene Retranchement«. Han skulde ogsaa undersøge Havnemulighederne²³). Og senere, 1629, da der skulde anlægges Fæstninger i Jylland, anmodede Kongen Jørgen Skeel om sammen med Raader i de paagældende Egne at afgive Erklæring i Sagen. Han skal dog støtte sig til den til dette Formaal antagne Ingeniør²⁴). Den største Indsats af alle gjorde dog Anders Bille, da han i 1646—47 fremsatte sin Betænkning om Udbygning af et Fæstningssystem for hele det danske Rige²⁵).

Indenfor Lokaladministrationen var det normalt *Lensmændene*, der administrerede By- og Fæstningsanlæg, og deres større eller mindre Ind-

sigt i disse Ting maatte altid være af Betydning. I Almindelighed kunde man ikke vente større fortifikatorisk Indsigt hos de af dem, der kun havde hjemlig Opdragelse med civile Studierejser bag sig. Men der var *en lille Kreds af Mænd* — foruden de alt nævnte blandt Rigsmarskerne — der havde færdedes ude i Verden som Krigere, havde deltaget i Forsvar og Belejring af Fæstninger og tilegnet sig i al Fald *nogen* fortifikatorisk Viden. Det var atter Mænd af denne Krigertype, Rigerens Hovedfæstninger betroedes. Men ogsaa om dem gælder, at langt de fleste af dem som Teknikere nærmest var at opfatte som Amatører. En Undtagelse synes Sten Madsen Laxmand (d. 1616) at have været. Han havde — i Følge Slange — »stor Videnskab udi Fyrværkeri (Artilleri) saa og Fæstninger at anlægge«. Vel ogsaa Mogens Gyldenstjerne, der 1611 fik Ordre til selv at »afstikke og anordne« Befæstningen om Varberg²⁶); desuden Erik Sparre, der var Rigsmarskæmne, og hvem Tilsynet med Anlæggelsen af Christiansstad betroedes; selv blev han 1617 dens første Lensmand (d. 1632)²⁷). En Særstilling overfor denne lille Kreds af Lensmænd af dansk Adel med virkelig Militæruddannelse, ofte med høje, i Udlandet erhvervede Officerscharger, indtog Hans Grabow (d. 1626), en indvandret mecklenburgsk Adelsmand, vel forfaren i Krigsvæsen og i høj Grad i Besiddelse af Kongens Tillid. Det var ham, der fra 1600—08 var Kommandant i Christianopol. Efter 1608 knyttedes han — som Sagkyndig i Fortifikation — til Lensmanden paa Hammershus²⁸). Disse Mænd hørte alle til den noget ældre Generation. Yngre af Aar var Mænd som Malte Juul (d. 1648)²⁹), Holger Rosenkrantz (d. 1647), Brødrene Niels (d. 1663) og Iver Krabbe (d. 1666). Nævnes bør ogsaa Falk Lykke, der 1612—25 var Lensmand i Christianopol (d. 1650) og Palle Rosenkrantz, Lensmand i 1630erne og 40erne i Agdesidens Len i Norge (d. 1651), hvor han tog ivrig Del i Landsdelens Forsvarsberedskab og overvaagede Anlæggelsen af Christianssand, hvis Plads han selv havde udpeget. Ikke ringe militær Dygtighed besad Hannibal Sehested, den eneste Statholder i Norge i Christian IV's Dage, hvorom dette kan siges. Men forøvrigt spores det, at den danske Adel op igennem 17. Aarh. blev mindre og mindre krigersk. Bestandig stærkere lyder Klagerne over, at man manglede due-lige Officersæmner til højere Kommandoposter. Og dog — netop i Christian IV's senere Aar, skulde Rigerne i Aksel Urup (d. 1671) faa en Officer, der tillige var Fortifikationstekniker af Rang!

Overmaade vigtige er de *faglige Forudsætninger* hos de Mænd, der ved deres Teknik og Kunst skulde virkeliggøre planlagte Bybygningsopgaver. De mest betroede af disse Mænd kaldtes »Bygmestre« eller »Ingeniører«. Efter Datidens Sprogbrug kan Benævnelsen »Bygmester« ligesaavel dække

over Begrebet Arkitekt som over Begrebet Ingeniør, hvilket virker højt forvirrende og ofte i det enkelte Tilfælde kan gøre det vanskeligt at vide, hvad det er for en Art Tekniker, man har for sig. Grænsen har hele Tidsrummet igennem været flydende. Arkitekten er fortrinsvis Kunstner, men tillige Tekniker, Ingeniøren fortrinsvis Tekniker, men tillige Kunstner. Arkitekten kan tillige — efter sin Specialuddannelse — lejlighedsvis kaldes Murmester eller Tømrermester; ja, der var »Bygmestre«, der ogsaa dyrkede Sten- og Billedhuggervirksomhed. Her skal dog som *Arkitekter* kun omlales saadanne Bygmestre, der var i Stand til at være de ledende ved *større Byggeopgaver*³⁰). Benævnelsen *Ingeniør* er langt mere afgrænset i sit Begreb. *Ved en Ingeniør forstod Datiden en Mand med en eller flere tekniske Specialiteter* — Dige-, Kanal- og Havnebygning, Fortifikation, Byanlæg — lejlighedsvis ogsaa Artillerikundskab — et Fag, der nødvendigvis maatte grænse nær op til Fortifikationsteknikerens. Og — vel at mærke — slige Ingeniørarbejder som de nævnte er hans Hovedvirksomhed. Naar Benævnelsen »Ingeniør« er brugt i Tidens officielle Aktstykker, kan man som Regel gaa ud fra, at Vedkommende har tilhørt denne, dengang endnu ret sjældne Type af Teknikere³¹).

Medens man har ganske godt Rede paa de af Tidens Arkitekter, der var i Stand til at tage kunstnerisk og teknisk Ansvar for større Byggeforetagender, særlig dog de officielt ansatte af dem, har vort Kendskab til Ingeniørerne hidtil kun været ringe. De fortjener ikke alene derfor, men ogsaa paa Grund af deres store Indsats, som Nutiden i mangfoldige Tilfælde endnu nyder godt af og stadig har for Øje, at de og deres Virksomhed faar en mere indgaaende Omtale. Deres enkelte Arbejder de forskellige Steder vil blive nærmere behandlede i det følgende i Tilslutning til Skildringen af de enkelte Bybygningsarbejder.

Først vil det dog være mest formaalstjenligt at se, hvilke Arkitekter af Format Christian IV kunde raade over.

I Kongens allerførste Aar var *Hans Steenwinkel d. Ældre* fra Antwerpen en højtbetroet Mand. Han var »Kgl. Majestæts og Rigens Bygmester udi 18 Aar og midlertid forestod Bygningen paa Befæstningerne i Norge og Danmark«, som der staar paa hans Ligsten. Sammen med Kongen udarbejdede han Planen til Christianopol og var forøvrigt beskæftiget med Arbejder paa Akershus, paa Bohus, paa Halmstad Befæstning og Slot og paa Varberg, hvor han døde 1601³²). Han var en typisk Repræsentant for den alsidige Arkitekt, — inde i alt vedrørende Bygningsvæsen; men han var ogsaa Fortifikationstekniker og Byplanlægger, ja! drev tillige Sten- og Billedhuggervirksomhed. Han er herhjemme den sidste storlaede Repræsentant for Renaissancens »uomo universale«! Efter hans

Død stod Stillingen som »Rigens Bygmester«, senere kaldet Generalbygmester, længe ledig. Man nøjedes med at betro Enkeltmænd et særligt Distrikt eller særlige Opgaver for kortere eller længere Tid.

Til betroede Bygmestre fra Christian IV's første Tid hørte ogsaa de Mænd, han benyttede ved Ombefæstningen af Krempe i 1590'erne — *Henrik Rump*, og Dresdenerbygmesteren *Schulz*. Vel ogsaa *Vilhelm Grafen*, mulig en Hollænder, der 1600 faar Bestalling som Bygmester i Christianopol³³⁾ og *Jan Jansen*, ligeledes antagelig af hollandsk Afstamning. Denne Mand virkede efter Hans Steenwinkel d. Ældres Død som selvstændig Leder af Befæstningsarbejdet paa Akershus til 1633³⁴⁾.

Underordnede Bygmestre, og vel nærmest for Haandværkere at regne, var *Bernt Petersen*, med Bestalling af 1598 som Bygmester paa Kongens Slotte og Gaarde, død c. 1607³⁵⁾. Ligeledes *Vilhelm v. Paaschen*, ansat 1598, og *Bertel Lange*, der virkede til c. 1619³⁶⁾ samt *Morten Weichnit*, ansat 1619 og død 1626. Mere usikker at bestemme er den tidligere Arkelmester paa Akershus, *Didrik Fry*, der fra 1602 til sin Død 1610 havde Bestalling som Bygmester³⁷⁾. De her nævnte — fraregnet Krempebygmestrene, Grafen og Jansen — hørte til Hofstaten og kunde følgelig betegnes som kgl. Hof-Bygmestre. Meget benyttet som Bygmestre, men dog Mænd af Haandværket, var Murmestrene David Nyborg og Jørgen Friborg, og i Christian IV's senere Aar Hans Ahnemøller, fra 1633 med Bestalling som kgl. Mestertømmermand, med Overtilsyn over alt Kongens Tømmerarbejde³⁸⁾.

En Bygmester af større Format var Steenwinkels tidligere Mestersvend, kgl. Hofbygmester *Willum Cornelissen*, sikkert en Hollænder, kyndig baade i Arkitektur og Fortifikation. Han virkede først selvstændig i Halmstad, fik senere $\frac{12}{3}$ 1607 Bestalling som kgl. Bygmester med København som sit særlige Distrikt, men faa Maaneder efter, $\frac{30}{6}$ faar han Kontraordre. Nu skal han lade sig bruge, hvor Kongen behøver ham. I de følgende Aar arbejder han paa Laholm foruden vistnok i Uddevalla. Senere atter i Halmstad, hvor han slog sig ned som Borger i Staden. Han omtales endnu 1628. Hvorfor han $\frac{11}{11}$ 1617 afgik som kgl. Bygmester, vides ikke. I Aarene derefter maa han have virket som Privatbygmester, men det hindrede ikke, at der stadig blev betroet ham offentlige Arbejder³⁹⁾. Andre af Hans Steenwinkel d. Ældres Mestersvende, der arbejdede for ham paa Varberg, var *Hans Lamberts*, *Jacob Cornelissen* og *Christoffer Ulmer*. Desuden virkede som Bygmester og særlig paa Varberg Slot, *Michel Jungmand* op igennem Aarhundredets tre første Tiaar⁴⁰⁾.

De Bygmestre af højere Art, Christian IV ellers benyttede, har kun undtagelsesvis beskæftiget sig med saadanne Bybygningsarbejder, der krævede specielle ingeniørtekniske Forudsætninger. Noget andet er, at de

selvfølgelig forstod sig paa Bygninger, der skulde passe ind i militære Formaal — altsaa Militærarkitektur som Mure, Porttaarne etc. Til Bygmestre af denne Art maa regnes *Antoine de Vaillant*, vel fra Frankrig eller Belgien. Han var ansat, men kun i 3 Maaneder til sin Død i August 1602 som Bygmester paa Frederiksborg⁴¹). Ogsaa Hans Steenwinkels to Sønner, *Laurens* (d. c. 1620) og *Hans Steenwinkel d. Yngre* vides hovedsagelig at have befattet sig med almindelige Byggeopgaver. Den sidste blev 1619 Generalbygmester⁴²). I hans Bestalling staar der, at han er antaget for en Bygmester og Tilsynsmand over alle Kongens Bygninger. Hans Steenwinkel kunde lejlighedsvis ogsaa faa med Fortifikationsopgaver at gøre, som paa Flækkerø og ved Christianopol⁴³). Han døde 1639. Derimod synes den følgende Generalbygmester, Hollænderen *Leonhard Blasius*, der blev ansat efter en længere Virksomhed i Glückstadt og havde Stillingen inde fra 1640 til sin Død 1644, ikke at have givet sig af med egentlig Ingeniørvirksomhed⁴⁴). Dette gjaldt derimod *Willum Steenwinkel*, der havde været Mestersvend hos Willum Cornelissen og senere arbejdede paa Laholm Slot og i Halmstad; begge Steder var han ogsaa beskæftiget med Befæstningsarbejder af forskellig Art. Det var vel derfor, Kongen 1630 gav ham Bestalling som Bygmester i Glückstadt Fæstning. Efter Kongens Død forlader han Byen; 1653 omtales han sidste Gang⁴⁵). Ogsaa de tre sidstnævnte Bygmestre tilhørte Hofstaten.

Trods de Undtagelser, der altid bekræfter Reglen, faar man et stærkt Indtryk af, at der — fra Hans Steenwinkel d. Ældres Dage og til henimod Aarhundredets Midte — finder en Specialisering Sted indenfor Tidens »Bygmester«stand i Retning af *hovedsagelig* at beskæftige sig med de rene Byggeopgaver. *Bygmestrene nærmer sig stadig stærkere Arkitektbegrebet i moderne Forstand.*

Dette hænger sikkert ogsaa sammen med den stærkt aftagende Brug, Kongen gør af sine Bygmestre, naar Talen er om Bybygningsarbejder i større Stil. I stigende Grad faar Kongen Øje for de professionelle Teknikere paa disse Omraader — *Ingeniørerne*. Langt de fleste af dem møder os i Forbindelse med rent militære Opgaver — Befæstningsanlæg af alle Slags! De var følgelig meget nær knyttet til Datidens Hærvæsen, og mange af dem vides da ogsaa at have haft militære Charger og er Fortifikationsofficerer — den første svage Begyndelse til det af Christian V oprettede Ingeniørkorps. Men en Række af Mænd, der ikke havde — eller ikke vides at have haft — nogen militær Stilling, fungerede i Virkeligheden paa samme Maade — i nøje Tilslutning til Rigernes Forsvarsvæsen. Af disse sidstnævnte var, som det vil fremgaa af det følgende, nogle kgl. ansatte, medens andre synes kun at være benyttede lejlighedsvis.

En overmaade broget Skare er disse Ingeniører — de fleste Udlændinge. Det har været Mænd af et vist internationalt Tilsnit, af en Type paa mange Maader beslægtet med Datidens internationale Officersstand. Som disse havde de tilbragt meget af deres Tid i Krig, og deres Memoirer, hvis man havde haft dem, havde sikkert ikke været kedelige! Desværre er vi overordentlig daarligt underrettede om disse Mænds Liv og Levned — saavel som om Arkitekternes. De kendes næsten kun fra deres Gærninger. Og paa enkelte nær, Oluf Steenvinkel (Afb. 6) og Axel Urup (Afb. 7), vides det ej heller, hvorledes de har set ud!

Forinden der gøres Rede for, hvilke Mænd af den egentlige Ingeniørstand, der har været i Christian IV's Tjeneste igennem hans lange Regeringstid, vil det være nødvendigt ogsaa at omtale visse Grupper af Teknikere, der stod Ingeniørerne nær i Arbejdsfællesskab.

Der er for det første en Række Mænd med Benævnelsen *Voldmestre*. Navnet synes at svare til det fremmede *Konduktor*⁴⁶⁾. Uden altid at have virkelig Ingeniøruddannelse — omend de lejlighedsvis ogsaa kan kaldes »Ingeniører«, ligesom virkelige Ingeniører lejlighedsvis kan benævnes Voldmestre, besad de i al Fald saa megen teknisk Kendskab, at de var i Stand til at lede Arbejder, projekterede af andre. Det var Folk, der vel normalt kun havde praktisk Uddannelse, men tillige var i Stand til at optræde som Entreprenører, og man kan vistnok i dem se en Fortsættelse af det 16. Aarh.'s Voldmestre. Til denne Gruppe hørte de meget benyttede Andreas Ølgaard⁴⁷⁾, Cornelius Cornelissen⁴⁸⁾, Jørgen Drycker⁴⁹⁾, Mathias Meyer »fra Krempe«⁵⁰⁾, Thomas Hansen, Hans Fremmelt og Cornelis Flindt fra Schiedam i Holland. Desuden Claus Ohm og andre, der arbejdede i Glückstadt, mest Hollændere — Mænd som Gebhard Tietken, fra 1640 Digegreve, og Mathias Tipotius, tidligere gottorpsk Havnemester og fra 1630 Overdigegreve til sin Død 1641. Til denne Gruppe maa ogsaa henregnes den meget alsidige Digemester Eggert Speerforck, der var saare virksom ved Glückstadts Opbygning⁵¹⁾.

Ogsaa de ofte omtalte *Gravere* (ikke at forveksle med almindelige Skansegravere, der var Arbejds mænd eller Bønder) er aabenbart at opfatte som Værkfæller til 16. Aarh.'s Gravere. Forøvrigt har begge de to sidstnævnte Grupper, efter deres Virksomhed, staaet hinanden nær og de har ogsaa staaet de virkeligt ingeniøruddannede Mænd nær! Lejlighedsvis kunde de gaa ind i deres Arbejde og konkurrere med dem. De regnedes ofte for Ingeniører, som den Valentin Spangenberg, der deltog i Kalmarkrigen og faldt for Kalmar⁵²⁾. Ogsaa Gravere kunde optræde som Entreprenører.

I Forbindelse med Ingeniørarbejder af forskellig Art omtales, men først op i Aarhundredet, *Værkmestre*⁵³⁾. Ogsaa de kunde lejlighedsvis kaldes

Ingeniører. Som Værkmestre alene omtales Jacob Borbech og Christian van der Slijse — begge arbejdende i Christiansstad, Adam de Friesz (Friis?) ved Befæstnings- og Havneanlæg ved Helsingør 1617 og Otto de Claer ved Anlægget af Christianspriis først i 1630'erne. Ligeledes de tre Hollændere, Herman Bolten, Peter de Heide og Jan Berens Boller, alle ansatte i Glückstadt, samt Adam Mackmellen og Renvois d'Alencon sidst i 1620'erne. Kun sjældent omtales *Værkbaser*, bl. a. i Glückstadt 1618. Ordet er hollandsk og betyder Arbejdsformænd. Det er øjensynlig Folk i mere underordnede Stillinger, men tilstrækkeligt teknisk forfarne til at kunne lede selve *Arbejderskarerne*, der dels kunde være Soldater, dels var Arbejds mænd og Haandværkere og dels og navnlig Bønder. Det synes fornemmelig at være Arbejds mændene, der kaldes »Pligtsfolk«⁵⁴). Til Arbejds mænd var det almindeligt at indfange Vagabonder og løse Eksistenser — efter Torstensonsfejden ogsaa saadanne Folk i Jylland, der havde frater niseret med Fjenden og var stemplede med Forrædernavn! Efter Mer kantilismens Anskuelse løste man paa den Maade Arbejds løshedsproblemet, samtidig med at man skaffede sig billig Arbejds kraft.

De virkelige Ingeniørers Fortrinsstilling beroede paa, at de — foruden en praktisk — tillige havde en theoretisk Uddannelse, uden at der for øvrigt vides meget om, hvori denne sidste bestod, udover at den ind befattede Landmaaling og Matematik. Selve Landmaalingen var en saa vigtig Del af Uddannelsen, at Ingeniører kan underskrive sig Geometre og folkelig kan de lejlighedsvis benævnes »Landmaalere«! For Udlæn dingeres Vedkommende er det givet, at de har lært Fagets Theori og Praksis i andre Lande. Men ogsaa de af Kongens Undersaatter, der ønskede at sætte sig ind i Ingeniørvirksomhed, var henviste til at studere udenlands. De fleste af dem vides at have besøgt Leyden, der i de Tider var berømt, ogsaa som Hovedsæde for matematiske Studier.

Første Gang Benævnelsen »Ingeniør« vistnok forekommer herhjemme er ved de store Befæstningsarbejder omkring København, der paabegyndtes 1606. Her virkede *Bartholomæus Schmalfeld*, ansat 1607 som Ingeniør. Kort før Kalmarkrigen, 1. Febr. 1611, fik han ny Ansættelse, nemlig for at deltage i Krigen, hvor han faldt foran Kalmar⁵⁵). Denne Krig har sikkert øget Kravet til Ingeniører, men om nogen egentlig Ingeniørstab er der dog ingenlunde Tale. Som kgl. ansat i denne Forindelse kendes kun *Lambert Cornelissen*, ansat 1612 for at følge Kongens Artilleri paa Toget i Sverige. Han omtales sidste Gang 1614⁵⁶). Baade Schmalfeld og Cornelissen tilhørte Hofstaten. Ligeledes den 1616 ansatte Hollænder *Johan Semp*, der selv kalder sig Geometrer — Landmaaler. Han arbejdede paa de store Inddigningsanlæg ved Bredsted, med tilhørende Byanlæg, og ud-

arbejdede Projekt til Christianshavn, ligesom han virkede med Christiansstad, og arbejdede paa Københavns Befæstning. Han maa være død c. 1619⁵⁷). Halvandet Aar efter Johan Semb, 1617, ansattes atter en Hol­ lænder, *Abraham de la Haye*, som kgl. Hofingeniør. Han fik en meget omfattende Virksomhed med Bybygningsarbejder i København, Skander­ borg, Glückstadt, Varberg, Malmø, Halmstad, Christiansstad og Bergen. De la Haye virkede tillige som Storindustriel. Under Kejserkrigen faldt han, 1627, i en Duel i Schlesien⁵⁸).

Alle de her omtalte kgl. ansatte Ingeniører af Hofstaten havde Officers­ rang. Deres Stilling var saaledes, at den forudsatte, de tog de dem be­ tingede Arbejder i Entreprise — efter derom afsluttet Kontrakt.

Imidlertid kendes allerede fra Tiden før Kejserkrigen en Del Teknikere, der virkede som Ingeniører, men ikke vides at have haft fast kgl. An­ sættelse, ej heller Officersrang; Tid efter anden var de beskæftigede med offentlige Arbejder — særlig Fæstningsanlæg. Til denne Gruppe hørte — foruden den lidet kendte Søn af Johan Semp, *Povl Semp*, og den saa godt som helt ukendte Ingeniør, *Jakob Rettick* — ogsaa *Gregorius Schemel*, der 1912 arbejdede paa en Befæstning af Falkenberg⁵⁹). I denne Forbindelse maa især nævnes »Fæstningsbyggeren« *Pachewal*, en Franskmand, der 1620 arbejdede med Glückstadt og synes særlig ansat til dette bestemte Arbejde. Desuden den ofte omtalte *Jørgen Plogh*, der i 1620'erne virkede ved Københavns Befæstning og ved Christianshavn, og *Paul Bentssøn Bysser*, hans Værkfælle her, der tillige arbejdede med Christiansstad, Bergen og Ystad. Han døde 1632⁶⁰).

Kejserkrigen 1625—29 kom paa en Maade til at sætte Skel. Dens Om­ fang og Farlighed og dens Erfaringer om Militært teknikens Betydning har øjensynlig gjort Indtryk paa Christian IV.

Allerede ved Krigens Begyndelse forsynede Kongen sig med talrige Ingeniører — ja! det er vistnok første Gang, en dansk Hær medførte regulære Ingeniørtropper. Kaptajn Arend Hermansen kommanderede et af ham selv hvervet Pionerkompagni og to andre Ingeniørkaptajner, den alt nævnte Abraham de la Haye, og Frantz de Traytorres blev Kompagni­ chefer i Fodfolket. Desuden var en Del Konduktører knyttet til Hæren, de fleste synes at have været Franskmænd. I Slutningen af Krigen op­ traadte ogsaa Axel Urup som Ingeniørkaptajn⁶¹). Medens Krigen staar paa, søger Kongen gentagne Gange at faa nederlandske Teknikere knyttet til Hæren og Landet. Allerede 1625 skal Kongens Gesandt i Haag skaffe ham bl. a. Konduktører⁶²) og 1626 faar Jørgen Vind Ordre til i Neder­ landene at skaffe bl. a. en god Ingeniør, »som man kan forlade sig paa, og som ikke vil aabenbare andre Rigets Fæstningers Lejlighed eller meddele dem Planer eller Afrids deraf«. Grev Erik Casimir af Nassau

og Prins Henrik af Oranien skal være ham behjælpelig hermed. Desuden skal Jørgen Vind skaffe Kongen 3—4 gode og velforfarne Værkmestre⁶³). Den Ingeniør, der kom hertil, er utvivlsomt *Richard Douchette*, der faar Bestalling $7\frac{1}{2}$ 1627, med Gageudbetaling allerede fra 20. November forrige Aar. Hans Løn — 600 Speciedaler — er usædvanlig høj⁶⁴)! Han er kendt fra Arbejder bl. a. ved Helsingør, Helsingborg, Nyborg og mulig Nakskov. Man har Indtryk af, at han har skullet erstatte Abraham de la Haye, der da var ved Hæren i Tyskland. Men han ses dog ikke at have hørt til Hofstaten. Ej heller vides hvor længe han var i dansk Tjeneste — længe var det næppe!

Til de Værkmestre, Vind skaffede til Veje, hørte mulig de tidligere nævnte Adam Mackmellen med Bestalling fra 1627 og Nicolas Renvois d'Alencon, der sidst i 1627 ansattes ved Kronborg⁶⁵).

I de urolige Arbejdsaar efter Kejserkrigen, følte Christian IV øjensynlig Trang til at faa en fastere Organisation indenfor Statens Ingeniørvirksomhed med en øverste Leder som indenfor Bygningsvæsenet. Allerede Abraham de la Haye og efter ham mulig Richard Douchette synes at have indtaget en Slags Overingeniørstilling. Da Douchette er død eller bortrejst, giver Kongen $27\frac{1}{12}$ 1629 *Axel Urup* Bestalling som kgl. Ingeniør. Axel Urup, der var født i 1601, havde 1622 studeret i Leyden, senere i Haag, men forøvrigt uddannet sig gennem praktisk Krigstjeneste. Har var med ved Belejringen af Bergen op Zoon og Blokaden af Sluis i Flandern, »hvor han besynderligen lagde Vind paa at lære rudimenta militaria, fortificatorea og andre exercitia castrensia, som til Landes og Rigers Defension i Fremtiden med at betjene, udi militarisk Brug, nødvendig kunde eragtes«, som det sagdes ved hans Død. Efter at have opholdt sig i Bryssel, England, Frankrig og Italien og yderligere uddannet sig i Sprog, blev han 1627 Fændrik, senere Løjtnant i Enevold Kruses Regiment. Enevold Kruse havde tillige Artilleriet under sig, og Axel Urup blev Regimentsadjutant for Artilleriet, men desuden for Fortifikationsarbejder. — Under Krigen blev Axel Urup taget til Fange, men frikøbt og drog igen paa Studierejser i Holland, hvor han gik i Generalstaternes Tjeneste under den danske Adelsmand Holger Rosenkrantz⁶⁶). I Holland forblev han aabenbart til hen paa Slutningen af Aaret 1629, da han atter gik i Christian IV's Tjeneste. Foreløbig fik Axel Urup Overtilsyn over Befæstningerne i Skaane, Halland og Blekinge og de Befæstninger, der skulde anlægges i Jylland; han skulde have 1000 Speciedaler i aarlig Løn. Han har i Jylland haft en Underingeniør i den ellers ganske ukendte *Pieter Broman*, der 1631 omtales som »forrige Ingeniør ved Befæstningsarbejderne i Jylland«⁶⁷). Axel Urups Hovedindsats i de følgende Aar blev Fæstningen Christianspris ved Kielersfjord. Det var kun en naturlig Fort-

Afb. 6. Ingeniør Oluf Steenwinkel († 1659)
med Hustru. Selvportræt. Frederiksborg.

sættelse af hans tidligere Embedsvirksomhed, naar han 1. Januar 1635 ansattes som »Rigens Ingeniør« omend stadig kun med 1000 Daler i Løn; den 2. Febr. s. Aar fik han Lensbrev paa Christianspris med Forpligtelse til af Lenets Indkomster bl. a. at underholde »hvis Folk, som gøres fornøden paa Befæstningen⁶⁸⁾«. 1647 fik han et Særhverv som Generaldirektør for Københavns Befæstning. Til Ingeniører, der i disse Aar maa have arbejdet under Axel Urups Ledelse, hørte formentlig *Johan Ludvig Hoff*, der 1637 nævnes i Forbindelse med Christianopol; 1641 er han paa Bohus⁶⁹⁾.

Christian IV's hvervede Hær i Aarene 1638—43 til hver Regimentsstab hørte en Kvartermester som Oberstens tekniske Medhjælper ved Ingeniørarbejder i Lejre, Befæstninger m. m.⁷⁰⁾. Og det er udfra samme Ønske om mere Overskuelighed, der 1646 ansattes en Oberst og Felttøjmester som Leder af Artilleriet⁷¹⁾.

Det er ogsaa udfra Kravet om en bedre Organisation, at der i

Kongen var efterhaanden blevet interesseret i at faa ogsaa danske Mænd systematisk uddannede i Faget. Det har sikkert været ham en dyb Tilfredsstillelse at kunne ansætte Axel Urup, og han lod nu efter Kejserkrigen Christianshavneren *Hans Jacobsen Schiört* uddanne i Udlandet, for 1639 at anlage ham som Ingeniør. Kongen havde fra 1631—38 givet ham 100 Rdlr. aarlig »for udenlands at øve sig i Fortification og andre matematiske Kunster«. Som Axel Urup havde ogsaa Schiört tidligere — 1628 — studeret i Leyden, ligesom den senere under Frederik III meget benyttede Otto Heyder⁷²⁾. Schiörts Hovedværk er Anlægget af Christianssand 1641 og Befæstningen af Nykøbing (F.) 1645; desuden er han kendt fra Arbejder paa Københavns og Christianopels Befæstninger. Han døde 1675 paa Akershus⁷³⁾. En anden danskfødt Mand, *Albert Spormand* fra Helsingør havde faaet Bestalling som Ingeniør af Christian IV, men Frederik III vilde senere ikke anerkende den, og han gik i svensk Tjeneste⁷⁴⁾. Ogsaa den ellers lidet kendte *Chr. August Büchner* — efter Navnet dog sikkert en Udlænding — tog Kongen sig af, idet han 1641 beordrede Mester

Mathias Giger af Basel, der da var ansat paa Tøjhuset, til at »informere« ham i Fortifikation og Bøsseskytterkunst⁷⁵).

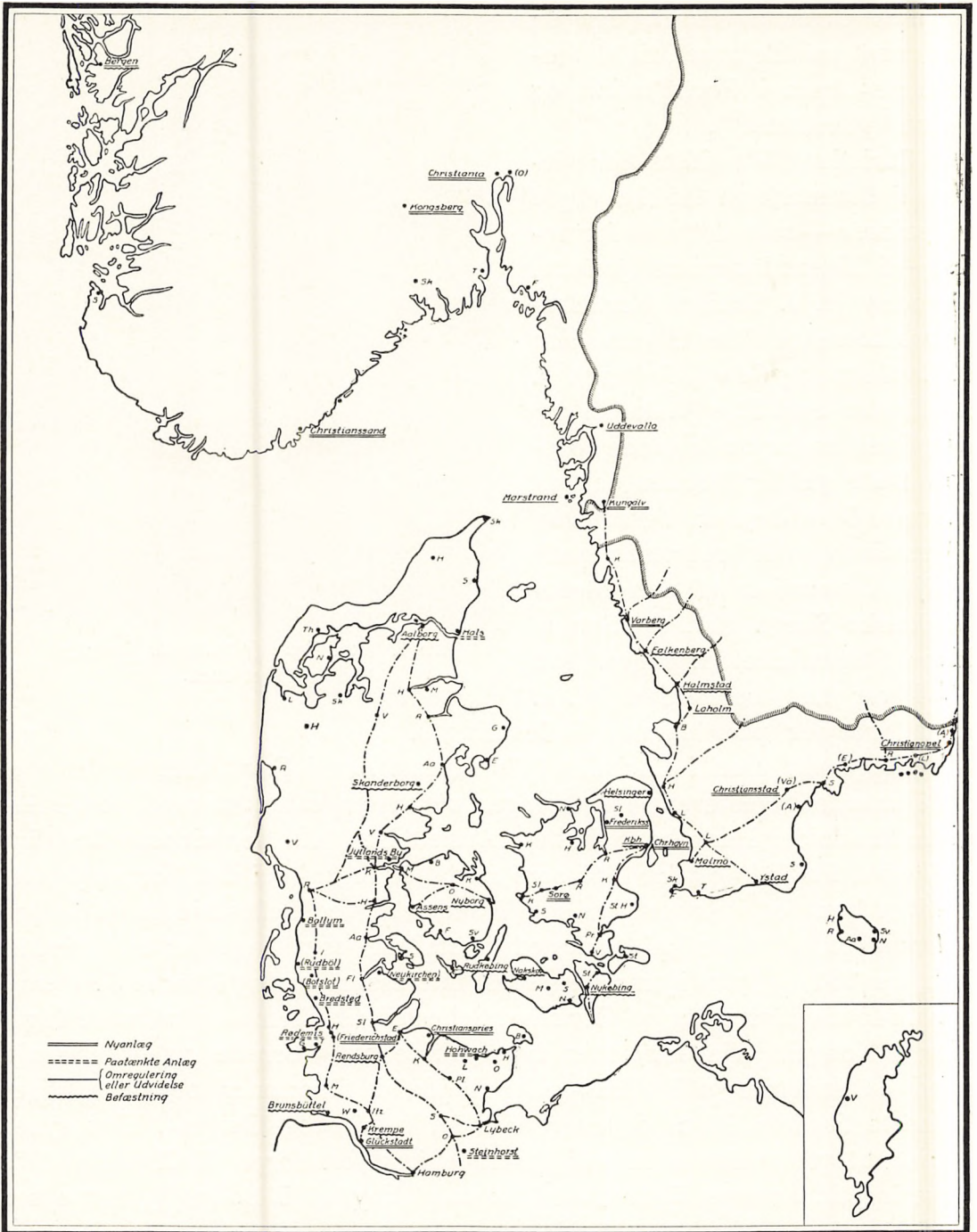
I Christian IV's sidste Aar virkede i Danmark en Række yngre Ingeniører — som det maa formodes — i Rigens Ingeniørs Tjeneste. Foruden H. J. Schiört Fortifikationsofficererne *Peter Bysser*, *Jan v. Geelkerck* og *Georg Hofmann*⁷⁶). De flestes egentlige Virke falder dog først under de følgende Konger. Dette gælder foruden den alt nævnte Otto Heyder, ogsaa *Oluf Steenwinkel*, der repræsenterede tredje Generation af den Steenwinkelske Slægt. Han var Søn af Hans Steenwinkel d. Yngre. Fra 1644 var han beskæftiget bl. a. med Arbejder paa Malmøs Befæstning⁷⁷).

I Norge var man i Christian IV's seneste Aar i Færd med at faa specielt ansatte Ingeniører. Det hænger utvivlsom sammen med den energiske Statholder Hannibal Sehesteds Ansættelse 1642. Her virkede *Christian v. Ilgenou* fra 1644 og fra 1645 som bestaltet Ingeniør i det Nordenfjelske; 1649 er han dog i København som Konduktør ved Befæstningen⁷⁸). *Selgen Petersen* fik af Hannibal Sehested Bestalling som Ingeniør i Akershus Len, fra 1647 i Trondhjems Len. Mest interessant er dog *Isaac v. Geelkerck*, der 1645 fik Bestalling af Hannibal Sehested til »fremdeles at være Ingeniør i Kongens Tjeneste; men han skulde nu »forrette og udrette alt, hvad en Ingeniør udi Freds- eller Fejdetid tilkommer og dette Riges Tjeneste tilhører, ihvor og naar hannem befales og tilsiges«. Han synes faktisk at være bleven en »Rigens Ingeniør« for Norge. I Christian IV's Regeringstid er hans Virksomhed nærmest knyttet til Bohus⁷⁹), men ogsaa med Marstrand har han arbejdet.

Det er saaledes en statelig Række af Mænd, nogle Indfødte, mange Fremmede, der har skabt Christian IV's Bybygningsarbejder. En Del af disse Mænd gør sig særlig bemærket ved deres Virksomheds Omfang og Art. Som de største Navne bør nævnes: Hans Steenwinkel d. Ældre, Johan Semb, Abraham de la Haye, Axel Urup, Hans Jacobsen Schiört og Isack v. Geelkerck — alle Mænd af betydeligt Format.

Afb. 7. Axel Urup († 1671). A. Haelwegh sculp. et excu.

Afb. 8. Kort over Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder, med Angivelse af vigtige Vejforbindelser. Jvf. Afb. 2. Parenthes om et Navns Forbogstav betyder, at Byen er nedlagt. Parenthes om Navnet betyder Anlæg, der skyldes Hertugen af Holsten-Gottorp (Frederiksstad, Rudbøl og Botslot) og Hertugen af Sønderborg (Neukirchen). O. E. Christensen del.

III

CHRISTIAN IV'S BYANLÆG OG ANDRE BYBYGNINGSARBEJDER

1. KONGERIGET DANMARK

INDLEDNING

AF

VILH. LORENZEN

VORE Have, Sunde og Bælter har fra Arilds Tid lokket til Bydannelser og ved Overgangen til 17. Aarhundrede laa langt Størsteparten af det daværende Kongerige Danmarks Købstæder ved Kyster og Strande. De havde lagt sig til Rette ud mod aabent Hav eller skjult sig i Bunden af Fjorde og Vigge; eller de havde fundet Plads ved Aaer, kortere eller længere fra Udløbet, men altid i intim Forbindelse med Havet. Selv Ribe, Varde og Næstved er for Søkøbstæder at regne. Thi Havet var her til Lands i stigende Grad blevet den afgørende *erhvervsmæssige* Forudsætning for en Købstadstilværelse af højere Art. Henviste helt til egne Kræfter sygnede Inlandsbyerne hen, og Købstæder som Viborg, Ringsted og Lund var efter den katholske Kirkes Fald ilde stedd. Der var dog ogsaa Inlandsbyer, der søgte, saa godt som muligt, at klare sig ved Hjælp af Ladepladser ude ved Kysterne, som Slagelse, Slangerup, Odense, Maribo og tildels ogsaa Viborg, men det var og blev kun Nødhjælp. Naturligvis — det Opland en Købstad havde, betød altid noget. Men Bytrængselen i mange af Landets Egne forringede højlig Omfanget af det for den enkelte Købstad naturlige Opland. Som Bykortet (Afb. 2) viser, kunde Købstæderne i visse Egne knap faa Plads for hverandre. En Særstilling indtog de fleste af Byerne i Halland og Blekingen. I disse to typiske Randlede stod Aabyerne ved deres Aadale i Forbindelse med Baglandet langt op i Sverige. Det gælder Kungsbacka ved Aaen af samme Navn, Falkenberg ved Ätran, Laholm ved Lagan, men navnlig Halmstad ved Nisaaen; fra Sletten ved Varberg førte lignende Dalstrøg, særlig langs Viskan, ind i svenske Egne. I Blekinge havde Ronnebys Aadal en lignende Betydning.

Til Trods for, at saa talrige Købstæder direkte eller indirekte stod i Forbindelse med vore hjemlige Have, var de erhvervsmæssige Forhold for det store Flertal af dem ikke alt for straalende i disse Verdenshandelens store Opgangstider. Dette laa ikke alene i Bytrængselen navnlig paa Øerne, hvor Landhandelen ofte maatte blive ret betydningsløs. Noget bedre stillede Forholdene sig for de Købstæder, der laa langs Kongerigets store Hovedruter — Tværruten Vest—Øst og de Nord—Syd gaaende Trafikveje i

Jylland, paa Sjælland og gennem Skaane og Halland. Men ogsaa Trafikvejene til Vands havde deres naturlige Begrænsning. Det laa i Kongerigets almindelige geologiske Struktur. Thi den jydsk Halvø vender paa Grund af Vestkystens vanskelige Besejlingsforhold saa at sige Ryggen mod Nordsøen og dermed mod den lette Adgang til Verdenshavene. Derimod aabner Halvøen sig mod Øst med Fjorde og talrige Anlægspladser for Skibe. Det var Jyllands Østkyst, de danske Øer, Hallands og Skaanes Kyster, der gav Søhandelen de mangfoldige Forudsætninger, men Forudsætninger, der først og fremmest lod sig udnytte paa de indre Have — Kattegat og Østersøen med Gennemsejlingsfarvandene, og — vel at mærke — i første Linie var begrænsede til disse Inderhave. Til Verdenshavene kunde man kun slippe ud Norden om Skagen! Af Gennemsejlingsfarvandene var atter Øresundet langt det vigtigste; det bød paa den korteste Vej fra Nordsøen til Østersøens store østlige Bassin, og Sundet blev i eminent Grad det foretrukne Gennemsejlingsfarvand, jo svagere Lybæks handelspolitiske Stilling blev op igennem 16 Aarh., hvad ogsaa medførte, at Østersøens vestligste Bassin kom til at betyde mindre end før. Intet Under, at Christian IV betragtede Øresund som »et af de fornemste Regalier, som Gud og Naturen dette Kongerige givet haver«¹).

I nøje Forbindelse med Øresundets stadig voksende handelspolitiske Betydning staar atter en Bevægelse, der alt var begyndt i Middelalderens senere Tid og truede med at forskyde et Købstadsvæsen af højere Art fra Vest til Øst. Ved Overgangen til 17. Aarh. er denne Bevægelse mod Øst, saa langt fra at aftage, i stærk Vækst. De norrøjske og fyenske Byer har følt det! De har lagt den unge Konge paa Sinde, at der maatte gøres noget og han vilde derfor 1604 indkalde til Købstadmøder, da det — efter disse Købstadsborgeres eget Sigende — stod elendigt til med dem og endda blev værre og værre »med den gemene Haandtering og Købmandshandel« — særlig i Jylland²). Møderne fandt dog næppe Sted, men Motiveringer for deres Indkaldelse er ikke desto mindre et talende Tidens Tegn!

Som Købstæderne ved Øresund alle trivedes vel, var der dog een af dem — København — der overfløj alle de andre. Københavns Stilling var ganske vist ogsaa en særlig. Thi allerede fra 15. Aarh. havde den som Rigshovedstad, største Vaabenplads og senere eneste Orlogshavn, haft et Forspring fremfor de andre Sundbyer og i nogen Grad har denne dens Særstilling ogsaa bidraget til at hæmme adskillige sjællandske Byer i Væksten.

Den *militære* Betydning, man ved Christian IV's Tronbestigelse tillagde Kongerigets Købstæder var — og maatte være — højst forskellig efter

Byernes terrainmæssige Beliggenhed og efter deres Beliggenhed i Forhold til de vigtigste Trafikveje til Lands og til Vands. For samtlige Kystbyer gjaldt som almindelig Regel, at de normalt kunde beskyttes af Flaaden; Aabyerne repræsenterede ofte vigtige Bropas, særlig naar de, som de nørrejske og de hallandske Aabyer, laa ved de store Trafikaarer op gennem Landsdelene. I Nørrejylland var det særlig Ribe, Kolding, Vejle, Horsens og Randers; i Halland: Laholm, Halmstad og Falkenberg. Og endelig var der Købstæder, ofte beliggende ved de store Trafikaarer, men ved vigtige Færgepas — som Aalborg, Nyborg, Korsør, Helsingør-Helsingborg og Nykøbing (F) — foruden København, hvis strategiske Betydning altid maatte blive overordentlig.

For den nærmere Forstaaelse af hele dette Forhold, der skulde spille saa enorm en Rolle i Christian IV's aktive Bypolitik er det imidlertid af Betydning at klarlægge *det 16. Aarhundredes Syn paa Købstædernes militære Værdi*.

Det er overordentlig iøjnefaldende, i hvilket Omfang man i Løbet af dette Aarhundrede, men navnlig efter Grevens Fejde, lod de fra tidligere Tider arvede Befæstningsanlæg forfalde eller helt opgav dem. Til Gengæld lod man baade her og der iværksætte større Arbejder. Baggrunden er, foruden Flaadens voksende Betydning, den store Omvæltning, der fandt Sted indenfor Artilleriet og i Forbindelse hermed hele Fortifikations-teknikken, hvor man i Løbet af 16. Aarh. gik over til Bastionssystemet. *Tendensen gik i Retning af faa, men stærkt befæstede Bykasteller og ganske enkelte større befæstede Vaabenpladser.*

Den store Fornyer af Danmarks Fæstningsforsvar er Christian III. Grevefejden havde afsat sine Erfaringer og det, der skete i Aartierne derefter var faktisk en Reorganisation af det fra Middelalderen arvede System. Christian III's Indsats er her ganske overordentlig stor og betydningsfuld og kan kun sammenlignes med hans Sønnesøn Christian IV's. Helt moderne — efter europæiske Begreber — var Christian III's befæstede Pladser ganske vist ikke, men det er hævet over enhver Tvivl, at han efterlod sine Riger — særlig Kongeriget og Hertugdømmet Holsten — med et Fæstningsforsvar af forbavsende høj Kvalitet. Man kan paa den anden Side ikke væрге sig mod den Tanke, at hans Søn og Efterfølger Frederik II i noget for høj Grad er faldet til Ro i den Forestilling, at nu var der gjort, hvad der skulde gøres paa dette Omraade!

Det ligger i Forholdenes Natur, at de skiftende Regeringer op igennem 16. Aarh. skulde synes særlig at maatte interessere sig for *befæstede Pladser ved Øresund*. Efter herskende europæisk Opfattelse var da ogsaa København, Landscrona og Malmø — tillige med Varberg — »Nøglen til Danmarks Rige til Lands og til Vands«³). Og navnlig maatte København —

ikke mindst i Kraft af sin Betydning som Hovedstad og hele sin centrale Beliggenhed i Riget — kræve særlige Forsvarsforanstaltninger. København tilhørte den fortifikatorisk set mest fuldkomne Type for en befæstet Plads — den befæstede By med Kastel (Københavns Slot). Men det forbyr unægtelig, hvor lidt man i 16. Aarhundredes senere Del havde gjort for Hovedstadens Sikring. Det var knapt nok, der var paabegyndt en Modernisering af denne Øresundsbefæstning fremfor alle andre. Derimod havde Frederik II omskabt det forældede Krogen til Kronborg — et efter Tidens Forhold nogenlunde moderne Kastel — til Værn for Indsejlingen i Sundet, samtidig med, at det kunde give Toldopkrævningen tilbørligt Eftertryk! Men selve Helsingør By var forblevet ubefæstet. Ligeoverfor laa det ligeledes ubefæstede Helsingborg med sit ganske forældede Kastel, Kärnan. Noget sydligere var Landscrona blevet befæstet af Christian III og havde faaet et for sin Tid stærkt Kastel — var altsaa af den fornemste Type for en befæstet Plads. Og længere mod Syd, overfor København, laa Fæstningsbyen Malmö, som Christian III ligeledes havde interesseret sig meget for og hvor han havde opført det stærke Malmöhus. Disse to vigtige Fæstninger og Vaabenpladser havde man ogsaa senere i 16. Aarh. ofret en hel Del paa. Men ingen af dem kunde ved Overgangen til 17. Aarh. siges at svare blot nogenlunde til Datidens fortifikatoriske Fordringer. Den Sorgløshed, der faktisk præger Fæstningsforsvaret af Øresund, kan kun i nogen Grad undskyldes med den Tillid, man nærede til Flaaden. Man har ment, at denne var blevet en saa stærk Faktor i Rigets Forsvar, at den kunde supplere om end ikke helt klare Forsvaret ogsaa af Øresund.

Og noget lignende har man tænkt sig, ogsaa hvor det gjaldt *Forsvaret af Grænseprovinserne mod Sverige*. Dette Problem var blevet stadig mere aktuelt op igennem 16. Aarhundredes sidste Halvdel, hvilket atter hænger nøje sammen med Rigets daværende udenrigspolitiske Orientering. Saa godt som al Interesse var samlet om og mod Sverige. Ikke mindst Halland maatte her komme i Betragtning; thi Hallands Byer var særlig udsatte under eventuelle Krige med Sverige, fordi de laa ved de store Trafikveje op i dette Land. Og omvendt maatte de som Vaabenpladser betyde overmaade meget for danske Krigstog op i Sverige. Det 16. Aarhundredes Krige havde da ogsaa tydelig nok belært saavel Krigere som Politikere om, hvordan Landet laa. Imidlertid havde man gennem dette Aarhundrede tillagt Hallands 5 Byer en højst forskellig militær Værdi. Kungsbacka, i Vinkelen mellem to Aaløb, har hele Aarhundredet igennem næppe været værnet af større Sikkerhedsforanstaltninger, skønt Stedets strategiske Betydning ikke var helt ringe. I 14. Aarhundrede fandtes der da ogsaa ved Kungsbacka en Borg, Afløser af det tidligere Hunehals

længere inde i Landet. Ikke mindre betydningsfuld maatte Falkenberg ved Ätrans nordlige Bred siges at være. Men heller ikke den havde det 16. Aarh. skænket større Opmærksomhed. Ogsaa her var en middelalderlig Borg, Falkenberghus, forsvundet; den laa umiddelbart Syd for Overgangen over Aaen og var nedrevet i 1430'erne. Siden da havde Falkenberg været en helt aaben By. Det beskedne Laholm ved Lagan, som man tillagde en vis Betydning, havde i 16. Aarh. endnu sin middelalderlige, stærkt forældede Borg i Behold, men var selv ubeskyttet. Langt den største Omsorg havde man vist Varberg og Halmstad, der nogenlunde tredeler Landskabet efter Længderetningen. Ved Varberg var det kun selve Fæstningen man havde interesseret sig for. Selve Byen havde ført en usikker og omtumlet Tilværelse. Derimod var Halmstad By fra gammel Tid og hele 16. Aarh. igennem befæstet, omend ved Aarhundredets Slutning ret umoderne. Nogen Borg havde den ikke og var saaledes ganske overladt sin egen Forsvarskraft i Tilfælde af Angreb. Den repræsenterede følgende Typen: befæstet By, uden Kastel. For Grænseforsvaret mod Sverige betød Skaane langt fra det samme som Halland. Vejforbindelserne fra Nordskaane op i Sverige var mindre betydningsfulde. Derimod var Blekinge, hvortil dengang hørte Villands Herred, som Randlejdet betragtet, ret nøje beslægtet med Halland — med Rigsgrænsen kun faa Mil indenfor Kysten og med Aaløb, der spillede en lignende Rolle for Forbindelsen med Sverige som Hallands⁴). Blekinges Byer var derfor af ikke ringe strategisk Betydning, og i Middelalderens Dage havde baade Sølvesborg, Elleholm og Lyckaa haft ret stærke Borge; men i Løbet af 16. Aarh. var de — trods adskilligt Arbejde med dem, blevet ganske forældede og Byen Avaskärs Befæstning var efter Svenskekrigens Hærgning uden Betydning⁵).

Som man sidst i 16. Aarh. saa paa Kongerigets Fæstningsforsvar, var Hensynet til Øresundet og til Rigsgrænsen mod Sverige altovervejende. Langt mindre betød Hensynet til den sjællandske Øgruppe som Helhed, og endnu mindre interesserede de Ledende sig for Forsvaret af Jylland med det dertil strategisk knyttede Fyen. Atter her var det øjensynlig en raadende Anskuelse, at Flaaden magtede at paatage sig i al Fald visse Sider af forefaldende Forsvarsopgaver.

Et vigtigt Synspunkt for et Fæstningsforsvar af de sjællandske og fynske Øgrupper og af Nørrejylland maatte synes at være Sikringen af den store Tværforbindelse gennem Riget med de mange vigtige Overfartssteder og Beherskelsen særlig af Store- og Lillebælt — et Synspunkt, Middelalderen i saa høj Grad havde anlagt!

Den sjællandske Øgruppe havde netop i Middelalderen været ualminde rigeligt forsynet med Befæstningsanlæg. Men alle disse Anlæg havde man i 16. Aarh. ladet komplet forfalde, naar lige bortses fra København

og Krogen ved Helsingør. Ved Overgangen til 17. Aarh. var Øgruppens øvrige fra Middelalderen arvede fortifikatoriske Anlæg følgelig ganske værdiløse i Tilfælde af Krig. Dette gælder først og fremmest to af Rigets tidligere Hovedfæstninger, Kallundborg og Stege, begge ved Overfartsteder og begge af samme fornemme Fæstningstype som København. Og det gælder Køge — en befæstet By uden Kastel — beliggende ved et vigtigt Bropas. Af Befæstningsanlæg af Typen: ubefæstet By, beskyttet af Kastel, var der de i sin Tid saa magtpaaliggende faste Pladser ved Overfartsteder — Vordingborg og Korsør, samt de mindre betydende Holbæk og Nysted. Desuden besad Kronen en fast Plads i det ligeledes forældede Dragsholm Slot i Ods Herred. Eneste Befæstningsarbejde af Betydning i 16. Aarh. udenfor de to Sundbyer, var Christian III's Befæstning af Nakskov til Beskyttelse af og som Vaabenplads for de to sydlige Øer. Men siden var intet gjort for at modernisere Værkerne.

Ogsaa *den fyenske Øgruppe* havde fra Middelalderen arvet en Del befæstede Pladser, men ogsaa her havde man ladet dem forfalde. Alene Nyborg danner en Undtagelse, forsaavidt som Christian III i sin Omsorg for at styrke Rigets Forsvarskraft havde foretaget vigtige Arbejder med denne By — gennem Aarhundreder en af Rigets Hovedfæstninger og af den stærke Type: befæstet By med Kastel. Men heller ikke denne relativt nye Fæstning havde man senere i Aarhundredet moderniseret, ligesaa lidt som man havde udbygget Korsør Slot paa moderne Vis og derved gjort noget alvorligt for at sikre Overfarten over Storebælt og Herredømmet over dette ikke uvigtige Gennemsejlingsfarvand. Helt og holdent havde man forsømt de vigtige Overfartsteder over Lillebælt. Ved dettes søndre Del havde man ladet Befæstningerne om Faaborg og Assens gaa til Grunde og ved Bæltets nordlige Del var der hverken paa den fyenske eller jyske Kyst sidst i 16. Aarh. faste Pladser til at beskytte Passagen frem og tilbage over dette for den store Tværforbindelse gennem Riget saa vigtige Farvand. De middelalderlige Borge her — de fyenske Hinds-gavl og Gamborg og det jyske Hønborg — var forlængst nedlagte eller uden militær Værdi. Og længere imod Syd, paa Fyenssiden, var det samme ogsaa Tilfældet med Hagenskov ligesom med det ubefæstede Odenses Kastel, Næsbyhoved. Paa Langeland stod det ikke bedre til med Trane-kærs Muligheder for at beherske Langelandsbæltet.

Mærkeligst er dog den forsømte Tilstand, hvori *Nørrejyllands* Fæstningsforsvar henlaa ved Overgangen til 17. Aarh. Dette skyldtes det 16. Aarhundredes overvejende Interesse for Rigsgrænsen mod Sverige og den hele Østersøpolitik. Men det staar tillige i Forbindelse med den Omstændighed, at man alt fra 1460 ikke betragtede Nørrejyllands Grænse som egentlig Militærgrænse. Truede Farer Riget Syd fra, var det først

og fremmest Hertugdømmerne og da navnlig Holsten, der skulde tage mod Stødet. De Befæstningsanlæg fra Middelalderen, der omgav enkelte Byer i Østjylland, var i 16. Aarh.'s senere Del ganske betydningsløse. Endnu havde Ribe dog Riberhus og Kolding Koldinghus, men selv var de ubefæstede og følgelig kun Kastelbyer. Inde i Landet laa endelig Skanderborg Slot ved et vigtigt Vejpas. Christian III havde dog ogsaa i Nørrejylland gjort en Indsats, idet han af Nyt havde opført Aalborghus ved det forøvrigt ubefæstede Aalborg og havde ladet Randers By befæste, samt læt derved opført Dronningborg Slot — altsaa her havde villet skabe en befæstet Stad med en Slags Kastel. Men helt tryk følte Christian III sig alligevel ikke — Forholdet til det tysk-romerske Rige var langtfra altid godt — og paa Herredagen i København 1557 er han blevet betænkelig. I hans Forslag til Rigets Raad hedder det bekymret — og med en Desavouering af Arbejdet med Byen Randers — at »der ingen synderlig Befæstning er udi Jylland« og »om det ikke var raadeligt, at det foretages at lade gøre der nogen mærkelig Befæstning«. Paa Kongens Henstilling vedtog Rigsraadet da ogsaa, at »Ribe og Kolding maatte befæstes, og med det første maatte foretages«. Det nybyggede Aalborghus vilde man derimod ikke ofre mere paa, da der manglede fersk Vand »og anden Lejlighed, som der sig begiver«⁶). Men hverken ved Ribe eller Kolding »foretoges« noget som helst, og da Frederik II senere vilde befæste Ribe 1575, blev denne Plan opgivet allerede Aaret efter⁷). Faktisk var Nørrejylland ved Aar 1600 ganske forsvarsløs, hvad befæstede Pladser angaar. De, der var, var ganske umoderne og praktisk talt uden Værdi.

Med al Respekt for det mægtige Arbejde, Christian IV lagde i sine mangfoldige Bybygningsarbejder i Kongeriget Danmark — snart ud fra merkantile, snart ud fra militære Synspunkter, eller begge i Forening — vil en nærmere Gennemgang af dem vise, at Kongen og hans Mænd mindre tænkte paa Riget som Helhed end de tænkte i Landsdele — fra regnet lejlighedsvis Udtalelser og Forslag fra Krigsperioderne og i de nærmeste Aar derefter.

Naar det var saaledes, laa det i nogen Grad i, at de Opgaver, Kongerigets Bytilstande stillede, var saa højt forskellige i de forskellige Dele af Riget, ikke mindst fordi de økonomiske Forhold efterhaanden ændrede sig, men navnlig fordi Udenrigspolitikken og dens ultima ratio: Krigene, skiftede Maal. Følgen blev, at alt, hvad der vedrører Bybygningsopgaver i Almindelighed blev løst ret *stykkevis*, naar Begivenhederne pressede paa, og Tid og Lejlighed tilbød sig til at rydde op i Bybestanden, anlægge nye Byer, udvide ældre og befæste snart her, snart der. Denne stykkevise Fremgangsmaade gælder det erhvervsmæssigt betonedede i Kon-

gens Bypolitik, men det gælder i endnu højere Grad de mange Bybygningsarbejder af overvejende militær Karakter. *En samlet Plan for en bybygningsmæssig Reorganisation af de danske Byforhold har aldrig til nogen Tid foreligget.* Lejlighedsvis kan under Krigene og i Tiden umiddelbart derefter, og navnlig 1646, fremsættes Udtalelser og Forslag — men kun ud fra et rent *fortifikatorisk* Helhedssynspunkt.

Det ligger da i Sagens Natur, at en indledende Oversigt over Christian IV's Bybygningsarbejder i Kongeriget Danmark ikke kan undgaa at tage Hensyn til de geopolitiske Opdelinger af Riget, idet det dog vil vise sig frugtbart tillige at fastholde de militærpolitiske Synspunkter, der er gjort gældende i det foregaaende: Hensynet til Øresundet, til Rigsgrænsen mod Sverige og endelig til den livsvigtige Tværforbindelse mellem Rigets Hoveddele.

Som Byforholdene laa i Kongeriget Danmark, da Christian IV overtog Regeringen, ventede der den unge Konge store Opgaver, hvad enten han hæftede sig ved Købstædernes almindelige merkantile Forhold eller ved deres Muligheder for at kunne blive til Støtte for Rigets Forsvar ved Befæstningsanlæg. Den Side af Kongens Bypolitik, der vender ud mod Bybygningsarbejder, udfoldede sig med særlig Kraft og Maalbevidsthed i hans første lykkelige Regeringsaar inden Kejserkrigen. Da var hans Magtfuldkommenhed ogsaa størst. I Tiden mellem Kejserkrigen og Torstensonsfejden er der over hans Bybygningspolitik noget mere tilfældigt, ogsaa noget mere usikkert. Kongens tiltagende Lunefuldhed træder tydeligt frem ogsaa paa dette Omraade. Han er efter Kejserkrigen heller ikke saa eneraadende i sine Handlinger som før. Altid stærkt militært præget, som hans Bybygningspolitik var, var den det — som ogsaa er at vente — i ganske udpræget Grad under hans Krige og i Aarene umiddelbart derefter.

Da Christian IV 1596 tiltraadte Regeringen, stod det ham klart, at Rigets Fæstningsforsvar trængte til en Modernisering; allerede Aaret før havde han som Hertug af Holsten iværksat en radikal Ombefæstning af Grænsefæstningen Krempe. Men ogsaa Flaaden vilde han modernisere — »Flaaden, som største Magt paaliggende er«, er et Udtryk, der stadig vender tilbage i Kongens Udtalelser. Man bør derfor ogsaa, naar Talen er om Tidens militært betonedede Bypolitik stadig holde sig Flaaden som Datidens konstante Magtfaktor for Øje.

Som den dansk-norske Flaade skulde sikre Forbindelsen mellem de to Riger og med Hertugdømmerne, havde den ogsaa til Opgave at hævde Kronens Herredømme over Østersøens store østlige Bassin. — Det var den danske Regerings Opfattelse, som det er udtalt af Rigsraadet 1622,

at »Danmarks Riges Rettigheder« strakte sig, foruden fra Øresund til Bornholm, fra denne Ø og videre til Gotland indtil midtvejs mellem disse to Øer paa den ene Side og Sveriges Lande paa den anden, og fremdeles til Øsel og derfra tværsover til Kurland⁸). Det var derfor kun det søstrategiske i Øernes Beliggenhed, der interesserede Regeringen, men dens Interesse for Østersøernes Byer, selv Havnebyerne og deres Sikring ved Forsvarsværker, var forbavsende ringe. Man foretog sig intetsomhelst i Retning af Befæstningsarbejder her. Hammershus paa Bornholm regnedes der dog i nogen Grad med som værdifuld for Øens Forsvar.

Christian IV indsaar straks Vigtigheden af, at Flaaden — denne hans Yndlingsinstitution — kunde faa gode Arbejdsvilkaar og blive saa stærkt beskyttet som muligt i et moderne befæstet *København*. Kongens Interesse for Hovedstaden, Rigets Orlogshavn og største Vaabenplads, var dog ikke alene militært bestemt. Han forfulgte med sit kæmpemæssige Arbejde med denne By tillige i højeste Grad økonomiske og merkantile Formaal. Om denne Stad samlede han al sin Energi, ligefra han som ung Mand ved Aarhundredskiftet skabte et nyt Søarsenal, faa Aar efter — 1606 — paabegyndte Stadens Ombefæstning, 1617 anlagde Christianshavn, og i Kejserkrigens første Aar, 1625, planlagde Kastellet ved St. Annæ Bro (se Særafhandlingen). At han derved mente ogsaa at *styrke sit Herredømme over Øresund*, siger sig selv, og hertil skulde ogsaa tjene de langvarige og hyppige Arbejder, han alt fra sine første Aar lod foretage ved *Malmø* Befæstning (se Særafhandlingen).

Endnu mere end for Sikringen af Øresund var Christian IV dog i sine første Regeringsaar optaget af at styrke *Grænseforsvaret mod Sverige* og Byforholdene i de skaanske Provinser skulde i ganske særlig Grad blive Genstand for Kongens Agtpaagivenhed og Interesse — noget af økonomiske, men i langt højere Grad af militære Grunde. Danmarks Forhold til Sverige var en saa vigtig politisk Faktor, at den tidligt drev Kongen ind paa en overmaade aktiv Bybygningspolitik i disse Landsdele.

Allerede kort efter sin Tronbestigelse, 1596, er det ham meget magtpaaliggende, at *Halmstad*, med den vigtige strategiske Beliggenhed, bliver moderne befæstet og der tages straks med Kraft fat paa Befæstningsarbejder (se Særafhandlingen). Samtidig med at en Modernisering af Halmstad Fæstning begyndtes, vilde Kongen — alt fra 1597 — gøre det i Forvejen stærke Varberg Slot endnu stærkere. Og sidst i Aarhundredet begynder han desuden Anlæget af en helt ny Fæstningsby, *Christianopol* i Blekingen (se Særafhandlingen) tæt ved Grænsen mod Sverige, og rettet mod den stærke Vaabenplads Kalmar. Samtidig benytter han Lejligheden til at koncentrere Byerhvervene i disse Egne i den nye Stad her ved at *nedlægge de tre Smaastæder, Avaskär, Lyckaa og Elleholm*, hvis Pri-

vilegier han tilbagekalder 31. Januar 1600, med den sædvanlige Bestemmelse, at de Indbyggere i de 3 Byer, der ikke flytter til Christianopol, nu kun maa bruge Bondenæring og leve paa Bondevis⁹).

Foreløbig har Kongen nok at gøre i de skaanske Provinser med de alt paabegyndte Bybygningsarbejder, og i Aarene umiddelbart før Kalmarkrigen spores en stærk Aktivitet med Udbedring af ældre befæstede Pladser som *Laholm* (se Særafhandlingen).

At der under selve *Kalmarkrigen 1611—13* arbejdedes ivrigt paa baade ældre og helt nye Befæstningsanlæg af alle Slags siger sig selv. I Aaret 1611 er det Meningen at befæste Aahus, omend kun med »en liden Vold og Brystværn«, ligesaa den daværende Varberg By¹⁰) og 1612 Falkenberg ved Ingeniør Gregorius Schemel¹¹). (Samme Aar var det, Kongen lod Kungälv anlægge et helt nyt Sted og Aaret efter vilde han ogsaa have flyttet Uddevalla — begge i Bohuslen).

Kalmarkrigen havde givet visse Erfaringer og navnlig afsløret Mangler. Den havde henledt Opmærksomheden paa Svagheden i Hovedstadens Befæstning mod Sundet. Og skønt Kongen netop i Aarene efter Krigen var stærkt optaget af nye Byanlæg (Glückstad, Bredsted og Christiansstad), paabegyndte han ikke desto mindre 1617 Anlægget af en fjerde By, Fæstningsbyen *Christianshavn*, der samtidig skulde blive til Styrkelse af Rigets Storhandel (se Særafhandlingen). Men ogsaa det ubefæstede *Helsingør* voldte Kongens Bekymring, og 1615 indledtes langvarige Arbejder, der til Slut 1629 medførte en delvis Befæstning af denne By (se Særafhandlingen). Det var imidlertid saa langt fra, at Kongen i Aarene *efter* Kalmarkrigen for *Hensynet til Hovedstaden og Øresund* forsømte sine skaanske Provinser; hans Arbejder med *Grænsefæstningerne* her skulde endda medføre en yderligere Oprydning i Bybestanden, med tilhørende Omlægninger af Erhvervslivet.

Allerede inden Kalmarkrigen var endt, er Kongen, belært af de sørgelige Erfaringer fra det svenske Indfald ad Helgeaadalen, i Villands Herred, betænkt paa at lægge en helt ny Fæstningsby paa den daværende Ø, Allö, ved Helgeaaens Udløb. Den grundlagdes dog først Aaret efter Kalmarkrigen, 1614, og fik Navnet *Christiansstad* (se Særafhandlingen). Dette Byanlæg staar ogsaa i Forbindelse med den Omstændighed, at den lille By Vä, c. 7 Kilometer Syd for Allö, var blevet brændt under det svenske Indfald i Februar 1612. Kort efter vil Kongen flytte Vä, men udsætter det foreløbig¹²). Sidst paa Aaret, 19. December, forbydes det imidlertid Borgerne at genophygge deres By, da Kongen er til Sinds at lade den flytte til et belejliger Sted. Men først den 4. April næste Aar, 1613,

faar en Tremandskommission Ordre til at rejse til Landsbyen Näsby, lidt Nord for Vä, undersøge dennes og Vä's Forhold m. H. til Ejendomme, Skove, Landgilde m. m. og »ligne den ene Bys Ejendom med den andens«. Godt et Aarstid derefter 22. Maj 1614 faldt den endelige Afgørelse: Købstaden *Vä berøves sine Privilegier, og Borgerne skal flytte til den nye Stad*, der nu er bestemt til at ligge paa Allö, »hvilken Ø ikke alene til Købmands Brug, men ogsaa til en Befæstning er tjenlig og bekvemmelig«. Christiansstad kom saaledes til at erstatte Vä! Sidste Frist for Indbyggerne til at flytte til den nye By blev senere sat til 31. August 1615¹³). Havde den nye Fæstnings- og Handelsby Christiansstad indirekte tilintetgjort Vä, medførte den direkte Aarhus Undergang som Købstad. Den laa kun faa Kilometer fra Christiansstad og var selvsagt nu ganske overflødig. Den 25. April 1617 erklærer Kongen rent ud, at Aarhus' Indvaaneres Næring er den nye Stads Indbyggere »til yderste Afbræk og Skade«, hvorfor han erklærer *Aarhus Købstad for nedlagt!* Fristen for de Borgere, der vil flytte, sættes til 1. Maj 1618. Aarhus fik dog Lov til at bestaa som Havneplads for Christiansstad og blev aldrig som Vä ren Landsby¹⁴).

Det samme Synspunkt — at samle Erhvervslivet i levedygtige Byer — medførte ogsaa *Trälleborgs Nedlæggelse som Købstad 19. April 1619*. Alle-rede i Februar 1618 havde Rigsraadet som Svar paa et Forslag fra Kongens Side om denne Sag, bedt ham foreløbig at stille Sagen i Bero. Det var Kongens Mening, at Trälleborg laa for nær ved Malmø, »hvorudover kunde være at befrygte, at Malmø, paa hvilken at befæste stor Omkostning er anvendt, skulde slet bleven øde og fordærvet og Riget ikke til ringe Nachdel og Skade«. Det aabne Brev om Nedlæggelsen og hvori denne Motivering er anført, er vel tildels fremkaldt af Malmøs Borger-skab¹⁵). *Trälleborg levede dog senere op igen!*

Samtidig med, at der fortsat arbejdedes med de nye Fæstningsbyer, det blekingske Christianopol og det skaanske Christiansstad, at de erhversmæssigt og fortifikatorisk kunde blive saa fuldkomne som muligt, er Kongen travlt optaget af Hallands Byer og deres Forhold. Siden Kalmar-krigen var der arbejdet en hel Del med Laholm Slot og 1618 sættes et endnu mere energisk Arbejde ind paa denne Fæstnings Fuldkommen-gørelse. Af større Betydning var, at *Varberg i Aarene efter 1617 flyttes nærmere til Fæstningen* — »*Varberg paa Pladserne*« — og skulde have en, omend svag Befæstning. (Se Særafhandlingen). *Halmstad omreguleres* efter Branden 1619 og Befæstningen forbedres (se Særafhandlingen). Det er endelig i disse Aar, Kongen har interessante *Planer for med en Flytning af Hallands nordligste By, Kungsbacka*. I August 1617 giver han Rigmarsken Jørgen Lunge Ordre til at begive sig til Kungsbacka og undersøge, hvorhen man bekvemst kunde flytte denne By. Hensigten her

er overvejende militær! Det ny Kungsbacka skal kunne befæstes og det skal have en Garnison, der kan forsvare Passerne i Nærheden. Paa Næringslivet tænkte Kongen dog ogsaa, idet han ønsker det nye Kungsbacka skal være en Havneby¹⁶). Disse Planer blev dog aldrig virkeliggjorte.

Hvor magtpaaliggende Fæstningsforsvaret mod Sverige stadig var Christian IV, fremgaar ogsaa af hans Planer det sidste Aar før Kejserkrigen. Han vil befæste nogle hidtil aabne Byer, skønt han da var stærkt beskæftiget — foruden med sine andre By- og Befæstningsanlæg — ogsaa med den 1920 paabegyndte Fæstningsby Christiania i Norge. Den 11. Juni 1624 udgik Befaling om at befæste Ronneby i Blekinge, der laa ved den vigtige Færdselsvej langs Aadalen op i Sverige. Samme Dag blev paa-budt at omslutte Ystad og Helsingborg med en Tranché, efter Projekt udarbejdet af Kongens Ingeniør¹⁷).

Alene disse Arbejder antyder, at Kongen dengang tænkte sig Krig med Sverige som en Mulighed, men at Befæstningsanlægene om Ronneby, Ystad og Helsingborg aldrig blev til Virkelighed i større Stil — antyder tillige, at Kongens politiske Interesse i det sidste Aar før Kejserkrigen brød ud, mere og mere vendte sig mod Tyskland.

Eet er imidlertid givet. *Med mægtig Energi havde Christian IV i Aarene indtil 1625 skabt en saa kraftig og frygtindgydende Kæde af Fæstningsanlæg mod Sverige*, at en svensk Erobring af Sundprovinserne sikkert allerede da var uigennemførlig, forudsat Fæstningerne ellers var i Orden. Skulde Sundprovinserne erobres, maatte det ske ved Angreb paa Danmark sydfra. Her havde man i de kongelige Dele af Holsten de to moderne Fæstningsbyer Krempe og Glückstadt, men i de kongelige Dele af Slesvig faktisk ikke en eneste befæstet Plads af blot nogenlunde Betydning. For *Nørrejylland og Fyens Vedkommende* saa det ikke stort bedre ud! Christian IV havde været saa stærkt beskæftiget med de østligere Landsdeles By- og Befæstningsforhold, at han ikke havde faaet Tid til at interessere sig for Nørrejylland og Fyen, saalidt som for sine Dele af Slesvig — vel heller ikke anset det for særlig nødvendigt! Paa den fyenske Øgruppe havde han slet intet foretaget sig og den fra Fortiden arvede farlige Tilstand i Nørrejylland havde han intet gjort for at ændre, udover at han 1617—18 havde ladet Ingeniør Abraham de la Haye befæste Skanderborg Slot¹⁸).

Kejserkrigen 1625—29 traf Kongeriget Danmark saa temmelig med omvendt Front! Fæstningsforsvaret maatte lægges helt om, og al Bybygningspolitik foregaar nu i Krigens Tegn. Saa længe den varer, er det først Hertugdømmerne, derefter *Nørrejylland med den fyenske Øgruppe*, der samler Interessen om sig, medens de østligere Dele af Riget træder i

Baggrunden, selv om man ikke helt taber dem af Sigte og Dobbeltthensynet til Hovedstadens og Øresunds Sikring stadig spiller ind.

Allerede inden Krigen endnu var en Kendsgerning, kom man — noget sent — i Tanker om Værdien af befæstede Pladser i Jylland. Rigsraadet anbefaler 19. Februar 1625 at befæste en Række Byer »saa vidt nødvendigt kan eragtes paa de bekvemmeligste Steder« — foruden Rendsborg, hvilket dog ikke vedkommer det danske Rigsraad — *Kolding* og *Aalborg* og — dersom det var muligt — ogsaa *Ribe*. Særligt Hastværk dermed havde Raadet dog ikke — Arbejdet kunde jo gøres efterhaanden¹⁹). De paa pegede Steder var forøvrigt rigtigt valgt, idet *Ribe* og *Kolding* laa ved de store Trafikveje, og *Aalborg* ved det vigtige Limfjordspas. Men intet skete!

Krigen kom paa, inden der var foretaget nogetsomhelst for at sikre Nørrejyllands Forsvar! For Alvor var man først betænkt derpaa hen paa Sommeren 1626, hvor Rigsraadet 16. Juni, efter Kongens Ønske, anbefalede nogle Fæstninger og Pladser at fortificere — paa Grænsen mod Holsten — Rendsborg, eller et Sted der i Egnen, og paa Grænsen mod Slesvig, uden dog at nævne bestemte Steder; men man har vel atter her tænkt paa *Ribe* og *Kolding*. Desuden anser Rigsraadet det for anbefalelsesværdigt paa begge Sider af Limfjorden ved Hals at opføre et Taarn — en interessant, dengang ny Forttype til Forsvar af Sejløb. Samtidig nævnes det ønskelige i paa den fyenske Øgruppe at befæste *Nyborg* — hvor Fortifikationen allerede »havde stor og god Begyndelse« fra tidligere Tider. Kongen bifalder Forslaget i Princippet, men forkaster Tanken om en Befæstning af Rendsborg²⁰). Imidlertid indtraf Slaget ved Lutter i August 1626 og atter tilraader Rigsraadet i en Betænkning af 26. Sept. at befæste Hals — foruden *Ribe* og *Nyminde*, samt befæste ved *Kolding*²¹) eller andet Steds ved Grænsen at lægge nogle Forter²²). Imidlertid kom Wallensteins Indfald saa uformodet over os, at der under hele Resten af Krigen ikke blev Tid til fortifikatoriske Arbejder af større Omfang i Nørrejylland, udover Befæstningen af Byen *Skanderborg* (se Særafhandlingen). Derimod blev der Tid til at sikre Fyen. Allerede sidst paa Aaret 1627, under Frygten for en Landgang, var Kongen betænkt paa at befæste Hindsgavl, som han lod besigtige af en Ingeniør. Senere antog Kongens Planer større Dimensioner, og i Foraaret 1628 gaar han videre! Netop da frygtede man Landgangsforseg i Havnene ved Lillebælt — Assens og Middelfart. Assens blev befæstet (se Særafhandlingen) og ligeledes blev det paabudt at befæste Middelfart, uden at det dog nu kan ses, i hvilket Omfang dette virkelig skete. Samtidig arbejdedes der paa en yderligere Befæstning af *Nyborg* (se Særafhandlingen).

Imidlertid havde Ængstelser og Bekymringer for Rigets Skæbne efter

Slaget ved Lutter medført, at Rigsraadet i sin Betænkning af 26. September 1626 ogsaa havde foreslaaet at befæste forskellige Pladser paa *den sjællandske Øgruppe*. Man havde her nævnt *Køge* og atter gjort opmærksom paa *Nakskov*. Men navnlig havde Rigsraadet foreslaaet et *yderligere Fæstningsforsvar af Øresund*, idet det anbefalede at gøre Befæstningen af Helsingør og Kastellet i København færdige, samt desuden befæste ved Helsingborg, Landscrona og Ystad. Hvad Grænseforsvaret mod Sverige angaar, mente Raadet, at man kun behøvede at reparere de forhaanden-værende Fæstninger. Nogle af de foreslaaede Befæstningsanlæg udførtes, men først i det følgende Aar 1627. Det blev til mindre Anlæg ved Helsingborg, udført af Ingeniør Richard Douchette, større ved *Ystad* (se Særafhandlingen). Da var den militære Stilling blevet yderligere forværret og Begivenhederne presser paa! Den 27. Januar 1627 vil Kongen i sine Forslag til Rigsraadet ogsaa have Korsør Slot befæstet — og samtidig selve Byen Korsør *gjort til en betydelig Stad ved Nedlæggelsen af Slagelse og Skelskør*, hvilket sidste Raadet dog gaar imod i sin Erklæring af 10. Februar. Derimod har det intet imod — naar blot Riget først maatte komme til nogen Rolighed — at Slottet blev »nogenlunde fortificeret«, men man venter nærmere Forslag — der dog ikke kendes, og om de overhovedet er blevet fremsatte er tvivlsomt²³). Imidlertid indtraf hen paa Sommeren 1627 Wallensteins Indfald og Besættelsen af den jyske Halvø. Atter opskræmmes man, og 30. November anmoder Kongen atter Rigsraadet om i Tide at tænke paa Fortifikationsarbejder paa den sjællandske Øgruppe²⁴). Foreløbig blev det kun til, at der i November i al Hast anlagdes nye Værker om Kronborg og Frederiksborg af Værkmesteren Nicolas Renvois d'Alencon og at der blev gjort Skridt til at sætte Køge i Forsvarstilstand²⁵).

Men ved Overgangen til 1628 synes Skrækken at have sat sig noget. Man fortrøstede sig til Flaaden og lod mere vidtløftige Planer med Korsør og Køge ligge. Foruden med København arbejdedes der paa Sjælland øjensynlig kun med Kronborg, hvor Kongen 1. Februar, sammen med Ingeniør Douchette afstak forskellige Udenværker²⁶). Opmærksomheden henledtes derimod paa Laaland-Falster, hvor der planlagdes en yderligere Befæstning af *Nakskov*; i Marts tales om, at »det nye Værk er afstukket og at Konduktøren skal anlægge det med Flid (se Særafhandlingen). Det er ogsaa interessant, at Kongen vil lade Nykøbing paa Falster befæste for at skaffe denne Ø en fast Vaabenplads, hvad dog først skete efter 1645²⁷). At man i Løbet af 1628 fra dansk Side var i Færd med at gaa over til Offensiven, svækkede i nogen Maade Interessen for større Forsvarsforanstaltninger i Rigets østligere Dele — et Forhold, der vedvarede til Krigen sluttede.

Den endte 27. Juni 1629 med sørgelige Erfaringer om et mere end mangelfuldt Fæstningsforsvar af Nørrejylland og det er da ogsaa betegnende, at der i Kongens og Rigsraadets Tanker i Sommeren — August og September — umiddelbart efter Freden, da man drøfter hele Rigets vordende Fæstningsforsvar, saa godt som kun er Tale om den jyske Halvø²⁸), men det synes som Kongen netop vil benytte Stemningen efter den ulykkelige Krig til et bedre Fæstningsforsvar af hele Riget end tilforn. Nu skulde der gøres noget! I Rigets østlige Dele gjaldt det om at faa *Nakskovs* Befæstning gjort helt færdig og 10. Maj 1630 skrev han til Rigsraadet herom. Han minder ogsaa om »andre Pladser«, der ligger halv færdige, »Danmark til stor Fare — om Gud forbyde, noget skulde paakomme, hvorfor er at betænke, hvorledes forbenævnte Steder med det forderligste kan blive saa, som de bør være, og ikke efter gammel Vis bie, indtil man kan intet gøre derved, omendskønt man vil«. Raadet bevilger da ogsaa Penge, men kun til Arbejder ved Nakskov — og vel at mærke af de Beløb, der alt var bevilget til Befæstningsarbejder i Jylland²⁹). Man kunde dog nu for Alvor paabegynde en moderne Befæstning om denne By³⁰).

Men det springer unægtelig stærkt i Øjnene, hvor ringe Interesse Kongen efter Kejserkrigen viser *Grænseforsvaret mod Sverige!* Hans Bybygningspolitik her gaar *mærkeligt i Staa*, bortset fra almindelige Vedligeholdelsesarbejder paa Fæstningerne. Det hænger selvsagt sammen med den Kendsgerning, at de svenske Hære 1630—48 stod i Tyskland og at man følgelig, under en Krig med Sverige, maatte vente Hovedstødet rettet mod den jyske Halvø.

Noget anderledes maatte det stille sig med Hovedstadens og dermed ogsaa med Øresundets Forsvar. Og her er det, han allerede i det Aar, Krigen sluttede, fatter Planer om en mægtig *Udvidelse af København* ved at forbinde det alt paabegyndte Kastel med den gamle Bys Befæstning og indenfor denne at lægge en hel ny Bydel — Ny-København — et Arbejde, der optog ham hele Resten af hans Levetid. (Se Særafhandlingens).

Op igennem 1630'erne var den sjællandske Øgruppe saa temmelig udenfor Overvejelser angaaende Befæstningsanlæg — København og Nakskov fraregnet. I dette Tiaar fik Christian IV imidlertid Lejlighed til at beskæftige sig med et Par mindre Bydannelser af rent civil Karakter. 1637 lod Kongen *Sorø*, der var vokset op som Skoleby i Tilknytning til Akademiet, tildele Købstadsrettigheder (se Særafhandlingens). Og nogle Aar i Forvejen, 1632, havde han gjort den første Begyndelse til den senere Købstad *Frederikssund* ved at befale en Oplagsplads udstykket ved Udesundby til Brug for Slangerup (se Særafhandlingens). Et rent

civilt Bybygningsarbejde fra disse Aar var den smukke Stenbro, Kongen 1633 hjalp Køge Bys Borgere med at faa bygget over Aaen ud for Brostræde. Den opførtes efter Hans Steenwinkels »Afrids« og er til endnu i noget ombygget Stand³¹).

Ved Tiaarets Slutning bevirkede den udenrigspolitiske Situation, særlig Forholdet til Nederlandene, at Kongen ønskede en yderligere Sikring af Indsejlingerne til Øresund. Nordfra skulde det ske ved en Skandse mellem Helsingborg og Kullen, der ogsaa opførtes i de følgende Aar, og ved en Skandse paa Lappen ved Helsingør, senere opført af Kongens højt betroede Tømremester, Hans Ahnemøller, efter Kongens egen Tegning. Sydfra skulde Indsejlingen sikres ved et »realt Værk« ved Dragør paa Amager og et »Værk« paa Saltholm. Begge disse Arbejder skulde udføres af den nylig hjemvendte Ingeniør Hans Jacobsen Schiört³²).

Det er interessant, at Kongen samtidig atter er betænkt paa at sikre *Storebæltspassagen* ved et kraftigere Fæstningsforsvar af Sjællandssiden. I en Korrespondance med Corfitz Ulfeldt 1640 drøfter han Muligheder af Fæstningsanlæg ved Korsør — men for ligesaa hurtigt at opgive Tanken som altfor vanskelig og bekostelig. Her drejer det sig aabenbart ikke om Slottet alene, men om Korsør By, da Kongen udtrykkelig siger, at Fortifikationen vil kræve ikke alene stor Kunst, men ogsaa mange Penge. Han slipper dog kun nødvendig Tanken. Foreløbig er der ikke Raad, men — skriver han — »naar jeg ser, hvorfra Midler kan komme, da hitter man vel paa noget, eftersom Pladsen det meriterer!³³). Men der blev aldrig Raad! Det undrer mere, at man ikke skænkede *den fyenske Øgruppe* større Opmærksomhed. Den havde ganske vist under Kejserkrigen faaet et noget bedre Fæstningsforsvar end tidligere, og man mente vel derfor i Tidsrummet mellem Krigene, at det ikke var nødvendigt at sikre den yderligere ved større Befæstningsarbejder.

Kejserkrigens Lære, som man opfattede den, var fremfor alt, at den jyske Halvøs og her i første Linie *Nørrejylland*s Fæstningsforsvar burde bringes i Orden. Vore udenrigspolitiske Forviklinger i Aarene indtil Torstensonkrigen understregede da ogsaa bestandig, hvor vigtigt dette var. Thi som Adelens Befuldmægtigede udtalte det: »Forfarenhed giver og er desværre tilforn forsøgt, at Lande uden Fæstning er deres Fjendes Bytte!³⁴) Det er en Kendsgerning, at den Bybygningspolitik, Regeringen blev ført ind paa i Nørrejylland i alle Aarene mellem de to Krige saa godt som udelukkende kom til at staa i det militære Forsvars Tegn. Som ovenfor antydet, havde Kongen allerede i August 1629 foreslaaet Rigsraadet alvorligt at overveje, hvorledes en Gentagelse af Jyllands Erobring kunde undgaas — »efterat hver Mand vitterlig er, hvad Ulejlighed Undersaatterne udi Jylland udestanden haver, formedelst at ingen faste Steder forhaanden

var, hvorhen de sig udi sidste Fejde kunde retirere!« Rigsraadet gaar ogsaa vidtløftigt ind paa Tanken og udtaler sig i Betænkningen af 5. September først om Muligheden af Befæstningsanlæg i Hertugdømmerne. Dernæst beskæftiger Raadet sig med Nørrejylland og foreslaar, at Rigens Marsk og et Medlem af Raadet, samt en dertil forordnet Ingeniør, undersøger Forholdene rationelt, og bl. a. tænker paa Muligheden af en befæstet By ved Kolding Fjords Udløb, forsynet med Kolding Bys Privilegier, foruden med allehaande Friheder. Der er altsaa faktisk her *Tale om en Nedlæggelse af Byen Kolding til Fordel for det nye Anlæg i Nærheden*. Men ogsaa de Muligheder for et Fæstningsforsvar, Horsens, Ribe og Varde kunde frembyde, burde tages i Agt. Og meget forstandigt anbefaler Raadet at reparere de af Fjenden opkastede Skanser ved Aalborg, Hals, Fladstrand, Kalø og andetsteds — de laa alle paa strategisk vigtige Punkter.

Baade Kongen og Raadet var klar over, at der — trods Finansnøden — burde tages alvorligt fat paa en Sikring af Nørrejylland og 1. Oktober faar Rigsmarsken Jørgen Skeel Ordre til at tage de Adelige, særlig Rigsraader, der bo nær de til Befæstning udsete Steder med sig og erklære sig derom i Samraad med den dertil forordnede Ingeniør³⁵). Man fandt i Koldingegnen en Plads, hvor en »*Jyllands By*« kunde anlægges. Men man kunde aldrig blive enige om, hvor den nye By skulde ligge, og den store Plan reduceredes til Slut til meget lidt. Det ser ilde ud i Betragtning af, at den politiske Situation i Tyskland i 1630'erne var meget truende og — som Rigsraadet selv bekender — »Jylland er næst ved Faren!«³⁶). Men den paatænkte sydjyske Stads Historie er i sig selv saare oplysende for Christian IV's militært betonedede Bypolitik, men samtidig ogsaa det slaaende Eksempel paa den Tilfældighed og Planløshed, der altfor ofte prægede hans Bybygningspolitik i Aarene efter Kejserkrigen. (Se Særafhandlingen). Selv fik Christian IV ikke bygget denne »*Jyllands By*«. Tanken om den virkeliggjordes først i hans Søn, Frederik III's Regeringstid. Det blev Byen Fredericia!

Ikke desto mindre blev det for Nørrejyllands Vedkommende Befæstningsanlæg ved Koldingfjord, man begyndte med. Raadet ansaa dette for vigtigere end alt det øvrige. Men Arbejdet slæbte sig hen igennem 30'erne. Noget skyldtes dette, at Kongen lagde saa megen Vægt paa den ny Fæstning Christianspris ved Kielerfjord og foreløbig var stærkt optaget af Arbejdet her. Først naar Christianspris var færdig, vilde han »tale« med Rigsraadet om ogsaa andre Befæstningsanlæg. Alt 1632 lader han dog Rigsraadet vide, at det haster³⁷), og een af de foreslaaede nørrejyske Fortifikationsopgaver blev ret tidligt taget op og for en Gangs Skyld med en vis Energi! Det var *Befæstningen af Aalborg*, hvorpaa der

arbejdedes 1632—37³⁸). (Se Særafhandlingen). Sidst i 1630'erne, da et svensk Angreb Syd fra kunde befrygtes, er baade Konge og Rigsraad igen enige om, at der bør bygges Fæstninger i Nørrejylland — og ikke blot den forlængst paatænkte »Jyllands By«³⁹). Det var sørgelig lidt, der kom ud af alle de mange Planer. Aarsagerne dertil skal ikke udredes her; det er nok at pege paa Landets tiltagende Forarmelse, paa Striden og Uenigheden indenfor Regeringsorganerne og mellem Stænderne indbyrdes. En Kendsgerning er, at alt hvad Nørrejylland kunde raade over af nybefæstede Pladser, da Torstenson uforvarende rykkede op i den jyske Halvø 1643, var det fjernt fra Grænsen liggende Aalborg — og saa Skanderborg. Af »Jyllands By« var der intet blevet! Ganske vist blev der bygget *en forskandset Lejr ved Snoghøj*. (Se Særafhandlingen: »Jyllands By«).

Naar der kom saa lidt ud af Arbejdet med »Jyllands By« og andre Fæstningsanlæg i Nørrejylland, skyldes dette i nogen Grad ogsaa en mærkelig Slaphed og Ubeslutsomhed hos Kongen og hans Omgivelser. Dette maa atter ses paa Baggrund af den hidsige Bybygningsvirksomhed, Kongen i de sidste Aar før Torstensonkrigen udfoldede i Hertugdømmerne. (Her vilde han, foruden Fortet Christianspris ved Kiel, lægge et tilsvarende Fort i Rödemis, ved Husum, og desuden var han i disse Aar i Færd med at bygge Fæstnings- og Havneby ved Ballum i Vesterslesvig, samtidig med at han planlagde en By med Orlogshavn ved Howacht i Østholsten. Men ingen af alle disse betydelige Foretagender var blevet til mere end Tilløb, da Krigen kom. Kun i Norge havde han i disse Aar nogen Glæde af sin Bybygningsvirksomhed; her fik han 1641 Christianssand anlagt!).

Torstensonskrigen 1643—45 kom saa hurtigt over os, at der overhovedet ikke blev Tid til større Forsvarsanlæg i Nørrejylland — endsige i Hertugdømmerne. Paa den fyenske Øgruppe tvang Krigen til en i Hast opført Befæstning af *Rudkøbing* paa Langeland (se Særafhandlingen), og skønt Krigen gik udenom den sjællandske Øgruppe, saa man sig dog nødsaget til Arbejder paa Københavns Befæstning, Færdiggørelsen af Dragørværket⁴⁰) og Værker til Forsvar for Køge Havn⁴¹). Det er ogsaa i sidste Krigsjaar, *Nykøbing (F)* endelig bliver befæstet med et Anlæg, der greb overmaade stærkt ind i Byorganismen, idet det medførte en betydelig Udvidelse af Byens Omraade (se Særafhandlingen). Under denne Krig med Sverige, hvor Hovedkrigsskuepladsen til Lands var i Jylland, belød Grænsedeforsvaret mod selve Sverige mindre. Her blev der overhovedet ikke Tale om Nyanlæg af nogen Art.

Som sædvanlig — da alle Ulykker var sket — og Freden sluttet i August 1645, for Danmarks Vedkommende bl. a. med Tabet af Halland,

vaagnede endelig Ansvarsfølelsen! Ivrigte Drøftelser mellem Kongen, Rigsraadet og Landkommissærerne fandt Sted, og ogsaa Adelen forstod Sagens Alvor. Den havde selv lidt tilstrækkeligt! Under de pinlige Forhandlinger indenfor Stænderne umiddelbart efter Krigens Afslutning, hvor Planerne for en ny og bedre Forsvarsordning drøftedes og fremsattes, er baade Borgerstand og Adel klare over, at der tiltrængtes Fæstningsanlæg, særlig i Jylland⁴²).

Interessant er det sjællandske og fyenske Borgerskabs »Betænkende om Landet at sætte i Positur og Defension« af 21. August 1645, hvor man bl. a. foreslaar, at der i hvert »Land« paa dertil egnede Steder opføres de fornødne Fæstninger⁴³). Og Adelen foreslaar 25. August meget forstandigt, at der i hver Provins ansættes en god Militæringenjører, foruden Conduktører og andre fornødne Officerer⁴⁴). I Foraaret 1646 fandt de vigtige Forhandlinger Sted, der endte med Hærordningen af 1646, hvis Forkæmper særlig Marsken Anders Bille var⁴⁵). Betænkningen, hvori Marsken forøvrigt henviser til tidligere Udtalelser, er meget interessant. Thi hans Forslag er sikkert at betragte som *det første rationelt gennemtænkte Forslag i 17. Aarh. til et Fæstningsforsvar for Kongeriget Danmark, fremsat fra kompetent Side*⁴⁶). Hovedpunkterne var, — efter Marskens egne Ord — at Fæstningerne skulde danne et sammenhængende, corresponderende System, og det var en Forudsætning, at de alle skulde kunde undsættes af Flaaden. Systemet var allsaa baseret paa nøje Samvirken af Hær og Flaade! Endelig genoptager han Adelen tidligere Forslag om en Ingenjører i hver Provins.

En af Marskens Hovedtanker var en *Sikring af den store Tværforbindelse Vest—Øst* gennem Riget. Han understreger stærkt Betydningen af den corresponderende Linie: Helsingborg—Helsingør. Han er ogsaa klar over Landsronas Betydning, men anser det for raadeligt »saafremt Landsrona ikke kan befordres, at da Helsingborg først blev bragt i Defension«. For den sjællandske Øgruppens Vedkommende skal ikke alene Københavns Befæstning gøres fuldkommen færdig, »efterdi den hele Kronens Velfærd sammesteds angaar —« men han vil ogsaa befæste ved Korsør, der skulde correspondere med en Fæstning paa Knudshoved ved Slibshavn, ligeoverfor paa den fyenske Kyst. Og paa samme Maade skulde et Fæstningsanlæg paa Stribodde correspondere med en Fæstning ligeoverfor paa den jyske Kyst, *Bersodde* (se Særafhandlingen: »Jyllands By«).

En anden bærende Tanke i Marskens Forslag er den, at *Jylland er den fornemste og vigtigste Provins* under Kronen, med Fyen som naturlig Støtte. Han fastslaar ogsaa, nu efter Tabet af Halland, hvor vigtigt det er at sikre Forbindelsen mellem Danmark og Norge via Marstrand. Desuden anbefaler Marsken stærkt at gøre Alvor af den forlængst paatænkte

»Jyllands By«, som han imidlertid foreslaar lagt i Sønderjylland, i *Stenderup* — overfor Hindsgavl (se Særafhandlingens »Jyllands By«). Men tillige foreslaar han befæstede Pladser paa hver Side af Limfjordens Indløb ved *Hals* (se Særafhandlingens).

Disse Anders Billes Tanker maa have været Landkommissærerne bekendt — meget muligt officielt tilstillede dem. Thi de gaar i deres Betænkning af 16. April ind paa dem — dog yderligere uddybede og underbyggede med supplerende Forslag⁴⁷). Atter er det betegnende, at Kommissærerne særlig beskæftiger sig med den i denne Henseende stærkest forsømte Landsdel Jylland, »hvor enhver Armé til Lands uhindret kan indgaa, naar den vil!« Og — følger de meget forstandigt til, udfra megen, egen og bitter Erfaring: »Naar een Part, og den største, af Legemet lider ilde, da føle det og billigen alle andre Lemmer«. Nyt er i Kommissærernes Forslag — foruden at lægge et Fæstningsanlæg ved Ballum paa Sønderjyllands Vestkyst — at »Jyllands By« ikke blot skal have sine gode Privilegier, men for at den ret kan trives, er det nu *Vejle, der skal nedlægges. Anlægene ved Hals, der skal sikre Forbindelsen med Marstrand, skal derimod indskrænkes til een Fæstningsby*, med gode Privilegier og til denne Bys Fordel skal *Hjørring og Sæby nedlægges* som Købstæder. Byerne ved Stenderup og Hals skal der ufortøvet begyndes paa. Angaaende Fyen, som »Gud og Naturen« ellers havde sørget saa godt for, følger de Marskens Forslag. Derefter gaar Kommissærerne over til at behandle Fæstningsforsvaret for de andre Landsdele, hvor de, stort set, bifalder Marskens Forslag.

I sin Resolution af 31. Maj samme Aar gaar Kongen, med en Del selvstændige Bemærkninger, ind paa Kommissærernes Betragtninger.

Med nogen Ret kan man virkelig tale om en *Rigets Fortifikationsplan af 1646*. I det store og hele maa de her fremførte Forslag betragtes som vedtagne, efter at Kongen havde udtalt sig den 31. Maj. De var at opfatte som en Rettesnor for den nærmeste Fremtid.

I Christian IV's sidste Regeringsaar forhandles en Del om den store Plans Gennemførelse, især for det jyske Forsvarsværks Vedkommende — »paa det saadant med stor Omkostning begyndte Værk ej enten med Spot ufuldkommen skulde slippes eller ilde forsynet, andre til Fordel og Riget til Skade skulde overlades«, som Adelen udtrykker det 1647. Men da Landkommissærerne allerede 15. Juli 1647 opgav den af dem selv billigede Forsvarsplan, er det med den triste Begrundelse, at Riget ikke har Raad til »slig stor Bekostning med reale Fæstninger og Byer at opbygge«. Og saa falder man tilbage paa, rundt om i Jylland, at ville anlægge »nogle smaa Værker«⁴⁸). Saa brat endte den store Plan!

Og i det korte Spand af Tid, Christian IV endnu levede, er der Tavs-
hed om Sikring af Nørrejyland og den fyenske Øgruppe i større Stil
og med nogen Kraft arbejdedes der kun paa Københavns Befæstning —
men *det er ikke destomindre efter de 1646 foreslaaede Linier, alt Fortifika-
tionsarbejde i Nørrejyland og paa Fyen senere i 17., og helt op i 18. Aarh.
er lagt!* Med Tabet af Skaane og Blekinge 1658 blev Forudsætningerne
for et Fæstningsforsvar af den sjællandske Øgruppe væsentligt ændrede.

DEN SJÆLLANDSKE ØGRUPPE

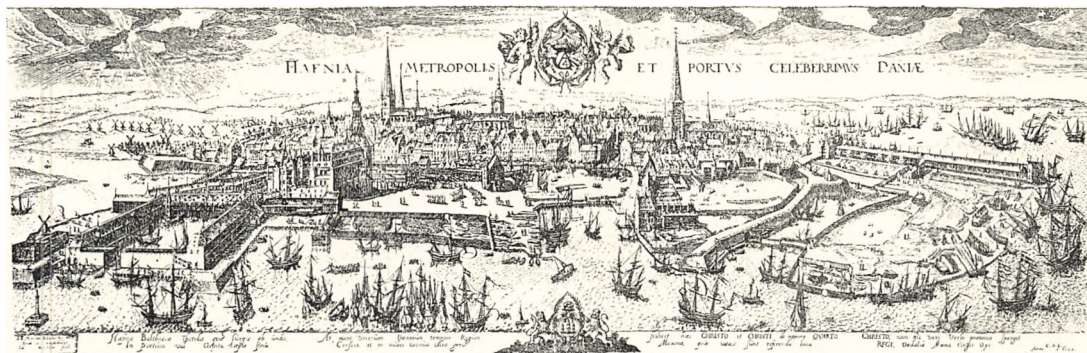
AF

VILH. LORENZEN

HOVEDINTERESSEN samler sig om Residents- og Fæstningsbyen *København med Christianshavn*. Rent byplanmæssigt gennemprøves her Tidens moderne Tanker og Idéer paa lærerig Maade, idet Byens Udvikling klart afspejler Brydningerne mellem Theoretikernes rationelt tænkte, men abstrakt udformede Idealplaner og det efter Stedet og Lejligheden praktisk hensigtsmæssige. Det er dette sidste Hensyn, der gaar af med Sejren — uden at der dog derfor sker Brud med det bærende i de moderne Idéer. Indenfor de mere specielle Bybygningsarbejder gør Fortifikationsanlægene sig stærkt gældende. Men Arbejdet med Hovedstaden medførte ogsaa en Række andre og mindre Bybygningsforetagender, der hver for sig paa sin Vis glider ind i de større Helheder.

Medens Christianshavn paabegyndtes som en helt selvstændig By og som Fæstningsby, i nøje organisk Forbindelse med København, er to andre Nyanlæg, Christian IV tog Initiativet til — Smaabyerne *Sorø* og det nuværende *Frederikssund* — til at begynde med kun for Tilløb til Købstæder at regne; de er begge vedblevet at være aabne og ubefæstede, og kun den førstnævnte har større byplanmæssig Interesse. Hvad ellers foretoges med Øgruppens fra ældre Tider arvede Byer, er stærkt militært bestemt, idet det for *Helsingørs* og *Nakskovs* Vedkommende saa godt som udelukkende drejer sig om Fortifikationsanlæg. Derimod medførte Befæstningen af *Nykøbing (F.)* en betydelig Udvidelse af det tidligere Byomraade, og fik derved nogen Betydning ogsaa for selve Byplanen.

De Planer, der havde været fremme om Befæstningsanlæg om Køge og — som det synes — ogsaa om en Befæstning af Korsør By, blev ikke virkeliggjort. Hvad der skabtes af fritliggende fortifikatoriske Anlæg, selv Skansen ved Dragør, er uden Interesse i denne Sammenhæng. Dette gælder ogsaa de ikke ubetydelige Arbejder, der i Christian IV's Tid blev udført ved Kronborg, der forøvrigt er af overordentlig Værdi for Kendskabet til dansk Befæstningskunsts almindelige Historie.

KØBENHAVN MED CHRISTIANSHAVN

I Christian IV's Arbejde for og med København — et Arbejde, der faktisk strakte sig over hele hans lange Regeringstid — træder Dobbeltthensynet til det militære og til det erhvervsmæssige særlig tydeligt frem, dog saaledes, at det førstnævnte er udslaggivende.

Det København, han overtog fra sin kongelige Forgænger og fra Formynderstyrelsen, var i alt væsentligt Middelalderens København, med dets hævdvundne, uregelrette Gadenet, dets indskrænkede Torvepladser og forældede Havneforhold. Af monumentale offentlige Bygninger — udover de 4 skønne middelalderlige Kirker, der endnu var i Brug — ejede Staden kun Københavns Slot, der nærmest mindede om en stor forvokset, men uhyre malerisk Herregaard, værnnet af Grave. Som militært Kastel til Forsvar af Byen mod Sø siden var det forlængst uden Betydning. Men det stod i det hele taget ilde til med København som Fæstningsby. Dens Værker mod Landsiden var stort set Middelalderens, ihvorvel Christoffer Walkendorf 1581 havde søgt at faa dem udbygget og forbedret paa Strækningen fra Nørreport til Østerport — men uden Anvendelse af det moderne bastionære System. Som Fæstningsby var København ved Aar 1600 faktisk ganske forældet, og med Rette kunde en tysk Rejsende udtale, at den aldeles ikke kunde sammenlignes med hans Fædrelands Fæstninger¹). Naar dette var Forholdet, kan det sikkert i nogen Grad forklares af, at Befæstningen af København endnu ikke opfattedes som en Statsopgave.

Den unge Konge saa det straks som en af sine fornemste Opgaver, at raade Bod paa Fortidens Forsyndelser. Efter den festlige Optakt, at lade Hans Steenwinkel den Ældre forhøje Slottets Hovedtaarn, Blaataarn, og pryde det med et højt og prunkende Etagespir, tog han med stor Iver fat paa alvorligere Ting — at sikre Rigets Hovedstad, Regeringens Sæde, største Vaabenplads og eneste Orlogshavn mod fjendtlige Angreb — og

gøre det ud fra moderne Synspunkter. Saa begyndte han da sit livslange Arbejde for et betryggende Forsvar for København — Haand i Haand med Arbejdet for at øge dens økonomiske Muligheder som Havne- og Handelsstad. Hvad Befæstningsarbejderne angaar, var det Kongen selv, der tog Initiativet og — i det Store og Hele — selv bekostede dem. Befæstningen af København er nu alt overvejende en Statsopgave.

Idet Christian IV først og fremmest anlagde et militært Synspunkt for sine mest monumentale københavnske Bybygningsarbejder, kom de til at udfolde sig i 5 Tempi, idet det ene store Foretagende trak det andet med sig, som en naturlig Følge af det foregaaende. Thi det er ikke saaledes at forstaa, at Kongen og hans Mænd fra først af havde en Helhedsplan færdig for alt, hvad der skulde udrettes. Naar Slutresultatet alligevel blev saa harmonisk, var det, fordi det til Syvende og Sidst bundede i Tingenes naturlige Logik!

De 5 Tempi er: 1) Udbygningen af Søarsenalet. 2) Moderniseringen af Befæstningen mod Landsiden. 3) Anlæggelsen af Fæstningsbyen Christianshavn. 4) Anlæggelsen af Kastellet. Alt dette skete eller dog paabegyndtes i Christian IV's første Regeringsperiode til og med Kejserkrigens første Aar 1625. Under og efter denne følger fortsat Arbejde paa Kastellet og dets Tilknytning til den tidligere Befæstning ved 5) en ny Voldlinie, med paafølgende Udvidelse af den gamle By nordpaa ved Anlæggelsen af Ny-København. Indenfor Rammen af disse 5 monumentale Foretagender følger de mere specielle og de mindre Bybygningsarbejder sig naturligt ind — ogsaa de, der fandt Sted indenfor den gamle Bys Ramme²⁾.

1. Allerede i sit Kroningsaar — sidst i 1596 — taler Kongen om »det nye Rustkammer, han naadigen er tilsinds at ville lade indrette«, og paa det ældste Kort over København fra 1590erne (Afb. 10*) er der Syd for Slottet — ud i den lave Strand — antydet en Udvidelse af Slotsholmen til denne Side, med Angivelse af en Vinkelbygning, der benævnes »Zeughaus«. Om nu denne Vinkelbygning er tænkt som en Erstatning eller blot en Udvidelse af Christian III's Bindingsværkstøjhus her, er uvist. Man ved kun, at Kongens Planer meget snart gik langt ud over »et nyt Rustkammer«, og at der 1598 forelaa Plan udarbejdet til et langt større og anseligere Anlæg, et Søarsenal, omfattende 3 mægtige, lighedøje Fløje i to Stokværk, med en lavere fjerde Fløj ud mod Sundet, hvorigennem skulde være Indsejling til et firkantet Havnebassin mellem Fløjene. 1598 blev Grundstenen lagt til vestre Fløj, nuværende Tøjhusbygning; østre Fløj, nuværende Provianthus, paabegyndtes 1602, samtidig med, at Havnebassinet udgravedes. Gennemsejlingsfløjen arbejdedes der paa fra 1604.

* Paaskrifterne paa Kortet er gengivet i Henvisningerne til dette Afsnit.

Afb. 10. Kort over København fra 1590'erne.

Det kgl. Bibliothek.

Afb. 11. Det gamle København set mod Nord.

Flyverkorpsset. Eneret.

Søarsenalet

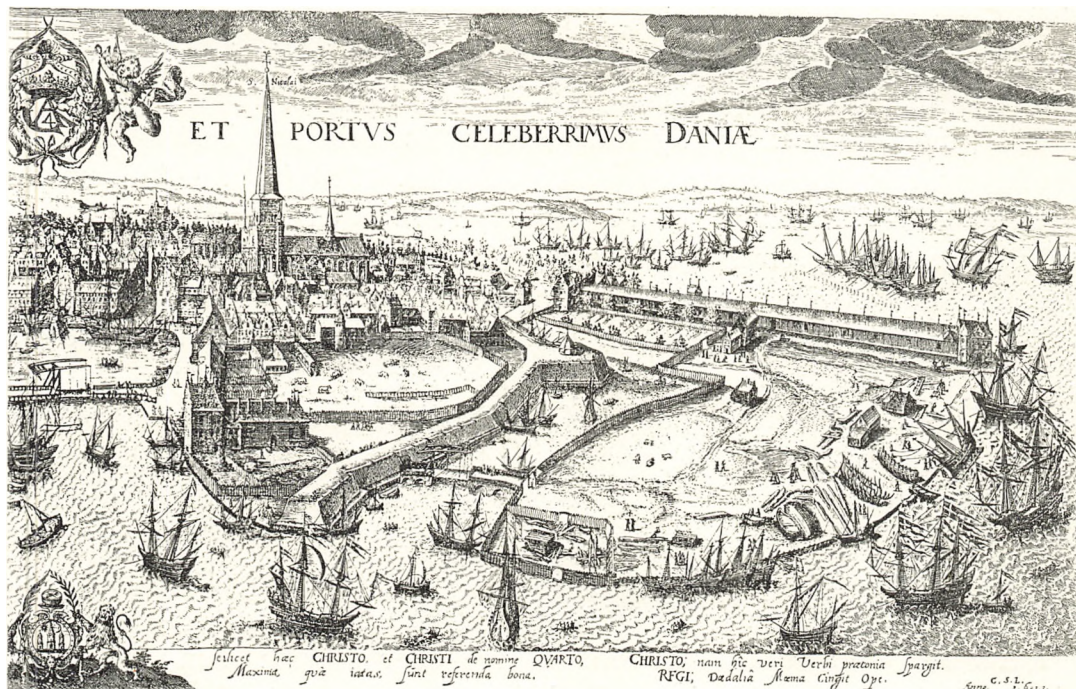
Taarnet paa
VandkunstenRaadhus
Kbh.'s SlotPetri Kirke
Frue KirkeHelligaands K.
Kancellibygning

Afb. 12 a. København, set fra Amager 1611. Jvf. Afb. 9.

Derimod blev nordre Fløj ikke opført (Afb. 16). Hvorledes Anlægget fra først af var tænkt, fremgaar af J. Dircksens Stik 1611 efter Johs. v. Wicks malede Prospekt af København, set fra Amagersiden, og ledsaget af et latinsk Digt af C(hristen) S(ørensen) L(ongomontanus); Prospektet maa stamme fra de første Aar af 17. Aarh. Som allerede Gengivelsen af Søarsenalet viser, er det ikke i alle Stykker et Portræt af Staden, idet det ogsaa indeholder Elementer i Bybilledet der, da Prospektet blev til, endnu kun var projekterede. Dircksen har netop naaet at faa Stadens Vartegn med – en af en Søjle baaret Figur – 1611 anlagt paa en Grund i Grønnegaards-havn, ligeudfor Arsenalanlægget (Afb. 12).

Da Søarsenalet stod færdigt, betød det ikke blot en Udvidelse af Slots-holmen med et Havne- og Bygningsanlæg, der gav Flaaden ganske andre og trygge Ekviperingsmuligheder end før. Det betød tillige en kraftig Understregning af Danmarks stærke maritime Stilling i Nordeuropa. Men opnaaet var ogsaa en bedre Sikring af Københavns Slot, idet Arsenallet tildels dækkede dette mod Syd.

Unægtelig – København havde faaet et Anlæg i den store Stil! Selv nu føler man det monumentale i Anslaget, naar man staar paa Pladsen mellem de to bevarede mægtige Bygninger, eller færdes i de vældige hvælvede Rum i deres nederste Stokværk (Afb. 16, 17). Ikke mindst som Søarsenalet var tænkt, er det et Udtryk for Renaissancens Ordensbegreb, endda Ind-

Nikolaj Kirke
Ankersmedje

Sejllhus

Reberbane

Bremerholm

Afb. 12 b. København, set fra Amager 1611. Jvf. Afb. 9.

sejlingen ligger skævt for Hovedaksen og Anlægget som saadant ikke er aksefast. Men der har været beregnet en Virkning ikke ulig Frederiksborg Hovedslot, og utvivlsomt er Arsenallet projekteret af den samme, der har givet Udkast til dette Slot, Hans Steenwinkel den Ældre³).

Med denne sin Ungdoms store bybygningsmæssige Bedrift havde Christian IV fastlagt en Nord-Sydgaende Hovedakse for Slotsholmens senere Bebyggelse. Den blev ikke fulgt! Frederik III's Anlæggelse af Frederiksholm tvang Hovedaksen om i Vest-Øst.

2. Søarsenalet – som det blev – var vel næppe helt færdigt, da Kongen 1606 paabegyndte en rationel Modernisering af Københavns Befæstning. Et Spionkort, udført af den svenske Militæringenieur Heinrich Thome 1624, kort efter at Befæstningsarbejdet var afsluttet, giver – til Trods for at det er et Hastværksarbejde, – en ganske god Forestilling om, hvad der da var bleven udført (Afb. 13*). Ved Paaskrifter oplyser Kortet tillige om Vandstandsforholdene i Gravene med det dertil hørende Sluse- og Kamsystem. Heinrich Thome viser, hvorledes Christian IV og hans tekniske Hjælpere har omgivet Staden med en Befæstning mod Landsiden efter det dengang brugelige ældre nederlandske System, med smaa Bastioner og lange Courtiner – dog uden Antydning af Værker i eller hin-

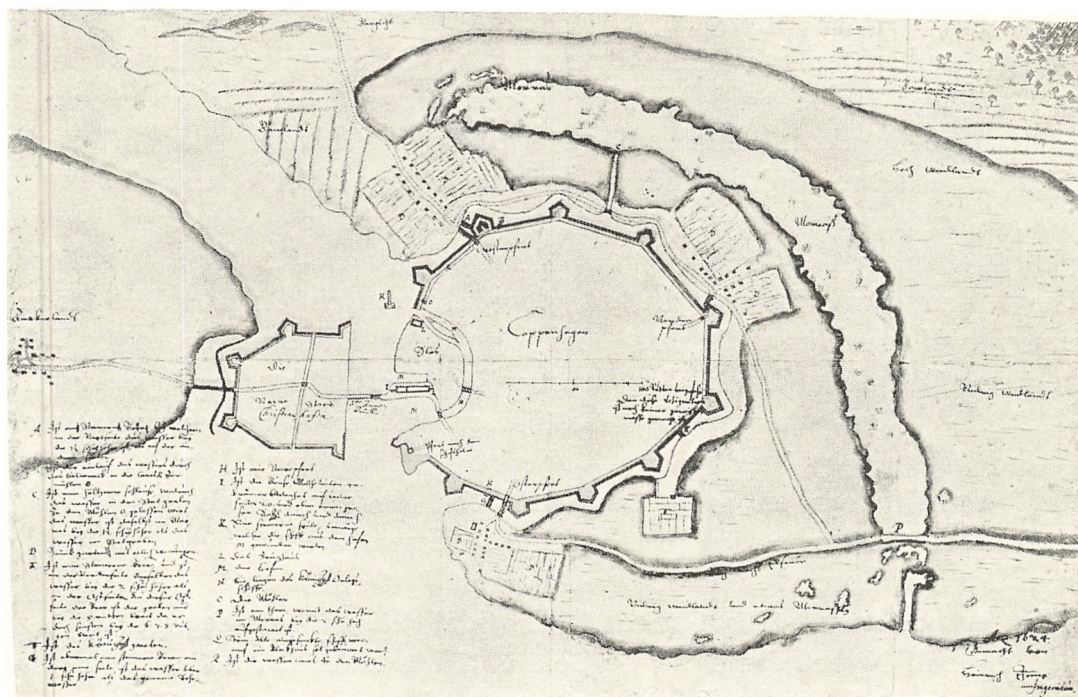
* Paaskrifterne paa Kortet er gengivet i Henvisningerne til dette Afsnit.

sides Gravene – og følgelig meget forenklet. Derimod mangler Gengivelsen af Befæstningsanlægene paa Slotsholmen komplet. Heldigvis suppleres Kortets Tale paa ret fyldig Maade af Undersøgelser i Terrainet og af Aktstykker og Dokumenter, ligesom senere Kortarbejder kaster Lys over mangt og meget⁴⁾ – saaledes et Kort fra ca. 1630 (Afb. 14*), samt for Østervolds Vedkommende et Projekt af ca. 1629 (Afb. 33*) og for Slotsholmsomraadet og en Del af Vestervold, et Kort fra 1640erne (Afb. 15). Kun det sidste er et Opmaalingskort og derfor helt paalideligt!

De nye Værker krævede, som naturligt er, større Plads til at udfolde sig paa, end de gamle, og selv hvor man, som det skete paa de fleste Strækninger, fulgte den gamle Befæstningslinie, maatte det gaa ud over Haver og andre Ejendomme umiddelbart foran de gamle Volde⁵⁾. Men der var ogsaa Strækninger, hvor der fandt en *Udvidelse af selve Byomraadet* Sted. Det skete i Afsnittet omkring Vandkunsten og ved Vesterport, hvor den nye Fæstningslinie blev lagt lidt udenfor den tidligere. Og endelig fandt ogsaa Ændringer af Slotsholmens Omfang Sted.

I Aarenes Løb bortakkorderedes større eller mindre Afsnit af Befæstningen til forskellige Teknikere. Saaledes arbejdede de to Gravere, Valentin og Melchior Spangenberg 1606 paa *Østerports Bastion* (Afb. 14) og 1608 begyndte Ingeniøren Bartholomæus Schmalfeld paa *Strækningen herfra og Syd paa ned mod Havnen*, men allerede 1609 overtoges dette Arbejde – med en Bastion midt for Voldlinien («Bastionen ved Iskulen») af Morten v. Köln og de to Spangenbergere, og fortsattes i de følgende Aar. Selve *Bremerholm* undergik store Forandringer. Den nye Befæstningslinie delte Holmen paa langs i to Dele, idet den fra »Bastionen ved Iskulen« førtes i et Knæk bagom Frederik II's gamle Ankersmedje. Kun en Del af Holmen kom saaledes til at ligge indenfor Befæstningslinien! (Afb. 15) En 1618 opført Voldport førte gennem Volden, og videre var ad en Vindebro Adgang til den ubefæstede Del af Holmen. Omtrent samtidig – i Aarene efter 1607 – *nybefæstedes Slotsholmen*, hvor store Opfyldninger fandt Sted, idet de to Skarnholme forenedes med selve Slotsholmen omtrent til dennes nuværende Bolværk mod Gl. Strand. Der anlagdes paa Vestsiden to stærke murede Bastioner, den ene senere paamuret en hel Bygning med Gavle og Tag (nu Kongens Bryghus), forbundne med Mellemmure. Mod Syd, ved Indløbet til Arsenalets Havnebassin, lagdes et mindre Batteri. Disse Arbejder udførtes i al Fald tildels under Tilsyn af den kgl. Bygmester Bertel Lange⁶⁾. Imidlertid havde der ogsaa fundet en Opfyldning Sted paa Sjællandssiden, og hvor Slotsholmen – omtrent ved nuværende Stormbro – nærmede sig Sjælland, havde man alt før 1611 tænkt sig en Forbindelse her, men først 1614 paabegyndes Opførelsen af en *Løngang* –

* Paaskrifterne paa Kortene er gengivet i Henvisningerne til dette Afsnit.

Afb. 13. Spionkort over København og Christianshavn med nærmere Omegn 1624.

Krigsarkivet, Stockholm. Heinrich Thome del.

en muret Bro ca. 176 m lang og ca. 4 m bred, bygget paa Buer og overdækket med et Tag. At denne Løngang ogsaa skulde skaffe Kongen bekvem Passage over til denne Del af Byen siger sig selv (Afb. 14). Johan Dircksens Stik fra 1611 viser øjensynlig et tidligere Projekt.

Kalmarkrigen medførte en Standsning i Arbejderne, men nogen Tid efter dens Afslutning genoptoges de. Paa Strækningen *fra Slotsholmen til Vesterport* havde Voldmesteren Cornelius Cornelissen overtaget det første Stykke, Graverne Anders Nielsen og Just Melchiorsen det sidste. Paa Volde og Bastioner her arbejdedes der i Aarene efter 1615; det sidste Stykke, op mod Vesterport, samt Bastionen her, med Paabygning af en »Kat«, overtoges 1618 af Ingeniøren Abraham de la Haye. Fra Løngangens Nordende gik Volden her i en brudt Linie, »Tenailen mod Vandkunsten« til en Halvbastion i Knækket, hvor Befæstningslinien gik over i den egentlige Vestervolds Courtine og videre hen til Vesterports Bastion (Afb. 15). Paa hele denne Strækning er der, som alt anført, Tale om en Nybefæstning, lagt et Stykke udenfor den gamle Linie. Derved skete det mærkelige, at den gamle Fæstningsgrav her bevaredes indenfor den nye Vold – som Møllegrav. Et lignende Forhold kendes ellers kun fra Nybefæstningen af Nakskov i 1630erne. Paa Afsnittet *fra Vesterport til Nørreport* var der alt 1607 taget Forholdsregler for at styrke det vigtige Knæk i Befæstningslinien her med en Bastion (ved Jermers Taarn)⁷⁾, men der

vides kun lidt derom, og først ret sent – i Aarene før og efter 1620 – arbejdedes der igen paa denne Strækning af Voldmestrene Thomas Hansen og Cornelius Cornelissen, medens Ingeniørerne Johan Semp, Abraham de la Haye og Povl Bentssen Bysser tog sig af Gravene, hvis Udbygning netop her i det ret højtliggende Terrain maa have krævet særlig Sagkundskab. Foruden Bastionen ved Jermers Taarn anlagdes ogsaa en Bastion midt imellem den og Bastionen ved Nørreport (Afb. 14). Den sidste Strækning – den gamle Østervold, *fra og med Nørreports Bastion til Spangenbergernes Værker ved Østerport* – paabegyndtes 1615 og overdroges Voldmestrene Cornelius Cornelissen, Jørgen Peitersen og Jørgen Drycker (Afb. 14, 33). Voldlinien her havde 4 Bastioner. Vold og Bastioner skulde være 7 Alen høje + Brystværnet paa 3 Alen og Bænk foran. Bredden var 20 Alen, hvortil kom en smal Gang udenfor. Graven havde den anselige Bredde af 62 Alen og var 5 Alen dyb. Disse Dimensioner maa sikkert anses for det normale for de nye Værker!

Det er betegnende for Gangen i Arbejdet, at man *er begyndt* 1606–07 med en helt Nybefæstning af de Dele af Staden, der laa ud mod Bremerholm, hvor den gamle Befæstning synes at have været meget svag og ringe. Men først og fremmest tog man sig af de Bydele, der vendte ud mod Sundet og hvor Slotsholmen i høj Grad tiltrængte en moderne Fortifikation. At man ogsaa straks søgte at sikre det udsatte Knæk ved Jermers Taarn, kan ikke undre! De farligste Afsnit var dermed i Orden – omend Befæstningsanlægene her ingenlunde er imponerende. Det øvrige har man ment kunde vente. Først *senere* – ved Aar 1615 – tager man saa samtidig fat paa Afsnittet fra Slotsholmen til Vesterport og fra Østerport til Nørreport. Naar den vigtige Strækning mellem disse to Porte som Helhed først blev sat *sidst* i Arbejde, laa det i, at Forandringerne her ikke behøvede at være saa betydelige, da selve Voldene kunde blive staaende og kun skulde forhøjes.

Moderniseringen af Hovedstadens Befæstning – hvori ogsaa Anlæggelsen af Christianshavn fra 1618 skulde indgaa som Led – blev ganske vist udført stykkevis. Men *der maa have foreligget en Generalplan, inden Arbejdet paabegyndtes 1606*, og denne maa være bleven fulgt i sine Hovedtræk. En saadan Generalplan er ganske vist ikke bevaret, ej heller de Planer, der maa have foreligget som Grundlag for Kontrakter om Udførelsen af de enkelte Afsnit. Der vides mærkelig lidt om hele denne Side af Sagen – egentlig kun, at Schmalfeld, da han 1608 undertegner en Kontrakt, skal arbejde »eftersom det ham er udvist« – et Udtryk, der endda ikke er helt klart. Men naar Christian IV alt 1600 var betænkt paa »at Københavns Befæstning blev forbedret og noget videre udlagt end som den nu er« og skriver til Rigsraadet derom, da maa der allerede da have

Afb. 14. Kort over København og Christianshavn med projekterede Arbejder ca. 1630.
Maal: 1:20000. Nationalmuseets Arkiv.

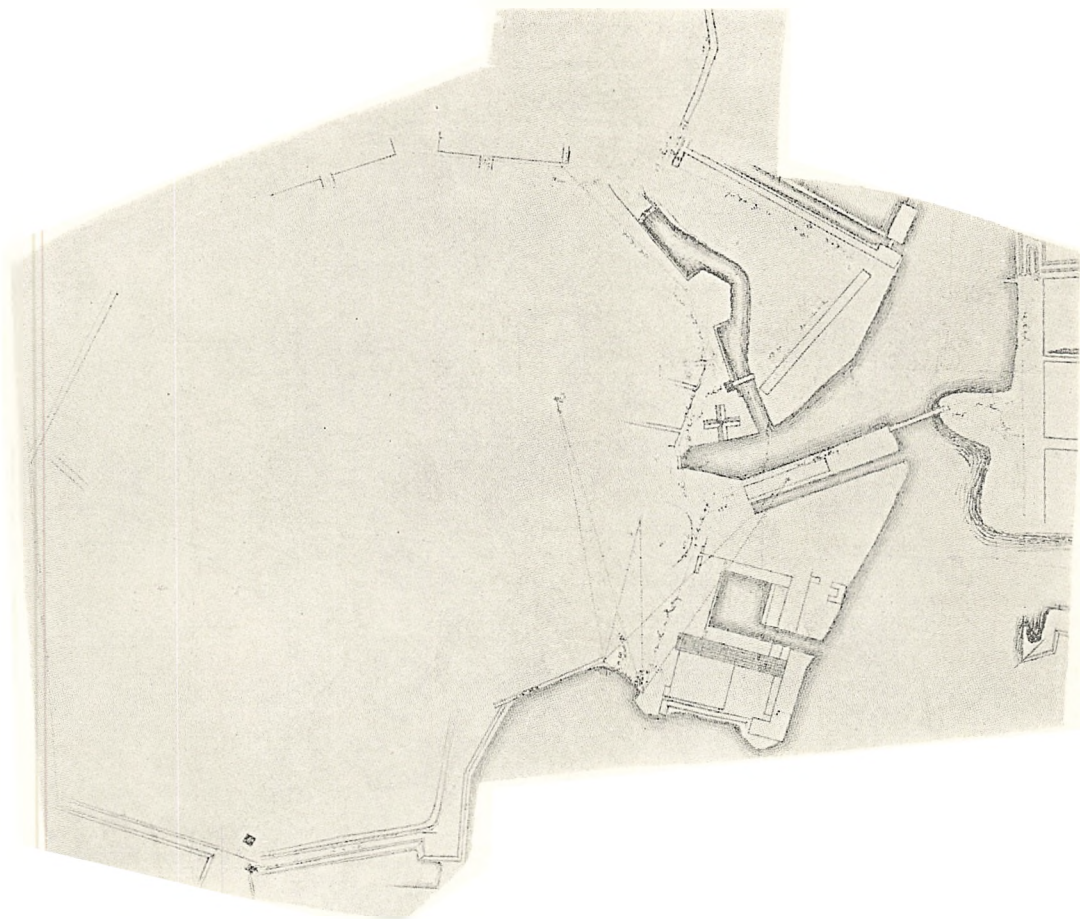
foreligget en approberet Plan, og denne kan kun have været udarbejdet af Rigets daværende Bygmester, Hans Steenwinkel den Ældre⁸⁾. Er det paa Grundlag af denne Generalplan, der er arbejdet, da Kongen – omend først 1606 – fik Værket sat i Gang? I saa Tilfælde er det rigtigere at tale om Planen af 1600 end om Planen af 1606⁹⁾. Hvem der har haft den øverste Ledelse, ved man heller ikke noget om. Der kendes ingen kgl. Ingeniør før 1607, og selv de efter dette Aar ansatte, arbejder kun paa enkelte Afsnit sammen med andre. Ej heller var der i Aarene mellem 1601 og 1619 nogen »Rigens Bygmester«. Er det Christian IV selv, der har været den egentlige Leder af Fortifikationsarbejdet og, naar Kongen

var bortrejst, Statholderen, der sluttede Kontrakterne under hans Fraværelse? Adskilligt kunde tyde derpaa! Hvem anden end Kongen kan have »udvist« Schmalfeld hans Arbejde. Senere, 1621–23 er det i al Fald Kongen, der giver Ordre til Abraham de la Haye og Povl Bysser¹⁰). Man kommer ikke udenom, at *Christian IV personlig har haft en meget stor Andel i den Maade, hvorpaa Københavns Ombefæstning og tildels Nybefæstning fandt Sted 1606–24.*

Denne medførte ikke blot et betydeligt og sindrigt Arbejde for at holde en bestemt Vandstandshøjde i Gravene ved Hjælp af Sluser og Kamme. Fortifikationen krævede ogsaa adskillige andre Byggeforetagender – foruden Udfaldsporte i Voldene – Ombygning eller Nyopførelse af Stadens 3 Hovedporte. Desværre vides der hverken om selve Portanlægernes Typer eller deres arkitektoniske Opbygning i det Ydre ret meget.

Udvidelsen af Befæstningen mod Bremerholm medførte Flytning af Østerport, der nyopførtes 1607 og følgende Aar af Cornelius de Voss »efter den Afrids, Hans Majestæt ham derpaa givet haver«, hvad dog ikke behøver at betyde, at Kongen selv har forfærdiget Afridset! Denne Østerport, med foranliggende pillebaarne og paa Hvælvinger hvilende Vindebro, var ziret med Stenhuggerarbejder og med Skiffertag. Den er forlængst forsvundet, og om dens Udseende vides faktisk intet¹¹). Ej heller Vesterport, der flyttedes og nyopførtes 1668, er kendt udover visse Detaljer, der overførtes til den nye Port¹²). Der var her Tale om en delvis Ombygning af det ældre Portanlæg og vistnok paabegyndt 1616. I al Fald Portens Yderside fik en monumental Opbygning med rig Anvendelse af Stenhuggerarbejde, der skyldes Lorens Steenwinkel – alt stafferet med Guld og Farver; 1619 opsattes et temmelig højt Spir, tækket med Skiffer. En lignende dekorativ Udstyrelse fik ogsaa den 1617 og de følgende Aar ombyggede Nørreport, men her var det Herman Rollfinck, der besørgede Stenhuggerarbejdet »efter det Afrids, ham er antvortet«; ogsaa denne Port fik Spir. Den flyttedes 1673.

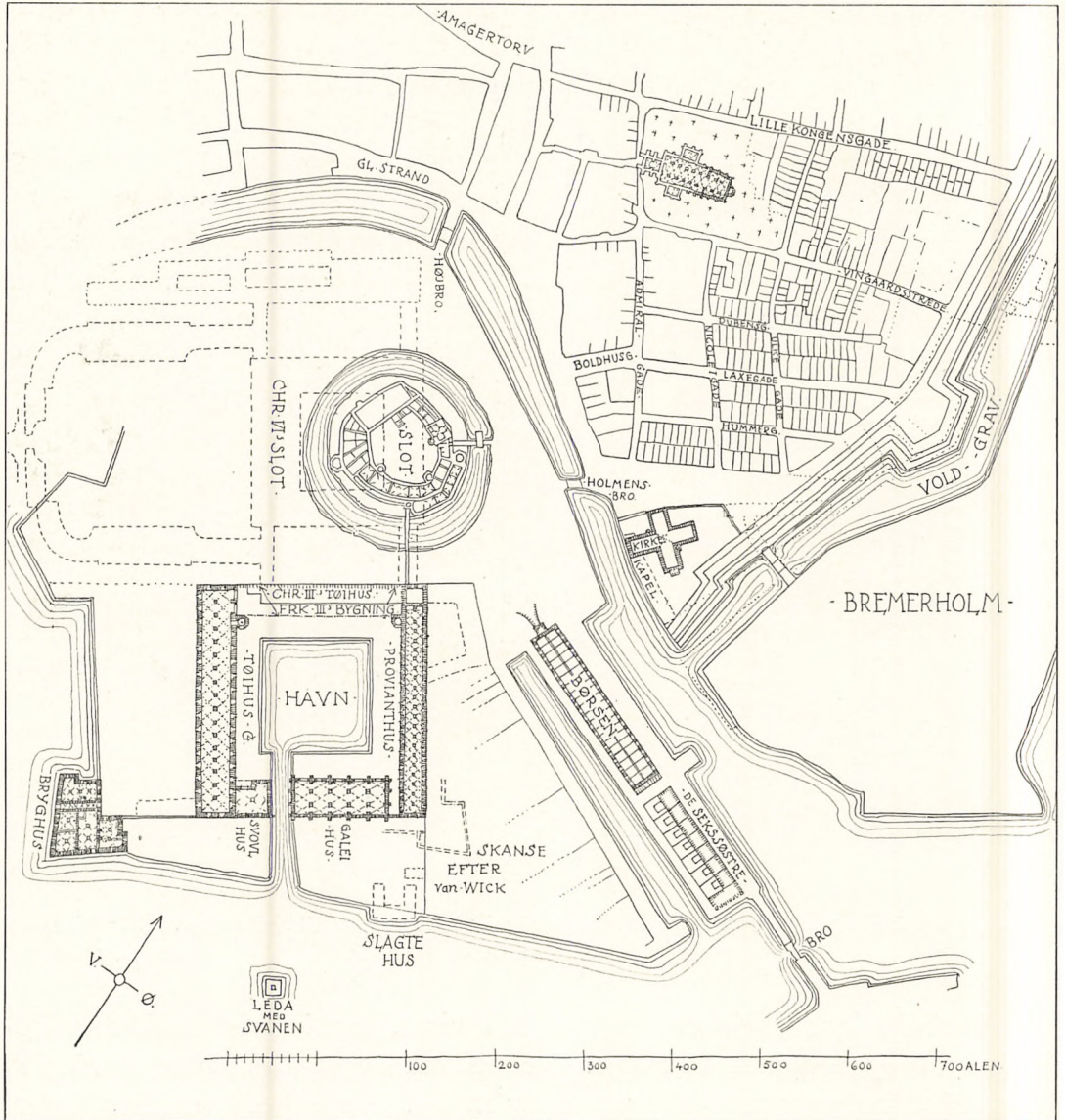
a. At København var Rigets Hovedfæstning, krævede bl. a. et solidt Opbevaringssted for Krudt. Landets *Hovedkrudttaarn*, der laa ved Vandkunsten, og er angivet paa Stikket af 1611, er mulig opført i Christian IV's første Aar. En vigtig Virksomhed var Kanonstøbning. Denne havde hidtil holdt til i det tidligere St. Clara Kloster ved Østervold, men 1610 nedreves de dertil benyttede Bygninger og Kongen paabegyndte Opførelsen af *et nyt Gæthus*, sydvestlig paa Klostergrunden henimod Pilestræde, under Tilsyn af Bertel Lange¹³). Hvorledes det var, vides ikke. I Forbindelse med Befæstningsarbejderne staar ogsaa Anlægget af en vanddreven Skæremølle eller Jærnmølle paa Slotsholmen.

Afb. 15. Opmaalingskort over Dele af det gamle København og Christianshavn i 1640'erne.
Maal: 1: 10000. Det kgl. Bibliothek.

b. Fortifikationsarbejderne havde haft visse, ganske vist beskedne Udvidelser af Byomraadet til Følge. De medførte ogsaa en *Omregulering af Gadenættet indenfor den ombyggede Østervold*. Flere Steder mellem Øster- og Nørreport blev i Aarene inden 1620 »Huse og Jorder købt og til gemen Fart og Stræder udlagt¹⁴). Men hvilke Gader og Stræder, Talen er om, er vanskeligt at sige. Den Omregulering af Gadenættet, der har fundet Sted, maa formentlig for en stor Del være sket for at lette Adgangen til Vold og Bastioner — et for Byens Forsvar vigtigt Problem.

Ogsaa den Omstændighed, at København var Rigets Orlogshavn, og Stedet for Bygning og Udrustning af Flaaden, kom til at gribe ind i den overleverede Bebyggelsesform. I sin store og letforstaaelige Omsorg for Marinen, skabte Christian IV en ikke ubetydelig Udvidelse af Byens bebyggede Areal, da han lod »*de nye Skipperboder*« (senere efter »*Nyboders*« Anlæg kaldet »*de gamle Boder*«) opføre. Kongen vilde samle Flaadens og Holmens Folk i et særligt Kvarter, helst i Nærheden af deres

Afb. 16. Slotsholmen med Omgivelser, bl. a. Skipperboderne, i Christian IV's Tid. Christian IV's Bygninger gengivet skraveret. Maal: 1:5000. Charles Christensen del.

Arbejdsplads. Med dette Formaal for Øje begyndte han i Aarene efter Kalmarkrigen at bebygge Arealer op mod Vingaardsstrædes sydlige Husrække. Her laa Kongens Urtehave, der nu, efter at Rosenborghaven var anlagt udenfor Byen, ikke mere havde Interesse for Kongen, og hvor der kunde blive Plads til et helt nyt Bykvarter. Meget vides desværre ikke om Gangen i dette Bybygningsarbejde. I 1614–15 beordredes opført 50 Boder i to Stokværk – alt i Bindingsværk – ialt 225 Bindinger og 1619–20 nævnes »Skippergade«; 1622–23 omtales »Ulkegade« som forlænget ud over Vingaardsstræde¹⁵) (Afb. 10, 16–18).

Afb. 17. Slotsholmen med Omgivelser.

Flyverkorpsset. Eneret.

Givet er, at paa Opmaalingskortet fra 1640erne over Slotsholmen og Omgivelser (Afb. 15) eksisterede de nord- og sydgaaende Længdegader: Admiralgade, der er en meget gammel Adgangsvej til Kyst og Havn, Skvaldergaarden, nu Nikolajgade og Ulkegade, nu Holmensgade i deres kendte Udstrækning. Ogsaa de tværgaaende Gader: Dybengsgade, Laxegade og Hummergade maa da have været til. Skippergade har man ment var identisk med nuværende Laxegade. Disse Tværgader havde endnu ca. 1750, efter Gjeddes Kort, Øst for Nikolajgade og ud mod Holmens Kanal en udpræget Bodebebyggelse (Afb. 18). Der er en mærkelig Regelbundethed over Karréerne her, med smaa, ligestore Grunde, orienterede ud mod Tværgaderne. Af de i Nord-Syd gaaende Gader er der kun i den Del af Holmensgade, der ligger mellem Vingaardsstræde og Lille Kongensgade, en Bodebebyggelse, der i Udstykningsprincip svarer til den øvrige, og at ogsaa denne hører til Skipperboderne er sandsynligt. Nylig fremdragne Rester af Bygninger fra Christian IV's Tid (nu i Københavns Bymuseum) kunde tyde derpaa.

I Kraft af den Stædighed, hvormed Matrikelgrunde kan holde sig, kan man med en vis Sikkerhed gaa ud fra, at det hovedsagelig har været de med regelmæssige Smaagrunde udstykkede Karréer og Dele af Karréer i Vinkelen mellem Admiralgade og Vingaardsstræde, der har udgjort i al Fald Grundstammen i »de nye Skipperboder«. 1654 var der 130 Vaa-

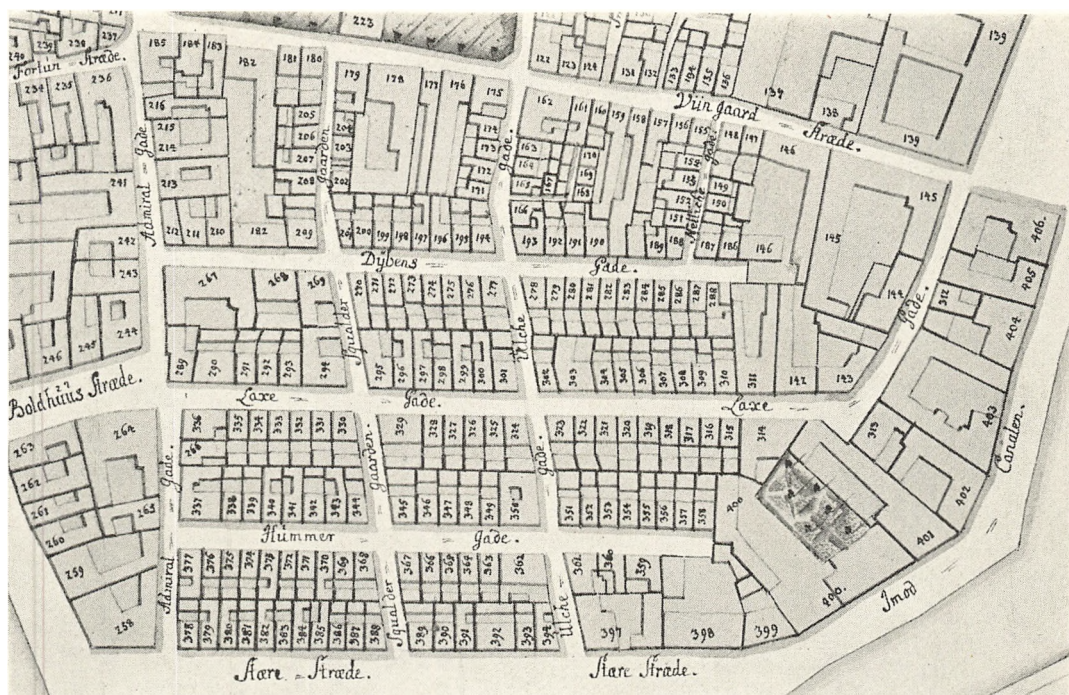
ninger, d. v. s. 24 i Dybensgade, 48 i Laksegade, 40 i Hummergade og 18 i Holmens Kanal. Det svarer saa nogenlunde til Antallet af Smaagrunde paa Gjeddes Kort. Men dette Kort antyder ogsaa, hvad forøvrigt vides, at da Opførelsen af Boderne begyndte, har Rødmændet mod Vingaardsstræde været helt, og mod Admiralgade næsten helt bebygget.

Grundene var kun smaa. Af Ordren paa de 225 Bindinger faar man Indtryk af, at *Bebyggelsen har været en Form for Rækkehuse* – i Lighed med det senere Nyboder.

At der har foreligget en *Bebyggelsesplan* for det til Skipperboderne bestemte Omraade mellem de to Gader er givet. Denne Plan er saare enkelt; den følger *Skakbrætprincippet*, uden at det dog er videre regulært gennemført. Planen maa være udarbejdet kort efter Kalmarkrigen, 1613 eller 14, uvist af hvem – rimeligvis af den Mand, der udarbejdede Tegningerne til Husene. I København havde Christian IV i disse Aar de to Brødre Steenwinkel til Raadighed, og det er vel snarest den højt betroede Hans Steenwinkel den Yngre, der har haft med dette Arbejde at gøre.

Men ogsaa Kongens merkantilistiske Politik, der medførte Oprettelse af forskellige industrielle Foretagender, kunde gribe ind i Byens Fysiognomi. Normalt var Antallet af Arbejdere ved de nye Virksomheder ikke særlig stort. Undtagelser var der dog, som det »Tugthus«, Kongen 1605 lod indrette, og som tillige skulde være et Opdragelseshjem for Mænd, Kvinder og Børn. Det flyttedes 1607 til det gamle Helligaandsklosters Grund og Bygninger, hvor Arbejderne til Dels blev kasererede¹⁶). Med den ret storstilede Silkemanufaktur laa Forholdet anderledes. Som den maritime Krigsindustri havde været medvirkende til Opførelse af et helt nyt Boligkvarter, fandt noget tilsvarende Sted ved Christian IV's *Anlæggelse og Bebyggelse af Silkegade* paa en Grund mellem Købmagergade og Pilestræde, hvor der skulde skaffes Boliger for Silkeindustriens Arbejdere, og hvor der ogsaa skulde være Plads til Fabriks- og Lagerbygninger. Selv havde Kongen 1620 ladet den ældre Bebyggelse her gennembryde og nu skulde – og efter Generalbygmesteren Hans Steenwinkel den Yngres Afrids paa Grund og Bygninger – Arbejdet sættes i Værk. Gaden skulde være 12 Alen bred, paa hver Side med 14 toetages, grundmurede Huse med Kælder. De 4 Hjørnehuse skulde være lidt større end de andre¹⁷). De i Kontrakten anførte Maal tillader at fastslaa Normaltypen paa disse Arbejderboliger ret nøje. De danner en regulær og helt anselig Rækkehusbebyggelse. Har der i hvert Hus skullet bo to Familier, er der her skaffet Boliger til $2 \times 28 = 56$ Familier. Men megen Plads fik den enkelte Familie ganske vist ikke! (Afb. 19, 21). Silkemanufakturen maatte opgives 1627.

Ingen af Kongens andre industrielle Foretagender vides at have medført Konsekvenser i Retning af særlige Bebyggelser, med mindre dertil skal

Afb. 18. Christian IV's Skipperboder, med Omgivelser i 1750'erne. Raadstuearkivet.

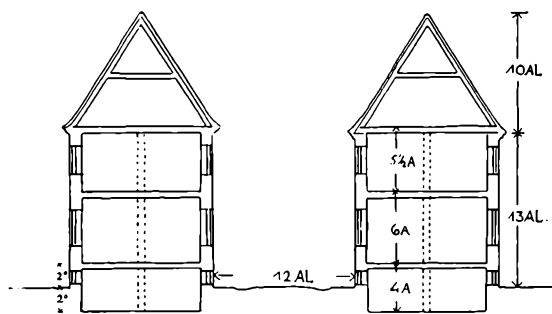
Maal: 1:2000.

Gjedde del.

regnes de *Boder paa St. Klara Klosters Grund*, Kongen havde begyndt at opføre 1625 paa Spekulation, og bl. a. i Forbindelse med den Gade – Gammelmønt – der her blev til i sin nuværende Udstrækning. Senere boede en Del af Haandværkerne fra »Tugthuset« lejefrit i Boderne¹⁸).

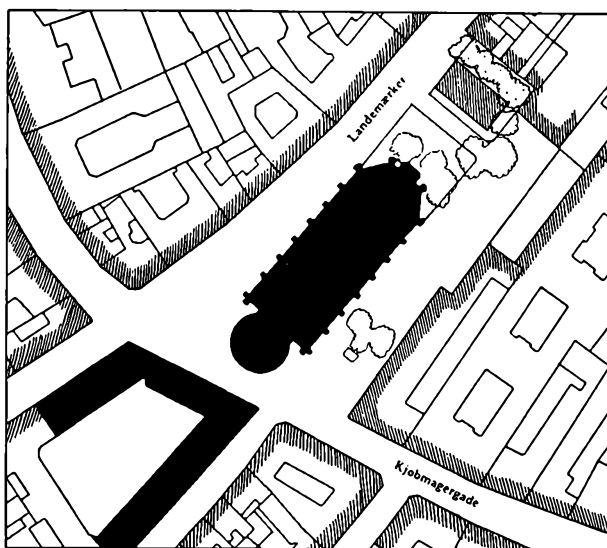
c. Christian IV's korportionsmæssige Synspunkt, der førte ham til at opføre samlede Grupper af Funktionær- og Arbejderboliger, er byplanmæssig set helt moderne. Men det bundede for hans Vedkommende faktisk i en rent middelalderlig Tankegang – al hans Kamp mod det gamle Laugsvæsen til Trods – og det viser sig med Tydelighed ogsaa i hans Virksomhed paa Kirkebyggeriets Omraade. Thi ogsaa rent kirkeligt vilde han holde ensartede Befolkningsgrupper samlede, og her fortsætter han til en vis Grad den senkatholske traditionelle Opfattelse af Kirkerne – ogsaa som Korporationskirker.

Vistnok eneste Eksempel paa, at Kongen har villet opføre en ganske almindelig Sognekirke, var hans 1610 paabegyndte Kirke Syd for Møntergade i den kirkefattige Del af Byen. Denne »nye Kirke« skulde være »Dronning Anna Cathrine til et udødeligt Navn udi Danmark«. Men snart efter begyndte Kalmarkrigen; under denne døde Dronningen, og Kirken blev aldrig fuldført¹⁹). Thi ellers hvilede Kongens Kirkebygningspolitik i Aarene før Kejserkrigen paa Korporationstanken. Det var den stærke Udvikling af Flaaden og dens Etablisementer, der fik Kongen til 7. December 1617

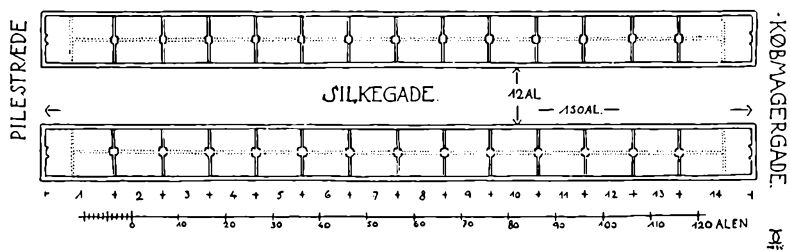

Afb. 19. Snit gennem Silkegade, med Bebyggelse 1620.
Rekonstruktion. Maal: 1:500.

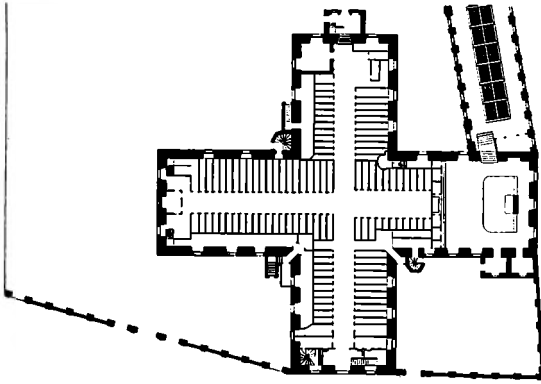
Charles Christensen del.

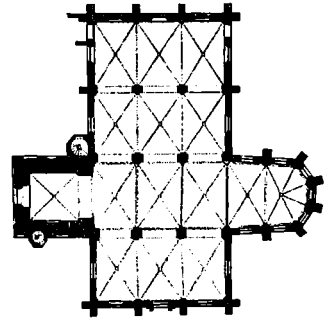
Afb. 20. Trinitatis Kirke med Runde Taarn og Regensen.
Beliggenhedsplan. Maal: 1:2000.

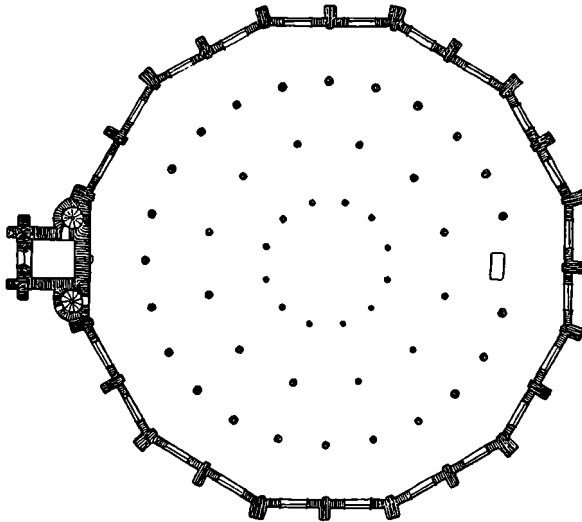
Afb. 21. Plan af Bebyggelsen af Silkegade 1620. Maal: 1:1000.
Charles Christensen del.

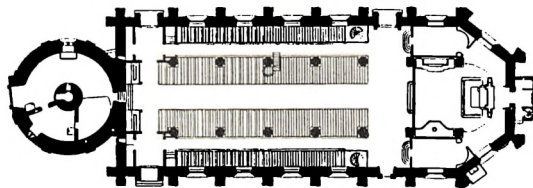
Afb. 22. Holmens Kirke. Plan. Maal: 1:1000.
Thura: Den danske Vitruvius.

Afb. 23. St. Petri Kirke. Plan.
Maal: 1:1000. Efter L. Bohé: Die
deutsche St. Petri Gemeinde.

Afb. 24. St. Anna Rotunda i Nyboder. Plan-Rekonstruktion.
Maal: 1:1000.
Efter O. Alstrup og Charles Christensen.

Afb. 25. Trinitatis Kirke med Runde Taarn. Plan.
Maal: 1:1000. Finsen del.

at oprette et nyt Sogn, men rigtignok af ganske egen Art. Thi til dettes Kirke skulde kun »alle vore Skibsfolk, Kaptejner, Skippere, Styr- og Baadsmænd, saa og alle andre, som fra Holmen og hos Flaaden haver deres Tjeneste, søge, som til deres rette Sognekirke«²⁰). Foreløbig indrettedes et midlertidigt Kirkerum i Spisehuset paa Holmen, indviet allerede 14. November. Det blev første Begyndelse til Holmens Kirke; imidlertid besluttede Kongen sig et Par Aar efter til at indrette »den nye Kirke for Holmen« i Frederik II's gamle Ankersmedje — i den lave Bygning, der østfra stødte op til det højere Hus i flere Stokværk (Afb. 12 b). Arbejdet med Indretningen af den nye Kirke var færdig i Løbet af 1619, og den kunde indvies 5. September. Den var en eenskibet Langhuskirke og var lille, men net, og prydet med et Spir over Østgavlen. Senere, i Christian IV's sidste Aar, udvidedes den betydeligt, idet det høje Hus indrettedes som Kor i en Korskirke med fladspændte Hvælvinger. Arbejderne paabegyndtes 1640 under Ledelse af Leonard Blasius. Kirken blev, i Overensstemmelse med Tidens Yndlingsidé, en Centralbygning. Først 1647 kunde den tages i Brug som færdig (Afb. 22). Fra første Færd var det Kongens Hensigt ogsaa at oprette en *Skole* for Børnene i den nye Menighed; det skete dog først 1628²¹). Helt paa tværs af alle Sognegrænser vilde Kongen i disse Aar i St. Petri Kirke samle en anden Erhvervsgruppe, bestaaende af de mange, ofte udenlandske Arbejdere ved de forskellige Manufakturer. *St. Petri* var alt i Forvejen, fra 1586, Kirke for Byens vidtsprede tyske Menighed — og altsaa en Nationalitetskirke. Det var 1623 Christian IV's Agt at *udvide den med en mægtig Tværbygning*. I dette Aar bestemmer han, at »for vore Silkevævere og andre udenlandske Folk, som her (i København) for os nogen Manufaktur af Silke, Uld, Linned eller andet saadant gør og forarbejder. . . . skal dennem udi den nye Bygning, Korskirken kaldet, som til samme tyske Kirke skal opsættes« Stolestader udvises. Arbejdet paa »Korskirken« blev dog først paabegyndt 1631, da Silkemanufacturen allerede var opgivet²²) (Afb. 23).

Stammer Kongens Idé om en Kirke for Universitetets Folk ogsaa fra disse Aar? Latinerkvarteret havde han 1618 styrket ved at lade Kommunitetet købe en Adelsgaard i St. Kannikestræde og indrette til Regens, taget i Brug 1623 (Afb. 20). Naar han 1622 købte en Grund paa Købmagergade, ligeoverfor Regensen, nu en Del af Trinitatis Kirkes Grund, kunde det maaske tyde paa, at han allerede da havde i Tankerne at bygge den Kirke, alene beregnet for Universitetet og Studenterne, der først paabegyndtes 1637²³). En lille Kirke indrettedes 1635 i Regensen. Faa Aar efter, da Trinitatis Kirke paabegyndtes, var det Kongens Hensigt ogsaa paa anden Maade at knytte denne til Universitetsformaal. Hans Steenwinkel den Yngre udarbejdede Planen for en treskibet *Hallekirke*, i sin endelige Skikkelse

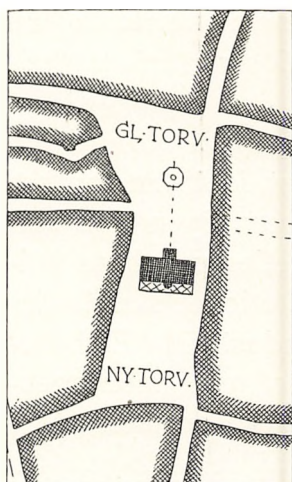
af ren sengotisk Karakter. Over Loftet indrettedes *Universitetsbiblioteket* og til Kirkens Vestgavl opførtes det runde Taarn til *Observatorium*. Indvielse af Kirken foregik ca. 1656 (Afb. 20, 25).

d. I Kraft af sin alsidige Betydning krævede en By som København selvsagt ogsaa en Række andre Bybygningsopgaver løst, idet der dog her ses bort fra de forskellige rent kommunale Opgaver, som Byen selv klarede, omend undertiden med Støtte fra Kongens Side eller paa hans Initiativ. Visse civile Statsvirksomheder og humane Institutioner skulde der imidlertid skaffes Plads til, foruden til de alt nævnte industrielle Etablissementer. Men man undgik saa vidt muligt Nybygninger af mere monumental Art og nøjedes med Huse i Bindingsværk. Helst udnyttede man ældre forhaandenværende Bygninger, og her er Anvendelse af det tidligere St. Clara Nonneklosters Kirke og Bygninger mellem Østervold og Pilestræde meget betegnende. Det senmiddelalderlige Komplex, der har fyldt stærkt op i Bybilledet, laa siden Reformationen hen til offentlig Brug og den Maade, hvorpaa dette store Omraade mellem Østervold, Møntergade, Pilestræde, Sværte- og Regnegade i Christian IV's Dage først udnyttedes, for senere helt at forsvinde og give Plads for almindelig Bebyggelse, er tillige saare karakteristisk for de gamle katholske Institutioners bybygningsmæssige Likvidation. Et tilsvarende Forhold frembyder for øvrigt Helligaands- og Franciskanerklostrene i Byens Centrum. I St. Clara Klosters Bygninger, Kirken indbefattet, var forskellige Virksomheder Tid efter anden blevet anbragt. Her fandtes i Christian IV's første Aar Gæthuset, indtil Gæthusbygningerne nedreves 1610. I de gamle Klosterbygninger var ogsaa indrettet Plads til *Mønten* og her forblev denne Institution til den 1624 flyttedes til det høje Hus ved Holmens Kirke. Paa Grunden indrettedes efterhaanden — som alt nævnt — en ny Bebyggelse i Forbindelse med Anlægget af Gaden Gl. Mønt.

I den lange Aarrække indtil Kejserkrigen var det saa langt fra, at Christian IV forsømte de to overmaade vigtige Byelementer: Torv og Havn — tværtimod!

e. Af gennemgribende Betydning blev den 1606 paabudte Omregulering af Københavns Bycentrum, med Indrettelse af Nytorv og Omordning af Gammeltorv — hvad Kongen dog lod Borgerskabet selv betale ved tunge Ekstraskatter. Men Initiativet er hans!

Bevæggrunden var en dobbelt. Gammeltorv — Byens Hovedtorv — var kun lille og uanseligt for »en af de fornemste Hovedstæder(!) her udi Riget«. Derfor paalægger Kongen 1. December 1606 Borgmester og Raad at lade nedbryde Ejendommene Syd for Gammeltorv og dermed *indrette*

Afb. 26. Gl. og Nytorv med Raadhuset. Maal: 1:4000.
Charles Christensen del.

nuværende Nytorv, »menige Borgere og Indvaanere til Gavn og Gode«. Men Kongen vil tillige gøre den store Dobbeltplads, der derved opstaar omkring det frilagte Raadhus, til et værdigt og smukt Bycentrum – Staden »til en Ornat og Beprydelse«. Han forfølger her ganske bevidst et byæstetisk Hensyn, idet han ikke alene kræver *Raadhusets* sikkert forsømte Sydside oppudset og prydet »med zirlig Bygning«, men tillige vil have *Gammeltorvs Brønd* flyttet hen midt paa dette Torv²⁴).

Resultatet blev en afgjort Vinding for Byen – ogsaa rent kunstnerisk! At Raadhuset kom til at ligge midt paa Torvet og derfor med to Façader, var Tilfældets Værk, men forøvrigt ikke uden Overensstemmelse med Renaissanceteoretikernes Anskuelser om Monumentalbygningers Placering. Selve Raadhuset var sengotisk; det blev nu 1606–10 ombygget og fik et fejende Renaissancecydre med flunkende nyt Kobbertag. Hovedfaçaden var mod Gammeltorv, med Adgangsportal i et fremspringende slankt spirprydet Taarn, flankeret af to brede Gavlkviste. To tilsvarende Gavlkviste flankerende et mindre Taarn, prydede Façaden mod Nytorv og her imødekom man i al Beskedenhed Tidens Pladskunsthfordringer ved at lægge *en Buegang* langs hele Façaden. Helt i Overensstemmelse med Renaissancens Regler for god Pladskunst lod Kongen – som en Gave til Byen – Gammeltorvs Brønd forme som *en Fontæne*, anbragt midt paa Gammeltorv, ud for Raadhusets Midtakse. Raadhuset selv tilintetgjordes 1807, men Fontænen staar endnu, væsentlig uforandret, med sin højtløftede Figurgruppe²⁵) (Afb. 26).

f. Intet kan dog maale sig med den mægtige Udvidelse af *Havnen*, der skete i Christian IV's Dage og paa hans Initiativ, energisk paabegyndt allerede i Tiden inden Kejserkrigen.

Kongen har sikkert med Opmærksomhed fulgt Havnen's Udvikling op igennem Aarene – til det værre! Thi Havnen var og blev Københavns vigtigste Livskilde, men den slog ikke længer til. Den ældste Havn mellem Sjællands Kyst og Holmene var i Tidens Løb og særlig i 16. Aarh. blevet stadig stærkere indskrænket ved Opsfyldninger, og denne Proces fortsattes op i 17. Aarh. Kongen havde selv ikke været uden Andel heri, thi hans Befæstningsanlæg ændrede Kystlinien en Del. Slotsholmen voksede omtrent til sit nuværende Omfang og Løngangens Opførelse svækkede Strømmen gennem Havnen og skabte efterhaanden en betydelig Landdannelse Øst for denne, yderligere øget af Affald og Dagrenovation. Ogsaa andre Steder bl. a. paa begge Sider af Søarsenalet fyldtes Havneløbene op af alskens

Urenlighed. Kongen tordner mod al denne Elendighed, men temmelig forgæves, og ved Aar 1620 maatte Havnen med stor Besvær og Bekostning renses og uddybes²⁶) (Afb. 10, 12, 16).

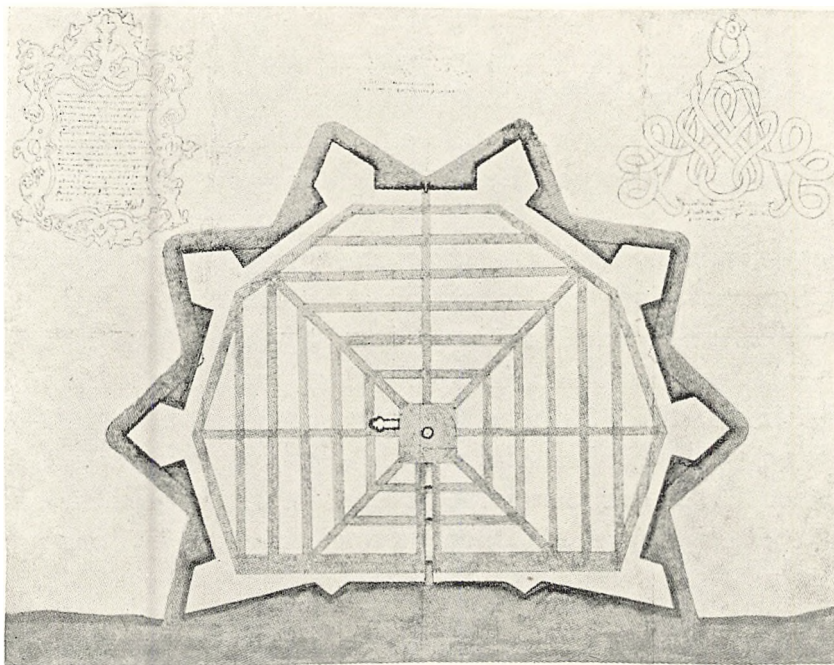
Havnen var faktisk blevet for lille og Dybden næppe altid tilstrækkelig. Skibene lagde sig da ogsaa hellere udenfor »paa Strømmen« — »dér, som dennom ikke burde at ligge« — som Kongen udtaler sig, da han 1617 strængt forbyder slig Fremgangsmaade; thi den er »Flaaden, Havnen, Ud- og Indløb til Skade og Forhindring«²⁷). Havnen trængte til en Udvidelse, selvom man fra Christian III's Tid havde kunnet benytte den saakaldte Grønnegaards Havn i en lille Bugt ind i Amagerland, nedenfor nuværende Knippelsbro; Skibene kunde ogsaa lægge til ved St. Annæ Bro hinsides Bremerholm. Men Havneforholdene var og blev kummerlige. Kun Flaadens Skibe var der sørget meget bedre for ved Arsenalhavnen.

Den første Begyndelse til Havneudvidelsen staar i Forbindelse med Anlæggelsen af Christianshavn.

3. Af Christian IV's store københavnske Bybygningsforetagender er der næppe noget, der som Anlægget af Christianshavn kaster Lys over Sammensmeltningen af forskellige Hensyn — Hensyn til Forsvaret, Hensyn til Havnen og sidst, men ikke mindst, Hensynet til Næringslivet. At Christianshavn var tænkt som, og ogsaa i Begyndelsen virkelig var en selvstændig Stad, betyder i denne Sammenhæng mindre. Funktionelt har den altid været en Del af København²⁸).

Naar Christian IV har faaet den Tanke at lægge en befæstet Havne- stad — som et mægtigt Fort — paa Nordspidsen af Amager vides ikke. Det blev forøvrigt hans femte Byanlæg siden Kalmarkrigens Afslutning. Tilsyneladens springer Tanken spontant frem hos ham 1617, men den har sikkert en rum Tid i Forvejen været i hans Overvejelser, maaske alt fra Kalmarkrigens Dage, da Befæstningen af Staden ud mod Sundet vel var nogenlunde i Orden, men næppe har kunnet forekomme ham helt betryggende, bl. a. fordi en Del af Holmen laa udenfor Fortifikationslinien.

En stærk Fæstning umiddelbart paa den anden Side Strømmen vilde, som Kongen selv senere udtrykker det, »være vor Skibsflaade, Tøjhus, Slottet og den gamle By, som største Magt paaliggende er, til Defension og Forsikring«. Vel fremtræder disse patriotisk manende Ord i en Skrivelse om Skattepaalæg til dette Formaal, men Begrundelsen er rigtig nok og den udelukker ikke, at Kongen var fuldstændig klar over, hvad en Fæstningsby her ogsaa kunde bruges til. Ikke alene voksede København i disse Aar, og en ny By til Aflastning af den snævert bebyggede gamle By kunde nok paakræves; men Kongen indsaa ogsaa meget vel Værdien af en Havneby som Supplement til den gamle. Det viser allerede Byens

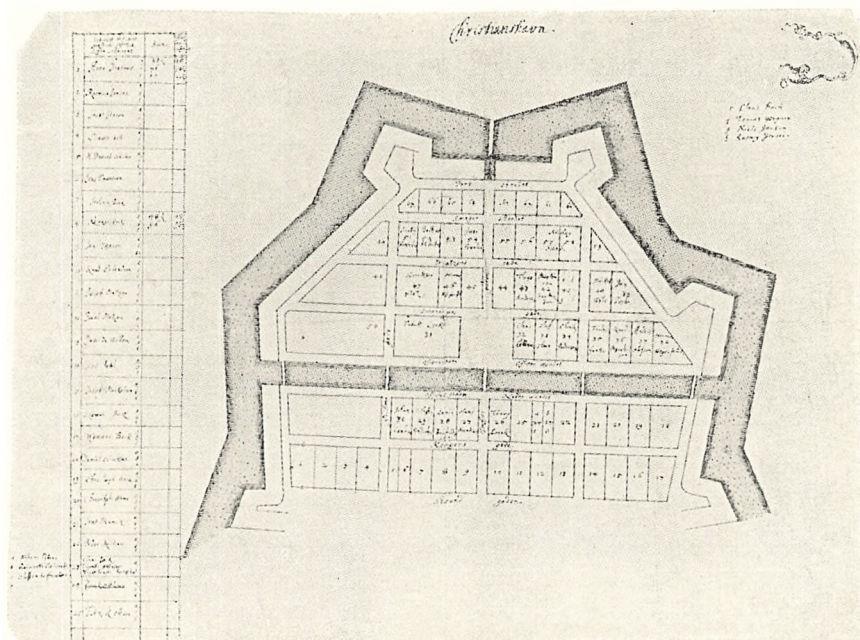
Afb. 27. Første Projekt til Christianshavn 1617. Maal: 1:10000.

Det kgl. Bibliotek. Johan Semp del.

Navn *Christianshavn* og end mere dens endelige Form. Forøvrigt kunde en Udvidelse af Københavns Havn allernaturligst ske netop ved at udvide og modernisere den primitive Grønnegaards Havn.

Det er interessant ved Anlægget af Christianshavn at faa bekræftet, hvor egenmægtig Kongen arbejdede med slige Ting. 1. Septbr. 1617 har hans Ingeniør Johan Semp sit første Projekt færdigt, uden at man kender noget til forudgaaende Forhandlinger mellem Kongen og andre! Først efterat Projektet er færdigt — 25. Okt. 1617 — henvender Kongen sig til Raadet om Skattepaalæg, »efterdi aldeles fornøden haver været et Værk paa Amager at anlægge«. Skatten bevilges og udskrives 4. Juli 1618. Men da var der forlængst, 7. Decbr. 1617, sluttet Kontrakt med Johan Semp efter et nyt Projekt — og i Januar 1618 kunde den første Sten lægges til det store Foretagende.

Blev end *det første kun skitse-mæssigt tegnede Forslag* forkastet, har det sin store Interesse — ikke mindst ved sine paaskrevne Oplysninger om den paatænkte By, der skulde være ikke alene en Fæstningsby, men tillige Havne-, Kanal- og Torveby. (Afb. 27.) Johan Semp tænker sig den af omtrentlig samme Dimensioner som det endelige Christianshavn, opdelt i smaa Matrikelnumre paa kun c. 24 × 24 Alen, men følgelig ogsaa med Plads til 934 Husstande, c. 5000 Mennesker, hvis man regner hver Husstand til 5 Personer, hvad forøvrigt efter den Tids Boligforhold

Afb. 28. Christianshavn. Plan ca. 1636. Maal: 1:10 000.

Det kgl. Bibliothek.

vistnok snarest er for lidt. Alle disse Mennesker faar kun een Kirke, til Gengæld en treskibet Korskirke.

Ingeniøren var ved Planlæggelsen baade heldigt og uheldigt stillet, thi hvor Byen skulde ligge, var praktisk talt kun et lille Omraade fast Land — en smal, lav Halvø, der skød sig ud fra Amager. Resten af Omraadet var vistnok tildels dækket af Vand. *Byplanlæggeren* kunde her tumle sig ganske frit, idet »Byggegrunden« for saa vidt var ideel. Men til Gengæld har det været vanskeligt for *Bybyggeren* at tjenliggøre Terrainet. Saa formede Johan Semp da den tænkte By som et Centralanlæg, i Theorien en 10-Kant, men, da Byen skulde ligge ud mod Strand og altsaa maatte blive en Kystby, i Praksis som de 7 Sider af 10-Kanten. Fra det kvadratiske Midttorvs Sider og Hjørner udgaar 8 Trafiklinier, deriblandt en Kanal, med Gadeløb paa begge Sider, ud mod Stranden. Ved Torvet ligger Kirken og midt paa Torvet en lille Rundbygning. Havnen har han ikke faaet noget videre ud af. Den er indskrænket til Kanalen. Befæstningen viser den bastionære Front med 6 Helbastioner paa hver af Polygonens Hjørner. Ud mod Strømløbet — henholdsvis overfor Bremerholm og overfor Søarsenalet — er der kun Halvbastioner forbundne ved et Retranchement med to Redouter. Fortifikationssystemet er det ældre nederlandske — uden Forværker.

Dette Projekt tilstræber Overensstemmelse med den af Italienerne udformede abstrakt-geometriske Bytype, det polygonale Centralanlæg med

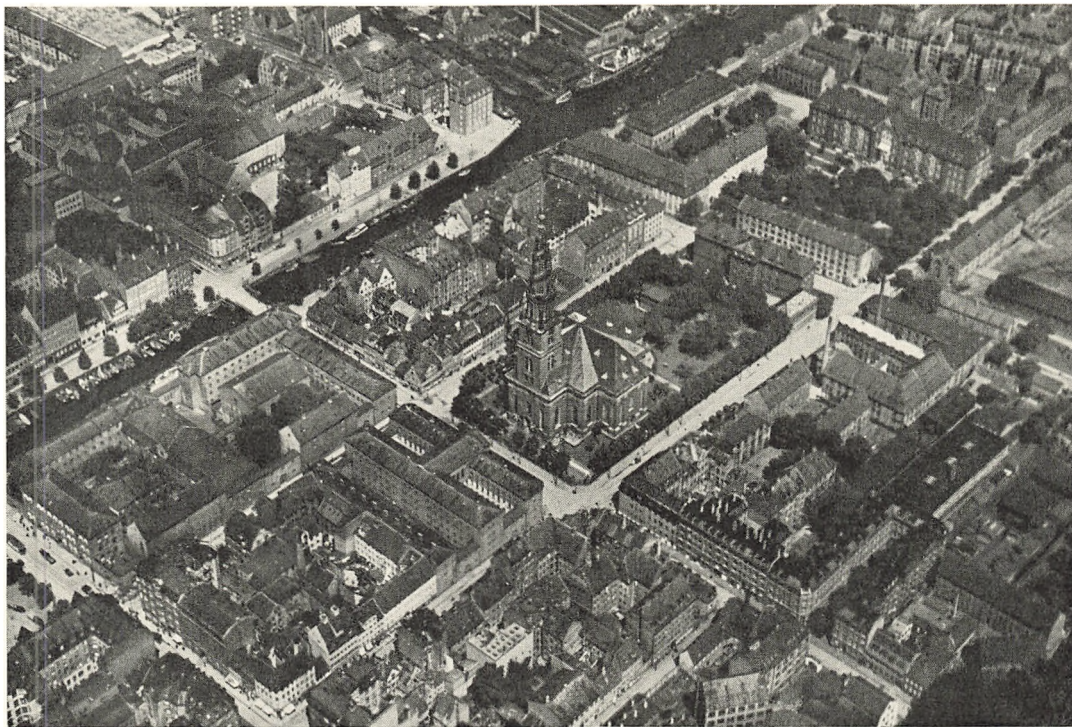
Radialgader ud fra en Midtplads — en Type, der da var meget moderne i Nordeuropa og anvendt faa Aar i Forvejen i Glückstadt paa noget lignende Maade. Johan Semp har benyttet 7/10 Formen, tilpasset Typen til en Kystby og meget rigtigt komponeret Anlægget om den eneste gennemløbende Vej — ud over Amager — som Hoved- og Symmetriakse. Men man undrer sig over, at han ikke lader Radialgaderne løbe direkte til Bastionerne og forbavses over det dilettantiske i Gadeføringerne, over Torvets Lidenhed og at der ikke er kommet mere ud af Havnemulighederne.

Da blev *Johan Semps endelige Projekt*, der ligger til Grund for Kontrakten af 7. Decbr. 1617, ganske anderledes praktisk og menneskeligt i Form og Skikkelse. (Afb. 28.) Den »Afridsning« Johan Semp leverede Kongen haves desværre ikke mere. Til Gengæld findes to Kort over Christianshavn i dets ældste Skikkelse, det ene fra Tiden 1627—30, det andet her gengivne fra Tiden nærmest efter 1635. Det svarer sikkert ret nøje til det approberede Projekt. Disse to Kort med Angivelse af for største Parten bortskødede Grunde med Ejernavne giver os tillige en Art Erstatning for Tabet af »det store Afrids« over hele Byanlægget, med Angivelse af hver enkelt Grund — et Generalkort, Kongen ret tidligt lod udarbejde.

Med en Radikalisme, der ingenlunde er Tiden fremmed, blev Christianshavn tildels grundlagt ved Opfyldninger i det klare Vand. Det har været et mægtigt Arbejde og krævet megen Taalmodighed at faa denne Stad anlagt — endsige saa nogenlunde færdigbygget, hvad den da ogsaa først blev langt op i Aarhundredet. Dog var den 1639 saa anselig, at Kongen mente at kunne forsvare at give den Købstads Frihed og Vaaben.

Johan Semp, der med Rette fortjener Navnet som Christianshavns Planlægger, forpligtede sig i sin Kontrakt til at gøre Anlægget færdigt paa to Aar. Men inden de to Aar var gaaet, maa han være død; Arbejdet blev saa fortinget til Ingeniørerne Povl Bysser og Jørgen Plogh.

Christianshavn blev, ogsaa efter det endelige Projekt, en Fæstnings-, Havne-, Kanal- og Torveby. Polygonalformen — her komponeret over de 5 Sider af 8-Kanten — bibeholdtes. Christianshavn er stadig den typiske Renaissanceby, symmetrisk delt af Torvegade i to ens Halvparter. Men den er formet efter et andet italiensk Skema, den regelrette firkantede eller polygonale By, opdelt efter Skakbrætprincippet, fra første Færd bestemt til at blive en roligt virkende, lidt monotom Stad. Som Fæstningsby er den mindre rationelt gennemført end efter første Projekt; den fik kun to Helbastioner til Forsvar af Byens eneste Port — Amagerport —, mod Syd en Halvbastion, og endelig ud mod Havnen to Halvbastioner. Kontrakten giver en ganske god Forestilling om Voldprofilen der i nogen

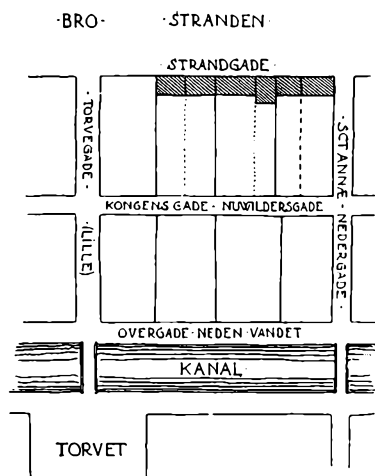
Afb. 29. Parti af Christianshavn.

Flyverkorpsset. Eneret.

Grad svarer til Profiltegningerne paa første Projekt. Volde og Grave blev af betydelig mindre Dimensioner end Københavns Østrevolds²⁹). De 4—6 Alen høje Volde fik et tre Alen højt Brystværn med Banket og Faussebraie. Heller ikke nu er der Tale om Udenværker.

Selve Havnen blev lagt ud for den tværgaaende — nu ubeskyttede — Strandgade, med gode Muligheder for Kajpladser, og den tværgaaende Kanal — et hollandsk Indslag — med dobbelte Kajgader betød en værdifuld Indførelse af Havnen midt ind i selve Bylegemet. Torvet fik ret store Dimensioner og blev symmetrisk delt af Torvegade.

De to bevarede Kort giver tillige interessante Oplysninger om Opdelingen i Grunde. Efter første Projekt vilde Johan Semp's Plan med de 24×24 Al. store Grunde aldeles ikke kunne gennemføres i Praksis paa Grund af Radialgadesystemet, der altid giver en Del skæve Grunde. Her gav det endelige Projekt ganske anderledes gode Forudsætninger for en rationel Opdeling. Bemærkelsesværdig er Grundenes anselige Størrelse; de er næsten alle 48×96 Al. og ligesom forudbestemt til at rumme store Købmandsgaarde, med dybe Baggaarde og rigelig Lagerplads. At de i Tidens Løb blev ret stærkt splittede er en anden Sag. Det klare Købmandspræg træder særlig stærkt frem derved, at Johan Semp lagde Kanalen netop saa langt ind i Bylegemet, at der blev Plads til en fælles Baggade som Kørselsgade for Ejendomme i henholdsvis Strandgade og

Afb. 30. Parti af Christianshavn.
De skraverede Bygninger fra 17.
Aarh. Jvf. Afb. 28. Maal: 1:2000.
Charles Christensen del.

Overgade n. V. Mellem disse to Gader laa selv-
sagt de bedste Grunde, omend Grundene ved
den anden Kajgade — Overgade o. V. — ogsaa
var værdifulde til Købmandsgaarde, med den
for dem bestemt Baggade (Afb. 30).

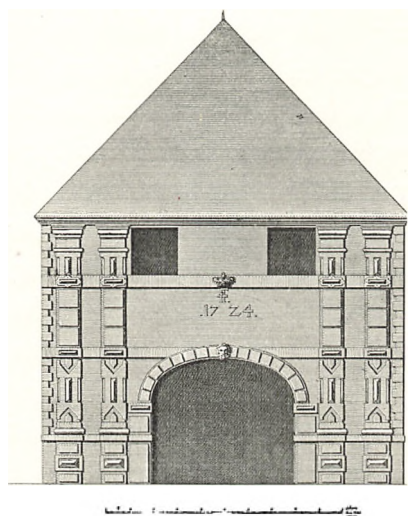
Endnu er bevaret Ejendomme fra Christian
IV's Tid, der antyder, hvorledes Bebyggelsen
af Grundene fandt Sted, særlig i Strandgade,
hvor Karréerne mellem Torvegade og St. Anna-
gade synes at være bebygget først. Forøvrigt
kneb det med at faa Folk til at bygge i det
lave og sumpede Terrain, og i Tiden inden
Kejserkrigen er der næppe bygget meget. Dog
er det muligt, at Forhuset til Borgmester Vibes
Gaard paa Hjørnet af Strandgade og St. Anna-
gade kan stamme fra Aarene efter 1622, da

han fik en Grund tilskødet (nu Strandgade Nr. 30 og 32); den spænder
over hele den 48 Al. brede Façade, var en *Langhusbygning* i to Stokværk
og med Gavlkviste — alt i Tidens livlige og friske Stil. Den havde ikke
Gennemkørselsport — al Trafik er gaaet ad Baggaden. Hvad enten Mikkel
Vibes Gaard er fra Christianshavns første Aar eller ej — eet er givet:
*Saaledes tænkte Christian IV og Johan Semp sig aabenbart Strandgade—
Kanalgadegrundene bebygget!* Men — som alt nævnt — mange af de store
Grunde blev tidligt opdelt i flere mindre. Paa Nabogrunden, »Sivert
Grubbes Gaard«, (Nr. 28) blev der saaledes kun Plads til et toetages
Gavlhus; ogsaa det er sikkert fra Christianshavns ældre Byggeperiode,
ligesom de følgende Forhuse opimod Torvegade (Afb. 30).

Det eneste Bygningsværk af monumental Holdning, Christian IV naede
at faa opført paa Christianshavn, staar — næsten som var at vente — i
nøje Forbindelse med Byens Befæstning. Det er *Amagerport*, forlængst
forsvundet, men nogenlunde kendt af Type og Udseende. Paa Kortet
fra c. 1636 er Portbygningen en lang lige Gennemkørsel gennem Volden,
dækket af et for de to Gavle afvalmet Tag. Dens ene Façade — den ud-
vendige — er gengivet i Thuras Vitruvius (Afb. 31). Efter denne Gengivelse
var Bygningen i to Stokværk; Façaden havde Pilasterdekorationer og
Rustikhjørner og var kraftig lodret og vandret delt. Men Aarstallet 1724
hentyder til en Restauration — og aabenbart en Ombygning, hvorved Byg-
ningen er blevet forhøjet med et øvre Stokværk, vel nødvendiggjort af
en Forhøjelse af Volden. At *Amagerport var en lav Bygning* stemmer
ogaa bedre med nævnte Kortbillede (Afb. 28).

En ny By krævede mindst to offentlige Bygninger — Kirke og Raadhus.

Det forhavser noget, at medens *Kirken* i det første Projekt aabenbart var tænkt ikke alene som en monumental, treskibet Korskirke, men tillige, paa god Renaissancemaner, var lagt ud mod Torvet, er den i det senere anbragt udenfor Torvet, omtrent hvor Frelsers Kirke nu ligger — altsaa uden monumentalt at glide ind i Byplanen. Hvorledes denne Kirke skulde se ud, vides ikke, og foreløbig synes der ikke at være tænkt paa at faa den paabegyndt. Ved Aar 1640 opførtes en midlertidig 60 Al. lang, meget beskeden Bygning. »Den rette Kirke«, der skulde afløse den, blev ikke opført i Christian IV Tid³⁰⁾. Om et *Raadhus* kunde der først være Tale efter 1639, da Byen fik Købstadrettigheder³¹⁾. Saaledes maatte Christianshavn endnu længe savne Bygninger for to af sine vigtigste Funktioner — kirkeligt og kommunalt Liv. For Retsplejen blev der sørget 1634 med Sted til *Byting* og et *Arresthus*³²⁾ — uvist hvor.

Afb. 31. Christianshavn. Amagerport 1746. Maal: 1 : 200. Efter Thura: Den danske Vitruvius.

a. At skabe en bekvem Forbindelse mellem Christianshavn og den gamle By krævede meget betydelige Reguleringsarbejder, der atter medførte *en ny Udvidelse af Slotsholmsomraadet ud mod Sundet*.

Samtidig med Grundlæggelsen af Christianshavn, begyndte Kongen 1618 at lægge en Dæmning fra Slotspladsen ud mod Strømmens Dyb, hvor — »den store Amagerbro« (Knippelsbro) førtes over til Christianshavn. En stor og vanskelig Bedrift var derved udført. Sjælland og Amager var blevet landfast forbundne! Hvem Kongen benyttede til dette vanskelige Ingeniørarbejde vides ikke, men det er nok tænkeligt, at Projektet er udarbejdet af Johan Semp — i disse Aar Christian IV's højlbetroede Hjælper.

b. Der er ikke Tvivl om, at i hele Christian IV's mægtige Arbejde i disse Aar med en fuldstændig Revolution af København, ogsaa af dens Havneforhold, for Øje, indgik Tanken om at skaffe Københavns Handelsstand bedre Vilkaar. Det skulde ske ved — i god Overensstemmelse med hans merkantillistiske Indstilling — *at koncentrere Handelen i en særlig Bygning — Børsen* — saa at sige midt imellem den gamle og den nye Havn. Og netop *Dæmningen over mod Knippelsbro gav den bedst tænkelige byplanmæssige Beliggenhed for en saadan Bygning*, med Indløbet til den gamle Havn paa den ene Side, den nordre, og en Kanal, der skar sig ind paa den søndre (nuværende Slotsholmsgade), saa Skibe kunde losse og lade paa begge Sider af Bygningen. Børsen, som Christian IV lod opføre her

og som skulde blive et af hans mest markante Arkitekturværker, blev forberedt 1619, men selve Arbejdet paabegyndtes først det følgende Aar. Paa Indskrifttavlerne har Kongen udtalt Ønsket om, at denne Indstiftelse maatte blive »til Held og Lykke for det danske Rige, Staten og Folket« og tillige understreget, at han, »Fædrelandets udmærkede Fader, den lykkelige Forvalter af Statens Ejendomme, — følgende store Kongers berømmelige Eksempel og i alvorlig Iver for at forøge sine Lande med rige Handelsstæder — har grundlagt den danske Børs. . . . ikke til Mercurs og Lavernas hemmelige Kunster, men først og fremmest til Guds Ære, dernæst til indbringende Brug for Købere og Sælgere« (Afb. 16).

Laurens Steewinkel havde udarbejdet Tegninger til den to Stokværk høje Børsbygning; han døde allerede 1619 og Arbejdet fortsattes af Broderen Hans. 1624 var Bygningen under Tag, med Rampeopgang mod Slotspladsen. Dragespiret kunde opsættes 1625. Østgavlen, med italiensk Trappeopgang, var dog først færdig 1640. 1631 tages Bygningen i Brug.

Med Rette beundrede Heinrich Thome, der tegnede Spionkortet af 1624, Børsanlægget! Bygningen havde forneden 40 Kræmmerboder, 20 paa hver Side og foroven en stor Sal fra Gavl til Gavl. — Forneden var Pakrum og Boder for grovere Varer, medens Detaljhandelen med delvis finere Varer fandt Sted i den store Sal, der igen ved to Gange i hele Salens Længderetning var opdelt i Smaaboder³³). Børsen blev Københavns rigeste Udtryk for Christian IV's Glæde ved prægtigt forsiret Arkitektur — den Dag i Dag en Pryd for den Bydel, der skylder ham saa meget. Resten af Dæmningen, ud mod Broen, blev bebygget sidst i 1640'erne³⁴).

c. Som Christianshavn i Aarenes Løb rejste sig op af Vandet, blev den — omend langsomt — til det, Christian IV havde tænkt sig: en Betryggelse for Københavns Forsvar og en nærsom og driftig Handelsstad. Men ikke mindst havde den medført *en stærkt paakrævet Udvidelse af Københavns Havn*. Dette fik ogsaa sit ydre Symbol — i en *Flytning af Toldboden*. Denne havde først været i den gamle Kancellibygning paa Slotspladsen (ligeoverfor nuværende Boldhusgade) altsaa ved Indsejlingen til den gamle Havn. Samtidig med Anlæggelsen af Christianshavn flyttedes Toldboden c. 1619 længere ud, til det høje Hus ved den nye Holmens Kirke (Afb. 12), og da Christianshavn begyndte for Alvor at tage Form, blev den igen flyttet, nu til et Hus ved Knippelsbro.

Men medens man for fuld Kraft arbejdede med Christianshavn, er Christian IV's Tanker gaaet videre og han har syslet med Planer om en yderligere Sikring af Havnen og en Tilrettelæggelse af en endnu større Fremtid for den. I Begyndelsen af 1620'erne er hans Tanker ved at tage fast Form. Ved Indsejlingen til Havnen Nordfra og i Nærheden af det

Sted, hvor snart efter Toldboden skulde bygges, opførtes paa Refshalegrunden to Blokhuse, d. v. s. letbyggede Forter, der er at opfatte som Forløbere for den Skandse ved St. Annæ Bro, Kongen 26. April 1625 fortæller, at han har besluttet sig til at opføre. I sine Konsekvenser skulde denne Skandse føre med sig en mægtig Udvidelse af Havnen, af Københavns Befæstning og af København selv.

Da Christian IV 1596 overtog København, har den virket meget provinsiel, men ved Afslutningen af hans første og lykkeligste Regeringstid 1625, havde den *gamle By* i Sandhed forandret sig. Takket være Kongens aldrig hvilende Arbejde med den, var den virkelig i Færd med at blive en moderne Rigshovedstad, ogsaa i det Ydre — endda ikke alle Kongens Idéer var blevet gennemførte! *Tidens Krav til Plads, til Lys og Luft* i en gammel Bys overbebyggede Kvarter var i nogen Grad imødekommet. Der var ryddet op i det gamle København ved Udlægningen af Nytorv, saa Byens daværende Centrum havde faaet Tilløb til en Monumentalplads i Renaissancens Aand. Nye Gader var brudt igennem og et nyt regelret formet Bykvarter, Skipperboderne, anlagt. Men mest storslaaet, og af virkelig monumental Karakter, var dog — og stadig indenfor den gamle Bys Ramme — den fuldstændige Nyordning af Slotsholmen ud mod »Strømmen« (Afb. 16). Den staar i nøje Forbindelse med Havnearbejderne og ikke mindst med Christian IV's Hovedindsats i disse Aar: Anlæget af den typiske Renaissancestad, Christianshavn. Med sine store Opfyldnings- og Byggearbejder paa Slotsholmen har Christian IV trukket de bestemmende Hovedlinier op for denne Del af sin Hovedstad, som de tildels har holdt sig til den Dag i Dag. Her møder os noget af den *Storladenhed, i Forbindelse med Orden og Overskuelighed, i Byplanlægning og Bybygning*, der er en af Renaissancetidens mest tiltalende Egenskaber. Og det er disse samme Egenskaber, der igen har givet sig deres markante Udslag i Anlæget af Christianshavn.

Men ogsaa paa anden Maade var det provinsielle Præg ved at forsvinde. Den mærkelige Mangel paa virkningsfulde Bygninger, udover Kirkerne, var man godt paa Vej til at raade Bod paa, idet der havde rejst sig en Del anselige og festlige Bygninger. Og paa eet Punkt havde den gamle By undergaaet en stor og fornøjelig Forandring. I langt højere Grad end før var den blevet de skønne Taarnes By. Ved Christian IV's Regeringstiltrædelse var Stadens Taarne gennemgaaende lave, med Saddeltag og kamtakkede Gavle. Kun Frue Kirkes glatte og spidse sengotiske og Helligaands Kirkes luftige Renaissancespir knejsede højt og frit over Byens Tage. Det første blev helt nedtaget og genopsat 1609–10. Nikolaj Kirkes spidse ottekantede Spir blev opsat 1611, som en Gave fra Statholderen,

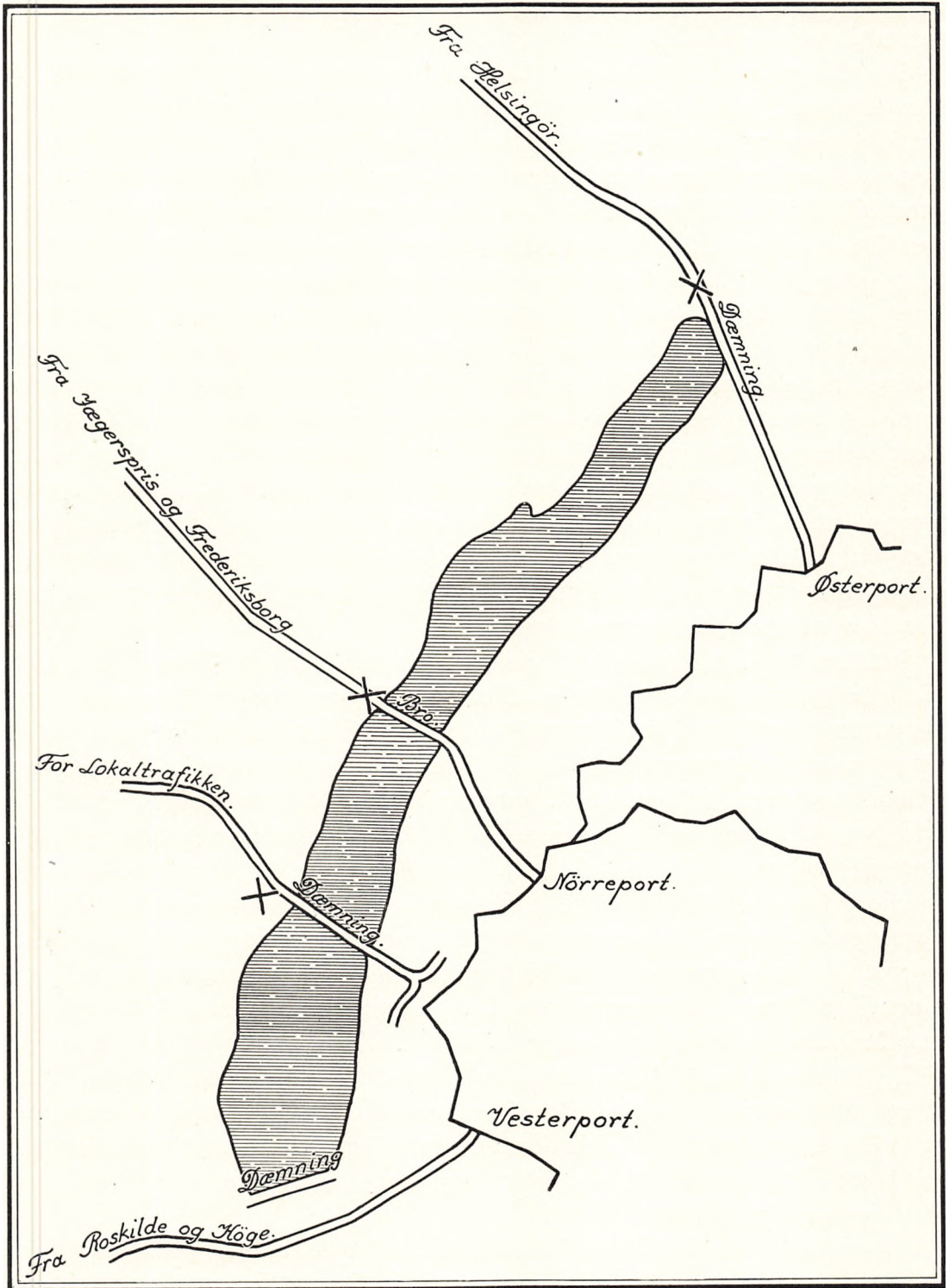
Breide Rantzau³⁵). 1596 havde Kongen selv ladet rejse Blaataarns høje, stærkt leddelte Renaissancespir; mere gotisk af Form er Petri Kirkes slanke Spir fra 1609, om hvis Bygherre intet vides (Afb. 12). I de følgende Aar kom Taarne og Spir til paa Raadhuset, over Byportene, og – til Slut – 1625 var Dragespiret paa Børsen klart til at opsættes. Dertil kom de to mindre Taarnspir paa Arsenalanlægget, foruden Tagrytteren paa Holmens Kirke. Longomontanus kunde alt 1611 med Rette digte om »de himmelske Spir, der voksede op i Skyerne« som Stadens fornemme Smykke. Alle disse Taarne og Spir har frydet Christian IV's Hjerter; de har været ham det overbevisende Tegn paa, at København nu var ved at blive en Hovedstad af europæisk Rang. *Sans for Taarne og Spir er en væsentlig Side af Kongens – og Tidens – byæstetiske Sans* – i og for sig ikke ny i Norden, men gennemført med en hidtil ukendt Lidenskab. Børsens Dragespir er tilmed af en Originalitet, der søger sin Lige – ledende Tanken hen paa Østasiens fjærne Egne – en inciterende Tilskyndelse, som det knejsede højt over den københavnske Handelstands Hus.

For ret at kunne forstå Staden Københavns bybygningsmæssige Udvikling i Christian IV's første Regeringsperiode kræves Kendskab ogsaa til hans mangeartede Arbejder i *Forterrainet mod Sjælland*. Vejanlæg, Befæstningsanlæg, Vandbygning og Forstadsbebyggelser – alt staar i Forbindelse med Arbejderne med, i og for selve København, samtidig med at de staar i Forbindelse med hverandre indbyrdes.

De Hovedveje, der fra ældre Tider ude fra Sjælland førte ind mod Hovedstadens 3 Porte, var Helsingørvejen mod Østerport, Frederiksborgvej over Peblingsøens Bro (nu Frederiksborggade) og Roskildevejen over Peblingsøens Dæmning (nu Gyldenløvesgade) – begge mod Nørreport, og endelig Køgevejen, der Syd for Dæmningen for Enden af St. Jørgens Sø løb mod Vesterport. Men 1623 skete den store Ændring i Vejforbindelserne, at Roskildevejen førtes ind paa Køgevejen, og at begge disse vigtige Trafiklinier samlede søgte mod Vesterport³⁶). Dette medførte for selve Staden København, at *Hovedtrafiken udefra nu ramte Vesterport og ad Vestergade lededes ind mod Byens centrale Dele*, hvorfra den førtes videre ad Skinder- Skovbogade–Vimmelskaflet. *Derved fastlagdes den Vest–Øst-gaaende Trafiklinie som den for Fremtiden afgørende* (Afb. 32).

Allerede før denne forenklende Omlægning af Hovedvejene fandt Sted, havde Kongen imidlertid sat Befæstningsarbejder i Gang, nøje knyttede til Søerne og til Vejene, der førte over og forbi dem.

Adskilligt tyder paa, at Christian IV, da Københavns Fæstningsværker mod Landsiden nærmede sig deres Fuldendelse, alligevel ikke følte sig

Afb. 32. Skitsekort over Adgangsvejene til det gamle København (efter 1629 udvidet mod Nord med Ny-København) efter 1623. Paa de med × betegnede Steder byggedes Forter.

Maal: 1:20000. Jvf. Afb. 33.

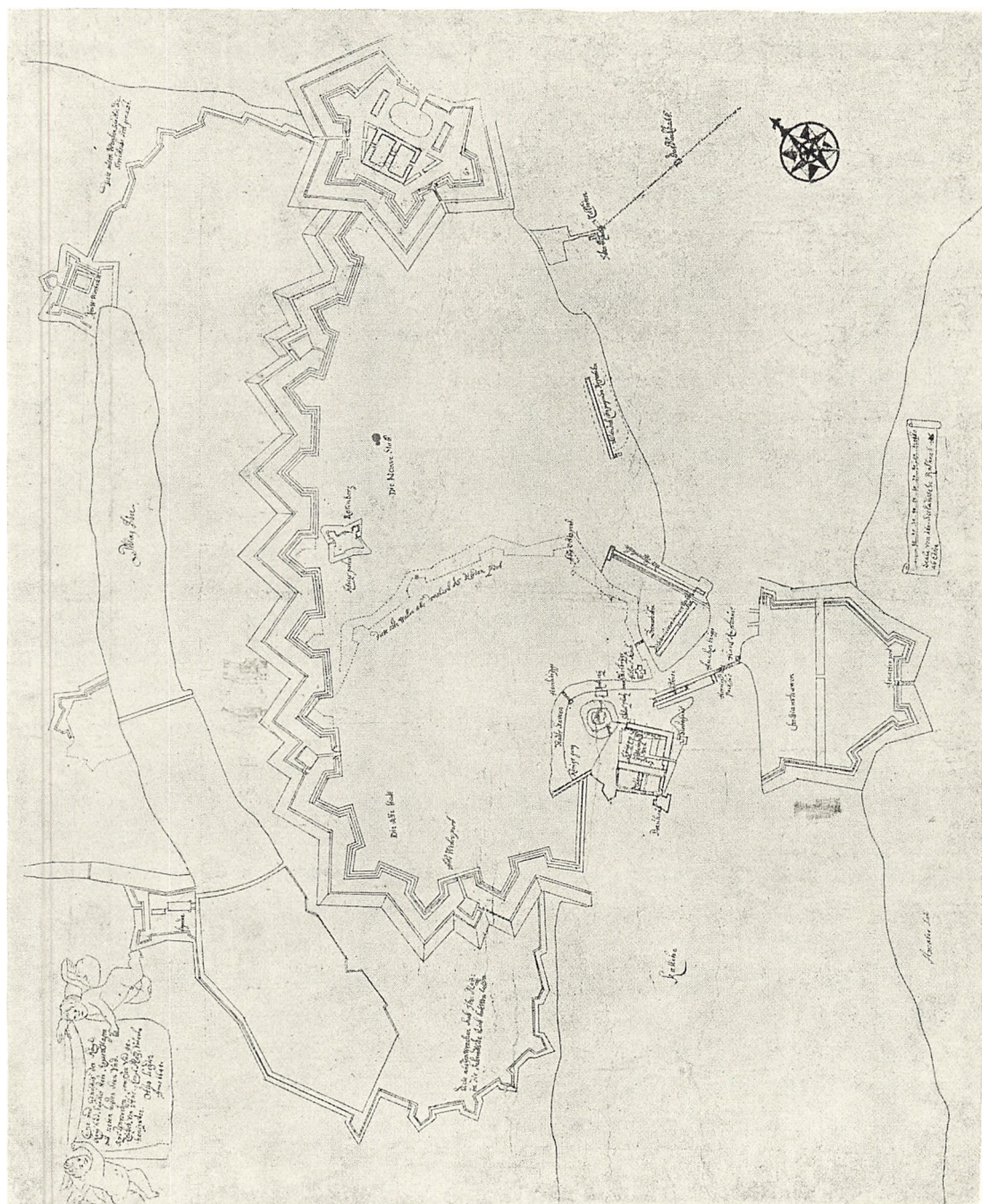
Orla Olsen del.

helt tryk for Byens Sikkerhed til denne Side, og har anset det for ønskeligt at faa anlagt Udenværker paa de strategisk rigtige Steder.

Saa tidligt som i 1606, da Kongen paabegyndte Ombefæstningen af Hovedstaden, havde han med stor Forudseenhed opkøbt et betydeligt Antal Haver og andre Ejendomme udenfor Østervold – et stort samlet Omraade mellem nuværende Bredgade, Stranden og Sortedamssøen – op mod 200 Hkt.³⁷). Paa en Del af dette Terrain anlagde han en Have og opførte det lille »Lysthus«, der efterhaanden skulde vokse frem til Lystslottet *Rosenborg* – tillige, til 1623, tænkt som Ladegaard til Københavns Slot. Rosenborg er vistnok et Værk af Kongen selv i Samarbejde med Hans Steenwinkel den Yngre. Da den store Udvidelse af Lysthuset fandt Sted 1613–15, ændredes det samtidig til et *befæstet Anlæg*, fik Volde med 4 Hjørnebastioner og foranliggende Grav. Arbejdet udførtes af Voldmestrene Cornelius Cornelissen og Jørgen Drycker og af forskellige Gravere³⁸). At Kongen lod Rosenborg Slot befæste, og saaledes paa en vis Maade inddrog det i selve Byens Befæstningssystem, er forklarligt nok. Det laa som et Forværk foran Østervold. Men meget snart skulde Slottets fortifikatoriske Betydning rigtignok blive forringet, da Kongen for Alvor begyndte at bygge *en ydre Forsvarslinie* paa Højde med Søerne.

Sænkningen fra Øresund til Kallebodstrand med de 3 Søer gav gode Muligheder for en saadan Linie. Allerede 1606 var Kongen klar over deres Betydning for Byens Vandforsyning, for Vandtilførslen til Voldgravene og ogsaa paa rent topografisk Vis for Stadens Forsvar. Derfor havde han, omend forgæves, befalet, at St. Jørgens Sø, der da var tørlagt, igen blev fyldt ved Opstemning³⁹). I Aarene efter 1614 havde han selv ladet Vandet stemme op og nu i alle 3 Søer⁴⁰). Faa Aar efter, 1618 og 19, blev det imidlertid nødvendigt at opfylde det lavtliggende Terrain imellem Vesterport og St. Jørgens Sø med Omlægning og Ombygning af Vejen, »Adelvejen«, fra Vesterport og ud forbi Søen. Dette Arbejde overdroges til Ingenieur Povl Bysser. Men ogsaa selve Dæmningen for Enden af St. Jørgens Sø maatte forhøjes; det skete dog først 1623 ved Voldmester Thomas Hansen. I Tilslutning til alle disse Arbejder i Forterrainet havde Kongen 1619 sikret sig Brugsretten til de tre Søer ved et Magelæg med Magistraten, og 1621 erhvervede han desuden et stort Omraade Vest for St. Jørgens Sø⁴¹) som Tilliggende til den store ny Ladegaard, han vilde have lagt ved Nordenden af Søen.

Allerede ved Aar 1620 var Forholdene modne til, at Kongen kunde paabegynde Arbejdet paa den ydre Forsvarslinie. Først 25 Aar efter blev den dog helt færdigbygget, men man kan sikkert gaa ud fra, at en Helhedsplan alt har foreligget ved Aar 1619 og i Hovedtrækkene er fulgt i alle de følgende Aar.

Afb. 33. Kort over København og Christianshavn 1648 med projekterede Fortifikationsarbejder, samt med den ca. 1620—48 udbyggede ydre Forsvarslinie. Maal: ca. 1 : 20000. Jvf. Afb. 32. Ingeniørkorpsets historiske Kortsamling. Otto Heyder del.

Hovedprincippet var at lægge en befæstet Linie i Tilslutning til Søerne helt fra Øresund og til Kallebodstrand, med stærkere Anlæg — en Art Brohoveder — hvor de tre af Vejene udefra skar gennem Befæstningslinien. Først tog man fat paa Afsnittet ved St. Jørgen Sø (Afb. 14), hvor Anlægget

kom helt til at bestaa af et Retrenchement – en Vold med to Redouter, fra Peblingsøen til Dæmningen for Sydenden af St. Jørgens Sø, ført Østen om Søen og med Grav foran. Ogsaa Vesten om Søen lagdes en Vold, strækkende sig fra den store nye Ladegaard til Dæmningen Syd for Søen. Afsnittet herfra ned mod Stranden blev først paabegyndt langt senere, men maa, som alt antydet, have været projekteret fra første Færd (Afb. 33). Det var Hensigten, at Forsvarslinien fra Sydenden af St. Jørgens Sø skulde bøje i en Bue ned mod Stranden og derfra videre mod Øst, saa den sluttede sig til Stadens Vestervold omtrent ved Farvergade. De bastionerede Volde skulde være relativt høje, med Grave foran. Kun gennem dette Afsnit af den ydre Befæstningslinie skulde Adgangen være gennem en Port, bestemt for Trafikken fra Roskilde og Køge. Af fortifikatoriske Grunde blev Porten lagt lidt sydligere end den gamle »Adelvej«⁴²⁾.

Næste vigtige Vejpas var ved den nye Ladegaard, hvor flere Veje, bestemte for Lokaltrafik og – til 1623 – ogsaa Roskildevejen, førte ind mod Nørreport. At *den nye Ladegaard befæstes*, og at det skete saa snart som muligt, er forklarligt. Fortifikationen bestod af en bastioneret Vold med Grav foran. Arbejder her og ved Peblingsøen vides Juli 1622 udførte af Abraham de la Haye med Thomas Hansen som Voldmester. Oktober samme Aar afløstes denne af Hans Goldbeke, idet Ths. Hansen overflyttedes til St. Jørgens-Afsnittet, hvor han 1623 arbejdede under Tilsyn af Ingeniør Povl Bysser, der 1619–23 havde Ansvaret for Befæstningsanlægene her⁴³⁾.

Noget senere, 1625, paabegyndtes ogsaa Opførelsen af Alderdomshjemmet *det nye Vartov*, et firlænget, grundmuret Komplex hinsiden Dæmningen for Enden af Sortedamssøen (nu Østerbrogade), hvorover Helsingørvejen løb ind mod Byen. Ogsaa Vartov blev bygget som et Brohoved med bastionerede Volde; det hele Anlæg blev dog først færdigt 1630⁴⁴⁾ (Afb. 33).

Man havde ved disse Arbejder med en ydre Forsvarslinie dækket de farligste Strøg og Passager. Mellem Ladegaardsanlægget og Vartovanlægget var der foreløbig ingen Befæstningsanlæg. Her blev først langt senere Ravensborgfortet anlagt til Dækning af Peblingebroen. Dertil kom et Retrenchement mellem Vartov og Kastellet (Afb. 33)*.

Terrainet mellem den indre og ydre Forsvarslinie kunde nok tiltrænge en ordnende Haand. Paa en vis Maade hørte jo ogsaa det med til Fæstningsbyen København!

Alt fra tidligere Tider havde der dannet sig temmelig uordnede Forstadsbebyggelser med talrige Haver udenfor de 3 Porte. Da Christian IV 1606 opkøbte de mange Haver og Ejendomme udenfor Østervold, gik det vel i første Omgang noget ud over Forstadsbebyggelsen udenfor Østerport –

* Paaskrifterne paa Kortet er gengivet i Henvisningerne til dette Afsnit.

mulig Byens ældste. Men ogsaa udenfor Nørreport fandtes en ældre Bebyggelse, der ved 1622 vides at have bestaaet af 165 Familier. Her fandtes en kirkelig Organisation, forsaavidt som der fra Christian III's Tid laa et Bindingsværkskapel med tilhørende Kirkegaard. Dette Kapel vilde Christian IV 1623 have erstattet med en Kirke i Grundmur, opført »efter Kongens Befaling«, men paa Frue Kirkes Bekostning. Morten Bygmester, sikkert den kgl. Bygmester Morten Weichnit, skulde opføre den, men den blev først færdig 1628, fuldført af Murmesteren Simon Wulf efter Mester Mortens Død 1626⁴⁵). *Den nye Kirke udenfor Nørreport* var en enkelt een-skibet Bygning med Taarn (Afb. 14, 39).

Ogsaa i Terrainet udenfor Østerport er Kongen betænkt paa at gribe regulerende ind, og 1625 befaler han her udlagt en Kirkegaard – for at aflaste Byens overfyldte Kirkegaarde – og han tænker sig, at ved den »kunde i Fremtiden bekvemmeligen en Kirke sættes, saafremt der skulde blive bygget Huse ogsaa her«⁴⁶). Stedet for Kirkegaard og Kirke maa søges i Egnen, hvor nuværende Fredericiagade skærer St. Kongensgade⁴⁷). Om Kongen allerede da tænkte paa det vordende Ny-København faar staa hen!

Yngst af Forstæderne og blevet til i Christian IV's tidlige Aar er Forstaden udenfor Vesterport, der skal være begyndt bygget 1614, samtidig med at Vestervold flyttedes noget længere ud end før. Nogle Aar senere, 1622, boede her 110 Familier og allerede 1618 tænkte Kongen paa at bygge en Kirke for dem, hvad dog snart blev opgivet⁴⁸).

Reguleringer af Vejnæt og Bebyggelser i Forstæderne synes ikke at have været alvorligt paa Tale før i Christian IV's sidste Dage. De Overvejelser, der førte til det af Kong Frederik III approberede Projekt af 1649, omfattede ogsaa Omreguleringer af Forstadsbebyggelserne, der sattes i Gang i 1650'erne (Afb. 39).

4. Kortmateriale, støttet af skriftlige Oplysninger, tillader med nogenlunde Sikkerhed at følge, hvad det var, Kongen tænkte sig med at sikre Flaadens Leje og Indsejlingen til Københavns Havn Nordfra med et Fort og dermed udvide Havnen helt op til dette. De to tidligere omtalte Blok-huse kunde i og for sig kun have ringe militær Betydning. Anderledes Sikkerhed bød et virkeligt Fort. Dette – St. Annæ Skandse eller Kastel – et Stykke Nord for St. Annæ Skibbro, er atter Forgænger for det nuværende Kastel, opført af Henrik Ruse i 1660'erne. St. Annæ Kastel blev anlagt paa det alt 1606 indkøbte Terrain, men saaledes, at det krævede betydelige Opfyldningsarbejder i Stranden.

Aar 1625 maa der have foreligget en udarbejdet Plan for Værket og Arbejdet er sat i Gang. Men det gik kun langsomt. Kejserkrigen gav foreløbig Kongen andet at tænke paa og først 1627 synes der at være sat

større Kraft ind paa Foretagendet. Paa et Projekt af c. 1629 for Ny-København (Afb. 34) har man utvivlsomt en Gengivelse af Kastellet, som det da var tænkt. Værket dannede 4 Sider af en noget langstrakt formet Ottekant, aabent mod Sundet og – som det synes – med projekteret Havneanlæg. Ejendommeligt er dette anselige bastionerede Værks Forstærkning med tre Kronværker ind imod Land. Ophavsmanden til Projektet kan have været Kongens ved Aar 1625 mest betroede Ingeniør, Abraham de la Haye.

For Københavns Havn blev Anlæggelsen af Kastellet en afgørende Begivenhed. Det betød en mægtig Udvidelse af den Nordpaa, foreløbig dog kun som aaben Rhed, og det fik sit tydelige Udtryk i *Toldbodens Flytning* fra Knippelsbro til sin nuværende Plads ved den nye Indsejling gennem en Pælerække over til Refshalegrunden. Alt 1630 var Toldboden i Brug⁴⁹), og samtidig forsvinder den gamle Landingsplads, St. Annæ Bro.

5. Krigen gik sin Gang og Kongen kunde først i dens Slutningsaar 1629 atter vende sin Opmærksomhed mod København, hvor Arbejdet med Kastellet hidtil kun var skredet besværligt frem. I dette Aar er det, han lod lægge en Voldlinie fra Nørreport og til Kastellet. *Han knytter derved dette til Byens Befæstning*, hvilket er en meget forklarlig fortifikatorisk Forholdsregel, men øjensynlig ikke helt fra først af har været i hans Planer. Ligesaa naturligt er det, at den nye Befæstningslinie igen maatte afføde den Tanke, paa det store Terrain mellem den gamle Bys Østervold og de nye Fæstningsværker, at anlægge en helt ny Bydel – Ny-København. Det vilde betyde en Fordobling af Københavns Areal. Intet Under, at Kongen fra nu af hovedsagelig beskæftiger sig med disse store Nyopgaver. *Den gamle By* lader han nogenlunde i Ro og beskæftiger sig her hovedsagelig kun med Kirkebygningsarbejder – foruden de alt nævnte – Tilbygningerne ved Petri Kirke og Tilbygningen af Nikolaj Kirkes Kor efter 1628 (Afb. 16). Dertil kom forskellige humanitære Foretagender, der dog ikke medførte Opførelse af anselige Nybygninger.

Kortet af ca. 1629 (Afb. 34) giver interessante Oplysninger baade om den nye Befæstningslinie og om Formen for Ny-København. Voldlinien har 5 stumpvinklede Bastioner, udenfor er antydnet en Grav i 5 Stumpvinkler; gennem nordligste Bastion er Port – en ny Østerport – med Bro over Graven. Med visse Ændringer gaar samme Voldlinie igen paa Kortet fra ca. 1630 (Afb. 14).

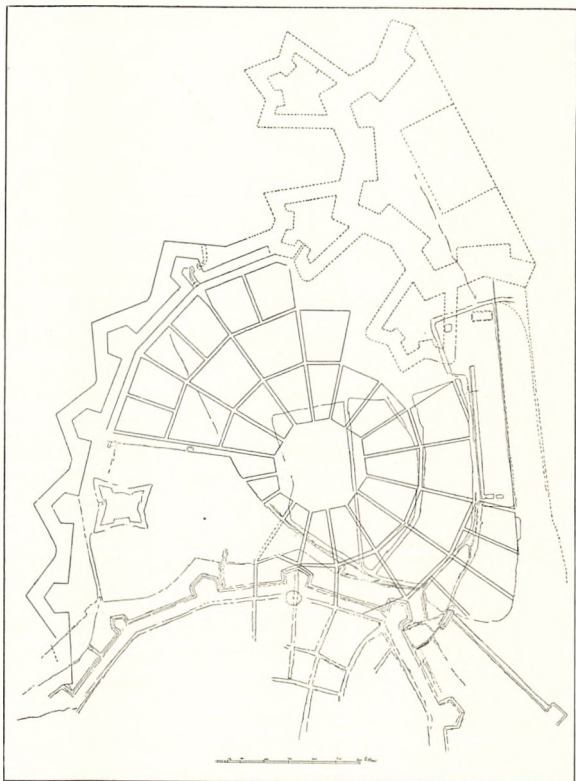
Overmaade interessant – men ogsaa overmaade mærkeligt – er det første kendte Projekt til Ny-København, idet vedkommende Ingeniør valgte det eneste Byplansystem, der absolut ikke kunde benyttes med Fordel paa

det vanskeligt formede Terrain. Han forsøger sig med et Centralanlæg. Fra en ottekantet Plads udgaar 16 Radialgader, dels fra Pladsens Hjørner og dels fra Pladsvæggenes Midte. Det er Tidens Idealplan for en Fæstningsby, Ingeniøren har villet presse ind mellem Voldlinie, Kastel og Strand. Ophavsmanden til *Bebyggelsesplanen af ca. 1629* kendes ikke. Muligvis er det den 1627 ansatte Richard Douchette.

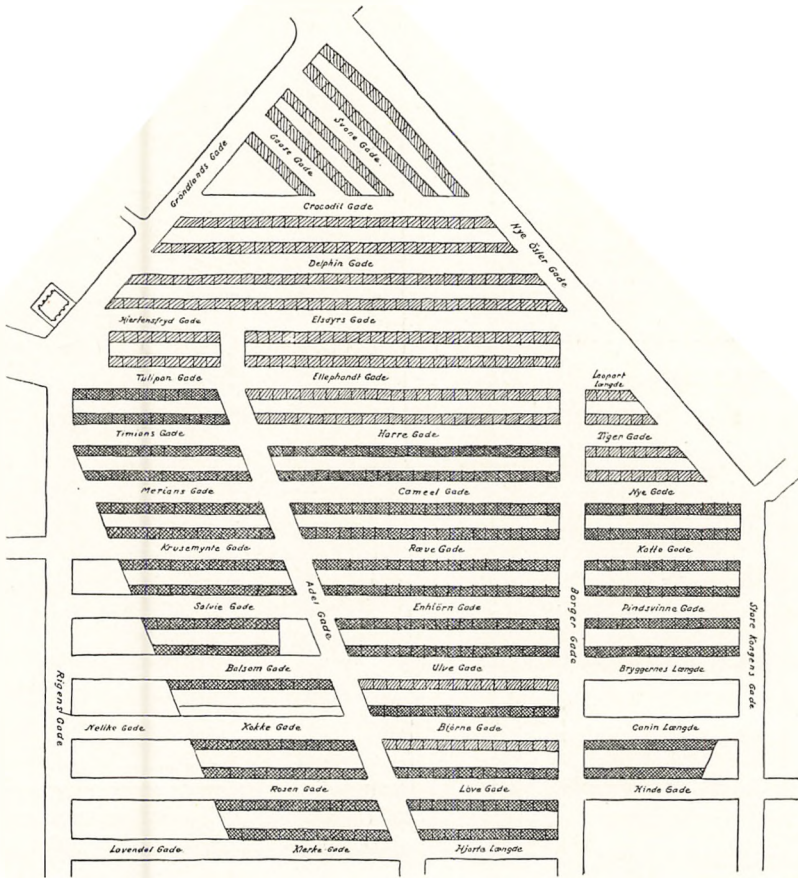
Christian IV kasserede dette Projekt for faa Aar efter at paa-begynde en Bebyggelse af en Del af Terrainet efter en helt anden, men ikke mindre mærkværdig Plan. Denne, den første Begyndelse til Ny-København, er de nye Baadsmandsboliger, *Nyboder*⁵⁰), hvor Christian IV's Tanker om en Corporationsbebyggelse gav sig deres mest monumentale Udslag.

Det synes at være en ellers indenfor Datidens Flaademagter ukendt Idé at samle alt Flaadens Mandskab i en sluttet Bebyggelse – endsige en saa storstilet som Nyboders blev. Tanken om Friholiger for Kongens »Skibsfolk« blev fremsat i Januar 1631 og straks tiltraadt af Rigsraadet. I Sommeren samme Aar kunde Byggearbejderne paabegyndes efter en i Forvejen, vel alt i 1630, lagt Bebyggelsesplan. Ved Kongens Død 1648 var Byggeriet i det væsentligste færdigt. Af Christian IV's Anlæg er ganske vist nu kun en Torso tilbage; i 17. Aarh. gled et mindre Omraade fra, til Gengæld voksede Nyboder i 18. Aarh. op imod Kastellet, men i 19. Aarh. indskrænkedes Omraadet til mindre end Halvdelen, og det gik her stærkt ud over netop den Del af Nyboder, der stammede fra Christian IV's Tid. Kortet fra 1649 og andre senere Kortarbejder fra 17. Aarh. viser det oprindelige Anlæg og dets Omfang, som det endnu tydeligere fremgaar af et Kort fra ca. 1800 (Afb. 34, 39). Af Bygninger fra første Byggeperiode staar kun en enkelt Længe.

Og dog – trods alt – er Anslaget i hele det endnu staaende Nyboder Christian IV's og hans Hjælperes: Gadeføringen, lange smalle Karréer, Ensartethed i Bebyggelsen. Den diciplinære Aand er den samme!

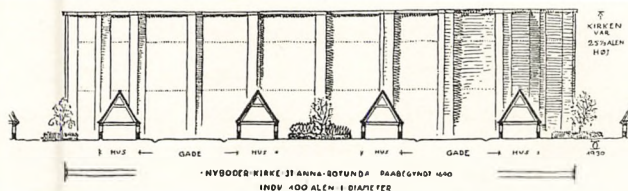
Afb. 34. Projekt til Ny-København ca. 1629. Maal: 1:20000. Kopi efter forsvunden Original i Københavns Raadstuearkiv.

Afb. 35. Plan over Nyboder ca. 1800. De krydsskraverede Længer fra Christian IV's Tid. Maal: 1 : 5000.

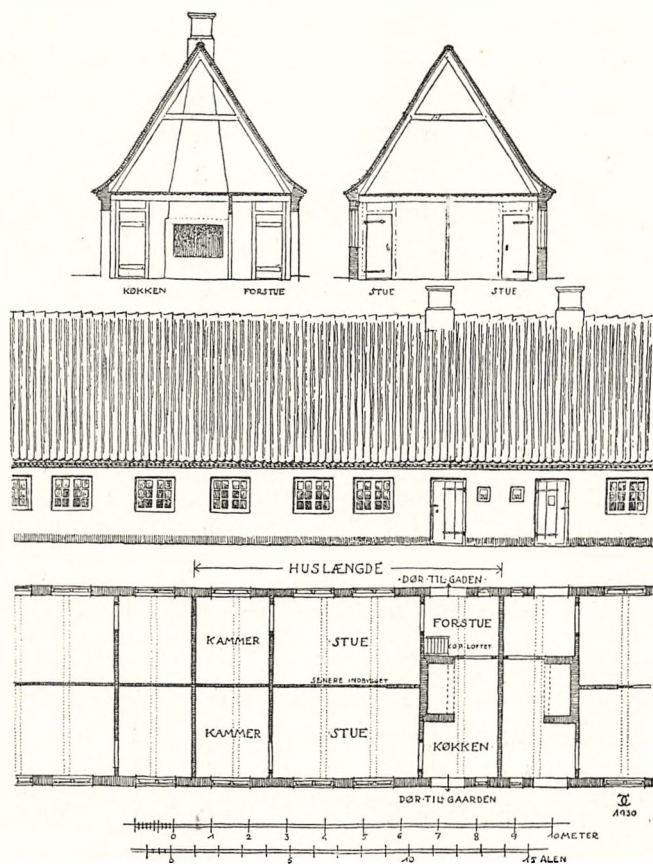
Efter O. Alstrup og Charles Christensen.

De nye Boder kom til at spænde over et Areal af ca. 10 Hektarer og blev lagt imellem Rosenborg og Kastellet, hvor der var forholdsvis højt og tørt, medens Terrainet ned mod Sundet mange Steder laa hen sumpet og fugtigt. Det bebyggede Omraade fik Trapezform med 9 vest-østgaaende Gader. Mod Vest dannedes Grænsen af den nye Helsingørvej og mod Øst af en dertil svarende skraatløbende Gade, der førte op mod Kastellet. Bebyggelsen blev i nord-sydlig Retning gennemskåret af to Gader, den ene pa-

Afb. 36. Snit gennem en Del af Nyboder med Kirken St. Anna Rotunda. Maal: 1 : 1000.

Efter O. Alstrup og Charles Christensen.

Afb. 37. Hustype i Nyboder. Plan, Snit og Façade. Maal: 1 : 200.
Efter O. Alstrup og Charles Christensen.

rallel med Helsingørvejen, hvoraf nu kun en lille Stump er tilbage, og den anden, der gik vinkelret paa Tværgaderne og nu fortsættes i Borgergade.

Mere end et Fragment af en Bydannelse var Nyboder ikke og der var noget vist ufærdigt over den, som den stod sidst i Christian IV's Levetid, idet østligste Karrégruppe ikke var helt udbygget. Det er endelig et Spørgsmaal, om der ikke skulde have været bygget ogsaa Vest for Helsingørgade og Øst for Skraagaden mod Kastellet. Eneste Byggelinie, der ligger helt fast, synes at være den sydlige, ved nuværende Klerkegade; her er man aabenbart begyndt og har bygget videre mod Nord. At man ved Nyboder staar overfor et Stykke regulært Byplanarbejde er ikke desto mindre givet. Spørgsmaalet er, om Kongen dengang tænkte sig hele det nyinddragne Omraade yderligere bebygget — i al Fald med Tiden. Man kan vanskeligt tænke sig andet, end at Nyboderbebyggelsen maa ses som Led i en samlet Bebyggelsesplan for hele Ny-København. En saadan kendes ikke og hvorledes den kan have set ud, er det vanskeligt at forestille sig, vel med en meget stor firkantet Plads Syd for Klerkegade og med

en til Nyboders svarende Bebyggelse paa de tre andre Sider. I saa Fald har man atter tænkt sig Ny-København som et Centralanlæg, uden at lade sig skræmme af den fuldkomne Umulighed af at kunne gennemføre denne Renaissancens Idealplan netop paa dette Terrain. Men kan man tale om en *Bebyggelsesplan for Ny-København fra Aaret 1630*, da er den ligesaa lidt blevet gennemført som Planen af 1629.

1630 var Douchette næppe længere i Kongens Tjeneste, og Ophavsmanden til Planen for Nyboder og – eventuelt – til dette Aars Bebyggelsesplan for Ny-København, kan næppe være nogen anden end den i disse Aar stærkt benyttede Hans Steenwinkel den Yngre. Hans Navn alene er knyttet til Nyboder, omend det først møder os saa sent som 1637, da han er Kongens økonomiske Tillidsmand ved Byggeriet. Efter hans Død 1639 har formentlig Leonard Blasius afløst ham.

Som Bydel betragtet var Nyboder overmaade enkelt af Anlæg: Nogle Længde- og Tværgader, der opdelt Arealet i lange og lige, smalle Karréer, intet særligt Torv, ingen arkitektonisk-monumental Udformning af nogen Art. Men de brolagte Gader er her lige og brede, og Gadebredden, 13 m, er ikke ringe, særlig set i Forhold til den lave Bebyggelse med Huse paa kun eet Stokværk. Moderne Fordringer til Lys, Luft og Hygiejne var her imødekomet. *Originalt ved Nyboderanlægget er den smalle Karré med Bebyggelse mod to Gader og den til hver Bolig udlagte Have og Gaardsplads i det ca. 11 m brede Omraade mellem Længerne; for Enderne er det lukket med Mure. Det er Rækkehusprincippet, anvendt paa frisk og særegen Maade (Afb. 35).*

Om Nyboderlængerne og deres »Vaaninger« kan man danne sig en klar Forestilling ud fra det tiloversblevne af den endnu staaende Længe i nuværende St. Povlsgade. I al Fald har vi her *den almindelige Boligtype* for Kongens Skibsfolk, Baadsmændene o: Flaadens menige Matroser. Boligen var en toværelers Lejlighed paa ca. 40 Kvm., en større Stue, med Kammer, hvortil kom Forstue og Køkken (Afb. 37). Lejlighederne var spejlvendte to og to gennem hele Længen og vendte altsaa Ryggen mod hinanden. Var de end beskedne af Størrelse, de var dog hævet over Proletarniveauet, og sammen med Silkegadeboderne betegner de sikkert en efter Datidens Forhold høj Standard for Arbejderboliger. I denne Arbejderby var der Plads til ca. 620 *Lejligheder* eller ligesaamange Familier, og at faa en saadan By bygget var i Datidens, som ogsaa i senere Tiders Øjne, en Bedrift. Nyboder var Resultatet af en bybygningsmæssig og økonomisk Kraftanstrengelse, paa sin Vis svarende til de Ofre og det Arbejde, Christian IV lod den dansk-norske Flaades Skibe blive til Del.

I god Overensstemmelse med Kongens Sans for det korporationsmæssige, ogsaa paa det kirkelige Omraade, vilde han skaffe sine »Skibsfolk«

en værdig Kirkebygning. Og en halv Snes Aar efter Grundlæggelsen af Nyboder paabegyndte han, 1640, et Bygningsværk af overmaade Skønhed og Storhed – *St. Anna rotunda*. Navnet var taget fra det forlængst nedlagte St. Annæ Kapel ved St. Annæ Bro, og det var forøvrigt Kongens Mening, at hele Bydelen skulde kaldes »St. Annæ By«, men Navnet slog aldrig igennem.

Kirkens Arkitekt kendes ikke; den kan være blevet til efter Planer af Hans Steenwinkel den Yngre, der døde 1639, eller skyldes hans Eftermand, Leonard Blasius. Som et Størværk var den tænkt og havde ikke den kommende Tids Ulykker standset Opførelsen, var den sikkert blevet en af de faa danske Bygninger, der tilhører Verdensarkitekturen. Paa det endnu ubebyggede Omraade mellem Rosenborg Have, Nyboder og Volden (paa den senere Sølvgades Kasernes Grund) rejste sig da denne mærkelige Kirke, nu velkendt gennem Arkitekt Charles Christensens Undersøgelser⁵¹) (Afb. 24, 36). Kirken var 12kantet, 100 Alen i Diameter, 25½ Alen høj til Gesimsen og derover tænkt med en pragtfuld Krone af 12 Gavle, en Bygning af vældig koncentreret Kraft, et ægte Resultat af den italienske Højrenaissances Ideal, Centralbygningen! Indvendig bares det hvælvede Loft af 48 slanke, fritstaaende Søjler, opstillede i 3 koncentriske Ringe. Udvendig afstivedes Hvælvene af 24 svære Stræbepiller. Det høje, saa dristigt – for ikke at sige dumdristigt – opbyggede Kirkerum fik sit Lys gennem store og høje Vinduer. Indvendig har den ved sin Rummelighed, sin Lethed i Konstruktioner og sine rige perspektiviske Virkninger nok kunnet minde om Christiansstadkirken, og dermed ogsaa om visse Rumdannelser i sengotisk Kirkearkitektur, men Kirken synes at have været uden noget direkte Forbillede.

Helt beherskende sine Omgivelser vilde St. Anna rotunda med sin mægtige, polygonale Masse og festlige Krone have løftet sig højt over St. Annæ Bys lave Længer og Københavns Silhuet vilde den have beriget paa ny og mærkelig Maade!

Paa en planmæssig Udbygning af Ny-København er der ikke blevet arbejdet før i Kongens allersidste Aar – udover Opførelsen af »St. Annæ By«. Dels var Kongen optaget af sine andre Byanlæg, dels har han anset det for vigtigere at faa sit nye Byomraade fortifikatorisk i Orden. Derfor indskrænkede man sig foreløbig til Arbejdet med Kastellet og den nye Voldlinie, uden at disse Arbejder dog kan følges i det enkelte. Saameget ved man, at de kun skred langsomt og besværligt fremad, lammede af Pengemangel. Først under den politiske Uro i Begyndelsen af 1640'erne lod Kongen 1642 Hans Jakobsen Schiørt udarbejde en ny rationel *Befæstningsplan for den nye Østervold*, atter efter det ældre hollandske

System, med 22 Fod høje Volde, og ca. 100 Fod brede Grave. Projektet blev kritiseret, og man fortalte, at »det var Kongen, der vilde have det gjort saaledes«! Desværre findes den officielle, af Kongen approberede, Plan ikke mere.

Torstensonkrigen 1643–45 medførte et mere forceret Arbejde med Befæstningen og særlig Færdiggørelsen af *den ydre Forsvarslinie*. Den udbyggedes i disse Aar med den allerede 1630 paatænkte Ravnsborgskandse, der skulde dække Adgangen til Staden ad Peblingsøens Bro; ligeledes færdigbyggedes Afsnittet mellem St. Jørgens Sø og Kallebostrand, og Retrenchementet mellem Vartov og Sundet blev anlagt (Afb. 39).

Imidlertid antyder forskellige Kortarbejder, at der efter Krigen i de sidste Aar af 1640'erne er opstaaet Ønsker og Krav om Forandringer i Planen af 1642. Ikke blot har man villet gøre den nye Østervold mere moderne, bl. a. med Bastioner af større Type, men man har ogsaa været klar over, at Christian IV's store Ombefæstning af det gamle København fra 1606 og følgende Aar ikke længere slog til, og er gaaet i Gang med at planlægge en Omdannelse af *hele* Københavns Befæstning mod Landsiden – Kastellet indbefattet Tidspunktet for denne radikale Ændring af Befæstningsplanen synes afgjort at falde sammen med Axel Urups Ansættelse 22. Maj 1647 som Leder af Københavns Fortifikation, og snart derefter med Peder Bysser som sin fornemste Hjælper. Adskillige af de foreliggende Kortarbejder er tegnede af ham⁵²). Dermed begyndte for Alvor *Forarbejderne til den endelige Plan af 1649 omfattende hele Staden Københavns Befæstning*.

Aarene fra 1647 til 49 er Drøftelsernes og Overvejelsernes Aar, samtidig med, at der stadig arbejdedes paa Befæstningen, ligesom der tumledes med Planer for en rationel Udbygning af Ny-København. Som et Indlæg i Diskussionen om den rette Form for Københavns Fortifikation maa sikkert Ingeniøren Otto Heyders Projekt af 1648 opfattes (Afb. 33*).

Hvilke af de kendte Projekter fra denne toaarige Periode, der er blevet til i det korte Tidsrum fra Maj 1647 til Christian IV's Død i Januar 1648, vides ikke. Men her, hvor Talen er om Christian IV's bybygningsmæssige Arbejde med København, er det berettiget kortelig at gøre Rede for, hvad det var for Tanker og Idéer, der drøftedes i disse to Aar. Utvivlsomt har den gamle Konge været med i Drøftelserne, der til Slut bundfældede sig i *Planen af 1649*, blev approberet af hans Søn, Frederik III, og *nøje er knyttet til Axel Urups Navn*, baade hvad Fortifikation og Bebyggelsesplan angaar.

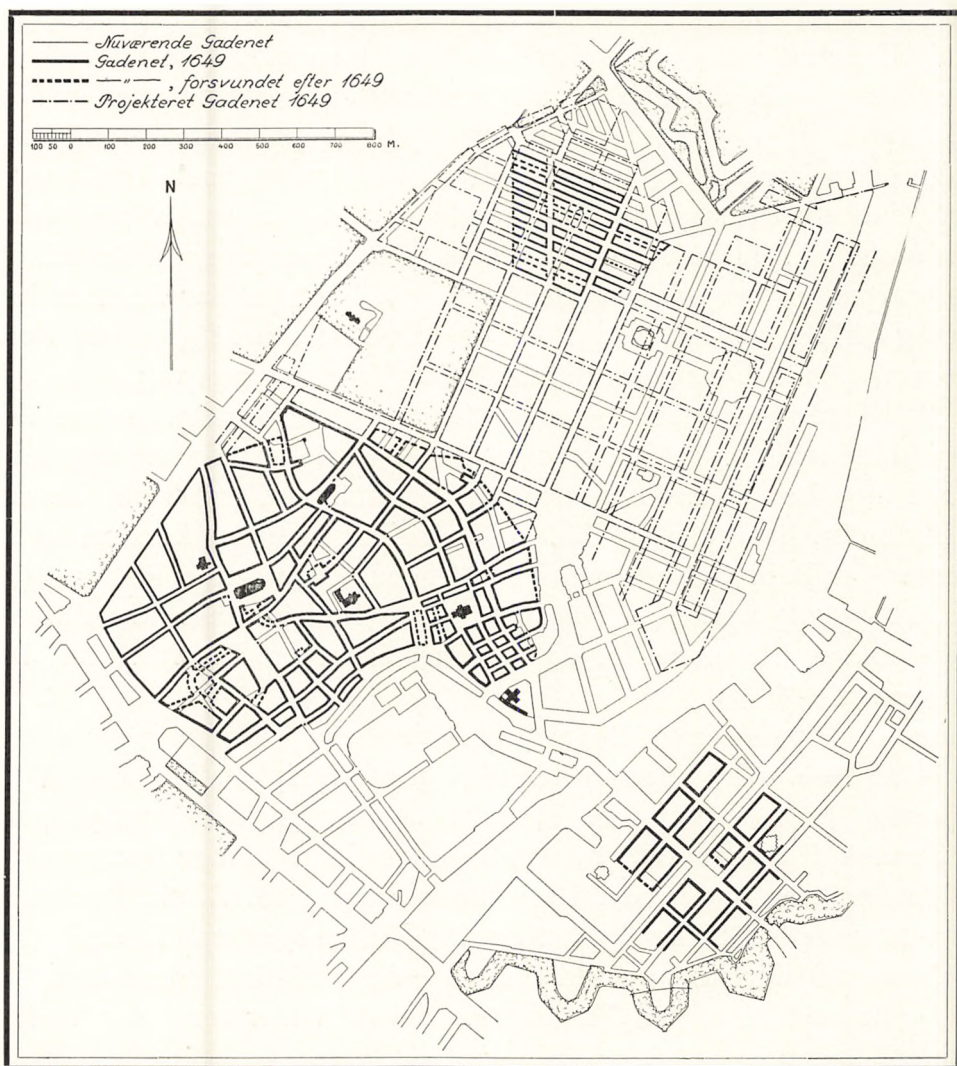
En Gengivelse efter denne Plan, nu i det svenske Krigsarkiv, (Afb. 39*) viser, at selve *Befæstningen af København* – Christianshavn er ladet urørt --

* Paaskrifterne paa Kortet er gengivet i Henvisningerne til dette Afsnit.

er tænkt stærkt omdannet. Særlig Vestervoldpartiet er undergaaet en radikal Ændring, idet Voldlinien her fører i en stor Bue udenom Slots-
holmen, ud paa Linie med dennes Kystrand. I Terrainet mellem Volden
og Slotsholmen er projekteret en ny Bydel, gennemskaaet af Kanaler.
En afgørende Forandring har selve Systemet undergaaet. Bastionerne er
voksende i Størrelse, saa Bastionsbredde og Courtinelænge paa det nær-
meste svarer til hinanden. Foran alle tre Porte lægges Raveliner, og
Contrescarper er ført udenom hele Anlægget. *Kastellet* har faaet en helt ny
Form og Skikkelse. Allerede 1647 er der Tale om at give det Form af
en Femkant, men konstrueret saaledes, at Hovedformen udgør de 4 Sider
af en Sekskant, med »den lange Linie« ud mod Sundet. Denne Grund-
form er bibeholdt ogsaa i Planen af 1649. *Kastellet* har her tre Helbasti-
oner ind mod Land, Halvbastioner mod Sundet, mod hvilke det forsvaredes
af 2 Redouter, hver paa sin Side af Indsejlingen til en korsformet Havn.
Interessant er Bebyggelsen med Ramlængder. Efter denne Plan arbejdedes
der i de følgende Aar. Men i 1660'erne gav Henrik Ruse *Kastellet* et be-
tydeligt ændret Udseende, thi da var Theorierne om Fortifikation allerede
blevet andre!

Planen af 1649 viser tillige, hvorledes man tænkte sig *en regulær
Bebyggelse af Ny-København* efter Skakbrætprincippet, idet dog Nyboder
ikke kunde presses ind deri. Bemærkelsesværdigt er Kanalsystemet ud
mod Sundet. Sammenholdt med andre samtidige Planer fremgaar det, at
samtlige Gader er lige brede, 12 m, Kanalerne 30 m. Al sin Doktrianisme
til Trods er dette Stykke Byplanlægning Vidnesbyrd om Energi og Stor-
syn. De Mænd, der stod bagved Planen – og hertil kan ogsaa Christian IV
regnes – har set stort paa Tingene, og det de vilde, var i Sandhed noget
betydeligt!

Hovedinteressen ved Bebyggelsesplanen knytter sig til den intime For-
bindelse, der er tilvejebragt, ikke mellem Gadenæt og Befæstning, men
mellem Gadenæt og Kanalsystem, og det er i Virkeligheden dette sidste,
der karakteriserer den hele Plan som Planen til en udpræget Havneby.
Det kan ikke stærkt nok understreges, at som Ny-København her er tænkt,
med sin lange Hovedkanal og Tværkanalerne, hvoraf den ene skærer sig
dybt ind i Bylegemet, betyder det ikke blot en Fordobling af Stadens
Omraade, men tillige en mægtig Udvidelse af Københavns Havn – en
Udvidelse i Længden paa ca. 900 m fra Holmen Nord paa – altsaa op mod
1 km. Og denne lange Strækning Kajplads øges til henimod det tredob-
belte, ca. 2½ km, naar medregnes – hvad skal medregnes – Kajpladsen
langs Kanalerne. Thi disse er i højeste Grad alvorlig mente. Her skulde
Skuder lægge til, lade og losse. Man tør dog gaa ud fra, at disse Kanaler
ogsaa har skullet have et andet Formaal end tjene Skibsfart og Handel.

Afb. 38. Kort over Københavns og Christianshavns Gadenæt med de 1649 projekterede Arbejder (Jvf. Afb. 39), indtegnet paa et moderne Kort. Maal: 1 : 20000.
Orla Olsen del.

Store Dele af Ny-Københavns Omraade var paa Forhaand lavt liggende og overmaade fugtigt. Dertil kom, at de Dele af den nye By, der laa længst ud mod Sundet, maatte bygges paa opfyldt Terrain. Ved Kanalerne opnaedes da tillige en Afvanding af de lavtliggende Dele af Byterrainet, der maatte forekomme overmaade praktisk, samtidig med, at man fik Jord til Opfyldning.

Æstetisk set er Bebyggelsesplanen bestemt af de lige Gader, af Kanalerne med deres Kajgader, af Bestræbelsen for at forme regulære Torve og Pladser. Disse har alle Gadetilløb i Hjørnerne. Denne Plan for Ny-Københavns Bebyggelse er klart og konsekvent bygget paa Principper for Opdeling og Gadeføring, der er den italienske Rennaisances, her suppleret

Afb. 39. Kort over København og Christianshavn med projekterede Arbejder 1649.

Maal: ca. 1 : 20000.

Krigsarkivet, Stockholm.

med det hollandske Kanalmotiv. Planen rummer dog eet lille Træk, der vidner om, at den maa være blevet til i Høj-Renaissancens Dage. Det er det lukkede Hjørne i St. Anna rotunda Pladsen, opstaaet ved at Pladsen er indskaaret i Karréen. Denne Plads frembyder atter en særlig Interesse derved, at den i Midten havde en Monumentalbygning, Christian IV's mægtige Kirke. Her – og her alene – gør et monumentalt-dekorativt Hensyn sig gældende. Hvad aabne Pladser angaar, undrer man sig over, at saadanne kun findes i Ny-Københavns Periferi; man savner uvilkaarlig en større Centralplads – kort sagt nyskabte, storstilede Skønhedsværdier i Bybilledet! Men ogsaa dette Forhold bidrager sit til at karakterisere det her foreliggende Byplanforslag som bestemt til en befæstet, nøgtern arbejdende Havne- og Handelsstad!

En særlig Interesse knytter sig til Planen af 1649, fordi den viser, hvorledes man vilde regulere de ældre *Forstadsbebyggelser* udenfor Portene – et Arbejde, der ogsaa blev sat i Gang; det var disse nye Forstæder, der blev stukket i Brand umiddelbart før Svenskernes Belejring 1658.

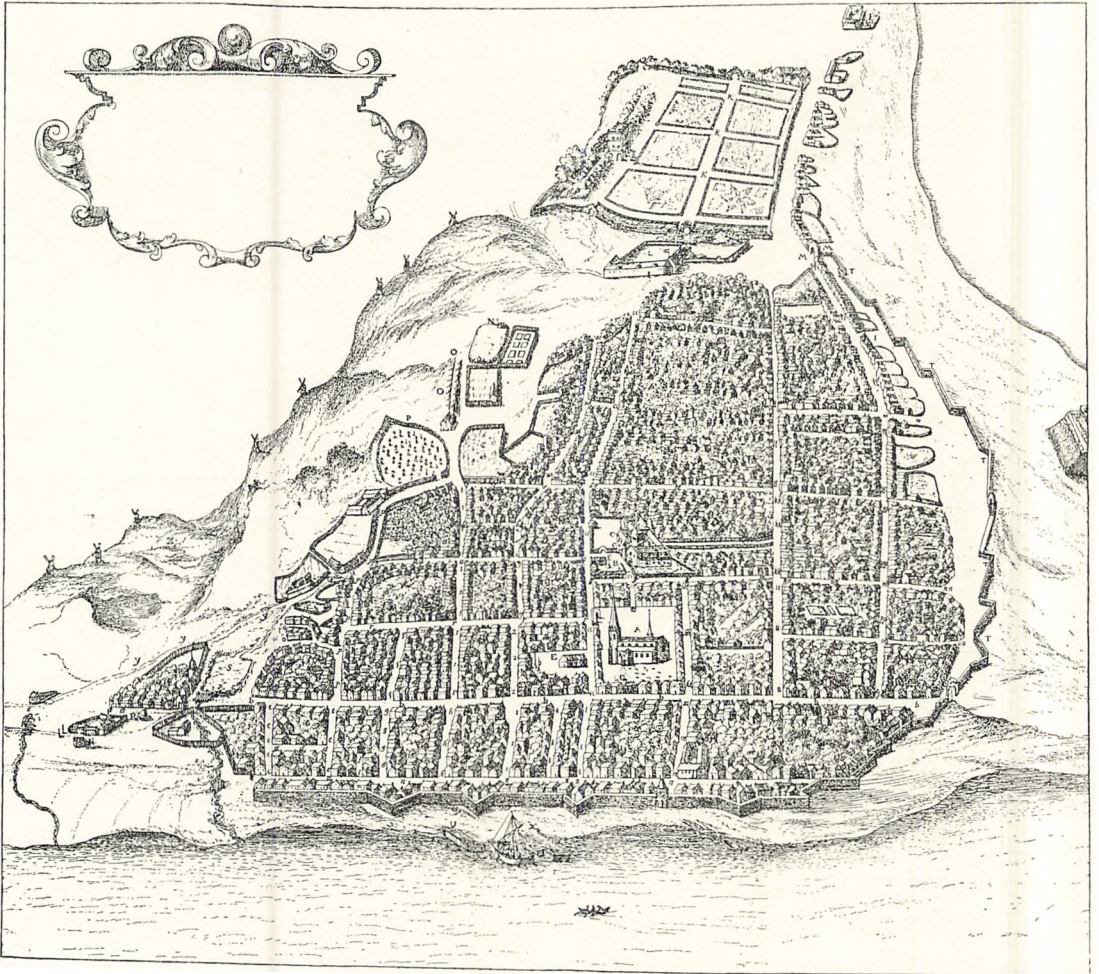
Blev Planen af 1649 end senere delvis forladt, er det dog Axel Urup, der har trukket Hovedlinierne op for den vordende Bydel, og den Ramme for Bebyggelsen, han lagde, blev lagt saa fast, at senere Tider – trods de store Ændringer i det Enkelte – ikke har kunnet komme bort fra den. Han har dermed indskrevet sit Navn med Ære som en af Københavns store Byplanlæggere. Som Byplanlægger var han en nøgtern, praktisk Natur, hvis Sans for den monumentale Udformning af et Bylegeme ikke var stærkt udviklet – hans Arbejde med Ny-København viser det! Men han forstod at gøre den nye Bydel til det, den først og fremmest skulde være – og hvad vel ogsaa var ham paalagt af hans kongelige Bygherre – en Havne- og Handelsby. Hans Ungdoms Ophold i Italien har ikke sat sig Spor; men desto mere hans Tjenestear i Holland.

For et Tidsrum af 200 Aar fulgte København med Christianshavn de Udviklingslinier, Christian IV havde ladet fastlægge. Mægtige Udvidelser havde han givet den gamle middelalderlige Stad, og som Havnestad er København denne Konge største Tak skyldig! Ved sine mangfoldige Byggeforetagender, hvoraf adskillige hører til Tidens festligste og mest særprægede Arkitekturværker, har han tillige skænket den By, som han elskede højere end nogen anden, uerstattelige Skønhedsværdier. Ikke mindst overfor sin Hovedstad viste han sig som Renaissancefyrsten. Og ikke bør det glemmes, at det var det Befæstningssystem, Christian IV arbejdede med, der reddede København under Svenskernes Belejring og under Stormen 1659!

HELSINGØR

TRODS enkelte Tilløb til Befæstningsarbejder, var Helsingør ved Overgangen til 17. Aarhundrede en aaben By, ene værnet af Kronborg. Men efter Kalmarkrigen opstod Tanken at beskytte selve Byen Helsingør paa mere effektiv Maade, og 8. Juni 1615 anmodede Kongen sine Sønners Hofmester, Christian Friis til Kragerup, om at undersøge, hvorledes Helsingør bedst kunde befæstes – mod Landsiden ved tørre Grave og mod Søsiden med en Mur, idet han samtidig lader forstaa, at den Del af Byen, der skal befæstes, ikke maa omfatte den nordre Del, thi – »Byen maa ikke blive saa lang, som den nu løber ud til Lundehaven (Marienlyst)!«¹⁾ Først godt og vel et Aar efter gaar Kongen videre og skriver 25. Oktober 1616 til Borgmester, Raad og Borgerskab om Sagen. Men nu skal hele Byen omgives af Mure »til Værn og Beskærmelse og Indbyggerne der sammesteds til Gavn og Bedste, dersom noget uformodent paakom«. Borgerne skulde selv udføre Arbejdet og efter Kongens Mening var det bedst at begynde med Muren ud mod Stranden²⁾. Det blev overdraget Statholderen i København, Breide Rantzau, at ordne den administrative Side af Sagen, men det gik kun trevent med Arbejdet, skønt efterhaanden ogsaa Bønderne i Omegnen deltog i det. Den 24. Februar 1621 skal Christian Friis, der nu var kongelig Kansler, besigtige Værket, da Kongen mener, at Borgerskabet »ganske haver ladet det ligge«. Endnu i Begyndelsen af 1624 er Strandmuren ikke skredet synderligt frem, og Kongen befaler 28. Marts Jørgen Urne, der da var Lensmand paa Kronborg, at rejse Tiltale mod Borgmestrene fra 1616 for deres Forsømmelighed med at holde Borgerne til Arbejde³⁾. Men imidlertid udbrød Kejserkrigen og nu kom der mere Fart i Sagerne. Efter Slaget ved Lutter, da Rigsraadet 16. September 1626 foreslaar forskellige Befæstningsarbejder, gør det ogsaa opmærksom paa Helsingør. Her var imidlertid Borgerskabet endelig gaaet i sig selv, og havde selv bedt Kongen om at Byen maatte blive befæstet –

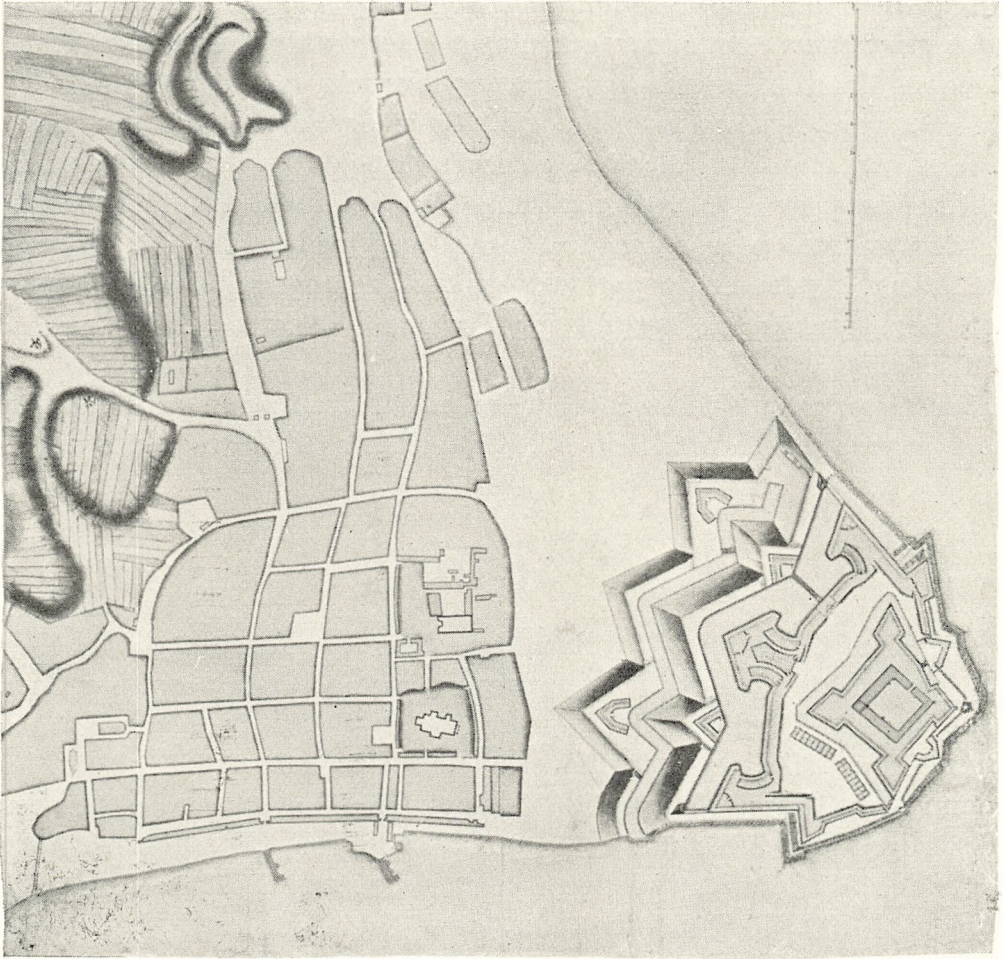

Afb. 41. Helsingør før 1658. Fugleperspektiv.

Efter Resens Atlas.

ogsaa med Jordværker mod Landsiden, der forøvrigt vilde blive vanskelige at forsvare! Kongen tog mod den udstrakte Haand og lod den nylig ansatte Ingeniør, Richard Douchette, afstikke en lettere Befæstning – et Retrenchement – hvad Rigsraadet højlig bifaldt⁴). Denne Landbefæstning blev aldrig rationelt gennemført. Det blev kun til Jordvolde, Stengærder og Plankeværker!

Derimod arbejdes der med mere Kraft paa Fuldførelsen af *Strandmuren*, der stod færdig 1629 baade i Syd og Øst. Hvem der 1616 har projekteret dette Værk, vides ikke. Man kunde gætte paa den Ingeniør, Kongen benyttede saa meget i disse Aar, Johan Semp. Hollænderen Adam de Freisz, (Friis) »Werkmester van de fortifikasij unde ander arbiet«, der omtales i Sommeren 1617, har efter sin Tittel kun kunnet være Konduktør. Af Strandmuren synes nu intet mere at være tilbage, men den er kendt – om end kun kummerligt – fra 17. Aarhundredes Planer og Prospekter af

Afb. 42. Udsnit af Kort over Helsingør fra ca. 1680. Maal: 1:10000.

Hærens Arkiv.

Helsingør, bl. a. i Resens Danske Atlas⁵). Desværre tillader de Resenske Prospekter ikke at dømme om dette Forsvarsværks Enkeltheder. Den her gengivne Tavle (Afb. 41) skal sikkert forestille Helsingør, som den var i Tiden før Svenskekrigen, inden den østlige Del af Staden blev ødelagt ved Belejringen af Kronborg 1658. Om Befæstningsanlægene nogensinde har været gennemførte i det her angivne Omfang er vanskeligt at sige. De er for den østre Linies Vedkommende snarere Projekt end Virkelighed. Men at Muren udfør Strandgade har været opført er sikkert nok, ligeledes, at den har haft knækket Løb, med flere Porte, hvoraf de to var anbragt i Taarne.

Som Befæstningsarbejderne mod Strandsiderne blev, eller var tænkt, kom de ikke til at gribe ind i Byens almindelige Struktur – men føjede sig naturligt til det forhaandenværende Gadenæt.

Det er interessant og bybygningmæssigt smukt og rigtigt, at *Kongen* –

samtidig med han lod Strandmuren opføre og i nøjeste Forbindelse med dennes Portsystem – udbyggede Havnen. Den skulde »geraae den menige søfarende Mand til mærkelig Gavn og Fordel« og »den fremmede fast mere end vore egne Underordnede til Gavn og Fordel gelange«, som han senere skrev. Han lod Adam de Freisz udarbejde en Plan for den Havn, han vilde anlægge og 14. August 1617 forelaa den færdig. Der arbejdedes efter den endnu op igennem 1620'erne, men heller ikke den er kendt i Enkeltheder. Systemet var det sædvanlige: en langstrakt Kaj men Anløbsbroer, her konsekvent lagt ud for Portene i Muren og forsvaret af et Skandseanlæg⁶).

Efter Kejserkrigen høres intet mere om Befæstningen af Helsingør og dens Forsvarsværker hindrede ikke Svenskerne Erobring af Byen 1658.

SORØ

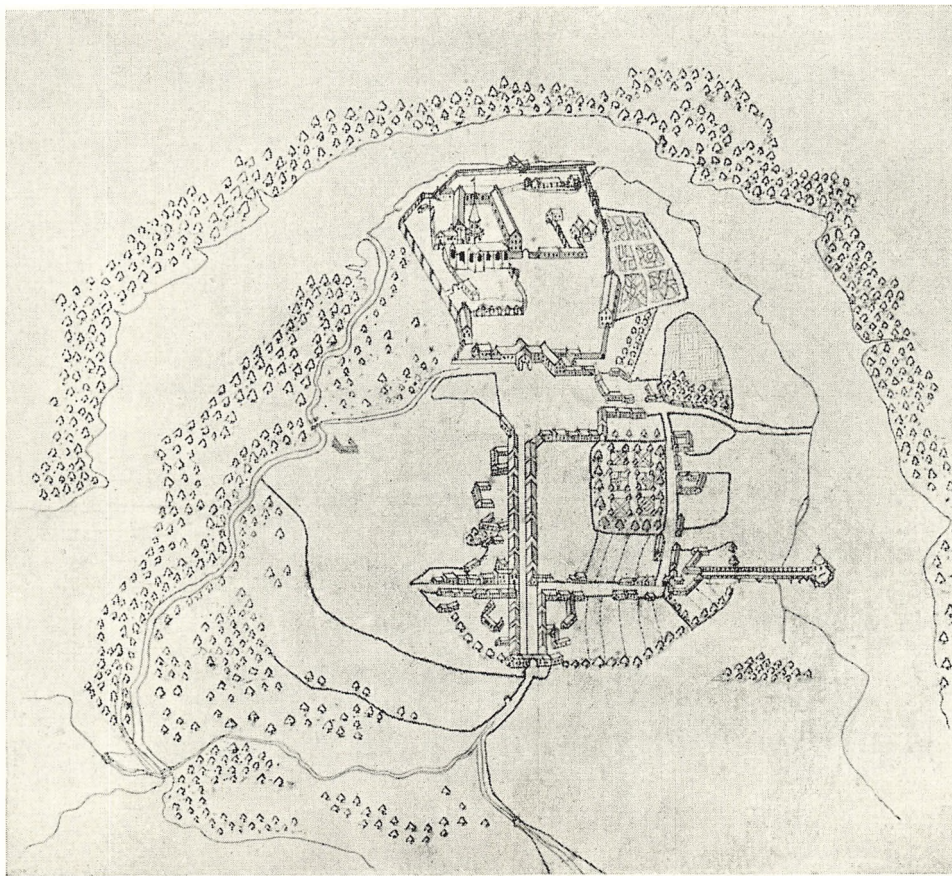
MEDENS Christian IV's Byanlæg ellers er Fæstningsbyer eller er grundlagte som Steder for Omsætning og Produktion, har Sorø en ganske speciel Karakter, idet den er blevet til fortrinsvis som *Skoleby*.

Byen Sorøs Tilblivelse skyldes Kongens Oprettelse 1623 af et Ridderakademi som Afløser af Sorø tidligere kgl. frie Skole. Udenfor Akademiets eget særlige Omraade skulde der opføres Boliger for Lærerne. Allerede 1621, inden Akademiets endelige Oprettelse, slutter Kongen Kontrakt om Tømmer til 100 eller 150 Fag Hus, og i Tiden fra 1623 til 29 opførtes af Kongen eller Akademiet ialt 9 egentlige Vaaningshuse, foruden talrige Udhuse. Dermed standsede dette offentlige Byggeri foreløbig, for 1643 saa smaat at tage fat igen¹). Imidlertid har Akademiets Beboere savnet baade Købmænd og Haandværkere i tilstrækkelig Tal, hvorfor Kongen 1638 giver Handels- og Haandværkerfolk, der nedsætter sig i Sorø, saa længe de bliver boende der, Frihed for al kgl. Skat og Tynge²). Dermed havde Sorø faaet en Art Købstadrettigheder, men Byen tog dog kun lidt til, og 1642 var der Planer om at flytte den nære Pedersborg Landsbys Indbyggere dertil, hvad dog ikke skete!

Hvor alvorligt har Kongen taget sig det med den Skoleby, han lod bygge ved sit Akademi? Har han ladet udarbejde en Byplan og i bekræftende Fald – er den identisk med den nuværende, der igen i sine Hovedtræk svarer til den her gengivne Fugleperspektivplan af Byen, som den var 1680 (Afb. 43; jvf. Afb. 44).

Thi denne har afgjort Træk, der peger paa, at den er blevet til paa Befaling, og at Gadenæt og Torv er udstykket af en Tekniker.

Ganske vist følger Hovedgaden – Storegade – der fra den gamle Kloster-

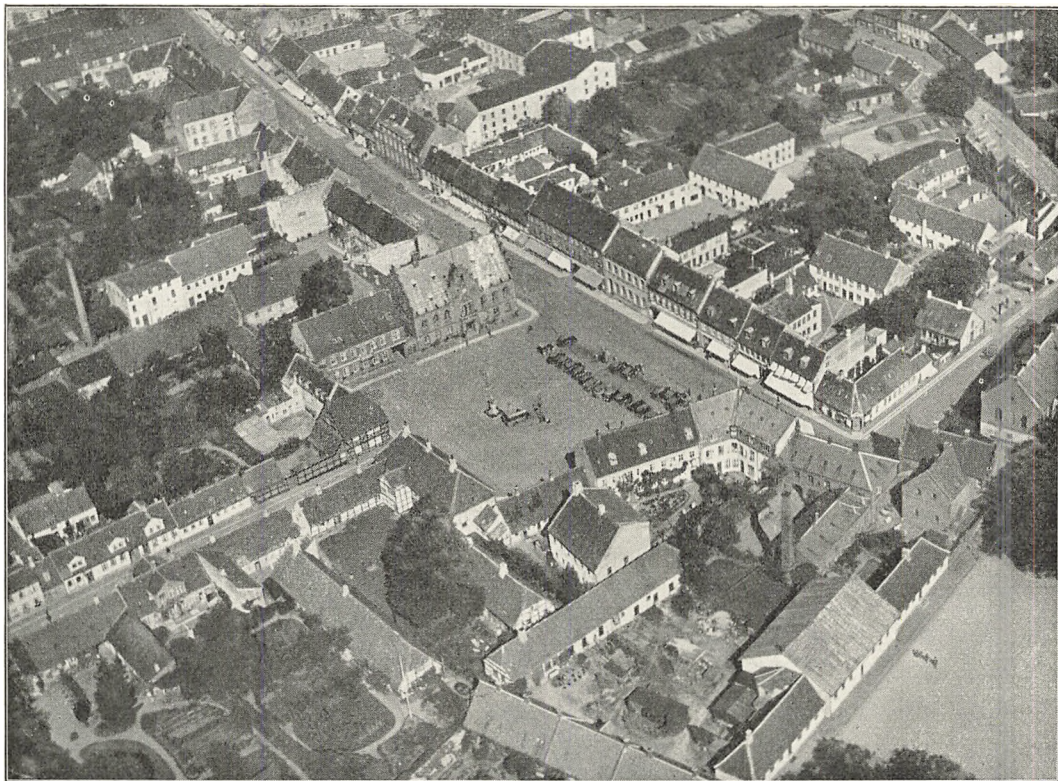

Afb. 43. Sorø 1680. Fugleperspektiv. Syd opad. Maal: ca. 1:10000.

Det kgl. Bibliothek.

port strækker sig Nordpaa, utvivlsomt den ældre Vej op til den store Landevej tværs over »Sorøholmen«. Storegade har i sit svage Sving endnu en Mindelse om sin Vejtilværelse. Men de to Brøndstræder, nordligt i Byen, Øst og Vest for Storegade, er reelle, lige Gader – paa Renaissancevis liggende i Flugt. Endelig er Torvet en stor firkantet Plads, der skyder sig ud Vest for Storegade, hvor Søgade midt for Vestsiden bryder sig Vej ud! Det er altsaa et Torv med to lukkede Hjørner – atter et utvivlsomt Renaissancetræk. Saaledes var Sorø 1680 en ganske net lille Renaissanceby, men ganske aaben, uden Værn af nogen Art. Et Raadhus var overflødigt, da Byen styredes af Akademiet. Klosterkirken var Bykirke.

Afgørende for det rejste Spørgsmaal er, naar Torvet er blevet til. Og er det rigtigt, at der i 1643 opførtes et Hus paa Hjørnet af Torvet og Søgade, da havde i al Fald søndre Del af Byanlægget dette Aar den Skikkelse, hvori Tegneren af Planen af 1680 har kendt det³). Meget taler saaledes for, at den lille By er vokset op efter en bestemt Plan, dannet over den ældre Vej. Om Planen allerede har foreligget 1621, da Tømmeret

Afb. 44. Sorø. Flyverfotografi. Byen set fra Sydvest. Jvf. Afb. 43. Aero Express fot.

bestiltes til de første Huse, eller det er Tildelingen af Privilegierne 1638, der har foranlediget den, for staa hen!

Om Bebyggelsen i Christian IV's Tid vides, at den gennemgaende var anselig, ihvorvel alt var i Bindingsværk. Men der var mange store Gaarde med Huse i to Stokværk. To af disse Gaarde er endnu ret velbevarede. Den ene er Byens gamle *Kro*, opført 1624–25 paa Kongens eget Initiativ.

Kærnen i det nuværende Sorø er stadig den gamle fra 17. Aarh. (Afb. 44).

FREDERIKSSUND

RUNDTOM i Riget fandtes en Del Ladepladser for Indlandsbyer. Men den eneste, Christian IV kom til at øve nogen byplanmæssig Indflydelse paa, blev den daværende Købstad Slingerups Ladeplads ved Roskildefjord. At Kongens Initiativ til Slut førte til, at der her opstod en Købstad, var dog aldeles ikke tilsigtet fra Begyndelsen¹).

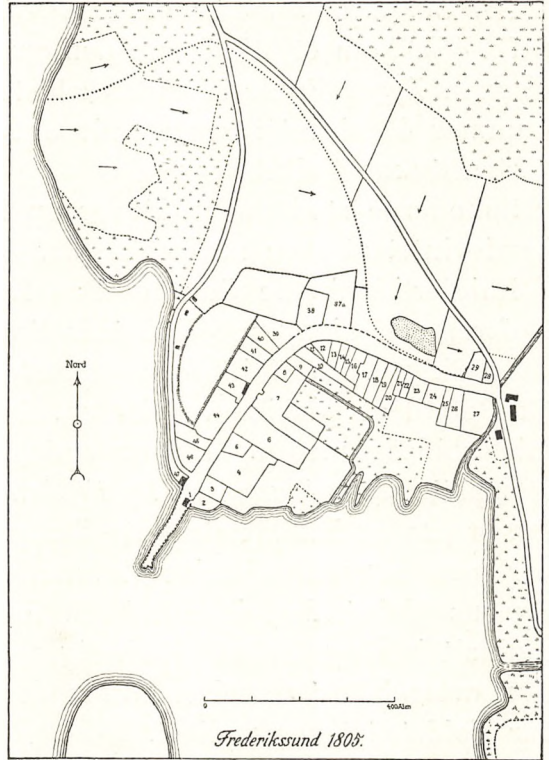
Frederik II havde 1578 tilladt Slingerups Borgere at oplagre Gods paa Strandbakken ved Landsbyen Udesundby, der var Statsejendom. Syv Aar efter havde han ladet opføre en Skibbro tæt derved. Men *hvor* denne

Skibbro opførtes – ved »Sundby Færge« paa Sjællandssiden af nuværende Kronprins Frederiks Bro, eller ved nuværende Frederikssund – er ikke helt klart. Saameget er i al Fald vist, at den nye Skibbro af Sten, Christian IV lod anlægge – Sundby Bro – og som toges i Brug 1623, laa det sidstnævnte Sted og er den første kendte Begyndelse til Frederikssunds Havn. Sundby Bro var et kongeligt Ladested, hvor der opkrævedes Told.

Denne solide Skibbro trak snart en anden Foranstaltning efter sig!

Sidst paa Aaret 1631 gav Kongen Lensmanden paa Frederiksborg, Frederik Urne, Ordre til at udstikke et Areal ved Sundby Skibbro, 39 Roder i Syd–Nord og 10 Roder i Øst–Vest (Roden beregnet til 8 sjællandske Alen) til Brug for Slangstrup Købstad – alt mod en aarlig Afgift paa 20 Rdlr. Den udlagte Plads maatte kun benyttes til Søboder d. v. s. Lagerbygninger. Den 4. Januar 1632 blev Arealet udstukket af Lensmanden, og den første Søbod kunde opføres. Den fik Navnet Falkenberg efter Slangstrup Borgmester Falch Olsen, og snart blev Navnet brugt om hele det udstukne Areal.

Landsbyen Udesundby laa ved en nu forlængst inddæmmed Bugt, mod Vest begrænset af et Næs, der strakte sig ud mod den lille Ø, Kalvø. Yderst paa Næsset var Sundby Skibbro, hvortil førte en Vej, der indefra Landsbyen svingede langs Bugten. Ved denne Vej, nuværende Frederikssunds Østergade, der fører ned til Skibbroens Afløser, Frederikssunds Havn, afstak Frederik Urne det paabudte Areal – 312 Al. (ca. 200 m) × 80 Al. (50 m) ialt $1\frac{3}{4}$ Td. Land (ca. 1 Hkt.) – med Længdeudstrækning i Nord–Syd. Dette passer paa Vejens sidste Stykke, hvor den ude paa Næsset følger Strandbakkens Fod. Arealet maa have ligget paa Vejens Vestside, paa det faste Land, og det er endnu muligt nøjagtigt at udpege dette Areal indenfor det nuværende Frederikssund. Matrikelnumrene 39–45 danner den Dag i Dag et ret regelmæssigt opdelt Omraade, med Grunde af ca. 50 m Dybde.

Afb. 45. Kort over Frederikssund 1805. Rekonstruktion af Arne Sundbo. Maal: 1 : 10000.

Efter Sammes: Frederikssunds og Slangstrup Historie.

Her har man saaledes det af Frederik Urne afstukne Falkenbergs Areal (Afb. 45). Som et Minde om den oprindelige Byggelinie ud mod Vejen til Havnen ligger Frederikssunds ældste Hus, opført ca. 1680 paa Matrikelnummer 43 skævt i nuværende Gadeflugt, men rigtigt efter det rektangulært afstukne Falkenberg.

Søboderne stod under Slangstrup Købstads Jurisdiktion og Byfred, og havde intet at gøre med selve det kongelige Ladested.

Imidlertid skulde Sundby Bro faa en helt uanet Virkning – udover Opførelse af Slangstrup Købstads Søboder.

Trafikken paa Skibbroen voksede og ikke mindst, da Roskilde 1634 fik Ret til at udskibe ved Broen. Dette var de Slangstrup Borgere meget misfornøjede med og indgav endog 6. November 1635 Andragende om at maatte flytte Slangstrup By til Sundby Bro, hvad der dog intet blev af²). Ogsaa paa anden Maade følte Slangstrup sig brøstholden. Thi ret tidligt var man begyndt at drive Købmandskab ved Ladestedet – til Skade for Egnens Købstæder, ikke mindst for Slangstrup, og 1639 greb Kongen radikalt ind og forbød pludselig »al Køb og Haandtering« ved Sundby Bro, omend Bestemmelsen mildnedes noget Aaret efter; men fra 1639–51 var Toldstedet her nedlagt.

Til Trods herfor udviklede Forholdene sig snart saaledes, at der faktisk opstod en Handelsplads ved Sundby Bro, idet Christian IV 12. Februar 1648 gav Tilladelse til at opføre en Købmandsgaard (Matrikelnummer 46). Aaret efter benyttes første Gang Navnet *Frederikssund* om den lille Bebyggelse, der begyndte at danne sig paa Pladsen udenom Falkenberg. Og fra nu af lod Udviklingen sig ikke standse! Vistnok 1669 sluttede Frederikssund, der stadig kun var een Købmandsgaard, sig sammen med Falkenberg, saaledes at en Bebyggelse kunde finde Sted ogsaa udenfor Falkenberg, og som dette faa Del i Slangstrup Købstadrettigheder.

Derved sammensmeltedes Søboderne Falkenberg med Lade- og Handelspladsen Frederikssund til en Eenhed – begge blevne til hver for sig ved den paa Christian IV's Initiativ anlagte Sundby Skibbro og ved Foranstaltninger, hvori Kongen havde taget virksom Del.

Navnet Falkenberg blev fortrængt. Byen hed fra da Frederikssund og dannede en Slags Dobbeltkøbstad med Slangstrup lige til denne blev nedlagt 1809.

Frederikssunds Historie efter 1648 er interessant, fordi den i hele sit omend langsomme Forløb afspejler en Udvikling, der kan have været den gængse – men hurtigere – for adskillige Købstæder i deres første, fjærne Tid. Thi som Frederikssund nu er, er den bleven til ved en Sammenslutning af en Lade- og Handelsplads (fra 17. Aarh.) med en Fiskerbefolkning (i 18. Aarh.) og en Landsby – Udesundby (i 19. Aarh.).

NAKSKOV

NAKSKOV, yderst paa et Næs »Nakken« mellem Fjorden og en oprindelig Vig, senere inddæmmet under Navn af Byfogedsøen, havde fra Christian III's Dage været ret stærkt befæstet. Under Kejserkrigen var man klar over, at Befæstningen var utidssvarende og traf Foranstaltninger til en Modernisering, der ogsaa blev sat i Værk 1628 – uden at dette dog medførte Ændringer i selve Bylegemets Struktur¹).

Af de dengang opførte Værker er nu kun svage Spor tilbage, men takket være en Række Kortarbejder, er det muligt at paavise Arten og Karakteren af den nye Fortifikation; ogsaa skriftlige Kilder giver vigtige Oplysninger.

Det siges 1626 om Nakskovs Befæstning, at Arbejderne allerede er godt begyndt, men dermed sigtes kun til de ældre Anlæg fra Christian III's Dage, iværksatte 1539²). Ældste Kort over Nakskov, der gengiver Befæstningen før Moderniseringen, viser Byens Konturer med de tre murede Porte for Enden af Vejle-, Tile- og Søndergade. Ud for dem førte Broer over Bygraven. Befæstningen indsluttede Byen baade mod det faste Land – mod Øst – og mod Nord ud mod Byfogedsøen, der efterhaanden havde antaget Karakter af Morads og Sump. Værkerne bestod af Volde, hvori Porttaarnene var indbyggede; dette bekræftes af yngre Kortarbejder fra Aarhundredets Midte³) (Afb. 46).

Det interessante ved Nakskovs Ombefæstning er, at man ved Moderniseringen lod hele den gamle Befæstning med Porte og foranliggende Grav bestaa og opførte nye Anlæg udenfor! Af Kortmaterialet – og bedst af det her gengivne Kort i det svenske Krigsarkiv (Afb. 47) – fremgaar, at de nye Anlæg i Tiden omkring Svenskekrigen 1658–60, bestod af en Voldlinie med 3 smaa Bastioner, følgende østre Side, fortsat om Hjørnet mod den nordre med en Halvbastion. Af Hensyn til Forsvaret var der i denne ydre Befæstning kun anbragt een Port; dens Plads var midt imellem de to Bastioner nærmest Havnen. Imod Nordvest, ned mod Stranden, laa udenfor Vejleport og den ældre Bygrav en Ravelin og udenfor denne igen et større Hornværk, medens det af Nordsiden, der laa mellem dette og Halvbastionen beskyttedes, dels af den gamle Vold og dels af det sumpede Forterrain. Ud mod Havneløbet er sydligt og nordligt Befæstningsanlæg angivet og paa Øen Færgelandet, Syd for Havneløbet, laa et Anlæg, tildels omsluttende Øens sydlige Del, med et lille Hornværk i Syd. En lang Bro forbandt Øen mod Byen. Endelig havde man lukket for Havneindløbet med en Række Egepæle og midtfor anbragt et Par Lukkebomme⁴).

Hvor meget af disse Værker skyldes Christian IV og hans Ingeniører og hvilke var de?

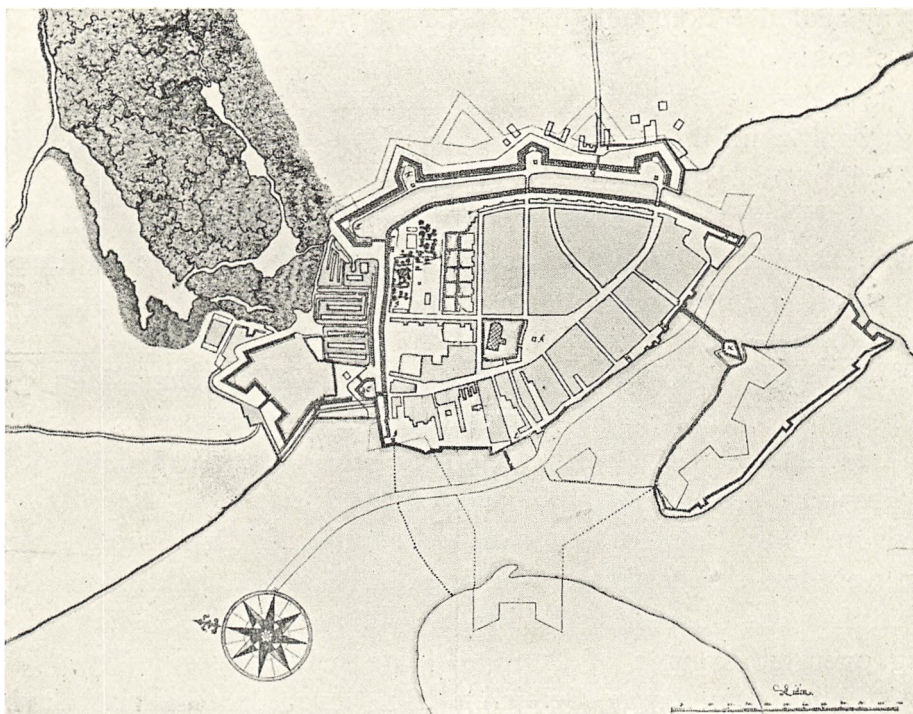
Afb. 46. Kort over Nakskov før 1628. Maal: 1 : 10000.
Det kgl. Bibliotek.

de nærmeste Aar efter Krigen, 1630–32, med »den nye Vold ind mod Byen«⁶⁾, og 1632 tales om at paabegynde »Værket langs og næst ud mod Stranden« – altsaa Anlæg til Beskyttelse af Havneindløbet⁷⁾. Der opførtes Voldlinier med Skandser, men saaledes at Strækningen fra Tolderens til Dronningens Stræde var aaben. For Enden af den gamle Voldlinie, Syd for Vejlegades Port, laa en lille firkantet Havneskandse, kaldet »Ølkarret«.

Disse Arbejder – altsaa det bastionære Anlæg i Øst og Værkerne ved Stranden, mulig ogsaa Ravelinen foran Vejleport – blev sikkert i det Store og Hele afsluttet i Begyndelsen af 1630'erne. Samtidig var de ældre Volde blevet forhøjede og forsynede med Brystværn.

Planerne for Ombefæstningen af Nakskov 1628 og nærmest følgende Aar maa for en væsentlig Del skyldes Christian IV personlig. Systemet, der anvendes, er det ældre nederlandske, endda i stærkt forenklet Form. Men hvor ivrigt Kongen end har taget Del i Udstikningen af Værkerne, maa han have haft en raadgivende Ingeniør ved sin Side, og det ligger nær her at tænke paa Richard Douchette. Senere – 1633 – møder os Axel Urups Navn. Han blev i dette Aar sendt til Nakskov for, sammen med Lensmanden paa Aalholm, Palle Rosenkrantz, »at gøre Anordning om Bygningen af Nakskov Befæstning«⁸⁾. Som Konduktør virkede i en kortere Periode – til Juni 1635 – Ingeniøren Peter Bysser⁹⁾. Men i og for sig bliver en Fæstning aldrig helt færdig, og stadig arbejdedes der op igen-

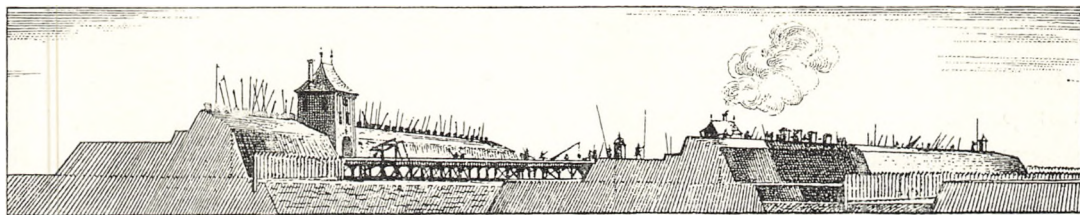
»Det nye Værk« afstikkes i Foraaret 1628, da Kongen i Tiden fra 24. Februar til 18. Marts selv var i Nakskov og tidligt og siddigt var paa Færde med at lede selve Afstikningen i Terrainet. Dagen før Kongen forlod Byen, var alt klart til at Arbejdet kunde paabegyndes. Da udstedtes Ordre til Øens Lensmænd om at sørge for Bøndernes Deltagelse og Officeren Borkard Rud fik Befaling til at have røje Indseen med, at Konduktørerne anlagde Værket med Flid og at alt blev gjort til Gavns⁵⁾. Paa østre Befæstningslinie arbejdedes ivrigt, men ikke ivrigt nok – efter Kongens Mening. Det skred dog fremad i

Afb. 47. Kort over Nakskov ca. 1659, med projekterede Arbejder. Maal: 1:10000.

Krigsarkivet, Stockholm.

nem 1630'erne paa »det nye Værks Fortifikation«. Saa sent som 1639, da Palle Rosenkrantz har gjort opmærksom paa »nogle smaa Øer, paa hvilke man belejligen – Byen til videre Forsikring – skal kunne nogle Skandser – Butenværk – lægge og fundere«, faar han af Kongen det Svar, at han først maa sørge for, at »samme Nakskov Bys Fortifikation vil være udi sin Esse (∴ færdig), førend paa noget Butenværk at foretage tænkes!« Senere, under Torstensonfejden, foretages en Del Reparationsarbejder¹⁰), og Spørgsmaalet om Befæstning af Øerne tages nu op igen. Der arbejdedes 1646 paa Befæstningsanlæg paa Færgelandet, øjensynligt af Ingeniør Oluf Steenwinkel, der samme Aar byggede den lange Bro »over til Øen« med store og stærke Stenkar. Broen var nødvendiggjort af Fæstningsanlægene her.

Afb. 48. Fra Nakskov Befæstning ca. 1660. Indre og Ydre Befæstningslinie.

Efter Pufendorff.

Det var saaledes ikke helt ubetydelige Arbejder, Christian IV fik udført, omend strækkende sig over det lange Tidsrum af henved 20 Aar. Om Landbefæstningens Profiler giver en Tegning hos Pufendorff god Besked og den giver samtidig en levende Forestilling om den dobbelte Forsvarslinies Styrke (Afb. 48).

Frederik III styrkede Forsvaret ud for Vejleport med Hornværket i 1650'erne. Da var Stykhauptmand Georg Buchner øverste Artilleriofficer, med Ingeniør Johannes Brechling som Underordnet¹⁾). Derimod er det gaadefuldt, naar og af hvem en Ravelin, der laa udenfor den nye Sønderport, er anlagt. Den findes ikke afsat paa Kortene fra Tiden omkring Svenskekrigen – ej heller paa Kortet i det svenske Krigsarkiv med projekterede Arbejder. Er det Svenskerne selv, der har anlagt dette højst fornødne Forværk efter 1658 at have erobret Byen?

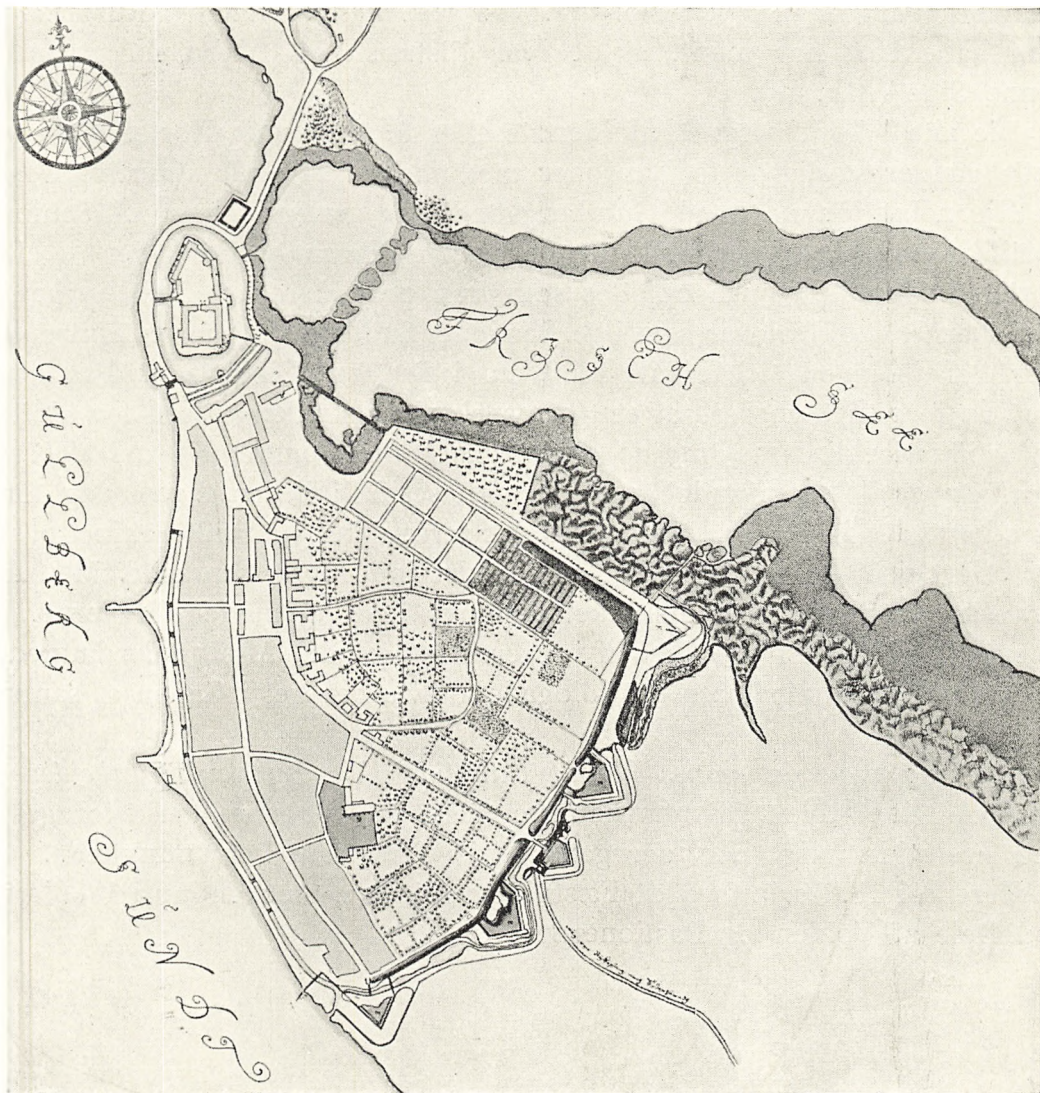
Utvivlsomt var Nakskov en stærk Fæstning og kun mod Angreb fra Søsiden var den svagt stillet – selvom det ikke helt gælder om Nakskov, hvad den franske Udsending Terlon, der fulgte Carl X Gustav 1658, undrede sig over, at Kongen af Danmark kun befæstede sine Byer ind mod det faste Land! Den lange Belejring 1659 leverede forøvrigt Beviset for Fæstningens Styrke.

I Christian V's Regeringstid blev Nakskovs Befæstning nedlagt.

NYKØBING PAA FALSTER

NYKØBING var indtil Midten af 17. Aarhundrede en aaben By, men den værnedes til en vis Grad af sit Slot umiddelbart Nord for Byen – et Værn, der dog ikke betød synderligt i 17. Aarhundrede, selvom Slottet i nogen Grad dækkede Adgangen til Byen fra denne Side. Vejen førte her ad en Dæmning mellem Guldborg Sund og den smalle Sø, der strakte sig Øst for Byen og var en oprindelig Vig af Sundet. Byen laa yderst paa et Næs mellem Sund og Sø – en Beliggenhed, der minder paafaldende om Nakskovs og derfor ogsaa maatte medføre et lignende Princip for Stadens Befæstning.

Der havde 1628 været Planer fremme om at befæste Nykøbing, men de var blevet opgivet, og man havde samlet Kræfterne om Nakskov. Først hen paa Slutningen af Torstensonkrigen indsaa man Vigtigheden af ogsaa at skaffe Falster en befæstet Vaabenplads. Midt i Januar 1645 kaldte Tronfølgeren, der holdt til paa Nykøbing Slot, den kgl. Ingeniør Hans Jacobsen Schiørt til sig. Næste Maaned er han i Nykøbing for at arbejde paa »Skandser og Grave om Byen« med Hans Fremmelt som Konduktør¹⁾).

Afb. 49. Kort over Nykøbing (F.) ca. 1659. Maal: 1 : 10000.

Det kgl. Bibliothek, Stockholm.

Det er saa heldigt, at et Kort over Nykøbing fra ca. 1659, nu i Det kgl. Bibliothek i Stockholm, ikke alene viser Byen selv med nærmeste Omegn, men ogsaa dens Fortifikation, dels som den var, dels med foreslaede Forbedringer. Byens næsagtige Beliggenhed træder her tydeligt og klart frem, tillige at selve Bebyggelsen kun strakte sig i et smalt Bælte langs Havnen; Resten af Næsset Øst paa optoges af Borgernes Haver og af den store Slotshave. Den Befæstning, Schiørt anlagde, strakte sig — som Kortet viser — fra Byens sydligste Hjørne i en svag Bue tværs over Næsset til Søen. Den bestod af en Vold, med mindst to Bastioner og midt imellem dem en Port, dækket af en Ravelin; alt dette kaldes paa Kortet af ca. 1659 »die alte Wercke«. Det er paafaldende, at der intet gjordes for at

dække Adgangen til Byen Nordfra. Her lod man Slottet ligge urørt, idet man aabenbart har ment, at det var tilstrækkeligt Værn for Byen til denne Side (Afb. 49).

»Die alte Wercke« synes ufuldendte eller forfaldne, da Kortet tegnedes. Dette gælder særlig de to Bastioner med mellemliggende Ravelin. Ogsaa en Hjørnebastion ud mod Guldborgsund har muligvis hørt til Schiørts Fortifikationsanlæg, derimod næppe østlige Hjørnebastion, der – efter Kortet at dømme – maa opfattes som kun projekteret og først bygget af Svenskerne. I al Fald er samtlige Bastioner indtegnede paa en Skitseplan over Befæstningen af 26. Juli 1660, nu i Det kgl. Bibliothek. Paa dette Kort er forøvrigt angivet, at et Hornværk er »afstukket« Nord for Slottet.

Fortifikationslinien *forøgede Byomraadet med omtrentlig det dobbelte Areal* og gav Bysamfundet store Udvidelsesmuligheder, hvad dog først ret udnyttedes i 19. Aarh. Det vides desværre ikke, hvorvidt Schiørt ogsaa har udarbejdet en Bebyggelsesplan for det inddragne Omraade. Men det maa være ham, der har afstukket den nye lige Vej mellem Haverne, fra Østergade til Porten – en Del af nuværende Nygade. Af sig selv dannedes indenfor Befæstningslinien en Voldgade, delvis bevaret i Gaden af samme Navn²).

Nykøbing maa da regnes blandt Christian IV's Bybygningsarbejder af højere Art, idet Byen gennem ham har faaet sit Omraade stærkt forøget – med Fremtidsmuligheder, der ganske vist først sent blev udnyttede.

Allerede i 18. Aarh. forfaldt Fæstningsværkerne, men endnu i 1880'erne stod Dele af Volden og Bastionerne³).

NØRREJYLLAND OG DEN FYENSKE ØGRUPPE

AF

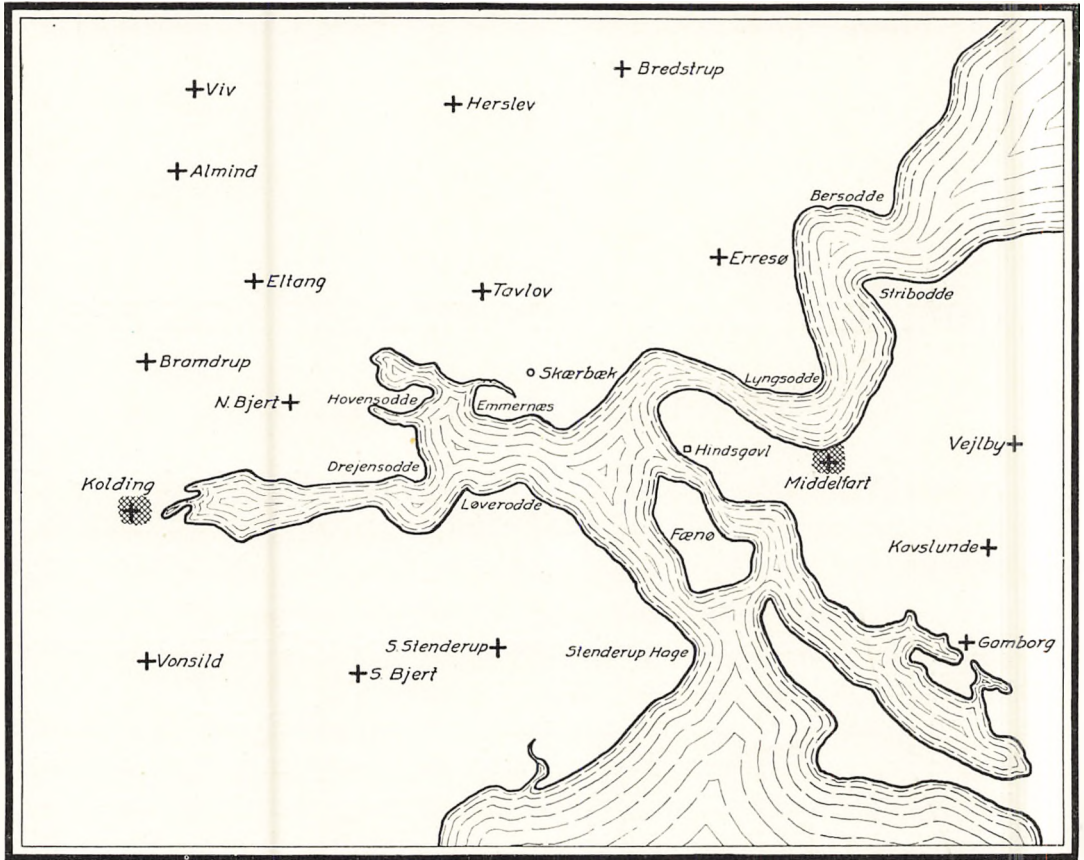
VILH. LORENZEN

I Christian IV's første lykkelige Regeringsperiode til Kejserkrigens Udbrud beskæftigede han sig, udover Befæstningsarbejder ved Skanderborg Slot, overhovedet ikke med Bybygningsarbejder i den Del af Kongeriget Danmark, der laa Vest for Storebælt. Hvad der senere blev udført her staar i nøjeste Forbindelse med Krigene – Kejsers- og Torstensonkrigene – og de Erfaringer, disse havde givet.

Rent byplanmæssigt set, er Kongens Arbejder med Byer i disse Landsdele kun af ringe Interesse. Den ret storstilede »*Jyllands By*«, han vilde grundlægge i det sydlige Nørrejylland, blev ikke gennemført i hans Levetid. Mangeaarigt Arbejde med dette Byanlæg, der skiftede Plads flere Gange, endte med det af hans Søn anlagte Fredericia. Og man ved kun meget lidt om hvorledes denne Jyllands By i skiftende Skikkelse skulde have set ud. Ej heller Planerne om et Byanlæg ved *Hals* i Nordjylland fik paaviselige Resultater.

Hvad der virkelig udførtes af Bybygningsarbejder, indskrænker sig til de større eller mindre og mere eller mindre fuldførte *Befæstningsanlæg* om en Række Byer, fremkaldt af Krigene. Allerede i Kejserkrigen arbejdedes paa Fortifikation i Jylland af *Skanderborg* og paa Fyen af *Nyborg* og *Assens*. I Mellemløbet mellem Kejserkrigen og Torstensonkrigen befæstede man *Aalborg* og under sidstnævnte Krig *Rudkøbing* paa Langeland. Det gælder dog om alle disse Anlæg, at de gennemgaaende havde en ret interimistisk Karakter, var af beskeden Byggemaade og Konstruktion og – fraregnet Nyborgs – ikke blev Indledning til permanent Fortifikation af vedkommende Byer.

Det var kun et magert Resultat, der kom ud af de mange og store Planer, der havde været fremme i Aarene efter 1625 – Planer, der dels var gaaet ud paa Befæstningsanlæg af alle Slags, dels havde haft Nedlæggelser af ældre Købstæder til Hensigt i Forbindelse med Anlæg af helt nye Byer.

»JYLLANDS BY«

DETTE mærkelige Foretagende, der efter mange Omskiftelser endte som Byen Fredericia, har en interessant og dramatisk Historie¹⁾. Den begynder med de tunge Tider i Kejserkrigen efter Slaget ved Lutter i August 1626, da Rigsraadet tilraader Befæstningsanlæg ved Grænsen mod Slesvig. Det var 26. September 1626. Men Krigen endte 1629, uden at der var foretaget det mindste.

Krigens Lære – at Nørrejylland manglede faste Steder – bevirkede, at Kongen henvendte sig til Rigsraadet i Sommeren 1629 og Rigsraadet udtaler sig 5. September vidtløftigt om Halvøens Forsvar i det Hele og fremkommer bl. a. med følgende Forslag angaaende Tilvejebringelsen af en befæstet Plads i Nørrejylland ved Grænsen mod Slesvig: Man tænker sig »en belejlig Plads ved Kolding Fjords Indløb, hvor et reallt Værk kunde henlægges og – paa det Huse kunne derudi være – en Købstad, Flække eller Bondeby derudi indflytte og begribe, og samme Sted med den Frihed, Kol-

ding By haft haver, privilegere og paa 30 Aars Tid for Told, Accise og borgerlige Tynge benaades, handterende Købmænd og Borgere derhen at lokke« (Afb. 50, 51).

Det drejer sig altsaa her om en virkelig *Fæstningsby, som Koldings Afløser*. Thi at denne By, som Følge af sin Beliggenhed i Terrainet ikke egnede sig til at befæstes, var man endelig bleven helt klar over.

Den Kommission, der begyndte at arbejde efter 1. Oktober var ogsaa i Koldingegnen, hvor den udpegede en Plads for det nye Anlæg. 17. December anfører Kongen i sin Skrivekalender, at han besaa den Plads, de (3: »Kommisionsmedlemmerne) formenté dér skulde fortificeres mellem Kolding og Snoghøj²⁾. Christian IV har paa Stedet selv dannet sig sin Mening om, hvordan den ny By skal være, og en udateret Skrivelse fra disse Aar gengiver hans Tanker. Det er en Instruktion til Axel Urup, indeholdende 6 Punkter, hvis Indhold er følgende³⁾.

1. Stedet er en lang »Strybell« mellem Kolding og Lillebælt, begroet med en smuk Skov. Det har Form af en Halvø (peninsula)⁴⁾. Den østlige Del »imod Melfaar« skal udses til en »Fortification«, saa stor, at Koldings Indvaanere kan faa Plads til at bygge og bo deri.

Der skal være et »Slot« paa Halvøens vestre Del »henimod Koldinghus«.

2. Mod Syd — »mod Fyrstendømmet (Slesvig) og Vandet« skal Slot og By værnes af en Mur; mod det faste Land skal der være Jordvolde.

3. Foran Volden skal lægges en Grav, »saavidt den fra Stranden kan komme«. Graven skal først afdæmmedes med Pæleværk fra »det salte Vand« og derefter skal Vandet pumpes ud med Møller, for at Jorden fra Graven kan benyttes til Volden.

4. Fra Enden af Halvøen ind til det faste Land skal slaas en Dæmning, saa at den Vig, »som mellem begge Landene indløber« bliver en fersk Sø »paa det, at om Dæmningen af Fjenden skulde nogentid igennem-brydes, at Gravene om Byen endda kunne være fulde af Vand«.

5. Denne Dæmning skal forsynes med Redutter ind mod det faste Land og paa Midten, saa de kan flankeres fra Fæstningsbyen.

6. Hvad ikke benyttes af Halvøen til Byanlægget skal udlægges til Dyrehave ud for slottet, værnet af en Tranché, »saa at, naar nogen Pladsen vil angribe, at han da først skal gribe samme Plads an«.

Dette Aktstykke er interessant, alene fordi det er den eneste dog nogenlunde fyldige Udtalelse fra Christian IV's Side, der kendes, angaaende hans Byanlæg. Det viser tillige, at han stadig følte sig som den egentlige Leder af Foretagendet, selvom han loyalt har bøjet sig for Kommissariernes Forslag. Detaljerne har han overladt til Ingeniøren.

Den Plads til den nye Fæstningsby, Kongens Instruks sigter til, har man længe været klar over maatte være Hovens Odde, i Eltang Sogn —

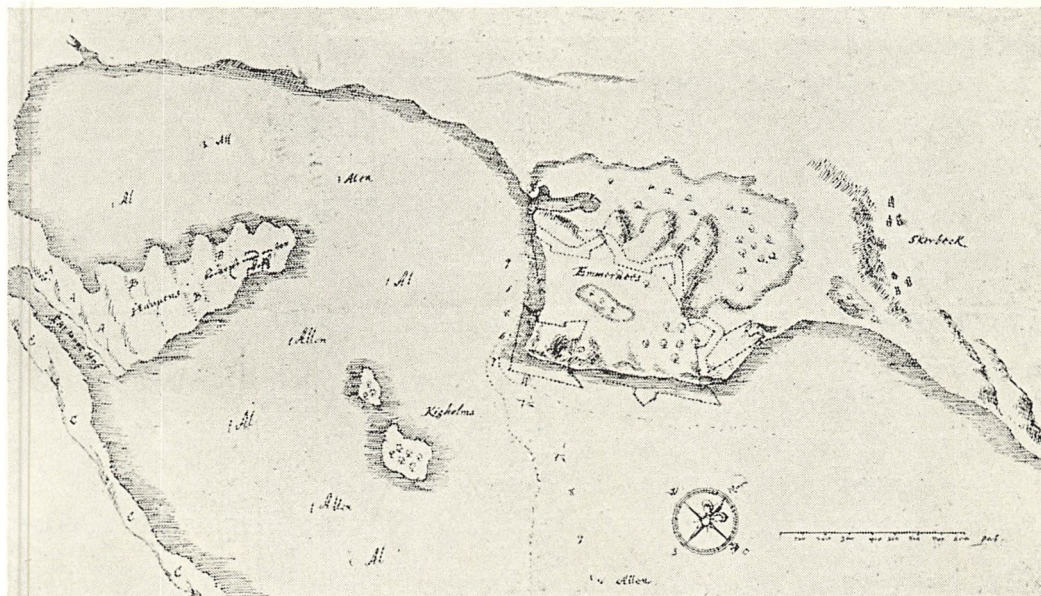
Afb. 51. Udsnit af et Kort over Lillebæltegnen ca. 1660.

Krigsarkivet, Stockholm. Erik Dahlberg del.

den endnu skovklædte Halvø, der skyder sig ud mellem Gudsø Vig og den nu inddæmmede Eltang Vig. Erik Dahlbergs Kort fra ca. 1660 viser Halvøens daværende Form. Man kunde her saa nogenlunde faa Plads til en By af Koldings Størrelse. Omgivet paa de 3 Sider af grundt Vand og vel befæstet mod Landsiden, hvor Slottet desuden spærrede som Kastel, havde Stedet Betingelser som Fæstningsby, men som Havnestad lod den meget tilbage at ønske, da et dansk Kort over Egnen angiver Dybden i denne Del af Gudsø Vig til kun 1 Alen! (Afb. 51, 52).

Kongen selv har aabenbart været tilfreds med Stedet! Man aner en Diskussion bag Bemærkningerne i Instruksens Punkt 4. Der tales her om en Dæmning fra Halvøen over til »det faste Land«, og hermed kan kun være tænkt paa en Inddæmning af Eltang Vig – ikke som tidligere forment, Gudsø Vig. »Det faste Land« maa være den større Halvø, der paa Dahlbergs Kort kaldes »Biartes Nääs« d. v. s. Bjærts Næs efter Landsbyen Nørre Bjært. Om dette Næs – nu Drejens Odde – bemærker Kongen spydigt, »at somme formente (det) at være tjenligt til at fortificere«. Man har altsaa drøftet den Mulighed at lægge den nye Fæstningsby her, mere direkte ud mod Kolding Fjord. Kongen har holdt paa Hovens Odde, og har sat det igennem⁵⁾.

Men saameget er vist, at længe holdt man ikke fast ved denne Plan. Der er aabenbart end ikke begyndt paa dens Virkeliggørelse, skønt Rigsraadet netop havde bevilget Penge til Fæstningsanlæg i Jylland. Grunden kan vel kun være den, at Axel Urup har fraraadet at bygge her.

Afb. 52. Kort over Egnen om Gudsø Vig med Hovens Odde og Projekt til Fæstningsby paa Emmernæs ca. 1630. Jvf. Afb. 50, 51. Rigsarkivet. P. Bysser del.

Thi i Sommeren 1630 er der Tale om et andet Sted til den nye By – i Tavlov Sogn ved Skærbæk overfor Hovens Odde. Om selve Stedet siges udtrykkelig, at det kaldes »Emmerensz« d. v. s. Emmernæs. Den 2. August 1630 faar Rigmarsken Jørgen Skeel Ordre til »ved første Lejlighed« at paabegynde en Fæstning her; Dagen efter afgaar Skrivelse til Axel Urup, at han skal afstikke denne Fæstning og have Tilsyn med Anlæggelsen, at den med det første kan blive forfærdiget efter Rigmarskens Anvisning. Axel Urup begyndte virkelig »at afdele og afpæle« Pladsen med Lægter efter en Plan, han maa have udarbejdet i Forvejen⁶⁾. Dahlbergs Kort over Egnen betegner med Emmernæs et stort bakket Næs Sydvest for Skærbæk By, afskaaret fra det øvrige Land ved en Lavning med Skærbæk Aa, der falder i Studsdal Vig. En »Hals« forbinder Næsset med det faste Land over mod Skærbæk By (Afb. 50–52).

Det er saa heldigt, at et Kort i Rigsarkivet ikke alene viser Emmernæs med hele Gudsø Vig, men tillige i stiplede Linier angiver det paatænkte Byanlæg i dettes store Træk – desværre uden Gadenæt. Kortet maa afgjort stamme fra Aaret 1630 og synes tegnet af Ingeniøren Peter Bysser.

Efter Projektet skulde Fæstningsbyen omfatte det hele Emmernæs, begrænset paa Skrænterne ned mod Lavningen af en Voldlinie med foranliggende Grav, der i en Halvbue strakte sig fra Kyst til Kyst, med 3 Helbastioner og ude mod Kysterne flankeret af Halvbastioner, delvis projekterede ud i Vandet ligesom Befæstningslinierne mod Gudsø Vig og Kolding Fjord, der er forbundne med et Kastel yderst paa Næsset, hvor

der ligger en isoleret Banke. Adgangen til Fæstningen fra Landsiden er tænkt over »Halsen« og er værnet af et Hornværk (Afb. 53).

Det samlede Omraade indenfor Befæstningslinierne har været omtrentlig 200 Td. Land (ca. 100 Hkt.). Arealet har nogenlunde svaret til, hvad Hovens Odde har kunnet byde, og lige netop kunnet optage Kolding Bys Indbyggere selvom Kastelsomraadet maa regnes fra. Tanken var altsaa, efter Emmernæsprojektet, at der ogsaa her skulde bygges en *Fæstningsby — af den fornemme Type — med Kastel*. Men hvorledes Havneforholdene tænkes ordnet, ses ikke. Er det Skibbroen, der er lagt ud fra Kastellet?

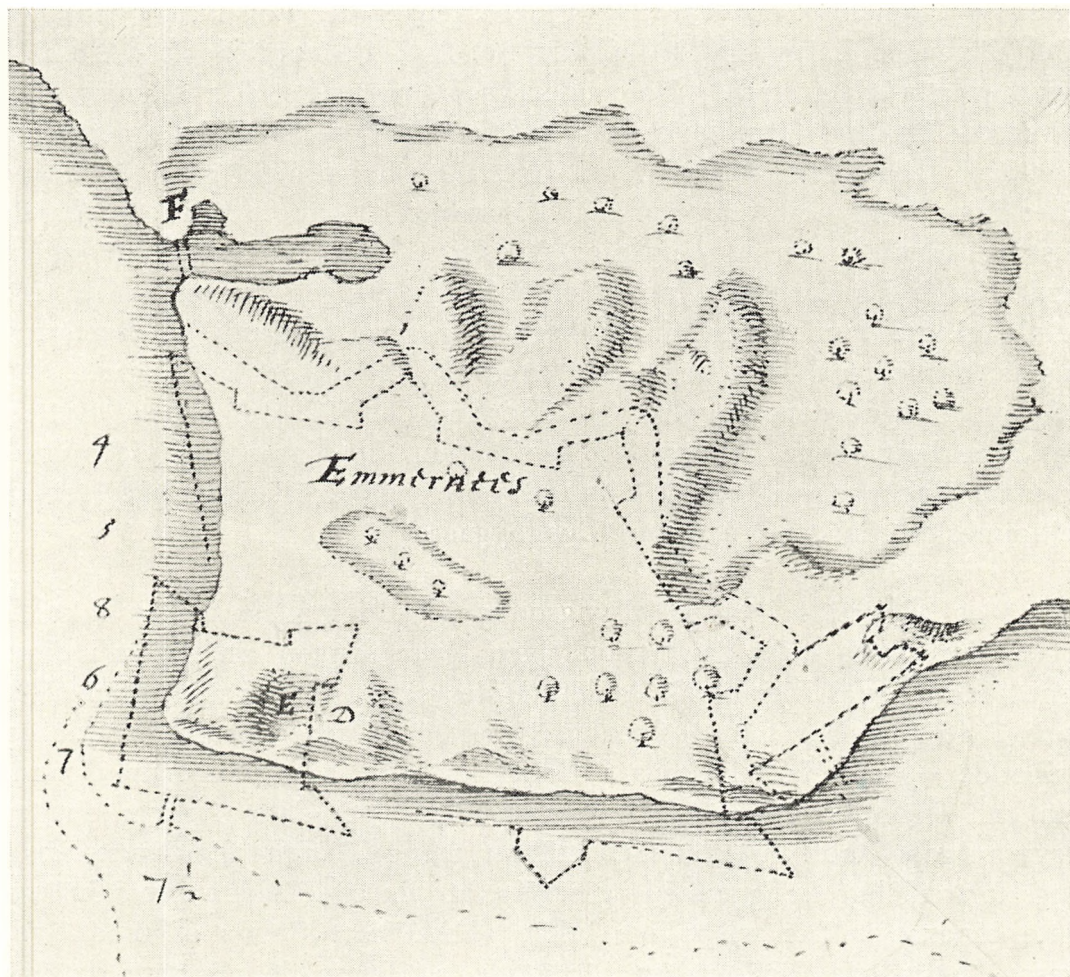
Rigets Finansnød hindrede, at der blev gjort noget alvorligt ud af Anlægget paa Emmernæs. Foreløbig slugte Christianspriis ved Kielerfjord og Befæstningen af Aalborg al Interesse — og alle Pengene! Og til Nakskovs Befæstning tog man ovenikøbet af det til jyske Fæstninger bevilgede Beløb.

Fæstningsbyen Emmernæs blev aldrig fuldført, skønt Rigsraadet var ivrigt for, at der blev taget fat med Alvor. Nættet var forøvrigt med sit stærkt couperede Terrain byplanmæssigt set meget vanskeligt. Men det var faktisk ogsaa mindre vel skikket til Forsvar⁷).

Og nu dukker en ny Plan op!

I 1638, da det atter truede med Krig, var Kongen igen ivrig for at sikre Jylland og satte en større Aktion i Gang. Befuldmægtigede fra Adelen foreslog paa et Stændermøde i Odense 4. Juli 1638, at der til Jyllands Forsvar og til Sikring af Forbindelsen med Fyen »ved Østerkanten, tværs over fra Fyen maatte udvises en bekvem og belejlig Plads og Sted, en *Fæstning eller og* — om Nøden det saa ilig udkræver — *en Lejr* kunde forfærdiges, henlægges og formeres«. Adelen vil selv, med Kongen, bidrage dertil og beder Kongen være dem behjælpelig med en Ingeniør og fornøden Værkmester⁸). Adelen tænker her paa Egnen ved Snoghøj — Lyngsodde, hvor der vistnok allerede fra 1637 var arbejdet paa at rydde Kronens Skov her for en Fæstning⁹), Kongen naaede først at besigtige Stedet Januar 1639: »Var jeg ved Snoghøj og besaa, hvor Jyllands By og Befæstning skulde funderes«, skrev han i sin Kalender for 10. Januar. Her møder os for første Gang den forjættelsesfulde Betegnelse »*Jyllands By*« for den Stad, der skulde være en Hovedvaabenplads for Jylland — men altsaa nu tænktes forlagt fra Emmernæs til Lyngsodde.

Kongen, der stadig driver paa med Fæstningsarbejde i Jylland, syntes aldeles ikke om det Sted, der var foreslaaet. »Og eragter vi«, skriver han 15. Marts 1639 til Rigsadmiralen Albert Skeel og Chr. Thomesen Sehested, »at ligeoverfor Middelfart er intet bevendt, thi en Fjende kan gaa den forbi eller og holde den blokeret med ganske faa Tropper og ruinere det

Afb. 53. Projekt til Fæstningsby paa Emmernæs ca. 1630. Maal: 1:10000. Jvf. Afb. 52.

ganske Land«. Kongen anser et andet Sted for langt mere velegnet, men desværre er Navnet udeladt og maaske kan dette forklares af den næstfølgende Udtalelse – »dog at det holdes helt hemmeligt«¹⁰). Kongen var stadig imod at lægge en »Jyllands By« her, selvom han gik med til at der arbejdedes paa den og 26. Januar 1640 sendtes Soldater til Snoghøj, »som ellers kaldes Jyllands By«. Senere hen fandt Kongen et Sted til en ny By, han hidtil aldrig havde tænkt paa, nemlig Ballum i Vestslesvig, ud for Listerdyb. Dette Sted var – mente han – langt bedre end Snoghøj og spydigt og selvfølende skriver han 10. September 1642 til Christen Thomsen Sehested om »de Godtfolk, som havde for at fortificere Snoghøj; de havde intet set Landkortet vel igennem (havde han det selv?), men alene holdt fyensk Grød (Boghvedegrød) og Skelfisk i stor Æstime!«¹¹)

Under disse Forhold er det forklarligt, at der ikke kunde blive noget af en Fæstningsby paa Lyngsodde. Resultatet blev en befæstet Lejr ved

Snoghøj, velkendt fra en Plan i det svenske Krigsarkiv, forestillende »Der dänenske Lager bey Mittelfahrt Ao. 1644 in februario«¹²⁾ (Afb. 54). Lejren var befæstet med en Vold uden vaad Grav, og et Par Skandser, der flankerede Koldingvejen. Lejren har været af den Type, Tiden betegnede som »fast Lejr« eller »forskandset Lejr«. Hvem der har projekteret dette Anlæg vides ikke. Som Lejranlæg var det Rigmarsken, Anders Bille, der havde Ansvaret for det, men den Ingeniør, Marsken havde anvendt, fandt ingenlunde Naade for Kongens Øjne. Efter Torstenssonkrigen skriver han bittert, i Anledning af andre Fæstningsanlæg: »Jeg geraadede udi de Tanker, at Rigens Marsk maa have brugt den Ingeniør dertil, som han brugte, den Tid han anlagde den Skandse ved Snoghøj, den Tid det danske Rytteri blev ikke langt derfra ruineret«¹³⁾. Men hvem Ingeniøren var, vides ikke. Et svagt Spor antyder, at det kunde være den artillerikyndige, senere Felttøjmester, Christian Friis til Lyngbygaard¹⁴⁾.

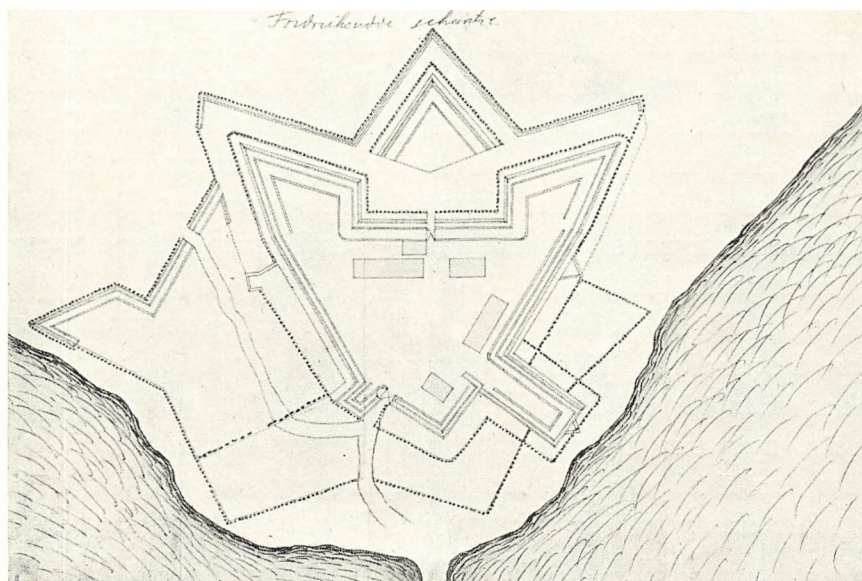
Med en »Jyllands By« paa Lyngsodde blev det altsaa heller ikke til noget. Men ogsaa efter Torstenssonkrigen lever Tanken om en By i disse Egne videre, og i Rigmarsk Anders Billes store Fortifikationsplan af 4. April 1646 foreslaar han — foruden befæstede Pladser paa Bersodde og Stribodde — en befæstet Plads i Haderslev Len paa Stenderup Grund. Han kan endog samtidig overlevere en Plan over dette Anlæg; den er desværre gaaet tabt! Rigmarsken anfører mange Grunde for denne Fæstnings fortræffelige Beliggenhed og særlig, at den og Flaaden gensidig kan støtte hinanden. Den vil tillige lukke »Middelfart Sund« af mod Syd, ligesom befæstede Pladser paa Stribodde og Bersodde vil gøre det fra Nord. Han tænker sig Fæstningen ved Stenderup som en Fæstningsby med en Havn, og mener at naar de af ham foreslaaede ny befæstede Pladser rundt om i Riget — ved Lillebælt de tre nævnte — »med tjenlige Privilegier af Indenlandske og Udenlandske blev vel forset, de jo næst Guds Hjælp vel skulde blive bebygget og i Synderlighed udi Søfarten og Handelen disse Lande til stor Gavn mægtig tiltage«¹⁵⁾.

Fæstnings- og Havnebyen ved Stenderup, som Marsken aabenbart interesserede sig stærkt for, og som foreløbig maa opfattes som den saa stærkt omflyttede »Jyllands By«, har skullet ligge paa Löverodde, ligeoverfor Emmernæs, paa Sydsiden af Fjorden og ved dennes Udløb i Bæltet eller, men mindre sandsynligt, paa Stenderup Hage. Men Landkommissariernes Betænkning af 16. April, der ellers i saa meget bygger paa Marskens Forslag, nævner ikke Byen paa Löverodde med et Ord¹⁶⁾, ej heller Kongen i sit Svar af 31. Maj¹⁷⁾. Derimod fremhæver Landkommissarierne stadig Vigtigheden af, *en real Fæstning og By tvært for Fyen* at henlægge, hvor det efter vores forrige Mening raadeligt og bekvemme-

Afb. 54. Kort over den befæstede Lejr ved Snoghøj 1644.

Krigsarkivet, Stockholm.

Afb. 55. Frederiksodde, tidligere Bersodde, Kastel ca. 1658. Maal: 1:2000.

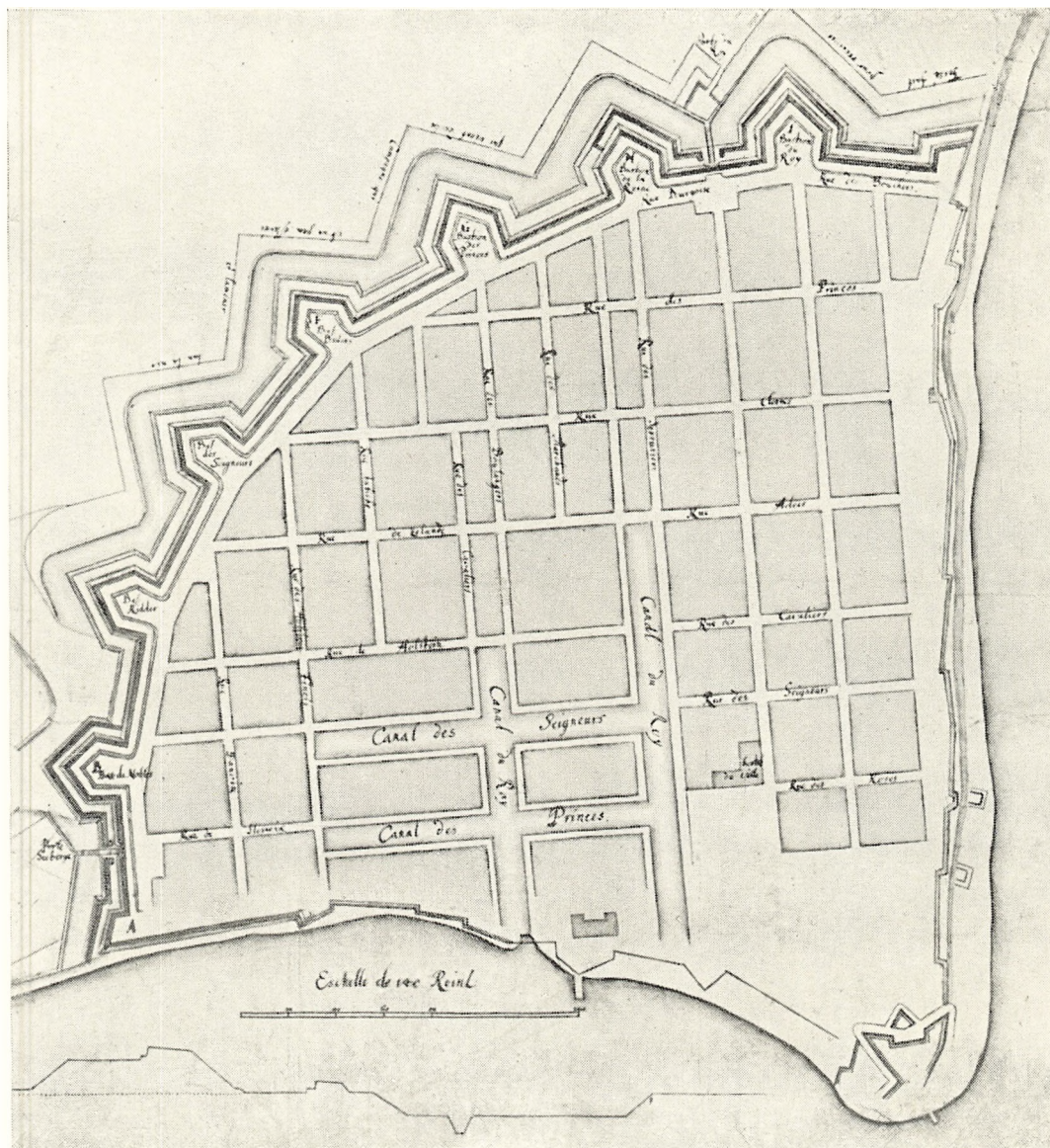
Krigsarkivet, Stockholm.

ligst kunde findes – tvertimod et andet (Sted), som paa hin Side Sundet udi Fyen skulde og oprettes«. De to befæstede Pladser skulde støtte hinanden. Til Fordel for denne reale Fæstning og By skulde Vejle ofres. Landsbyernes og Hønborg Ladegaards Marker kunde henlægges til den nye By. Da bl. a. Ladegaardsmarkerne siges at ligge »ikke langt derfra«, ser det meget stærkt ud til, at Landkommissarierne betragter Lyngsodde som det bedst egnede Sted til »den reale Fæstning og By«.

Landkommissarierne fastholdt altsaa Tanken om befæstede Pladser tværs overfor hinanden ved »Middelfart Sund«, og i sin Resolution til Kommissarierne erklærer Kongen at ville lade en Kommission, hvori Axel Urup havde Sæde, besigtige de foreslaaede Steder i Jylland og afgive Betænkning. Dette maa være sket i Sommerens Løb og 5. December nævner Rigsraadet i sin Erklæring, foruden Hals ved Limfjorden, *Bersodde*, lige overfor Strib, som egnede til Fæstningsanlæg¹⁸).

Men Kongen maa paa det Tidspunkt have haft andre Planer – det er sikkert en Genoptagelse af Planerne om Byen ved Ballum i Vestslesvig, der staar ham i Tankerne – thi han stiller sig temmelig uvenligt overfor Raadet. »Jeg saa aldrig en af de Pladser«, skriver han gnavent i sine Randbemærkninger til Erklæringen, og Kongens Misfornøjelse med Raads-erklæringen kommer særligt kraftigt til Orde i hans samtidige Brev til Chr. Th. Sehested. Det er ikke nok med, at han ikke kender Stederne, men, skriver han »og fandtes derhos ingen Efterretning, enten de skulde anlægges som reale Skandser, Byer eller Slotte, ikke heller var Størrelsen, Længden eller Bredden derhos«. Og her er det, Kongen fremsætter den tidligere anførte Udtalelse, at han »geraadede udi de Tanker, at Rigens Marsk maa have brugt den Ingeniør dertil, som han brugte, den Tid han anlagde den Skandse ved Snoghøj«¹⁹). Men da det kom til Stykket, gaar Kongen dog ind paa Planen om Bersodde og anmoder 20. December Anders Bille om at befale Axel Urup at sende ham den Tegning han har gjort over Pladsen lige overfor Middelfart – en Tegning, der desværre ogsaa synes at være gaaet tabt!

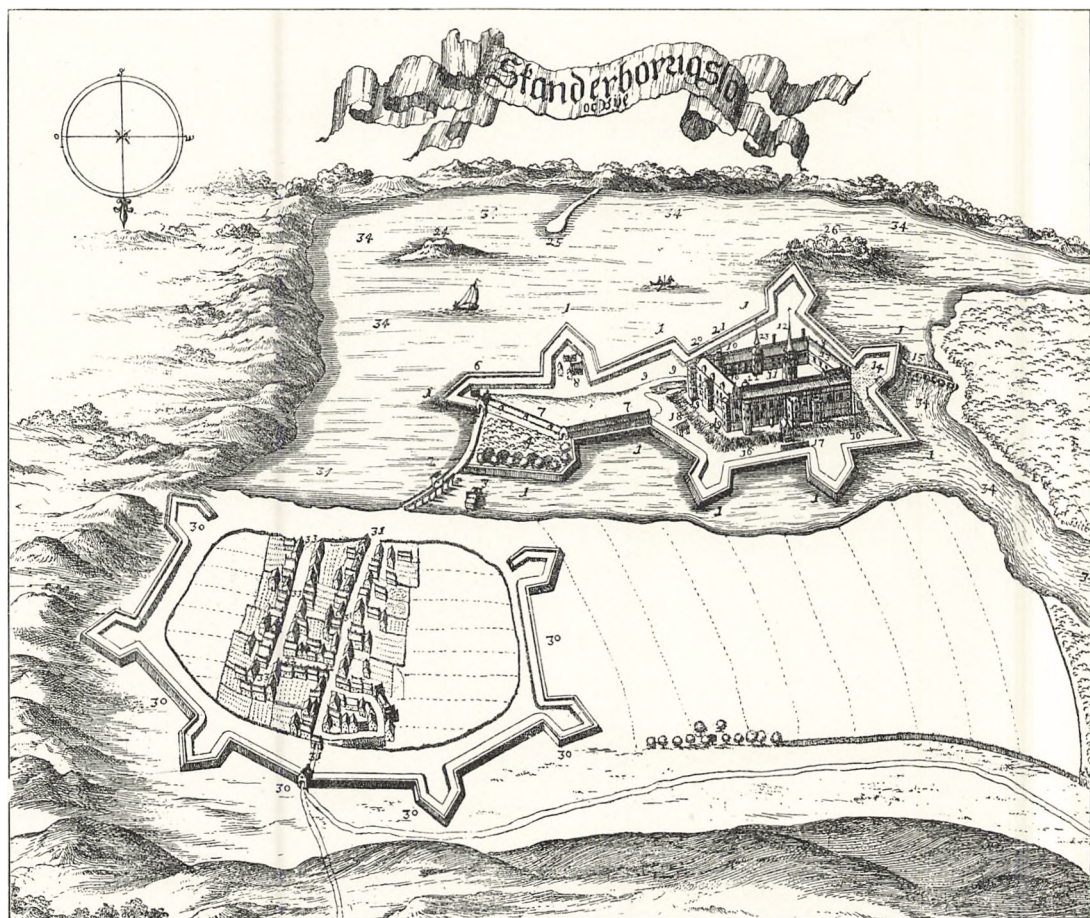
Faktisk er, at der i Christian IV's sidste Aar arbejdes med Befæstningsanlæg paa Bersodde. Hvilket Omfang man har tiltænkt Anlægget og navnlig, om man alt fra første Færd her har villet anlægge en By, siges ikke direkte, men det ligger i alt, hvad var gaaet forud af Forhandlinger, at man har tænkt sig en virkelig Fæstningsby²⁰), hvilket dog ikke udelukker, at det endte med et *Fortanlæg*. Og at det er et saadant Fort, der er angivet paa en Plan i Krigsarkivet i Stockholm er ikke usandsynligt. Det er en typisk Soldaterby i Lighed med Christianspris (Afb. 55). Givet er i al Fald, at dette Fort er identisk med den senere Fæstningsby Fredericias Kastel (Afb. 55, 56).

Afb. 56. Udsnit af Kort over Fredericia. 1658. Maal: 1:10000.

Det kgl. Bibliothek.

Naar »Jyllands By« – under Navn af *Fredericia* – til Slut virkelig blev til paa Bersodde, er Grunden frem for alt den, at her var og blev det bedste Sted for en Fæstningsby ved Lillebælt, forudsat den tillige fik en sikker og god Havn. Med Frederik III's Tronbestigelse tog Planerne om en Fæstningsby paa Bersodde Fart, og efter forskellige Forberedelser fik Ingeniøren Jørgen Hofman 1650 Ordre til at udarbejde et Projekt til den nye By. Sine første Privilegier fik den 15. December 1650 og i Juli 1651 bruges første Gang Benævnelsen Frederiksodde. Først 1667 fik den Navnet *Fredericia*²¹).

SKANDERBORG

VED Skanderborg Slot var efterhaanden opvokset en lille Bebyggelse. Den havde faaet visse Privilegier af Frederik II, senere fornyet, men havde dog kun *en Art* Købstadrettigheder.

Slottet var bleven befæstet 1617–20, i al Fald tildels af Ingeniøren Abraham de la Haye, som dengang eneste moderne Fæstning i Nørrejylland. Dets overmaade vigtige strategiske Beliggenhed forklarer dette Foretagende tilstrækkeligt. Man kan kun undre sig over, at ikke ogsaa den lille aabne By fik en tidssvarende Fortifikation ved samme Lejlighed.

Kejserkrigens ulykkelige Vending medførte, at man skred til en Befæstning ogsaa af selve Skanderborg By – den lille Bebyggelse paa Nættet umiddelbart Nord for Slottet. Den havde dannet sig langs Østsiden af den store østjyske Færdselsvej, her Vejen mod Aarhus og bestod kun af

Afb. 57. Skanderborg med Slot ca. 1670. Maal: ca. 1:10000. 1. Fortifikationen om Slottet. 5. Porthuset. 30. Byens Fortifikation. 34. Søen.

ganske faa Gader. Det hele Befæstningsanlæg kendes – udover enkelte bevarede Spor – kun fra Resens Kort af 1670 »med *de gamle Volde, som blev lagte i den kejserlige Krig*«. Naar eller af hvem Værkerne er opførte, vides ikke. Antagelig har Officerer, indkvarteret i By og Egn, ledet Arbejdet. Daværende Lensmand var Laurids Ebbesen Udsen (Afb. 57).

Anlægget kom til at bestaa af en bastioneret Vold – kun et Retrenchement, der i Halvmaaneform strakte sig udenom Bebyggelsen i ret vid Omkreds, idet den spændte over hele Næsset¹⁾). Den Side af Byen, der vendte mod Slottet, var ubefæstet. Ud for Hovedgaden – Adelgade – laa midt imellem to bastionære Fremspring en Port. Skanderborg var nu bleven en befæstet By, med Kastel.

Om der har foreligget Planer for en *bymæssig* Udnyttelse af Arealet mellem Byen og Volden vides ikke, men forøvrigt er Resens Kort ikke paalideligt i Enkeltheder.

Hverken By eller Slot modstod imidlertid Fjenden, og efter Kejserkrigen er der ikke Tale om Skanderborg som Fæstningsby. Værkerne forfaldt.

AALBORG

AALBORG By var efter Grevens Fejde saa godt som ubefæstet, men havde faaet det af Christian III opførte nye Aalborghus til Værn. Beliggende tæt ud mod Limfjorden var dette Kastel dog kun til virkeligt Værn for Havnen. Kejserkrigens Erfaringer krævede et kraftigere Forsvar af det vigtige Overfartsted til Vendsyssel.

I Juli 1631 anmoder Rigsraadet Kongen om, at Aalborg maa blive befæstet. Kort efter, i August, gentages Anmodningen, men det fremgaar denne Gang, at Raadet kan tænke sig denne højvigtige Sag ordnet med »noget Ris og Tommer« af Kronens Skove! Dette var dog ikke Kongens Mening, og han fik sat igennem overfor Raadet, at der skulde anlægges en stærkere Befæstning om Aalborg By. Men først i April næste Aar, 1632, udgaar Befaling til Jens Juel og Otto Skeel, forrige og daværende Lensmand paa Aalborghus, om at tage Konduktører og Værkmestre med sig, straks fortinge Værket og paabegynde det. Befæstningen, siges det senere, skal være »til Sikkerhed, saavel for Byens Indbyggere som for det omliggende Land;« derfor skal ogsaa Borgerskabet hjælpe med! Foreløbig var planlagt 3 Aar til Arbejdet, men i November 1634 bestemmes det til at vare endnu 3 Aar¹⁾). Planerne maa være udarbejdede af Axel Urup, hvis Embede det bl. a. var at tage sig af Befæstningsanlæg i Jylland. Som Lensmænd havde først Otto Skeel – til 1635 – og derefter Gunde Lange med Befæstningsarbejderne at gøre.

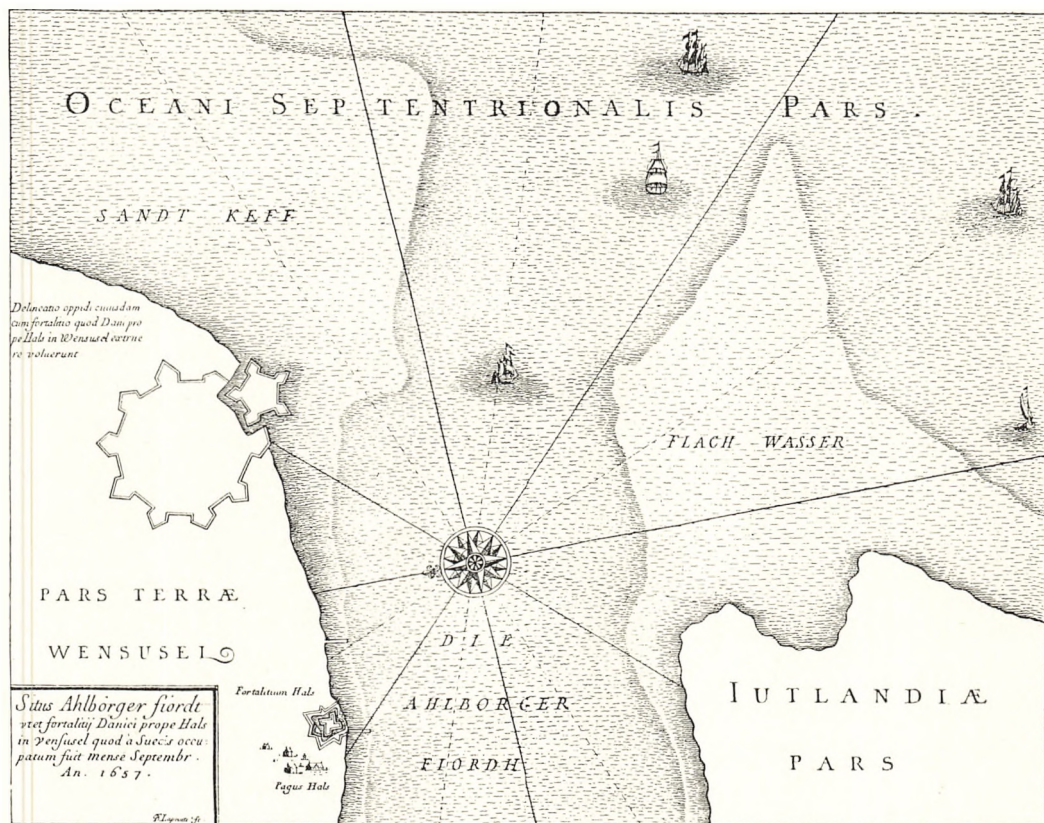
Værkerne ved Aalborg har dog næppe været særlig betydelige, og der kendes kun saare lidt til dem. De skal have strakt sig fra Fjorden langs Byens Vestside, hvor Vesterport maatte flyttes længere ud, og ligeledes Øst for Byen, medens de var afbrudte i Syd, hvor et Kær mentes at afgive tilstrækkelig Beskyttelse²). Men om Værkernes Form og Skikkelse vides intet.

HALS

ALLEREDE under Kejserkrigen henledtes Opmærksomheden paa Limfjordens Udløb i Kattegat som strategisk vigtigt. 1626 foreslaar Rigsraadet at opføre *to Taarne ved Hals* paa begge Sider af Indløbet. Lignende Taarne var da paa Mode i Udlandet og et laarnagligt Kastel var alt opført til Forsvar for Glückstadts Havn. Kongen stiller sig ikke afvisende, men vil have Sagen nøjere undersøgt!¹)

Der kom intet ud af denne Plan. Først efter Torstenssonkrigen, da man ivrigt drøftede Rigets Forsvar, faldt Tanken atter paa Hals. Rigmarsken Anders Bille anbefaler i sit Forslag af 1646 atter at befæste Pladser ved Hals og Mov²). Landkommissarierne uddyber Rigmarskens Forslag meget vidtløftigt – Fæstningsanlæg her skal correspondere med Marstrand, hvad efter Hallands Tab er meget vigtigt, og man tænker sig, ligesom Rigmarsken Anders Bille, to Byanlæg her, forsynet med passende Privilegier – øjensynlig *Fæstningsbyer*. Indbyggere skal komme fra Hjørring (der slet ingen Havn har) og Sæby (»hvis Havn er ganske med Sand opfyldt og ganske fordærvet«); til Gengæld skal Bønderne i Hals og Mov flytte til de to nedlagte Købstæder³). Kongen gaar ind paa Kommissariernes Forslag, men vil have Kommissarierne med Rigmarsken og Axel Urup som Medlemmer til at besigtige Stederne og afgive Betænkning⁴). Dette sker i Sommerens Løb, og skønt Kongen ikke er videre gunstig stemt for Fæstningsanlæg ved Hals – et Sted, han aldrig havde været – gaar han dog ind paa Tanken!⁵) Arbejdet paa Hals Fæstning begyndtes 1647⁶). Først efter Christian IV's Død – 1653 – genoptages Tanken om Fæstningsanlæg ved Hals og 1655 er det Meningen at opføre en virkelig Fæstningsby. Den fik 1656 af Frederik III tildelt vigtige Privilegier med Købstads Ret og Frihed⁷).

At den hos Pufendorff gengivne interessante Plan for en Fæstningsby ved Hals gengiver et Projekt fra Christian IV's Tid er muligt, men nok saa meget taler for, at det er fra Frederik III's Dage. Forøvrigt blev det projekterede Byanlæg aldrig gennemført. Det repræsenterede den ret sjældne Type – polygonalt Centralanlæg med Kastel (Afb. 58). Resultatet

Afb. 58. Kort over Hals Skandse og den paatænkte Fæstningsby ca. 1660.

Efter Pufendorff.

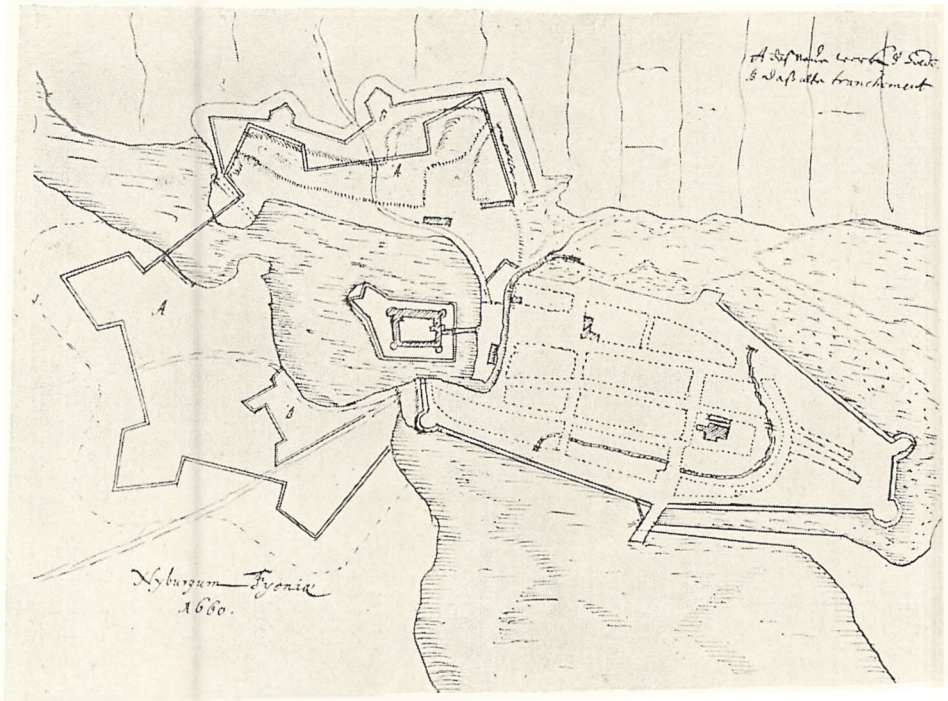
af alle de store Tilløb blev den lille, endnu eksisterende »Hals Skandse«, der er det 1647 paabegyndte, men først af Frederik III færdigbyggede Værk.

NYBORG

CHRISTIAN III havde gjort Nyborg til en efter Tidens Forhold stærk Fæstningsby, værnet mod Vest af Slottet, hvis særlige Opgave det var at forsvare de to Veje, der her, Nordfra og Vestfra, og som de eneste, gav Adgang til Byen.

Da man under Kejserkrigen, 1628, nærrede en Del Bekymring for Fyen og her havde samlet betydelige Troppemasser, vilde Kongen i Foraaret yderligere styrke Forsvaret af Øen med Befæstningsanlæg ved Bælterne. Ved Storebælt skulde Nyborgs forældede Værker udbygges paa noget mere moderne Maade. Arbejdet skulde kunne udføres mellem Hø- og Kornhøsten og være færdigt inden Vinteren.

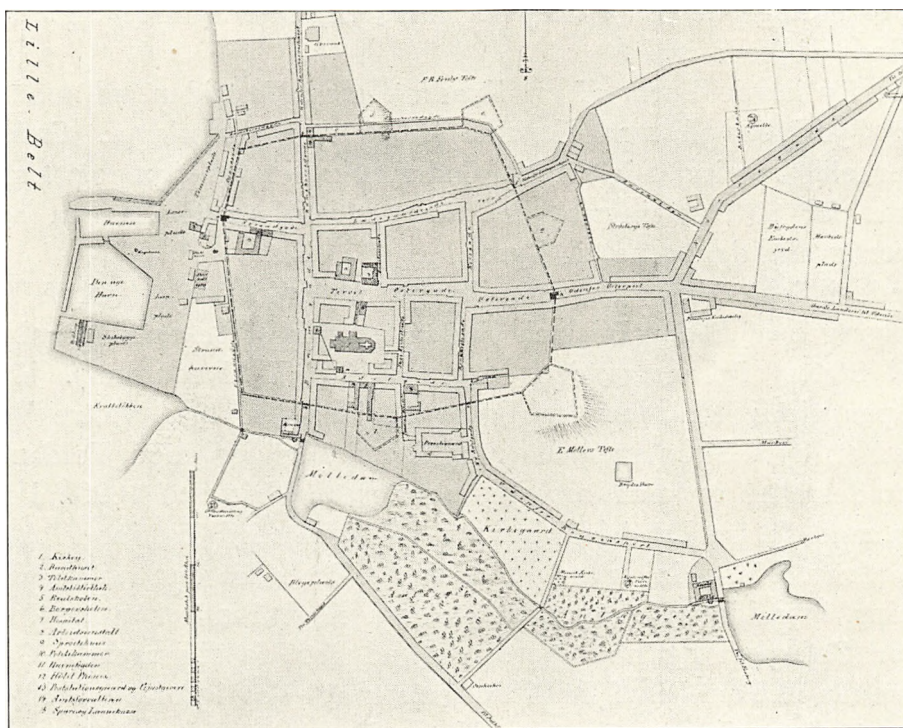
Kongen havde ladet en af sine fremmede Officerer, Generalvagtmasteren,

Afb. 59. Kort over Nyborg 1660. Maal: 1:10000. A. Dasz neue Werk. d. Sveden.
B. Dasz alte tranchement. Det kgl. Bibliothek.

Oberst B. J. von Schlamersdorf give en Anvisning paa, hvorledes Nyborg By kunde nybefæstes, og man var gaaet i Gang med Arbejdet. Den 15. Oktober 1628 faar imidlertid Statholderen i København, Frantz Rantzau, Ordre til at sende Ingeniør Richard Douchette til Nyborg for at afstikke, hvad endnu manglede paa Værket¹⁾. Selve Arbejdet lededes af Voldmesteren Thomas Hansen. Den 20. Oktober faar han 250 Mand til Hjælp fra Nyborgs og omliggende Len²⁾.

Et skitse-mæssigt tegnet Kort over Nyborg fra 1660 giver interessante Oplysninger om Omfanget og Arten af Arbejdet, der da blev udført³⁾. Ved den ældre Befæstning fra Christian III's Dage er der ikke rørt, og Slottet har kun faaet meget beskedne Udenværker. Derimod er der i Nord og Vest - Fæstningens svage Sider med Adgangsvejene - angivet Værker udenom Slotssøen - dels »dass neue Werk d. Sveden«, opkastet under Svenskekrigen, og dels »dasz alte Tranchement«. Dette sidste maa høre til de 1628 foretagne Arbejder, et saare enkelt Retranchement - en bastioneret Vold med Grav foran - Nord for Slotssøen til Dækning af Vejen her; dertil kommer saa et mindre Hornværk Syd for Søen for at dække Adgangen til Byen fra denne Side. Værkerne er ikke mere omfattende end at de meget vel har kunnet fuldføres i Løbet af Sommeren og Efteraaret 1628. De har skullet overtage Funktioner, Slottet tidligere havde haft, men ikke

længere kunde klare. Under Torstenssonkrigen arbejdedes atter paa denne Fæstningsbys Nord- og Vestfront⁴⁾ (Afb. 59).

Christian IV's – og hans tekniske Hjælperes – Nybefæstning af Nyborg foregriber ikke alene Svenskerne Værker, men ogsaa de senere af Frederik III skabte stærke Fæstningsanlæg her.

ASSENS

I Foraaret 1628, midt under Kejserkrigen, da man begyndte at frygte for Fyens Sikkerhed, besluttede Christian IV, foruden andre Pladser, ogsaa at befæste Assens. Arbejderne skulde være færdige inden Vinteren¹⁾.

Assens middelalderlige Befæstning var – i al Fald tildels – sløjftet efter Grevens Fejde, og Byen, der var af ikke ringe strategisk Betydning, som Overfartsted til Aarøsund, havde siden da faktisk været en aaben By.

Kun lidet vides om de Arbejder, der blev foretagne her – vel fordi det skete ved Officerer og Mandskab, der da var indkvarteret i By og Egn.

Vort Kendskab til Befæstningsværkerne omkring Assens støtter sig hovedsagelig til Undersøgelser foretagne i 1850'erne af I. P. Topp. Result-

Afb. 60. Kort af I. P. Topp over Assens 1853, med Befæstningslinien indtegnet. Maal: 1 : 10000.
 a. Strandport. b. Ramsherredport. c. Rester af Voldgrave. d, e, g, i, l. Bastioner. f. Ladegaardsport. h. Østerport. k. Kongens Port. m. Mølleport.

taterne er indtegnede paa vedføjede Kort (Afb. 60). Synlige Spor af Værkerne findes ikke mere.

Assens By havde Form af en Kvadrat, med Vestsiden ud mod Lillebælt og Sydsiden ud mod Kærum Aa og dens Lavninger. Gadenættet var mærkelig regelmæssigt, med Gadestræk i Nord-Syd og Øst-Vest. Afgørende for et Fæstningsforsvar var Beskyttelsen af Havnen og mod Land særlig af Adgangene til Byen.

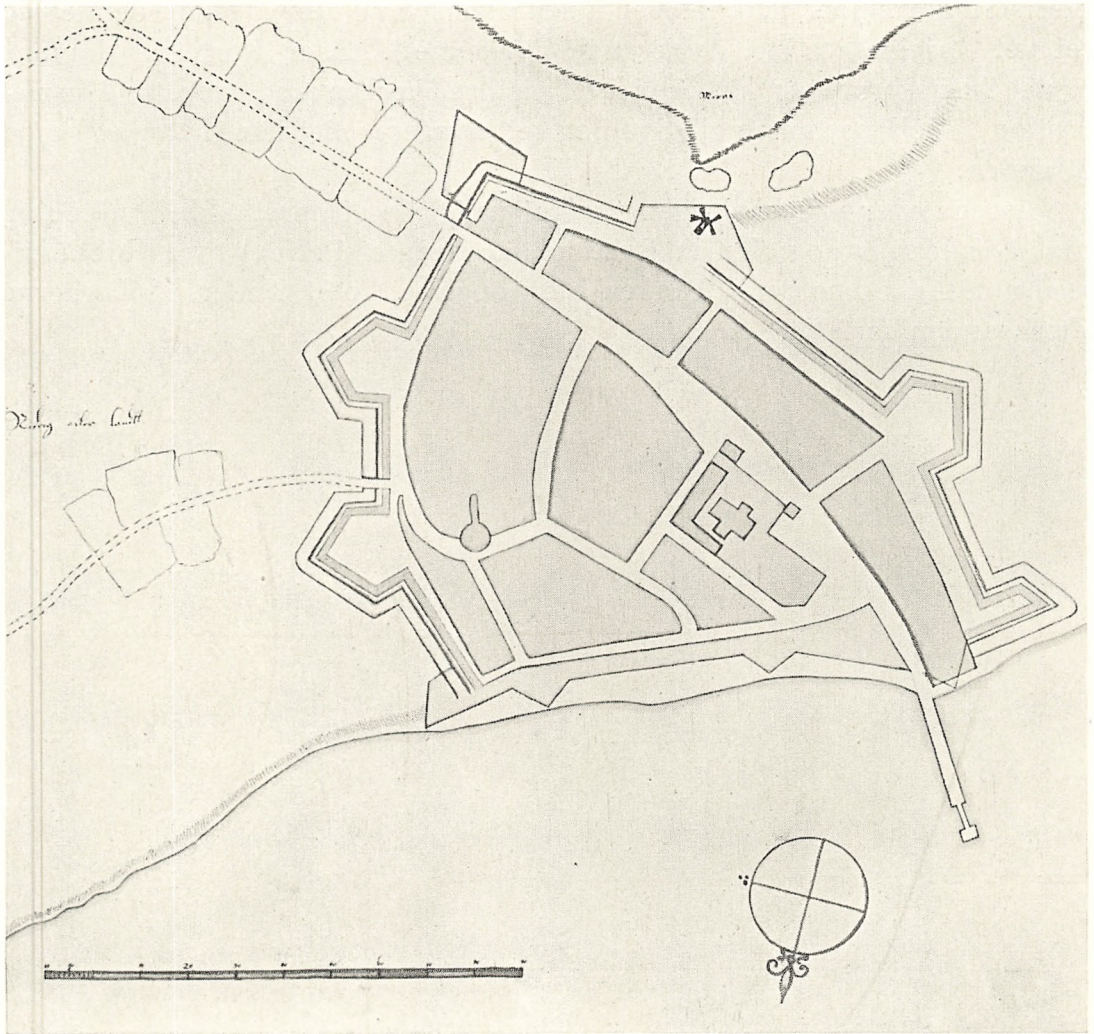
Allerede i September 1627 var Kongen betænkt paa at værne Havnen og Markgreven af Baded-Durlach skulde tage sig af Befæstningsanlæg her, vel med Støtte af Lensmanden Jørgen Brahe til Hvedholm²⁾. Hvad de gik ud paa vides ikke, men mulig er de identiske med vestre Vold ud mod Bæltet, hvis Strandkyst dengang laa ret tæt op mod Voldens Fod. Bedre underrettet er man om Befæstningsarbejderne af 1628. Hvad da opførtes mod de tre Landsider var en Voldlinie med Bastioner og foranliggende Grav. I Voldlinien indgik mindst 4 Porte fra den middelalderlige Befæstning, hvis Linie Retranchementet saa nogenlunde har fulgt. I østre Vold var Østerport og Ladegaardsport ud for de tilsvarende Gader — begge smukt flankerede af Bastionsfremspring — og i nordre Vold Ramsherredport ud for Gaden af samme Navn. Mod Stranden laa Strandporten ud for Strandgade og endelig maa ud for Damgade Mølleporten have svaret til de andre murede Porte. *Befæstningen slutter sig naturligt om Bylegemet, og Indgreb i dettes Struktur synes ikke at have fundet Sted³⁾.*

Værkernes lette Karakter forklares af den korte Opførelsestid. Assens blev forøvrigt ikke siden betragtet som Fæstningsby, Værkerne forfaldt og kun 40 Aar efter var de, efter Resen, næsten nedpløjede.

RUDKØBING

UNDER Torstensonfejden lod Christian IV paabegynde en Befæstning af Rudkøbing paa Langeland. Det kunde synes overmaade naturligt at skaffe ogsaa Langeland en fast Plads. Allerede 1643 overdrages det Vincent Steensen og Sti Pors som Øens Krigskommissærer at sørge for dens Forsvar, og Vincent Steensen begyndte Befæstningsarbejderne, men maatte 1645 Gang paa Gang forgæves bede om Penge til Broer, Porte etc.¹⁾. Intet Under om Befæstningen ikke var færdig, da Krigen sluttede og siden høres intet om Fortsættelse af Arbejderne. At de har ligget stille efter 1645 bekræftes af Paaskriften paa Kortet over Byen hos Pufendorff, hvor det siges, at Befæstningen af Rudkøbing er blevet *fortsat* 1659 af Kong Carl X Gustav (Rutcopia continuata muniri).

Af Svenskernes Befæstning af Byen er der endnu Spor. Hvad ellers

Afb. 61. Kort over Rudkøbing ca. 1659 med projekterede Arbejder. Maal: 1:10000.

Krigsarkivet, Stockholm.

vides om disse Anlæg maa bygge paa hvad gamle Kortarbejder kan oplyse.

Fremstillingen hos Pufendorff giver næppe et paalideligt Billede af, hvorledes Værkerne virkelig kom til at se ud under svensk Ledelse. Den maa opfattes som et Projekt. Mest oplysende er et Kort i det svenske Krigsarkiv fra ca. 1659, ihvorvel det ogsaa her er vanskeligt at skelne mellem ældre og nyere Anlæg (Afb. 61). Hovedprincippet i Svenskernes Befæstning – en bastioneret Voldlinie, mod det faste Land – ført i en Bue østlig om Byen fra Kysten til Moradset i Syd og videre herfra i en svag Bue sydlig om Byen til den naaede Kysten ved Skibbroen – kan man med nogen Grund – ogsaa efter Udtrykket hos Pufendorff – formode er det samme, der var fulgt i 1640'erne. Er dette rigtigt, har Christian IV's

Befæstningsarbejder ikke grebet ind i Byens Struktur; de har dannet en ret tæt Ramme om det daværende Bylegeme²). Efter Kortet at dømme, er det Svenskerne, der har udvidet de ældre Værker med sydøstre Hjørnebastion, Møllebastionen i Syd og et svagere Befæstningsanlæg mod Stranden.

I Aarene efter Svenskekrigen var det paa Tale at opretholde Rudkøbing som Fæstningsby og Henrik Ruse udarbejdede et Projekt til en Modernisering af Anlægene, men Tanken blev opgivet. Intet Under, at Værkerne efterhaanden forfaldt.

SKÅNE, HALLAND, BLEKINGE

AV

RAGNAR JOSEPHSON

UNDER MEDVERKAN AV

WILLIAM ANDERSON, BENGT BENGTSSON

FOLKE HOLMÉR, TORSTEN LJUNGGREN, GÖRAN AXEL-NILSSON

NILS-GÖSTA SANDBLAD

INLEDNING

CHRIŦIAN IV's tid betecknar även för den del av det dåvarande Danmark, som numer ligger inom Sveriges gränser, en fullkomlig revolution inom befäŦtnings- och stadsanläggningskonsten. Christians regeringstid, 1596–1648, sammanfaller i stort sett med den tid, då renässansens idéer inom befäŦtningskonst och stadsbyggnad framkommo till de nordiska landen. Under hela denna tid var kungen verksam byggherre inom sina provinser på den nuvarande svenska halvön och Sverige har sålunda hans initiativ att tacka för en märklig blomstring och utveckling inom sin byggnadshistoria.

Det väsentliga brottet inom befäŦtningskonsten betecknas därav att den italienska renässansens horisontalsystem, de låga bastionerna, ersätter det allmänna vertikalsystem, de höga tornen och de väldiga borgmurarna, som tidigare härskat i Europa¹). Det betyder även en fullkomlig förvandling av det arkitektoniska tänkesättet – en vilande bebyggelse i stället för en stående. Men i samband därmed framträder även en ny planläggning av stadens bebyggelse, en planläggning efter ett geometriskt system i stället för den tidigare tidens smidiga anslutning till terräng, gamla vägar och vatten. Detta geometriska system står visserligen i anslutning till själva befäŦtningstanken, det ger möjlighet till snabb kommunikation från stadens inre delar till dess befäŦtningsgördel. Hela staden betraktas som ett fort. Men det innebär även en av fortifikatoriska synpunkter oberoende ny estetisk princip, regelmässighetens, överskådlig- hetens, det matematiskt bestämda rummets, allt i överensstämmelse med renässansens allmänna konstnärliga idéer.

I Sverige hade tendenser till dessa nydaningar visat sig strax före den tid, då Christian blev Danmarks konung och dess byggnadskonsts förnyare. Sålunda visa de, respektive åren 1583 och 1584, av Hertig Karl, sedermera Karl IX, nyanlagda städerna Mariestad och Karlstad en viss tendens till regelmässighet i platsbildning och särskilt synes Karlstad med sitt slutna huvudtorg och sina varandra korsande huvudgator hava blivit föremål för ett stadsbyggnadsgrepp av mer modern typ²). Samtidigt, år 1585, projekteras i Kalmar en fortificering, som nära ansluter sig till det

nya italienska bastionsystemet; det bevarade projektet är det äldsta bevarade, vi äga, med modern anläggningstyp. Det är Johan III's arkitekter, bröderna Pahr, som tidigast i Norden lancerat denna nymodighet³⁾.

Några år därefter begynte Christian IV bygga och först därmed blevo på allvar de nya idéerna införda i Norden.

Man kan säga att Christian IV's fortifikatoriska mål var att så vitt som möjligt omsluta det på svenska halvön liggande danska området med en enceinte, som effektivt skulle skydda det för angrepp från vattnet och från den svenska sidan och som samtidigt skulle göra det anfallsstarkt och slagkraftigt. Genom en gördel av fasta, försvarbara punkter skulle landet bliva lik en jättelikt förstörd fästning. Dessa punkter skulle så förläggas att de bevakade de viktigaste infartsvägarna till vatten och land och att de bildade utfallsfästen mot de starkaste orterna på den svenska sidan.

Christian IV fullbordade här, vad som långt före honom var begynt. De flesta av hans fortifikatoriska åtgärder anslöto sig till redan tidigare befästa orter. Men bland dessa gjorde han vissa viktiga förskjutningar för att koncentrera försvar och bebyggelse vid större platser och i ett par fall anlade han och fortificerade helt nya orter.

När konungen 1596 övertog regeringen var hela kusten mot Kattegatt, mot Öresund och Östersjön bevakad av mer eller mindre goda fästen, som merendels lågo vid flodernas utlopp i havet eller vid stora landutfartsvägar. Medeltidens gamla, men iståndsatta borgar utgjorde huvudbeståndsdelen, men dessutom hade tillkommit särskilt under Christian III's och Frederik II's tid nyanläggningar och även vissa nydaningar under Christian IV's egen förmyndarregering.

I det halländska kustlandskapet lågo medeltidsborgarna vid flodutloppen; av dessa hade Kungsbäcka i norr förfallit och likaså Falkenbergs hus. Men relativt starka voro Varberg, Halmstad och Laholm — Varberg särskilt genom Frederik II's ingripande, Halmstad genom befästningsanordningar under förmyndarregeringen. Vid Öresundskusten reste sig det gamla, under olika tider förstärkta fästet Helsingborgs Kärna samt de av Christian III i hög grad gynnade, starka städerna Landskrona och Malmö. På skånska sydsidan låg det föga underhållna Trelleborg och det obefästa Ystad, på skånska östsidan Åhus fästning. På blekingska kusten kvarstodo alltifrån äldre tid Elleholm och Lyckeby, med borgar befästa orter.

Detta system hade sina uppenbara bristfälligheter, särskilt med tanke på de sydliga, svenska fästningarnas belägenhet och ökade styrka. I öster reste sig det starka Kalmar, i söder det alltifrån år 1600 mycket förstärkta Jönköping, i väster det gamla beprövade klippfästet Älvsborg. Christian IV's koncentrationer och nyanläggningar äro i mycket att betrakta som motvikter mot dessa svenska fästen. Christianopel blev lagt

att möta motstånd mot Kalmar, Christianstad att möta Jönköping, till vilket även befästandet av Halmstad tjänade; ty Nissastigen gick direkt från den småländska till den halländska staden. Som motvikt mot Älvsborg stodo främst de bohussländska fästena, men även de halländska borgarna tjänade därtill, liksom de framför allt tjänade som gränsskydd mot det småländska landområdet.

De södra kuststädernas befästande fullföljde det gamla syftet att härska över sundet och havet och att förbinda området med det Själlandska landet.

Man kan uppdelat Christian IV's företag i trenne stora grupper. Till den första gruppen kan räknas de byggnadsföretag, som helt och hållet anslöto sig till redan existerande verk och som etappvis fortsattes under snart sagt kungens hela regeringstid. Dit må främst räknas arbetena i *Malmö*, där tid efter annan den gamla befästningsgördeln förstärktes. Samt vidare utbyggandet och moderniserandet av Varbergs fästning, vilket fortgått under 1500talets lopp och som under Christian IV effektivt fullföljdes. Det utvecklades under hans tid till ett av de starkaste fästena i Norden.

De tvenne återstående grupperna kunna betecknas mer eller mindre som nya företag. Den första gruppen innefattar alla de åtgärder, som föregingo Kalmarkriget 1611–13 och som fullkomnades under detta krig. Den andra gruppen omfattar kungens byggnadsverksamhet efter Knäredsfreden.

Redan under de första åren av sin regeringstid satte konungen i gång med omfattande nyanläggningar. Han lade sig främst vinn om att bygga starka utposter i väster och öster, Halmstad—Christianopol. *Halmstads* nya halvcirkelformiga befästningsgördel begynte byggas 1598 och stod färdig 1605; *Christianopol* började nyanläggas 1599 och utbyggdes under det nya århundradets första år. Dessa tvenne stadsbyggnadsverk, det ena i samband med en äldre stad, det andra helt och hållet en nyanläggning, bilda såväl arkitektoniskt som fortifikatoriskt ingressen till Christian IV's byggnadsverksamhet i Sverige. Båda framföra principen staden som fästning. I båda fallen skapades en renässansanläggning i den meningen, att stadens gatunät blev sammankomponerat med befästningsgördeln till en enhet av på en gång estetisk och fortifikatorisk art. Naturligtvis vållade det svårigheter att så kraftigt omdana det gamla Halmstad; men med stor konsekvens sökte dock kungens betrodde män att så vitt möjligt leda gator fram till bastioner och portar, som i en halvcirkel omslöto stadsområdet. Märkligt är här dessutom det nybyggda slottets art; det tjänar uteslutande till residens och erhåller rik arkitektonisk utsmyckning. Ur fortifikatorisk synpunkt spelar det ingen roll. Det nya befästningssystemet av vallar, bastioner och gravar har ersatt den gamla befästa borgens försvarssystem. Kungens slott kan, skyddat härav, utbildas till enbart bostadshus och fritt utveckla sina dekorativa egenskaper.

Christianopel, som blev nyanlagt, kunde i än högre grad utgöra en helhet. Det blir i själva verket den första helt renässansmässigt genomförda befästningsstaden i Norden. Den oerhörda viljekraft med vilken Christian IV gick in för denna nyanläggning framgår av att han tvang trenne blekingska städer, Elleholm, Lyckå och Avaskär till förintelse för dess skull. Den nya staden skulle upptaga såväl dessa städers fortifikatoriska uppgifter som deras innebyggare. Hela staden blev byggd som ett läger, en på grund av terrängförhållanden ytterligt långsträckt garnisonstad; även här ingen tillstymmelse till borg. Någon mer konstnärlig lösning av stadsbyggnadsproblemet synes här varken eftersträvad eller uppnådd.

Ännu en stor nydaning påbegyntes före Kalmarkriget. *Laholms* borg grundlades år 1609, men blev helt färdig först 1625. Det gamla medeltida fästet, liggande utanför staden, ombyggdes av Christian till en modern fästning, den första och enda i det svenska området, som under Christian IV fick hel renässansprägel efter italienska förebilder. Det anlades icke som skydd åt en stad, utan som en fristående fortifikation på en knutpunkt för samfärdseln och en strategiskt viktig punkt.

Under själva Kalmarkriget koncentreras naturligtvis alla krafter på det rent militära området. De flesta gamla fästningar stärktes — delvis förverkligade planer voro bland annat uppe år 1611 att befästa städerna Åhus och Varberg, samt år 1612 att nybefästa Falkenberg.

Efter Kalmarkrigets avslutande och freden i Knäred begynner den nästa stora perioden av Christians byggnadsföretag. Konungen söker nu först och främst bota de brister i försvar, som kriget visat vare nödvändiga. Men hans verksamhet visar även ett annat, fredligare kynne. Han ansåg att freden betryggade en tid av samhälligt uppbyggnadsarbete och förkovran och han träffar sålunda stadsbyggnadsmässiga åtgärder för befordrande av handel och köpenskap. Det inträder en fredsperiod inom stadsbyggandet, som får de mest vittgående följder.

År 1613 lägger konungen *en ny stad invid Varbergs fäste*, »*staden på Platsarna*«. Det blev en köpstad planerad efter schackbrädesmönster, i stort sett obefästad, men lagd under slottets hägn. Tillkomsten sker på kungligt maktbud, vilket samtidigt träffar det gamla samhället Nyby; dess innevänare förbjudas all byggnadsverksamhet å sitt gamla stadsområde. Stadsbildningen är av relativt primitivt slag och ger särskilt upplysning om systemets okänsliga och opraktiska behandling av kuperad terräng.

Samtidigt förbereddes byggandet av den största stad, som Christian IV grundlagt i Skånelandskapen, *Christianstad*. Planen torde redan uppkommit 1612, mitt under kriget; ty sedan staden Wä brändes, förbjöds borgarna att återbygga denna. Byggandet sparades tydligen till den planerade nya staden. År 1613 ordnades den viktiga broövergången över

Helgeån och år 1614 grundlades den nya staden vid den stora härvägen upp mot norr in i Sverige. Här utvecklades för första gången på en stor fri terräng renässansens stadsbyggnadsidéer i hel skala. Det blev på en gång en befäst stad, en garnisonstad, en handelsstad och en stad för bondebefolkning. Det enhetliga stadsplaneschemat med fortifikation, portar, offentliga byggnader, platser, tomter, kanaler, broar, gator fick sin karaktär av samtliga dessa intressen och den rektangulära staden, som i stora stycken bevarat sin karaktär från 1600talets början, utgör som stadsplanebildning det yppersta provet på Christian IV's stil av utpräglad holländsk typ. Staden utvecklade sig snabbt och fick ytterligare en kraftfull stöt framåt genom att kung Christian förklarade år 1617 grannstaden Åhus för nedlagd. Christianstad upptog sålunda inom en kort tid inom sig huvuddelen av såväl Wäs som Åhus' borgerliga befolkning.

Efter Christianstad följde *Halmstad*, som genom en eldsvåda 1619 förberetts för en nydaning. Denna blev disponerad efter den redan färdiga fästningsgördeln; såvitt möjligt raka gator inriktades mot stadsportarna och utmynnade i ett kraftigt centraltorg, på en gång en plats för offentliga byggnader och en militär uppställningsplats.

Samma år befordrades Malmö stadssamhälle genom att Trelleborg miste sina handels- och stadsrättigheter och dess befolkning hänvisades till Malmö. Det blev ännu en orsak till denna stads kraftiga uppsving.

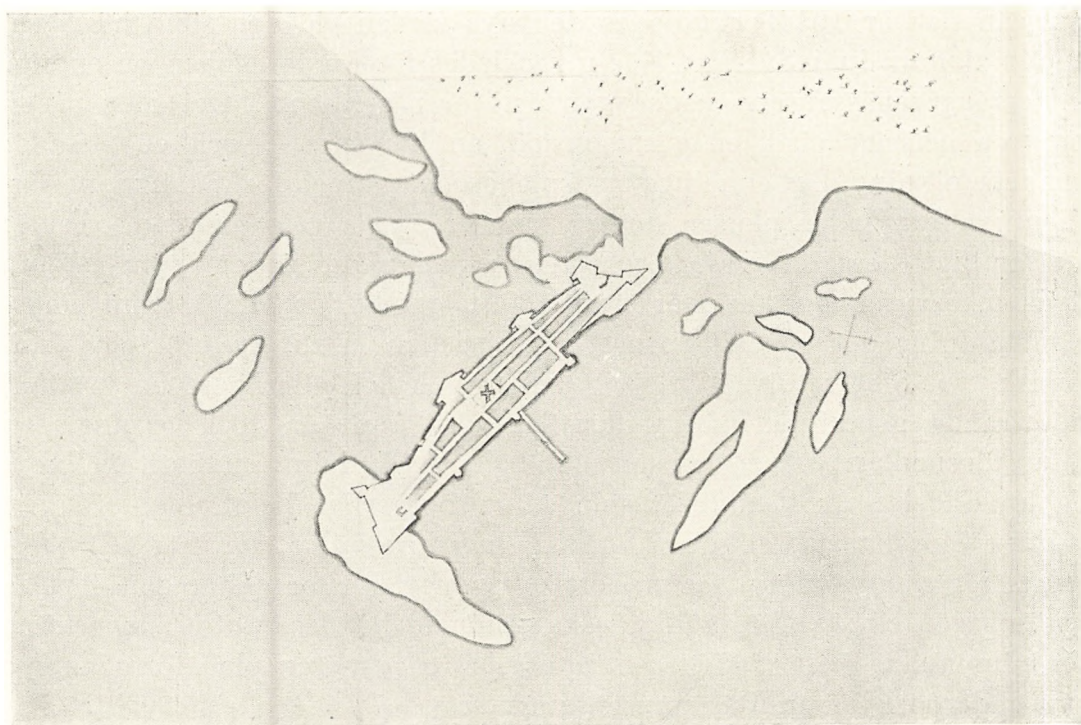
Som helhet kan denna nydaningsperiod betecknas som ett det fredliga stadsbyggandets tid, då efter krigets skövling plats var beredd för en rik byggnadsverksamhet på alla områden.

En ny rustningsvilja uppenbarar sig på 1620talet. Kungen griper in med försvarsåtgärder på några gamla och nya orter. År 1624 beslöts att det gamla *Ystad* skulle bli befäst och det erhöll vallar och starka portar; men själva staden rördes icke. Samma år planeras liknande åtgärder runt Helsingborgs stad, likaså runt blekingestaden Ronneby. Under 1600talets lopp fullföljdes på skilda platser vissa förstärkningsarbeten, dock utan större betydelse.

Därmed är de stora initiativens tid slut. Under de decennier, som Christian hade kvar att verka, sker intet av vikt inom de danska provinser, som sedermera i Roskildefreden skulle bli svenska.

I de följande avhandlingarna redogöres för de olika samhällenas byggnadshistoria. Monografierna hava, med undantag av Christianopol, under min ledning tillkommit såsom respektive författares seminariearbeten vid Lunds universitets Konsthistoriska seminarium under åren 1930–34.

Ragnar Josephson.

CHRISTIANOPEL

CHRESTIANOPEL, en gång det danska väldets yttersta utpost på fastlandets östra sida mot Sverige, hade bland Christian IV's städer den mest egenartade belägenheten. Den östra delen av Blekinge är präglad av Östersjöns milda skärgårdsnatur, och stranden från Karlskrona till Kalmar har knappast sin like i Norden. En mängd vikar skära in i kusten, och lövdungarna gå ofta ända ned till vattenbrynet. Hela kusten från Torhamns udde i söder till Kalmar i norr är i det närmaste jämnhög, men lågländt, och därför farlig att nalkas. Helt andra vattenförhållanden voro emellertid rådande i dessa trakter, då Christianopel anlades (Afb. 62). Vandra vi nu omkring bland ruinerna och skåda ut över sunden samt observera det obetydliga avståndet mellan t. ex. fästningens västra flank och fastlandet eller den uttorkade och igänvuxna vallgraven i norr – en gång fästningens starkaste och på samma gång farligaste punkt –, så måste vi framför allt ha i minnet, att den landhöjning, som ännu fortgår i dessa trakter, belöper sig vid t. ex. Ölands norra udde till omkring 36 cm pr. århundrade.

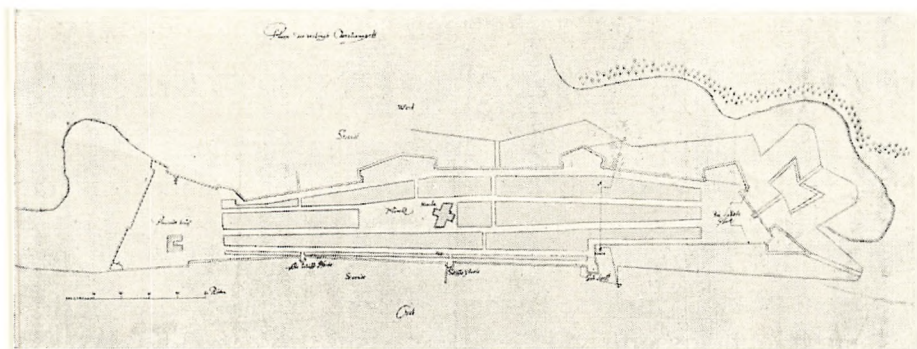
I denna trakt ligger Christianopel på ett sydligt utskjutande näs, och strax väster därom ligga några sammanhängande holmar, vilka sluta med

Majö. Härifrån utgår en dryg $\frac{1}{4}$ mil mot sydväst ett farligt rev, fullsatt med bränningar. Väster om den halvö, på vilken Christianopel är beläget, utbreda sig holmarna Mölleskär och Långaskär, och $\frac{1}{4}$ mil öster om det sistnämnda ligger det farliga grundet Tummen, där många skutor stött på grund allt sedan medeltiden till in i våra dagar.

Såsom stadsbyggare i stor stil skydde Christian IV ej att utan några som helst hänsyn till äldre privilegier, offra gamla medeltidsstäder för att nå sina syften. Trenne blekingska städer fingo sätta livet till för Christianopel. Det var Elleholm i västra Blekinge, Lyckå vid Lyckebyåns mynning i Östersjön samt det lilla *Avaskär*, en medeltida kuststad strax norr om det nuvarande Christianopel samt invid den forna stora landsvägen genom Blekinge. Avaskär har med all sannolikhet varit en utpräglad handels- och framför allt fiskestad under en tid, då sillstimmen i denna del av Östersjön voro långt rikligare än nu. Först 1350 omtalas den emellertid i en urkund. Av Magnus Grens fruktlösa anfall på staden 1452 kunna vi sluta, att dess skyddsvall efter dåtida förhållanden varit rätt betydlig. Under sjuåriga kriget brändes staden av svenskarna och därefter torde den fört en tynande tillvaro tills konungen den $\frac{31}{1}$ 1600 upphävde dess privilegier.

Samma dag erhöll det strax söder därom anlagda *Christianopel* sina privilegier. I motsats till de andra Blekingestäderna blev Christianopel en utpräglad fästnings- och garnisonsstad, framför allt tillkommen såsom ett skydd mot Sverige, där man sedan 1500-talet ansenligt förstärkt den gamla unionsstaden Kalmar.

Enligt vad som framgår av inskriften å Hans wan Steenwinkels gravsten i vapenhuset i Halmstads kyrka, har Steenwinkel själv grundlagt Christianopel enligt Christian IV's egna anvisningar samt i konungens närvaro. Dagen för anläggningen har icke kunnat fastställas, men troligen i början av 1599 och senast i mars d. å. synes arbetet varit i gång. Den 29 mars fick nämligen lensmanden Knud Grubbe order om att byggnaden

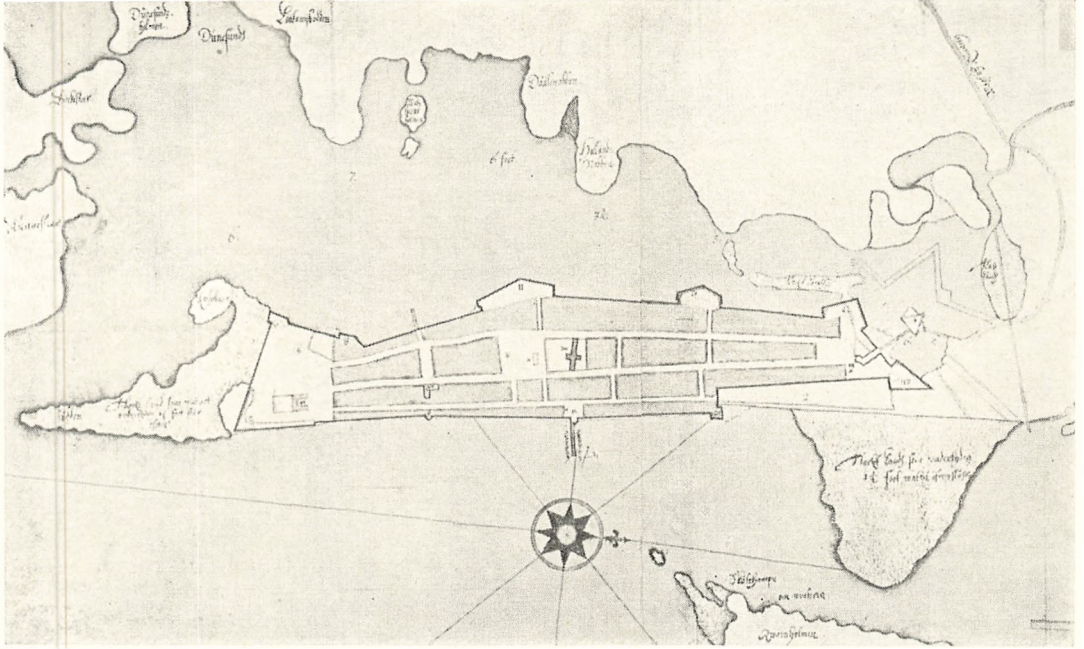

Afb. 63. Christianopel. Grundplan, troligen av Johan Ludvig Hoff. 1637. Skala 1 : 10 000.

vid Christianopel skulle påbörjas. Härav framgår, att när Christian IV den 2 juni 1600 besökte Christianopel, var arbetet i full gång. Möjligen var det vid detta tillfälle, som lensmanden Knud Grubbe lade grundstenen till kyrkan.

Steenwinkels grundplan är icke bevarad, men i huvudsak har den sannolikt anslutit sig till terrängen samt haft det utseende, som de nu kvarstående resterna av befästningarna och senare planer visa. De bästa av dessa planer är en »Plan der Vestungh Christianopell« (Afb. 63), troligen utförd av ingenjören Johan Ludvig Hoff, vilken $\frac{1}{3}$ 1637 befalldes att avresa från Christianstad till Christianopel för att där uppgöra en plan av fästningen, och den andra en »Plan aff Christianopel och dess Situation« från omkring 1660 (Afb. 64).

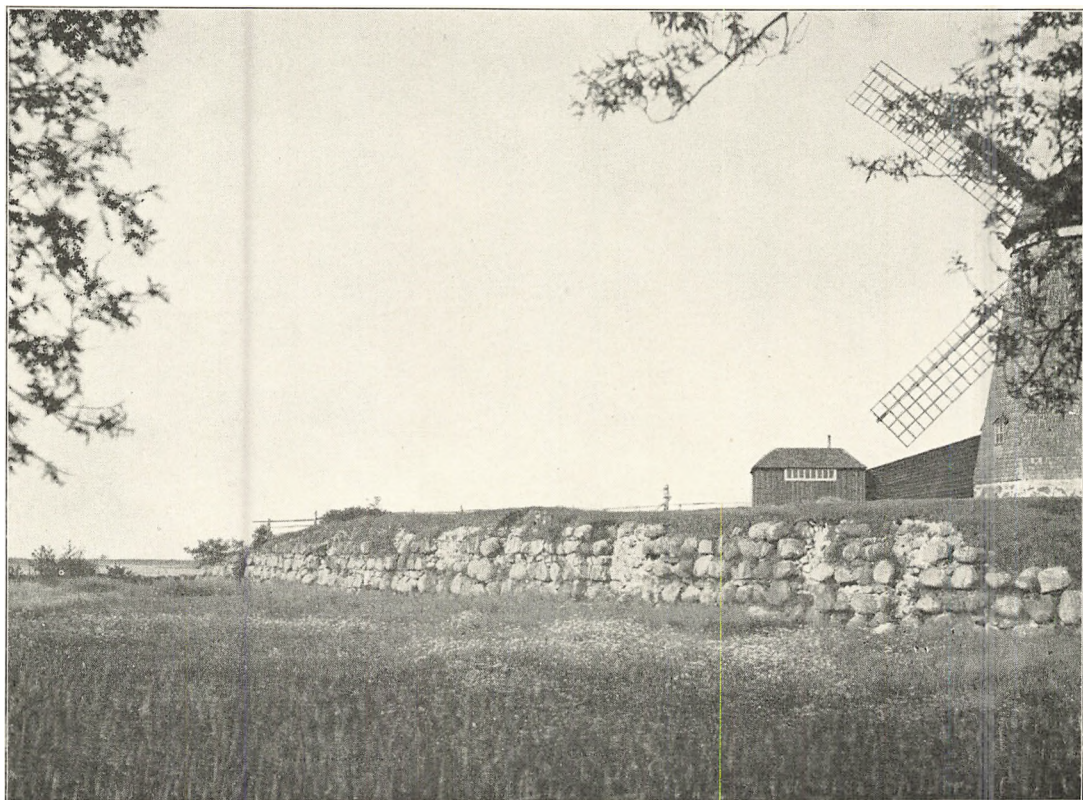
Planen visade *en av fyra bastionerade fronter bestående rektangulär bastionsbefästning* med längdriktning norr-söder. De norra och västra fronterna voro helt naturligt de starkaste. På den norra fronten höjde sig över den våta graven Nordöstra bastionen, under danska tiden även kallad Norra hålverket (Afb. 65). Denna var mest regelrätt samt hade såväl en betydande höjd som vidd. På den östra fronten funnos vidare Surkorrebastionen samt bastionen över Skeppsbroporten, vilka voro för- enade med kurtiner. Den höga murlinjen utlöpte i söder i en stor bastion: Rundeln vid Kalkugnen eller Kalkugnspporten (Afb. 67). Från denna sträckte sig muren rakt över ön till Väderkvarnens bastion i fästningens sydvästra hörn. Utanför denna linje sträckte sig mot söder fram till den södra udden en flack, gräsbevuxen mark, där vattnet sköljde över vid vissa årstider. I väster funnos »halva hålverket«, Prästbastionen eller Voijens rundel mitt för torget samt Skräddarebastionen, och linjen slutade i norr med Nordvästra bastionen. Infartsvägen till fästningen gick på en träbro över den lilla ån och sedan över en smal sandbank på östra sidan av den Nordöstra bastionen fram till Surkorrans bastion, där stadsporten fanns. Först långt senare flyttades den till norra linjen. Surkorrans bastion och port blev färdig omkring 1607-08. Sannolikt fann man den alltför svag efter svenskarnas infall 1611, varför man senare uppförde en ny landport i norr. Denna, kallad Landporten eller *Norreport*, var lagd i vinkel samt välvd. Från porten ledde en träbro till en liten holme i ån, där tullen var belägen, och härifrån förde en ny bro mot nordost till fasta landet. Båda dessa broar voro försedda med vindbryggor. Senare anlades raveliner såväl på holmen som på fasta landet för att skydda tillträdet till bron. På den östra fronten färdades man genom *Skeppsbroporten* ut till skeppsbryggan, vilken var avsedd för de större skeppen, medan de mindre fartygen lastade och lossade vid bryggan utanför *Västerport*. Här på västra sidan låg också ursprungligen den gamla Skeppshamnen. Utom dessa por-

Afb. 64. Christianopel. Grundplan ca. 1660. Skala 1 : 10 000.

tar funnos *Vallenporten*, *Kalkporten* och *en port till timmerhamnen*. Utanför portarna funnos staket eller pallisader till skydd, och samtliga portar hade bröstvärn, till vilka ledde trätrappor.

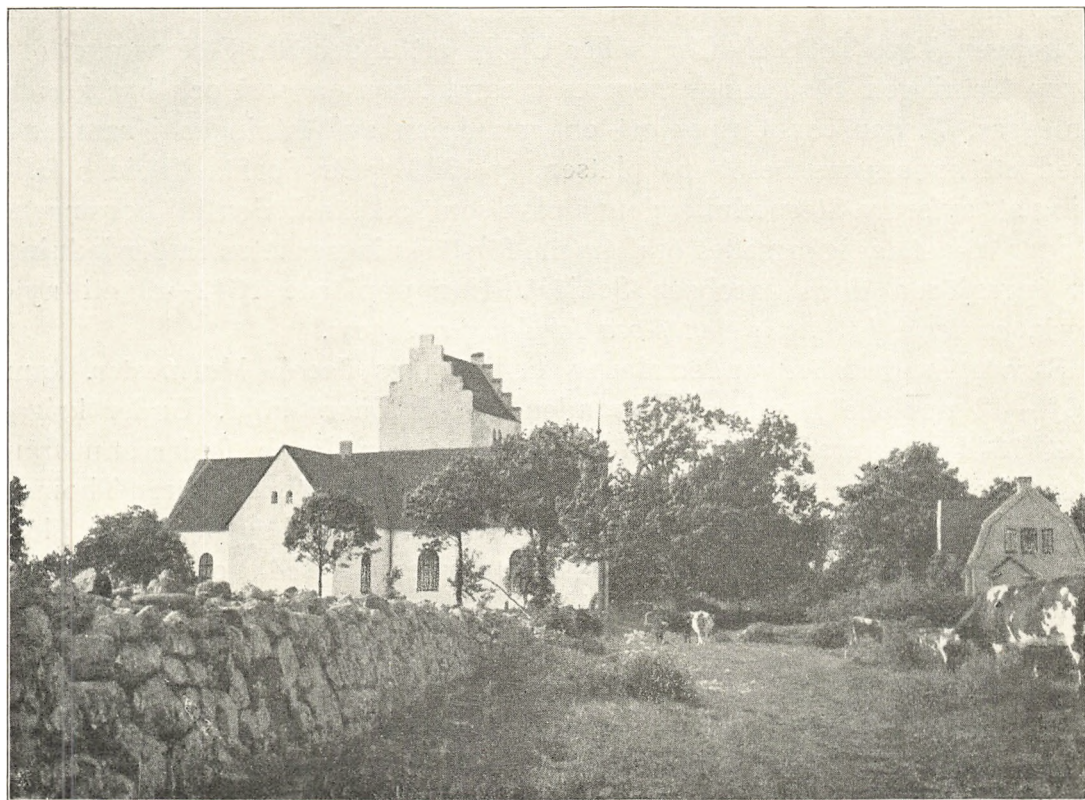
Christianopel var den första staden i Danmark, som anlades enligt de nya principerna, och vi få därför antaga, att dess grundplan mycket noga motsvarar byggherrens tankar och ideer om en modern bebyggelseplan i anslutning till platsens läge och egenartade bestämmelse. På grund av halvöns långsträckt form, visade det sig redan från början omöjligt, att här använda den polygonala formen och en centralanläggning, utan här hade man endast en möjlighet: den symmetriska, parallella formen med betonad mittaxel, vilken senare också med förkärlek kom till användning i danska anläggningar. Christianopel anlades såsom fästning med fästningsverk både mot land och mot hamnen, men tillika var den sjöstad, och såsom sådan måste den även ha en betydande utsträckning mot vattnet för att en verklig hamnstad skulle kunna uppstå. *Kustlinjen angav alltså de stora gatornas riktningslinje*, och staden fick en rad parallellgator, sträckande sig från norr till söder, avbrutna av vinkelräta, parallella tvärgator från väster till öster. Brutalt avskuros dessa gator av murarna utom vid de få gator, vilka genom portar förde ut mot landet eller till vattnet. I mittaxeln låg *torget*, *en fyrkant med väggarna genombrutna av huvud- och tvärgator*. Här fanns ingen strävan till monumental, offentlig platskonst, ty den nuvarande korskyrkan tillkom först senare. Likväl

Afb. 65. Christianopol. Nordlöstra bastionen från nordväst.

saknade staden under det första skedet ingalunda en offentlig plats, och här möta vi något verkligt nytt: man anlade *en fyrkantig plats längst i söder invid muren, och på denna uppfördes kyrkan centralt*, varvid stora möjligheter gavs till fri gestaltning. I grundplanen erbjuder Christianopol sålunda vissa likheter med Christianstad, men även här blev kyrkan skjuten åt sidan och ställdes centralt på en plats invid muren. I sin helhet är emellertid Christianstads plan mera utvecklade, och även med den år 1617 anlagda Christianshavn erbjuder sig få likheter, då denna fick polygonal form och saknade vall och mur mot hamnen.

Hans van Steenwinkel d. ä. hade bakom sig, då han 1599 kallades till Christianopol, en mångårig verksamhet vid bl. a. Bohus, Varbergs och Halmstads befästningar, varför en fortifikationsanläggning i denna flata, på alla sidor av vatten kringflutna terräng icke torde berett honom några större svårigheter. Det mångskiftande arbetet i Halland torde emellertid lagt mest beslag på hans tid och arbetskraft, och utöver planen och dess utstakning, har Steenwinkel knappast haft tillfälle att leda uppskiktningen av murar och bastioner. Överseendet av dylikt uppdrops också rätt snart åt underordnade byggmästare, och några större murmassor har mästare Steenwinkel aldrig fått se i Christianopol, enär han redan 1601 avled i

Afb. 66. Christianopel. Kyrkan från söder.

Halmstad. Den egentlige förste organisatören var Brandenburgaren Hans Grabow (f. 1549, d. 1626), vilken den 27/5 1600 erhöill fullmakt såsom befallningsman i Christianopel. Denna befattning innehade han till påsken 1608. Under dennes överinseende stod den förste kände byggmästaren, Vilhelm Grafen. Han synes varit på platsen redan 1599, och den 19/7 1600 erhöill han fullmakt med skyldighet, att byggnaden skulle utföras enligt »den udkastade Form og Skabelon«. Huru länge Grafen varit verksam här, är icke bekant, men i huvudsak synes muren fullbordats under hans ledning, även om man långt senare – t. ex. 1614 – fortsatte med kompletteringsarbeten. Även vissa förstärkningsarbeten torde blivit nödvändiga sedan staden härjats och avbränts under Kalmarkriget 1611. Den administrative ledaren blev nu lensmanden Falk Lykke (1612–1625). Han har, enligt vad som framgår av kyrkans inventarier, nedlagt stor möda på att gudshuset skulle bliva färdigt och försatt i prydligt skick, även om de smått tilltagna medlen icke tillät någon lyx. Senare lensmän varo Erik Krabbe (1633–42) och Niels Krabbe (1646–48).

Om Hans van Steenwinkel d. y. haft någon andel i Christianopels återuppbyggande efter branden 1611 veta vi ej, det är emellertid mycket möjligt att *kyrkans planritning* kan vara utgången från hans hand. År

1626 har han varit verksam vid befästningarna, ty s. å. den $12/7$ befäller konungen Tage Tott och Christoffer Ulfeld att underrätta Steenwinkel om huru fästningen bäst kunde repareras samt huru en port och bro kunde anläggas. S. har också uppgjort en grundplan av fästningen i samband med ett konungens besök på platsen, ty 1639 $5/1$ får Corfitz Ulfeld befallning att avfordra Steenwinkel denna plan samt att sända den till konungen. Under 1640-talet igångsattes omfattande förstärkningsarbeten under ledning av ingenjören Hans Jacobsen Schiört. Han uppförde 1642–43 ett nytt verk, *en lernalj utanför den stora landporten i norr*.

Såsom *murmästare* under denna tid nämnes Jacob Murmester, som 1641–42 upplade muren vid stranden till 10 alnars höjd. Under krigsåret 1644 reparerades murarne av murmästaren Jacob Pedersonn från Köpenhamn. Nästan samtidigt (1642–43) verkade här stenhuggaren Thomas Hansson från Köpenhamn jämte flera arbetare. De högggo sten ej blott för fästningens behov, utan levererade under år 1643 också sten till slottsbyggnaderna i Köpenhamn och på Frederiksborg.

Det gamla Avaskär var enligt grundreglerna för bebyggelsen under äldsta tider anlagt vid en trafikled, nämligen den gamla landsväg, som från Kalmar ledde över gränsen vid Brömsebro in i Blekinge samt vidare utesfter kusten bort till Sölvesborg och Skånegränsen. Där denna strandväg mötte den lilla ån vid Avaskär, torde sedan äldsta tider funnits ett vadsställe och där ett sådant fanns vid en ås utlopp i havet, uppstod snart fiskeri och sjöfart. Vi få därför tänka oss Avaskär som en långstad, där en väg förde igenom, och från denna gingo sidogatorna ned till stranden. *En sådan organisk genomfartsåder saknade Christianopol*. Staden var anlagd genom makt och med makt tvingades också borgare och bönder att forsla sina varor till dess torg. Torget blev anlagt liksom staden. De från norr till söder löpande tvenne längdgatorna genomskuro torgets västra och östra sidor och ditförde trafiken från det fasta landet; hörnen genomskuros även av smalare gator för förbindelsen med hamnen och med vallgatorna. Några monumentalbyggnader voro från början icke avsedda. Tidigast synes här endast stått en galge eller kåk samt ett Corps de Garde för soldaterna. Det sistnämnda torde varit synnerligen enkelt och troligen av trä. 1643 uppföres ett nytt vakthus. Först senare, efter 1618, kom den av en mur omgivna kyrkan att behärska norra sidan av torget. Något monumentalt *rådhus* fanns ej, ett sådant inköptes först 1669.

Lenmandens residens eller *kommendantshuset* synes ha varit stadens enda grundmurade profanbyggnad. Detta, vilket uppfördes omkring 1606–08, låg ett stycke söder om torget vid den östra huvudgatan. Sannolikt

Afb. 67. Christianopel. Sydöstra hörnet av östra muren, sedd från norr.

var det uppfört av legel i tre våningar samt täckt av ett sadeltak. Åren 1641–42 täckes det med torv. I detta hus låg även stadens fängelse.

Något tyghus fanns ej i fästningen, utan ammunitionen måste förvaras i kyrkan. I söder invid Kalkugnens bastion stod ett *proviathanus*, troligen uppfört av trä. Dessutom lågo vaktbyggnader vid Surkorgen, Skeppsbroporten och Landporten eller Norreport. På olika ställen på vallarna voro placerade 10 skyltkurar.

Gatorna i Christianopel voro visserligen reguljära och överskådliga, men ha knappast givit något mera monumentalt intryck. De voro länge icke stensatta, och först 1651 synes infartsporten och vägen ut till fasta landet lagts med sten. Först i början av 1670-talet påbörjades en mera allmän stenläggning av gatupartierna omkring kyrkan och torget. Då intet av stadens *borgarhus* kvarstår, är det svårt att yttra sig om deras utseende. Att döma av de mycket övervallade grundmurarna, vilka här och var kunna skönjas, synes det som om byggnaderna varit mycket smala och korta. Härav skulle vi möjligen kunna sluta, att byggnadssättet med gaveln mot gatan varit det mest använda, och vi få ytterligare ett stöd för detta antagande i att en stor del av borgerskapet buro tyska namn. Men säkerligen har även bebyggelsen med långsidan mot gatan använts. Vi veta att här funnits korsvirkeshus, men till övervägande del torde dock bostadshusen i denna trakt av Blekinge uppförts av timmer. För att få en jämförelse med Christianopel under den danska tiden, måste vi gå till Kyrkogatan i Åhus samt en del gator i Sölvesborg, vilka ännu, trots den förödande branden 1801, bibehållit en viss äldre prägel.

Redan i den första stadsplanen hade man inrymt en vitt tilltagen plats för kyrka och kyrkogård. *Den äldsta kyrkan* låg emellertid icke på platsen för den nuvarande mellan de båda ländgatorna i stadens mitt, utan längst i söder nära södra muren. Den 5 maj 1600 hade konungen ingått kontrakt med byggmästaren Hans von Freiberg om uppförande snarast möjligt av, som den då kallades, Avaskärs nya kyrka. Den skulle vara 84 alnar lång och 20 alnar bred, 14 alnar hög samt med ett 6 alnar högre torn på gaveln. Härav framgår, att den i grundplanen varit en till den äldre tidens ideal ansluten *rektangulär salkyrka*. Huru den telt sig i uppbyggnad och inredning veta vi ej, enär den blev i grund förstörd under Kalmar-kriget 1611. Endast en liten snärbeväxt kulle erinrar nu om platsen, vilken kallas Käringkullen. Obetydliga mursträckningar visa kyrkans bredd.

Det dröjde nu till 1618 innan några åtgärder vidtogos för uppförandet av en ny kyrka. Under den mellanliggande tiden var det illa beställt i staden. Prästen hade ingen prästgård och så ringa inkomster, att han ej kunde försörja sig och familjen. Den 3 febr. 1618 meddelar emellertid konungen, att han ingått kontrakt med borgaren i Christianopel, byggmästaren Olof Madsen om uppförande av *en ny kyrka*. Arbetet drog ut på tiden. Visserligen synes kyrkan ha tagits i provisoriskt bruk redan 1621, då predikstolen är daterad, men den invigdes först 1624. Kompletteringar ha dock företagits långt senare (Afb. 66).

Kyrkan, vars östra och västra gavlar noga ansluta sig till de båda ländgatorna, är en *centralkyrka* med ett rektangulärt långhus samt med korsarmar i norr och söder. Över den norra armen reser sig ett klocktorn och i vinkeln mellan detta och långhuset är inlagt ett litet trapptorn. Innertaket är ett platt trätak; tidigare stod det med synliga bjälkar. Vad som mest frapperar, är den stora enkelheten och frånvaron av all yttre och inre arkitektonisk utsmyckning, vilket står i skarp kontrast till alla övriga under Christian IV's tid uppförda stadskyrkor i Danmark. Ett och annat ger också intryck av provisorium. Så t. ex. ingångarna, vilka fullständigt sakna stenomfattning. Ehuru mera enkel, har grundplanen en viss likhet med Trefaldighetskyrkan i Christianstad. Det är därför sannolikt, att Hans van Steenwinkel d. y. även ritat Christianopels kyrka.

Om stadens *skola*, vilken låg söder om kyrkan vid torget, äga vi endast få underrättelser. Visserligen stadgades genom kyrkoförordningen av 1537 att i varje stad skulle finnas en latinskola, men denna förordning synes icke ha fullt tillämpats i Blekinge. Ännu så sent som 1614 fanns varken skolhus eller någon bestämd lärare i Christianopel. Vid visitationen 1624 heter det emellertid, att biskopen var belåten med ställningen i skolan. 1631 funnos endast 7–8 lärjungar. 1642 befallde konungen att en skola skulle upprättas, men den byggdes först 1653.

Stadens egenartade belägenhet ute i havet på ett skär, vilket sträckte sig långt ut från land, samt den övriga omgivningen av vikar, låga skär och strandslätter, måste på dess beresta invånare givit ett intryck av Ditmarsken, Friesland och Holland. Fästningens även ut mot havet slutna linjer måste bidragit till att stärka detta intryck. Sluten och nära förbunden med det omgivande vattnet reste sig murmassorna från norr till söder, brutna av bastioner. Endast få hus torde höjt sig över denna stenfront. Först var det den äldsta kyrkan med dess torn nere i söder, sedan den nuvarande stadskyrkan med dess trappgaveltorn, ett långt ut till sjöss synligt märke. Dess vita murar och röda tegeltak torde ha givit ett färgrikt och välkommet inslag i allt det entoniga grå omkring. Måhända reste sig också ett och annat av borgarhusens tegel- eller torvtak över muren för att uppliva denna egendomliga bild, vilken här på östra Blekinges strandängar reste sig mot himlens blå och Östersjöns vida vatten. Denna långdragna silhuett kompletterades av borgarnas lyckor utanför vallgraven samt av de femton par kvarnvingar, vilka i norr vid Möllehall gnisslade för den nyckfulla vinden.

Stadens öden efter anläggningen och sedan konungen sell murarna och borgarbyggnaderna resa sig på skäret, äro snart omnämnda. Med år 1611 kom Kalmarkriget, och spänningen på gränsen ökades. I mars gavs order om att staketet utanför porten snarast skulle sättas i stånd. I april var konungen själv i fästningen för att ordna försvaret. Alla försiktighetsmått voro dock förgäves, och midsommardagens natt lyckades svenskarna under prins Gustav Adolf taga sig in i staden. Kyrkan och de övriga byggnaderna brändes, och lastade med ett stort byte drog fienden därifrån. Själva befästningarna torde dock knappast skadats under detta krig.

Så småningom ägnades de allt mindre tillsyn. Ännu 1630 omtalas de såsom halvfärdiga. När därför krigiska förvecklingar ånyo uppstodo under 1640-talet, måste ett genomgripande förstärkningsarbete ske. Endast småträffningar förekommo dock, mest på gränsen till Sverige, och 1645 fingo fästningens snickare spika ihop 63 likkistor för de soldater, vilka stupat i skärmytslingar uppe vid Brömsebro och längre uppåt skogarna.

Fredsunderhandlingarna vid Brömsebro 1645 satte för en kort tid fart i byggnadsverksamheten. Under förhandlingarna bodde de franska och holländska ambassadörerna med en stor svit såväl som de danska sändebuden i den lilla staden, och man kan tryggt våga påstå, att under dessa månader inföll Christianopels mest lysande tid. Men med fästningsverken stod det illa till vid Christian IV's död och Axel Urup ansåg 1649, att fästningen antingen borde nedläggas eller också repareras.

Genom freden i Roskilde 1658 kom Christianopel till Sverige. Så snart

svenskarna satt sig i besittning av staden, skyndade de sig att förse fästningen med bestyckning. 1662 beslutades emellertid, att staden skulle raseras. 1675 väcktes på nytt ett förslag om befästningarnas raseri, men samma år vid Erik Dahlbergs besök i staden vidtogos anstalter om fästningens nödörfliga underhåll. 1676 var man emellertid i färd med murarnas raseri, varöver borgarna klagade hos kungen. Nu kom det danska kriget, och fram på sommaren måste svenskarna utrymma Christianopol. Den ²⁵/₉ 1676 landsatte den holländska flottan under befäl av amiral Tromp en dansk styrka, vilken samma dag besatte Christianopol.

Sedan svenskarna på nytt den ²²/₂ 1677 kommit i besittning av staden, befallde kungen redan i mars 1677 att befästningarna skulle raseras och att borgarna skulle förflyttas till andra orter. Under våren 1678, då snapphanekriget pågick, fullföljdes raseringen, och längre fram på året befallde kungen, att icke ett enda hus fick kvarstå i Christianopol. Efter raseringen förföll staden allt mer, så att den länge stod som öde. 1687 kvarstod endast kyrkan och prästgården. 1714 lades Christianopol såsom köping under Karlskrona. Såsom seglationsplats hävdade samhället dock sitt anseende till långt in på 1800-talet. Nu är det ett litet idylliskt samhälle, där endast de delvis bevarade murarna och bastionerna samt raserade husgrunder jämte kyrkan och dess rika minnen vittna om det som varit. Ännu i dag giva vissa partier av fästningsmurarna det starkaste fortifikatoriska intryck. De bäst bevarade partierna ha en höjd av ca. 3,5 m. De visa sig bestå av skalmurar av gråsten med den jämna sidan lagd utåt samt med en inre fyllning av småsten och stenskärv i bruk. Vissa partier av nordöstra och nordvästra bastionerna äro byggda av kvadrar av växlande kvadratisk eller rektangulär form. Invändigt voro bastionerna oftast jordfyllda och flera av dem voro under danska tiden påbyggda med ett bröstvärn av timmer. I nordöstra bastionen har möjligen funnits kase-matter. Sedan 1700-talets senare hälvt leder en stenbro över till fastlandet från den forna, nu utjämnade Skräddarebastionen. Denna förmedlar trafiken mot väster och söder. I norr, där Norreport en gång låg, går nu en landsväg fram över den uttorkade norra vallgraven för att förmedla trafiken mot norr och Brömsebro.

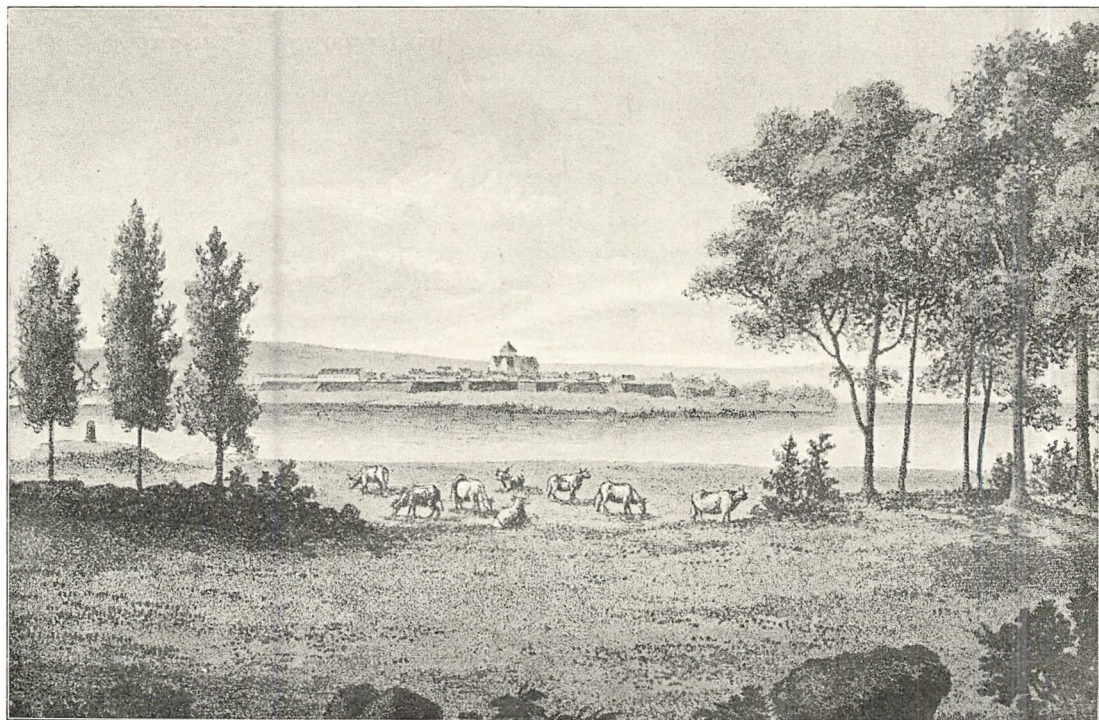
William Anderson.

CHRISTIANSTAD

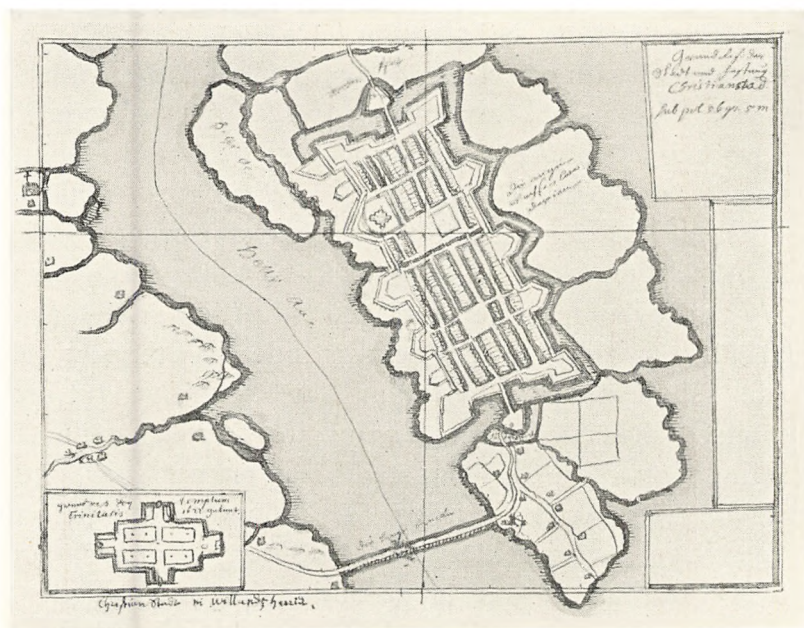
OMKRING 2 mil från Helgeåns delta-liknande utlopp i Östersjön ligger det område, på vilket Christian IV lät utstaka konturerna till sin fästningsstad Christianstad. Den 19. maj 1614 blev den nya fästningen på Allö »afstukken« heter det i konungens egenhändig dagboksanteckning¹).

Som de flesta av 1600-talets nyanlagda städer är Christianstad en rationellt fixerad punkt i ett politiskt och strategiskt system. Steg för steg kan man följa tillblivelsen. I februari 1612 brändes och skövlades den medeltida staden Vä, belägen omkring 6 km sydväst om nuvarande Christianstad. I december samma år lät Christian förbjuda dem som bott i den avbrända staden att återuppbygga stadens hus. Detta förbud är icke enastående i Christian IV's byggnadspolitik vid denna tid. I januari 1613, en månad efter det Våborna fått veta kungens besked, förbjudas t. ex. borgarna i Nyby att återuppbygga sina nedbrända hus. I stället skulle de bygga vid Varbergs slott. Kungens stadspolitiska initiativ åren 1612–13 behärskas i stor utsträckning av tanken på de skador, som Kalmarkriget tillfogat hans skånska provinser. Värnlösa städer hade snabbt förstörts av svenska truppstyrkor. Vid återuppbyggnadsarbetet skulle kungen med sträng konsekvens taga hänsyn till militära krav. Dessa avsågo inte blott ett rationellt läge, som erbjöd ett naturligt skydd i terrängen utan därjämte ägde en lämplig grund för en modern befästningsanläggning. Hänsynen till vägförbindelserna och dessas övervakande från den befästa orten ingick också i schemat för utstakningen av en ny stad. För ett rätt bedömande av den nya »staden på Allön« är det sålunda viktigt att beakta det geografiska läget och framför allt väg- och vattenförbindelserna (Afb. 69).

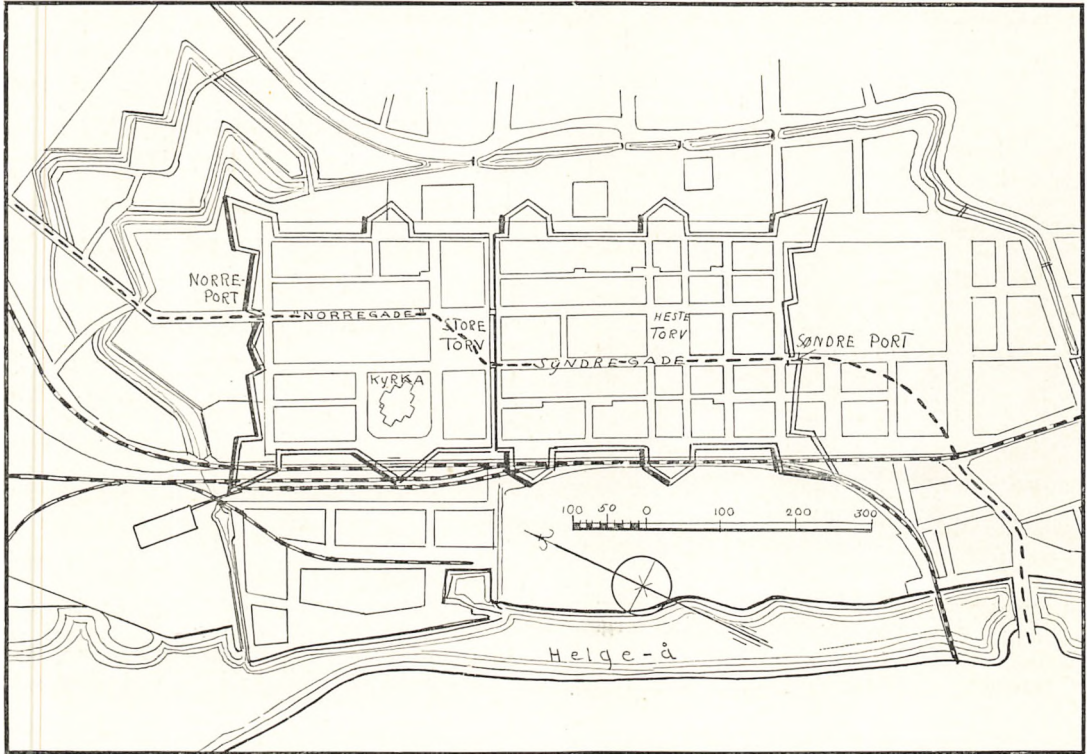
En öbildning, cirka 850 m lång och 350 m bred, kallad Allö, låg i en genom översvämningar åstadkommen utvidgning av Helgeå. Vidsträckt område i östlig riktning utgjordes av sankna marker i nära förbindelse med den numera torrlagda Nosabysjön. Under vår- och höstfloder låg Allö helt omfluten av vatten²). Helgeåns strömfåra löpte utmed den långsträckt öns västra sida och från öns sydvästra del ordnade kungen den viktiga *broövergången över Helgeå*, utan vilken Allö skulle saknat anknytning till vägen västerifrån. Redan 1613, *året innan fästningen blir avstucken*, är denna bro föremål för kungens omsorger. Befallning om huggning av bjälkar utgår 19. september 1613³). De skola brukas »til en Bro der skal gaa over fra Giers Herred til Alløe«. Det är tydligt att kungen velat förvissa sig om en betryggande kommunikationsled över floden och de sankna markerna, innan han definitivt avgjorde stadens läge. Förbindelsen över floden åstadkoms icke enbart genom en träbro. Dahlbergs delineation över Christianstad visar en upphöjd jordbank, som går långt ut i vattnet⁴). Även i nordost åstadkoms en väg genom utfyllnad och förhöjning. Den långsträckt Allös karaktär av *dubbelt brofäste* i ett tidvis helt översvämmat område är sålunda klart ådagalagd. Flodstaden på Allö hade sin marknivå så nära vattnets medelnivå, att de första årens ansträngningar förutom byggandet av fästningsvallar även gällde *förhöjning av stadens gator*. I kontraktet med ingenjören Povl Bysser 4. juni

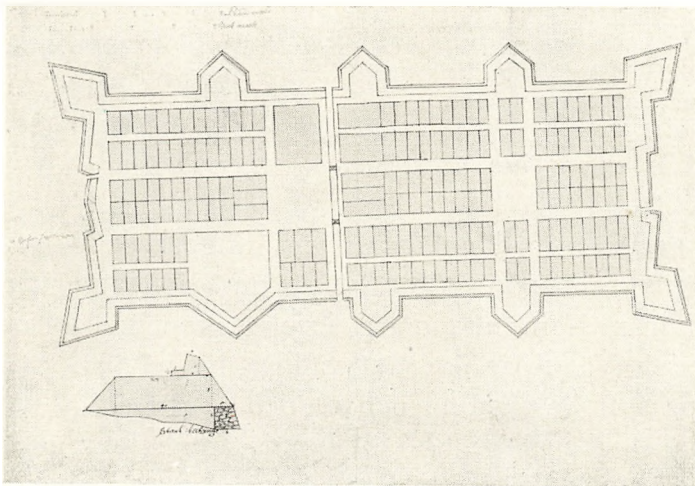
Afb. 68. Christianstad från sydost före torrläggningen av stadens omgivningar.
Efter akvatintaetsning av C. Akrell 1818.

Afb. 69. »Grund Riss der Stadt und Festung Christianstad«
av Johannes Mejer. 1650-talet. Skala 1:20000.
Det Kgl. Bibliothek.

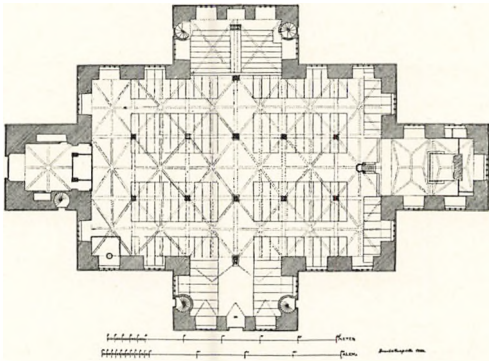
Afb. 70. Christianstads fästningskontur överförd på en modern karta. Skala 1:10000. Den genom staden gående huvudvägen norr-söder markeras genom en prickad linje.

Afb. 71. Plan över Christianstad med tomtindelning och vallprofil. Skala 1:10000. Sannolikt från grundläggningstiden.
Det Kgl. Bibliothek.

Afb. 72. Trifaldighetskyrkan i Christianstad.
Korgaveln sedd från Stora torg.

Afb. 73. Trifaldighetskyrkan i Christianstad.
Grundplan. Skala 1:1000.

1615 heter: det att han skall höja »den store Gade og Vej«, som löper söderut från torget igenom befästningen »ud imod den store Broe«. Detta dokument vittnar om vilka radikala åtgärder, som måste vidtagas, för att staden skulle kunna höja sig ur vattnet och de omgivande morasen. Huvudgatan genom Christianstad utgör sålunda en liten del av en omfattande vägbyggnad i svårframkomlig terräng. Det är en landsväg, som via Allön och Longebro söker sig över floden⁵). Bestämmelser rörande gatuhöjningar inom staden och väg- och broförbättringar i densamma närhet förekomma ofta samtidigt i kungens skrivelser. Och då arbetet med istandsättande av vägnätet uppdelas på bönderna i kringliggande härad, betonas starkt den anlagda fästningens vikt och betydelse och nödvändigheten av att man håller vägar, dammar och broar till befästningen i gott stånd:

»da Vejene ikke alene ere Herredsveje, men ogsaa alfare Lande- och Befestningsveje«⁶).

Konungens avsikter med anläggningen framgår av dess fortifikatoriskt betryggande läge som ovan skildrats. I Fundationsbrevet av den 22. maj 1614, utfärdat från Hammars gård, upphävas privilegierna för den avbrända köpstaden Vä⁷). De överflyttas i stället på den nya staden, som skall byggas på »en bekvemme och os och riget beleilig plats«, nämligen Allö, »hvilken öe icke alene til kiöbmands brug, men ochsaa til en befestning er teinlig och bekvemmelig«. Kungen avser emellertid icke blott att skapa en befästad handelsstad. Det förordnades, att byarna Näsby och Nosaby med åker, skog, äng, fiskeri och allt som hörde till dem skulle för beständigt tillhöra borgarna på Allö⁸). Åkerbruk och boskapsskötsel

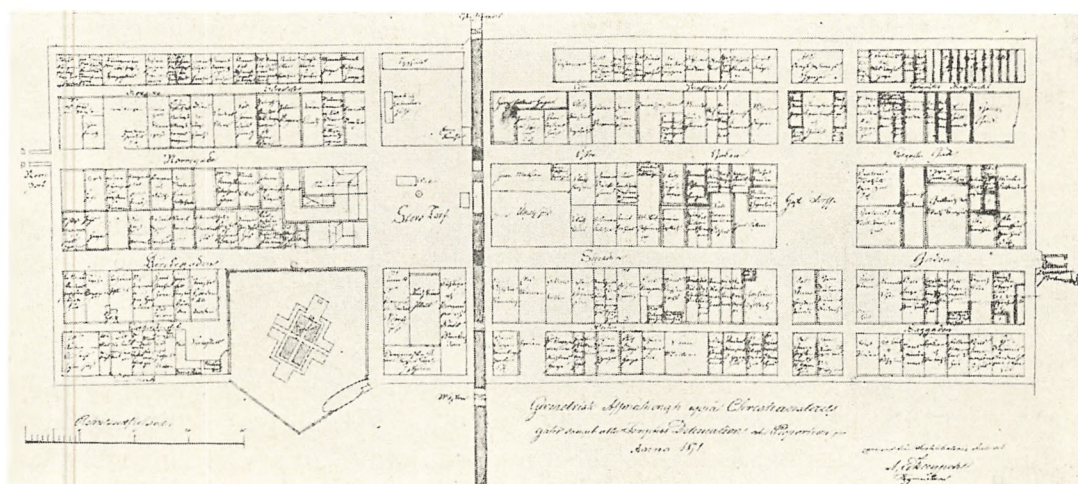
spelade från början en stor roll för borgerskapets ekonomiska villkor och skulle bidra till att forma stadsbilden även innanför vallarna.

Anläggningen påbörjades 1614 och redan i januari gav kungen befallning om att sten i stora mängder skulle levereras till Allö. Vilka ingenjörer eller byggmästare som varit i kungens sällskap vid det tillfälle då staden avstacks, veta vi icke. Den av allt att döma äldsta bevarade plankartan över Christianstad synes vara en i Det Kongel. Bibliothek bevarad plan⁹⁾ (Afb. 71). Planens art och datering är oviss. Antingen kan den vara original eller kopia av någon för fästningsbygget och tomtindelningen uppgjord plan eller också en vid något tillfälle uppgjord tomtkarta över staden. Säkert är att den står grundkonceptionen nära. En omsorgsfullt tecknad vallprofil med måttangivelser, befästningssystemets noggranna uppritning och anteckningen i marginalen (till vänster), »heste stallerom« anger plankartans militära syfte. Då en bestämmelse i fundationsbrevet lyder att varje borgare skall vara förpliktigad att »hafve stalrom til otte heste«, kan det möjligen tänkas, att planen varit avsedd att tjäna som underlag för en taxering av Christianstad som garnisonsort och dess inkvarteringsmöjligheter. Med undantag av anteckningen om stallrum är texten holländsk. Där förekommer två mått i »roede« och »voet«. De sista gälla måtten för befästningsvallen. Profilbilden av vallen kallas »Stand teckijnge«¹⁰⁾. Även om planen icke utgör den ursprungliga ritningen, efter vilken staden utstakades, så har den dock med sin klara och schematiska uppläggning ett avgjort tycke av projekt. Sannolikt togos många kopior på stadens grundläggningsplan, vilka uppdelades på vederbörande ingenjörer och byggmästare, summariska översiktsplaner som framtogos vid beräkningar för en viss åtgärd. Den här omnämnda planens betydelse som tomtkarta analyseras i annat sammanhang.

Frågan om *vem som kan ha varit den egentliga grundläggningsplanens upphovsman synes för närvarande vara svårlöst*. Kungens egen stora andel i utformningen torde vara odisputabel. Han är varje år på inspektion i fästningen, medan byggnadsarbetet pågår. Bland dem som i kungens fränvaro övervaka utförandet av de nya anläggningarna är lensmanden Jens Sparre viktigast under den första tiden. Han uppgjorde avtal med behöfliga stenhuggare, stensättare och tegelbrännare. Över fästningsarbetet vaka kungens »werckmester« Povl Bysser, Jacob Borbeck och Christian van der Slijse, och för de viktigaste byggnaderna svarar David Nyborg. Samtliga synas arbeta efter »skabeloner«. *Men den förste, som får anmodan att göra inspektion i staden i ett rent stadsplaneärende, är kungens ingenjör Johan Semp*. 5. juli 1617 är det tal om att han skall begiva sig till Christianstad »for att besigte den Gröft«, som soldaterna grävt »om den er, saaledes som den bør være«¹¹⁾. Semp var specialist på jordverk i vattenfylld ter-

räng. Och då kanalföretag i Christianstad direkt underställes hans sakkunniga granskning, måste man antaga, att han tidigt spelade en viktig roll för stadens utformning. Ännu en gång nämnes han i ett inspektions- ärende, nämligen i ett missiv 16. september 1618¹²), där det är tal om att Semp skall begiva sig till Christianstad för att se om arbetet är gjort »efter forthingningen«, så snart »Befestningen der wed vor köpstad Christianstad« blivit färdig. Arten av ifrågavarande arbete anges icke, men Semp kallas här »vår ingenieur« och han medtager vid en sådan inspektion med största sannolikhet en plan av den typ som visas i Afb. 71. Allt är linje, yta och summarisk beräkning i denna plan. Kyrkan är icke angiven, endast den tomma ytan för en beräknad monumentalbyggnad. Samma karaktär har platsen vid Stora Torget. *Det är sålunda frestande, att i denna plan se projektet till Christianstad eller åtminstone ett på det samma återgående systeme.remplar.* Ett överförande av planens vallkontur på en modern karta över Christianstad har försökts (Afb. 70). Ett avskärmande av stadens centrala delar ger oss visshet om att den ursprungliga dispositionen av platser och gator för all framtid bestämt stadens typ. Kanalen är nu igenfylld och de gamla vallarna äro utjämnade till boulevarder, men ännu verkar den första planläggningens formbildande kraft i de kvarter och gatusträckningar, som vuxit ut från den ursprungliga kärnan (Afb. 77).

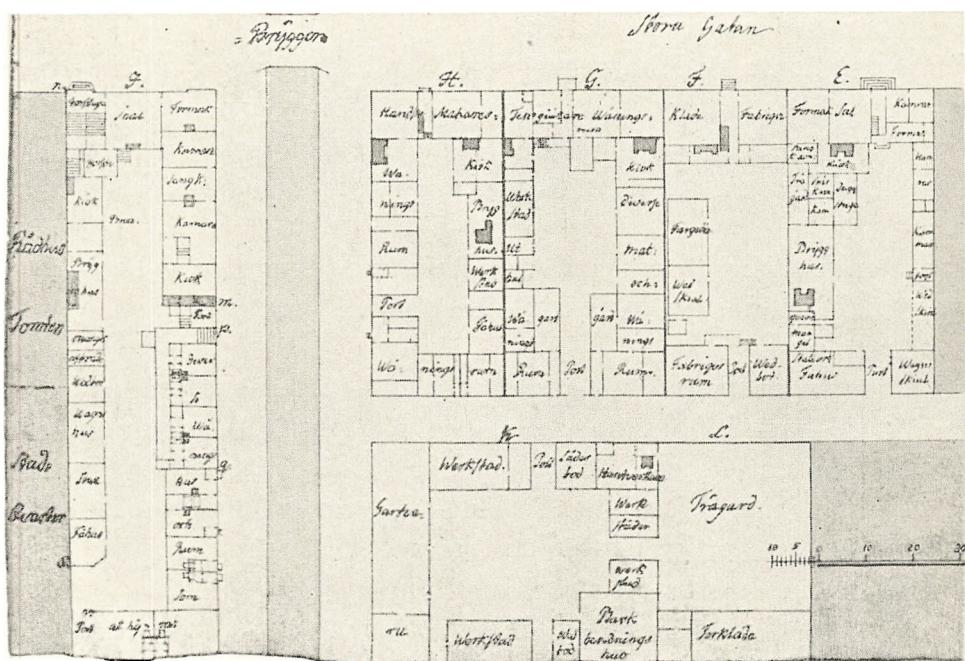
Staden på Allön reste sig obetydligt över vattnet, kanalen skar vinkelrätt genom alla längdgatorna från vallgrav till vallgrav, langerande huvudtorgets ena sida. Alla åtgärder för områdets utdikning och förhöjning pekade mot en bestämd *stadstyp*: den holländska lågstaden vid vattnet. Det är naturligt, att holländska specialister i befästningskonst – Johan Semp var en av dem – tillkallades som sakkunniga vid utformandet av en stad i denna terräng, och holländska äro också de namn, som nämnas i samband med fästnings- och gatuarbeten i staden. Christianstad är dock icke tänkt som utpräglad *hamnstad*. Helgeåns betydelse för den växande staden underskattas visserligen icke av Christian IV. Men endast mindre fartyg och pråmar kunde taga sig upp för den delvis uppgrundade farleden mellan Åhus och Christianstad. Kungens planer att förbättra densamma genom kanaler äro dock av tidigt datum. I dagboken omtalar kungen 21. september 1614, att den nya kanalen vid Aarhus, som skulle grävas där, blev uppmätt till 650 famnar. Först 1643 igångsattes noggranna undersökningar av Helgeåns segelled. Penningbrist vållade, att det dyrbara projektet för iståndsättandet fick ställas på framtiden. *Den lilla hamn, som markeras på kartorna av Christianstad, ligger utanför staden* och följaktligen är den undandragen de stränga lagar, som behärska Christianstads stadsplan innanför vallarna.

Afb. 74. Tomtkarta över Christianstad, kopierad från en uppmättningskarta 1671.

Skala ca. 1 : 5000.

Christianstads Museum.

Afb. 75. Tomtkarta, detalj. Planen är daterad 28. mars 1776. Skala ca. 1 : 1000.

Fortifikationsarkivet, Stockholm.

Om vattnet sålunda kom att spela en föga betydande roll för kommunikationen, så var det så mycket viktigare som faktor i hela befästningssystemet med dess skyddande våta gravar kring staden. Kanalerna genom staden var en del av detta system och Semp's uppgift vid avsyningen gick väl också ut på att se till, om avdikningsproblemet var löst på angivet sätt. Genom avdikning och gatuhöjning vann man en fast stomme för

stadsbygget, och vi ha börjat vår skildring av staden med att ge en första antydning om terrängförhållanden och de viktigaste åtgärderna för terrängens behärskande.

Senare skall stadens grunddrag behandlas, sådana de utformades under de första åren i enlighet med den »plan«, som mer eller mindre direkt är uttryckt i den ovannämnda plankartan (Afb. 71). Dessförinnan vilja vi ur fundationsbrevet av den 22. maj 1614 och »Privilegierna« av den 15. mars 1622 utläsa viktiga punkter i programmet. *Stadsplanens logiska struktur kommer då att framstå i klart ljus.*

Redan har antytts på tal om den märkliga planen (Afb. 71) med dess marginalanteckning »heste stallerom«, att en beräkning av inkvarteringsmöjligheter i fästningsstaden korresponderar med fundationsbrevets bestämmelse rörande varje borgares skyldighet att ha stallrum till åtta hästar i sin gård. Vad detta betyder för utformningen av stadens gårdar, ligger i öppen dag. Denna bestämmelse är inryckt i en punkt, som förtjänar att återges i sin helhet. Privilegierna av 1622 återupprepa i stort sett fundationsbrevets ordalydelse:

»5. For det femte skal borgerne vere forplict at bygge gode ustraffelige borgerhuse och vaaninger, icke nogen gemene hytter och deriblant hafve stalderum til otte heste, naar de dennom efter voris befalling blifver forordinerit, saa byen kand indtage baade folk och heste efter nødtørf-tighed.«

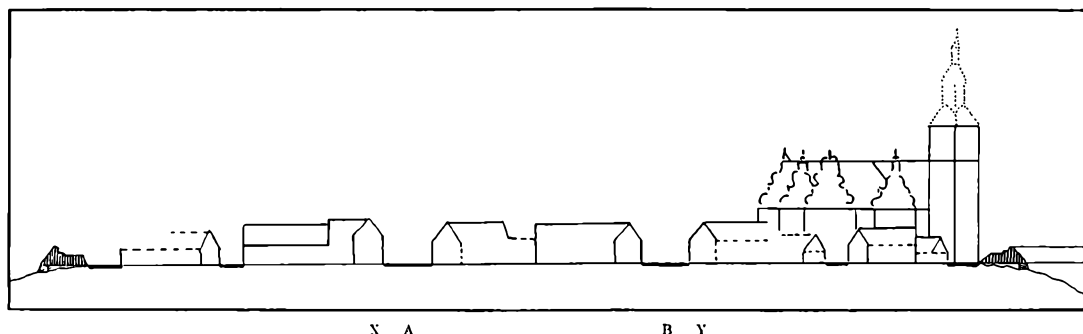
Här dikteras *militärstadens* villkor. Tomterna fingo icke bebyggas hur som helst och en del av gårdsutrymmet måste vid behov stå till soldaternas disposition.

Även stadens karaktär av *bondby för jord- och boskapsägande bönder* kommer klart fram i fundationsbrev och privilegier. Den första punkten rör jordens fördelning och de rättigheter, som »Allöe borgere«, senare borgare i Christianstad, åtnjuta. Så långt det var möjligt, skulle jord och äng och »al anden herlighed« av de två byarna Näsby och Noseby läggas till 60 gårdar (motsvarande lika många tomter i staden)¹³).

Fundationsbrevet och privilegierna innehålla vidare tydliga besked rörande präst, skola, marknader och vanliga borgerliga rättigheter, som tillkommo *köpstaden* Christianstad.

Stadens vapen föreskrives i privilegierna: »tvende gule löfver uti it blaafeld hollende imellom dennom C 4. efter, som det her hos findis afmalit¹⁴).

Den långsträckta rektangulära stadsplanen uppvisar följande grunddrag: Vallar med omgivande gravar samt bastioner efter nederländskt befästningssystem, kanal, stadsportar i norr och söder, ett gatunät efter strängt rätvinkligt system och tvenne *torg*.

Afb. 76. Schematiskt tvärsnitt genom Christianstad, som visar ungefärliga förhållandet mellan hushöjder och gatubredder. Skala 1:2500.

Kanalen delar staden i två olikstora rektanglar, av vilka den mindre har karaktär av förnämligare stadsdel med plats för *kyrka*, *stortorg* och ett område öster om Torget, avsett för »Kongl. Maytts hus«. Den större, söder om kanalen belägna stadsdelen har med sitt *mindre torg*, »Hestetorvet«, »Lilla Torg«, en mindre representativ prägel. *Huvudvägen genom staden* går ej i en obruten rak gata från port till port. I stället stå *portarna* i förbindelse med var sin gata. Afb. 70 visar huvudstråket genom staden: Norreport — Norre Gade — Store Torv — Søndre Gade — Søndre Port — vägen ut mot Longebro. — *Tidsordningen* mellan de olika byggnadsföretagen under de första åren är svår att i detalj markera, då olika, vitt skilda arbeten pågingo samtidigt. I stort sett kan man dock urskilja en forcerad byggnadsperiod 1614–18¹⁵), då *fästningens* olika delar utformas, och — efter en stagnationsperiod av kort varaktighet beroende på pest i staden — en period då *kyrkbygget* står i förgrunden, 1619–28.

Vallarna gävo åt Christianstad den starkaste prägeln av internationell renässanstyp. »Werckmestere offuer den Ny Befestning« voro Povl Bysser, Jacob Borbeck och Christian van der Slijse (»Slysse«), alla tre tillhörande fortifikationsingenjörernas stånd, även om blott den förstnämnde tituleras »ingenieur« vid sidan om »werckmester«-titeln, som varit gemensam för alla tre. Kostnaderna för deras arbete upptagas i Lens Regnskapet, och alla tre nämnas upprepade gånger i räkenskaperna för 1615–18¹⁶). Om de numera helt raserade tidiga fästningsverkens utseende lämna endast de bevarade kartorna besked. Vallprofilen, tidigast återgiven i planen Afb. 71, skiljer sig något från den vallprofil som meddelas i Semps projekt till Christianshavn 1. september 1617¹⁷). En brantare resning har varit eftersträvad i Christianstad. Den s. k. »grundmuren under wolden« ägnas en synnerlig omsorg och göras 6 fot hög (o. 1,88 m). Den kräver också mest av tid och pengar och verkmästarnas särskilda tillsyn. Själva jordvallen med bröstvärn skall göras 14 fot hög. Samma höjd visar profilen av Christianshavns vall jämte bröstvärn å projektet av 1. september 1617

(7 alnar = 14 fot över gravens kant)¹⁸). Kostnaderna för befästningen gå 1618–19 ner med nära hälften mot föregående räkenskapstermin¹⁹). Sammanställd med den i november 1618 utfärdade kungörelsen om betesförbud på vallarna utgör säkerligen den antydda uppgiften om minskade utgifter en viss garanti för att den yttre vallkonturen börjar nalkas sin fullbordan under år 1618²⁰). Vissa partier av *vallgraven* blevo aldrig riktigt färdiga, t. ex. en stor sträcka av östra graven »varken från begynnelsen eller sedermera«. Kungens brev till riksrådet 1629 att Christianstad låg »halffärdigt« gällor icke enbart befästningsgördeln utan också tyghus och magasin och får väl närmast tolkas som en allmän sammanfattning av kungens känslor, då vissa av hans planer rörande staden ej kunnat förverkligas, t. ex. tyggårdskvarterets utformning.

I det svenska kartmaterialet för Christianstad, som förvaras i Fortifikations- och krigsarkiven i Stockholm, återges vallprofiler, som visa att den i planen (Afb. 71) uppritade vallgenomskärningen varit den förhärskande. Men den hinner bli omodärn under svensk tid. 1673 bli fästningens vallar utsatta för hård kritik, deras doseringar äro så branta att de ofta rasa av sig själva²¹). Bastionerna äro av gängse typ från denna tid. Speciellt de fyra hörnbastionerna likna i grundplanen Christianshavnsprojektets från 1617.

Kanalen började grävas 1616 av skånska regementets soldater efter lensmandens anvisningar och stensattes utmed kanterna av en grundmur av liknande art som vallarnas²²). Den är nu igenfylld (sedan 1872), men äldre fotografier visa dess utseende och de välvda broarna över huvudgatorna. David Nyborg byggde fyra valv över kanalen, därav två som uppmurades i resp. östra och västra vällen och försågos med vattenportar. De övriga två utgöras av de nyssnämnda broarna över huvudgatorna. Dessa försågos med »bröstwerk«. I vallens valv byggdes »skodporte« och på vällen över hålet till dessa uppsattes vindor²³). Om de mindre bryggorna, som på åtskilliga kartor ledde över till smalgatorna, voro av trä förmåla ej källorna. Kanske dessa »ritade« övergångar vid smalgatorna ej motsvarats av broar i verkligheten. De voro i varje fall tämligen onödiga.

Utanverk vid vindbryggorna uppföras 1618²⁴). Denna åtgärd innebär att stadens lås i norr och söder får en ytterligare förstärkning. Fästningen synes nå en viss grad av fullbordan²⁵). Vid denna tid sina uppgifterna rörande befästningen, medan de flöda desto rikare rörande kyrkobygget.

Stadspportarna utfördes av David Nyborg. Den 5. november 1615 får Nyborg, »Bygmester, borger i Kiöbenhaffen«, betalning för att uppmura Norreport. Den 28. juli 1617 får Nyborg samma betalning (350 Rdl.) för att uppmura Söderport²⁶). Stadspportarnas tillkomst och uppförandet av broar och vindbryggor över vallgraven framför dessa portar betecknade slutet på en etapp i stadens byggnadshistoria²⁷). Dessa under kriget för-

Afb. 77. Stora torg och huvudgatorna i Christianstad. Efter flygfoto.

störda och på 1700-talet ersatta stadsportar gävo fästningsfronterna i norr och söder en bestämd karaktär.

Gatunätet erbjuder vissa egendomligheter. Med portarna som slutpunkter hade stråkvägen genom staden betydelsefulla perspektiv och det är intressant att konstatera vilken roll *portarna* spela i direktiven för stadens första *gatuarbeten*. *De ligga* — som nämnts — *icke mitt emot varandra*. Kungens bud 26. april 1617 är belysande: Man skulle »broelegge« hela torget »och en gade der udi byen, som gaar fraa Norreport thill Torffuitt och siden fra Torffuitt thill den Syndre port«. Gatan från Norreport till torget och därifrån till Söderport har icke något namn i det kungliga brevet, men *den betraktas som en enda gata* med torget som förmedling, den viktigaste vägen genom staden. Det närmast till hands liggande för en gatusträckning genom en »reguliär« stad hade ju varit en obruten huvudaxel, som dominerat i stadens geometriska system. Men såväl planen som dokumenten röja en annan tanke. Portarna ingå i ett fortifikatoriskt, ej ett estetiskt tillrättalagt system, och genom det innanför vallarna utmäta rutnätet drager den viktigaste gatan fram, delad i två etapper, betydelsefull som en »adelgata« genom en medeltidsstad. I ett brev 11. maj 1618 kallas samma gata den »store, lange gade«, som förra året blivit förhöjd. De resterande »gader och streder« skola också förhöjas, först de förnämsta och »nødvendigste« gatorna detta år och resten uti nästa. Denna gradering av gatornas vikt och betydelse anges i planens gatubredder, där två mått förekomma, det större o. 3,5 roder och det

mindre o. 1,5 roder²⁸). Ingenjören Povl Bysser är den som i första hand får uppdraget att ombesörja gatuhöjningen²⁹).

En genomförd logisk beräkning präglar varje detalj i detta stränga system. Vi ha redan konstaterat, att en kanal avskär en förnämre stadsdel med kyrka, stortorg och kunglig plats. Liksom stortorget överbjuder »Hestetorv« i storlek och betydenhet, utgöra »Kirkegade« och »Søndregade« (nuv. Västra Storgatan), Nørregade, Østergade och Heliggeistgade (tillsammans utgörande nuvarande Östra Storgatan) de två parallella huvudgator, som överglänsa de periferiska smalgatorna, »bagstrederna«. Utav de två breda gatorna äro de partier viktigast som utgöra delar av härvägen, d. v. s. de gatudelar, som genom portarna stå i förbindelse med »de alfare Lande- och Befestningsvejene«.

Det är förvånande att dokumenten genomgående tala om »torget« (torffuitt) i singularis, då gatuarbeten äro på tal under de första åren. Så i en skrivelse av 26. april 1617 och i en skrivelse, som gällde kanalen »genom Torvet«³⁰). Torgets betydelse markeras efter samma självklara överordningsprincip, som gäller för gatornas gradering i huvudgator och smalgator. Lilla Torg, »Hestetorv«, betyder i förhållande till det egentliga »Torget« nästan vad »bagstredet« innebär i förhållande till »gaden«. De två i stadsplanens rutnät utsparade fyrkanterna, i storlek motsvarande proportionen 3 : 4, ligga var för sig »centralt« mitt emellan vallarna i längdriktningen. Huvudgatorna omrama dem båda utmed tvenne sidor, men tyngdpunkten är så övervägande förlagd till det egentliga Torget, att man klart uppfattar dess representativa karaktär. Här förläggas i planen de viktiga kvarter, som med hörn eller sidor skola tangera stadens förnämsta plats. Om antagandet att grundens beskaffenhet varit avgörande för kyrkans läge är riktigt, torde Stora Torgets läge ha beräknats så nära kyrkplatsen som den geometriska planen tillät. Ett försök till platsgruppering och koncentration är därmed gjort utan att »idealstadens« schematiska villkor uppfyllas.

»Kongl. Maytt's hus« kallas i dokumenten den anläggning som redan 1615 börjar anläggas i Christianstad på den stora tomten öster om torget. Det är svårt att avgöra, om den grund, som lades av David Nyborg och för vilken han enligt kontrakt skulle lyfta 900 Rdl.³¹), ursprungligen var avsedd för en förnämligare byggnad åt kungen eller om »Kongl. Maytt's hus« helt enkelt var den första beteckningen för den kungliga stallbyggnaden i staden. Den vid Stortorget belägna östra kvadraten, som klart avgränsas på ett kopparstick av år 1676, heter där »Königsplatz« och dess enda angivna byggnad har beteckningen »der Stall«. Det är tydligt att platsen icke är arkitektoniskt utformad på ett sätt som motsvarar det anspråksfulla läget. Då kungen 1629 klagar över att Christianstad låg

»halvfärdigt«, gällde väl hans tankar icke minst den kungliga platsen framför torget. I ett riksrådsbetänkande 5. september 1629 heter det bl. a. om Christianstad: »där också allaredan ett hus skall finnas som till ett stall förut var uppsatt och nu till munition och proviant bliver använt«.

Tyghuset, det forna stallet, som på en grundritning i Fortifikationsarkivet från år 1746 visar 3 ingångar åt väster och en åt baksidan, utgör än i dag stommen i det s. k. tyggårdskomplexet.

Grunden är lagd med stora, omsorgsfullt lagda gråstensblock av samma höjd som det översta stenskiftet i kyrkans grund (40 cm). Muren visar på 3 sidor icke mindre än 4 olika sorters tegel över varandra. De nedersta skiften närmast stengrunden överensstämman i mått och typ med kyrkans tegel i renässansförband (26 × 13 × 9 cm). Det brutna taket liknar Norra Kasernens (uppförd 1767) och tillkom samtidigt med att hela tyggården kringbyggdes med enhelliga flyglar (rivna 1913–15). Hela detta för militärstaden viktiga komplex utformades sålunda under olika etapper. Under Christian IV's tid blev endast det s. k. stallet uppfört. Enligt kontrakt skulle ju David Nyborg ha 900 Rdl. för att lägga »fundamentet« till det hus, kungen ville låta uppbygga på Allö i Skåne³²). 6. maj 1616 behövs för stallet en mängd timmer³³). Snickeriarbete för dörrar och fönster utföres nästa år av Claus Henrichson, »snidker« i Christianstad³⁴). På de svenska kartorna från 1600-talets mitt får byggnaden ifråga hela Tyghuset. Något annat större hus markeras ej på den stora tomt³⁵). Under svensk tid uppföras till en början smärre fristående byggnader, tills planen av år 1746 visar en reguljär fyrsidig anläggning. Bristen på militära byggnader i Christianstad under dansk tid berodde dels på att kyrkan krävde huvudparten av kunnigt byggnadsfolk, dels på den stora penningbristen. Drastiskt avspeglas rivaliteten mellan kyrka och fästning till den senares nackdel, då man i en notis får veta, att fästningens krutförråd förvaras i kyrkan. *Kyrkbygget gynnas på bekostnad av andra viktiga byggnadsuppgifter*, men på helgedomen överlättes då också en del av militärstadens tunga.

Kyrkan, stadens märkligaste byggnad, började byggas 1618³⁶). Kontraktet med David Nyborg är daterat 13. december 1617. Grunden lades följande år (Afb. 73). Arbetet med sockeln drog ut på tiden, därför att man var tvungen att hugga en fjärde rad med sten att lägga ovanpå den ursprungligt tänkta sockelhöjden³⁷). Den antogs nämligen bliva för låg, då gatuhöjningen i staden, som nu pågick som bäst, hotade att nå för högt på muren av kyrkan³⁸). En sådan detalj i kyrkans byggnadshistoria visar tillfullo hur *staden* tänktes som en helhet, vars delar byggdes efterhand men under ständigt aktgivande på helhetskravet. Kyrkans byggnadshistoria, som ej kan närmare beröras i denna uppsats, når en viss avslutning 1626, då

kyrkans yttre står relativt färdigt. Årtal å gavlar och portalar äro: å huvudportalen i väster 1618, gavlarna 1622, södra och norra portalerna 1626. Kyrkan har enligt av ålder bruklig sed fått sin huvudriktning i öster—väster. Denna huvudaxel står icke i något sammanhang med stadens axelsystem. Ingången i väster nära intill fästningsvallen utgör minst av allt någon slutpunkt för ett monumentalt perspektiv. En enda gata, det obetydliga »Klokkerstredet«, nuvarande Teatergatan, leder fram till kyrkan på ett sätt som kan innebära ett medvetet drag i anläggningen. Största delen av gaveln och ett av de stora fönstren å norra sidoarmen bilda slutperspektiv i denna gatas mynning. Man är dock icke fullt övertygad om att effekten beräknats från början. Däremot har kyrkans närhet till Stora Torget givit anledning till en majestätisk utsmyckning av korgaveln. Överst på denna med ansiktet vänt mot Torget och staden står den välsignande Kristus. Petrus och Paulus flankera på avsatser längre ner, på ömse sidor om Kristusgestalten³⁹) (Afb. 72). Även andra gavlar på kyrkan äro försedda med skulpturer, södra och norra tvärskeppsgaveln med allegoriska figurer, föreställande medborgerliga och kristliga dygder, men korgavelns gestalter överbjuda de övriga i betydighet. Korgavelns från Torget synliga sida får också en praktisk betydelse genom sin urlavla, omnämnd redan i kyrkans byggnadskontrakt av år 1617⁴⁰).

Torget och kyrkplatsen som stöta till varandra i ett hörn, likt schackrutor av samma färg, stå sålunda i ett visst spänningsförhållande till varandra på ett sätt, som icke har någon motsvarighet i staden för övrigt. Den front som vunnits vid Stora Torgets sida, om intentionerna som syftade mot ett »Kungens hus« hade fullföljts t. ex. i en slottsanläggning med flyglar, fick en viss ersättning i den mäktiga aspekten i diagonalriktningen.

Kyrkan utgör »Die Stadtkrone« som dominant i stadsbilden (Afb. 68). Bevarade bilder, även fotografier från början av 1800talets senare hälft, innan de höga, flervåniga husen söder om kyrkplatsen uppförts⁴¹), visa hur mäktigt byggnadskroppen reser sig över stadens hus. Förövrigt är icke kyrkans *läge* olik t vissa medeltida kyrkors i reguljära stadsanläggningar före renässansen. Så som kyrkplats med ett hörn tangerar en central plats i Christianstad är det lätt att finna paralleller. Montpazier i Sydfrankrike, grundlagd 1284, uppvisar en rektangulär stadsplan med torg och kyrkplats förlagda på ovan angivet sätt⁴²). En betydelsefull skillnad existerar dock. En arkitektonisk relation mellan de båda platserna är icke förhanden i Montpazier. I Christianstad pockar kyrkans kor på uppmärksamheten från människorna på torget. Den schematiska utsparningen av vissa rutor i schackbrädet ger i och för sig icke någon anledning till utpekande av egenartade drag i stadsbilden. Men då en viss relation spåras

mellan rutorna och en »point de vue« kan upptäckas, som innebär ett medvetet utnyttjande av läget, är man böjd att fästa lika stor vikt vid ett sådant drag som exempelvis vid en fullkomligt symmetrisk anläggning med orubblig mittaxel. Kyrkan i Christianstad med sin traditionella orientering smälter sålunda samman med staden efter andra lagar än de rent geometriska. Kyrkan i Christianopol däremot tvingas hårdhänt in i det geometriska systemet, utan att den släpper sin väst-östliga orientering, på så sätt att långhusets gavelmurar ledas utefter gatusträckningen, som dock icke är vinkelrätt mot kyrkans längdmurar. Därigenom komma murarna att stå i sneda vinklar mot varandra. Konflikten mellan tradition och radikalism kan knappast få en skarpare tillspetsning. I Christianstad står kyrkan på ett helt annat sätt fri och plastisk vid sidan om det geometriska systemet men dock harmoniskt anslutande sig till helheten.

Vid en analys av den i *tomter* indelade planen (Afb. 71) frapperas man av dess klara och schematiska läggning. Om man undantar Kyrkplatsen, Tyggårdsområdet och den ända inpå 1720-talet obebyggda *rådhusomten*, kan man räkna ända till 188 st. rektangulära tomter. Platsen för skolan⁴³), norr om kyrkplatsen mellan Vallgatan och det gamla »Klockerstredet«, platsen för prästgården, också norr om kyrkplatsen men på östra sidan om klockerstredet, Heliggeisthospitalet⁴⁴) i stadens sydöstra del och de på andra sidan om den gamla »Heliggeist Bagstredet« befintliga »De Fattiges boder« äro ej markerade på den summariska planen. Bredden på de likformigt ställda rektanglarnas kortsidor mot gatan är på planen ung. 4 »roder« efter den skala som meddelas på bladet. De mot torgsidorna vända tomtsidorna, t. ex. den blivande rådhusomten mitt emot Tyggården, äro något bredare. Man kan i stort sett återfinna tomtindelningen från den äldsta planen (Afb. 71) i tomtkartan från 1671 (Afb. 74). Åtskilliga tomter äro klyvda eller hopslagna, dessutom kommer ännu ett lager med tomter utanpå de utmed norra vällen befintliga, yttersta tomterna i äldsta planen. En ingående jämförelse mellan dessa båda tomtkartor samt en tomtkarta från 1782 visar tillfullo hur det strama rutnätet i tomtdispositionen icke rubbas i sina huvuddrag, trots att man redan tidigt började sönderdela och på nytt hopfoga smärre tomtdelar.

Sättet för *tomternas uppdelning i olika smärre gårdselement* sker efter olika principer. Husägarna kunna avdela ett parti till »hyrehus« eller sälja en hälft till en nyinflyttad hantverkare. Det stora tomtutrymmet tillvaratages på de mest skilda sätt, men dock efter likartade grundvillkor. Afb. 75 visar 4 stycken tomter vid »Syndre Gaden« (nuv. Västra Storgatan), vilka förblivit ostyckade alltsedan 1600-talet. Ritningen är från 1776 och en medföljande »Ritningens uttydning« omtalar att E. F. G. H. äro mer eller mindre reparerade korsvirkeshus, av vilka G. och H. ha »Gammalt

Korsvärk«. Så som gårdsutrymmet disponerats av dessa hantverkare och borgare har det säkerligen i stort sett också brukats av tidigare innehavare, även om de olika verkstadshusen, vagnsskjulen och fähusen varierats. Köken ligga i alla fyra husen anslutna till huvudlängan på likartat sätt, och även i andra avseenden märks en standardisering, som tvingats fram av läget mellan en huvudgata och en bigata.

En mängd olika behovstyper för gårdsutrymmen och hus ha framvuxit i Christianstad, allt efter läget vid olika gator. Som allmän regel kan iakttagas, att behoven automatiskt inskränkas ju närmare husen byggas vällen. Många tomter voro föga begärliga i stadens periferi på grund av sumpigare marker. Vi minnas, att »landhöjningen« fortgick i staden efter principen »de stora gatorna i första rummet«. Afb. 76, som vill ge en schematisk framställning av höjdproportioner i Christianstad, borde egentligen visat en buktande marklinje med gatorna på något olika höjd. Kyrkan intar det högsta läget på den fastaste grunden, men efterhand har en utjämning över hela staden skett, åtminstone så att differenserna numera äro ganska omärkliga. A. och B. i genomskärningen visa huvudgatornas ungefärliga mått i förhållande till ett par måttgivna hus av 1600-talstyp. X visar höjden av ett hus, daterat 1640, beläget vid Stora torgs nord-östra hörnspets⁴⁵). Det är visserligen i hög grad moderniserat men ett brandförsäkringsbrev från 1837 omtalar stenhusets längd, bredd och höjd (50 $\frac{1}{2}$ fot — 24 fot — 26 fot) samt höjd från takbjälke till takås (14 $\frac{1}{2}$ fot). Y visar proportionerna på huvudlängan i tomten norr om rådhusomten. Huset, ett typiskt 1600-talshus med överkragning, är numera rivet. Måtten utgöra enl. brandförsäkringsbrev 20. juni 1828 längd 30 aln. — bredd 12 $\frac{1}{2}$ aln. — höjd till taket 11 aln.⁴⁶). Andra mått äro angivna efter typiska en- och tvåvåningshus i staden. Flera tvåvåningshus vid smalgatorna uppvisa lägre höjder än motsvarande vid huvudgatorna. Möjligen kan en kunglig befallning att i största möjliga utsträckning bygga tvåvåningshus ha bidragit till stundom små mått i smalgatornas tvåvåningshus. 1624 få borgare som bygga hus 2 loft höga åtnjuta skattefrihet en tid framåt⁴⁷).

Beträffande *de Fattiges bodar* synes åtskilligt tyda på en karakteristisk radhusbebyggelse av envåningsstugor, 12 stycken med kök och ett rum⁴⁸). Enghoff omtalar, att dessa bodar donerats till staden av en major Evert Hellman, »enligt vad en länge bevarad i trävirket inhuggen inskription visste att berätta«. Sålunda ägde Christianstad i liten skala motsvarigheter till Nyboder i Köpenhamn. Profilen i Afb. 76 rymmer i sitt schema olika grader av bebyggelsestandard. Christian IV's logiska stadsplanesystem kunde uppbära ett levande helt av över- och underordnade delar och utgjorde i sin klara struktur en normgivande faktor, som fortlevde långt efter det nyare tider kompletterade systemet med andra tillsatser. Klassi-

cismens puts betäckte under 1700-talet mångt äldre korsvirkes-hus, och det är denna putsarkitektur som ger Christianstad dess prägel. Men de gamla kartorna ljuga icke, då de berätta om en markindelning, som går tillbaka till grundläggningstiden, och grundmurar som endast blivit omklädda i senare tid. »Uden de rummelige Byggegrunde vilde Rokokoens og Nyklassicismens Grundmursfaçader ikke have faaet Plads til at udfolde sig. Og med Nyboder som Mellemed blev Bindingsværket Stammøder til Nutidens Rækkehuse«⁴⁹). Christianstad erbjuder en rikt studiefält i detta avseende och kan uppvisa enastående exempel på rationella byggnadsformer, som främst inspirerats genom den normgivande stadsplanens logiska struktur.

Folke Holmér.

YSTAD

VID den skyddade åmynning, där vägen längs Skånes sydkust mötte vägen längs ån från norr, fanns den korsning och den hamn, som utgjorde förutsättningarna för staden Ystads uppkomst. Några uppgifter om dess tillkomst finnas icke, men Mariakyrkans arkitektur visar, att orten redan vid 1100-talets slut måste ha varit av en viss betydelse¹).

Dokument, kyrka, kloster, bevarade profanhus och ålderdomliga drag i stadsplanen låta oss ana blomstringen under medeltidens olika perioder, men en undersökning visar, att också renässansen varit av betydelse för stadens byggnadshistoria.

Den medeltida stadsplanen är vackert bibehållen²).

Parallellt med stranden löper den gamla handelsvägen, Stora Östergatan, Stora Västergatan, och i stadens centrum mottar den tillfartsvägen från norr. Ett studium av kartmaterialet lockar till antagandet, att Klostergatan ursprungligen varit den viktigaste av lederna från norr till söder. Den följer på något avstånd ån och står i förbindelse med den. Den mottar vidare små snett inställda gator, Klostergränd, Tjappgränd, som äro att betrakta som genvägar dels till Mariakyrkan, dels till stora Östergatan. Vidare ligger klostret med dess anor från 1200-talet samt Tvättorget, som av många skäl måste tillhöra stadens äldsta partier, vid Klostergatan. Slutligen fortsätter Klostergatan direkt under namn av Hamngatan förbi korsningen ner till vattnet och bryggan. Dessa omständigheter tyda alltså på, att Klostergatan vuxit upp ur en ursprunglig infartsväg från norr. Stora Torget, vid vilket rådhuset med dess bevarade källare med gotiska 1400-talsvalv ligger, har då uppstått just i korsningen mellan huvudgatan i riktningen norr-söder och huvudgatan i riktningen öster-väster (Afb. 78).

Jämte Klostergatan spelar Stora Norregatan en viktig roll som huvud-

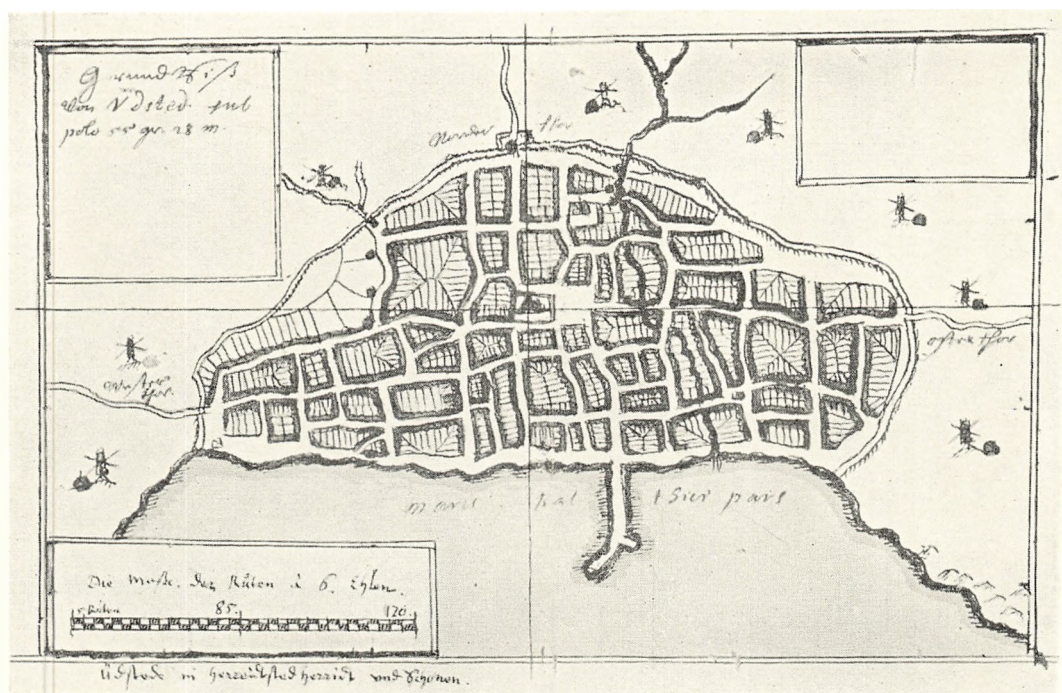

Afb. 78. Karta över Ystad, ca. 1900. Skala 1:10000. Efter Gamla svenska städer.

led i nordsydlig riktning. Johan Mejer markerar detta fullt tydligt på sin 1600-talskarta³) (Afb. 79). Kartmaterialet visar, att den då icke stod i direkt förbindelse med vare sig Stora Västergatan eller torget. Den utmynnade norr om kyrkan och kyrkogården, och här fick resenären vrida mot öster och passera både kyrka och rådhus innan han nådde torget. Gatan hör alltså icke organiskt samman med det framvuxna gatunätet, utan verkar anlagd och medvetet inriktad mot Mariakyrkan. Om man i stadsplanen vill söka urskilja ett regelmässigt, anlagt parti, måste man stanna inför just denna gata och kvarteren däromkring⁴).

Sådan tedde sig i stora drag stommen av medeltidens stad, och den består ännu. Men på många punkter medförde 15- och 1600-talet förändringar av betydelse, och i två fall ingrepo därvid renässansens konungar. Första gången skedde detta vid rådhusets ombyggnad under Frederik II's tid. Andra gången skedde det, när Christian IV lät befästa staden.

I *Christian IV's befästningskedja* infogades tre nu tynär helt försvunna grundmurade stadsportar, och utom som led i befästningsanläggningarna äro de av intresse, därför att de visa konungens ställning inför den medeltida stadsplanen. Av portarna lades som av kartorna framgår den ena vid Stora Östergatans, den andra vid Stora Västergatans mynning. Den tredje porten placerades vid Stora Norregatan. Den inledande översikten

Afb. 79. Karta över Ystad av J. Meyer 1655. Skala 1:10 000.

Det Kgl. Bibliothek.

av stadsplanen har velat visa, att det i detta tredje fall fanns två punkter att välja på: Stora Norregatan och Klostergatan. Det är betecknande, att Christian IV's fortifikationstekniker föredrogo den raka, mot kyrkan inriktade gatan framför den mera slingrande Klostergatan. Att Stora Norregatan först genom denna åtgärd skulle ha fått karaktären av huvudgata, torde däremot vara mindre troligt.

Portarna ingingo i den av Christian IV planerade befästningskejdan. I tre kungliga brev behandlas den⁵). Den 1. juli 1616 får länsmannen på Malmöhus en uppmaning att se till, att borgarna i staden förbättra och vidmakthålla portarna i Ystad. Den 11. juni 1624 tillkännagiver konungen sin avsikt att låta befästa staden: »Endvidere skal han lade Ystad fortranchere og give Kronens, Adelen og de geistliges Bønder deromkring Tilhold om at udføre Arbejdet, saaledes som det bliver avstukket af Kongens Ingeniør«. I det tredje brevet – av den 14. juni 1624 – preciseras denna order närmare: »Kongen, der vil lade Ystad og Helsingborg gøre faste med Tranchéer, saa de i nogen Maade kunne forsvare sig mod et hastigt Anløb«. Ingeniören nämnes icke, men eftersom Poul Byssers änka 1632 har pengar tillgoda för arbeten vid Ystad, är det säkerligen han som åsyftas⁶) (Afb. 80).

Av desse tre brev framgår, dels att det under Christian IV's tid fanns stadsportar i Ystad, dels att staden trots detta var ur stånd att försvara

Afb. 80. Grundretning af Ystad af C. Stobæus 1698. Maal 1:10000. Modern kopia.

Upsala Universitetsbibliotek.

sig och alltså saknade genomförd befästningskedja, dels slulligen, att Christian IV hade för avsikt att befästa staden. I någon mån förverkligades dessa avsikter. Ett citat ur den officiella rapporten till Carl X Gustav år 1658 bevisar detta: »Ystad, en vacker bebyggd ort och af tämmeligen välbehållit folk; Konung Christjern hade tillförne ärnat honom låta fortificera, hvarför ännu synes några små omkullfallne vallar; och vackre murade portar«⁷⁾. Uttalanden i Bæijers Beskrifning öfver Ystad, 1795⁸⁾, bestyrka detta: »Udj Konung Christian den 4des tjd utstakades stadens storlek medelst 3ne stycken grundmurade och hwälfde Portar, wilka alltsedan utgjort dess rymd; af dessa Portar jemte utsatte stenar tycks vara ämnat till en mur omkring staden men dessa stenar hafva sedermera blifvit osynlige och kanske till annat behof nyttjade«.

Båda källorna hänföra de tre stadsportarna till Christian IV's tid och man vågar kanske därför antaga, att konungens namnchiffer här som i

grannstaden Malmö krönt dem. Portarnas läge har redan omnämnts. I stadens äldsta räkenskaper från 1633⁹⁾ förekomma de gång på gång under namn av Öster-, Väster- och Norreport. En beskrivning av dem finns i Linnés Skånska resa: »Tullportar äro tre, Östra, Västra och Norra, alla grundmurade i fyrkant, med bombfria hwalv och styckepluggar«. Som Bæijers framställningar visar stodo de kvar ännu 1797, men ha senare rivits. Någon avbildning är icke känd.

I rapporten av år 1658 nämndes även spår av *vallar*. I en bouppteckning av den ¹⁸/₂ 1633¹⁰⁾ förekommer uttrycket »östan for wallden«, och på Mejers karta markeras denna vall fullständigt. Den går längs hela landsidan av staden. Ännu på ett 1759 års karta¹¹⁾ löper »wallen mellan öster och norr«, och till våra dagar ha ytterligt små partier i Norra promenaden bevarats.

Dessutom synes staden under 1600talet åtminstone delvis ha varit omgiven av vatten. Den 5. juli 1634 nämnes den i stadsräkenskaparna »den Östre Windelbroe«, den 31. juli 1636 »den steenbroe uden for Östre port«, den 31. maj 1636 förekommer uttrycket »for Nörre port paa Windebroen« och den 22. maj 1637 »Windelbroen wed Nörre Port«. Härav framgår, att *åtminstone vid portarna funnits gravar*, över vilka vindbryggor lett. Längs stadens västra sida löper ännu enligt sena kartor en bäck, men i övrigt markeras varken på Mejers eller Stobei kartor någon vallgrav. Ej heller talas därom i rapporten av år 1658.

Av de officiella ingrepp, som företogos i renässansens Ystad, finnes numera knappast spår kvar. Däremot återstår ännu mycket av den enskilda bebyggelsen, och dess betydelse för stadsbilden är enastående.

Nils Gösta Sandblad.

MALMÖ

DEN äldsta skissen över Malmö är från år 1586¹⁾. Den äldsta fullt tillförlitliga kartan är från år 1652. Båda visa det Malmö, som vuxit fram under 13-, 14- och 1500talen, och vars allmänna grunddrag först under 1600talets senare del ändrades.

Medeltidens stad låg i en halvcirkel vid havet. Längs stranden gick huvudgatan, som ursprungligen vidgade sig till ett torg norr om Sankt Petri kyrka. Mellan kyrkan och detta torg låg ända in på 1500talet stadens rådhus²⁾, och förbi kyrka och torg ledde Kalendegatan, som kan ha utgjort en gammal huvudled, ner till stranden. Den markeras under namn av »Calentstrede« kraftigt på 1586 års skiss. Vid dess norra mynning ligger ett stort strandtorn. I stadens östra del gå ett par gator – särskilt Rundels-

gatan — i en båge från centrum ut mot den omgivande befästningskedjan. Deras riktning är ursprungligen betingad av terrängen — de skära på snedden en ås — men de ha utnyttjats vid anläggandet av den fyrkantiga Herr Clausis rundel, som enligt stadsräkenskaperna i Malmö stadsarkiv är uppförd år 1586. *Det är alltså icke stadsplanen som här rättat sig efter befästningarna utan rundeln, som placerats med hänsyn till gatunätet.* Stadsplanens västra del är mera schackbrädsliknande.

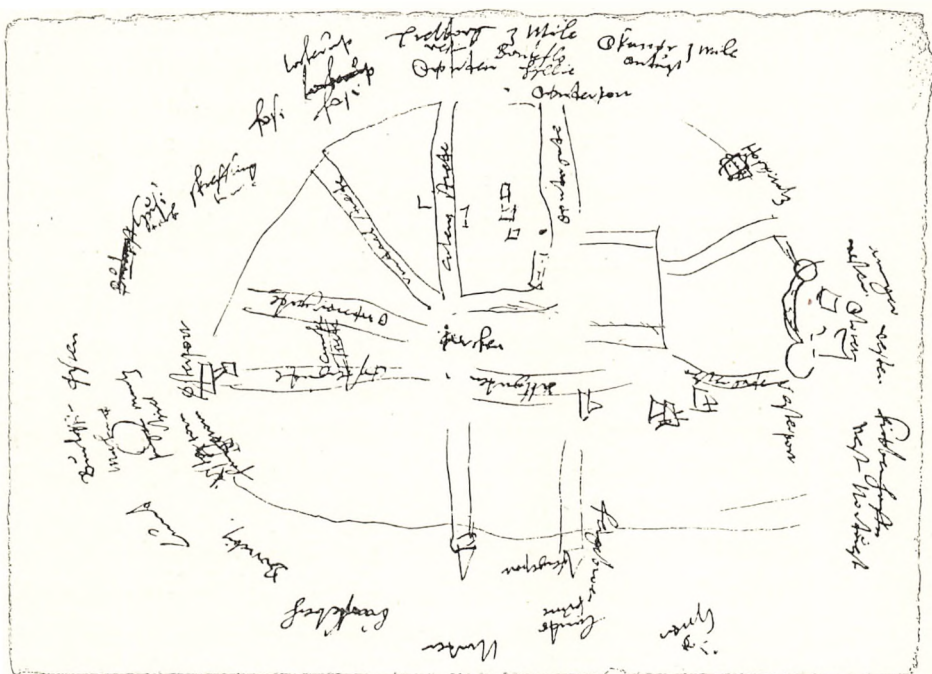
Det är den medeltida sjöstadens allmänna grunddrag, som här gå igen. Man behöver icke gå längre än till grannstaden Ystad för att återfinna formen, huvudgatornas sträckning, torgets, rådhusets och kyrkans plats.

Denna stadsplan har under 1500talets förra del genomgått stora förändringar. Med kunglig hjälp utstakas redan före 1500talets mitt Stortorget, och vid dess östra sida lägges det rådhus, som markeras på 1586 års skiss och vars tunnvälvda källare ännu finns kvar³). Stadens centrum flyttas därmed till torget och dess uppfartsväg, Södergatan, och följden härav blir att under Christian IV's tid den förnämna privatbebyggelsen samlas hit (Afb. 81).

Skissen av år 1586 samt åtskilliga dokument⁴) visar, att det Malmö, som Christian IV mottog, var starkt befäst. På landssidan omgavs staden av vall och grav, som gingo i en halvcirkel i stort sett från nuvarande Drottningtorget, förbi Södergatans mynning vid nuvarande Gustav Adolfs torg, och fram till slottets sydsida. Vid Rundelsgatans mynning låg som nämnts Herr Clausis rundel, vilken givit sitt namn åt den dit ledande gatan. Tre stadsportar funnos. De markeras på skissen av år 1586 och kallas Öster-, Söder- och Västerport. Anslutet till befästningens västra del låg Malmöhus. Den oppositionställning, i vilken slottet tidigare stått till staden, har vid denna tid försvunnit, och slottet är nu ur fortifikatorisk synpunkt att betrakta som den starkaste punkten i stadens befästningskedja⁵).

I många avseenden har Christian IV ingripit i den betydande och väl befästa stadens historia. Framför allt visar en åtgärd, vilken vikt han lade vid stadens utveckling: genom ett öppet brev av den 19. april 1619 upphävde han Trälleborgs handels- och stadsrättigheter och hänvisade dess borgare till Malmö⁶). Detta brev visar hur radikalt konungen ingrep för att göra Malmö till Sydskanes centrum, och åtgärden utgör ett fullföljande av de strävanden som förut tagit sig uttryck i konungens försök att göra staden till en stark fästning.

Under Christian IV's förmyndartid förstärktes och förbättrades befästningen på så gott som alla punkter. I sex brev under åren 1586—94 anslår K. Mjt. för olika långa perioder halva kronans tull och accis att användas till stadens »befestning med wold, mure, rundeller, graffuer och

Afb. 81. Malmö. Bläckteckning. 1580-talet. Skala ca. 1:10 000.

Det Kgl. Bibliotek.

andenn god nyttig och bestendig byggning⁷⁾. Mera i detalj kan man följa dessa förändringar genom ett studium av stadsräkenskaperna i Malmö Stadsarkiv. Man finner då, hur genom successiva förstärkningar den befästningskedja växer fram, som ger sin prägel åt Peder Byssers karta över Malmö av år 1652.

Räkenskapsåret 1588–89 påbörjades »Östreports Bygning med Mur, Hwelffning och andet merr«. Sten forslas från gamla byggnader på Stora Torget, timmer anskaffas till »Pollwärk« och murmästaren arbetar på den »lange store hwälfning«, det vill säga själva porten. År 1600 heter det i räkenskaperna: »Giffuit hanns maler for Kongens och Dronningens waaben att male offuer österport«. Kartan från 1652 visar, att vallen på denna punkt vidgade sig till en bastion. Från denna gick en bro över graven till en yttre ravelin.

Vidlyftigare voro arbetena på Söderport, som byggdes efter samma schema som Österport. Här lades ytterligare, som flera kartor visa, två små raveliner på ömse sidor om bron, och bastionen begränsades inåt av ett pallisadverk, genom vilket själva bron ledde. År 1592 började materialet anskaffas, och 1594 omtalas »Bekostning på thend Grundwall, som er lagd til ene Rundel adt fundere och Legge for Synderport«. Från Köpenhamn flyttar »Mester Bernt Böggemester«, som skall leda arbetet. Det dröjer emellertid innan allt är klart. I räkenskaperna för år 1610

skriver stadskämmären Christen Jacobsen Nold: »Denn 19. May Reiste ieg till halmstade efter Borgemester och raadhs befalning haffde Dingmand murmester met sig, at skulle bese bygningen, huorledis portene der war Schickit, huorefter *Syndr port* skulle fundris, kostit som effterfølger«. Bland resekostnaderna upptagas: »for 14 pottes Win, bleff fordrucken met M:hanns, kongens Byggmester«, Nästa år uppsattes de i Köpenhamn förfärdigade siratliga stenornamenten samt tavlor med de kungligas namn och vapen.

Kring Västerport, som låg omedelbart under Malmöhus vallar, har av kartorna att döma däremot inga förstärkningar behövts.

Samtidigt med dessa arbeten har också graven förbättrats och breddats kring hela staden och vallen översetts. Därvid har 1589 delvis använts ett nyuppfunnet bröstvärn.

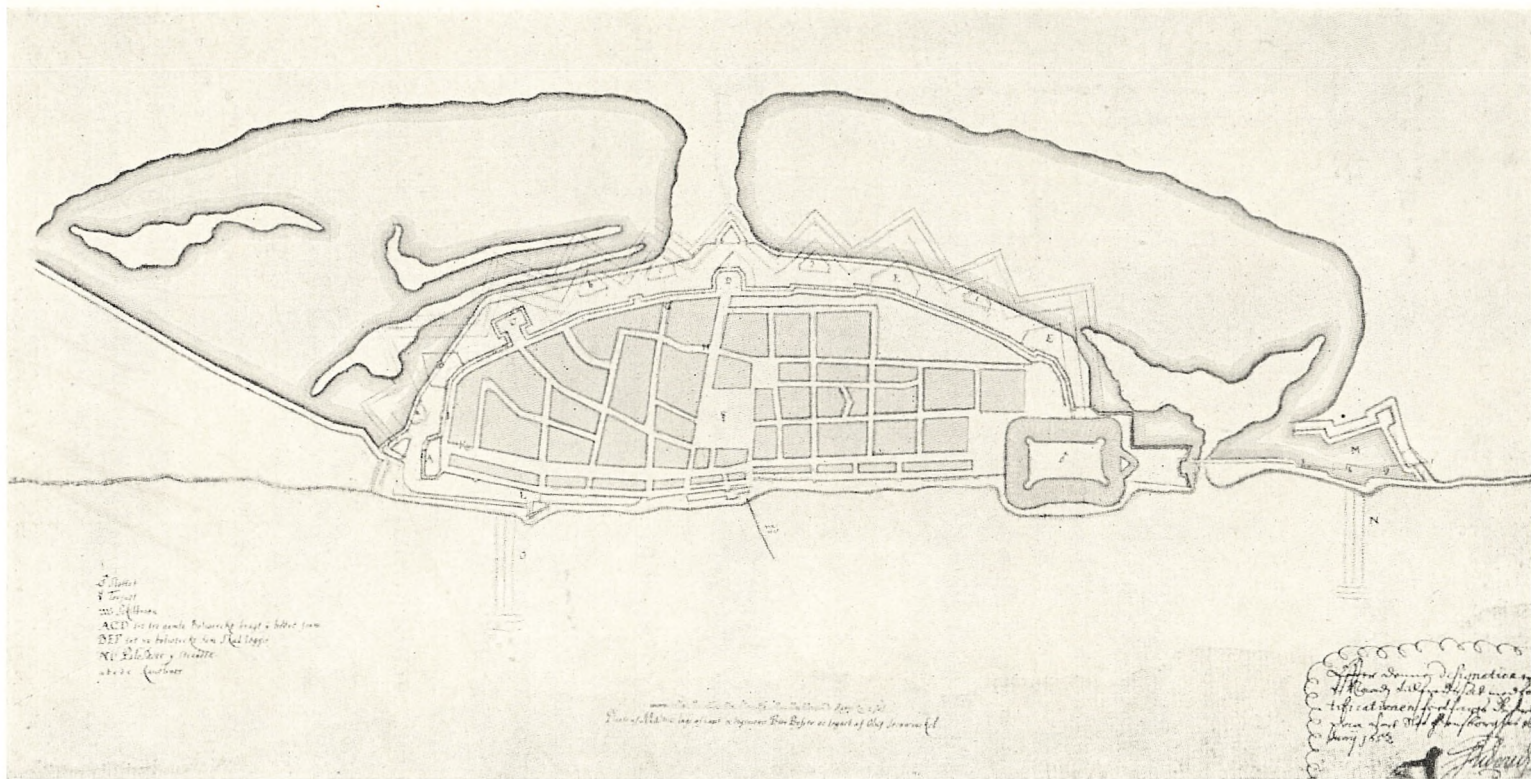
Efter det att dessa reparationer omtalats, tiga dokumenten till år 1624. Detta år får Sivert Grubbe en kunglig uppmaning att se till stadsportarna⁸) och i ett annat brev talar konungen om iståndsättande av *vall och grav så som hans ingeniör avsluckil det*. Samma år omtalas i Malmöhus Len Regnskaber, att Abraham de la Hay varit i Malmö för att fortificera slott och stad. Några större åtgärder vidtoges emellertid icke.

Först åren 1644–45, då Västersluss tillfölje erfarenheter från svensk-danska kriget förstärktes, sker — enligt stadsräkenskaperna — *nya förändringar av vikt*. Mellan stranden och sumpmarkerna söder därom löpte västerifrån mot Malmöhus en smal landsremsa. För att hindra ett fientligt framträngande avspärras nu denna väg med et långt framskjuten skans, bestående av hel- och halvbastioner, förenade av kurtiner. Dessutom nedslås i vattnet både här och utanför försvarsverkens östra slutpunkt dubbla rader av pålar, avsedda att förhindra ett flankanfall från sjön. Under denna tid leder Oluf Steenwinkel, son till Hans d. y., befästningsarbetet i Malmö⁹).

Med dessa åtgärder få Christian IV's befästningsarbeten i Malmö anses vara avslutade. Några större nyanläggningar ha icke behövts, men *den gamla befästningskedjan har på nästan alla punkter förändrats och förnyats*.

Det visade sig emellertid snart att denna metod var otillräcklig. År 1652 godkände Frederik III ett nytt befästningsprojekt utfört av Peder Bysser. Ritningen är uppgjord av Oluf Steenwinkel, som då var konduktör i Skåne (Afb. 82).

Det nya förslaget avslöjar den gamla befästningens brister. Ett system med tio bastioner har ersatt den gamla vallen, och kravet på flankeringsmöjligheter har därigenom allsidigt tillgodosetts. På hela sträckan Söderport—Malmöhus fanns förut icke någon möjlighet till flankering, och på

Afb. 82. Karta över Malmö med förslag till befästning. »lagt af Capit. oc Ingenieur Peter Bysser oc tegnet af Oluf Steenwinckel. Godkänd av Frederik III År 1652. Skala 1:10000. Kungl. Bibliotek Köpenhamn.

befästningskedjans andra hälft kunde enbart Herr Clausis rundel med sin egendomliga form knappast giva något effektivt skydd.

Peder Byssers plan blev påbörjad, men blott på enstaka punkter. År 1658 blev Skåne svenskt, och det blev svenska fortifikationsofficerare, som kommo att ge Malmö dess sista befästningskedja.

Nils Gösta Sandblad.

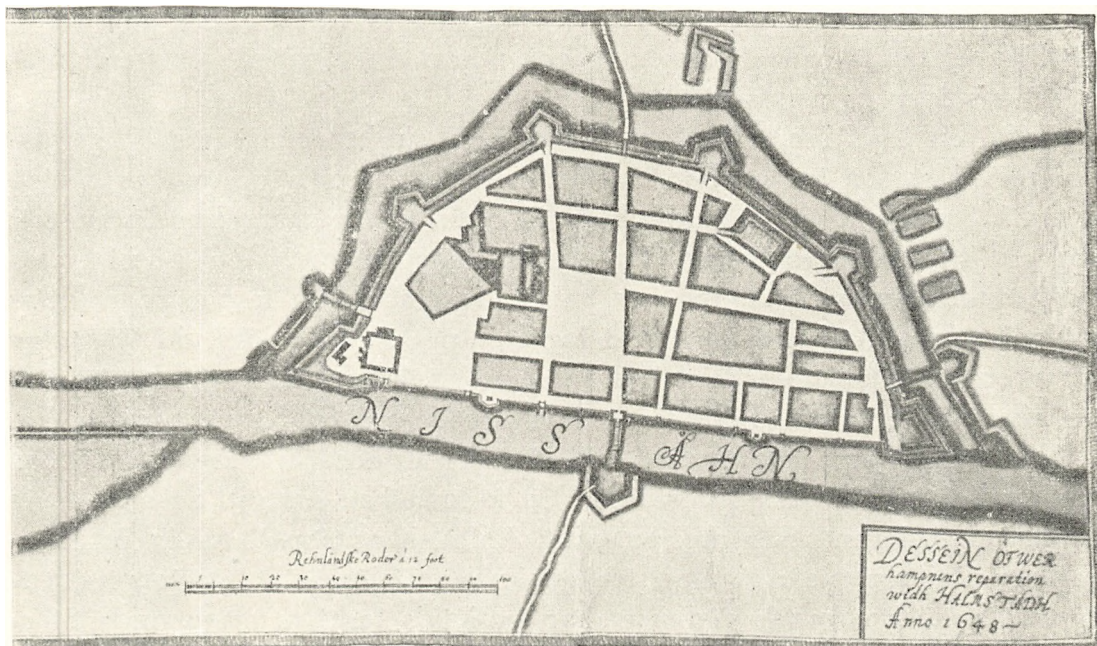
HALMSTAD

BLAND de befästa platser, som enligt Fredrik II's plan skulle bilda en stark gränsvakt mot Sverige, intog Halmstad i viss mån en särställning. Utan någon fortifikatoriskt stark position och utan någon fästning, som kunde bilda befästningarnas kärna, tyckes Halmstad ha varit föga ägnat att skydda Halland från svenska inkräktare. Men den fortifikatoriska lämpligheten spelade i detta fall en ringa roll, den pådrivande orsaken var fastmer stadens merkantill och strategiskt oerhört viktiga läge. Redan i äldsta tider torde här två stora handelsvägar ha mötts. Det var den långa vägen längs västkusten, som förenade Norge med Skåne och så den icke mindre viktiga s. k. Nissastigen, som från Jönköping ledde ned till Nissans mynning. I en bro över Nissan förenade sig Nissastigen med kustvägen, och det var vägskälet och bron, som framför allt skulle skyddas mot angrepp.

Troligen ha befästningar funnits på platsen ända sedan brons tillkomst. Att döma av ett brev till konung Kristoffer från Jacob Erlandsson låg vid mitten av 1200-talet på Halmstads nuvarande plats ett fäste och med hänsyn till broövergångars och vägskäls benägenhet att framkalla bebyggelse ha vi all anledning att tänka oss, att det redan på denna tid fanns ett mindre samhälle på platsen. Hit flyttades sedan – under 1300-talets första hälft – den egentliga staden Halmstad, som förut legat längre upp vid Nissan¹). Det förefaller troligt, att såväl fästets som stadens förläggande hit stod i samband med att man vid detta ställe nyligen fått en bro över ån.

Halmstads ursprungliga karaktär av handelsstad framgår med all tydlighet av dess läge. Vägskälet vid bron bildar en idealisk marknadsplats och vi veta, att stora marknader under medeltiden ägt rum i Halmstad. Härtill kommer att Nissan var någorlunda segelbar upp till staden, bortsett från ofta ganska besvärliga sandbankar. Halmstad torde alltså redan under medeltiden varit såväl marknadsplats som hamnstad (Afb. 90).

Det område strax norr om Nissans mynning, på vilket Halmstad utbreder sig, består av plan, sandig mark utan urbergsformationer. En liten ojämnhet i terrängen nämnes i en notis från 1400-talet. Det är den s. k. Klingbacken mellan torget och slottet. Denna märkes delvis ännu, men torde ha redu-

Afb. 83. »Dessein öfver hamnens reparation widh Halmstadh Anno 1648«. Den äldsta tillförlitliga kartan öfver staden, som här framträder sådan den öfvergick i svensk besittning. Mellan Norra bastionen (t. h. på kartan) och Södra bastionen sträcker sig befästningsgördeln som en halvcirkel runt staden med fyra smärre bastioner skjutande ut från vallen. Gatunätets anpassning till fästningsgördeln märkes framför allt i de öst-västliga, svagt divergerande gatorna. (Krigsarkivet, Stockholm. Skala 1:10000.)

cerats betydligt under stadsplaneringen 1619. Omedelbart norr om staden höjer sig en väldig rullstensås, det s. k. Galgberget, en moränbildning med rika källädror, vilka kommo väl till pass vid fyllandet av vallgravarna runt staden.

Nissans strand har givetvis under århundradenas förlopp undergått förändringar, men dessa äro omöjliga att fastslå med det nu förefintliga materialet.

För att vi skola få en klar uppfattning om innebörden av de förändringar, som för Halmstads stadsbilds vidkommande företogos under Christian IV's regering, måste vi försöka skapa oss en uppfattning om *den medeltida staden, dess gatunät och befästningar*. Vad först de medeltida gatorna beträffar, äro källorna till kännedomen härom fåtaliga, men vissa synpunkter skulle dock kunna utvinnas. Framför allt lämna förändringarna efter den stora branden 1619 vissa hållpunkter för rekonstruktionen.

Att den äldre stadsplanen i sina väsentligheter ej så mycket skilde sig från den nyare, förstå vi av det befästningssystem, som under Christian IV's tid anlades, och till vilket vi senare återkomma. De fyra portarna ha givetvis placerats vid de gamla huvudgatornas ändpunkter, vilka alltså

ha sammanfallit med de nuvarande. Vidare veta vi, att någon gata längs med ån ej fanns och att husen gingo ända ned till vattnet, en för hamn- och flodstäder typisk företeelse²).

Enligt en tradition, anförd av Richardson, skulle endast fem byggnadskomplex i staden ha stått kvar efter branden, nämligen kyrkan, slottet, det s. k. kalentehuset samt de båda klostren³). Av dessa hus kunna ett par ge oss upplysningar om den gamla stadsplanen. Kalentehuset finnes fortfarande bevarat som del i en annan byggnad och dess ena gavel har nyligen upptäckts under ett tjockt lager av puts⁴). Dess läge vid *Storgatan* säger oss, att denna fordom haft samma sträckning vid denna plats som nu, eftersom vi ha anledning förmoda att huset legat med gaveln mot gatan.

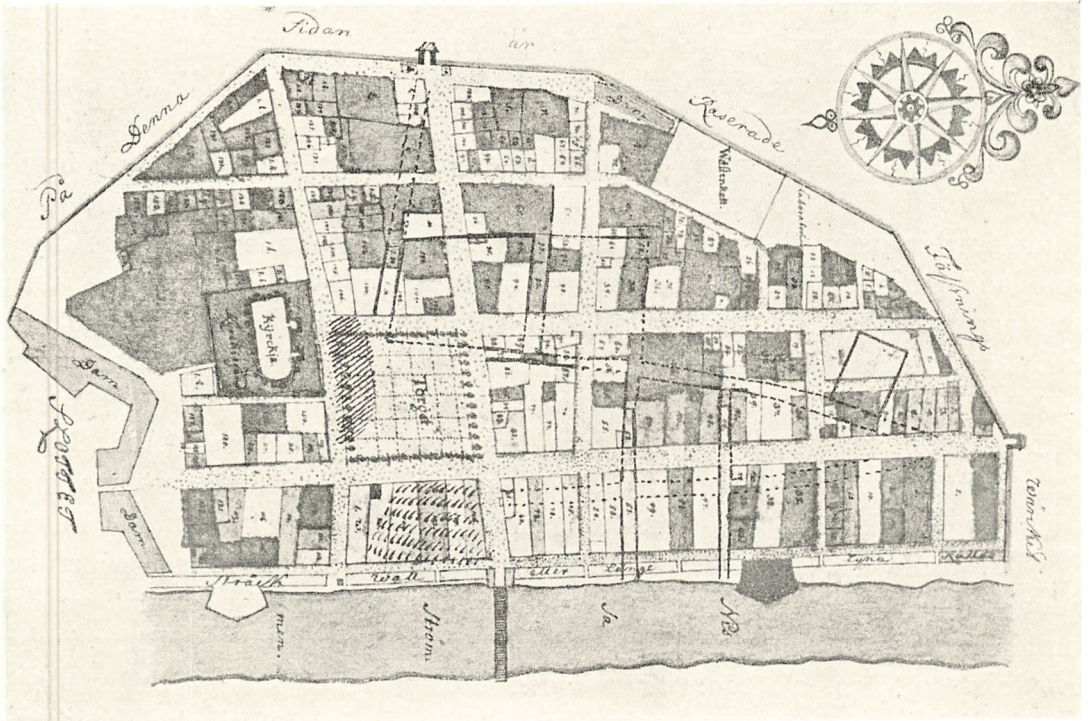
I ett brev av år 1440, förvarat i Halmstads rådhusarkiv, läses en utförlig beskrivning på en viss gårds läge. En kvinna har pantsatt en sin gård i Halmstad, belägen »nest westen widh Rathausit oc norden widh Bykirkegaarden«, vilken plats vi utan tvekan kunna förlägga till Stortorget's sydvästra hörn. Det gamla rådhuset har troligtvis legat på nuvarande Stortorget mitt emot kyrkan.

Allt *torget* – åtminstone omkring år 1600 – åt öster haft ungefär samma gräns som nu, kan utläsas ur en köpehandling, enligt vilken borgmästare och råd inköpte en tomt, belägen »nest norden upp till byns allmänning, som löper ned till ån, och sönden upp till Erik Gudmundsons gård och sträckande sig från torget längs ned mot åmuren⁵). Denna tomt kan inte vara någon annan än den blivande rådhusomtten. Staden var sedan länge i behov av ett nytt rådhus och ett sådant byggdes också, och blev färdigt omkring 1619, då det strök med i branden. Ett nytt rådhus uppfördes sedan på nyköpt tomt. Härtill återkomma vi senare⁶).

Med »allmänningen« torde avses den söder om rådhusomtten belägna lilla gatan från torget till ån.

Under medeltiden funnos två kloster i staden. Det ena låg ungefär å det nuvarande Lilla torg och det blev hösten 1932 föremål för partiell utgrävning i samband med torgets omläggning. Härvid visade det sig, att klostret legat snett i förhållande till det nya gatunätet. Man fick dock ej fram klostergårdens östra gräns, då denna har legat under kvarteret öster om torget, men rimligtvis torde den ha gått ungefär så som rekonstruktionen å Afb. 84 utvisar. *Gatan öster om klostret* bör således ha bildat sned vinkel i förhållande till nuvarande Storgatan och gått i riktningen Norreport—Stortorget's nordvästra hörn.

Det andra klostret, vars huvudbyggnad under 1500- och 1600-talen använts som sjukhus, räddades också undan branden. Det låg enligt Richardson vid den s. k. Twistens gränd, d. v. s. någonstans i det lilla kvarteret sydost om det nyssnämnda klostret. Det är utan tvivel denna

Afb. 84. Tomtkarta från år 1750 med försök till rekonstruktion av vissa detaljer i det medeltida gatunätet. Heldragna linjer beteckna tomtragränser eller medeltida grundmurar, streckade linjer tänkbara medeltidsgator. Det streckade partiet intill kyrkan utmärker den ungefärliga platsen för funna medeltida husgrunder. »Allmanningen«, utmärkt med små streck, torde enligt docent Ljunggren ha legat söder om Kalentehuset (svart fyrkant). (K. Byggnadsstyrelsens Arkiv, Stockholm. Ungefärliga skala 1:5000.)

byggnad, som återfinnes på Erik Dahlbergs Svecia-bild. Den tycks här ligga snett i förhållande till de omgivande husen, men någon slutsats om gatans riktning våga vi ej draga härav.

Ännu ett hjälpmedel finnes vid försök till rekonstruktion av enskildheter i den äldre stadsplanen, nämligen tomtkartor från senare tid. När Halmstad skulle återuppbyggas efter branden, måste man givetvis taga hänsyn till befintligheten av de husgrunder, som stodo kvar och i så stor utsträckning som möjligt låta borgarna bygga sina nya hus på de gamlas grunder. I de fall, där gatans nya sträckning avvek från den äldre, kunde husen givetvis ej byggas på detta sätt, men de byggnader, som enligt den nya planen fingo sin plats inuti ett kvarter, byggdes med säkerhet till stor del enligt denna metod. På så sätt ha vissa oregelbundenheter i tomtindelningen uppkommit, vilka kunna tjäna till ledning vid rekonstruktion av gatornas sträckning.

I kvarteret väster om Stortorget synas på de äldre tomtkartorna en långsträckt tomt, som går snett genom kvarteret i riktning mot Västerport. Det är icke något tvivel om att denna tomt visar oss en av de medeltida

gatornas riktning. Tomtens bredd gör det möjligt, att gatan gått fram just här och tomten går fortfarande på samma sätt och har förblivit så gott som utan byggnader. *Gatan har troligen lett rakt mot Västerport och österut övergått i torget.*

I kvarteret närmast norr om det nu nämnda synes en liknande tomtbildning. Om vi även här våga sluta oss till en medeltida gata, få vi fram nordgränsen till ett kvarter, vars sydgräns skulle gå i den nyss omtalade gatan. I de två långsmala tomterna i kvarteret närmast norr om torget ana vi ännu en gata, som sålunda skulle bli det förmodade medeltidskvarterets östliga gräns. Om vi förlänga denna gata åt norr, möta vi den gata, som begränsat klostergården åt öster och få sålunda fram *en sammanhängande gata från Norreport till Stortorget* (Afb. 84).

Öster om Storgatan ligga de för en köpstad så typiska tomterna med huvudbyggnaden vid gatan och magasinslängor ned mot vattnet. I åtskilliga fall träffa dessa tomters gränser samman med tomtgränser på andra sidan gatan, så att det nästan ser ut som om Storgatan skurit en del tomter mitt itu. Så har med all säkerhet också varit fallet. Vi ha ingen anledning att tro, att Storgatans äldre motsvarighet gått så linjerät och så parallell med åbredden, som den gör nu, och om vi skola godtaga den nyss rekonstruerade gatan från Norreport snett upp till Stortorget, måste vi tänka oss *ännu en gata, som gått från Norreport, i en svag båge löpt öster om Storgatan* och träffat torget ungefär på den punkt, där detta övergick i allmänningen. Det område i form av en stympad lansett, som dessa bågige förmodade gator omslutit, skulle då beteckna *den gamla marknadsplatsens form och storlek*. Vi ha all anledning att vänta oss denna företeelse i Halmstad. I ett stort antal fall har man konstaterat, att i städer, som vuxit upp kring marknadsplatser, husen gruppera sig kring en bred gata, där marknadshandeln ägt rum. Denna gata har oftast en lancettformad yta. Under tidernas lopp, när marknadshandeln så småningom börjar ersättas av handel i fasta bodar, börjar platsen att bebyggas mer och mer och till slut avteckna sig endast dess konturer i stadsplanen genom två gator. Att Halmstad sedan äldsta tider varit en betydande marknadsplats är ställt utom tvivel och det äldsta samhället på platsen bör ha uppstått på ovan skisserade sätt.

Givetvis kan man endast medelst utgrävningar skapa sig en någorlunda säker bild av Halmstads medeltida gatunät, men då detta förfaringssätt torde vara alltför svårutförbart, har jag använt tomterna som rekonstruktionsmedel, vilket naturligtvis endast i sällsynta fall kan ge säkra resultat. Emellertid tro vi oss ha fått fram några fragment av medeltida gator, och *med ledning av dessa gators riktning kunna vi få ett begrepp om arlen och omfattningen av den nya stadsplaneregleringen av år 1619.*

Af b. 85 og 86. Norreport före och efter ombyggnaden 1887. Då Hallands museiförening skulle inrymma sina samlingar i porten, tillbyggdes denna en våning, varjämte putsen borttogs och stenplattan med Christian IV's monogram ditsattes. (Hallands Museiförening foto.)

Tidigt omtalas *befästningar kring staden*. Under 1430-talet erövrar den två gånger av Engelbrekt och i samband härmed nämnes, att staden var försedd med en mur runtom. I kung Kristoffers av Bayern privilegier för Halmstad av år 1443 får man för första gången upplysning om befästningarnas struktur⁷⁾. De tyckas ha bestått av en vallgrav och vall med pallissad. Några bastioner eller överhuvudtaget starkare punkter i systemet omtalas ej och ha troligen ej heller förekommit.

Det är egentligen först vid 1500-talets mitt, som Halmstad förses med någorlunda starka befästningar. Under hela 1550-talet pågå omfattande arbeten och ännu år 1563 höra vi talas om stora frakter av sten och kalk⁸⁾. Detta år utstod den nybefästa staden med glans sitt eldprov, i det att svenska hären under Erik XIV efter en intensiv belägring måste dra sig tillbaka med oförrättat ärende. Befästningsgördeln måste således ha varit ganska stark och det förvånar därför, när man i en berättelse om belägringen läser, att staden endast skyddades av en enkel ringmur med vattengrav och ett »blockhus« på norra sidan vid ån⁹⁾. Mot Nissan var staden utan skydd och husen gingo ända ned till vattnet.

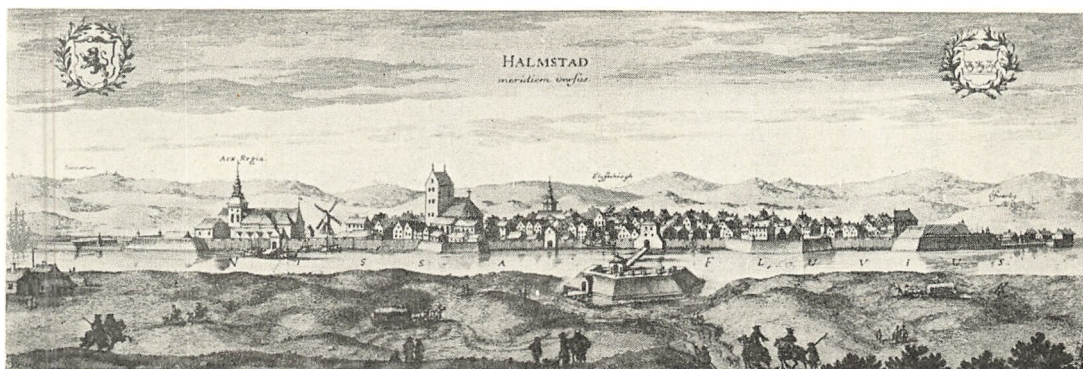
När Hans van Steenwinkel d. ä. 1587 sattes som ledare för de väldiga befästningsarbetena i Halland, Bohuslän och Norge, *inleddes för Halmstads*

del den förvandlingsprocess, som gjorde den medeltida staden med dess föråldrade försvarssystem till en i renässansens anda planerad anläggning, där galunät och befästningsgördel ej voro skilda saker, utan sammankomponerade och förbundna i en fast enhet.

Först 1598 togo arbetena i Halmstad sin början. Steenwinkel hade de föregående åren vistats i Akkershus, Bohus och Varberg, och flyttade nu till Halmstad. Endast tre år fick han emellertid ägna sig åt arbetet; han avled 1601. Men arbetena hade vid hans död framskridit så långt, att vi ej det ringaste behöva tvivla på, att Halmstads *nya befästningsgördel* är att betrakta som hans verk. Norra bastionen stod färdig, likaså Norreport, till vilken Steenwinkels verkstad huggit sandstensorneringen och grunden var lagt till Västerport. Vallen mellan dessa bägge portar var i stort sett färdig och Västre Kavaljeren troligen påbörjad. Slotts- och Klosterbastionerna voro påbörjade¹⁰). Steenwinkel efterträddes omedelbart av sin närmaste man, Willem Cornelissen, vilken fullbordade sin föregångares verk. Arbetena fortsatte efter Steenwinkels död i samma raska takt som förut. Under år 1602 fullbordades så gott som hela vallen runt staden från Norra bastionen till Slottsbastionen, Västerport fullbordades och man började lägga grunden till Österport. Likaså fullbordades Norra Kavaljeren uppe på Norra bastionen. Årtalet 1605, som läses å Norreport, måste alltså beteckna det år, då hela den inre befästningsgördeln stod färdig¹¹).

Under dessa år förelages också den första åtgärden i stadsreglerande syfte. Här knytes åter ett senare känt namn till Halmstads befästningar, nämligen Jörgen Friborgs. Han kallas på våren 1603 med sitt folk till Halmstad för att uppföra en mur längs med ån, mot vilken staden ända tills nu varit obefäst¹²). Redan 1591 hade i ett kungligt brev talats om att bygga denna mur och borgerskapet hade fått befallning att låta utrymma sina hus nere vid ån, då dessa gingo ända ned till vattnet och stodo i vägen för den blivande muren¹³). Emellertid tycks den av Friborg byggda muren snart ha ansetts som otillräcklig, ty 1613–14 uppföres längs ån en vall av samma slag som de övriga. Den försågs med två mindre bastioner eller »plattformar«, en på var sida om Österport. Nu uppföres också utanverk eller »halvmånar« utanför Norreport och på andra sidan Nissan framför bron¹⁴) (Afb. 83).

Jämsides med befästningsarbetena arbetade man hela tiden på slottets uppförande och såväl Steenwinkel som Cornelissen ha varit byggmästare härvid. Att slottet inte är frukten av *en* mans konsekvent genomförda intentioner, framgår vid en ytlig besiktning. Längornas olika höjd, asym-

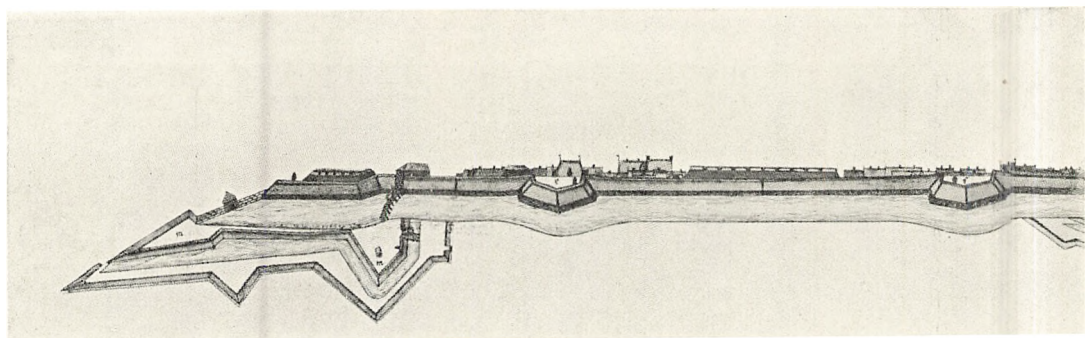
Afb. 87. Halmstad från öster. Efter Suecia Antiqua et hodierna. Längst t. v. slottet, dock åtskilligt feltecknat. T. h. om kyrkan synes rådhusets åttkantiga torn, t. h. därom vid ån Österport. Denna var större än de övriga portarna, som voro lika Norreport. Bakom de vingliknande utbyggena i portens nedersta våning funnos kanonkasematter till åmurens bestrykande.

Längst t. h. synes Norreport och Norrekatt.

metrin kring den ändock starkt betonade huvudaxeln, västra längans egendomliga fönsterindelning å yttersidan, samt många andra detaljer visa en brist på enhetlighet, som måste bero på att slottets uppförande skett i skarpt avgränsade perioder. Så är också fallet: vi kunna bestämma gränspunkten mellan dessa perioder till tiden strax efter Steenwinkels död. Steenwinkel torde redan på 1590-talet ha påbörjat slottsbygget¹⁵). Slottet tycks c. 1602 vara färdigt att motta kungliga besök. Frågan är nu, om ett slottskomplex i sin helhet var fullbordat, eller om endast en del av den planerade anläggningen gjordes i ordning, innan man gick vidare med bygget. Allt talar för det förstnämnda alternativet. Vi veta, att byggnadsarbeten pågingo, åtminstone från år 1607, då Cornelissen i ett brev nämnes byggmästare på Halmstad slott, och efter 1611 arbetas i »det store nye Hus«; en grovsmeds räkenskaper för år 1614 visar, att detta »Hus« är södra längan. Han har nämligen förfärdigat 22 st. ankarjärn till det stora nya tornet på slottet. Även i västra längan bedrivs arbeten. Ett par år därefter fullbordas norra längan (Afb. 83, 91, 92).

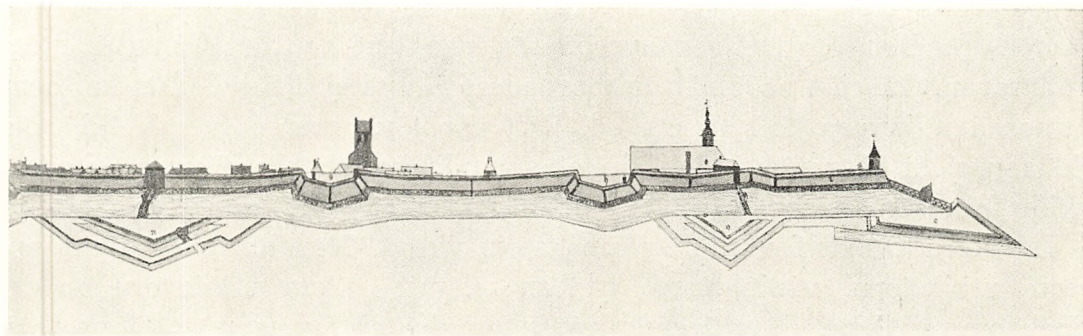
Beträffande den östra längan äro hållpunkterna för dess datering ytterst svaga¹⁶). Om man betraktar den punkt, där östra och norra längan sammanstöta – se planen t. v. å Afb. 92 – lägger man genast märke till hur norra längan är ansluten till den östra, vars gavel sammanfaller med norra längans nordvägg. Planen av bottenvåningen visar, hur östra längans innervägg, sedan den mött norra längans, fortsätter fram till den senares yttervägg. Redan detta förhållande talar för att östra längan är äldre än den norra, om också ålderskillnaden på grund av likformigheten i takresning, mått o. s. v. ej kan vara synnerligen stor.

År 1617 stod slottet fullt färdigt. I sitt slutgiltiga skick får byggnaden anses vara Willem Cornelissens verk, men tydligt är att den icke från

Afb. 88. »Prospect af Staden Halmstadh, huru han sig Presenterar emot Svenska Sijdan.« Norra delen. Den näst Österport viktigaste infartsleden genom Norreport skyddas av ett utanverk och av de flankerande Norrekatt och Klosterbastionen. Innanför den senare synes den gamla klosterbyggnaden, apterad till tyghus. Till höger därom den innanför muren belägna, långsträckt Västerkatt. (Upsala Universitetsbibliotek.)

början är planerad av honom, utan han måste till stor del ha varit klavbunden av en äldre anläggning och härmed äro vi åter inne på frågan om det Steenwinkelska slottet. Hur har detta sett ut och i huru stor utsträckning har Steenwinkels byggnad givit riktlinjer åt Cornelissen? Att någon av längorna fått sin slutgiltiga utformning redan under Steenwinkeltiden är uteslutet. Arkivnotiserna tala ju om det nya huset med tornet, det nya västra huset, och det nya porthuset. Men den i norra och västra längornas yttermurar utskjutande naturstenen och dessa murars stora tjocklek visar, att rester av en äldre byggnad finnas i anläggningen. Inredningsarbeten 1600–1602 tala också sitt tydliga språk. Att byggnadens yttre dock varit ganska anspråkslöst, framgår av flera omständigheter. Benämningen »slottet« förekommer så gott som aldrig under den Steenwinkelska perioden, utan det talas om »Kongens Gaard«, vilket ju tyder på en relativt enkel anläggning¹⁷). Byggnadens mått kunna vi delvis utläsa ur det förhållandet, att naturstenen å västra längans mur ej går ända ut till den punkt, där muren träffas av södra innermurens förlängning. Naturstenens förekomst gör det troligt, att vi få räkna med en anläggning med minst två längor, något mindre än den senare. Avsaknaden av dylika rester i södra längan är påfallande, och förklaringen härtill få vi i den enda arkivnotis om slottet från »Steenwinkelsperioden«, som handlar om verklig byggnadsverksamhet. Det heter i Cornelissens arbetsrapport för året $\frac{1}{5}$ 1602– $\frac{1}{5}$ 1603 sålunda: »Därtill är upphugget och resfärdigt ett nytt hus vid gården ut mot den södra rundeln efter K. M:t's nådigsta befallning«. Den södra längan har alltså byggts i korsvirke¹⁸). Vilken av de tre påvisbara längorna, som varit huvudbyggnaden, torde härav framgå. Södra längan kan inte komma ifråga och en nordlig huvudlänga är inte trolig, då slottet i så fall skulle ligga orienterat från staden. *Västra längan*

Afb. 89. »Prospect af Staden Halmstadh, huru han sig Presenterar emot Svenska Sijdan.« Södra delen. Utanverket vid Västerport tillkom först under svensk tid. Av bilden framgår tydligt, att slottet ej var avsett som ett led i försvarssystemet. Kyrktornet förstärktes däremot efter branden 1619, så att man kunde ha kanoner däruppe.

har säkerligen varit residensbyggnad och anläggningen varit öppen mot vattnet. Huvudaxeln har alltså gått i öster–väster.

Orsaken till att denna Steenwinkels anläggning så kort tid efter dess fullbordan delvis rivits och i sina övriga delar ombyggts av Cornelissen, är svår att utleta och man kan ej komma till någon annan lösning än den, att kungen ej varit nöjd med den enkla lilla gården och beslutat bygga om den till ett honom mera värdigt residens. Man kan också gissa på en eldsvåda, ehuru ingen sådan finnes omnämnd i räkenskaper och brev. I vilket fall som helst har Cornelissen fått i uppdrag att bygga en bättre bostad åt kungen och därvid synes han ha förfarit på följande sätt. Först har korsvirkeslängan i söder rivits och den nuvarande längan med dess höga torn uppförts ett stycke från huvudbyggnadens gavel. I samband därmed har den senare delvis rivits och återuppförts i anslutning till den nya byggnaden. Slutligen har man förfarit på samma sätt med norra längan, som bl. a. genomskurits av en portgång och försetts med ett mindre torn. Huvudaxeln har därmed vridits från öster–väster till norr–söder. Den markeras av den gata, som genom portgångarna i södra och norra längorna upprätthåller förbindelsen mellan staden och södra bastionen. Slottet har sålunda liksom vänt på sig med nådig hänsyn till stadens och befästningarnas krav.

Halmstads slott var redan från början avsett som *kungligt residens* och denna dess funktion har också givit komplexet dess karaktär. Som förstärkning i försvarssystemet var byggnaden alls ej avsedd och några detaljer i byggnaden, ägnade till aktivt försvar, kan man ej påvisa. Den kraftiga och fönsterfattiga norra längan med dess väl bevakade och armerade portgång tyckes mest vara inriktad på anfall från staden. Detta är dock ingen tillfällighet, ty samtidigt med att slottet led mot sin fullbordan,

arbetade ett lag grävare från Köpenhamn på »en grav runt slottet mot staden«¹⁹). Den var troligen avsedd att fyllas med vatten från den stora vallgraven. Om den någonsin fullbordades, veta vi ej. På de äldsta kartorna finnes den i varje fall ej utritad. Det var först under svensk tid, som detta projekt blev utfört och slottet sålunda kom att utgöra ett citadell, skiljt från staden och de övriga befästningarna.

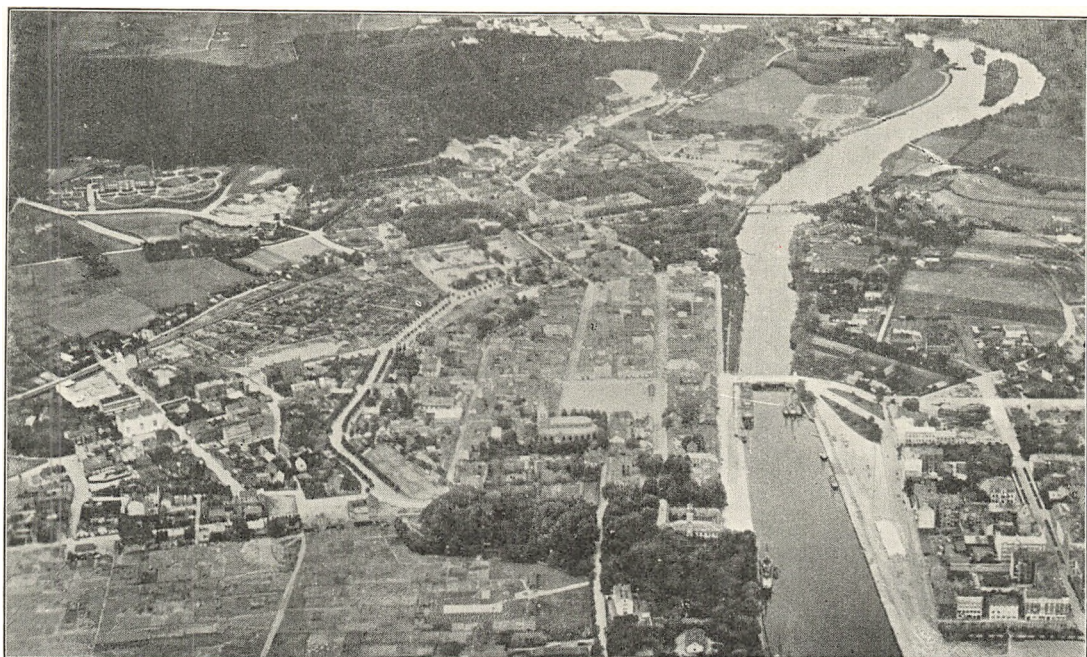
Det stora tornets funktion är ganska omtvistad. Man har gissat på trapporn, utkikstorn, våningstorn, fyrtorn m. m.²⁰). Som utkikstorn är det dock oanvändbart, då i översta våningen det ej finnes något fönster åt söder, det här givetvis viktigaste väderstrecket. Som trapporn har det ej heller kunnat fungera, mest beroende på att södra längans trappa var inbyggd alldeles bredvid tornet. Då vi ej kunna anse någon av de rimligare gissningarna som träffande, måste vi nöja oss med den förklaringen, att tornet var avsett att ge byggnaden en mera monumental karaktär samt att tjäna som klocktorn. Ett tornur — måhända dock ej det ursprungliga — finnes fortfarande på dess nordsida och tornklockan omnämnes av Bexell. Den var daterad 1634 och hade en latinsk inskription.

Slottet har sålunda ej kunnat spela någon aktiv roll i stadens försvar, men en viss anpassning efter befästningssystemets krav på snabb och obehindrad kommunikation från och till bastioner och vallar märkes i anordningen med de rymliga genomgångarna i norra och södra längorna. Bägge voro kraftiga portvalv med golvet i marknivå, så att kanoner och vagnar obehindrat kunde köras igenom.

»Christian IV-renässansens« krav på en idealisk stadsanläggning kunna utläsas ur de av konungen planerade nyanlagda städerna. Snabb och obehindrad kommunikation mellan staden och befästningsgördeln är den bärande tanken. Kravet på klarhet, överskådlighet och befästningarnas nära anslutning till stadsplanen har man överallt så vitt möjligt tillgodosett.

När Halmstads befästningar omkring 1605 voro så gott som fullbordade, utgjorde staden, betraktad från ovannämnda synpunkter, en halvmesyr. Kring den medeltida stadsplan, vars huvuddrag vi ovan sökt rekonstruera, hade en av den tidens förnämsta befästningsingenjörer anlagt ett system av vallar, bastioner och utanverk, planerat efter de modernaste fortifikatoriska principer. Ingenting saknades i befästningsgördeln, men staden inom densamma hade icke det gatunät, som skulle förlänat befästningarna maximum av effektivitet. Helt säkert hade Christian IV och hans ingenjörer detta faktum klart för ögonen och händelserna i slutet av år 1619 visa, att konungen inte ämnar försitta det tillfälle, som sätter honom i stånd att göra Halmstad till en modern och välbyggd stad (Afb. 83).

I slutet av augusti 1619 härjades Halmstad av en våldsam eldsvåda, som torde ha lagt större delen av staden i aska. Enligt Richardsons ovan

Afb. 90. Halmstad från luften. (Bilden tagen mot norr.) Befästningarna raserades till största delen år 1735 och en bred gata markerar nu vallens plats runt staden. Vid Norreport och slottet, där vallarna ännu finnas kvar, återges dessas utseende av trädens lövverk.

Eliassons Konstförlag Foto.

anförda uppgift skulle fem stenhus vara de enda räddade byggnaderna i staden. Även om denna relation måste anses mindre tillförlitlig, förstår man dock av konungens åtgärder efter olyckan, att denna måste haft en fruktansvärd omfattning.

Den 13. oktober avsändes till ståthållaren i Halmstads län, Holger Rosenkrantz, en skrivelse, vari konungen bebådar *den nya stadsplanen*. Ingen av stadens borgare, som lidit skada av branden, får bygga något, förrän det har blivit beslutat, hur de nya gatorna skola läggas. För detta ändamål har ingenjören Abraham de la Hays avrest till Halmstad och först när denne har stakat ut det nya gatunätet, skall Rosenkrantz i samråd med borgarna utmärka de nya husens plats. För undvikande av onödiga brandrisker i framtiden får hädanefter ingen borgare använda annat tak-täckningsmaterial än tegel²¹).

Stadens återuppbyggande blev för borgarna ett oerhört betungande företag. Många blevo givetvis totalt ruinerade genom branden och konungens påbud om ny stadsplan lade ytterligare sten på bördan. Åtminstone husgrunden fanns väl i de flesta fall kvar, men i stället för att bygga sitt hus som det stått förut, måste många borgare helt anlägga sina gårdar på nytt. Konungen vidtager också åtgärder i syfte att underlätta borgarnas svårigheter. Över hela riket betalas de närmaste åren en särskild skatt till fromma för arbetena i Halmstad och i kyrkorna upptages kollekt till

samma ändamål. Byggnadsmaterial består till stor del gratis av kronans tegelugnar och skogar²²).

Arbetena igångsattes genast och på nyåret 1620 torde de flesta av borgarna ha fått sina tomter utstakade. Helt utan friktioner förlöpte dock ej detta ömtåliga arbete och åtskilliga borgare klagade inför konungen över att de tilldelats tomter, som ej voro så värdefulla som deras forna²³). Rosenkrantz får flera skrivelser med råd och anvisningar. I ett brev får han besked om att »torget skall göras så stort, som kungen har anvisat ingenjören«²⁴). Christian IV har sålunda själv intresserat sig för den nya stadsplanen och måhända för stadsplaneingenjören dikterat dess grundprinciper.

Ingenjören Abraham de la Haye's namn säger oss, att vi ha med en holländare att göra. Hans namn har en gång förut förekommit i samband med Halmstad. 1618 får Willem Cornelissen order om grävning av en »blind grav« runt Halmstad²⁵). I skrivelsen förekommer en detaljerad beskrivning av hur graven skall göras, och en viss detalj skall utföras på samma sätt, som »Kongens Ingenjör« Abraham de la Haye tidigare har visat Cornelissen »paa Aastederne«. Enbart av denna passus att döma tycks Abraham ha varit fästningsingenjör, och en betydande sådan, då en i dessa stycken så pass erfaren man som Cornelissen skall behöva taga emot anvisningar av honom. Det är ju tänkbart, att de la Haye biträtt vid den stora vallens byggande vid ån 1613–14. Han torde i så fall ha biträtt konungen som fortifikationsexpert utan fast placering och konsulterats i kvistiga frågor av fästningsbyggarna landet runt.

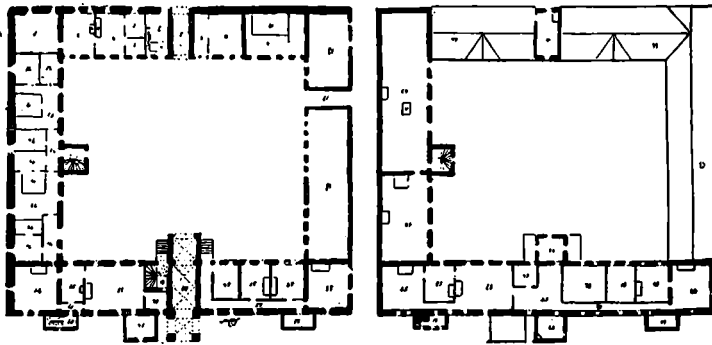
Det är ingen händelse, att just en befästningsexpert fick i uppdrag att utstaka Halmstads blivande gatunät. En högmodern befästningsgördel var nyss lagd omkring staden och *nu gällde det att komplettera denna med en stadsplan, lagd i smidig anslutning till försvarsanordningarna* och avsedd att öka deras effektivitet (Afb. 83, 84, 90).

Abraham de la Haye's handlingsfrihet vid utstakningen blev nog åtskilligt beskuren på grund av den hänsyn som måste tagas till borgarnas önskan att få bygga på sina gamla grunder, och eftergifter häri torde kunna spåras i ett par fall. I allmänhet ha dock de nya gatorna utstakats utan hänsyn till de äldres sträckning.

Den stomme, kring vilken de la Haye lade ut stadsplanen, bildas av de bägge huvudaxlar, som klart anges av de fyra portarna och han lät stadens huvudgator sammanfalla med dessa axlar. Från Norreport till Söderport och från Österport till Västerport lades linjeraka gator, som dela staden i fyra parvis symmetriska delar och som bägge tangera det fyrkantiga, svagt rombiska torget. Detta hade utvidgats genom att man røjde undan de byggnader i väster och sydväst som förut skiljt det från kyrkan. Vid torget förlades de viktigaste allmänna byggnaderna: rådhuset

Afb. 91. Halmstads slott från öster. Pennteckning 1858. Det stora tornet och den lilla portöverbyggnaden i norra längan markera slottets huvudaxel i norr—söder. Tornets övre fönster sitta alla på nordsidan. I öster och väster finnas små luckor, medan sydsidan ej har någon öppning i muren. Detta är det enda fortifikatoriska draget i tornets arkitektur.

Afb. 92. Plan av slottets bägge våningar. 1700-talets mitt. Skala ca. 1:1000. Efter Gamla Halmstads Årsbok 1931.

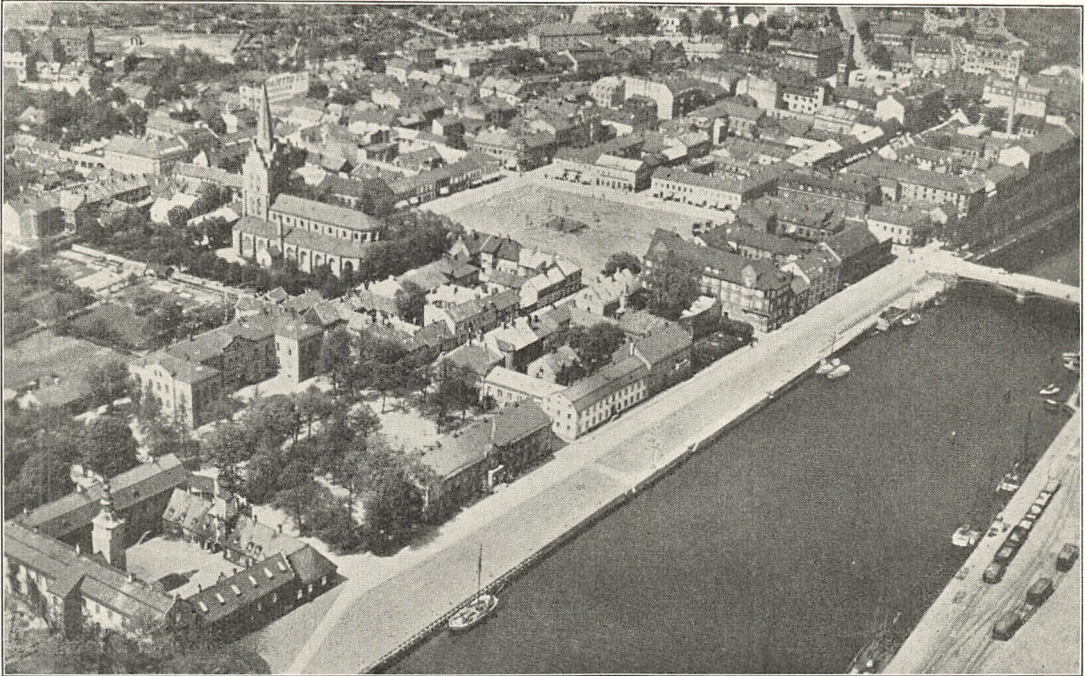
och »archelijet« eller stabsbyggnaden. Den senare låg i kvarteret närmast öster om kyrkogården och från detta centrum dirigerades trupperna från och till vallarna. Parallellt med Storgatan lades tvenne gator, nuvarande Köpmans- och Hantverksgatorna, den förra nästan lika bred som Storgatan, vilken var den bredaste gatan i staden. Vid Köpmansgatans norra ända låg tyggården, vars huvudbyggnad var en rest av det gamla klostret. Hantverksgatan ledde från befästningarnas sydvästra delar upp till den höga Västre cavaljer, som på södra sidan var försedd med en ramp för uppforsling av kanoner, ammunition m. m. Cavaljeren torde ha haft ungefär samma funktion som tyghuset, att döma av de väldiga tunnvalven i dess innandömen.

I riktningen öster–väster lades utom Brogatan två långa gator, bägge mynnande ut i var sin bastion, till vilken en liknande ramp som vid Västra Cavaljeren ledde upp. De övriga två smärre bastionerna voro ej försedda med liknande gator, men deras ramper ledde ned till öppna platser, varför trafiken till och från dem ändock var obehindrad. Innanför strandmuren gick en smal gata, varifrån smärre portar, en framför varje tvärgata, ledde ut till stranden. Området söder om kyrkan upptogs till största delen av den till slottet hörande stora trädgården.

Om man jämför Halmstads nya stadsplan med Christian IV's ungefär samtida anläggningsplaner och därvid anlägger renässansens synpunkter på den idealiska befästa staden, utfaller jämförelsen i förstone till Halmstads nackdel. Om staden hade varit nyanlagd, hade man väntat sig en helt annan stadsplan innanför Steenwinkels befästningsgördel. Men Abraham de la Haye måste rätta sin gatuindelning efter en del äldre byggnader, främst kyrkan och tyggården, vilka gjorde det omöjligt för honom att konsekvent genomföra ett system, som man endast spårar ansatser till i den svagt solfjädersformade anordningen med gatorna i öster–väster, i de starkt accentuerade huvudaxlarna samt vissa gators intima anslutning till delar av befästningarna. När man känner de svårigheter, stadsplaneingenjören haft att brottas med, *framstår dock Halmstad som ett typiskt utslag av de strävanden, som rörde sig inom tidens stadsanläggningskonst.*

Bland de i Halmstads stadsbild under 1600-talets förra hälft förekommande arkitekturformerna dominerade givetvis korsvirket och ännu på 1800-talets mitt funnos rikliga kvarlevor härav. Numera finnas endast få korsvirkeshus i Halmstad och de äldsta av dessa härröra från 1700-talets mitt.

De av tegel byggda husen från denna tid äro ej talrika, men ett par exempel finnas dock, samtliga mer eller mindre offentliga byggnader. Vad först *rådhuset* beträffar återuppfördes det omedelbart efter branden och arkitekt var, enligt ett kungligt brev en »mester Hans, som har byggt den stora bron i Laholm«²⁶). Ett åttkantigt med en spira krönt torn lyckas ha prytt husets fasad. Det ligger nära till hands att sammanställa detta rådhus med det ungefär samtidigt byggda, likaledes tornprydda huset längre norrut vid Storgatan, numera tillhörigt Systembolaget. Att endast på grund av tornet och den i övrigt likartade plangivningen tillskriva även detta hus »mester Hans« är att gå för långt, men släktskapen är i varje fall alltför stor för att undgå att påpekas. Huset har år 1769 undergått en omfattande reovering, då bl. a. det brutna taket tillkom, porten och ingången i tornet igenfylldes m. m. Det har nyligen med ledning av spåren i muren återställts till sitt utsprunghiga skick, med undantag av taket. Strax intill detta hus ligger ett annat, som av folktraditionen kallats »Kir-

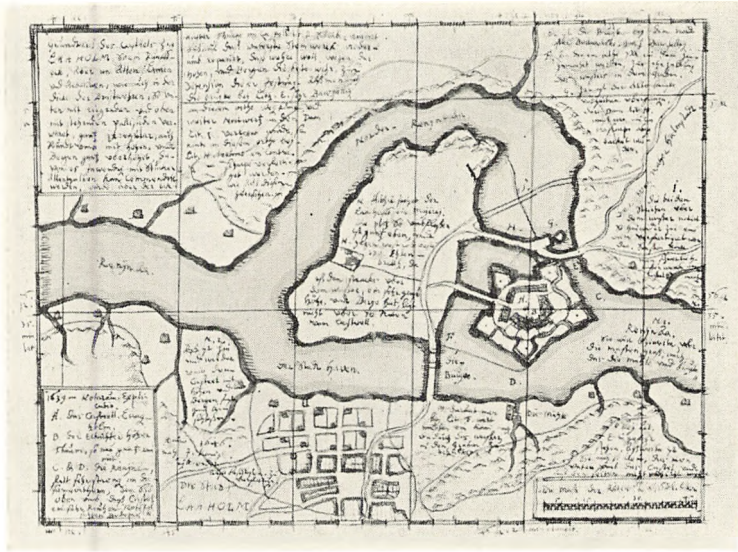

Afb. 93. Halmstad från sydost. Det odlade området söder om kyrkan var under 1600-talet slottets trädgård och är fortfarande helt fritt från bebyggelse. Bilden visar tydligt, hur slottet anlagts i jämbredd med den år 1591 reglerade strandgatan.

Eliassons Konstförlag Foto.

sten Munks hus«. Det har blivit föremål för så pass kraftig ombyggnad, att endast det grönglaserade teglet förråder dess tillkomsttid. I Hallands museum förvaras en snidad bjälke, enligt uppgift från detta hus, med inskription och årtalet 1620. Huset är sålunda uppfört omedelbart efter branden. Exteriören är svår att rekonstruera och husets ändamål är höljt i dunkel. Möjligen kan man gissa på ståthållarebostad²⁷). I annat fall har man ingenting annat att hålla sig till än den ovannämnda traditionen, att kungen byggt huset åt Kirsten Munk. De kända exemplen på tegelarkitektur från Christian IV's Halmstad präglas av en måttfullhet och linjerenhet, som man annars icke ofta finner hos den praktbegivna stil, som vi kalla Christian IV-renässans. Anmärkningsvärd är avsaknaden av sandstensdekorering på såväl slottet som de andra här nämnda byggnaderna. Endast *stadsportarna*, och bland dem särskilt Österport ha prunkat med rika sandstensornament. Norreport med sin väldiga sandstenslist och övriga dekorationer står härigenom i skarp kontrast mot slottets mera konstruktivt betonade arkitektur, där varken hörnkedjor eller volutgavlar bröto av mot tegelväggarna (Afb. 85, 86).

Bengt Bengtsson.

LAHOLM

NÄR ett stadssamhälle först uppstått på det nuvarande Laholms plats, vet man ej. Att en handelsplats funnits i trakten redan i förhistorisk tid, synes — såsom Adolf Schüek påvisat¹⁾ — framgå av namnet Köpinge på en nuvarande by, belägen c:a 1 km norr om Laholm. Huruvida denna marknadsplats förflyttats till det nuvarande Laholms plats eller överflyglats av ett samhälle därstädes, är en sidoordnad fråga.

När namnet Lagaholm första gången möter oss i urkunderna, framträda handelsplats och kungsgård, »stad« och »slott«, sida vid sida. Det är i Hallandslistan av Konung Valdemars jordebok, vars handskrift anses stamma från tiden kring 1200-talets mitt. Där talas om »Jpsa mansio de laghæholm, de foro, de colonis« etc.²⁾ Ett torg, »forum«, nämnes i samband med »huset« (mansio). Redan vid sitt första framträdande i historisk tid har Laholm således den karaktär av handelsplats i anslutning till kungsgård eller fästning, som staden sedan kom att bibehålla i över fyra århundraden³⁾.

Detta är, vad de medeltida urkunderna ha att förmäla. De skänka oss ej någon upplysning om stadens eller slottets utseende. Först vid mitten av 1600-talet — alltså *efter* Christian IV's verksamhet — sätter kartmaterialet in. Äldst äro Johannes Mejers båda kartor⁴⁾, den ena daterad 1639, den andra sannolikt i huvudsak samtidig, ehuru förfärdigad efter den daterade⁵⁾. *De skänka en stadsbild, vida avvikande från våra dagars: stadens läge är förskjutet till terrängen strax söder om slottsholmen, gatunätet är rätvinkligt*

och kyrkan placerad vid torget. Men inga husgrunder ha kommit i dagen vid grävningar på nämnda lokal. Också kyrkans placering, starkt avvikande från det nuvarande läget, är märklig⁶) (Afb. 94).

I varje fall visa de följande danska 1600-talskartorna, bl. a. en karta från c:a 1650, en stadsbild, som är praktiskt taget identisk med den nuvarande: ett rektangulärt torg, varifrån två huvudgator utgå söderut, en något avsides belägen kyrka, vänd mot flodstranden, samt — framför allt — en korrekt belägenhet i förhållande till slottsholmen (Afb. 95).

Samma sekel ser även den första perspektivbilden dagen, ett kopparstick i flera varianter⁷), vilket dock helt bygger på Mejers andra karta, ej på självsyn, och följaktligen ej har något nytt att tillägga. På 1700-talets kartor är bebyggelsen ökad, torget däremot minskat genom ett inbyggt kvarter plus ett rådhus mitt på den gamla torgytan. Därmed är det nuvarande Laholms stadsbild i stort sett färdig, sådan den första gången ter sig i perspektiv på det dock något impressionistiskt summariska kopparsticket i Richardsons *Hollandia antiqua et hodierna* år 1752.

Av ovanstående källresumé framgår, att Laholms nuvarande stadsplan ej väsentligt förändrats sedan mitten av 1600-talet. Stadsplanens hela karaktär tillåter oss emellertid att gå ett steg längre och fastslå dess medeltida ursprung. I och med detta blir den vår viktigaste källa till kunskap om stadens uppkomst och tidigare historia. Sålunda kan man i denna stadsplan urskilja två skilda element, som bära vittne om olika stadier i samhällets utveckling, nämligen å ena sidan bebyggelsen av »fisklägestyp« längs en strandgata (i detta fallet nuvarande Gamlebygatan och Gamlebygränd), som smidigt följer flodkantens kontur och genom små tvärgator står i förbindelse med båtbyggarna⁸), och å andra sidan det rymliga, rektangulära torget, som mycket väl kan gå tillbaka på en kunglig 1200-talsanläggning — måhända det »forum«, varom Valdemars Jordebok talar. Att närmare ingå på teorier rörande det medeltida Laholms utveckling är här ej rätta platsen. Att redan det vildvuxna hamnsamhället vid Lagakröken nått permanent bebyggelse, tycks emellertid framgå av kyrkans läge, som står i relation till nämnda strandgata (man jämföre Sigtuna, Nidaros och Bergen!)⁹), men däremot saknar varje som helst stadsplanemässig anknytning till torget (Afb. 96).

Kyrkan är ursprungligen en 1200-talskyrka¹⁰). Men under 1400-talet torde denna kyrka ha fått sitt solida västtorn, vars fortifikatoriska tycke är omissskänligt. Den kraftiga »kuben« höjer sig uppe på strandbrinken nästan som en barfred med syfte att hindra flodövergången för en västerifrån anryckande fiende. *Ur denna synpunkt kunde kyrklornet i stadens vänstra flank utgöra ett komplement till Lagaholmsfästet i dess högra.* Emellertid har detta torn efter allt att döma restaurerats och förhöjts på 1630-

Afb. 95. Karta över Laholm ca. 1650. Skala ca. 1:10 000. Det Kgl. Bibliotek.

talet. Därpå tyder det årtal, 1632, som i järnsiffror pryder den översta delen av tornets östvägg, ävensom en notis i en »Antegnelse paa alle Kirckernis forraad, Tiende och Indkomst, som . . . er skedt och forretlett Anno 1636«¹¹⁾ angående den skuld, vari kyrkan befann sig nämnda år »formedelst bygnings bekostning paa Kirketaarnit er anwent« (Afb. 97).

Den fästningsartade karaktären hos Laholmstornet måste visserligen skrivas på 1400-talets eller i varje fall medeltidens konto, men att tornet varit en faktor att räkna med även för 1600-talets befästningskonst, visas av en grupp danska kartor från mitten av detta århundrade, bl. a. Christophorus Heer, där kyrkan med omgivande kyrkogårdsmur inkomponerats i ett större fortifikatoriskt sammanhang med en ravelin på motsatta strandbredden och en bro över floden.

Det medeltida Laholm bar prägel av marknadsplats och hamnstad, en prägel som staden alltjämt ägde kvar, när Christian IV lät sitt omätliga byggnadsintresse stråla över Danmarks rike. Även Laholm berördes av det kungliga förnyelsenitet, men de båda element, som tillsammans utgjorde stadssamhället, nämligen dels slottet på sin holme i Lagan, dels själva staden vid flodkröken, blevo högst olika lottade i detta avseende.

Stad och slott voro i själva verket två skilda faktorer, som till följd av sina olika existensbetingelser knappast hade annat gemensamt än den omständigheten, att slottet genom att försvara flodövergången kunde anses skydda staden för norrifrån anryckande fiender.

Fallet Laholm bildar härigenom en intressant kontrast till de båda övriga dåtida halländska fästningarna, Varberg och Halmstad. I Varberg har man sökt låta staden i största möjliga utsträckning skyddas av fästet, som följaktligen genom sin närhet och därav följande fortifikatoriska krav utövat tvång på stadens läge och gestaltning. I Halmstad finner man ett typiskt exempel på den befästa staden, där stad och slott omslutas av samma bastionskedja och slottet saknar fortifikatoriskt egenvärde. I Laholm åter är borgen fristående i förhållande till staden. Staden, som grundade sin existens på handel, laxfiske och sjöfart¹²⁾, var ej av den betydelse, att den erhöll någon egen befästningskedja, och slottet, som till sitt yttersta ursprung torde varit äldre än staden, var ett typiskt spärrfäste, vars strategiska motivering ingalunda var grundad på stads-samhällets skydd utan på samfärdsledernas behärskande, nämligen på den ömtåliga punkt, där kustvägen passerar Lagan efter att någon kilometer längre norrut ha upptagit den viktiga Lagastigen.

Så länge Halland var gränsprovins och risken för krig med Sverige förelåg, var det nödvändigt att vidmakthålla fästet vid Lagan dels som operationsbas mot Sverige, varvid man bör ihågkomma Laholms dåtida roll av hamnstad¹³⁾, dels och framför allt för att trygga förbindelserna mellan det långsmala halländska kustlandet och Skåne.

Detta är bakgrunden till *Christian IV's genomgripande ombyggnad av Lagaholms fästning*. När konungen efter den storm, som hösten 1609 förstörde överdelen av »det stora stenet», grep sig an med en omfattande förnyelse av den brisfälliga borgen, lät han sin byggmästare i Halmstad Villum Cornelissen ute på holmen i Lagan skapa en *bastionerad vallpentagon* av fulländad renässansregelbundenhet. Mäster Villum hade noga instruerats av monarken själv, men i grund och botten följdes endast ett schema, som representerade dåtidens högsta mode. Det femkantiga citadellet beskrives bl. a. av Sebastiano Serlio i hans verk *Libro primo d'Architettura* från 1584, och den tyske fästningsteoretikern Speckle under 1500-talets senare hälft rekommenderar femhörningen framför den fyrhörniga befästningen med den motiveringen, att »die 5. eck . . . sich etwas besser / auch die Streichen vollkommener erzeigen / die Gesicht erlengert / der Stand vnd alle Plätze grösser werden«¹⁴⁾. Befästningskedjan torde ha varit i huvudsak färdig, när konungen i april 1618 avslöt kontrakt med Villum von Steenwinkel angående uppförandet av slottslängorna. »Skabelonen« till dessa existerade då redan, och det råder intet tvivel om att Villum Cornelissen är mästaren till denna, d. v. s. att han är slottets arkitekt. *Slottets längor anpassades i femkant* efter vallpentagonens form utan att dock få den regelbundenhet, som präglade denna. I själva verket har byggnaderna grupperats nödtorftigt symmetriskt kring en mittaxel,

Afb. 96. Laholm från flygplan. Bilden, tagen närmast från sydväst, visar ypperligt de tre stads-
elementens — kyrkans, torgets och slottets — inbördes förhållande. Slottet låg på den holme,
där landsvägen går över floden (Chr. IV's åttkantiga torn döljes delvis av själva vägbanken).
Längs flodkröken skymtar man den gamla strandgatan, och kyrkans läge med orientering mot
floden och den forna hamnen framgår tydligt.

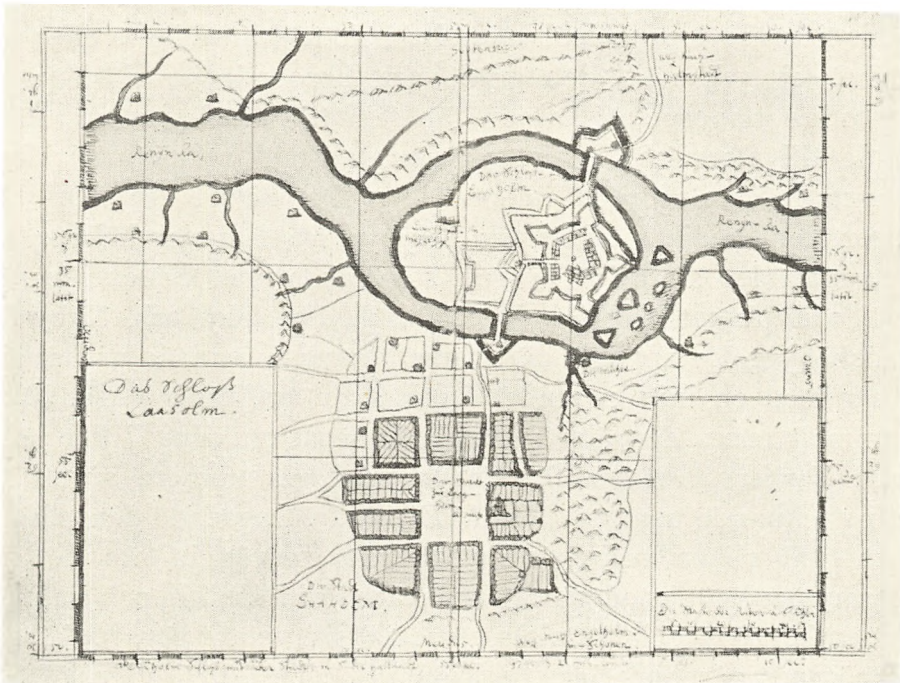
som går från portvalvet i portlängans mitt till det stora åttkantiga tornet, och typen kan därmed reduceras in under tidens vanliga schema: fyr-
längad borg med porten i en oansenligare länga mitt emot den tornprydda
huvudbyggnaden. Det åttkantiga tornets funktion är ej fullt klar; dock
har det i varje fall av Mejer i anteckningarna på 1639 års karta tillagts
stor fortifikatorisk betydelse såsom »Die feste wehr, zur defension dieser
Festung« gentemot artilleribeskjutning från de omgivande höjderna.

År 1625 synes slottsbygget i allt väsentligt färdigt; endast smärre för-
bättringar och reparationer fortsatte de följande åren.

Som helhetsomdöme kan sägas, att Christian IV på Lagaholm skapat
en renässansanläggning, som kraftigt kontrasterar mot staden Laholms
medeltida formlöshet. Att denna lämnats oantastad, är ganska egendomligt.
Man kan fråga sig, om icke Christian IV sökt utnyttja någon av de
förödande eldsvåder, som tid efter annan — bl. a. 1625 och 1637 — härjade
staden, för att åstadkomma en planreglering efter schackbrädesprincipen.
Att en på så sätt reglerad stadsplan är återgiven på Mejers båda kartor,
står troligen i samband med just 1637 års brand, enär den ena kartan
såsom redan påpekats, är daterad 1639 och alltså hänför sig till tiden
tämligen strax efter denna brand. Det rätvinkligna schemat med två paral-
lella huvudgator, utmynnande i ett torg av ett utsparat kvarters storlek,

Afb. 97. Utsikt över Laholms kyrka och den s. k. Gamlebyn.
Bilden visar kyrkans dominerande läge på strandbrinken.

Afb. 98. Johannes Mejers andra karta över Laholm. Skala ca 1:10000.

är fullständigt i överensstämmelse med t. ex. Christianstads och Halmstads plangivning. Tydligen har Christian IV efter branden 1637 låtit framlägga ett projekt till stadens omreglering. Så förklaras bäst den Mejerska kartan (Afb. 98).

Men denna plan blev aldrig realiserad. Bebyggelsen har med stor konservatism rest sig på de gamla tomterna. Ej heller i fråga om enskilda byggnadsverk har Christian IV's epok lämnat något annat spår efter sig i Laholms stad än den förhöjning av kyrktornet, som bär datum 1632 och ovan nämnts. I övrigt kunde stadens bebyggelse vid denna tid till följd av sitt lätt förgängliga material, trä och korsvirke, ej överleva de talrika eldsvådorna.

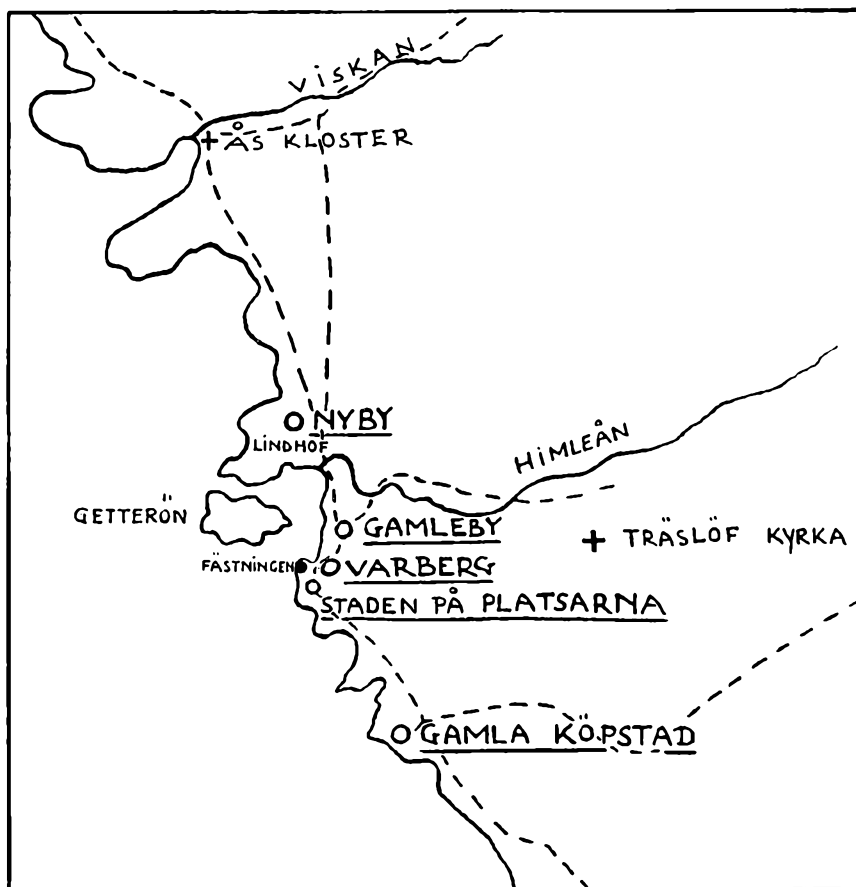
Bättre har fästet ute i Lagan trotsat tiderna, ehuru även det drabbats av svår förödelse. Likväl stå vallpentagonens kurtiner och bastioner av granit till väsentliga delar kvar, och därinnanför kan man spåra grundmurarna till Christian IV's slottslängor och hans åttkantiga torn.

Torsten Ljunggren.

VARBERG

VARBERG har sedan äldsta tider såsom fortifikatoriskt viktig ort spelat en betydande roll i Nordens historia. Troligen har från allra tidigaste medeltid å den nuvarande slottsklippan legat ett fäste. Platsen för detta har alltid varit konstant, medan däremot staden, eller rättare, de städer, som under tidernas lopp avlöst varandra i slottets medelbara eller omedelbara närhet, ej tyckas till den grad varit beroende av sitt topografiska läge. De olika städerna, ej mindre än fem till antalet, synas ständigt i förhållande till slottet ha spelat en underordnad roll samt i allmänhet saknat egna befästningar av någon större betydelse, om man härifrån undantager den tredje i ordningen, Nyby. De fem samhällena ha alla vuxit upp intill den stora landsvägen, som längs med kusten löper norrut och såväl vid platsen för Gamla Köpstad, Gamleby och Nyby har ett slags stadsbebyggelse uppstått där, varest denna huvudväg grenar sig eller förenar sig med en inifrån landet kommande trafikåder (Afb. 99).

Av gammalt anses den äldsta staden ha legat omkring 7 km söder om nuvarande Varberg. Platsen för staden upplages numera av ett fiskläge med det betecknande namnet »Gamla Köpstad«. Angående denna stad, vars uppkomst synbarligen betingats av, att här en väg inifrån det inre av Halland sammanlöpte med stora landsvägen vid kusten och sålunda vid vägskälet en handels- och rastplats utvecklat sig, veta vi föga¹). Så sent som år 1539 nämnes gården »Gamble Kiöpstadt«, belägen i »Treslöf Sogn«²). Av den gamla staden fanns således vid den tiden endast namnet bevarat.

Afb. 99. Kartskiss, visande de olika varbergsstädernas läge samt bygdens huvudvägar under äldre tid.

Denna ovan omtalade, säkerligen mycket gamla bebyggelse vid Gamla Köpstad, lämnar därefter plats för en ny anläggning, *Gamleby eller Gamble Wordberg*, om vars grundläggningstid man ännu svävar i ovisshet. Gamleby har legat strax norr om nuvarande Varberg och platsen för dess kyrka är belägen nära det nuvarande tingshuset. En del grunder, bl. a. till denna kyrka, vars ålder man enligt uppgift kan sätta till 1200-talet, ha vid grävningar blottats, men någon större kännedom om staden har ännu ej vunnits. Gamleby tycks ha bestått ganska länge vid sidan av den tredje staden i ordningen, Nyby, något som torde framgå av en del uppgifter i det följande. År 1612 nedbrändes Gamleby av svenskarna under Jesper Mattson Kruus. Platsen för dess belägenhet benämndes sedermera »*Gammelbygärdet*«, där man nu återfunnit de ovan omtalade byggnadsgrunderna.

Vi komma nu till den utan tvivel mest betydande och mest blomstrande av alla varbergsstäderna, *Nyby*. Efter det att svenskarna år 1304 härjat vitt och brett i Varbergsbygden, varunder vi möjligen få tänka oss, att Gamleby avbränts för att därefter aldrig nå sin gamla betydelse, an-

lägges staden *Getakärr*, senare även kallad *Nyby* eller *Ny-Varberg*, ungefär 4 km norr om nuvarande Varberg på kungsladugården Lindhofs ägor vid Himleåns mynning i Kaltegatt³). Staden har varit en rikt florerande handelsstad med förbindelser med den mäktiga Hansan, även om den ej kunnat räkna sig som egentlig medlem därav. Den ägde kyrka och kloster samt var befäst med dubbla vallar och gravar, vilket framgår av en grundritning i Richardsons »*Hollandia antiqua et hodierna*«, utgiven 1752. Nyby skall ha ägt trenne portar: en i norr, en i söder och en i sydost, den s. k. »*Havregadeporten*«, varigenom man forslade spannmål till staden. Yttre vallgraven uppgives ha haft en bredd av 28 alnar. Av allt detta synes numera intel spår, förutom en eller annan ojämnhet i terrängen. Stadens ungefärliga utsträckning torde dock vara möjlig att konstatera. Läget måste betecknas som väl valt nere vid vattnet och med Himleån som naturlig vallgrav på en sida. Som slott och stad under denna tid mången gång innehades av politiska motståndare, var det säkerligen även tryggande för staden att ej ligga i fästningens omedelbara grannskap. Överhuvudtaget är *Nyby den av Varbergsstäderna, som, om Gamla Köpstad undantages, ensam kan räknas såsom en helt självständig handelsstad*, medan de övriga måste karaktäriseras som av fästet helt beroende och i dettas närhet sig utvecklande militär- och hantverksstäder.

Beträffande Nybys utseende vad gator, torg, byggnader m. m. angår, kunna vi endast göra oss en flyktig föreställning därom med ledning av de sparsamma notiser, som lämnats oss i detta avseende i samband med *stadens fullständiga ödeläggelse 1565*. Detta år betecknar ett avgörande datum i staden Nybys historia. Den 28. augusti d. å. stormades staden av svenskarna under Nils Boye och förstördes i grund. Allt ödelades. Härmed var Nybys storhetstid ute och ej förrän 1573 höra vi någon stad vid Varberg omtalas. Den 1. juni d. å. utfärdar emellertid Fredrik II ett privilegiebrev för Varbergs stad, vari bl. a. Kungsbackas och Falkenbergs borgare uppmanas att flytta till Varberg⁴). I detta privilegiebrev göres skillnad mellan »Gammelby« och »vår Kiöbstad Warberg«. Här kunna vi alltså slå fast, att Gamleby alltjämt bestod som stad, men osökt gör man sig frågan: För vilken stad är detta privilegiebrev utfärdat, är det fråga om ett uppbyggande av det avbrända Nyby, eller kunna vi redan här förutsätta, att det rör sig om en fjärde stad och i så fall den s. k. »Staden på Platsarna«? — Låt oss gå vidare till 1578, då ett nytt öppet brev om privilegier för Varbergs stad utfärdas⁵). Här heter det, att Gamleby skall ödeläggas och förläggas till Varberg. Detsamma skall ske med Kungsbacka och Falkenberg. Vidare utfärdas privilegiebrev för dem, som från dessa orter avflytta till Varberg⁶). Fredrik II's recess av d. å. innehåller även beträffande Varberg följande uttalande: »på det att denna Köpstad

desto snarare måtte bliva byggd och borgarna måtte komma till ämne och förmåga⁷⁾. — Enligt Bexell måste härmed avses »Staden på Platsarna« och ej Nyby. Han anser nämligen, att »Staden på Platsarna« icke, såsom annars vanligen antagits, grundlagts av Christian IV, utan är äldre, vilket han motiverar med en del uppgifter, som jag i det följande skall närmare beröra. Mot denna Bexells åsikt talar likväl en uppgift för det följande året 1579⁸⁾. Här heter det den 22. februari, att borgarna i Varberg skola inom tre år uppbygga de avbrända »Bygsteder paa hvilke dertilfoør har været købstæds bygning«. Härmed kan enligt min uppfattning näppeligen menas annat än *ett återuppbyggande av det 1565 förstörda Nyby*.

År 1596 började Christian IV regera. Följande år inträffar något, som för vår undersökning är av största vikt. Den 10. juni d. å. omtalas nämligen i samband med Varberg en nyligen uppstådd eldsvåda, som ödelade större delen av staden⁹⁾. I enlighet med det antagande, som i det föregående gjorts, nämligen att Nyby efter sin skövling 1565 ånyo uppbyggts omkring 1580, måste uppgiften i fråga gälla denna stad. Troligen voro verkningarna efter branden snart försvunna och staden på nytt och nu för tredje gången uppbyggd.

1611 avlider Carl IX i Sverige, Gustaf II Adolf ärver samtidigt kronan och sin faders krig. Mellan Sverige och Danmark utkämpas som bäst det s. k. Kalmarkriget. På grund av det rådande krigstillståndet ger Christian IV sin Lensmand Mogens Gyldenstjerne på Varberg befallning att låta befästa staden med en *tranché* och en *vall*¹⁰⁾. Med hjälp av borgare och bönder skall han »avstikke og anordne dette«. Det är naturligtvis alljämt fråga om Nyby. Men nästa år, 1612, blev likväl det allra mest ödesdigra av alla för staden. Först och främst nedbrändes, som ovan omnämnts, *Gamleby* d. å. helt i grund. Av en notis av den 16. mars kunna vi sluta, att ej heller *Nyby* nu undgick sitt slutliga öde¹¹⁾. Vi få nämligen här reda på, afl »då det ännu finnes några hus kvar i Varberg Köpstad, som icke äro nedbrända av fienden, skall Mogens Gyldenstjerne låta bryta ned dessa och använda dem till att förfärdiga det, som kungen befallt honom att göra på Varbergs slott«. Vad denna konungens order angående slottet angår, veta vi ej vad som åsyftas, möjligen är det fråga om en ombyggnad eller reparation av en fästningsport, som bär årtalet 1612. — Från och med detta år existerar sålunda Nyby ej mera som stad.

År 1613 slutes fred med Sverige i Knäred och Christian IV kan nu vända sig till fredliga värv. Varbergs stad skall bl. a. återuppbyggas, men — här möta vi den första uppgiften om *konungens anläggande av en helt ny stad* — ej på sin gamla plats vid Nyby utan enligt Christian IV's egen befallning på ett ställe, som han själv utsett. Redan 1610 nämnes i ett

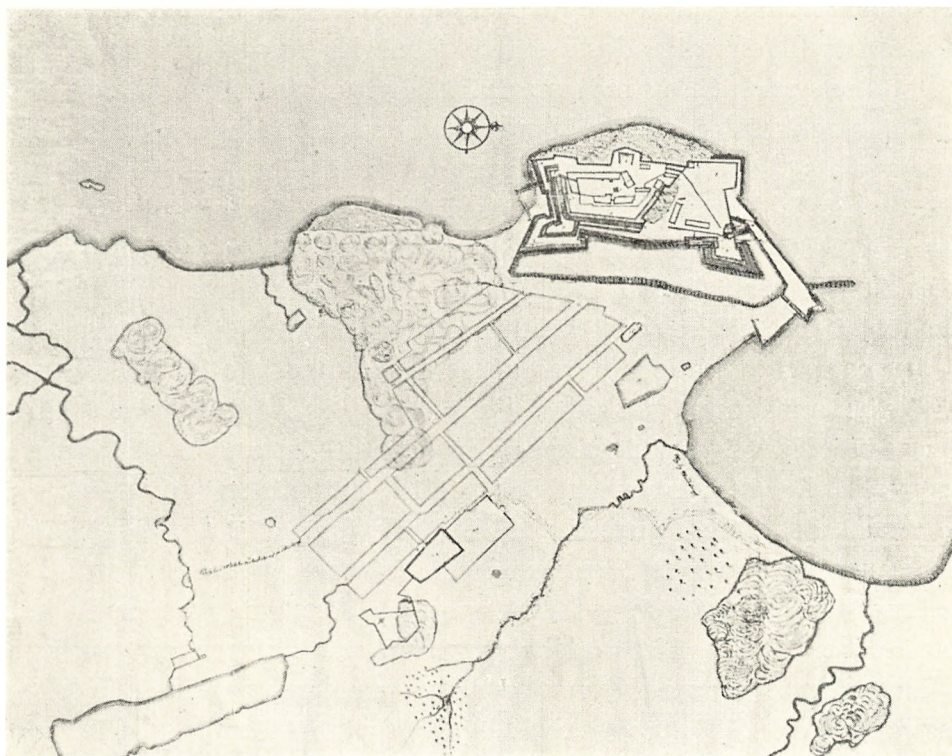
Afb. 100. Den av Christian IV anlagda »Staden på platsarna« inlagd på en modern karta över Varberg i samma skala: 1 : 10000.

inventarium på slottet »ett hus og en liden kålhave dertil liggandes i lejren under Slottet«¹²). Detta »lejr« är sannolikt ett ställe i slottets närhet, där hantverkare och övrigt vid slottet anställt arbetsfolk slagit sig ned under de arbetsfyllda åren vid fästningens nybefästande och säkerligen kan man med stor sannolikhet antaga, att just detta »lejr« utgjorde platsen för och begynnelsen av den av konungen tre år senare planerade nya staden, som fått namnet »Staden på Platsarna«.

Den 16. januari 1613 får Mogens Gyldenstjerne order att förbjuda alla att bygga på det ställe, där Nyby låg. I stället skall man bygga »ved Varberg paa det Sted, som Kongen har givet ham Befaling om, eftersom det bliver anvist Enhver«¹³). Längre fram på året, den 20. mars, heter det vidare, att Lensmannen skall anvisa borgarna i Nybye Köbstad var de skola bygga utanför Varbergs slott.

Härav framgår med all önskvärd tydlighet, att Nyby bestått som stad ända till den närmast förut liggande tiden, men hädanefter är obeboeligt och ödelagt, samt att konungen nu vill förflytta stadens läge helt och hållet och förlägga den alldeles intill och under slottet i skydd av dess kanoner.

Christian IV's anläggningsplaner realiseras också under de närmast följande åren. Staden på Platsarna¹⁴) blev aldrig en stor stad och dess

Afb. 101. »Plan af Wardberg Anno 1645«. Skala 1:10 000.

Krigsarkivet, Stockholm.

fortifikatoriska såväl som dess merkantila betydelse var tvivelsutan ringa. Helt beroende av fästningen förblev den säkerligen under hela sin existens.

»Platsarna« utgör numera en stadsdel i det moderna Varbergs sydvästra hörn. Den markeras av en avsevärd höjning i markytan, en ås, som sträcker sig i sydost–nordvästlig riktning från det inre av landet ut till stranden. En naturlig fortsättning på detta höjdparti bildar den från staden av ett smalt pass skilda slottsklippan. Christian IV's stad synes vara planlagd relativt schematiskt utan att alltför stort avseende fästs vid terrängens kuperade beskaffenhet. Detta var ju fullt överensstämmande med 1600-talets stadsplaneanläggningar. Att stora landsvägen från söder till norr löpte fram rakt genom staden, vars huvudgata sammanföll med densamma, var en stor fördel i kommersiellt och merkantilt avseende. Staden på Platsarna bildade en långdragen rektangel med regelbundna, varandra vinkelrätt skärande gator. Vi finna alltså här den strängt geometriskt anlagda staden, där det s. k. schackbrädsschemat tillämpats genomgående. Något egentligt centrum saknades, en omständighet, som möjligen betingades av terrängens svårhanterlighet och åsens ringa bredd. Vi måste nämligen ihågkomma, att stadens utsträckning var synnerligen obetydlig,

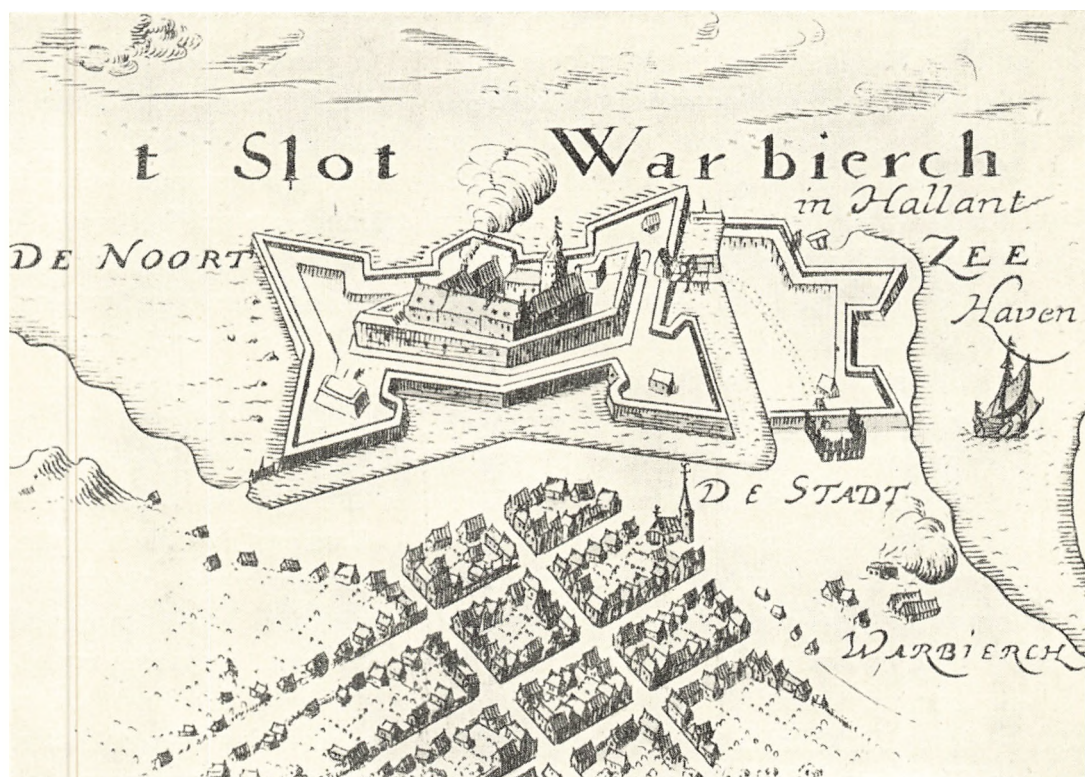
att hela stadsplanen var upplagd på åsens krön och att någon bebyggelse vid sidorna tydligen saknades i större mån. En *torgplats* söka vi förgäves efter. I stadens anslutning mot nordväst låg *kyrkan*, sällsamt nog ej orienterad i öster och väster, utan följande stadens huvudlinje sydost—nordväst. *Rådhusets* plats är oviss, troligen var det beläget ungefär mitt i staden, där på de flesta kartor en större byggnad är särskilt utmärkt. *Husen* voro med största sannolikhet i de flesta fall uppförda i korsvirke. Bexell uppger, att de varit täckta med halm, torv eller lång. Vidare nämner samme författare, att de varit numrerade och haft sina nummer tecknade över dörrarna. Han uppger deras antal till åtminstone 237 st. Dessa uppgifter hämtar han däruv, att vid stadens brand och ödeläggelse 1666 några hus överflyttades till den nuvarande staden, nämligen ett till Södra Tvär-gatan, ett till Borgmästaregatan och ett till Bäckgatan; av dessa var det sistnämnda märkt med nummer 237. Dock förefaller det mest sannolikt, att dessa nummer avsett tomtnumreringen och ej husens antal. Dessa gamla hus äro numera alla försvunna och förutom eventuella grunder återstår av den gamla 1600-talsbebyggelsen på Platsarna ingenting.

De längsgående *huvudgatorna* i staden voro tre, nämligen *Kyrkogatan*, som sammanföll med nuvarande Fästningsgatan, *Storgatan*, som utgjorde en fortsättning av landsvägen och var stadens egentliga huvudgata, nuvarande Slottsgatan, samt *Klippegatan*, vilken nu är helt och hållet försvunnen i och med stenbrottets i väster rationella bearbetande och bortsprängande. Lustigt nog sammanfaller alltså den nuvarande *kvarters- och gatuidelningen* på Platsarna till största delen med den gamla på Christian IV's tid, som, trots att bebyggelsen från äldre tid där fullständigt försvunnit, likväl förmått sätta sin prägel på och inverka bestämmande för den nuvarande stadsdelens plan (Afb. 100). Denna senare bebyggelse daterar sig från 1800-talets senare hälft. Allt vad som i våra dagar finnes kvar ovan jord av den gamla 1600-talsstadens byggnader är stenarna i det kummel, som i Societetsparken rests till minne av den gamla stadskyrkans läge och vartill material hopsamlats från kvarstående grunder.

Om Staden på Platsarnas *offentliga byggnader* äga vi mycket ringa kunskap. Några uppgifter förljåna likväl att framdragas.

Den 5. maj 1615 får Mogens Gyldenstjerne order om att uppföra en *kyrka*, »mured mellem Stænger«, alltså i ett slags korsverk, i Varberg by på den plats, som kungen befallt¹⁵). Med kyrkobyggandet gick det dock långsamt framåt. Efter 5 års förlopp stod emellertid den säkerligen ganska obetydliga kyrkan i huvudsak färdig¹⁶).

Samma år som order om kyrkobygge inflyter, får även Lensmanden befallning att bygga ett *rådhus* i korsvirke i stället för det, som blev nedbränt i den »sidste Fejde«, vilket uttryck ej kan åsyfta annat än Nybys

Afb. 102. Varbergs fästning och Staden på platsarna ca. 1645.

Ur R. Hermanides 1672.

ödeläggelse 1612¹⁷). Först tre år efterdet denna befallning utgått köpes tomt för rådhusbygget, 1619¹⁸).

Vi se alltså med huru stort intresse konungen vårdar sig om sin ny-anlagda stad. Icke nog med att han med största intresse planerar dess anläggning. Han låter även vid upprepade tillfällen medel ur sin egen kassa utgå till stadens offentliga byggnadsverk såsom kyrka, rådhus o. s. v., vars uppförande han i detalj övervakar. För att gottgöra de nyinflyttade i staden, få de enligt befallning av den 5. maj 1615 åt sig upplåten mark vid staden i utbyte mot sina förra ägor vid Nyby. Där Nyby legat vill konungen i stället nu uppföra en ladugård, den senare s. k. Lindhofs Kungsgård¹⁹). Borgarna i staden ha även behov av en *hamn* och därför får Mogens Gyldenstjerne ävenledes befallning 1615 att »lige nederfor Slottet lade en Skibsbro udslaa og forferdige«²⁰).

Som förut påpekats *var Christian IV's stad helt beroende av slottet*. Konungen insåg säkerligen den stora fara, som skulle varit förbunden med en alltför starkt befäst stad i slottets närhet och med ett sådant starkt fortifikatoriskt läge, som Staden på Platsarna ägde. Härigenom skulle slottets strategiska betydelse som fortifikatorisk tyngdpunkt avsevärt kunna försvagas. Det klokaste var därför att lämna staden obefäst och

låta fästningen ensamt övertaga rollen av försvarare vid eventuella fientliga anfall. Till fästningens stora och vidsträckta område kunde ju vid fara även stadens befolkning, som säkerligen ej var alltför mångtalig, laga sin tillflykt. Egentligen hade man vid denna tid anslutit sig helt till den åsikten, att en ideal stadsplan endast återfanns i den polygonalt anlagda centralstaden med torg i mitten och radiärt utstrålande gator. Detta gällde likväl huvudsakligen vid anläggandet av befästa städer. Var det, som här, fråga om en obefäst stad, föredrogs allmänt en schackmönsteranläggning. Vi finna samma förhållande vid andra Christian IV's stadsanläggningar, såsom *Bredsted* eller *Christianssand*.

Fullständigt obefäst lämnades staden dock icke. Några smärre försvarsanstalter vidtogos enligt Christian IV's befallningar. Fyra år efter den första uppgiften om stadens nyanläggning, den 25. augusti 1617, finner konungen det av olika anledningar rådligt att »Varberg By bliver flyttet og opbygget ved Slottet paa de Steder, hvor den er henlagd« – man höll alltså som bäst på med dess uppbyggande – och bör den i samband härmed till försvar omgivas med ett *stengærde*²¹⁾. Gick det långsamt framåt med stadens uppförande – kyrkan blev ju bl. a. ej färdig förrän omkring 1620 – så var förhållandet detsamma vad försvarsanordningarna beträffar. Det var Christian IV's befästningsingenjör Abraham de la Haye, som fick i uppdrag att utarbeta planen till detta stengærde. Åren omkring 1619–20 var denne tillsammans med konungen ivrigt sysselsatt med att utarbeta en stadsplan till Halmstad, varför troligen Varbergs befästningsfråga tills vidare fick bero. Men den 11. december 1624 höra vi talas om, att sten skall köras till Varberg för att därmed »indelukke Byen og sikre den mod ilige Anløb«²²⁾. Härmed avses naturligtvis material till förutnämnda stengærde och nästa år, 1625 den 27. februari, heter det, att Mogens Gyldensjerne skall låta uppsätta det stengærde, som Abraham de la Haye har »avstukket« omkring Varberg, så högt som en karl är hög och låta »forfærdige det upindet med Kalk«²³⁾. Något alltför vidlyftigt befästningsverk kan det ju här ej röra sig om och med all sannolikhet var stengärdet av ganska blygsamma dimensioner och utan någon större betydelse i försvarshänseende. Dess uppgift var nog också endast att vara ett skydd »mod ilige Anløb«. Redan i mars samma år var arbetet med gärdet i gång. Då heter det: »given Laurids Söffrensen Stenhugger, boendes i Lejren under Slottet, for han paa hans egen Omkostning med Folk og sit eget Redskab haver kluvit Klipperne bort, som haver leget udi vejen paa de Steder, som den nye funderede Stenmur er af kongl. majts ingenjör Abraham de la Haye avstukken at skulle opsettes vor udav er bleven opmured, som samme steds udi forbemelte Stenmur, er opsat og forbrugt 456 Ellen kluven Sten, giver hannom for huer Ellen 8 sh og til sammen

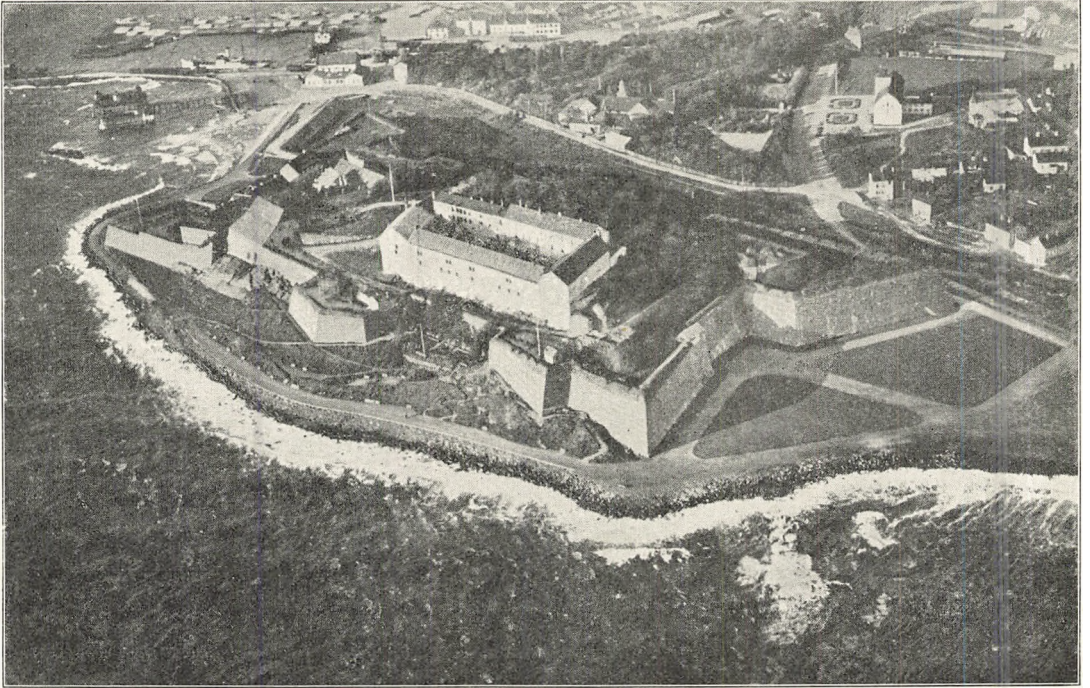
udi Rglr efter hans Bevises videre Formelding: Penge 37 $\frac{1}{2}$ Rglr etc.« Vidare nämnes »Stillinger att forbruge paa den nye funderede Mur omkring Varbiereg« samt medel »til den nye Defension verk og Mur omkring Varbiereg By til Byens Avstikkelse at forbruge etc.«²⁴). På en karta av Johannes Meyer från 1630-talets slut, vill man gärna öster om staden återfinna detta stengärde markerat.

På en svensk fortifikationskarta från år 1645, då staden ej längre var dansk, är bl. a. utmärkt »en Wäderquarn däromkring gouwerneuren (Iver) Krabbe i förledne åhr haver af fältsten låtet lägga lika som en *skans*«²⁵). Denna, en sista rest av Christian IV's försvarsverk, står ännu delvis kvar med sin grund på den plats i södra delen av nuvarande Varberg, som benämnes »Pilhagen«. Stället är väl valt för en mindre försvarspunkt, marken sluttar ganska brant norrut och *skansen* synes beräknad att vid ett anfall norrifrån kunna stödja en linje från fästningens nordöstra spets längs stadens norra sida fram till linjens avslutning, som markeras av dess eget läge. — På samma karta utmärkes även en »del av en raserad Tranchée, som för någre år sedan haver varit dragen omkring staden«. — Det är förvånande, att denna *tranché* befinner sig väster om staden, där åsen är högst och i sig själv erbjuder ett naturligt och gott skydd och varest f. ö. klipporna måste ha lagt stora hinder i vägen för anläggandet av en dylik löpgrav. Måhända kunna vi här förutsätta ett misslag från de svenska fortifikationsofficerarnas sida och antaga, att de tagit för en löpgravsanläggning vad som en gång utgjort Abraham de la Hayes stenmur. Mycket talar härför och troligast är, att så även varit förhållandet.

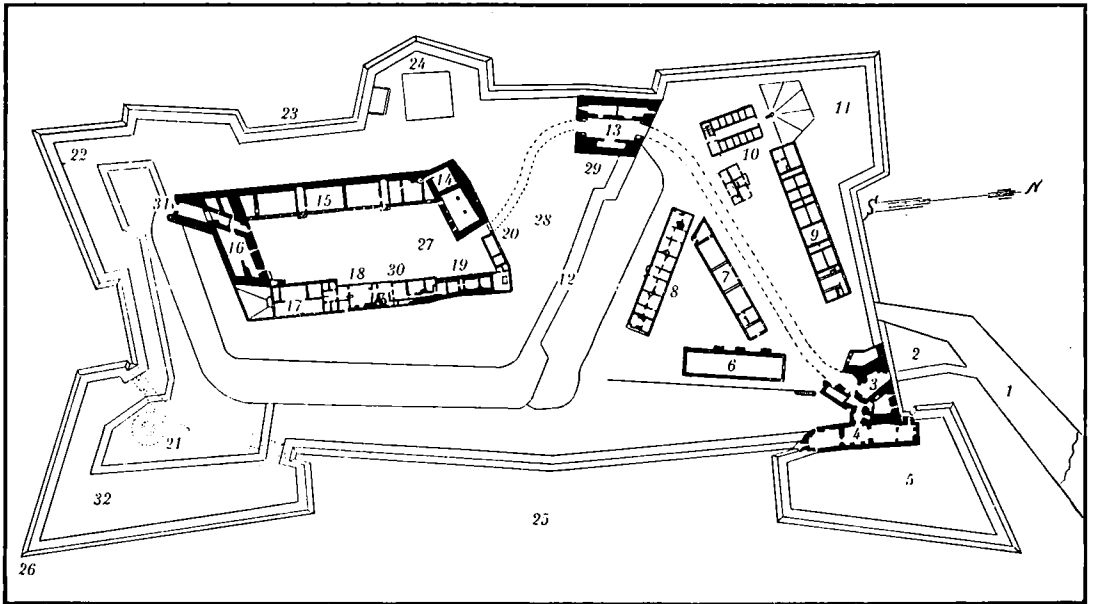
Vem som varit Stadens på Platsarna egentlige arkitekt beta vi ej. Att Christian IV själv tagit del av stadens planering står utom allt tvivel, men antagligen har han vid sin sida haft en av de många byggmästare, arkitekter eller ingenjörer, som sysselsattes vid hans byggnadsföretag. Man kan tänka på Mester Willum Cornellissen, som bl. a. arbetade i Halmstad, eller ingenjören Gregorius Schemel, som 1612 fick order att befästa Falkenberg, men den man närmast ville se som Varbergsstadens anläggare är den så många gånger omnämnde Abraham de la Haye, Christian IV's betrodde befästningsingenjör. Frågan måste likväl tills vidare lämnas öppen.

Den 16. september 1645 överlämnades staden till svenskarna. Ungefär två decennier senare, den 12. augusti 1666, ödelades Christian IV's stad av vådeld och har sedan i tvenne århundraden legat öde och obebyggd. Dess livslängd var kort, endast under 50 år skulle den vittna om sin höge byggherres energiska verksamhet med rikets riktande med nya stadsanläggningar.

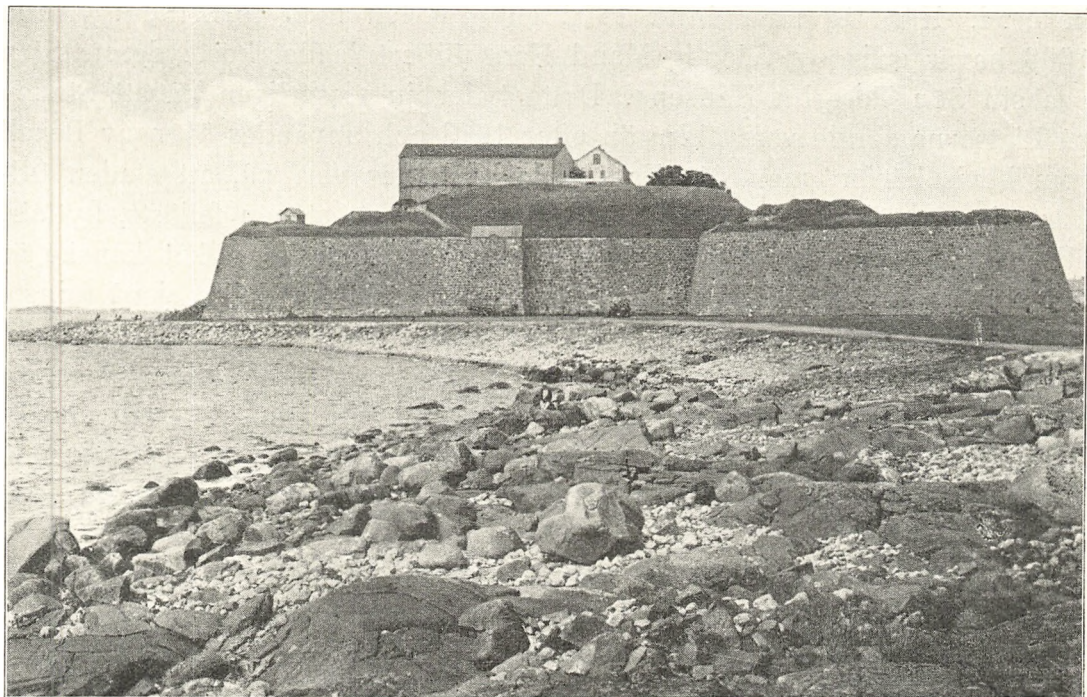
Redan samma år som staden brann, följde Carl XI's resolution angående en ny stads uppförande. År 1668 avgiver generalguvernören över Halland

Afb. 103. Flygfotografi av Varbergs fästning, visande bastionssystemet och borggårdsanläggningen. Överst till höger platsen för den af Christian IV anlagda staden.

Afb. 104. Modern plan av Varbergs fästning. Skala 1:2500. 3 Yttre huvudport. 6 Stall. 13 Mellanporten. 14 Slottskyrkan (nu museum). 15 Frustugolängorna. 16 Eskilssalshuset. 18 Kungshuset (nu Kommendantshuset). 5 Bastionen Vita munken. 11 Smedjebastionen. 24 Dammbastionen. 22 Bastionen Röd munk. 32 Bastionen Grå munk. 21 Kockenborg.

Afb. 105. Varbergs fästning från söder med Eskilssalshuset och bastionerna Röda och Grå munken.

sin resolution i ärendet. Den nya svenska staden, det nuvarande Varberg, anlades rakt öster om fästningen i en torr och schematisk schackbrädsstil med gatorna något snett inställda, så att de lätt skulle kunna bestrykas av fästningens kanoner. Den tidigaste bilden av detta nya Varberg är Aveelens stick av 1713 i *Suecia antiqua*. Av Staden på Platsarna synes ej minsta spår.

Några av de viktigare *kartorna över Christian IV's stad* må här uppmärksammas. Från år 1638 finnas tvenne kartor av Johannes Meyer²⁶). Båda kartorna äro slarvigt gjorda med för denne kartritare betecknande nonchalans. Stadens läge är förskjutet och felaktigt, kyrkan är orätt placerad. På den ena synes möjligen Abraham de la Hayes stengärde, som förut påpekats. Som de äldsta planerna över Christian IV's stadsanläggning äga de likväl, trots sin otillförlitlighet, stort intresse. — Från år 1645, då stad och fästning av den siste danske kommandanten, Iver Krabbe, överlämnades till svenskarna under Herman Capell, finnas 4 st. svenska fortifikationskartor, alla troligen av samma hand²⁷) (Afb. 101). De befästningsverk, som å dessa kartor äro markerade, ha redan behandlats i det föregående. Av intresse är dessutom den *bäck*, »Rännan kallad däruthur man på slottet och i staden plägar hempta färskt watn«. Bäckens är numera borta, men om dess ursprungliga lopp minner nuvarande *Bäckgatan*. I stadens sydöstra del markeras även platsen för en *kyrkogård*, som ännu finnes

bevarad. Här såg man ännu 1872 en gravsten med inskriften: »Anno 1608 haver erlig og velagtig Mand Hans Sibert laadet koste denne Sten paa sin Søn Torgrim Hansen«. Detta tyder ju visserligen på att Staden på Platsarna skulle vara äldre än efter 1613 och användes även av Bexell som bevis härför, men då alla övriga uppgifter visa på, att staden tillkommit efter detta år, får man antingen anse att stenen fellästs, flyttats, eller att kyrkogården funnits före stadens anläggning, vilket kanske är det allra troligaste. I varje fall är begravningsplatsen ifråga ej på minsta sätt organiskt inkomponerad i stadsplanen.

Efter 1666 äga vi bl. a. två svenska kartor, som i huvudsak överensstämma med varandra, med undantag av den olikheten, att den ena är försedd med ett pålagt anläggningsprojekt till en ny stad, det nuvarande Varberg. Båda visa också utvidgningsförslag av den brunna staden åt söder²⁸).

Den enda bild av Staden på Platsarna, som finnes bevarad, utgöres av ett kopparstick i Det kongel. Bibliotek i Köpenhamn med titeln: »Das Schloss und Stadt Warburg in Hallandt«²⁹). Vi kunna på denna säkerligen ej alltför tillförlitliga avbildning få en blick på staden österifrån. Får man taga sticket för sannt och med verkligheten överensstämmande, så synas husen i de flesta fall varit uppförda till två våningars höjd och med gavlar åt gatan. Kyrkan är i förhållande till kartornas uppgifter ganska godtyckligt placerad (Afb. 102).

Allt anställa några jämförelser med andra och mera rikt utformade stadsanläggningar under Christian IV's tid eller göra några egentliga betraktelser över staden som konstverk skulle endast giva ringa utbyte. Däremot kan man ej undgå att konstatera med vilken klok beräkning konungen gått tillväga, då han anvisade platsen för sin nya stad. I stället för att förlägga den till något av de ställen, som under tidernas lopp blivit av traditionen bestämda, besluter han resolut, att den nya anläggningen skall göras på Platsarna. Kanske leddes han härvid av den omständigheten, att det flera gånger omtalade »lejr«, där hantverkare och soldater slagit sig ner utanför fästningen, troligen förlagts just hit. Men Christian IV har härmed också i själva verket tilldelat staden den i alla avseenden mest förmånliga belägenheten, såväl i fortifikatoriskt som i merkantilt avseende. Inseende värdet av att den allmänna landsvägen förlöpte rakt igenom staden och där bildade dess huvudgata, tvingar konungen härmed samfärdseln att försiggå direkt under fästningens murar och i dess omedelbara grannskap. Truppstyrkor kunde på denna goda militärväg lätt förflyttas till och från stad och fästning, mellan vilka båda parter han genom den förras läge åstadkommit ett intimt och av varandra avhängigt förhållande. Staden och dess liv kunde nu i större trygghet än

Afb. 106. Fästningen från nordöst med bastionen Vita munken.

förr utveckla sig i fästningens skydd. Med ett visserligen ganska schematiskt anläggningsmaner förenas en god blick för naturliga, geografiska betingelser. Den långdraget rektangulära form staden erhöll på grund av åsens utsträckning kan tolkas såsom ett bevis på, att, enär icke någon bebyggelse vid sidorna nedanför åsryggen varit tillåten – något som framgår av kartorna – man medvetet eftersträvat att förläna stadsplanen en viss slutenhet och koncentration inom höjdområdet, vilket i försvarsavseende naturligtvis var synnerligen värdefullt.

I det föregående har påpekats, att *staden saknade ett egentligt centrum, ett torg*. Detta äger också sin riktighet, men endast om man med ett torg avser en något så när i stadens centrala delar belägen, öppen, kringbyggd plats. Den öppna platsen i Staden på Platsarna framför kyrkan blev under Christian IV's tid aldrig bebyggd. Detta orsakades av att man här ville äga ett fritt och öppet område för att fästningens kanoner obehindrat skulle kunna spela mot en belägrande fiende, som lyckats intaga staden och närmade sig slottet. Detta område strax utanför den yttersta entréen till fästningen fick sålunda ej upplåtas till stadsbebyggelse, utan förblev fritt. Det kan väl anses sannolikt, att just här, där huvudgatan utmynnade och övergick i stora landsvägen norrut, där kyrkan, stadens förnämsta byggnad, var belägen och där fästningens första port och brohuvud låg,

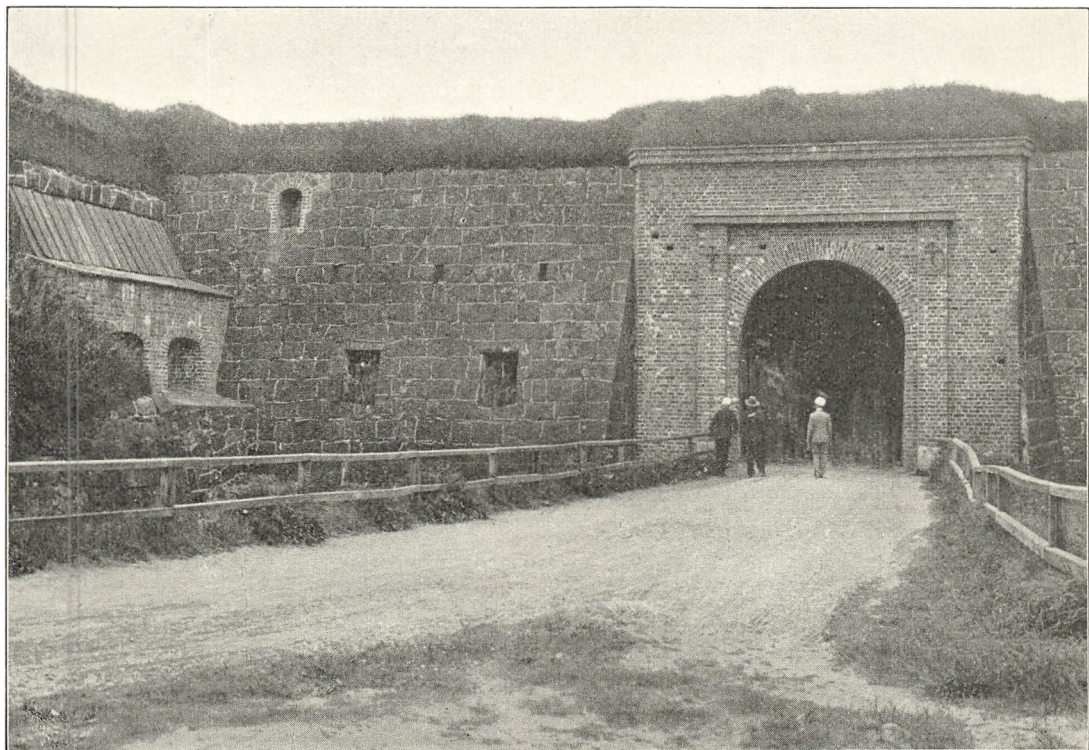
den öppna platsen fick karaktären av torg eller allmän samlingsplats för borgare och vägfärande.

Med skäl kan således sägas, att *den vakna blick för praktiska problem och det välutvecklade sinne för realiteter, som utmärkte konung Christian IV, även vid anläggandet av Staden på Platsarna nogsam kan skönjas.*

Numera kunna vi ej tänka oss staden Varberg utan i intimaste samband med dess stolthet och förnämsta turistattraktion, fästningen. De höra oupplösligt samman. Så har likväl icke alltid varit fallet. Under hela medeltiden igenom rådde ett utpräglat motsatsförhållande mellan borg och stad. Det var först Christian IV, som medelst anläggandet av Staden på Platsarna upphävde detta förhållande. Vis av erfarenheten insåg han, att den enda länkbara möjligheten för stadens sunda och fredliga utveckling vore att hänvisa den en plats i fästningens omedelbara grannskap, sålunda åstadkommande en kontakt mellan stad och fäste, som var till största gagn för båda parter. När det nuvarande Varberg efter branden 1666 anlades, var det endast Christian IV's stadsanläggningstanke som fullföljdes och utbildades i sin slutliga konsekvens.

Emellertid hade även slottet mot slutet av 1500-talet och vid 1600-talets början undergått genomgripande förändringar, som på ett rationellt sätt omvandlade den gamla herreborgen till fästning. Dessa förändringar gälla ej så mycket själva borgkomplexet, som i huvudsak bevarade sin medeltida karaktär och vars olika delar – donjon, ringmur, pallasbyggnad – ännu äro möjliga att identifiera – utan snarare *borgklippan, vilken genom ett storartat byggnadsarbete ommantlades med murar och bastioner, till dess en efter dåtida krav full modern och nästan ointaglig fästning förelåg klar.* Denna omändring från medeltidsborg till fästning, där bastionssystemet spelar den viktigaste rollen i försvarsavseende, är den mest genomgripande fasen i slottets byggnadshistoria. Utan att närmare ingå på detaljer skola vi här helt summariskt redogöra för det huvudsakliga vid detta ombyggnadsarbete.

Från att ha varit en helt vanlig, om än särskilt stark, medeltida borg, förändras Varbergs fäste under loppet av 1500-talet och under 1600-talets början till en danska rikets fästning med helt modernt försvarssystem. Medan Fredrik II's håg för festlig och rikt dekorativ arkitektur fick fritt utveckla sig vid Kronborgsbygget och annorstädes, stod vid Varberg nästan all arkitektonisk verksamhet i försvarets tjänst. Icke såsom en skapelse av kunglig skönhetstörst och byggnadslusta utan såsom ett led i landets militära försvarsorganisation måste vi hädanefter betrakta Varbergs slott. Fästningens enkla, kärva yttre, dess strama, på varje yttre utsmyckning blottade arkitektur, talar bäst själv för, att här allt var avsett att tjäna ett

Afb. 107. Yttre porten till fästningsområdet.

praktiskt nyttobehov. Endast det sirliga Munktorner med sin renässanshuv bröt av mot den hotfullt dystra stämning, som vilade över det gamla medeltidsfästet och som ännu i dag meddelar sig åt besökaren.

Den förändring, som slottet undergick under Fredrik II's och Christian IV's regeringar, kan med några korta ord sammanfattas på följande sätt. Borgen omgärdades med ett bastionssystem av ansenliga dimensioner enligt dåtida allmänt antaget schema, kasematter inrättades, murar och kurtiner sträcktes och förbundo bastionerna, ett stort nytt förborgsområde anlades. Borgklippan, som nu i hela sin utsträckning togs i anspråk för fortifikatoriskt ändamål, skildes från fasta landet genom breda och djupa vallgravar. Fästningen låg nu som en ö, från alla sidor bjudande fienden motstånd och med möjlighet, att vid stadens eventuella besättande av en fientlig styrka kunna erbjuda utrymme åt största delen av invånarna. De förändringar, som vidtogos beträffande slottets hus och byggnader, voro av underordnad betydelse och ej alltför omfattande samt förmådde ej förläna anläggningen någon ny prägel eller giva den karaktär av ett kungligt slott i byggnadslustna renässansfurstars ägo (Afb. 102-08).

De arbeten, som under Fredrik II utfördes vid Varbergs slott, kunna vi ej i detalj precisera, men dock i stort sett gissa oss till. Tyvärr saknas alla handlingar härom i Danska Riksarkivet, men det är likväl möjligt

att med ledning av en del andra till buds stående uppgifter och data få ett grepp om konungens och hans byggmästares planer. Det är tydligt, att hela nybyggnadsverksamheten påbörjats redan ganska tidigt under Fredrik II's regeringstid och att redan då planen, att enligt helt moderna principer befästa det gamla slottet, varit aktuell. Befästningsarbetena ha sedan fortsatt under sonens minderårighet utan större avbrott och ha sålunda, tydligen i huvudsak i överensstämmelse med en gång givna utkast, framförts till tiden omkring 1620. Men *redan vid sekelskiftet torde anläggningen i stort varit färdig*, om än mycket återstod. Ledarna av arbetet voro, förutom Fredrik II och sedermera Christian IV själva, från år 1572 Bastian Follmart, därefter från 1587 Hans Steenwinkel d. ä., som var verksam till sin död 1601. Under 1600-talets tvenne första decennier omhänderhades byggnadsledningen av Mickel Jungmand.

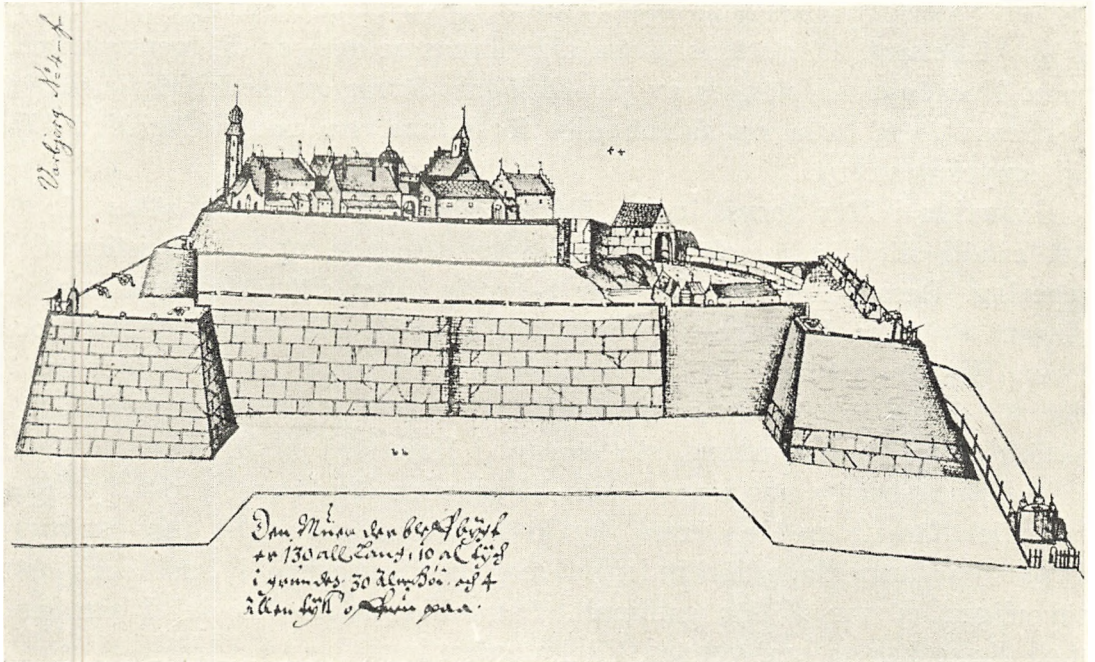
Den 4. april 1588 avled Fredrik II. Arbetet vid fästningar och slott fortsatte emellertid och under hela 1590-talet hade Steenwinkel uppsyn över Varbergsbygget »enligt den utkastade Form og Schablon«³⁰). Såsom mästervänner vid arbetet fungerade Hans Lamberts och Jacob Cornelissen. Under det Steenwinkel var verksam på andra håll, bl. a. vid *Akershus* och *Bohus*, nämnes stundom Christoffer Ulmer såsom byggmästare, ehuru noga stadgas, att han endast fick arbeta under Steenwinkels överinseende. Den 9. juli 1588 nämnes »det mærkelige Byggearbejde paa Varbergs slot«³¹). Det är den första notisen, som berör nybyggnadsarbetet där.

Bastionerna voro kollossala och överhuvudtaget måste byggnadsverket betraktas som ganska enastående i Norden för sin tid.

Under de närmast följande tio åren arbetas flitigt på det stora befästningsföretaget. År 1589 höjes Steenwinkels lön, 1594 får han, då han rest ner till Skåne för att tillse vällen på Malmöhus, uttrycklig order att omedelbart återvända till Varberg, som han absolut ej får lämna, utan bör han endast befatta sig med arbetena där. 1595 födes hans son Morten i Varberg, vilket väl får anses tyda på, att familjen var bosatt där under dessa viktiga och arbetsfyllda år. Säkerligen var den unge Christian IV en intresserad deltagare i den livliga befästningsverksamheten vid västkust-slotten.

När slottets mångårige byggnadsledare år 1601 avled i Halmstad den 10. maj, hade han fullföljt arbetet med Varbergs slott så långt, att det till största delen kunde betraktas som färdigt. Naturligtvis fanns ännu mycket kvar att göra, men huvudparten får dock skrivas på Steenwinkels räkning.

Mickel Jungmand fortsätter sedan arbetet till år 1618, då han »er bleven forlövid och aftacked«³²). Under kommande år tages likväl hans kunnighet i anspråk upprepade gånger vid ombyggnader och diverse för-

Afb. 108. Varbergs fästning från öster ca. 1610.

Rigsarkivet, Köpenhamn.

bättringar av fästningens försvarsverk. Förutom det storslagna arbetet med bastionernas anläggning vidtogos även en del byggnadsarbeten inom själva borgkomplexet. De viktigaste voro *Eskilssalshusets* nyinredande och delvisa ombyggnad, *Munktornets* uppbyggande eller iståndsättande, *Kungshusets* inredande till boning för konungen, då han behagade gästa slottet, samt vissa byggnadsarbeten på förborgsområdet, såsom *Mellanportens* iståndsättande och *Kungsstallets* eventuella uppförande.

Mellanporten är kanske den byggnad inom fästningsområdet, som mest direkt kan sättas i samband med Christian IV's insats därstädes. Det är en synnerligen vacker byggnad, markerad på alla kartor och avbildningar från tiden. Dess årtal på norra gaveln, 1612, får väl antagas utmärka byggnadsåret, men kan naturligtvis vara ett reparations- eller ombyggnadsdatum. Portens nuvarande utseende bär likväl en stark prägel av 1600-tal och synes dess allmänna yttre habitus erinra om likartade byggnader från tiden. Så för dess monumentala resning och arkitektoniskt egenartat verkande takfall tanken på Christian IV's ståtliga magasinsbyggnader i Köpenhamn. Norra gaveln har tidigare burit konungens namnchiffer, vars plats ännu utmärkes av fyra hål för järnbokstäverna i portöppningens mel-lersta sten. Nu är å gaveln uppsatt en kalkstenstavla med vapensten, det hela flankerat av tvenne hermer i hög relief. Portvalvet är ett enkelt tunn-valv i tegel av formatet $9 \times 12 \times 25$ cm. Överst i valvet finnes ett runt hål för upphissning av spannmål eller dylikt. Denna öppning är kantad med

tvenne rader grönglaserade tegel. Tidens förkärlek för sådant glaserat tegel är ju välbekant. På portens västra sida finnas nedgångar till tvenne välvda rum. Nedgångarna stängas av järnbeslagna dörrar av medeltida karaktär.

Tvenne torn, båda nu fullständigt försvunna, ha under Christian IV's tid smyckat slottet.

Huruvida i *Munktorner* ingick äldre delar kan diskuteras, säkert är att det erhöill sitt kända och karaktäristiska utseende under Christian IV's regering. Dess genomskärning var 8-kantig. Med sitt röda tegel och sin elegant svängda kopparhuv erbjöd det en stolt och festlig anblick och förmådde åtminstone i någon mån skänka en prägel av sitt tidevarv åt det för övrigt så dystra medeltidsfästet. Såsom jämförelsematerial kan anföras torn på Rosenborg, slottstornet i Halmstad m. fl.

Vid Kungshusets norra gavel inåt borggården låg ännu ett torn, tydligen runt och försett med en rund, tryckt huv med spira. Det var ett *trapp-torn*, som förmedlade förbindelsen mellan våningarna i huset och som säkerligen ej var alltför gammalt. Sannolikt uppfördes det i samband med Kungshusets ombyggnad till kungsboning.

Genom att betrakta den vackra handteckning, föreställande Varbergs slott och av allt att döma daterande sig från 1600-talets första årtionden, som nu förvaras i Danska Riksarkivet³³), få vi en god föreställning om hur slottet tedde sig på Christian IV's tid (Afb. 108). Anläggningen var på en gång monumental och pittoresk. Högt över den breda vallgravens vatten resa sig de väldiga murarna, uppförda av jättelika stenblock. Från bastionernas krön blicka hotande kanonmynningar fram. Men sedan man väl passerat genom den fasta Mellanporten, blir intrycket ett annat. Osymmetriskt och sammanträngt ligga husen inpå varandra, omgärdande borggården. Det är ej något renässansslott detta, med väl avvägda proportioner och med fläkt av kontinentens samtida praktbyggnader, utan helt enkelt en gammal medeltidsborg, framvuxen under århundraden och bärande drag av skiftande krav hos olika tidevarv. Vad som numera närmast ter sig rätlinjigt, storslaget men dystert, gav under 1600-talet ett helt annat intryck. På teckningen fångas ögat av det rörliga linjespelet i branta trappgavlar och uppskjutande skorstenar och helt visst var dåtidens varma färgton i tegel eller rödputs av en ypperlig verkan mot de flöjelprydda tornhuvornas ärggröna koppar.

Göran Axel-Nilsson.

2. KONGERIGET NORGE

AF

HARALD HALS II

INNLEDNING

NÅR vi i det følgende skal undersøke det byplanarbeid som blev utført i Norge på Christian IV's initiativ, må vi først prøve å klarlegge såvel de forskjellige regulerings økonomiske forutsetninger som selve byenes beskaffenhet.

I hele Norge fantes der enda ved Christian IV's død ikke mer enn 11 kjøpsteder, hvorav samtlige til og med lå syd for Trondheimsfjorden. Hertil kom så en uendelighet av ladesteder, hvorav flere senere har oppnådd full likestilling med landets gamle byer. Såvel byer som ladesteder lå alle langs med kysten, mens der inne i landet ikke fantes nevneverdige tilløp til noen slags bysammenslutning bortsett fra de bergsteder – særlig da Kongsberg og Røros – som vokste frem først så sent som i kongens siste regjeringstid. Men heller ikke mange av ladestedene hadde noen særlig alder å snakke om. Storparten av dem var vokset frem med den jevnt stigende utførsel av trelast som fant sted utover i 15- og 1600 årene. De nye erhvervsmuligheter dette skapte, gav imidlertid også støtet til en suksesiv utskiftning av selv de gamle kjøpsteders økonomiske grunnlag. Ja, til og med utpregete »fiskebyer« som Bergen og Marstrand blev delvis trukket inn i den stadig økende tømmerhandel.

Denne omlegging av det økonomiske liv avslørte etterhånden også en rekke planmessige mangler ved de gamle kjøpsteder og fremtvang en bevisst endring av deres struktur. Allerede Frederik II lot således utføre enkelte byreguleringer, men det er allikevel hans sønn som ved sin personlige interesse for denslags foretagender er blitt stående som den egentlige ophavsmann til de norske byers arkitektoniske nyskaping i det 17. århundre¹).

Alt ialt lot nemlig Christian IV utarbeide reguleringsplaner for ikke mindre end 6 – altså over halvparten – av landets samlede kjøpsteder.

En nærmere undersøkelse av disse stiller oss likeoverfor to kategorier byplaner, nemlig såvel anlegg av nye som omregulering av eldre byer. Til den første gruppe må vi foruten det helt nye Christianssand også regne Kongelv og Christiania, som begge blev flyttet fra sin oprinnelige beliggenhet. Og i denne gruppe må også Kongsberg tas med – hvis da

bergstaden over hodet kan opfattes som by. Hjemmehørende i annen gruppe er derimot Oddevald, Marstrand og Bergen.

Det bør straks bemerkes at bortsett fra Kongelv er det uten tvil nyanleggene som har størst krav på vår oppmerksomhet. I nyanleggene fikk nemlig kongen — eller rettere kanskje hans ingeniører — anledning til, omenn i beskjeden målestokk, å nyttiggjøre sig de ideer og erfaringer de hadde hentet ute fra større forhold. Omreguleringene derimot gav av mange grunder lite synlig høve dertil.

Det er ellers en ting vi må bite merke i ved studiet av Christian IV's byreguleringer, nemlig at enten det gjelder nyanlegg eller omregulering, så blev de alle — Christianssand danner her den eneste undtagelse — tilskynnet av rent ytre omstendigheter som krig eller brand. Ikke desto mindre forelå der alt på forhånd i hvert tilfelle et latent krav på en reguleringsplan. Og disse krav var ikke bare av direkte pekuniær art. I flere tilfeller vet vi nemlig at planen fremkom som et ledd i kongens arbeid for å konsentrere landets administrasjon, hvad både Christiania og Christianssand, tildels også Bergen og Marstrand, kan tjene som eksempler på. Desuten kom Christianssand og Marstrand sammen med de to andre byene i Båhuslen til å spille en ikke ubetydelig rolle i Christian IV's utenrikspolitikk. Båhuslensbyene da særlig i forholdet til Sverige.

Så utsatt som disse byene lå for fiendtlige overfall, blev der fra statens side truffet påfallende få foranstaltninger til deres beskyttelse. Kongelv la man riktignok tett under det sterke slott Båhus' murer, men med undtagelse av en broskanse kan vi ikke øine at der blev gjort noe forsøk på å trekke byen inn som et ledd i selve festningsverkene. Kongelv blev rett og slett anlagt som en åpen by med kastell, hvad snart skulde vise sig meget skjebnesvangert. Hvert eneste angrep på slottet førte nemlig konsekvent til et ubarmhjertig bombardement av byen.

Hvad de andre byene i Båhuslen angår, blev Oddevald aldri befestet så lenge den var en norsk kjøpstad. I Marstrand derimot opførtes der under Hannibalfeiden endel skanser og blokkhus som riktignok alle var av høist provisorisk karakter. Og festningen Carlsten, hvis veldige murer vi idag beundrer oppe på berget bak byen og som spilte en slik fremtredende rolle under Gyldenløvefeiden, er helt og holdent et resultat av svensk initiativ efter Båhuslens erobring. Derimot blev Frederiksstad befestet 1644 med et retranchement. Av andre befestningsanlegg i større stil var der ingen. Ganske visst hadde Christian IV interessert sig for den viktige Flekkerøy havns befestning og her lot han i 1620 årene opføre en svak, og senere i 1635 en noe solidere befestning, skjønt riksrådet hadde frarådet dette, da stedet manglet vann.

Med hensyn til de byer Christian IV ellers arbeidet med i Norge, så lå

Christianssand som en helt åpen og ubefestet by like til begynnelsen av 1660 årene. Bergen derimot hadde vært mer eller mindre befestet alt fra gammel tid av. Å dømme av et stikk fra ca. 1600 var således det middelalderske palissadeverk fremdeles da istand²). Tidens fremskredne beleiringsteknikk tatt i betraktning kan palissadene allikevel neppe være holdt vedlike på et så sent tidspunkt uten av hensyn til den indre fred og orden³).

Et visst forsvar hadde Bergen imidlertid i slottet Bergenshus, men beklageligvis lå dette på nordsiden av Vågen, hvad i høi grad vanskeliggjorde en effektiv beskyttelse av byens søndre del, Strandsiden.

I 1640 årene begynte man derfor, vel å merke helt uavhengig av den regulering av byen som fant sted samtidig, å anlegge en skanse ytterst på Nordnes.

Den eneste by hvor regulerings- og fortifikasjonsarbeidet blev utført i sammenheng var Christiania. Byens store privilegiebrev fra 4. oktober 1624 inneholdt, som vi senere skal se, rettleiding for såvel gatenett som voller, og hvorledes disse skulde anlegges opunder Akershus. Christiania i fullt utbygget stand kom derfor til å representere det kjente fortifikasjonssystem med en lukket, det vil si befestet by kombinert med et kastell. Ved anlegget overså man imidlertid et par av systemets viktigste forutsetninger, slik at byens befestning fikk meget liten militær verdi⁴).

Skylden for dette må i høi grad tilskrives manglende erfaring og innsikt der det gjalt å tilpasse i et norsk terreng visse teorier og systemer egentlig beregnet på helt divergerende naturforhold. Og noe av denne samme mangel finner vi også i byplanene. Som før nevnt er reguleringen av Christiania og Christianssand de kanskje mest interessante å studere fordi de begge gir uttrykk for en bestemt ide. Christianssands plan er sikkert den mest fullkomne av de to, ihvertfall å se til på papiret, men den er neppe blitt utarbeidet med synderlig tanke på terrengforholdene. I så henseende er Christianias plan adskillig bedre, men den beste, i alle tilfeller den mest målbevisste tilpassing etter terrenget, finner vi i omreguleringen av Marstrand.

Terrengvanskelighetene, enten det nu gjalt nyanlegg eller omregulering, har allikevel neppe lagt de største hindringer iveien for kongens ingeniører, som vi må huske på alle var utlendinger. Tvertom synes ofte bergnaber og fjellrevner å ha vært for ingenting å regne sammenlignet med den motstand ingeniørene møtte når de fant det nødvendig å ekspropriere grunn. Straks strømmet der inn med protester så kraftige at de hørtes like til Kjøbenhavn. Og enten nu staten tross sin beste vilje fant det umulig å etterkomme de erstatningskrav som blev fremsatt, eller man simpelthen gikk kjei av alle klagene, så blev de oprinnelige reguleringsplaner fraveket i næsten hvert eneste tilfelle. Særlig tydelig kom dette tilsyne i

Bergen hvor man forhandlet frem og tilbake i årevis, og hvor kongens ingeniør gang på gang blev likefrem dissavuert av statsmaktene av hensyn til de private krav.

Men ikke bare de levende, med sin mangel på sosial forståelse, søkte å hindre reguleringsplanenes gjennomførelse, også de døde voldte ingeniørene adskillig bry. Både i Marstrand og Bergen måtte således hovedgaten legges i en stor bue av hensyn til kirkegården, og selv i Christiania som jo var en helt ny by, fikk de salig hensovnede anledning til å beslaglegge næsten en fjerdedel av kjøpstadens alt på forhånd knapt tilmålte torv.

I forbinnelse med det som her er fremhevet om reguleringsplanenes tillemping etter forskjellige krav, reiser sig også spørsmålet om i hvilken grad byene har vært inndelt i erhvervsmessige eller sosialt betonte strøk. I de små norske byer har en slik inndeling naturligvis vært vanskelig å gjennomføre konsekvent, men vi har allikevel klare nok bevis på at dette har vært forsøkt, selv om vi ikke kan påvise at man har fulgt noen generell regel. Med hensyn til den erhvervsmessige inndeling kjenner vi flere eksempler. I Bergen blev således alle slaktere, garvere og skomakere anvist tilholdssted i byens utkant av rent sanitære grunner. I trelastbyene Christiania og Christianssand er det derimot ganske sikkert trafikk- og plasshensyn som fører til at trelasttomtene legges utenfor det egentlige byområde. En lignende ordning på samme grunnlag er det forresten sterk grunn til å anta også er blitt truffet i Oddevald.

At de forskjellige samfunnslag innen en by gjerne holder sammen også når det gjelder bosted, er en like naturlig som konstant foreteelse. Og vi kan da også påpeke at dette har vært tilfelle i såvel de eldre som de av Christian IV regulerte byer. Men at kongen traff bestemmelser herom, kjenner vi bare med sikkerhet fra Christiania. Adelen og byens storborgere fikk nemlig anvist de beste byggetomter langs hovedgatene. Men forutsetningen var da at de skulde opføre ordentlige stenhus efter nærmere fastsatte byggeregler som det ikke var mulig for de dårligere bemidlede å tilfredsstille. I dette tilfelle har vi altså et konkret bevis på at kongen fikk borgerne selv til å bekoste en del av byplanens realisasjon; ellers er det åpent spørsmål hvorledes de forskjellige reguleringsplaner blev finansiert. En undersøkelse viser at dette veksler for hvert enkelt tilfelle. Rent generelt kan nevnes at kongen bekostet selve planenes utarbeidelse forsåvidt som disse jo blev utført av de ingeniører han hadde i sitt sold. Men også ved reisningen av de forskjellige byer hjalp kongen til med indirekte pengebidrag, idet han gjerne eftergav skatt og toll for en nærmere fastsat årrekke, likeledes som han hyppig støttet opførelsen av offentlige bygninger ved å bevilge enkelte av de kongelige inntekter til disse bestemte opgaver.

KONGELV

DET elste byplanarbeid som blev utført i Norge under Christian IV var anlegget av det nu forsvunne Kongelv. 1613.

Man befant sig midt op i Kalmarkrigen.

Svenske tropper gjorde stadige hærtog inn i Båhuslen og i 1612 trengte de frem til det gamle *Kongehelle* som blev svidd av helt til grunnen. Istedenfor at byen nu blev bygget op igjen, *fikk dens borgere befaling om straks å flytte til en nærmere utpekt plass* kloss op til slottet Båhus¹⁾.

Båhus var anlagt i begynnelsen av 1300-årene på Bagaholmen i Gøtaelven, der hvor elven kløves i to av øya Hisingen. Holmen strekker sig i retningen øst-vest og er relativt liten i omfang. Men selve klippen borgen er bygget på, hever sig til en ganske anseelig høide over vannflaten.

Plassen som blev utpekt til den nye by ligger i en bakkeskråning like vest for Båhus. Et fotografi tatt 1870, før holmen blev beplantet, gir oss ellers det beste billede av terrengets beskaffenhet (Afb. 109). På den tid byen blev reist, bestod området av to øyer skilt fra hverandre av en smal kanal. Over denne førte der bro, og likeledes opretholdt en bro forbindelsen med nordsiden av elven. Begge broer var adskillig eldre enn selve byen, og de omtales også som fallelferdige allerede 1617²⁾. Siden uminnelige tider hadde nemlig all ferdsel tillands Danmark-Norge imel-

Afb. 109. Båhus slott og Bagaholmen med den gamle bygrunn, sett fra nord. Ca. 1870.

Fot.

lem fulgt den gamle kongevei til Båhus, for så perr ferge å sette over elven like nedenfor slottet.

Opbygningen av Ny-Kongelv, eller bare *Kongelv* som byen snart kom til å hete, synes til en begyndelse å ha gått langsomt og tilfeldig.

Da Jørgen Lunge til Odden i Januar 1613 blev utnevnt til lensherre på Båhus fikk han pålegg om å føre tilsyn med byens reising³). Blandt annet gjaldt det å sørge for at befalingen til Kongehelleborgerne om å flytte virkelig blev overholdt, hvad der nok kunde ha sine vanskeligheter⁴).

Først efter krigens slutt blev der imidlertid tatt skritt til å få Kongelv regulert. 27. januar 1616 bebudet kongen, som da opholdt sig på Båhus og vel hadde inispisert byen, at nu skulde den da bli med »Huse bedre beseet og forbedret«⁵). Av en protokoll over et almannamøte holdt 8. juli samme år fremgår det også at en komite bestående av »Lougmanden her wdi Lheenett samptt borgemester aff maastrand med Kongens thollder⁶) och nogenn aff raadmendene der sammestedz«, hadde »ladett wdwise och affmaalle Plads och beleilighed Baade thill Kierckesteden, Raadhus och thorgestedt, Sampt och thill Woninger och bøgningsteder med dess thillbørilig gaader och streder«⁷).

Selv om Ny-Kongelv under festningen nu er forsvundet, kjenner vi byens plan ganske nøie.

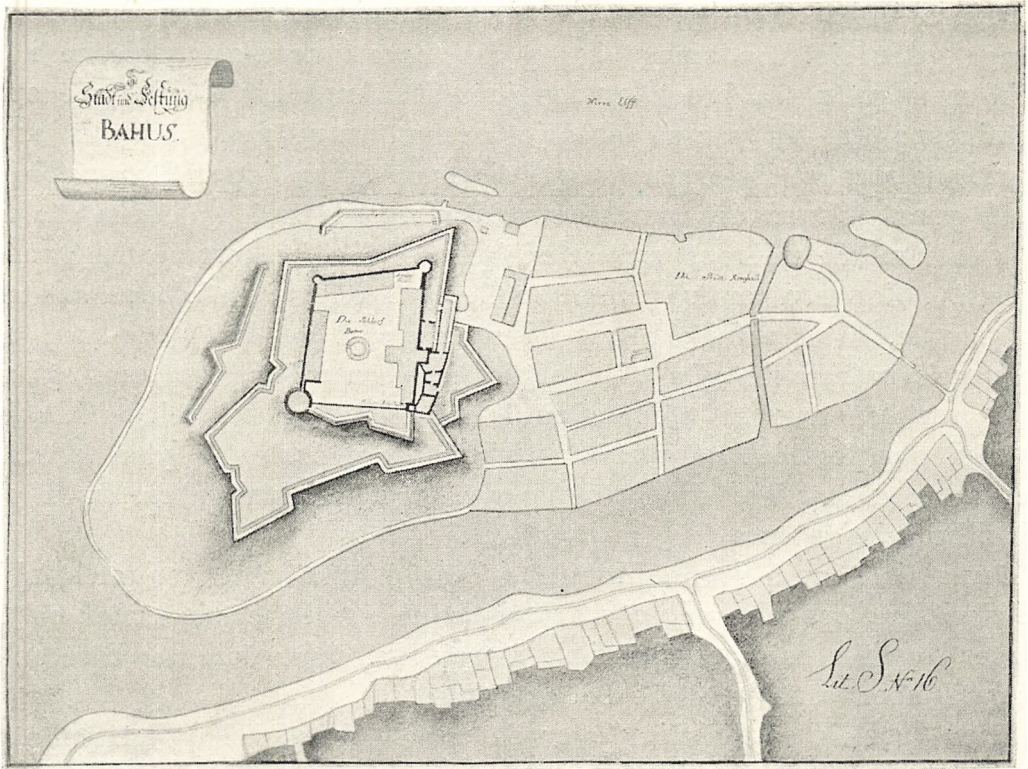
Der gis nemlig flere karter tegnet av forskjellige folk og til forskjellige tider, slik at vi har adgang til å øve kontroll.

Både av økonomiske og geografiske grunner blev det elven og den gamle kongevei som helt og holdent bestemte byens temmelig uregelmessige gatenett (Afb. 110 og 111).

Fra »Højbron«, lengst vest i byen svingte hovedgaten over kanalen ad »Langebro« og løp så østover efter kongeveien til den munnet ut i det ene hjørne av byens torv, en langstrakt rektangulær plass som lå på tvers av holmen omtrent midt i byen og som samlet op en 4–5 gater. Sin regelmessige form hadde plassen høist sannsynlig fått ved regulering; beliggenheten derimot skyldes utvivlsomt at her slo den gamle hærveien en sving og delte sig i to. En vei gikk op til festningen, den annen ned til fergestedet. Skulde en altså til et av de nevnte steder, måtte en skrå tvers over torvet og fortsette langs med en av gatene som løp ut fra plassens syd-østlige hjørne.

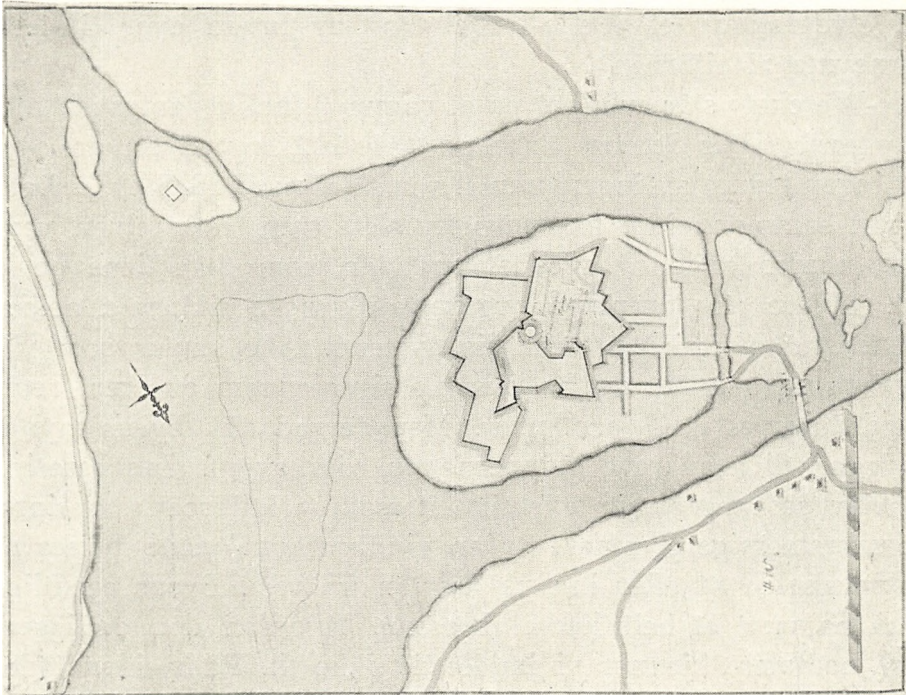
Gaten op til slottet var både bred og rett. (ca. 3 roder eller nesten 9,5 m, altså nærmest hvad man ellers i Norge kalte en almenning.) Forbindelseslinjen mellom torvet og fergestedet synes derimot å ha vært ufremkommelig og kronglete. Farende folk måtte derfor først op til slottet for så å følge langs med vollen ned til elven.

Den århundre gamle landevei utviklet sig altså rent organisk til å bli

Afb. 110. Plan over Båhus og Kongelv på Bagaholmen. Ca. 1650. Mål 1:5000.

Krigsarkivet, Stockholm.

Afb. 111. Plan over Båhus og Kongelv på Bagaholmen. Mål 1:10000.

Det Kgl. Bibliothek.

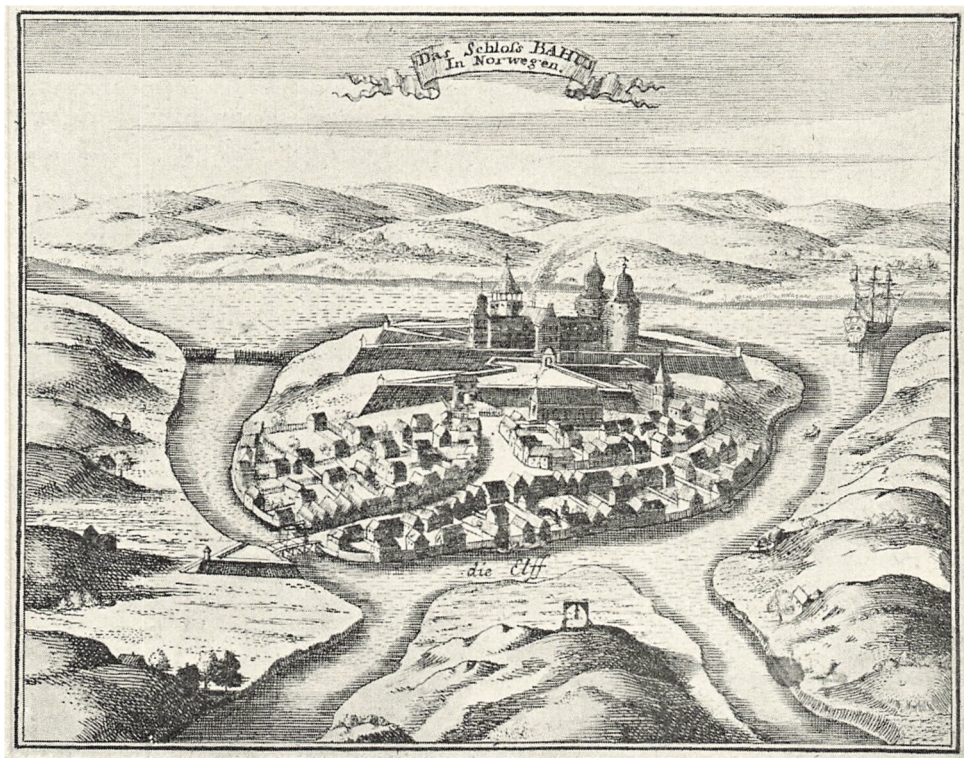
hovedåre i den nye by. Ut fra dens forvridde stamme forgrenet de øvrige gater sig. En smøg sig op fra torvets nord-østre hjørne i like flukt med gaten fra broen og løp jevnside med hin brede gate op til festningsporten. Et par steder skjøt den ut smug ned til byens annen hovedgate som fra Høibroen trengte sig frem til bastionen Hatten (Nederplatt) parallelt med den nordre strandlinje. Sistnevnte gate tilsvarte fullt ut den i middelalderens norske sjøbyer stadig forekommende Stræte⁸).

Også i Kongelv var kvartalene mellom »Strætet« og stranden smale og langstrakte, hvad visstnok, som vi senere skal se, hang sammen med bebyggelsens karakter. Da »Strætet« ikke førte rundt på holmens sydside, fikk kvartalene her en helt annen form. Ellers er det vel verd å feste sig ved den forskjell som rådet mellom byens indre og ytre kvartaler. De indre, de mellom slottet og torvet, er alle rektangulære, men også adskillig mindre enn de ytre kvartaler.

Den sosiale inndeling av Kongelvs forskjellige strøk er temmelig uklar. De skriftlige opplysninger er sparsomme og svevende, og karter og tegninger forteller oss ingenting i så henseende. Der er således bare anledning til noen rent generelle betraktninger.

Noen egentlig avgrensning efter de sosiale forhold har det vel neppe kunnet være i en by på ca. 500 sjele⁹). Forretningsstrøket, hvis det ikke er for pretensiøst å bruke denne betegnelse her, lå langs den nordre strandbredd. Her var for det første den egentlige havn, gjerdet inne i en lun elvekrok av et »Pelle-Werck« og av broen over til fastlandet, den førnevnte »Højbroen«.

»Pelle-Wercket« står avbildet på et gammelt, nokså fantastisk bilde av byen benevnt: »Das Schloss Bahuss« (Afb. 112), og på et kart over byen og festningen tegnet av ingeniøren I. van Geelkerck 1648(?)¹⁰). Det bestod av en rad sammenholdte tømmerpeler slått tvers over elven ved Bagaholmens nordre ende og som efterhånden kom til å tjene en dobbelt hensikt. »Werckets« egentlige oppgave var ganske sikkert å holde uvedkommende krigsfartøier på tilbørlig avstand. Alle skuter som vilde inn på havnen østfra måtte derfor klemme sig gjennom en smal renne som lett kunde sperres med jernlenker. Men derved fikk byens myndigheter også adgang til å avkreve skipperne en viss avgift. Innkasseringen av denne blev så meget mer effektiv eftersom »Højbroen«, oprinnelig av rent forsvarsmessige grunner var en vindbro som måtte heises op hver gang skip skulde ut eller inn på havnen fra vest. Byens egentlige havn må altså ha vært et helt lukket basseng. Hvordan den omliggende bebyggelse har vært, kjenner vi imidlertid ikke til. På bysiden tyder selve kvartalenes form på den utpregete havnebebyggelse, en tett rekke pakkhus alle med gavler henholdsvis mot »Strætet« og elven. Å dømme av

Afb. 112. Båhus slot og Kongelva. Ca. 1678.

G. Bodenehr exc. Aug. Vind.

kartene var bebyggelsen over på fastlandet derimot mindre sammenklumplet, men husrekkene her vokste neppe heller frem før der ikke lenger fantes en ledig strandtomt over i byen.

Den fornemmere bydel var den mellom torvet, festningen og elven i syd. Fra svensketiden vet vi nemlig at kommandantens og »Gambla Borgmestarens« hus lå her nede. Disse gårder er kanskje identiske med »Gouverneuren Stakens Wåhnhuus« like nedenfor festningen, og borgmester Stickers »plass« et stykke lenger mot vest, som begge omtales noe senere. Om disse to eiendommer vet vi at de var ganske stort tilmålte, nemlig henholdsvis 22×11 roder og 12×19 roder. (Regner vi etter den gamle norske rode ρ : 1 rode = 3,14 m, skulde altså nevnte eiendommer være henholdsvis 2386 m² og 2248 m²).

Under hensyntagen til kommandantens og borgmesterens høie rang og stilling, må vi imidlertid gå ut fra at byens tomter gjennomsnittlig var mindre i omfang. På rådhusmøtet 8. juli 1616 blev det overlatt 6 av byens borgere å dele ut *byggetomter*, slik at enhver »effter sin Effnue, Kiøbmands brug og Leilighed« fikk jord »thill brød og Lengd saa som Ligelig och rett kand werre«.

Tomtenes størrelse kom altså til å stå i relasjon til borgernes formues-

forhold, idet de 6 utvalgte øiensynlig foretok sin inndeling efter det gylne prinsipp at »hvo som meget har, ham skal også meget gives«.

På grunnlag av det materiale som foreligger, får vi ellers en viss forståelse av tomtenes beskaftenhet ved å studere selve byens bebyggelse. Allerede under kong Christians ophold på Båhus i 1616 fikk borgerskapet sig tildelt ved makeskifte »Ladegaardens Mark« og »Fonthins Fædrift«¹²), et areal som omfatter hele Fontenberget og det nuværende byområde¹³). Kongelv blev med andre ord rikelig forsynt med bymark, hvad jo var den største velsignelse for en by som i likhet med alle eldre byer i Norden – selv måtte produsere eller skaffe tilveie storparten av de fødevarer den fortærte.

I 1616 påla også borgermestrene »att enn huer Borgere skall Bøge stallde efter therris formouge: En paart thill 2 hester, En paart thill 4 hester och Enn paart thill flere, efter som formougen er thill«¹⁴). De fleste av byens gårder bestod altså ikke bare av våningshus, men også fjøs, stall og andre nødvendige uthus. Stallrum var sikkert beregnet til militæret.

Bebyggelsen var ellers stort sett temmelig tarvelig. De to bilder som fins av Kongelv ute på holmen, to kobberstikk (bl. a. Afb. 112), viser noen helt uanselige husrekker mest på en etasjes høide. Nu må vi imidlertid ikke stole for meget på disse stikk¹⁵). Begge er laget av interesse for festningen, og byen er derfor bare påtegnet som en slags stafasje. Men inntrykket bekrefte av forskjellige skiftedokumenter, salgskontrakter o. s. v., som opgir husenes gjennemsnittsverdi til mellom 5 og 30 daler, mens en bygning meget sjelden takseres til 100 eller 200 daler. For sammenligningens skyld kan det være av interesse å nevne at de samme kilder verdsetter en ku til ca. 5 daler, en okse til 10 og en tønne korn til 2½ daler¹⁶).

Bebyggelsens beskjedne verdi må tildels sees på bakgrunn av den lette og billige adgang, man hadde til bygningsmateriale, tømmer, men den gir allikevel i første rekke uttrykk for byens økonomiske evne.

Hele Kongelv bestod av trehus, byens få offentlige bygninger undtatt.

I en beskjed kongen i 1615 gav Jørgen Lunge om å bygge en *kirke*, nevner han uttrykkelig at denne skal være »muret imellem Stænger«, altså opføres i bindingsverk¹⁷).

Rådhuset omtales også som en såpass staselig bygning, at der er all mulig grunn til å tro at det med blev bygget av mer kostbare materialer. Til gjengjeld kan kanskje den taushet som hviler over skolen og hospitalet på dette punkt tyde på at disse ikke har utmerket sig på noen måte fremfor alle andre hus i byen.

Kirken er den eneste bygning i Ny-Kongelv hvis beliggenhet kjennes helt nøiaktig idag. Grunnmuren blev nemlig funnet ved utgravninger på Båhus sommeren 1926¹⁸). Forøvrig står tomten inntegnet på såvel ingeni-

Afb. 113. Bagaholmen med Båhus set fra sydøst.

Flyverfotografi.

øren Geelkercks som et dermed beslektet kart med titelen: »das veste Schloss Bahus und die Stadt Konghel«.

Kirken lå under festningsmuren rett ovenfor fergestedet og like tilhøre, når en kom op den brede gaten fra torvet. Den var ikke almindelig orientert, men lå parallelt med festningens vestlige bastion i retningen nord-syd. Inngangen var gjennom tårnet i syd, hvad tvang alt kirkefolket fra byen eller festningen til å gå rundt hele bygningen.

Det er vel nærmest terrengforholdene som har skylden for at kirken er lagt på denne usedvanlige måte. En annen forklaring tør være at bygningen ved sin ualmindelige orientering blev bedre beskyttet av festningen¹⁹⁾, men som vi senere skal se kan der også tenkes at da ordren kom om å bygge, var byens øvrige tomter alt optatt, slik at plassen under festningsvollen blev den eneste brukbare.

Der er ellers ingen anledning her til å behandle kirkens bygningshistorie i detaljer, derfor bare noen få data:

Kirken blev bygget som en langkirke og stod ferdig allerede 1616. Imidlertid fikk den ikke tårn før 1638 og da bare et av tre som blev ombygget i 1652. 6 år senere tok man til å bygge om hele kirken, som så stod ferdig påny i 1664.

Den nye herlighet blev ikke langvarig.

Under Gyldenløves angrep på Båhus i august 1676 skjøt svenskene gudshuset i grus, og siden blev det aldri gjenreist.

For nu å gå over til rådhuset så var det sveiset ganske anderledes sammen med byen.

I torvels nord-østre hjørne, lunt inneklemt i kvartalet, lå bygningen som en fond for den gamle hærveien op fra broen.

Rådhuset blev imidlertid skutt ned ved svenskenes beleiring av Båhus i 1645 og da muligens gjenreist lenger syd i byen. Fra 1662 finnes nemlig en meddelelse om et »stengierde som blev jort i mellom kircken og raadhuset« hvad jo kan tyde på at rådhuset var flyttet ned i nærheten av kirken. Mot denne teori taler imidlertid det at byen ellers blev bygget op som før, og heller ikke byplanen blev – såvidt der er anledning til å kontrollere det – endret det minste.

Hvad nu angår de resterende offentlige bygninger i Kongelv – *prestegården, skolen og hospitalet* – så er det bare sistnevntes beliggenhet vi kjenner tilnærmelsesvis. Ingen av dem står nemlig avmerket på noen byplan, hvad deres beskjedne rolle i bylivet da heller ikke berettiget dem til. Og at vi sån noenlunde kan plassere hospitalet, skyldes en ren tilfeldighet. Til hospitalet hørte nemlig en kirkegård som blev gjenfunnet under graving av tomten til det nuværende Länslasarett²⁰).

Hospitalet må altså ha ligget nord i byen, antagelig etsteds mellom rådhuset og bastionen Hatten. Tomten er valgt rent tilfeldig hvor der var en tilovers og har ikke influert noe på byplanen, hvad ogsaa fremgår med all ønskelig tydelighet av den omstendighet at hospitalet først blev bygget 1620, samme år som skolen.

Det Kongelv som blev bygget op på Christian IV's initiativ under Båhus' murer fikk ingen lang levetid. Allerede 1645 blev byen temmelig ødelagt under svenskenes beleiring av slottet og da Kongelv i 1676 blev skutt i grus for annen gang, nu av nordmennene under Gyldenløve, blev den atter besluttet flyttet.

Anlegget av en by på Bagaholmen falt altså så uheldig ut som det vel kunde.

Spørsmålet reiser sig da: Kunde man i 1613 ha forutsett tingenes ulykkelige utvikling, hvorfor blev da byen egentlig flyttet? og hvad blev der i tilfelle gjort for å trygge byen?

Ingen av de forskere, som tidligere har behandlet Ny-Kongelvs bygningshistorie har overhode berørt disse problemer som allikevel i aller høieste grad kaster lys over byens struktur²¹). Heller ikke er den økonomiske side av saken undersøkt.

Rent generelt har man gått ut fra at innbyggerne i det gamle Kongehelle fikk befaling å flytte sin by fordi den skulde ligge beskyttet under festningen.

Imidlertid lar det sig meget snart fastslå at om denne tanke overhode

streifet Christian IV og hans menn, så veiet dog andre momenter adskillig tyngre. Det gamle Kongehelles flytning må først og fremst sees som et mottrekk mot svenskenes bestrebelse på å slå den ikke ubetydelige elvehandel under sig ved stadige forsøk på å bygge en by som kunde dominere elven²²).

Kongelvs skulde også, kan det synes, ha mange betingelser for å skyte vekst på sin nye plass akkurat ved skillet av to farbare elveløp. Allerede 1603 hadde byen fått privilegium på en slags transitthandel av svensk tømmer²³), og i 1621 fikk den enda fler privilegier, som alle tok sikte på å styrke dens handel langs efter elven²⁴).

Hertil kan der naturligvis innvendes at i rent økonomisk henseende vilde byen kanskje være like gunstig stillet var den f. eks. blitt anlagt under Fontenberget på det nuværende Kungälv's grunn. Vi må imidlertid regne med at der allerede før 1613 fantes en viss bebyggelse rundt Båhus, hvor håndverkere, soldaterfamilier og andre som levde av garnisonen og festningen holdt til, akkurat slik som vi senere skal se forholdet var ved Akershus.

Det kan derfor bare være relativt lite av byplanen som skyldes den før omtalte komite av 1616.

Protokollen hvor komiteen nevnes lar oss forresten på det uvisse når denne utstikkingen av byplanen skal ha funnet sted. Er det å forstå slik at lagmannen, tolderer og de andre gode menn fra Marstrand utførte sit hverv i forbindelse med bymøtet 8. juli, kan de ikke ha gjort stort annet enn å strø sand på – i beste tilfelle finpusse – en byplan allerede så fastgrodd at den neppe lot sig rikke. At dette også var hvad som skjedde, taler hele planens uregelmessighet for.

Blev på den annen side byen virkelig stukket ut av de nevnte menn, må det antagelig være gjort om våren 1615 eller aller senest den følgende vinter. Vi må nemlig huske at Jørgen Lunge får beskjed om å bygge kirken allerede i juni 1615. Og av referatet fra en mildest talt vill St. Hansfest året efter fremgår det at både torvet og rådhuset da alt var ferdige²⁵).

Ser vi nu på de tiltak som blev gjort for å beskytte byen, så synes de nærmest å være ingenting. Kongelvs stilling til Båhus må mest ha lignet det forhold oberstløytnant Widerberg har pekt på, efterhånden kom til å råde mellem Christiania og Akershus²⁶). Byen og festningen var i tilfelle av angrep til gjensidig gæne for hverandre fordi byens befestninger ikke på noen måte holdt mål. Men her må en merke at Christiania virkelig var *tenkt* som en festningsby med et forsvarssystem nøie knyttet til Akershus. *Kongelvs derimot var helt ubefæstet med undtagelse av den førnevnte bastionen ved nordre ende av Høibroen, også inntegnet på Johannes Meyers kart fra 1638²⁷*).

Da denne bastion derimot ikke finnes inntegnet på senere kart, har den kanskje bare vært et provisorisk arrangement til broens forsvar. Ellers hadde Kongelv ikke annet vern enn elven, men hvad hjalp vel den når fienden kunde forskanse sig bak åsene på den andre elvebredd og derfra la sine bomber og ildkugler regne ned over den ulykkelige by uten at soldatene på slottet kunde yte noen hjelp²⁸).

Det er ikke bare manglende teknisk erfaring som bærer skylden her. Det var bare så uheldig at festningen lokket fienden til sig, mens det alltid var byen som fikk ta støiten. Vi ser da også at van Geelkerck foreslår byen fjernet fra Bagaholmen allerede efter beleiringen 1645²⁹). Ellers er jo Christian IV netop en av de første som introduserer i Norden de nye militært betonedede byplanprinsipper, som ildvåpnene fremtvang. Karakteristisk i så henseende er Varberg i Halland, anlagt noen få år før Kongelv, og da efter en samtidig beretning slik at »aff Slottets fornemste Bolwercke med de fleste Stycker, langs Byens trende Hofvet Gader, lige kand igiennem flanckeris»³⁰). Noen slike forholdsregler blev imidlertid aldri tatt ved Kongelv fordi byen igrunden betydde så lite for slottet.

Men slottet dannet heller ikke noe økonomisk grunnlag for byen. Det gjorde derimot *elven, fergestedet og den gamle kongevei*. Og disse tre alene skapte også hele byens arkitektoniske struktur.

UDDEVALLA

RETT vest for Vänerns sydende der hvor Hakelfjorden smyger sig inn i landet bak øyene Orust og Tjørn, ligger Uddevalla — eller Oddevold som byen het sålenge den ennå var norsk.

Vi skal ikke her gå nærmere inn på byens opkomst og utvikling. Det er nok å notere at dens elste bevarte kjøbstadsprivilegier er utstedt av kong Hans 13. desember 1498, og at Oddevold få år senere blev flyttet fra sin oprinneligs plass på halvøya Kasnabben tvers over bukten til Bäveåens daværende utløp¹).

Jeg vil uttrykkelig pointere *daværende*, for gjennom årene har elven ført med sig slike mengder grus, jord, sagflis m. m., at strandbredden ved den stadige avleiring er blitt flyttet betydelig lengre ut enn hvor den lå i senmiddelalderen.

Allerede i begynnelsen av 1500 årene var Bäveåens munning så grunn at større fartøier vanskelig kunde seile op dit, og strendene var så sumpete og lå desuten så lavt at de blev satt under vann for hver litt hard pålandsvind.

Så lite skikket som terrenget rundt Bäveåens munning således synes

Afb. 114. Plan av Uddevalla 1690. Mål 1:10 000.

Kgl. Landtmät. Archiv, Stockholm.

å være for en bydannelse, må man uvilkårlig spørre hvad der egentlig var for grunn til å flytte Oddevold fra Kasnabben hvor terrengforholdene visstnok var adskillig gunstigere. Svaret er å finne i den omlegging av byens næringsliv som fulgte av vannsagens innførelse i Norge.

Oddevold var oprinnelig markeds plass og fiskevær, men blev tidlig interessert i tømmerhandelen og trelasteksporten, og det falt da naturlig at innvånerne etterhånden søkte over til Bäveåen, hvor for det første tømmeret blev fløtet, og hvor der desuten fantes et par fosser som kunde utnytted meget effektivt²).

På sin nye plass blev imidlertid Oddevold gjentatte ganger ødelagt ved ildebrand og krig. Et kongebrev fra 1568 bestemte derfor at så snart der atter blev fred skulde innvånerne »igjen flytte til det Sted at bygge, som de tilforn boede«³). Dette brev er desto mer bemerkelsesverdig som det samtidig blev gjort forsøk på å flytte det nedbrente Oslo over til Akersneset, og Fredriksstad blev grunnlagt ved Glommas utløp istedenfor det krigsherjete Sarpsborg.

Hvad Oddevold angår, blev flytningen imidlertid ikke effektueret. Altfor mange økonomiske verdier vilde i tilfelle gå tapt, både grunnmurer, brygger og broer, for ikke å snakke om kverner og sager⁴). Og de lave tømmerstuene folk holdt til i, var snart reist igjen.

Vi kjenner på den annen side ikke noe bestemt til de grunner som forelå for å flytte byen på ny, men at de må ha vært tungtveiende nok, fremgår av at tanken blev tatt op igjen i februar 1613 efter at byen var rasert av svenskene høsten før⁵).

I den anledning fikk nemlig lensherren Jørgen Lunge et sålydende brev:

»Vid eftersom vi naadigst formode, at vor Kiøbsted Oddevald, som udi næst forgangen Feide er bleven afbrændt, paa et bekvemmere og beleiligere Sted kunde henlægges, da bede vi dig og ville, at du dig derheden begiver og flitteligen al Leiligheden forfarer og dig siden udførligen derom imod os erklærer; desimellem skal Borgerne aldeles forbydes paa det forrige Sted nogen Bygning at hensætte indtil paa videre Besked . . .«⁶).

Vi er uvitende om hvordan lensherren parerte ordren, men sikkert er det, at Oddevold heller ikke nu lot sig rukke fra sin plass ved Båveåens bredder. Fem år senere får nemlig Lunge sig tilsendt en kongelig bygmester, Mester Villum (Cornelissen?), og beskjed om straks å reise med denne til Oddevold, hvor Mester Villum skal settes inn i »samme Byes Bygning« slik som kongen alt tidligere »naadigst have ladet forstande«⁷).

Det foreligger desverre ingen meddelelse om resultatet av Mester Villums besøk i Oddevold, men flyttet blev byen ihvertfall ikke.

Det er heller ingen grunn til å tro at den kongelige bygmester fikk anledning til å foreta noen gjennomgripende regulering; dertil var vel byen vokset for meget op i mellemtiden. Ja, det tør vel være tvivlsomt, om han engang laget så meget som et *reguleringsutkast*. Hannibal Sehested kjenner i alle tilfeller ikke til noe slikt, for da svenskene påny svir av byen i 1644, lar han kongen spørre, hvordan man nu skal forholde sig med Oddevolds (og de andre Båhuslenske byers) opbygging. Til svar får statholderen beskjed om å la tingene bero foreløpig til kongen selv tar byen i øiesyn⁸).

Mer hører vi ikke om dette spørsmål, og i de par årene den gamle konge enda levet, fik han såmenn annet å tenke på enn å inspisere byanlegg.

Noen virkelig regulering av Oddevold kom derfor aldri istand under Christian IV's regjeringstid. Det elste eksisterende kart over byen, datert 23. juni 1690 viser således en rent middelaldersk bytype bygget op med elven som grunnstamme, mens den gamle kongevei gjennom byen har hatt merkelig liten betydning for byplanens forming⁹⁾ (Afb. 114). Vel kan enkelte kvartaler og gater føre tanken hen på det almindelige regularitetsprinsipp, som jo den nordiske renessanses byplanleggere i høi grad bygget på. Sett under ett virker Oddevalds plan allikevel altfor tilfeldig til at den kan skyldes en bestemt tanke. Og videre er det verdt å merke sig, at på middelaldersk vis breier noen få private grundeiere sig langs strandbreddene, mens alle de andre som ikke er så heldig stillet, må smygge sig ned til elven ad beskjedne smågater og endda takke til.

På den annen side må en ta i betraktning at før kartet blev tegnet, var byen blit beleiret og inntatt enda to ganger. Først av den svenske hærfører Harald Stake i 1657, derpå av Gyldenløve 20 år senere.

Hvorvidt disse begivenheter førte til noen endring av byens gatenett, er allikevel ytterst tvilsomt. Heller ikke betydde det noe for byplanen i sin helhet at Oddevold fikk ny kirke i begyndelsen av 1630 årene¹⁰⁾ og at byen blev omgitt av palissader efter 1646¹¹⁾. Kirken blev bygget på Agneberget på den gamles grunnmurer og blev ødelagt allerede under Krabbefeiden¹²⁾.

Noen reguleringsplan for Oddevold blev derfor neppe utarbeidet før ca. 1690 og da av en svensk ingeniør. Imidlertid blev heller ikke dette annet enn et papirprosjekt. Først så sent som i 1806, efter en altfortærende brand, blev den gamle tanke om å regulere byen virkelig realisert.

MARSTRAND

AV byene i Båhuslen er Marstrand noe helt for sig selv der den ligger på sin øy ca. en mil utenfor Götaelvns nordre munning.

Herute i havbrynet står vinden alltid på, og særlig ved vintertid kan »vestastormen« ta hardt i. Byen er derfor bygget i ly på øyas østside, hvor der desuten er en ypperlig havn med to seilbare løp mellem Marstrand-, Ko- og Kløverøya (Afb. 115).

Selve Marstrandøya er en naken gneis- og granitklippe — dens høieste punkt raker en 50–60 m. over havflaten — og byen er altså fullstendig henvist til havet.

Men havet er lunefullt.

Snart deler det ut med rund hånd, snart tviholder det på sin rikdom. Hele Marstrands historie er derfor en eneste fortelling om de voldsomste konjunktursvingninger, alt etter som havet har vært nådig.

Det ene året etter det annet velter formuene inn mot byen i tette sølvglitrende sildestim. Folk strømmer til fra alle kanter, og det blir en velstand så det spørs. Så plutselig er det slutt med hele herligheten nettop som alt lover som best.

Silden blir borte.

Forgjeves setter fiskerne sine garn i sjøen, og i byen blir mange arbeidsnever ledige.

Slik er i store trekk den økonomiske bakgrunn for Marstrands utvikling, hvad byen også i rent bygningsmessig henseende bærer tydelige spor av. De store sildefiskerier kan følges helt tilbake til omkring år 1200, og så lenge har Marstrand sikkert også eksistert.

Rent kategorisk kan det hevdes at byen aldri blev bygget op efter noen slags plan. Den vokste op helt tilfeldig med strandtomtene som utgangspunkt. Det gjalt jo å sikre sig lettest mulig adgang til sjøen, og husene stimlet derfor sammen langs havnen så tett at de formelig tråk- ket hverandre ned. Ikke før det var helt håpløst å få en plass på et noenlunde lunt sted langs vannet, begynte man å bygge lenger oppe på land.

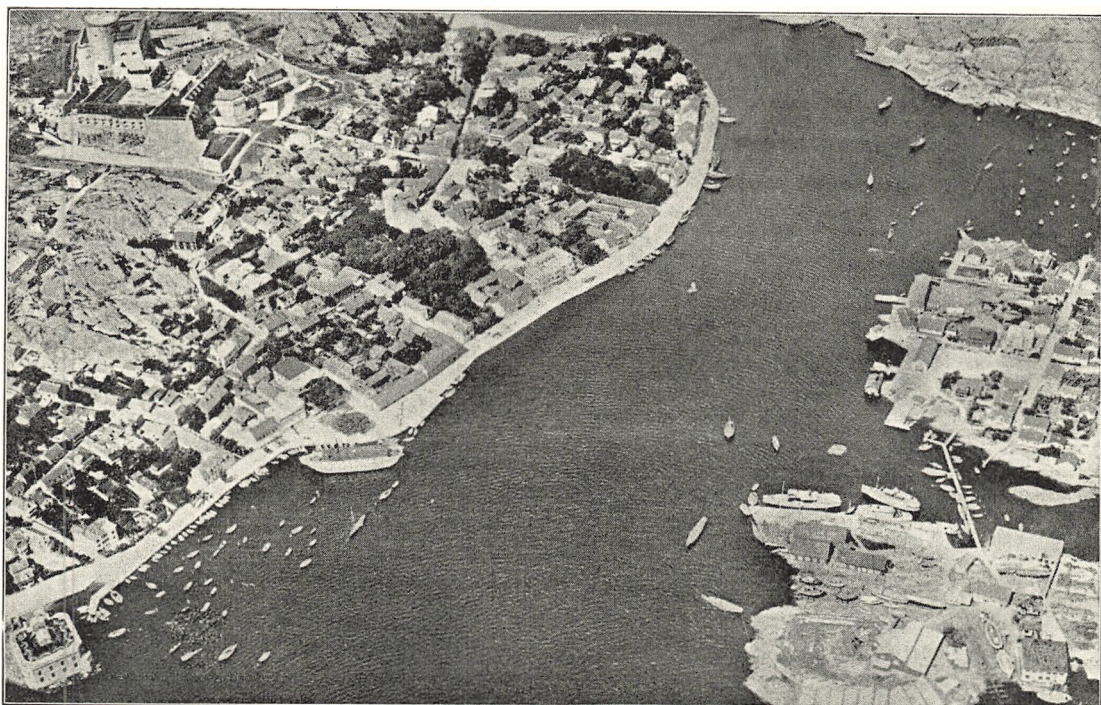
Ferdigstøpt fikk derfor Marstrand en struktur som på grunn av mange felles forutsetninger – økonomiske såvelsom terrengmessige – var typisk for middelalderens norske sjøbyer.

Bak den tette vegg av gavllhus mot sjøen strakte gårdstomtene sig som smale bånd opover land, hver med sine forskjellige bygninger i rad efter hverandre.

Riktignok blev tomtene kuttet over et par steder av opstikkende fjell- knauser, men ellers førte de helt op til den lange gaten, som gikk parallelt med strandlinjen bak den oprinnelige bebyggelse. Noen chance til å slippe herfra ned til havnen bød sig bare gjennom et og annet smalt smug.

Så trangt som det var om plassen, fikk også ilden, når den først slapp løs, mer enn føde nok i de knusktørre tømmerhus byen bestod av. Men ganske påfallende er det, at Marstrand gang på gang blev lagt i aske uten at innvånerne synes å være blitt det minste kloke av skaden. Ihvertfall gis der intet, som taler for, at der under hele middelalderen blev gjort forsøk på å regulere byen, så at enten adgangen til sjøen blev lettere eller ilden hindret fra å ete om sig over all måte.

Der synes således ikke å være iverksatt noen endring av Marstrands byplan ut fra hensynet til det almene beste. Bare *en* gang blev der kan-

Afb. 115. Marstrand, set fra øst.

Flyverfotografi.

skje gjort et bevisst inngrep i bebyggelsen, nemlig da byen blev befestet ca. 1350¹⁾.

Befestningsverkene må imidlertid ha været helt provisoriske og har derfor neppe betydd noe for bylegemets forming²⁾.

Deres opførelse henger imidlertid sammen med, at Marstrand efterhånden fikk en viss politisk betydning. Først tjenestegjorde byen som formidler av adskillig handel med hanseaterne og etter Norges forening med Danmark bidrog den kraftig til å oprettholde sjøforbindelsen mellem Båhuslen og »tvillingrikene«. Dette siste moment har utvilsomt spilt en meget alvorlig rolle for statsmaktene da der blev utarbeidet en reguleringsplan for Marstrand i Christian IV's siste regjeringstid. Planen stod også i nøie forbindelse med det befestningsarbeid som blev satt i gang under Hannibalfeiden; den direkte tilskynnelse var imidlertid en brann som la byen totalt øde i august 1643

Kongen tok straks affære med en interesse som bekrefter både at han var på det rene med den betydning Marstrand kunde få i en kommende krig med Sverige samtidig som han ennå ikke ante hvor snart efter stridighetene skulde begynne³⁾. 11. september sender han et brev til Oluf Parsberg på Båhus med ordre om å sørge for at »alle og så mange som herefter udi bem^{te} vor Kjøbsted Marstrand bo og bygge ville, — — aldeles ingen Tømmerhuse eller Vaaninger, saadanne som tilforn haver vært

bygt, maa derudi opsætte, medens alle med Muurverk. Vi ville og naadigst befale en Ingenieur, som sig did op skal begive og Gaderne sammesteds afstikke, saa det herefter — — — ikke saa farligt skal være for Ildebrand, som hidintil været haver⁴).

Og i de samme dagene som Lennart Torstensson rykket med sine tropper inn i Holstein, fikk Parsberg en ytterlig befaling til uten vederlag å skaffe tilveie bygningstømmer til byens tre offentlige bygg: Kirken, skolen og hospitalet⁵).

Ingeniøren som blev sent op, var en nederlender, *Isaac van Geelkerck*, og han er antagelig kommet til Marstrand våren 1644⁶). Det år signerte han ihvertfall et utkast til nyregulering av byen i to alternativer. Avvikelsene disse imellem er ikke store, da begge bygger på rudimenter av den middelalderlige byplan⁷) (Afb. 116).

Grunnen hertil er grei nok.

For det første stod ennå endel av byens bygninger — blandt annet den gamle Franciskanerkirke — tilbake. Men avgjørende var allikevel det at byens geografisk-økonomiske forutsetninger jo fremdeles var de samme som før branden.

Begge Geelkercks forslag beholder derfor den lange gaten ovenfor strandbebyggelsen. Den skyter ut fra en utsikkerbrygge — Langbrück — lengst i nord og skjærer rett sydover til kirken hvor gaten slår knekk på sig for å nå lengst ned i byen.

Hvor betydningsfull denne gate var, fremgår at av på senere kartter kalles delen nord for kirken »Kongens Gade«. Den er på Geelkercks utkast satt i forbindelse med sjøen gjennom — henholdsvis tre og fire — brede tvergater som henger loddrett ned til den sammenhengende brygge langs med havnen.

Et spørsmål for sig er om bryggen fantes før Geelkerck eller om den i sin sammenhengende form skyldes hans regulering. Har kanskje det økende krav på fri adgang for alle til havnen, allerede tidligere fremtvunget en kommunikasjonslinje langs sjøkanten?

Problemet lar sig ikke løse før der er gjort inngående studier i Marstrands middelalderlige topografi. Men et fingerpek er det kanskje at vi fra Bergen — hvor de geografiske forhold dels er meget sterkt beslektet med Marstrands — kjenner til at bryggen var noenlunde sammenhengende allerede før 1276⁷).

På Geelkercks utkast følger havnegaten stranden fra »Norder Blockhuus« (i byens nordøstre hjørne ved det nuværende Fredriksborg) til det sydligste av to projekteerte batterier (rett nedenfor nuværende Varvsgatan⁸). At denne strekning på et par svenske opmålinger alt fra 1660 årene viser sig å være forsynt med gate — om den enn ikke følger så rette linjer som Geel-

Afb. 116. Reguleringsforslag til Marstrand i to alternativer. 1644. Av I. v. Geelkerch.

Mål 1 : 10000.

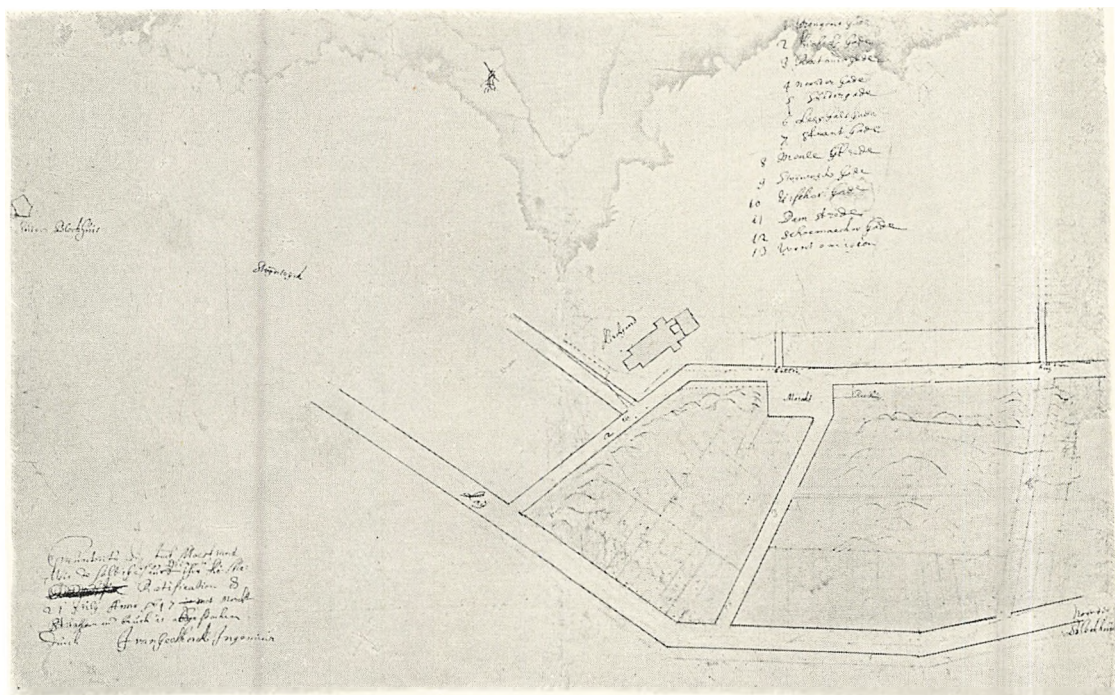
Det Kgl. Bibliothek.

kerck tegnet – kan kanskje også opfattes som at der virkelig fantes en sammenhengende brygge fra eldre tid (Jvf. Afb. 119).

For nu å ta det som skiller Geelkercks to alternativer fra hverandre, må fremfor alt nevnes *torvets* plassering. På hans første forslag er torvet lagt øst for kirken, og den øvregaten – Kongens – skyter i rett linje ned hit fra »Langbrück«. Dette projekt inneholder ialt fire tvergater medregnet den fra torvet til bryggen. Ser vi imidlertid på alternativ nr. 2, finner vi torvet plassert omtrent halvveis mellom kirken og »Langbrück«, og »Kongensgade« går her i retningen »Langbrück«-kirkens tårn (o: bygningens vestsida).

På dette projekt fins der imidlertid bare tre tvergater ned til havnen. En som løper parallelt med kirken, en som går ut fra torvet og en som skjærer ned like nær »Langbrück«.

Som vi skal se nærmere siden, blev alternativ nr. 2 lagt til grunn for den nye regulering av Marstrand. Arbeidet hermed blev imidlertid avbrutt – eller utsatt – av krigen, da Geelkerck måtte vie sig til rent militære oppdrag. Men neppe var freden undertegnet ved Brømsebro, førenn

Afb. 117. Reguleringsforslag til Marstrand. 1647. Av I. v. Geelkirch. Mål 1 : 6000.

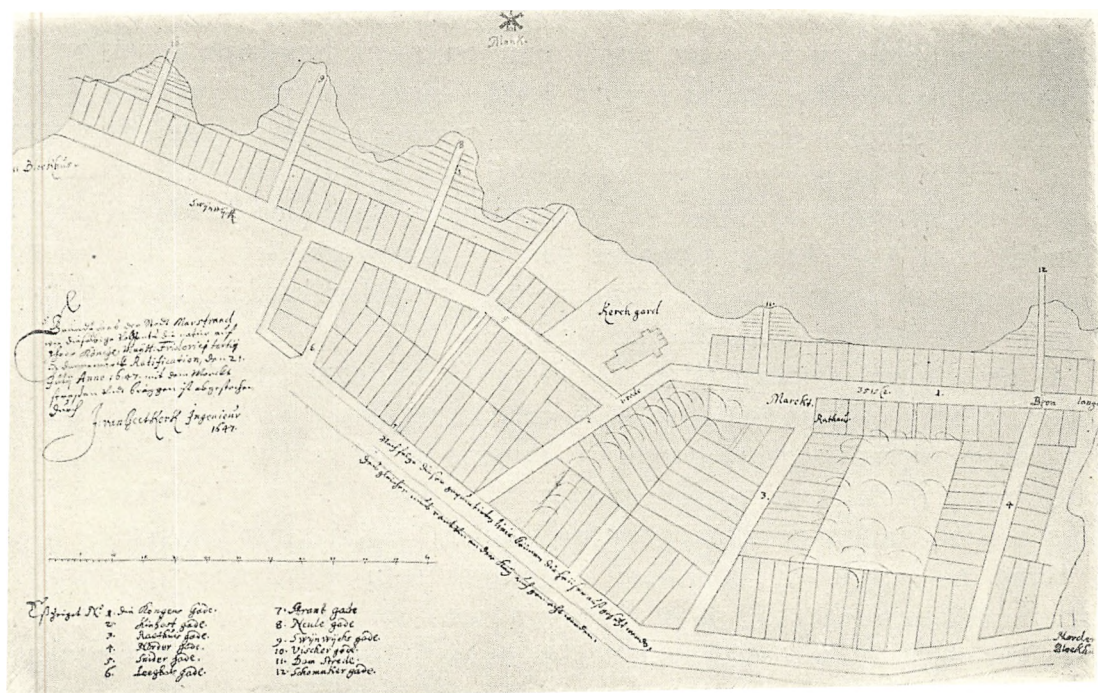
Det Kgl. Bibliothek.

han synes å hå tatt fatt påny i Marstrand, og myndighetene interesserte sig fremdeles levende for byens gjenreisning. Selv den alderstegne konge bebudet i april 1646 at han vilde besøke byen for selv å bestemme hvordan arbeidet skulde legges an. Denne inspeksjonsturen blev der jo ingenting av, men det er vel verdt å merke sig at de privilegier Marstrands borgere fikk året efter, betinget at man nøie skulde følge visse nærmere omtalte byggeregler og frem for alt holde sig til »kgl. Maj.s egen Abrids«¹⁰.

Privilegiene forutsetter i § 1 Marstrands »fuldkommen bygning af Muurverk«. Så taltes det videre (§ 3) om »Kirkens Forandring og større Bygning samt Forsyning af Klokker« og (§ 4) om »Skolens Ophbygging af ny« og (§ 5) om »Raadhuus's Bygning, Skibbroer, Gader og Almendinger«.

Det »Abrids« privilegiene siktet til, eksisterer ikke lenger, hvad imidlertid ikke spiller noen rolle for studiet av Marstrands regulering. Denne kjenner vi nemlig nøiaktig fra to kongruente tegninger, begge datert 1647 og begge med påskrift av Geelkerck om at de viser byens nye reguleringsplan slik den blev ratifisert 21. juli 1647¹¹) (Afb. 117 og 118).

Den ferdige reguleringsplan stemmer i sine store trekk helt overens med det av Geelkercks projekter fra 1644 som tidligere er omtalt som alternativ nr. 2 og som preges av sin gammelmotighet. Ja, i virkeligheten er det jo en rent middelalderlig byplan vi har for oss, bare med det stramme tilsnitt som faller så naturlig når ingeniøren tar linjalen til hjelp.

Afb. 118. Ratifisert reguleringsforslag til Marstrand. Av I. v. Geelkirch. Mål 1 : 6000.

Krigsarkivet, Stockholm.

Gatene er riktignok rettet ut og merkelige hjørner og rare fremspring stussel av. Men byens hovedåre går som før fra nord til syd og krysses hvor best det faller sig av tvergatene.

Og tro ikke at gatene ellers på renessansevis er gjort likeverdige og av samme bredde. Nei, i så henseende er det en betraktelig forskjell alt efter byens sosiale inndeling. Bredest er gatene nordøst for kirken (ca. 3 roder eller 9.5 meter) hvor forretningsstrøket ligger med torv og rådhus og hvor sildespekulantene og de store kjøpmenn holder til. Ja, selv gatenavnene her har et mer moderne og aristokratisk preg enn tilfellet er syd for kirken, hvor bare betegnelsen Swynwüeck på hele strøket fortaller hvad slags sted det er¹²⁾. Også med hensyn til kvartalene er der en betraktelig forskjell mellem dem nord og syd i byen, hvad imidlertid nok også kan tilskrives terrengforholdene.

Vel er det så, at de store kvartalene ligger i nord, med det største av dem alle skylder sine dimensjoner den omstendighet at en samling bergknatter stikker op i midten, så bare tomtene langs gaten er tenkt bebygget.

Der er overhodet intet ved Marstrands reguleringsplan som vidner om den trang til å forsere naturvanskelighetene en så ofte ellers finner i de norske byanlegg fra 1600 årene. Og derfor skiller også byens samtlige kvartaler sig sterkt ut fra hverandre ikke bare med hensyn til størrelsen,

men også til formen. De som ligger ovenfor kirken og Kongens gate består i virkeligheten ikke av annet enn en smal husstripe lenet op til fjellknausene. Geelkercks karter fra 1647 viser også for de enkelte eiddommers vedkommende, at det gamle middelalderske bygningssystem med gavler mot gaten tenkes beholdt i sin helhet. Tomtene er derfor tegnet nokså dype og smale. Gjennomgående forholder bredden sig til dybden som 1 : 4. Langs Kongens gate og dens fortsettelse stiller tallene sig imidlertid noe anderledes. Tomtene her er relativt bredere, deres dypde mindre, og forholdstallet blir da 1 : 2.

At privateiendommene ellers såvidt mulig er tegnet noenlunde ens av størrelse, kan vel vanskelig opfattes som annet enn en rent skissemessig inndeling av kvartalene; et uttrykk kanskje for et rent generelt ønske en ofte finner i renessansens idealplaner, men som i Marstrand like så lite som i noen annen norsk by har hatt noen bunn i virkeligheten.

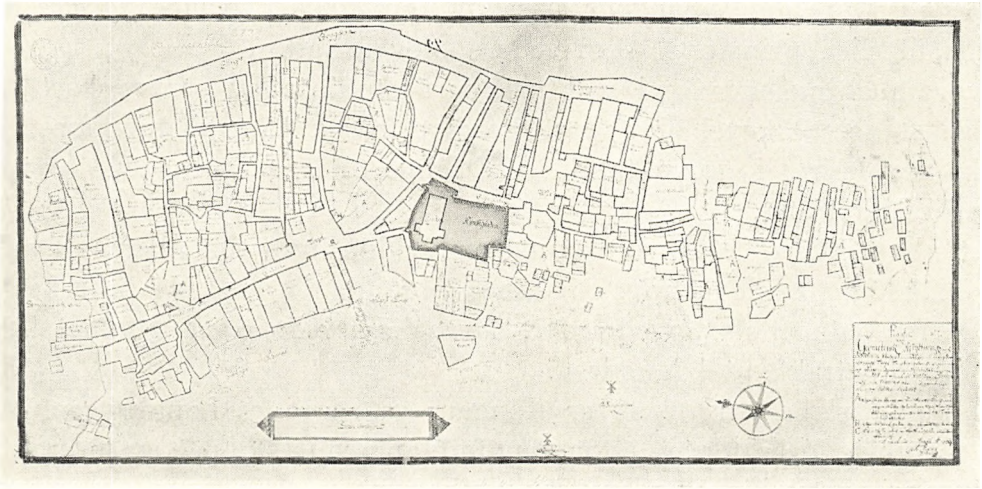
Hvad nu angår de offentlige bygninger som Marstrands privilegier fatter bestemmelse om, så stod *kirken* som før nevnt alt på sin plass. Den var altså en faktor der måtte tas hensyn til under reguleringen, og enda den omliggende kirkegård – oprinnelig franciskanerklosterets have – blev sterkt beskåret, mævet den sig så godt frem at byens hovedgate blev sperret¹³⁾ Til gjengeld blev kirken stikk mot all kotyme stengt ute fra torvet. *Rådhuset* derimot står inntegnet på reguleringsplanen i den inderligste kontakt med torvplassen. Mer høvelig plass kunde bygningen overhodet ikke få enn akkurat på hjørnet av torvet og Kongens gate, brennpunktet for all byens ferdsel.

Imidlertid fremhever privilegiene ennu en offentlig bygning – *skolen* – som slettes ikke står merket av på Geelkercks plan. Enda skolen som institusjon var av temmelig gammel dato, kan den altså neppe ha krevet noe lokale av særlig betydning. Nu vet vi fra annet hold at skolebygningen lå på en tomt like op til den søndre kirkegårdsmur, men på reguleringsplanen viser hele området her sig å være skåret hensynsløst over av Strandgatens fortsettelse (nuværende Hospitalsgate¹⁴⁾).

Det er imidlertid vel verdt å merke sig at denne gaten ikke blev brutt gjennom før lenge efter at Marstrand var kommet i svensk besiddelse¹⁵⁾.

Tilbake står nu å undersøke, *hvordan reguleringsplanen blev satt ut i livet*. Det eldste eksisterende svenske kart over Marstrand tegnet av Kietel Classon Felterus i 1669 – altså få år efter Båhuslens erobring – viser meget liten overensstemmelse med Geelkercks projekt (Afb. 119). Bebyggelsen virker helt kaotisk, og gatenettet tilsynelatende innfiltret i en uløselig gordisk knute.

Først og fremst må Hannibalfelden ta sin del av skylden for dette.

Afb. 119. Plan over Marstrand 1669. Mål 1:6000.

Felterus (Kieel Classon) del.

Krigen forsinket reguleringsarbeidet, så planen, som det egentlig var meningen skulde danne rettesnor for en *kommende* bebyggelse, bare gav anvisning på operative inngrep i en alt *ferdigbygget* by¹⁵).

Vel er det så at reguleringsplanen tok hensyn til terrengets beskaffenhet, men bare det å forsøke på å gjennomføre den rette linje i gatene støtte ofte på meget sterke hindringer. Det før omtalte kart av Felterus avslører grunnens kuperte formasjoner i uanet grad. Overalt i byen stikker der op »høga Bergh«, hvis nivellering eventuelt vilde kreve et kollosalt sprengningsarbeid.

Tilslutt er det selve kvartalene, deres format, inndeling og bebyggelse.

Til det første punkt er straks å bemerke at Geelkerck gav kvartalene altfor store dimensjoner. Bortsett fra et par ubetydelige smug skulde der ifølge hans reguleringsplan ikke være mer enn ialt 12 gater i hele byen. Forutsetningen var imidlertid da at byområdet blev stykket ut i smale, og fremforalt dype tomter, som nådde helt inn til kvartalenes kjerne.

Men dette betinget igjen at hele byarealet blev absolutt underkastet reguleringen. Når så ikke skjedde, måtte tomtene få rent vilkårlig form og størrelse alt efter eierens pung og trang til plass. Det viser sig da også av yngre kart at bare tomtene langs havnen beholdt den langstrakte form, hvad hang sammen med hele sjøbodbebyggelsen. Men høiere oppe i byen blev kvartalene stykket op helt uregelmessig, og i deres indre vokste der frem en bebyggelse som trakk til sig alle slags tilfeldige smug og blindgater¹⁶).

Denne tingenes utvikling forklares nok dels av at byen hadde en økonomisk nedgangsperiode efter Hannibalfeiden¹⁷). Silden forsvant, og innbyggerantallet gikk tilbake. Men mer avgjørende er det at *Geelkercks*

reguleringsplan utvilsomt var innstillet på en tett gavlbebyggelse etter middelalderlige prinsipper som senere blev forlatt.

Hvorom alting er, vil vi ved nærmere studium av senere kart snart opdage at der allikevel blev gjort iherdige forsøk på å gjennomføre Geelkercks regulering i grove trekk, selv lenge efter at svenskene var blitt herrer i Marstrand.

Dette kan ikke opfattes som annet enn vidnesbyrd om planens kvalitet, den dekket de reelle behov. Rigtignok blev planen av 1647 bare bestemmende for gatenettets hovedtråder. Men disse blev også spunnet ferdig, selv om det trakk ut i langdrag.

På Felterus' kart fra 1669 er Kongens gate ført fra Langbryggen frem et lite stykke forbi torvet, hvor den foreløpig blir stoppet av en gammel bebyggelse op til kirkegårdsmuren (Afb. 119).

Med hensyn til forbindelsen ned til havnen viser det sig at Nordre gate (nuv. Villagaten) ennå ikke er brutt helt frem, Rådhusgaten er forløpig bare projektert¹⁸⁾ og Kienhestgaten (nuv. Drottninggatan) synes ennå ikke å være regulert, men slynger sig helt villkårlig mellom husrekkene.

100 år senere finner vi derimot et gatenett temmelig nøie overensstemmende med Geelkercks projekt. Kaptein Cronstedts kart fra 1776¹⁹⁾ har alle *hovedgatene* nord for Strandgaten (nuv. Hospitalsgatan) omtrent slik den ratifiserte plan fra 1647 bestemte. En annen sak er at *kvartalene er skåret op* av en mengde krinkelkroker og at enda en bred gate skjærer ned til havnen fra torvet.

Et blikk tilslutt på bebyggelsen omkring Svineviken er nok til å konstatere at her nede har Geelkercks projekt dog ikke stått ved makt. Strøket eide vel ikke myndighetenes bevåkenhet i den grad, at man fant en regulering der møien verd. Dette var ingen bydel skikkelige folk hadde noe å gjøre med mer enn høist nødvendig, og så fikk da rotet utfolde sig i full frihet.

CHRISTIANIA, nu OSLO

AV alle de byer som blev anlagt eller regulert i Norge under Christian IV's regjeringstid, har ingen, såvidt en nu kan dømme, nydt kongens personlige bevåkenhet i den grad som Christiania. Dette inntryk skyldes nok dels at intet annet norsk byanlegg er blitt tilsvarende nøie gransket av historikerne. Allikevel når det gjelder å avgjøre hvor stor del kongen personlig har i byens planlegging, er vi fremdeles helt i villrede.

Christiania eller Oslo — med Christiania-navnet vil der her bare bli siktet til den brøkdelen av det moderne Oslos område som kong Christian lot stikke ut — ligger lengst inne i Oslofjorden.

Afb. 120. Christiania, nu Oslo. Flyverbillede tatt fra fjorden i syd. I forgrunden ses Akershus og tilhøre for slottet Hovedtangen. Det gamle Christiania skiller sig skarpt ut fra den nyere by ved sine rette gater og kvartaler.

Det kringliggende landskap er gryteformet. Øst, nord og vest for byen reiser sig høie åser skilt fra hverandre av dalfører, gjennom hvilke trafikken fra sjøen til de fruktbare innlandsbygder har været oprettholdt siden uminnelige tider (Afb. 120).

På Christian IV's tid var der således kjørevei nordover Gjelleråsen, og øst- og sydover Ekeberg. Vestover derimot gikk det bare en ridevei, men efterat Kongsberggrubene kom i drift, blev der i 1660 årene anlagt kjørevei også mellem Christiania og Drammen¹).

Terrenget rundt selve fjordbunnen hever sig i terasser op mot åsene, som for det meste består av grunnfjell. Grunnfjell er det også akkurat i det nattet hvorpå Christian IV anla sin by, mens Stor-Oslo av idag for det meste hviler på kambrisk-siluriske lagdelte bergarter som lerskifer og kalksten²).

Allerede i det 11. århundre vokste det op en by kring den eldgamle losse- og lasteplass innerst inne i fjorden på Bjørvikens østside.

En liten by. Og helst bare av tømmerhus samlet i en klynge rundt den store Hallvardskirken, bispelborgen og kongsgården.

Dette var middelalderens *Oslo*.

Lav og uanseelig. Et lett bytte for flammene når folk glemte å vokte ilden på gruen eller når fiendehånd stakk en luende fakkel bort i de tjærebredte vegger.

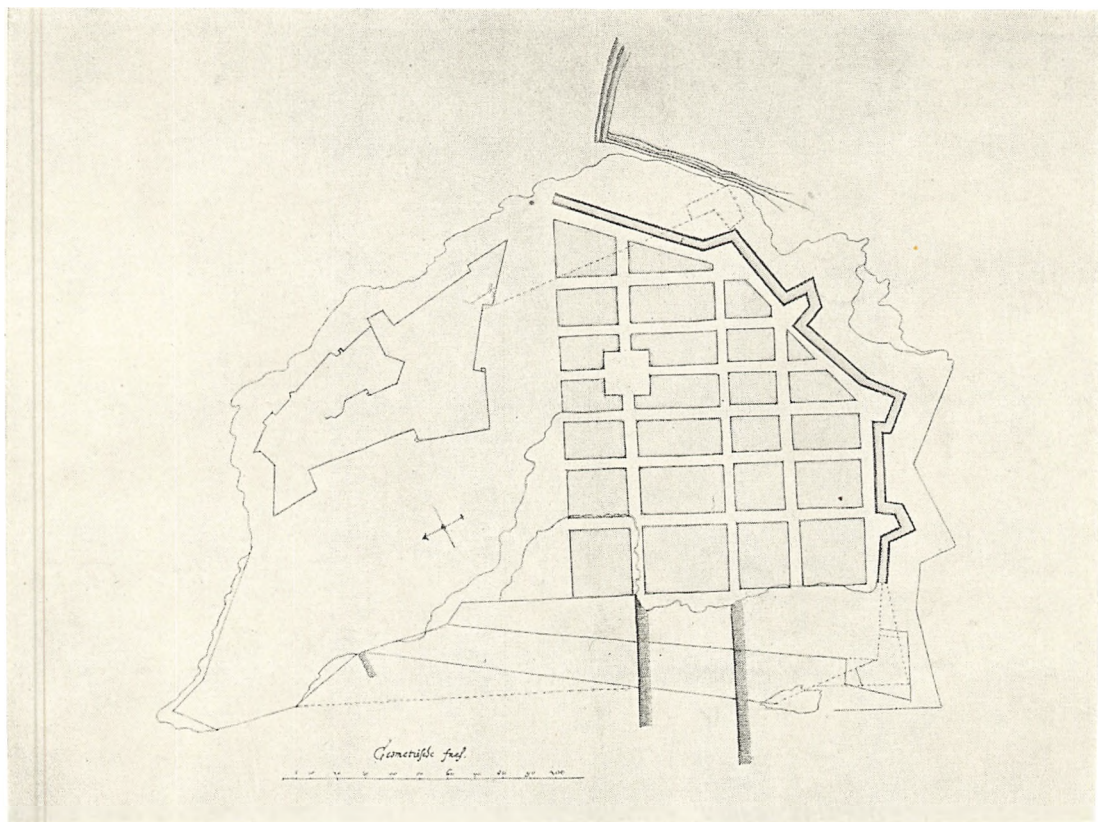
Men efter hver ildsvåde reiste byen sig likefullt påny. Langt fra praktfull, det er nok så. Noen paralell med fugl Phoenix passer ikke. Tvertom var det en temmelig fattigslig by svenskene stakk i brann 23. mai 1567 efter at de forgjeves hadde beleiret Akershus.

Under selve beleiringen dannet Oslo en ypperlig operasjonsbasis for angriperne. Frederik II's regjering grep derfor straks høvet til å beslutte byen flyttet over bukten til Akersnesset, for at den — som det het — skulde ligge beskyttet av Akershus. Men enda større betydning hadde det å hindre at fienden atter satte sig fast i byen ved et eventuelt nytt angrep³).

Det kom så langt at kongen 2. juni samme år sendte op sin »Mester Hans Bygmester« for å forestå utstikkingen av den nye by, et arbeid som også ganske sikkert blev utført. Mester Hans befant sig ihvertfall i Oslo så sent som påsken 1568⁴).

Oslos borgere hadde hele tiden protestert på det mest energiske mot den kongelige bestemmelse, og da det lyktes dem å få en del danske riksråder til å gå i forbønn for sig, blev flytteplanene foreløpig skrinlagt⁵).

Næste gang det blev storbrann i Oslo, var i 1611 midt under Kalmarkrigen. Hele 55 gårder blev flammens bytte, men byen befant sig da i en økonomisk opgangsperiode, og skaden synes derfor å ha betydd relativt mindre enn hvad en ellers kunde vente.

Afb. 121. Kart over Christiania, nu Oslo, fra ca. 1640. Mål 1:10 000.

Krigsarkivet, Stockholm.

Men få år senere – 17. august 1624 – brøt ilden igjen ut. Den herjet i 3 samfulle dager og slukket visstnok bare fordi der intet mer var å brenne. Hele byen lå da i aske »nogen faa Vaaninger undtatt⁶⁾).

Straks tok Christian IV op sin fars gamle idé om å *å flytte byen til Akersnesset*. Han fattet sin beslutning med en slik hurtighet, at det næsten bekrefter en gammel meddelelse om at han alt året før hadde overveiet spørsmålet⁷⁾.

Det gikk neppe en måned etter brannen før kongen innskipet sig for Norge i den hensikt selv å overvære utstikkingen av den nye by under Akershus. Borgerne var blitt underrettet herom på forhånd og hadde da den 20. september sendt en ydmyk søknad om å få bygge sin by op igjen der den før stod. Men hvor langt kom de vel dennegang med sin klage? 24. september tok Christian IV inn på Akershus, og tre dager senere var selve utstikkingsarbeidet i full sving. »Die 27 septembris anno 1624 fundata haec civitas Christiania«, som det står hugget inn på en sten fra den elste byporten.

Alt Dagen efter »fuldendte hans Majestæt Foundationen og blef den kaldet Christiania« grunnleggeren til ære⁸⁾).

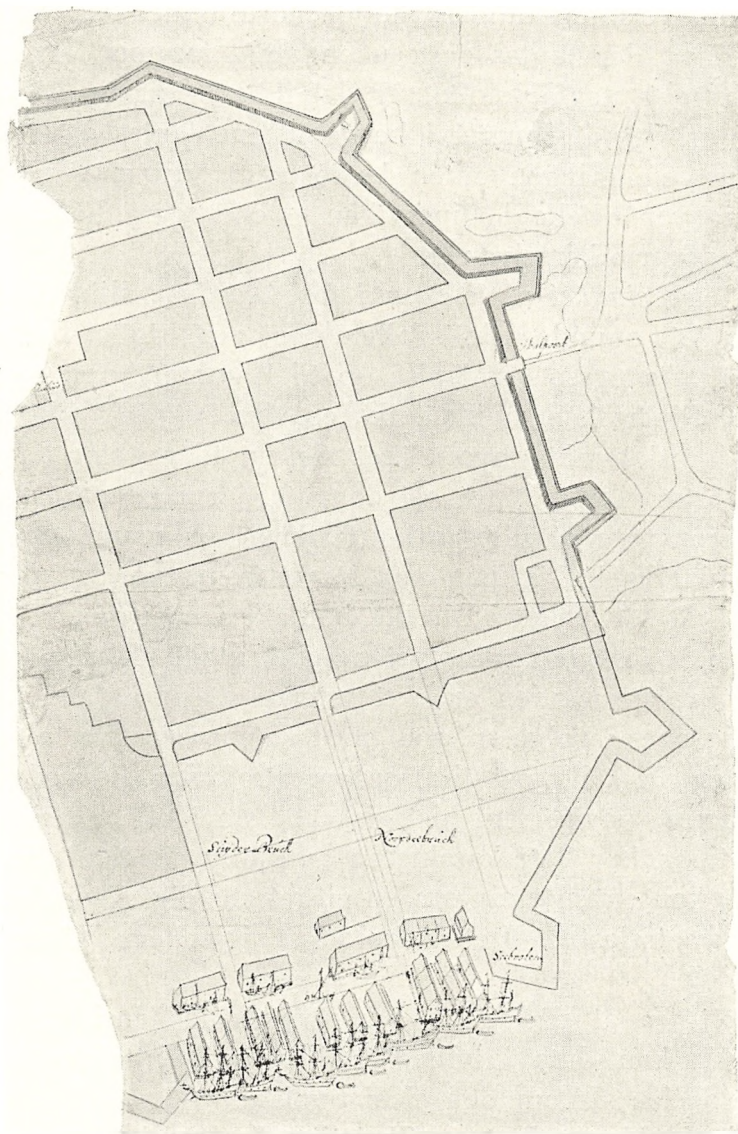

Afb. 122 a. Vestre halvdel av en plan over Christiania, nu Oslo og Akershus 1646 eller 1647. Mål 1 : 6000. I. v. Geelkerch del.

Universitetsb. Christiania.

Neppe var byplanen stukket ut, før kongen ilte til Kongsberg for ved selvsyn å fryde sig over de nyåpnede sølvgruber der. Men underveis tok han inn på gården Sem på Eker, og derfra utstedte han sitt store privilegiebrev for Christiania datert 4. oktober 1624⁹⁾.

Dette privilegiebrev har adskillig interesse utover flertallet av denslags dokumenter ellers. Det imøtekommer nemlig ikke bare noen av Christiania-borgernes uttalte ønsker, men rummer også en rekke vedtekter for den nye by. Ja, i virkeligheten er det første gang der i Norge ad rent ad-

Afb. 122b. Østre halvdel av en plan over Christiania, nu Oslo og Akershus 1646 eller 47. Mål 1:6000. I. v. Geelkerch del.

Det Kgl. Bibliothek.

ministrativt veitreffes bestemmelser om en bys oppbygging på grunnlag av visse helt faste prinsipper.

Hvorledes så disse bestemmelser ble fulgt, kjenner vi nokså godt fra en »Anteignelse . . . om Christiania Byes Fundation og Privilegier«, sannsynligvis skrevet av den senere lagmann på Agdesiden, Augustinus Olufssøn Vro, ca. 20 år etter byanlegget¹⁰).

Den del av Akersneset som ble reservert Christiania, må ved 1600 årenes begynnelse ha bestått av en gård med omliggende havnegang,

Akershagen som visstnok tilhørte slottet. Jordbunnen var på sine steder myrlendt; her og der fantes også noen små dammer. Hvorpass nettet ellers var bebygget utenfor slottet, er det ikke mulig nu å bringe på det rene. Sikkert er det at innerst i begge vikene fantes en nokså tett bebyggelse, hvor befolkningen enten levde av å snylte på slottet – hvad visstnok særlig var tilfelle i Piperviken – eller også hadde arbeid ved sagbrukene nedover Akerselven¹¹).

Christiania blev stukket ut like nord for Akershus, slik, at de sydligste kvartaler kom tett opunder slottsvollen. Mot vest støttet byen sig til den åsrygg som går fra nessets sydspiss op til Hammersborg, og som heldte bratt ned mot Piperviken, hvilket fikk en viss betydning for byens fortifikasjon. Mot nord strakte byområdet sig op til en stor dam, hvor det nuværende Stortorv ligger. Mot øst dannet Bjørviken grensen.

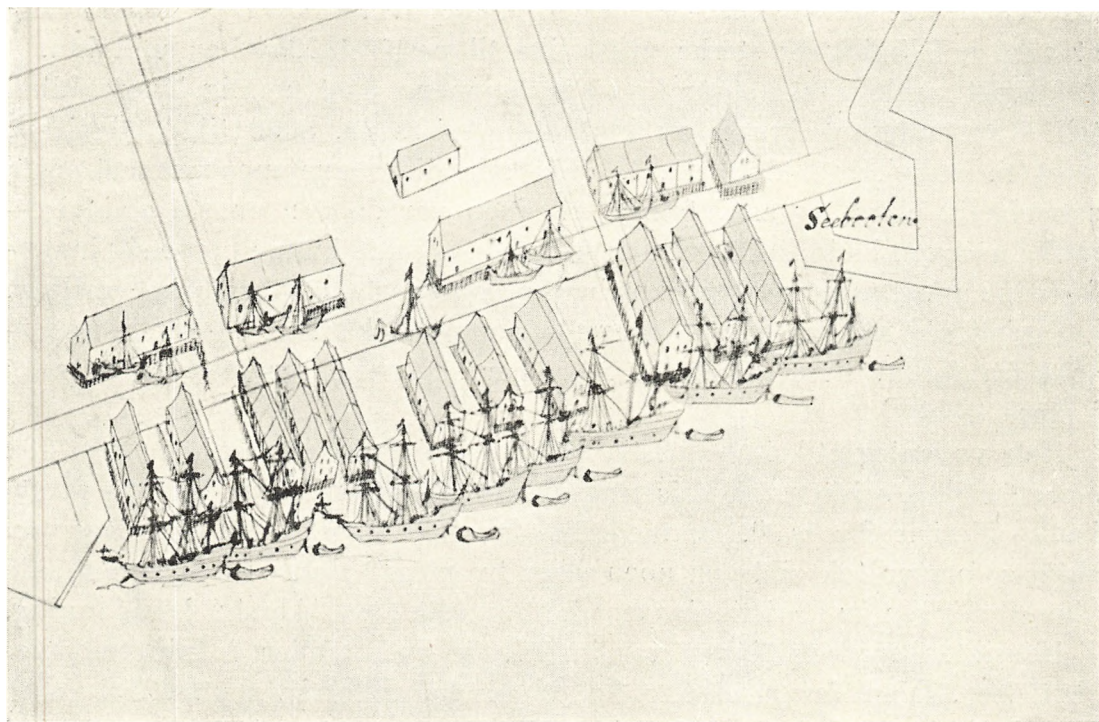
I den agitasjon som er blitt ført nu i snart en menneskealder for det rådhus Oslo endelig skal få, har man sterkt fremhevet de mange fordeler ved omsider å få satt byen i direkte kontakt med sjøen.

Og videre er de forskjelligste omstendigheter gitt skylden for at landets største sjøfartsby etterhånden er blitt »stengt ute« fra vannet. Særlig har folk irritert sig over jernbanen, som med sitt nuværende tracé i høi grad sperrer for den fri adkomst til fjorden. Professor Edvard Bull mente imidlertid å kunne påvise rent historisk at Oslo – eller Christiania – selv ikke i eldre tider har hatt karakteren av sjøby, fordi alt havnelivet fra første stund av konsentrerte sig om en meget ensidig eksportvirksomhet – utskipningen av trelast¹²). Dette skulde så igjen ha influert på byens struktur.

Rent bortsett fra at påstanden om Christianias ensidige eksportvirksomhet visstnok kan dras i tvil, så holder Bulls uttalelse absolutt ikke stikk når det dreier sig om den elste byplan.

Slik Christiania blev anlagt av Christian IV, *vendte byen nemlig i høi grad ansiktet mot sjøen*. Bare at vi nu har så lett for å glemme at byen dengang var orientert efter Bjørviken, mens det nuværende Oslo omklamrer hele det indre fjordbasseng i øst–vestlig retning. I privilegiebrevet fremheves da også havnen ganske ettertrykkelig som en for byplanen bestemmende faktor. Karakteristisk er det også at den første utvidelse av byområdet i 1600 årene skjer mot sjøsiden.

Da byen blev »funderit«, nådde den ikke lenger ut mot Bjørviken enn der hvor den nuværende Dronningens gate går, altså mellem 200–250 meter innenfor bryggekanalen av idag. Utenfor var det langgrunt, og da skipsfarten jo måtte oprettholdes, blev to lange brygger stukket ut nedenfor henholdsvis »Waterstrede« (nuværende Tollbodgaten) og »Raethausstrede« (nuværende Rådhusgaten¹³) (Afb. 121). Vannlinjen i Bjørviken gikk imid-

Afb. 123. Detalje af Afb. 122.

lertid stadig tilbake dels på grunn av utfylling, dels takket være all den mudder, sagflis og lignende som Akerselven førte med sig og skyllet op mot stranden.

Fra første stund av var derfor *havnen* et av byens mest aktuelle problemer, og det første skritt til dets løsning synes å være tatt 1632, da kongen bevilget 500 riksdaler av bygningsskatten til en »Reviere eller Havn udi Byen.« To år etter blev bevilgningen øket til det dobbelte, og en ca. 12 m bred *kanal* påbegynt mellem Hovedtangen nedenfor festningen og selve bybebyggelsen¹⁴). Her fandtes det allerede en liten bukt dannet av den bekk som rant gjennom slottsgraven. 1635 blev arbeidet imidlertid stoppet, »efterdi den (revieret) ganske utjenlig eragtes«, og nu minner bare navnet Revierstredet langt inne på land om hvor den gamle kanal blev gravet¹⁵).

At revierplanene falt i fisk, bedret jo langt fra havneforholdene, og i slutten av Christian IV's regjeringstid søkte man derfor ved utfylling mellem bryggene å nå ut til dypt vann. Et kart over byen tegnet av Isaac van Geelkerck antagelig 1647 viser således et forslag til å øke byen med ennu minst to kvartalrekker østover. Ytterst ute tenktes visstnok opført noen svære lagerhus, alle med gavlen mot sjøen og tildels bygget på peler. Denne plan blev også virkeliggjort i sine hovedtrekk (Afb. 122, 123).

Et spørsmål er imidlertid om utfyllingen av Bjørvikken virkelig bare skyld-

tes behovet av bedre losse- og lastemuligheter. Det er ikke usannsynlig at også befolkningens sterke vekst like til peståret 1654 har spilt inn.

I løpet av de første 30 år fra »Foundationen« øket nemlig byens folketall – vesentlig på grunn av innflytting – fra ca. 3000 til 5000 sjeler, altså til næsten det dobbelte¹⁶). Men alle disse nye mennesker trengte selvfølgelig plass, og en utfylling av sjøen var da den eneste utvidelsesmulighet byen hadde, såfremt den fremdeles skulde kunne holde sig innenfor den snevre ramme av sitt kostbare og nyopførte forsvarsverk – vollene.

Christiania *befestning* er et meget omfangsrikt kapitel så grundig undersøkt fra før av flere granskere at vi her skal nøie oss med en oversikt i store trekk¹⁷)

Hele vollenlegget kring Christiania må sees i nøie sammenheng med den store fortifikatoriske modernisering av Akershus som Christian IV lot sette igang allerede før 1600. Hermed må dog ikke forstås at nyordningen av slottets forsvar tok sikte på noen slags byanlegg. Men på den annen side vilde flyttingen av Christiania være helt umulig uten Akershus' omdanning.

Hensikten med flyttingen var jo å legge byen under festningens »beskyttelse«. Men for at denne kunde bli helt effektiv, måtte Christiania også få sine egne forsvarsverker, idet Akershus' kanoner alene neppe kunde greie å holde borte et angrep på byen, ihvertfall ikke når det kom fra landsiden.

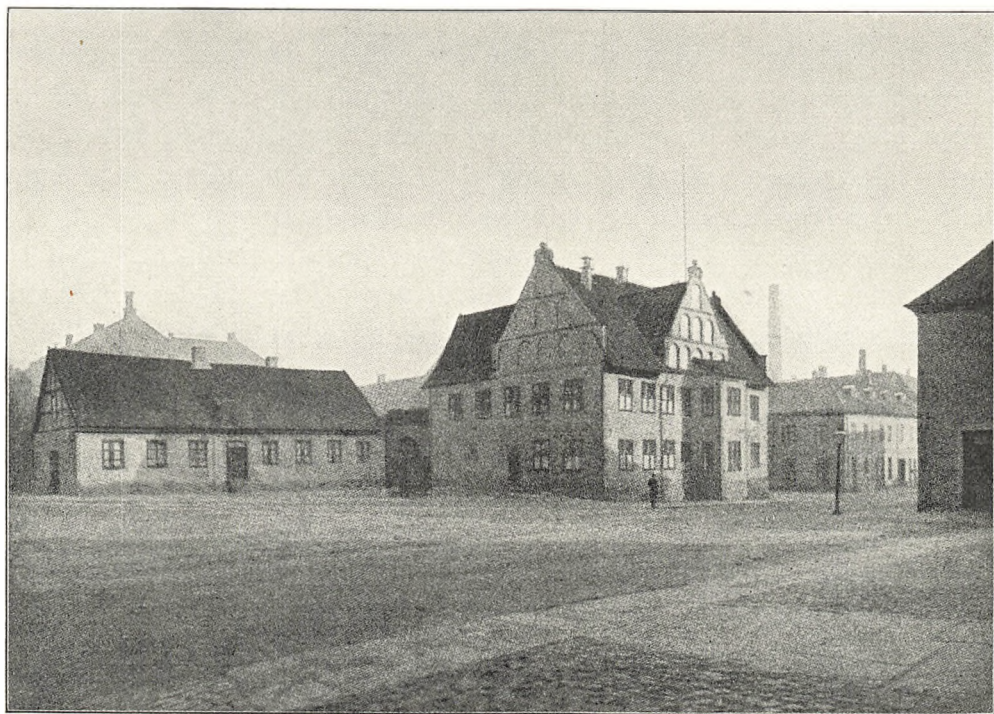
Allerede i privilegiebrevet av 4. oktober 1624 finner vi derfor en passus sålydende:

»Fæstningen omkring forne nyfunderede Kjøbsted skal strax paa Foraaet sættes udi Værk og Slottens til videre Beskeden blive og efterlades. Hvor høie Voldene paa hvert sted skal være og saa vidt med Muur og Jord skal gjøres, det skal paa Afridset blive tegnet.« For å etterkomme dette pålegg lot statholderen Christopher Urne den påfølgende vår innkalle en *Cornelis Flindt* fra Scheidam til å lede opførelsen av vollene.

Arbeidet falt i to etapper og har som forutsetning at Akershus festning allerede lå der. Også på Akershus blev der arbeidet i Christian IV's tid, ikke minst i hans siste år under ledelse av den før omtalte hollandske ingeniør Isaac van Geelkerck.

Da Akershus jo dannet vern mot sjøsiden, gjalt det først å beskytte byen mot land. Vollene blev derfor påbegynt et stykke ovenfor festningens nordligste bastion »Escarpe du Nord«. De fulgte så fjellskråningen mot Piperviken, skrødde nord-østover ved den nuværend Frimurerlosje og Stortingsbygning og bøiet så helt av mot øst for å gå like ned til Bjørviken noen meter nordenfor nuværende Karl-Johansgate. 5–6 bastioner blev lagt utefter strekningen med jevne mellemrum.

Ifølge den kontrakt som blev gjort op med Flindt skulde vollene »Über

Afb. 124. Det eldste torv med Laurits Hanssøns gård »Garnisonssykehuset«. Fot.

denn Barm nach dem Wasserpass« være 20 fot høie med en 30 fot bred krone¹⁸). De skulde kastes op av god jord og binnes utvendig med gress eller kveke, mens den indre siden skulde ha en naturlig jordskråning. Oppå selve vollene kom så et 6 fot høit brystvern av god torv, 13 fot i bredden ved foten og 6 fot på toppen. Bak dette var der en såkalt bankett, 3 fot bred og 1½ fot høi. Den fornødne jord skulde Flindt skaffe tilveie ved å la grave en vollgrav utenfor selve befestningsverkene.

Vollene synes å ha været ferdige ut på sommeren 1633, for 27. september samme år lages der en ny kontrakt med Flindt om at han som »bestalter Voldmester« skulde »holde Voldene og Stakitverket udenfor i fuldkommen Stand.«

Dette kunde også i høi grad trenges, da vollene allerede under opførelsen hadde vist tendenser til å gli ut, takket være undergrunnens beskaffenhet.

Byen var dog ikke ferdigbefestet hermed, mot sjøen og mot Hovedtangen lå den ennå åpen.

1641 påtok Flindt sig – og utførte også – en jordvoll tvers over Hovedtangen¹⁹).

En mur mot Bjørviken som blev paabegynt 1634, gikk det derimot uendelig smått med. Således heter det i en besiktigelsesforretning fra så sent som 1642 at »Muren mot Elven er begyndt fra østre Bolværk til

Lagmandens og siden fra Jacob Aaremesters Gaards Hjørne til den søndre Brygge²⁰). Det kan tenkes at denne opstykkning av vollarbeidet skyldes at bebyggelsen ut mot sjøen alt da var påbegynt, og altså eventuelt måtte eksproprieres. Muren blev aldri fullført, enda Stenderforsamlingen i Christiania i 1645 vedtok at »Christiania Bye maatte forferdiges som begyndt er med Muren ved Søsiden at optrække fra Hovedtangen til Byens Vold.« Bestemmelsen var imidlertid en panikkforanstaltning i likhet med samtlige de rustninger forsamlingen vedtok under venten på den nær truende krig. I fredstid stod andre såpass store økonomiske verdier paa spill att noen mur som hindret adgangen til sjøen, så man helst ikke opført.

Til oprettholdelse av byens forbinnelse med utenverdenen hadde kongen bestemt i sitt store privilegiebrev at »Porten paa samme nyfunderede Kjøbsted skal strax paa Foraaret opmures, dog slet og ret foruden nogen Zirat. Veien udenfor samme Port skal paa begge Sider med en Grøft opkastes og forhøies og Gaden som ind af samme Port ind ad Byen gaar, ogsaa forhøies saavidt fornøden gjøres.«

Foruten denne kongelige porten, *Store Voldport*, som den kaltes, fikk byen også en port ved hver ende av vollene, henholdsvis Piperviks- og Vaterlandsporten, men disse var bare små palissadeporter.

Opførelsen av *Store Voldport* tok adskillig lengre tid enn den kongen hadde påbudt. Riktignok inngikk statholderen allerede i januar 1625 en overenskomst med billedhuggeren Lorenz de Fries om at denne – hvad synes stikk mot privilegiebrevets ord »slet og ret foruden nogen Zirat« – skulde forarbeide stener til »Piller, Buen og ellers med Bogstaver«.

Fries utførte arbeidet, men pengevanskeligheter forsinket derpå portens opførelse i hele 6 år. I mellemtiden fikk man nøie sig med en provisorisk treport like til statholderen i 1631 sluttet kontrakt med murmester Friederich Møller, som påtok sig »Pillerne indtil Volden (som skulde være fire udi det ringeste) saavel som udi Porten af Graasten opmure og ellers Muren udi Porten efter forskrne Abritz aff Huggen och Muursten forferdige og opmure, og til des Opbøgnings Fornødenhed maa bruge de Stene, her på Platzen findes tilhuggen«²¹).

Sommeren efter stod også porten ferdig, men bare som en undergang under vollen. Slik må den allikevel ha tatt sig for enkel ut, for straks blev der sluttet ny kontrakt med Møller om at han skulde »over den første fortingning forhøie og opmure muren paa den nye Port for bemte Christiania Vold og festning syv sjællandske alen udi høiden«.

Endelig ferdigbygget blev porten stående minst til 1718, men må være revet ned snart efter. Fra nevnte år finnes det nemlig en tegning av porten i snitt og plan, og da bygningens forskjellige mål ellers er om-

hyggelig angitt i de mange kontrakter, kan en ennu lett lage sig et begrep om dens utseende (Afb. 130).

I rent forsvarsteknisk henseende var det aldri rart bevendt med Christiania befestning. Militærhistorikeren C. S. Widerberg, som har behandlet dette emne inngående, har pekt på hvordan vollene blev anlagt efter det såkalte gammelnederlandske system, men med så mange innskrenkninger og uheldige modifikasjoner at »visste man ikke bedre beskjed, vilde man anslå befestningens alder til næsten 100 år mer enn den virkelige«²²). Særlig uheldig var jo dette ved et eventuelt angrep fra landsiden, i hvilket tilfelle byen måtte stole helt på sig selv. En fiende som derimot kom inn fjorden, kunde nok Akershus holde stangen. Forsåvidt lå det virkelig noe i det at byen kom inn under festningens beskyttelse.

Med Christianias anlegg skiftet *Akershus* helt og holdent karakter. Fra tidligere å være en helt selvstendig festning *gikk den gamle kongeborg nu over til å bli ett ledd — citadell — i en bybefestning*.

En slik fortifikatorisk kombinasjon er noe helt nytt i Norge. I Skandinavia ellers kjennes den derimot adskillig tidligere, og Frederik II:s ønske om å flytte byen allerede i 1567 tør vidne om at den relativt sene anvendelse av et slikt befestningssystem i det nordligste av »tvillingrikene« bare skyldes en tilfeldighet.

Spørsmålet er nu i hvilken grad de militære hensyn har innvirket på selve byens struktur.

For å få dette tilstrekkelig belyst må vi imidlertid først se på byplanen. Denne kjenner vi i detalj, dels fordi der ennu eksisterer så mange ypperlige kart over byen helt fra anleggstiden, dels fordi alle de gamle gatene den dag i dag finnes bevart i sine hovedlinjer.

Christian IV's Christiania er den *første by i Norge som sikkert kan påvises har et gjennomført rettvinklet gatenett*²³).

Nord-syd — fra Akershus op mot land — løper der 6 »Gader«, mens 3 »Streder« skjærer fra havnen over nasset i øst-vestlig retning²⁴). (Her til kommer så mellom byvollen og bebyggelsen en slags passasje som nok har satt spor efter sig på det nuværende bykart i form av gate, men som i 1600 årene neppe blev betraktet som noen slik). Skjemaet er altså meget greit og overskuelig. Alle gater og streder er like brede²⁵). Kvartalene derimot varierer adskillig, idet de to rekkene nederst mot sjøen er minst dobbelt så store som de lenger oppe i byen. Med undtagelse av kvartalene akkurat ut mot vollen er de ellers alle helt rektangulære, hvad igjen har fostret den visstnok almindelige opfatning at »tanken er undfanget paa forhaand, uten selvsyn, paa grundlag av forutfattede ideer«²⁶).

Fullt så enkelt lar Christianias plan sig nok ikke forklare. Derimot ligger det nokså nær å gjette på at byens gater blev stukket ut slik at de eventuelt kunde bstrykes av festningens kanoner.

Myldret fienden inn gjennom den store vollporten, vilde han nok også bli hilst velkommen med en varm salve fra Nordre Ravelin. Men kom han bare rundt hjørnet, var han foreløpig berget. Og la han sig — som Carl XII — til å beleire festningen fra Vaterland, ja da lå han i virkeligheten godt dekket bak byens hus²⁷).

Rent kategorisk kan en derfor hevde at *hensynet til festningen ikke har dominert den oprinnelige byplan*. Et helt annet topografisk moment synes ihverfall å ha spilt langt større rolle. Kongens gate som ledet fra store Voldport ned til Akershus, må nemlig være trukket op på basis av den gamle landeveien fra Oslo til slottet. Langs denne fantes der allerede før 1624 en viss bebyggelse som må ha øvd sin innflytelse på byplanens utstikking²⁸).

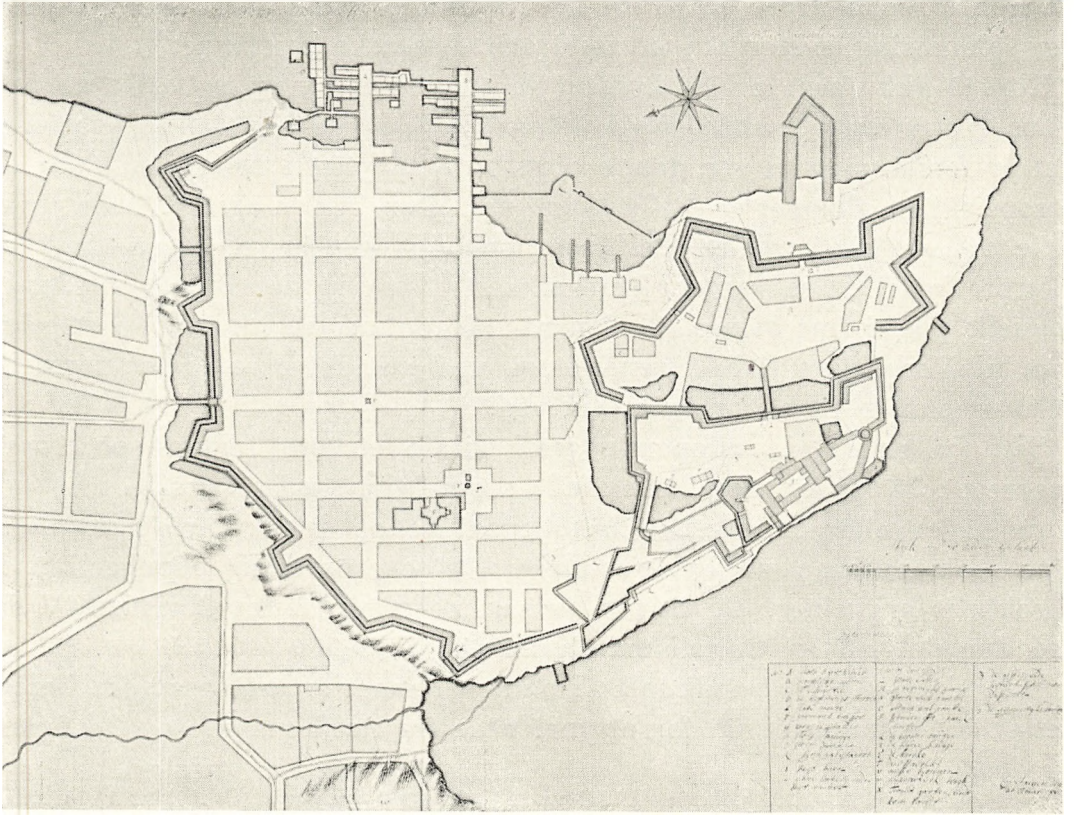
At Kongens gate imidlertid ikke blev satt i *direkte* forbinnelse med Akershus skyldes utvilsomt fortifikatoriske grunner. Vel fantes der allerede før 1600 planer om en port i festningens nordre ravelin, og der var i den anledning spart ut i muren en åpning som i 1618 målte sine 18 alen i lengden. I 1629 var denne imidlertid gjenlukket, så noen port på festningens nordside anså man altså da ikke lenger å være formålstjenlig²⁹).

Ikke desto mindre fortsatte Kongens gate rent nødvendigvis å være slottets spesielle kommunikasjonslinje med omverdenen like til byvollene blev brutt ned i begynnelsen av 1700 årene. En omstendighet som igjen kan forklare den ellers kanskje litt påfallende foreteelse, at *torvet ikke blev lagt i forbinnelse med byens hovedgate*.

Rent generelt sett må jo all slags torvhandel med sin kjøping og prutting, sin massesamling av mennesker og dyr, vogner og varer, virke sterkt bremsende på enhver *fremrykkende* trafikk. Og det sier sig da selv at Christiania torv lagt utmed Kongens gate vilde ha stillet sig sterkt hindrende for den fri ferdsel til og fra Akershus.

Istedenfor blev torvet nu planlagt to gater ovenfor Kongens gate, nemlig i krysset av Raethausgade og Raethausstrede (nuværende Øvre Slottsgate og Rådhusgaten).

Valget av akkurat dette hjørne lammer i høi grad påstanden om at byplanen — torvet innklusivt — skyldes den rene tilfeldighet. En torvplass her lå for det første heldig til for varetilførselen. Riktignok kan der innvendes at det var et godt stykke bort til Store Voldport, men se nu engang på kartet. Kongens gate kløver byen i to, og i den halvdel hvor torvet ligger, ligger også alle de *mindre* kvartaler. Følgelig er her langt *flere* gater, og forbinnelsen mellem torvet og porten er derved gjort lettere.

Afb. 125. Kart over Christiania, nu Oslo, med Akershus 1680. Mål 1:10000. A. Cucheron del.
Det Kgl. Bibliothek.

Desuten lå torvet rett op for Søndre Brygge og ikke mindre lettvindt til for trafikken gjennom Piperviksporten. Denne lille åpning i det vestre palissadeverk har ellers ikke vært tillagt særlig betydning. Men det bør merkes at da myndighetene i 1642 vilde lukke for porten ved å føre byvollen helt frem til festningen, søkte to fremtredende borgere å avverge foretagendet »da efterdj det wilde komme dennom til stoer forderff formedelst bondensz tilførsel«³⁰).

Ellers er det uten tvil et bevisst bykunstnerisk syn som ligger til grunn for *torvets plassering*. All god tradisjon bød jo å legge byens staseligste hus rundt torvet. Først og fremst kirken med sitt himmelstrebende tårn og rådhuset med kagge og gapestokk. For ofte nok kunde det trenges å holde torvlivet i dets brokete mangfoldighet umiddelbart under lovens tukt. Og hvor der så ellers blev ledig byggegrunn, skulde patrisiatets fornemme boliger reises i smukk krans rundt plassen.

Men all denne herlighet forlangte å beundres. Fritt synlig fra alle kanter måtte derfor torvet ligge på byens høieste punkt. Og dette var nettop ovennevnte gatekryss.

Ja, der blev lagt megen vekt på torvplassens rent estetiske karakter.

Kongen skjenket byen en »Post og Vandkunst« på torvet, og selve plassens planløsning vidner om bevisste arkitektoniske prinsipper³¹).

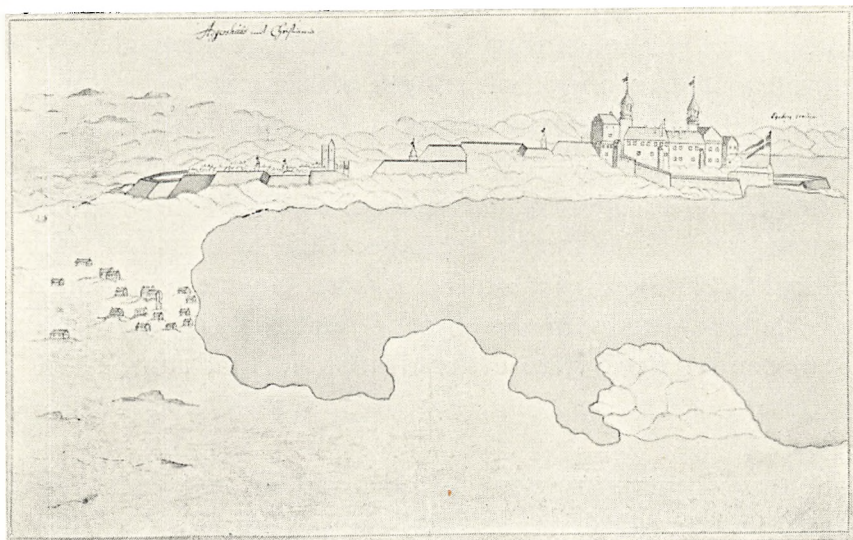
Torvet fikk form av et kvadrat lagt midt i gatekrysset, slik at dets hjørner skar et rettvinklet hakk i hvert av de fire tilstøtende kvartaler. Det er første gang vi ser denne plassform benyttet i Norge, men fra de europeiske idealplaner er den velkjent nok. Den byr da også på både praktiske og estetiske fordeler. Praktiske for såvidt som torvet ligger åpent for tilførsel fra alle fire kanter, hvad sikkert i sin tid har bidratt til denne spesielle plassforms dannelse. Men når vi kommer så langt ut i perefieren som til Norge, kan vi rent generelt gå ut fra at det bare er den formelle side av planen man har festet sig ved.

Sett fra en av de tilløpende gater vil jo et torv formet som foran beskrevet, by på et meget effektivt perspektiv, særlig kanskje når sentrum på en eller annen måte fremheves. Nettop derfor blir denne plass-type – omenn skapt under renessansen – så overordentlig populær blandt barokkens arkitekter. Og nettop av samme grunn festet Christian IV sig ved den da han lot Christiania stikke ut.

Med sin 8-sidete »Vandkunst« i midten dannet torvet også som beregnet et fast samlingspunkt for utsynet både fra Raethausgade og Raethausstredet.

Da Oslo Formannskap i sin tid vedtok å slette ut ordene »Byens Grundlægger« fra den Christian IV statue som står reist på Oslo Stortorv, så var det ut fra den forutsetning, tidligere påpekt, at kongens befatning med byen bare gjalt dens korpus. Alt annet som skaper en by: Innbyggerne, deres eksistensmuligheter og deres rettsorganisasjon overførtes bare fra det nedbrente Oslo.

Det det allerførst gjalt var altså å skaffe byens øvrighet fornødne nye lokaler. Av Vros »Anteignelse« fremgår det da også at »Raadhuset gav K. Maj. ogsaa naadigsten et helt eller halvt tusind Daler til, og hvis det dertil ikke forslog, skulde tages af den halve Part Byen tilkommer udi Byens Sagefald«. Bygningens opførelse tok merkverdig lang tid. I 1627 var arbeidet ennå ikke begynt, og man måtte derfor nøie sig foreløpig med et provisorisk tinghus – visstnok ved torvets nordøstre vegg. Selve rådhuset derimot blev opført i torvets sydøstre hjørne og stod først ferdig i 1641, hvilket fremgår av smijernstallene som ennå sees oppå veggen. Ellers er bygningen av idag svært endret fra sin tidligere skikkelse. Og så mange ganger er huset blitt ombygget, at det egentlig bare er kjellerhvelvene, som med bestemthed kan sies å være oprinnelige. På maleren Jacob Coninghs bilde av Christiania fra 1699 sees imidlertid Rådhuset som en toetasjes bygning forsynt med trappetårn som er dekket av en barokk kuppel (Afb. 128). Ifølge en besiktigelsesforretning holdt i 1736 rummet

Afb. 126. Christiania, nu Oslo, sett mot Øst. Ca. 1686.

bygningen »tvende store Stuer, trende Kammere, nok et Kammer med en sprukken Kakkellovn udi, et Kiøkken, en stor Sal og en liden Sal«. Desuten fantes en mindre fløi med to rum. Men da var bygningen alt ferdig som rådhus. Allerede i slutten av 1600-årene måtte der nemlig foretas store reparasjoner. I 1684 blev der opført et toetasjes trehus inne i gården, men i begynnelsen av 1700-tallet var hele bygningskomplekset så forfallent at det ikke engang kunde brukes til tukthus, og så blev Rådhuset solgt i 1733³²).

Det tok vel så lang tid å få op en *kirke* i den nybygde byen som det hadde tatt å reise rådhuset. I sitt store privilegiebrev antydet nok kongen at kirke skulde der bli med tid og stunder. Og tomt har kanskje vært reservert til bygningen alt fra første stund av. Men foreløpig påla Hans Majestet borgerne å søke Hallvardskirken, en av de få bygninger levnet efter branden over i Gamlebyen. Dette blev selvfølgelig altfor tungvindt, og i 1626 opførtes derfor et provisorisk kapell over i byen³³). Først 1632 blev der imidlertid på borgernes inntrengende anmodninger tatt skritt til å reise den egentlige kirke, men ikke før i 1639 fikk superintendenten Ludvig Munthe høve til å innvie bygningen. Og enda var den ikke helt ferdig. I 1647 blev der forhandlet om reisning av tårnet, og selv to år efter hadde man fremdeles ikke fått op spiret.

Vi skal ikke her komme nærmere inn på kirkens bygningshistorie, men bare feste oss ved dens *plan*, da denne absolutt var av betydning for torvets endelige utforming.

Kirken blev lagt i kvartalet nordvest for torvet og fikk til rådighet en grunn som målte 105 sjjellandske alen i retningen syd til nord og 69 alen

fra øst til vest, hvad igjen vil si hele kvartalbredden mellom Akersgaten og Øvre Slottsgate. I motsetning til de tre øvrige kvartaler rundt torvet fikk kirketomten bre sig ubeskåret utover plassen, slik at denne å dømme av de gamle kart ikke blev kvadratisk slik som planlagt.

Men kirken som fikk navn efter den hellige Trefoldighet, blev antagelig reist efter forbillede av den Trefoldighetskirke, brødrene Stenvinkel hadde opført noen år før i Kristianstad i Skåne. Den blev bygget som en korskirke og dertil lagt slik til på tomten at vinkelen mellom søndre og østre korsarm svarte noenlunde til det hjørne torvet måtte ha i nordvest for å beholde utseendet av å være et kvadratisk formet rum. At så den lave kirkegårdsmuren stakk sig frem, har neppe spilt noen rolle for totalintrykket³⁴).

Andre offentlige bygninger enn rådhuset og kirken synes der imidlertid ikke å være regnet med dengang Christiania blev stukket ut.

Forholdet er påfallende, når vi tar i betraktning at landets sentraladministrasjon vitterlig blev knyttet til byen. Men forklaringen ligger utvivlsomt i at administrasjonen var eldre enn byen og således alt på forhånd hadde sikret sig husrum på Akershus, fornemt utenfor selve byområdet. Og den kongelige mynt som nevnes et par år efter byanlegget, fikk følgelig tilhold på festningsområdet den også.

Eftersom byen konsoliderte sig blev der riktignok tale om både tollbod, veierhus, skole og tukthus, men ingen av disse gjorde den ringeste endring i Christian IV's byplan. Først efter 1626 blev *Tollboden* flyttet over fra Oslosiden og fikk da som rimelig kan være, tilhold nede ved havnen. *Skolen* hang jo nøie sammen med domkapitlet og kom derfor til byen samtidig med at Hellig Trefoldighet blev tatt i bruk. Men institusjonen fikk nøie sig med et forhenværende privathus som lå like i skyggen av den nye kirken og var kjøpt inn i 1637.

Med hensyn til *veierhuset* »hvor alle tunge Varer, som did til Skibs af fremmede indføres og igjen udføres, kunne veies«, fikk borgermester og råd bemyndigelse til å la dette opføre 10 år efter byanlegget. Men enda i 1647 var ordren ikke efterkommet. Samme år fikk Hannibal Sehested også ordre til å la bygge et *tukthus* i byen, så arrestantene ikke lenger skulde sitte i rådhuskjelleren til gæne for dem som hadde sin ferd ut og inn av bygningen. Men det blev med tanken. Tukthuset fikk Christiania først 100 år senere, efterat byen var vokset langt utover de grenser som Christian IV hadde trukket op.

Like lite som den kongelige administrasjon kom Christianias næringsliv til å øve innflytelse på formningen av den oprinnelige bys korpus. For-edling og eksport av trelast var som før nevnt, innbyggernes viktigste inntektskilde, men all den slags virksomhet var fra naturens side henvist

til å foregå et godt stykke utenfor byvollene ved Akerselvns utløp innerst i Bjørviken.

Byens øvrige produksjonsliv innskrenket sig til en håndverkervirksomhet som neppe tok sikte på annet enn å dekke innvånernes og de nærmest boende bønders varebehov og følgelig greide sig med små lokaler som ikke krevde særlige bymessige hensyn.

Riktignok kan byprivilegiernes syvende avsnitt, som bestemmer at »Haandverksfolket ved hvad navn de nevnes kan, som Formue hæver, skal ogsaa udvises Pladse til at bygge paa«, naturligvis tolkes som et ønske om å skille byens bedrifter og verksteder ut fra den øvrige bebygelse. Da det imidlertid viser sig at alle verksteder var knyttet til mesterens private våningshus, må bestemmelsen heller settes i forbindelse med den opdeling av byen i forskjellige sosiale strøk, vi straks skal se mere på.

I motsetning til det gamle Oslo blev altså Christiania av 1624 nærmest hvad vi vilde kalle *en utpreget boligby*. Den nye tingenes tilstand fremheves på det kraftigste allerede i byens store privilegiebrev, hvor ikke mindre enn 5 av 18 paragraffer er myntet direkte på den private bebygelse. Vi skal i det følgende ta disse paragraffer for oss enkeltvis for å undersøke hvorvidt de førte til positive resultater.

»For det tredie«, heter det i privilegiebrevet, »Pladserne skal af eder (d. v. s. statholderen Jens Juel) efter den Afrids, eder derpaa naadigst tilstillet er, til enhver efter sin Formue uddeles, hvorimod I deres Revers skal tage, at de samme Plads inden 4 Aars Forløp ville bebygge og derudi Længden og Bredden indføre. Maa ei heller nogen tilladt være Fremlaan af sin Gaard at gjøre eller Pladsen selge, førend den færdig bygt er«. Det vi først skal feste oss ved her, er den klausul som bestemmer at hver tomteeier må bebygge sitt areal innen 4 års forløp. Med et aktuelt uttrykk kan vi altså si der blev lagt en slags fireårsplan for byens opbygging, som det dog ikke lyktes å gjennomføre i sin helhet. Av et par skjøter fra 1629 fremgår det imidlertid at adskillig av den sentrale bydel da var ferdigbygget.

Paragraffens annet viktige moment gjelder *tomtenes distribuering*. Den linje som har vært fulgt, kjenner vi ikke noe nærmere til; kanskje har man gått til et slags makeskifte slik som der blev gjort med bymarken. Ihvertfall er det verd å bite merke i at formuesforholdene har vært avgjørende, og de har ikke bare bestemt arealenes størrelse (slik det tydelig fremgår av ovennevnte skjøter), men har tillike delt op byen i forskjellige sosialt betonte strøk.

I § 8 heter det nemlig: »Hvem som antager en af de bedste og beleiligste Pladse at bygge han skal ogsaa tage en Plads oppe i Byen, hvorudi Haandverksfolk for Leie kan have deres Værelse, hvorpaa han

Afb. 127. Christiania, nu Oslo, sett fra nord. Ca. 1693. Detalj av akvarelskisse.
Jacob Coningh fecit.

Oslo Bymuseum.

ogsaa erlanger Hevd, naar han udi slige Huse Aar og Dag haver havt Folk boendes«.

Slik en bestemmelse kan kanskje synes rigorøs, men vidner om en — for Norge i det minste — både ny og praktisk bypolitikk. De »bedste og beleiligste Pladse« vil først og fremst si tomtene langs Kongens gate og rundt Torvet med tilstøtende gater, og disse vilde der alltid være rift om. De bød da også på så mange fordeler at det ikke var mer enn rimelig at de heldige eiere ydet en slags kompensasjon ved å ophjelpe også byens mindre attråverdige strøk.

Leiehusene oppe i byen, strøket mellom vollene og Aggersgade—Offuerstredet (nuværende Akersgate og Prinsensgate), har desuten ganske sikkert forrentet seg bra, til og med kanskje bedre enn man oprinnelig turde håpe, slik bolignød der uvilkårlig måtte bli med byens folkeøking frem til 1650-årene. Arkivmaterialet er imidlertid altfor tynt til at vi kan gjøre oss opp noen sikker mening herom. Heller ikke vet vi i hvilken utstrekking nevnte bygningsbestemmelse ble fulgt, men kanskje kan mangelen på besværinger tas som vidnesbyrd om at den falt i god jord.

Når det gjalt regler for husenes form, størrelse og særlig *byggnings-*

Afb. 128. Christiania, nu Oslo, sett fra øst. 1699. Detalj av maleri.

Jacob Coningh fecit.

Oslo Bymuseum.

materialet, som alt sammen inneholdt noe nytt og i forhold til det tilvante – dyrt, ser vi nemlig at protestene strømmet inn.

Privilegiene – eller byvedtektene som vi like gjerne kan kalle dem – fastslo nemlig at adelen og de borgere som satt med formue – altså den høieste samfundsklasse – skulde bygge sine egne hus »med Steen af Grund«, mens »den anden Bygning«, hvormed der enten siktedes til uthus eller leiegårdene oppe i byen, skulde opføres »paa Danske Maneer, imellem Stænger muret med høie Tag«. Denne bestemmelse, heter det videre, blev tatt av hensyn til brandfaren, men den fikk konsekvenser langt utover det. I virkeligheten står vi her likeoverfor en hel revolusjon i norsk bygning.

I det gamle Oslo – såvelsom i alle middelalderens norske byer – var samtlige bygninger helt av tre undtagen enkelte helt geistlige anlegg. Og opført av runntømmer som de fleste hus var, har de i sin konstruksjon og ruminddeling neppe skilt sig synderlig fra den nærmestliggende landsbebyggelse³⁵).

Når så ildsvåde med korte mellomrum herjet byen, søkte man ikke å hindre en gjentakelse på annen måte enn ved å åpne bredere rum mellom

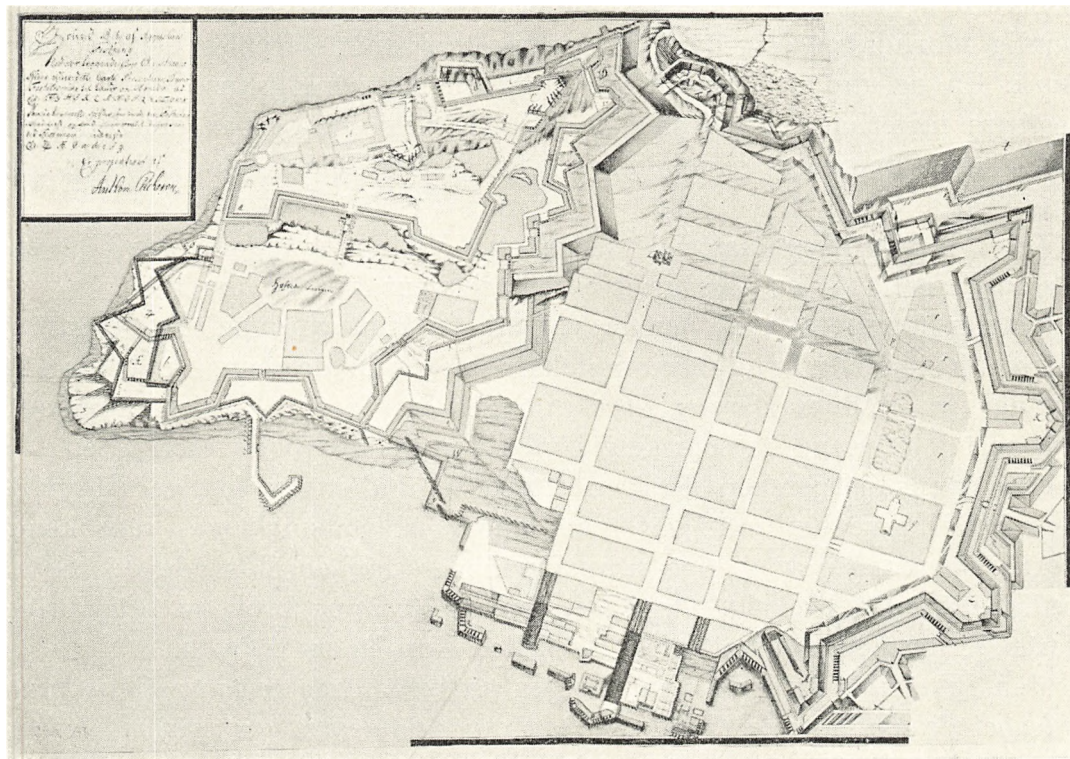
de tjærebredte husrekker. Noe hjalp vel dette, men virkelig å gripe til et såpass effektivt middel som det å bygge av sten, så man sig øiensynlig sjelden istand til. Dertil var prisforskjellen mellom dette materiale og tømmer altfor stor både med hensyn til anskaffelse og tilvirking.

Intet under at Oslo eller Christiania borgerskap reagerte mot påbudet om ny byggemåte. Bare det å flytte over Bjørviken hadde såmenn kostet nok. Når der i byvedtektene brukes et uttrykk som »Steen af Grund«, kan der allikevel ikke være tatt sikte på slike gråstenshus som der fantes endel av i det gamle Oslo. Mursten derimot, tidligere en temmelig sjelden vare, blev nu det materiale byen skulde bygges av³⁶). Men billig blev murstenen ikke, og bestemmelsen om stenshus støtte da også straks på vanskeligheter. Allerede 5. mai 1625 meddelte derfor kongen Jens Juel at »eftersom vore Undersaatter, menige Borgere udi vor Kjøbsted Oslo, underdanigst for os haver ladet andrage, at en Part ikke formaar med Muur eller Bindingsverk nu i Christiania at bygge, da ere vi naadigst tilfreds, at de som det ikke anderledes formaa, efter den norske Maneer med Bolverk bygge maa«.

Denne innrømmelse var bare ment som et rent foreløpig arrangement. Det gjalt å skaffe borgerne »Værelse«, før de, hvad der synes å ha vært tilløp til, under påskudd av husmangel gjenreiste det nedbrente Oslo i all dets middelalderlige rot. Men for den som ønsket en fullt moderne by etter tidens krav, var dette en farlig vei å slå inn på. Selv de som evnet annet, fikk nu reist trebygninger på sine tomter visstnok mot å forplikte sig til å la dem rive ned med det aller snareste. Ti år senere fikk nemlig den nye statholder Christopher Urne i oppdrag å se til de rikfolk som hadde bygget sine hus av tømmer, etterhånden erstattet disse med »Murbygninger overensstemmende med meste Parten deres egne Obligationer til afgangne Jens Juel udgivne«.

Urne kan allikevel ikke ha maktet stort, for i 1638 sendte kongen ut et åpent brev hvor han såmenn ikke la fingrene imellem.

»Eftersom vi naadigst erfare«, skriver han, »at mange Træhuse udi Christiania imod vores forrige og alvorlige Anordning og Befaling ere opbygte, ikke uden idelig Frygt og Fare for Ildebrand (Gud dog naadeligen afvende) for alle og enhver vores Undersaatter og Borgere sammesteds, desligeste mange Pladser udi Byen at befindes øde og ubygte: da ville vi naadigst saaledes herefter derudinden have anordnet og forholdet, at Halvparten af de Træhuse indenudi Gaardene til kommendes Sommer skal afbrydes og Halvparten Sommeren derefter, og ingen saadan Huse der udi Steden opbygges, uden de ere murede af Grund eller imellem Stolper; mens de Huse til Gaden af Bul opbyggt og to Loft høie maa til videre Anordning blive bestaaendes, dog at der opføres Brandmuur imel-

Afb. 129. Kart over Christiania, nu Oslo, med projektert utvidelse av byen ca. 1702. Paa torvet sees Christian IV's vannkunst og et provisorisk kapel. De brandherjede strøk står avmerkte med skravert strek. Mrk. den gamle voldport og den prikkede linie som angir forbindelsen mellem Kongensgate og slottet. A. Cucheron del.

lem alle Husene til Gaden, undertagendes hvor Grundmurede Huse ere tilsammenbygte, hvilke Brandmure efter Naboernes Leilighed, Handel og Formue skal bekostes; dog de som haver bygget eller herefter opsætter Huse af Grund, saadan Bekostning ikke at udstaa, efterdi deres Huse næst Guds Hjælp ere dog bedst forvarede og Brandmuur udi sig selv. Belangendes de øde og ubygte Pladser, da, dersom de ikke ere bebygte inden 3 Aar efter dette vort Brevs Dato de samme Pladser at være forbrudt til os og Byen og afhændes til dennem som meest derfor ville give og inden 2 Aar derefter samme Pladser kunne bebygge³⁷).«

Den tilsiktete virkning synes ikke å ha uteblitt. Ihvertfall blev der i det nærmestfølgende tiår opført en hel rekke – dels meget staselige – murbygninger, hvorav flere enda finnes. Helt å få has på trebebyggelsen viste sig nok allikevel umulig med den tids brøstfeldige justis. Særlig holdt tømmeret sig i den fattigere bydel opunder vollene i nordvest, og følgelig gikk den branden som brøt ut i 1686 verst ut over dette strøk.

Av de legale bygningsemner var det imidlertid bindingsverket som kom mest til anvendelse. Og det blev ikke slik som statsmaktene ønsket det

at bare den uformuende del av borgerne benyttet sig derav. Mursten blev nemlig uforholdsmessig dyrt, da den visstnok måtte fraktes helt fra Danmark. En og annen rikmann lot riktignok sitt våningshus bygge i dette kostbare materiale, men resten av gården, uthusene og den del som ikke hadde noen representasjonsplikt, blev uvegerlig opført i det billigere bindingsverk.

Tett i de nye byggematerialers kjølvann fulgte nye *byggeformer*. Det ene var selvfølgelig til en viss grad en konsekvens av det annet.

Nu når tømmeret ikke lenger var tillatt, kom gårdene til å bestå av sammenhengende bygningskomplekser istedenfor de mange enkelthus vi kjenner fra middelalderens norske bygårder. Inne i gårdsrummene lå gruppert alle de uthus som fulgte med den delvise bondenæring en stor del av byens borgerskap drev enda ned til midten av forrige århundre, men heller ikke her inne var man lenger fri statsmaktenes ransakende blick. De mange skrøpelige uthusbygninger gav en ildsvåde de rikeste muligheter til å bre sig. Og i det før siterte åpne brev av 1638 protesterte derfor kongen mot alle »Hø- eller Kornlader« i byen.

Men ikke nok med det. *For Norges vedkommende betegner Christiania-anlegget det avgjørende brudd med det middelalderske gavlsystem*. Renessansens byggemåte med sammenhengende huslengder ut mot gaten og overdekket port inn til gårdsrummet vant alment innpass i byen. Dermed må ikke forstås at alt som het gavler blev sløifet, men deres fortsatte eksistens skyldtes utelukkende gammel vane. I virkeligheten blev de underkastet den for alle reminisenser av eldre byggeskikk felles skjebne; nemlig bare å benyttes rent dekorativt.

Et annet utslag av myndighetenes nidkjære streben efter å skape orden i byens private bebyggelse var bestemmelsen om *husenes høide*. Alt i 1624 blev to etasjer satt som en fast norm, men klokt nok blev denne klausul innskrenket til bare å gjelde den i sosial henseende beste del av byen. I byens utkanter vilde den så allikevel ikke latt sig gjennomføre. Bestemmelsen synes å være oprettholdt konsekvent selv for den provisoriske trebebyggelse som blev tilladt før 1638. Og at den også gav positive resultater i form av en relativt ensartet gesimshøide, fremgår tydelig av en rekke eldre byprospekter. Adskillig vanskeligere var det derimot å holde husrekkene innenfor de stramt optrukne fasadelinjer. Hver gård så å si, blev efterhånden utstyrt med alle slags karnapper og bislag som skjød frem i gaten og sparket ben for trafikken. Fra gammelt mente gårdeierne sig å ha hevd på »fortaa« under sine vinduer, og ingen kunde fatte, at anlegget av Christiania skulde medføre noen endring heri. De lokale myndigheter synes heller ikke å ha vært sikre i sin sak, for da noen borgere i 1648

protesterer mot at byfogden vil rive deres »boeder udenfor døren paa gaden«, vet man ennu ikke riktig hvordan man skal forholde sig³⁸).

Nu var ikke husenes mange fremspring alene om å legge hindringer iveien for trafikken; i høi grad vanskeliggjordes denne av selve gatelegemets beskaffenhet. Fra det gamle Oslo vet vi at enkelte gater hadde brolegging av tre, men i den nye byen var det meningen å legge ordentlige stengater, slike som alt Christian II, på Sigbrits initiativ efter sigende, hadde fått istand i Bergen³⁹).

Som det vil erindres tok Christian IV sikte på dette alt da han påbød byportens opførelse; å realisere tanken blev imidlertid adskillig verre.

De bønder som hadde arbeidsplikt på Akershus, fikk i oppdrag å kjøre på den nødvendige sann og grus, en befaling de somlet slik med å etterkomme at arbeidet blev efterlyst enda 1631. Og da byens borgere blev pålagt selv å sørge for gatenes stensetning, undslog de sig dette under alle slags påskudd og utflukter. Enda ved kongens død i 1648 karakteriserte byfogden gatene »fast som et morads, uten fyld og sten, som spottelig er af fremmede at sees«.

Den måte spørsmålet om gatenes oparbeidelse — likesom de fleste økonomiske spørsmål vedrørende byens reising — blev tatt op på, kaster i det hele et ganske godt lys over de divergerende opfatninger av Christiania anlegget.

For nu først å ta byens borgere har de sikkert bare betraktet Christiania som en direkte etling av det gamle Oslo. De protesterte mot å flytte, og engang tvunget over på Bjørvikens vestside har de tilsynelatende aldri noen følelse eller forståelse av at de står overfor noe nytt. Hele flyttingen står for dem nærmest som spillfekteri. De mener sig påført unødig tap og skade og nytter derfor ethvert høve til å søke om kompensasjon.

Christian IV på sin side vil en *ny* by, vel å merke i arkitektonisk henseende. Den juridiske side interesserer ham i dette tilfelle mindre, og derfor beholder borgerne sin gamle administrasjon og sine gamle friheter og vedtekter.

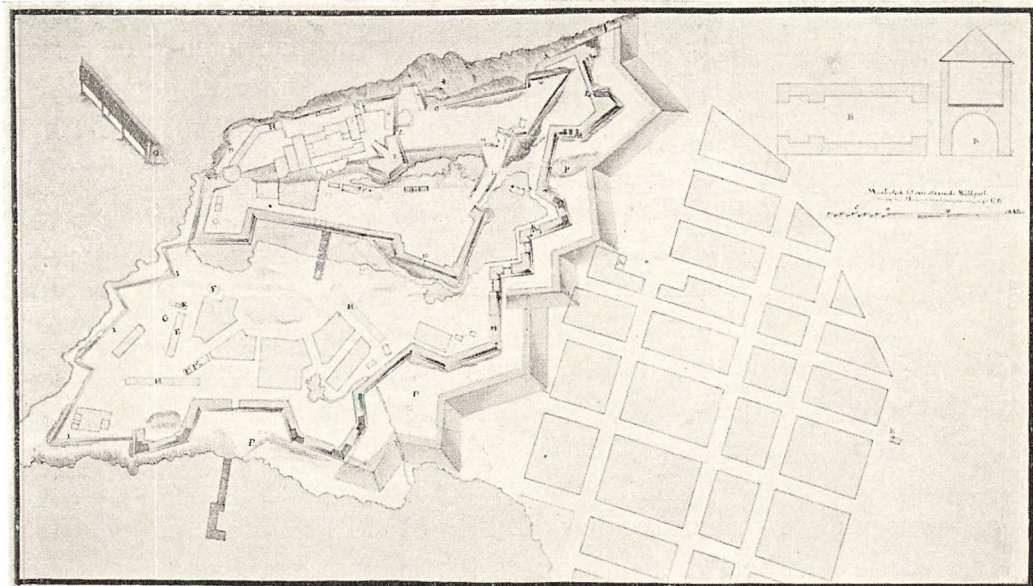
Det som synes å ha foresvevet kongen er en slags norsk mønsterby. Bevares, ikke akkurat en paralell til de flotte europeiske idealbyene, men allikevel en by opført noenlunde efter de samme bygningsprinsipper. Det er under forsøket på å føre denne tanke ut i livet, at der opstår friksjoner. Ethvert påbud om stensetning, farbare gater og lignende blir av borgerne betraktet næsten som overgrep, et brudd på de privilegier kongens store brev av 4. oktober hadde stadfestet og fornyet. De fleste kongelige befalinger, særlig når de går ut over pungen, blir derfor likefrem sabotert. For hver sak statsmaktene vil ha fremmet, må der kjøpslås.

Vi kjenner alt dette så inderlig godt også fra andre byanlegg i Christian IV's riker. For ser vi enn bort fra en lett forklarlig uvilje mot enhver utbetaling parret med den uvitendes skepsis overfor alt nytt, må vi også regne med 1600-årenes lite utviklede sosiale forståelse. Det sier derfor ikke så lite at Christiania dannes etter kongens hode, selv om byen i mange henseender bare blir resultatet av et kompromis. Ved kongens død må den stort sett ha stått slik som planlagt i 1624. *Efter tidens og landets forhold er Christiania en moderne by.* »Den herlige og skønne stad«, skriver stadig forfatteren av *Norrighia Illustrata*, mens han ikke ofrer en eneste tilsvarende kompliment på for eksempel Bergen – ellers landets fremste by. Og Christen Stephensen Bang slår an de samme strenger når han i 1650 retter følgende ord til byens innvånere: »Herforuden hafuer I ocsaa en ny velopbygget Stad udi huilcken I hafuer eders skønne Huuse oc Bygninger lige som udi et Jordiske Paradis«. En for oss mer verdifull måler av tidens opfatning finner vi kanskje allikevel i et nøkternt memorial forfattet av kommandanten i Frederiksstad Rochlenger: »Det var snart et ønske at Christianias stenhuser stod i Frederiksstad og disse trehuser igjen udi Christiania formedelst Akershus«. Og enda blev dette skrevet så sent som 1681, få år før byen sprengte sine rammer og på et tidspunkt da også alle *svakhetene ved Christian IV's anlegg* var trådt klart frem i dagen.

Svakhetene, det var først og fremst hele befestningsanlegget. Slik krigsteknikken utviklet sig gjennom 1600-årene, tapte byens befestninger snart enhver effektiv verdi. Men vi maa ikke glemme at de alt fra planleggelsen av var basert på et foreldet system. Ethvert forsøk på å holde befestningsverkene vedlike var derfor forgjeves, og på den annen side så man sig rent økonomisk aldri istand til å utvide og modernisere dem slik der blev fremlagt mangfoldige planer for. Da vollene blev besluttet revet efter bybranden 1686, var det derfor bare å gi dem nådestøtet. Utviklingen hadde i virkeligheten dømt dem mange år tidligere uten at de noengang fikk anledning til å stå sin prøve.

Sålenge vollene imidlertid eksisterte, var selve bylegemet nektet næsten enhver vekstmulighet.

Det spørsmål stiller sig da uvilkaarlig: i hvilken grad kunde Christian IV beregne at byens folkemengde og dermed arealbehov vilde økes? Gikk statsmaktene ut fra at Christiania til alle tider vilde greie sig med den utmålte plass bak vollene eller – mirabile dictu – hadde man alt i 1624 en såpass forståelse av tingenes utvikling, at man øinet anleggets lidsbegrensning? Her er vanskelig å avgjøre noe bestemt, men ganske sikkert kan hevdes at når vollenes krets blev så snever, hadde det sin vesentlige grunn i de veldige omkostninger både med deres opførelse og vedlikehold.

Afb. 130. Kart over Christiania, nu Oslo, og Akershus 1718 med snitt og plan av byens voldport. Mål 1:10000.

En må nemlig ta i betraktning at beslutningen om å fornye det gamle Oslo ved en total flytting ble ikke så lite tilskynnet av den jevne økonomiske oppgang og ekspansjon som fant sted i byen gjennom de forutgående 50 år. Og etter 1624 drev regjeringen – ut fra sin merkantilistiske bypolitikk – en systematisk propaganda, som av og til likefrem tok karakter av tvang, for å få folk til å slå sig ned i den nybygde kjøpstad.

At byplanen av 1624 ikke strakk til overfor den hurtig økende folkemengde, kom heller ikke bare frem ved den før antydte mangel på tomteareal.

Mens byens gater var stukket ut med en for datiden næsten overdådig bredde – hovedgatene ihvertfall målte jo næsten det dobbelte av den fastslåtte hushøide – viste byens torv sig snart å være altfor lite av omfang. Det var sikkert rummelig nok for den smule bondehandel som blev drevet der på de faste torvdager onsdag og lørdag, men når folk i hopetall strømmet til marked, blev plassen sprengt. Ikke mer enn 12 år efter anlegget måtte derfor kongen innvilge å flytte markedet tilbake til Gamlebyen. Først i 1653 kom det tilbake igjen til Christiania fordi borgerne klaget over den dyre og lange transport, men sannsynligvis var markedshandelen da også blitt mindre livlig som følge av tidens økonomiske depresjon. Allikevel gjorde torvet neppe ordentlig fyldest for sig selv efter 1653, for samtidig som vollene blev besluttet revet, blev all torvhandel flyttet over til plassen foran den gamle byport. Og her var man kommet til det rette sted.

Allt fra byens første år hadde borgere og bønder møtt hverandre her til en like livlig som ulovlig »forprang«, og her har torvhandelen siden blomstret like ned til den dag idag. Men så var plassen omtrent det dobbelte i omfang av det gamle torv, og desuten lå den akkurat midt mellom Christiania og forstedene, ja, var i virkeligheten det eneste sporbare tilløp til å knytte byen og forstedene sammen som overhode blev gjort.

Vi kan i en omtale av Christiania-anlegget ikke utelate å nevne *forstedene*, skjønt de rent arkitektonisk sett intet har å gjøre med hverandre. Forstedene hadde sin opprinnelse i den relativt spredte bebyggelse vi har sett lå fra gammel tid av inne i Piperviken, i Bjørvikfjæren og opover langs Akerselven⁴⁰).

Efterat Oslo var brent og Christiania grunnlagt, øket befolkningen på disse steder sterkt, først med slike som ikke hadde råd til å bygge innenfor vollene og senere av dem som ikke fikk plass der. Men på den måten blev forstedene de ubemidlede tilholdssted, hvor ingen byggesregler gjorde sig gjeldende, uten hver mann reiste sitt hus som han evnet det. Myndighetenes holdning overfor forstedene var i høieste grad preget av mangel på konsekvens. Sommeren 1635 fikk således samtlige forsteders beboere beskjed om å flytte inn i byen innen St. Hans neste år, uten at befalingen imidlertid blev etterkommet.

Regjeringen gjorde da forsøk på å regulere forstadsbebyggelsen, idet alle som var for fattige til å bygge inne i byen, fikk utvist byggeplass ved Akerselven nedenfor Sagene, men det hele var forgjeves. Ti år senere hadde man en akkurat tilsvarende historie uten at regjeringen heller denne gang opnådde noe resultat.

Det var flere grunner til at både regjeringen og byens borgerskap søkte å komme forstedene tillivs. Den offisielle var at alle byens lyssky og mindreverdige eksistenser hadde sitt tilhold derute i sikkert skjul for vekter og foged blandt de falleferdige rønnene. Vel så viktig var det imidlertid å få slått ned all den ulovlige handel som blev drevet i forstedene, og som såvel regjeringen som særlig Christianias rettmessige borgere mente var til stor skade for byen.

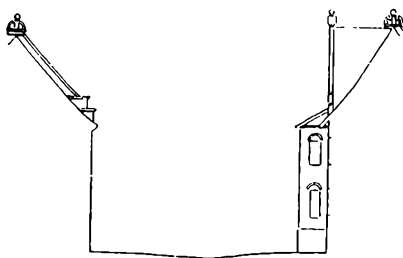
Hertil kom så at forstedenes eksistens var stikk imot den militære idé byens befestninger var basert på. I ly av forstedene vilde en fiende kunne legge sig like innunder byen og Akershus, noe vi da også ser Carl XII gjorde, riktignok først efter at byens forsvarsverker var sløifet.

Da svenskene truet med å angripe byen 1658, lot derfor statholderen Nils Trolle sette ild på alle hus utenfor vollene. Svenskene kom imidlertid ikke, og snart vokste forstedene op igjen om mulig enda mer pauvre enn tidligere. Et preg de senere har beholdt like til man i de aller siste år er gått til oprydning av de gamle fattigstrøk.

Også *Christiania* bevarte sin opprinnelige karakter gjennom et par hundre år. Den store bybrand i 1686 førte riktignok til visse påkrevete endringer, hvorav først og fremst bør nevnes nedbrytningen av vollene. Til gjengjeld måtte man av hensyn til Akershus, som nu atter var overlatt til å greie sig helt alene, rive alle bygninger op til festningsmurene for å åpne et glacis. Og likeledes av hensyn til festningen blev der videre besluttet å gjenopføre den delvis nedbrente kirke på et fjernereliggende sted. Intet var da rimeligere enn å legge den ved det nye torvet.

Ellers blev den by Christian IV lot bygge op stående så å si uforandret like til midten av forrige århundre. Et og annet hus var rigtignok ombygget eller erstattet med et nytt, men hovedinntrykket blev det samme.

Først fra 1880 årene av er den gamle by gått mer og mer over til å bli forretningsstrøk, hvad selvfølgelig har ført til at den fullstendig har skiftet karakter. Men hele den gamle byplan er fremdeles urørt, og vil med undtagelse av ganske få gater sikkert kunne dekke de urbane krav ennå for mange år fremover.

CHRISTIANSAND

CHRISTIANSAND er den eneste av Christian IV's norske byer som – bortsett fra Christiania – har fått en byplan i full overensstemmelse med 1600 årenes reguleringsprinsipper.

Det opprinnelige byområde er en næsten kvadratisk formet halvøy, som stikker ut fra land i retningen nordvest–sydost. I vest og syd skyller sjøen. Mot nordost danner elven Otras utløp den naturlige grense, og bare i nordvest ved den ulendte Baneheia henger området sammen med fastlandet. Like ut for halvøyas søndre hjørne ligger den ca. 50 m høie Odderøya og ruver; egentlig landfast med byarealet ved en smal tange.

Grunnen består for størstedelen av sand, opprinnelig skyllet op av Otra kring noen steinblokker og siden bunnet sammen av vegetasjonen. På

Afb. 131. Christiania, nu Oslo. Opmåling av Rådhusgaten mellem det gamle rådhus (til v.) og rådmann Laurits Hanssøns gård ved torvet (til h.) muligvis opført 1626, sikkert før 1640. Arno Berg del.

Christian IV's tid stod der en ganske velvoksen furuskog på Sanden, som halvøya oprinnelig het.

Christiansands anlegg i 1641 må ses i nøie sammenheng med den økonomiske ekspansjon som fant sted i det Østenfjellske Norge og på Sørlandet fra 1500 årenes midte¹). På denne tid var det nemlig den norske trelasteksport virkelig begynte å få dimensjoner, hvad dels hang direkte sammen med at vannsagen kom i bruk.

Agdesiden — kyststrekningen på begge sider av Lindenes — eide alle ønskelige betingelser for å levere lasten og blev derfor meget snart trukket inn i den store verdenshandel. På Agdesiden fantes der ubegrenset adgang til uendelige jumfruelige skogstrekninger. Der var det vannrike elver å fløte tømmeret i, og nok av fosser til å drive så mange sagbruk en kunde ønske sig. Og endelig fantes der en mengde gode havner, som lå relativt nær de vesteuropeiske importsteder.

Den før så fattige landsdel viste sig derfor plutselig å være en av de mest verdifulle provinser i kongens riker. Kongen selv mente sig imidlertid å ha uforholdsmessig lite utbytte av den økende velstand. De primitive forhold på Sørlandet tillot de utenlandske skippere å skalte og valte efter eget forgodtbefinnende. Helt egenmektig kunde de selv sette prisen på tømmeret de kjøpte, samtidig som de narret bøndene på betalingen og snøt kongen for hans rettmessige toll og avgift.

Rent naturnødvendig måtte også trelastutførselen bryte med den kongelige politikk, som like fra middelalderens slutning hadde tatt sikte på å konsentrere all handel i byene. Det fantes ikke en eneste kjøpstad på hele kysten fra Stavanger til Tønsberg, derimot hadde trelasthandelen efterhvert skapt en hel del bymessig bebyggete ladesteder, de fleste med egen tolder.

Slike forhold var i det lange løp alt annet enn tilfredsstillende. Administrasjonen falt både lungvint og kostbar uten på langt nær å virke tilstrekkelig effektiv.

Systemets svakhet trådte desuten så meget tydeligere frem ved at den dansk-norske stat i begynnelsen av 1600 årene gjennomløp en rivende utvikling. Staten la stadig under sig nye sider av samfundslivet, hvad igjen måtte føre til nye og mer konsentrerte administrasjonsformer.

For hver dag blev det derfor mer og mer innlysende hvor påkrevet det var å få en kjøpstad etsteds på Agdesiden, hvor statens forgrenete embedsverk kunde ha sitt sete og hvor handelen kunde samles.

Der gikk utvilsomt en god tid fra beslutningen om å grunnlegge en by på Sørlandet blev fattet til den blev realisert.

Christian IV påla først lensherren Palle Rosenkrantz å undersøke hvor byen kunde bli lagt beleiligst. Og lensherren var det som pekte ut Sanden for kongen under sistnevntes reise til herredagen i Bergen sommeren 1641.

Afb. 132. Fantasikart over Christiansand og omgivelser fra midten av 17. årh. Mål 1 : 25000.
Norsk Rigsarkiv.

Ut fra tidens økonomiske og tekniske forutsetninger kunde stedet neppe vært heldigere valgt.

Som det heter i en gammel beskrivelse: »Pladsen var omgivet med Havets Vand paa den Søndre og Vestre Side og paa Østre Side med den bequemme Elv Torrigdahl kaldet (d. v. s. Otra) hvoraf Stædet alletider med Fersk-Vand kunde være forsynet, foruden at Havnerne deromkring vare saa gode og tienlige, at icke alleene en heel Orlogs-Flaade kunde indsegle og i paakommende Storm ligge forvaret indenfor Biergernes Skiul

og Beskyttelse, men endog Aabningerne og Udløbningerne derfra til Søes, baade udi Østen, Sønden og Westen saaledes statueret at fast ingen slags Wind kunde hindre Skibbene at gaae til Søes forat udeholde Fienden fra den truende Landgang. Ja, befunden, at store og smaae Skibe føyelig kunde ankre og udholde Vinterleye baade ved Stadens Østre, Syndre og Væstre Sider«.

Desuten hadde såvel Otra som den nærliggende Topdalselv »deres strækninger over 24 Mile op udi Landet i Raabeudelaugets Fogderi hvor bielker og Sauge Tømer, ved Fossernes og Strømernes hielp lettelig kunde ud følges og fremkomme«.

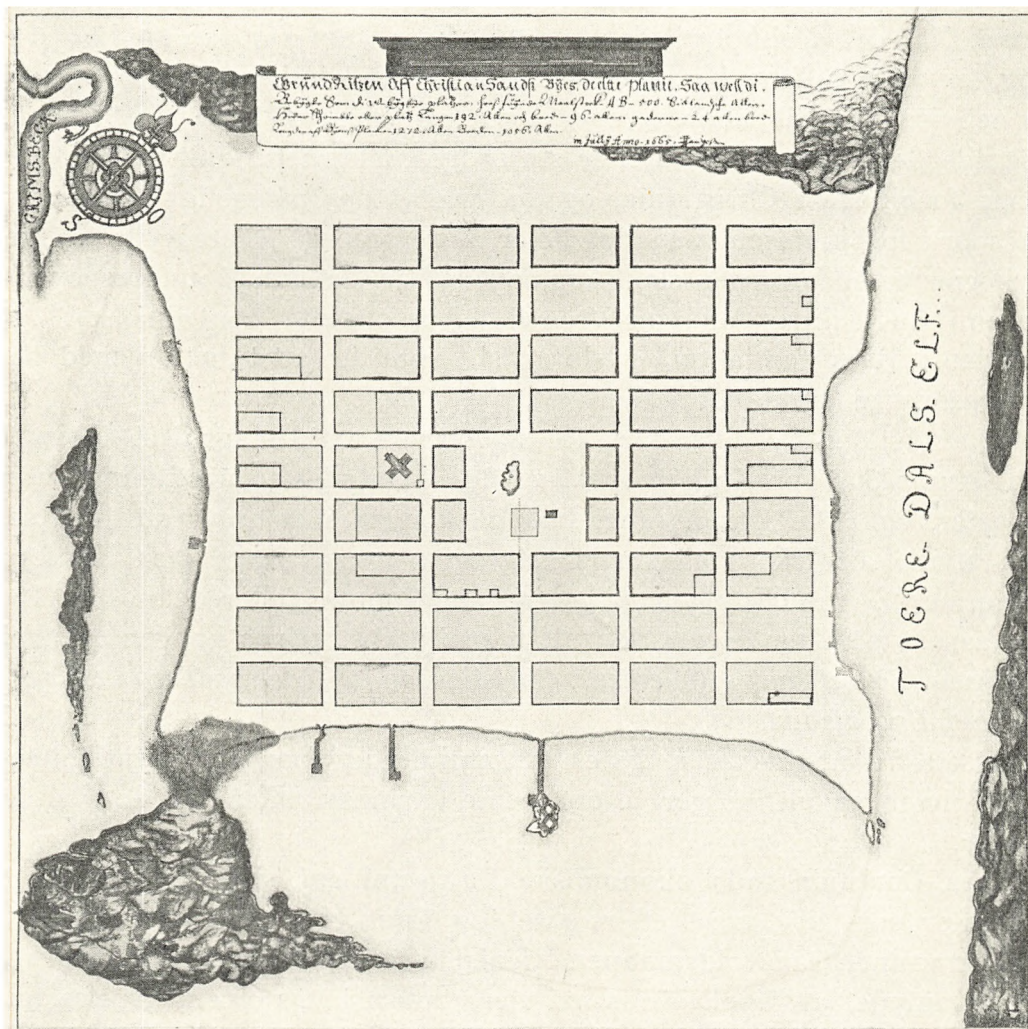
Hertil kom, at mens selve det område som utpektes til bytomt efter alt å dømme nærmest var en utmark, rimelig tilfals, så støtte det samtidig op til gårdene Grim og Eegs dyrkede arealer, som egnet sig fortrinlig – og også blev erhvervet – til bymark. Endelig kan nevnes at der fantes en gammel ferjeforbinnelse over elven med de innenfor liggende bygdelag²).

Også i administrativ henseende bød stedet på en mengde fordeler. For det første grenset Sanden så å si umiddelbart op til lensherrens residens, *Oddernes Kongsgård*. For det annet var der ikke mer enn *en halv mils vei ut til den befestete Christiansø ved Flekkerøy*, fra gammelt den betydeligste havn og tollstasjon på hele Sørlandet, hvor alle skuter fra de innenfor liggende viktige lasteplasser Odderøy, Rugisholm, Lyngesund og Grumviken måtte passere. Også etter anlegget av Christiansand blev befestningsarbeidet på Christiansø fortsatt.

Det var som før nevnt Palle Rosenkrantz som utpekte Sanden, og det blev også overlatt ham å lede byens oppbyggelse.

Opgaven bød på adskillig flere vanskeligheter enn hvad tidligere hadde vært tilfellet ved norske byanlegg. Christiansand måtte i enhver henseende organiseres helt fra grunnen av. Det var ikke nok bare å stikke ut gater og tomter til husville borgere, slik det blev gjort dengang Christiania og kanskje også Kongeliv blev anlagt. Christiansands borgerskap eksisterte foreløpig bare på papiret, og langt mindre hadde byen noen administrasjon eller noen vedtekter skapt gjennom en årrekke ut fra bestemte stedegne forutsetninger.

At alle de faktorer som tilsammen skaper en by, lot sig frembringe og sveise sammen ad rent administrativ vei, vidner utvilsomt om lensherrens dyktighet, selv om der så sent som 1641 var nok av erfaringer å bygge på endog fra Norge. Christiansands befolkning må for en stor del være rekruttert fra nabolagets lasteplasser og blandt de bønder som drev trelasthandel med hollenderne, deres største avtagere. Da ifølge en forordning fra 18. november 1640, alt direkte salg fra bonde til utlending blev forbudt av hensyn til byenes gamle handelsmonopol, har

Afb. 133. Plan av Christiansand 1665. Mål 1 : 10000.

Hans Gosen del.

utsikten til uten videre å få nyte godt av kjøbstadsprivilegiene sikkert lokket mangen bonde til å ta borgerskap i byen. En viss tvangsinnskrivning har nok også funnet sted, i hvilken grad er imidlertid vanskelig å avgjøre. Vi vet bare, at Rosenkrantz befalte seks formuende bønder av de nærmestboende å avlegge borgered, bygge hvert sitt hus i byen og foreløpig fungere der som et slags byråd. At senere disse seks ifølge en gammel beretning skal ha overtalt 25 andre bønder til å følge deres eksempel, bygger kanskje på at den første dom som blev avsagt av Christiansands rådsturett, befalte samtlige beboere av Odderøya å flytte inn til byen³). Stort sett gikk allikevel myndighetene pent frem, hvad vi også finner et bevis for i byens første privilegiebrev utstedt fra Kjøbenhavn 29. oktober 1641. Her er alle løfter, blandt annet om 10 års skattefrihet og rett

for borgerne til å seile på Hamburg istedenfor Glückstadt, meget klart formulert. Når det derimot gjelder bestemmelser, som kan ramme borgernes pung, er paragraffene karakteristisk nok holdt i høist svevende ordelag. Der henvises bare til »andre Norges Riges Kjøbstæders Maneer og Sedvane«.

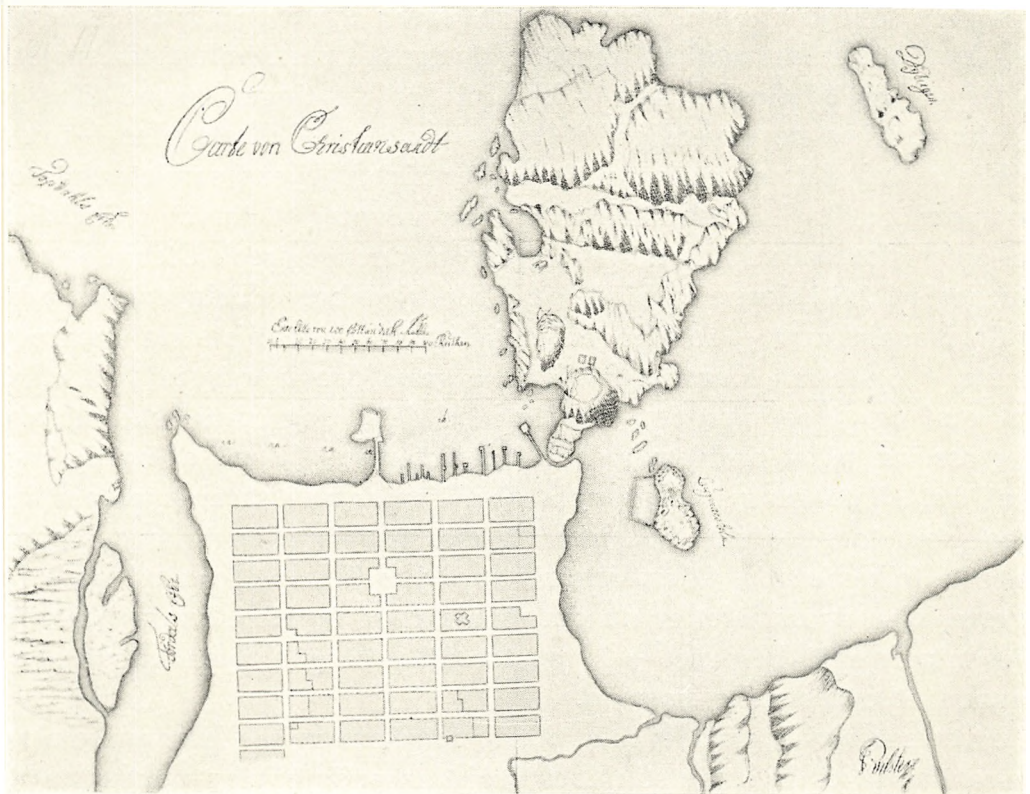
Skulde dette påbud følges etter sin ordlyd, faldt det meget naturlig først å søke forbillede i Christiania, og det er da også påtagelig hvor ofte en kan spore forbinnelsen med det 17 år eldre anlegg. Allerede de to byers privilegier viser utpreget slektskap, og det er da ikke å undres over at lagmann Augustinus Olufsson Vros tidligere omtalte »Anteignelse . . . om Christiania Byes foundation« avslører sig som forfattet nettop med henblikk på det påtenkte Christiansand.

Noe av det den nye byen først trengte, var en reguleringsplan. Christiansands grunnlov – privilegiebrevet av 1641 – antydet en avstikking av byens gater, og Palle Rosenkrantz bad da kongen i et brev »att dend som Byen skulle affsticke med sine gader og pladtzer, Motte med det første Opkomme«⁴). Anmodningen må være efterkommet allerede høsten 1641 eller senest påfølgende vår, for alt 6 mai 1642 skriver kongen at »*Hans Jakobsson (Schørt) vores Ingenieur, Christiansands Gader og Torv haver efter vores Befaling afstukket*«⁵).

Bortsett fra utstikkingen synes det imidlertid som om myndighetene overlot hver enkelt borger å oparbeide grunnen eftersom det var behov for.

Ut fra Christiansands økonomiske forutsetninger sier det sig selv, at de tomter som var mest eftertraktet og først blev tatt i bruk, var de nærmest vannet. Eidsvoldsmannen Nicolai Wergeland hadde utvilsomt rett, da han antydet at de elste hus må være opført langs elven, hvorfra tømmeret kom, og at bebyggelsen dernæst dreiet sig vestover med solen. *Byplanens orientering markerer ellers klart nok Østre havn som oprinnelig den viktigste*. Her var den lengste strandlinje og den mest åpne innseiling. Og desuten lå jo Østre havn nærmest elven. Elven førte imidlertid ikke bare tømmer med sig men også store sandmasser, som gjorde havnen grunnere år for år. *Vestre havn* derimot var dyp nok, men lå til gjengjeld noe avsides for trafikken på grund av Odderøya, som stakk ut en kvartmil akkurat fra byens sydspiss. Det var derfor meget om å gjøre å få gravet en *kanal* gjennom den smale landtungen som forbant øya med Sanden, og kongen bevilget da borgerskapet rett til å kreve 1 skilling per »lests drægtighed« av alle fremmede skuter⁶). Bevilgningen blev gitt alt i 1641, men arbeidets finansiering var enda ikke bragt i orden i 1656, og kanalen følgelig ikke påbegynt. Den synes imidlertid å være fullført i det følgende tiår.

Hans Jakobssøns Schørts byplan kjenner vi først fra et par karter fra

Afb. 134. Plan over Christiansand 1692. De ubygde kvartaler prikket. Torvet tenkes lagt lenger syd. Mål 1 : 20000. P. Wilster del. Det kgl. Bibliothek.

1660 årene. Det elste, som befinner sig i Universitetsbiblioteket i Oslo, daterer sig visstnok fra 1662, men må nærmest betraktes som en skisse tegnet bare efter hukommelsen uten målestokk. Det tjener forsåvidt ikke til særlig belysning av selve byplanen, men har allikevel en viss interesse i en forbindelse vi senere skal se på. Derimot har en viss Hans Gosen (?) i juli 1665 signert et kart, som foruten å være basert på geometriske målinger også har en mindre tekst, som angir planens hovedmål (Afb. 133). Hele byen danner et nøiaktig rektangel, 1272 alen langt og 1056 alen bredt. Ialt er der 13 gater; 5 går perpendikulært på Østre havn, mens 8 andre skjærer over i rett vinkel og fører fra Vestre havn tvers over til elven. Videre er det vel verdt å notere sig, at alle gater er like brede, hver på 24 alen akkurat som i Christiania.

Vi står altså her overfor *en byplan, hvor regularitetsprinsippet er gjennomført i hele sin konsekvens*, uten at der er tatt spor av henyn til terrengets beskaffenhet. Nu var marken visstnok ikke særlig kupert, men midt på halvøya raket der allikevel op endel steinknauser, som det med datidens teknikk vilde koste store summer å få utjevnet. Imidlertid undgikk man delvis disse vanskelighetene ved å legge ut knausene til åpen plass, det

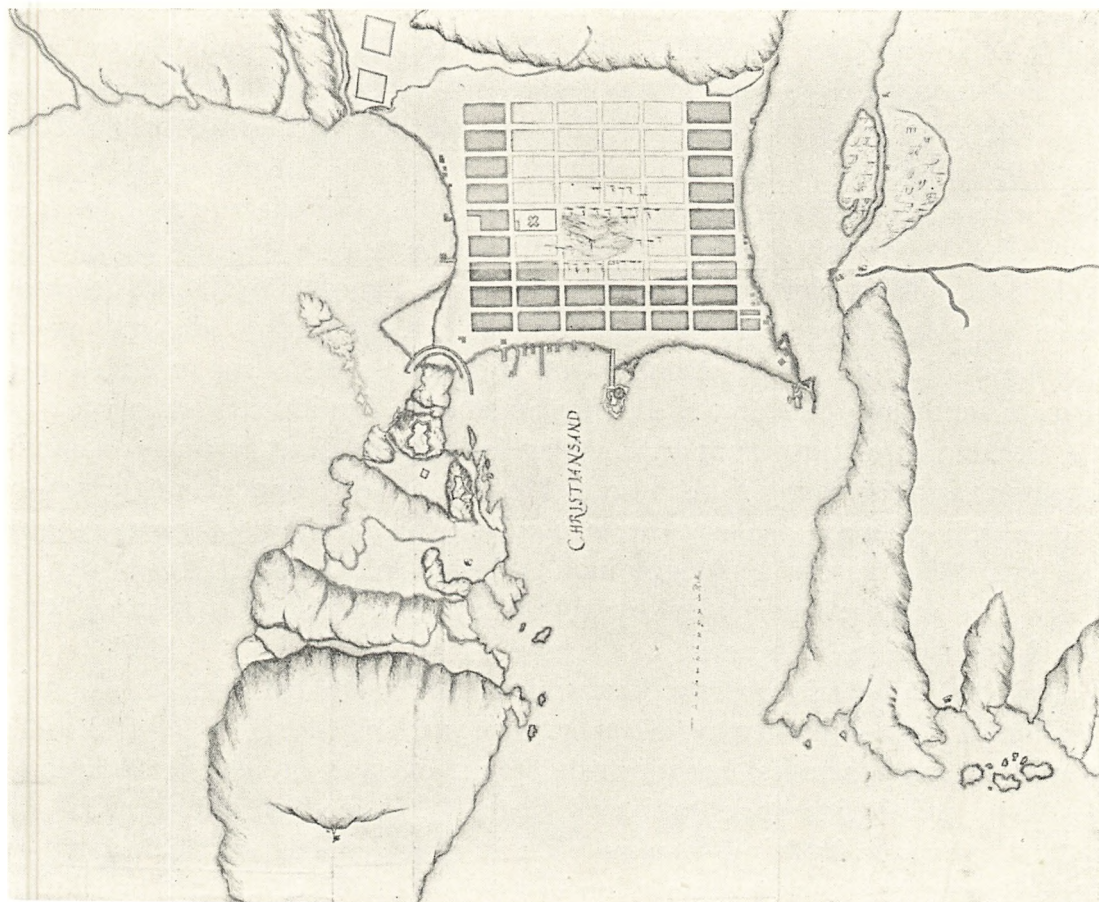
vil si *torv*, som jo allikevel helst skulde ligge i byens geografiske sentrum. Men derved blev det også en torvplass av ganske usedvanlige dimensjoner. Holder vi oss til Gosens kart – foreløpig er der ingen grund til å tro, at dette avviker nevneverdig fra Hans Jakobssøn Schørts plan – undgår vi ikke at bli slått av at torvet forholder sig til byens samlede flate omtrent som 1:20. Til sammenligning kan nevnes, at torvet i Christiania ikke optar stort mer en $\frac{1}{50}$ del av byens opprinnelige areal. Utenkelig er det naturligvis ikke i denne forbindelse, at de kjedelige erfaringer man hadde fra Christiania torv – som jo på et tidlig tidspunkt viste sig å være altfor lite – også har bidratt sitt til at torvet i den nye byen fikk slikt et stort omfang. Noe mer enn en teori er dette dog ennå ikke, men det leder oss inn på et problem av adskillig interesse. Vi må antagelig kunde gå ut fra, at dengang kongen anla Christiania, blev såvel byplanen i sin helhet som torvet stukket ut med en viss hensyntagen til byens ganske bestemte folkemengde. Christiansand hadde jo ikke på forhånd noen innbyggere, men spørsmålet er nu om man i 1641 mente å kunne beregne – og eventuelt også beregnet – hvor stor folkemengde byen kunde håpe å få innen et overskuelig tidsrum.

Desverre har vi overhodet ikke noen anelse om hvilke faktorer som kom i betraktning ved byens utstikking. Christiansands byplan dekker en flate minst to og en halv gang så stor som det opprinnelige Christiania, men vi er helt i villrede, hvorvidt dette skyldes befolkningsmessige hensyn eller fordi tilfeldigvis de topografiske forhold tillot akkurat slike dimensjoner.

Likesom i Christiania er torvet i Christiansand helt kvadratisk og lagt på samme måte midt i to gaters skjæringspunkt. Men i Christiansand nøier man sig ikke bare med å la torvet skjære hakk inn i de tilstøtende husrekker, uten plassen føres helt gjennom kvartalene, slik at hele 8 gateløp munner ut på torvet.

Byen har ialt 54 kvartaler, alle helt rektangulære og like store. Langsiden vender de mot Østre havn, slik at 6 kolonner følger efter hverandre fra øst til vest, mens 9 ligger på rad i retningen nord-syd. Hvert kvartal måler 96 alen i bredden og 192 i lengden, hvad igjen vil si at bredden forholder sig til lengden som 1:2. Sammenholder vi nu kvartalbredden med gatebredden, blir tallene nøiaktig 4:1, et forhold av megen interesse for såvidt som gatebredden øiensynlig har tjent som generalnevner for hele anlegget.

Men har denne generalnevner også hatt betydning utover den to-dimensjonale byplan? Spørsmålet reiser sig uvilkårlig, når vi husker at der i Christiania – hvor gatebredden var den samme – fantes en fast bestemmelse om husrekkenes høide. Tilsvarende forholdsregler kjenner

Afb. 135. Kart over Christiansand og omgivelser 1700. De indre kvartaler ikke utbygget.

Mål 1 : 20000.

Universitetsbibl. Oslo.

vi ikke for Christiansand. Hvorvidt intensjonen har vært der, skal være usagt. Byens privilegiebrev av 1641 inneholder ihvertfall ikke noen mer konsis bestemmelse enn at borgerne skulde bygge »gode og ustraffelige borgerhuse og Boder efter andre Noriges Riges Kjøbstæders Maneer og Sedvane og efter som Byen bliver afstukket«. Kongen pukket altså ikke engang på at der skulde bygges av mur, en sikkert meget klok politikk, ettersom murtvang uten tvil vilde ha avskrekket mange fra å bosette sig i byen. Statsmaktene kunde desto lettere være eftergivende på dette punkt, da der ved Christiansand ikke fantes noen festningsverker som krevde spesielle hensyn. Og hvad nu brandfaren i selve byen angår, ja da har man øiensynlig stolt på de relativt brede gater.

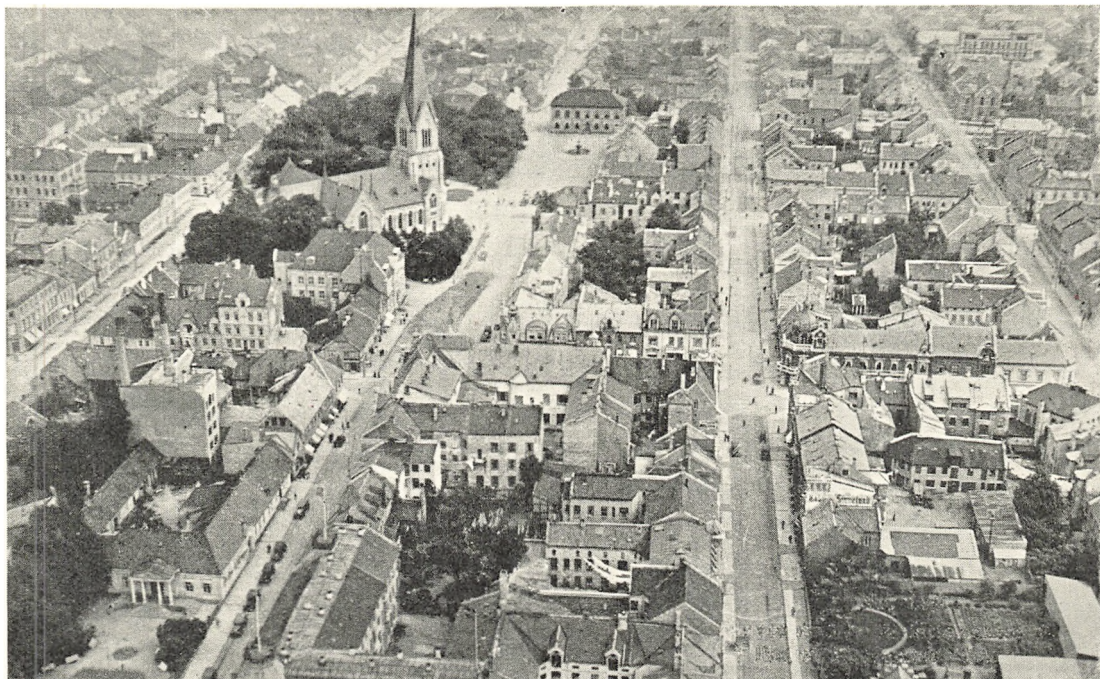
Men selvfølgelig viste det sig i løpet av kort tid at mangelen på faste byggeregler hadde adskillige draw-backs. Selv de beskjedne krav som forelå blev omgått på en måte, som vidner mer om forretnings-smartness enn hvad vi i våre dager vilde kalle god samfunnsånd.

Vi har tidligere sett hvorledes Christiansands grunnleggelse var et direkte utslag av den langsiktige kongelige politikk, hvis endelige mål var dobbelt-monarkiets økonomiske frigjørelse fra fremmed innflytelse. Den gryende merkantilisme holdt sitt inntog i Norden. Derfor alle disse lover som tok sikte på — om ikke akkurat å stenge fremmede nasjoner helt ute — så allikevel å reservere det største utbytte av landets handel for landet selv. Og derfor også alle de bestemmelser som vi kjenner fra de forskjellige byprivilegier om at ingen måtte drive handel ute i landdistriktene uten å ha tatt borgerskap i vedkommende by. Her har vi da også en av årsakerne til den jevne strøm av utlendinger som slo sig ned i Norges byer i løpet av 1600 årene. Det forlangtes imidlertid en viss garanti av de fremmede, akkurat som U.S.A. idag forlanger det av europeiske immigranter. Enhver som ønsket borgerskap for å drive handel, måtte naturligvis også påta sig byens »Onera og Tyngde«. Beste hold man da fikk på en innflytter, var å pålegge ham å bygge hus i byen. Så slo man to fluer i et smekk: byen blev bygget ut og den fikk et borgerskap med lokal-økonomiske interesser.

Anlegget av Christiansand har sikkert vært et hårdt slag for mangen hollandsk trelasthandler og skipper, som nu ikke lenger kunde utnytte Sørlandet med samme hensynsløshet som overfor en oversjøisk koloni.

Byens privilegier åpnet allikevel tilstrekkelig med smutthull. Med de ytterst svevende bygningsbestemmelser var det en lett sak for en av de store kjøpmenn i Amsterdam eller Enkhuizen å bli delaktig i privilegiebrevets mange goder bare ved å bygge et rent provisorisk trehus i byen, hvor de til og med kunde greie sig med å ha en agent boende, for så når de 10 års skattefrihet var utløpet, å fortrekke til nye jaktmarker. Det nye privilegiebrev kongen utstedte 30. april 1643 gir også et levende uttrykk for at lykkejegere fra såvel Holland som Sverige, Tyskland og England alt da forsøkte å benytte sig av nettop denne fremgangsmåte i høi stil⁷).

Privilegiebrevet inneholder også derfor skjerperte bestemmelser om at de fremmede som ønsket borgerskap i byen skulde »Opsette tilbørlige Borgerlige Huusse til Byens beprydelse paa det Byenn des snarere kune zirligen bliffue bygt«. Vel å merke gjalt dette bare de som aktet »at bruge stor Kiøb og Handtering«, idet småkårsfolk fikk ordne sig som de selv ønsket under forutsetning av at de tok borgerskap. Men noen mer utførlige regler om for eksempel husenes høide, deres innretning og lignende, hører vi fremdeles ikke noe om da det blev overlatt til byens egen øvrighet å treffe alle avgjørelser. Nu er imidlertid de lokale myndigheters elste protokoller forlengst forsvunnet, antagelig strøk de med alt i den brand som 1734 la byen i aske, og vårt videre kjennskap til Christan-

Afb. 136. Christiansand. Flyverfotografi, sett mot sydvest.

sands tidligste bebyggelse innskrenker sig derfor til det rent minimale. Det eneste vi vet med sikkerhet, er at *det var en treby*. På det tidligere nevnte kart fra 1662 i Oslo Universitetsbibliotek ser vi riktignok samtlige fasader inntegnet perspektivisk, men hele kartets karakter ellers nekter oss å godta disse husrekker som autentiske bilder. På den annen side kan vi trygt gå ut fra, at det medfører riktighet, når kartet rent generelt pointerer bebyggelsen langs havnen som meget tettere, større og rikere enn den nord i byen.

Det er ellers et enkelt hus på kartet, som fremfor de andre fanger øiet både ved sin størrelse og isolerte beliggenhet. En ser tydelig at det til og med er bygget i bindingsverk, og vi kan da også være ganske sikre på at det skal forestille *kirken*, som vi vet fra en klage datert $\frac{1}{3}$ 1647 var opført nettop i dette materiale⁸).

Alt i privilegiebrevet av 1641 lovet kongen byens menighet at han vilde »med nogen Hjælp undsætte« til kirkens opførelse, og av de fornyete privilegier fra 1643 forstår vi også at kirken i det minste da stod under bygging, selv om den ikke blev tatt i bruk før to år senere. Denne Christiansands første kirke var orientert på en ganske bemerkelsesverdig måte i forhold til byplanen. Kirken blev nemlig ikke som en kunde vente, lagt ved torvet, men i 5. kvartal fra Østre og 2. kvartal fra Vestre havn. Til kirkegård blev lagt ut nøyaktig halvdelen av nevnte kvartal, og kirken

selv blev orientert efter den tradisjonelle vest-østlinje, slik at bygningen, som var korsformet, kom akkurat diagonalt på kirkegården. Å dømme av Gosens kart fik bygningen også hovedinngangen i vest, altså i stikk motsatt retning av torvet og byens ferdsel. Hvis dette har vært tilfellet, må arrangementet imidlertid meget snart ha vist sig å medføre adskillige ulemper, for da byen i 1685 fikk en ny kirke omtrent på den gamles grunn, vet vi helt sikkert at den blev lagt med hovedinngangen i øst på tross av alle tradisjoner⁹⁾.

Kirken er ellers den eneste offentlige bygning i Christiansand, som vi kan konstatere stod offisielt på dagsordenen i og med at byens anlegg blev besluttet. Det sier sig imidlertid selv at det nye bysamfund helt fra første stund av også måtte tenke på faste lokaler både for sine sivile myndigheter og for silt skolevesen.

At byen da ikke med det samme fikk sin egen *rådhusbygning*, kan ikke skyldes annet enn mangel på penger. Alt i Augustinus Vros »Anteignelse« fra før byanlegget finner vi nemlig en – forøvrig nok så malplisert – bemerkning om at han vil være vel tilfreds med å bygge hus og gård i Christiansand »dersom min gunstige lensherre vilde hielpe mig til hos Ko. Ma. at maa faa mine laugting aarlig holden udi kjøbstedet, saasom nesten alle andre mine medbrødre gjør i hvis len og laugstole kjøbstede ere beliggende«. Sitt ønske fikk Vro også meget snart opfylt, forsåvidt som de nye privilegier av 1643 bestemte at »Laug-Tinget bør at holdes paa Christiansands Raadhus«¹⁰⁾. Foreløpig var det dog Povel Handsens hus som hadde den ære å huse lagting og byråd mot en årlig leie av 30 riksdaler, og først i 1693 kunde byen bygge sin egen rådstue¹¹⁾.

Christiansands *skole* er som institusjon jevngammel med kirken, idet den første residerende kapellan – valgt ved særlig kongelig nåde av byen selv i 1645 – tillike innehadde embedet som skolens rektor¹²⁾. Det eneste vi ellers vet om skolen fra byens første tid, er at den heller ikke holdt til i eget hus, ettersom det før siterte klagebrev fra 1647 forteller at byen manglet såvel rådhus som skolebygning.

Fikk byen altså først sent disse lokaler, blev den til gjengeld, ifølge byens første kronikør, president Erdman Jensen, forsynt med en *tollbod* like fra anlegget av. Noen betydning for byplanens utforming fikk tollboden allikevel ikke. Dens beliggenhet har ikke desto mindre ganske sikkert vært strategisk meget heldig, idet huset blev bygget på en holme innerst i Østre havn, hvorfra man kunde kontrollere all trafikk, såvel den på havnen som den gjennom kanalen. Og dermed hadde jo Christian IV også opnådd en stor del av sin hensikt med selve byanlegget.

En kan ellers rent generelt hevde, at Christiansand ikke på langt nær utviklet sig slik kongen og hans konsulenter ventet det. Byens plan må

riktignok ha vært lagt på lang sikt, men vi kan være overbevist om at Christian IV aldri tenkte sig det skulde gå op til et par hundre år før den blev utbygget.

De økonomiske forutsetninger for en større folketilstrømning holdt ikke mål, og da hjalp hverken trusler eller bønner.

Begge deler blev prøvet.

Alt i 1643 lovet således kongen alle som bygget hus i byen, at de skulde få »fri Grund och Plads, at bøgge paa, efter Aff Risningens Uduiselse, forudenn nogen grundleye, som Udj Christians haffnn och Andre steder«. Og den imøtekommenhet vi tidligere har sett blev vist småkårsfolk ved samme leilighet skyldtes ikke annet enn at byen hadde et sterkt behov for sjøfolk og håndverkere.

Likefullt øket ikke befolkningen med den ønskete hurtighet, og borgerskapet på sin side klaget over at byen blev liggende som »en ubebygget flek«. Skylden kastet de mest på dem som tross alle kongelige påbud drev handel ute i landdistriktet uten noen borgerret, og her hadde de statsmaktene med sig. Utover i 1650- og 60-årene fikk man så en rekke betenkninger og påbud rettet mot dem som »paa haufferne drager den Nering till Sig, som borgerne allene bør at Niude som boer i byen«.

Men spørsmålet er om ikke statsmaktene allikevel standset op på halvveien. Eller rettere sagt om kongen virkelig interesserte sig for Christiansand som by, som en organisk enhet, og ikke bare som et ledd i sine handelspolitiske bestrebelser. Det siste tør nemlig være det mest sannsynlige. De mange forordninger som blev utstedt ut gjennom 1600 årene, går i grunnen alle ut på de samme ganske bestemte forholdsregler, selv om ordlyden nok kan variere. Og ingen av dem tar sikte på å hjelpe op byen lenger enn hvad som ligger akkurat innenfor statens egen – nokså snevre – interessesfære. Det var vel og bra nok å stikke ut en byplan, men når det, som Erdmann Jensen forteller, ikke blev gjort noen »anstalt . . . om quarterernes og gadernes reele anlæggelse«, så kom man såmenn ikke stort på vei.

Vi hører da også at den oprinnelige skog på halvøya blev stående i byens midte like op til 1680 årene¹³). Ja, selv av karter tegnet så sent som op imot år 1700, fremgår det at hele den midtre og nordre del av byen enda var ubebygget.

Det kan ha sin interesse i denne forbindelse å nevne endel tall vi har over *byens vekst*. Erdman Jensen opplyser at der i Christiansand i 1643 stod 31 hus langs stranden (Østre havn?) og elven, mens der ved kongens død fem år senere fantes 50 borgerhus i byen »foruden gemeene smaa bygninger til haandværksfolk og arbeidere«. Husmengden øket derpå jevnt, slik at der i 1688 fantes 170 bebyggete gårder, men fremover til

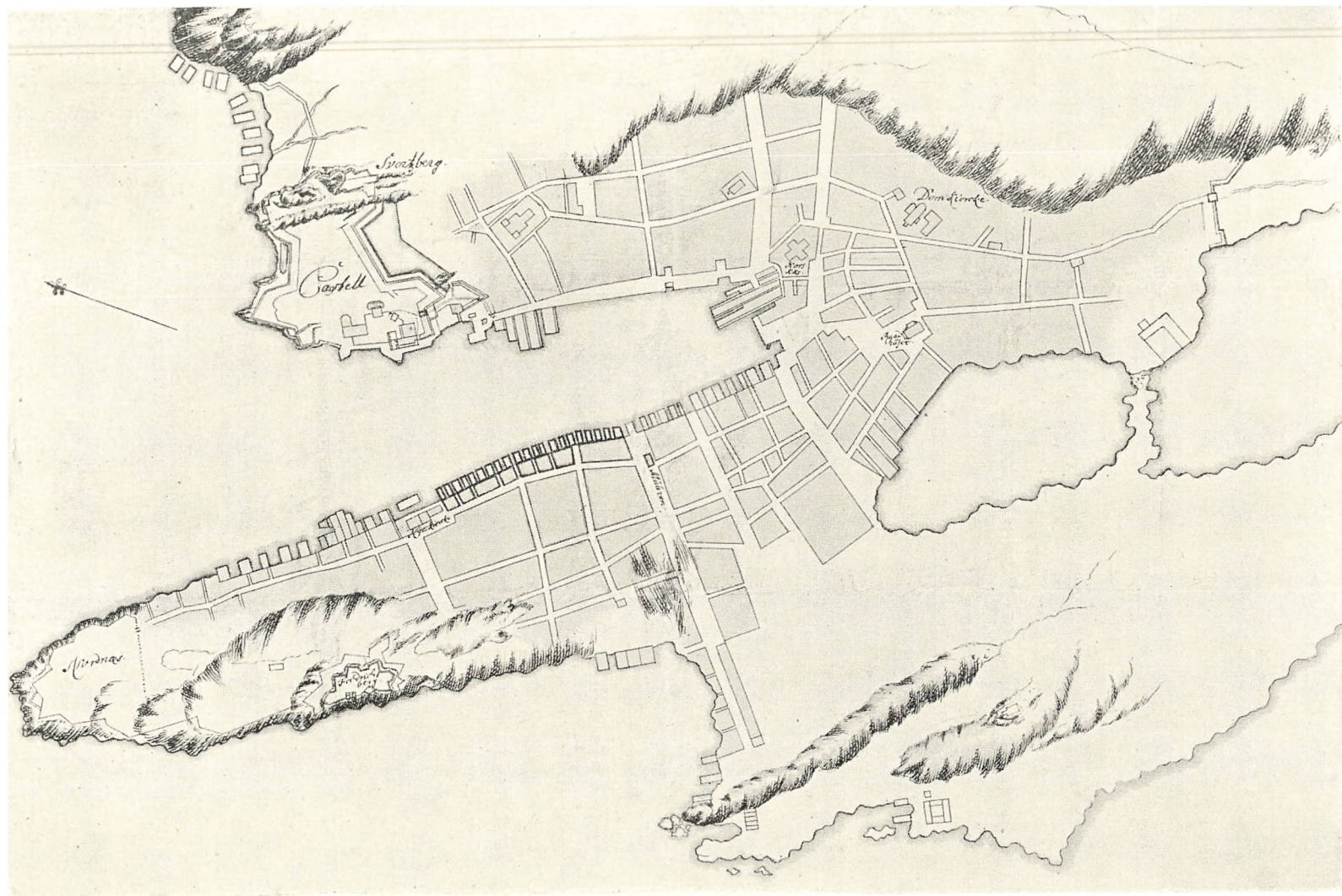
1734 får kurven så en voldsom stigning, den største i byens historie, visstnok mer som en direkte følge av Christian V's forskjellige kunstgrep til byens fremme enn av en naturlig utvikling. Det hører ikke hjemme her å gjøre rede for de tiltak, som blev gjort under Christian V's regjering for å heve byen i det hele, både økonomisk og bygningsmessig, men det er allikevel verd å merke sig, at der i 1685 også blev vedtatt en delvis helt ny byplan¹⁴). På tross av dette har merkelig nok den av Hans Jakobsson Schørt utstukne plan holdt sig med sjelden seighet like til idag. Bare torvet viser den eneste noenlunde betydelige avvikelse. Plassens oprinnelige dimensjoner var jo ganske meningsløse med det langsomme tempo byen vokste frem, og av kartene fra 1600 årenes slutning ser vi da også at der har vært planer oppe om å forminske torvet betraktelig¹⁵). Meningen synes først å ha vært å flytte plassen et kvartal nærmere Østre havn og legge den i gatekrysset på samme måte som det elste torv i Christiania; en tanke som imidlertid må være opgitt nokså snart. Utover i 1700 årene ser vi nemlig hvorledes torvet meget naturlig skrumper inn og kryper op under kirkens murer. Omkring 1750 omfatter torvet bare 1½ kvartal like øst for kirken, og dette område er enn ytterlig innskrenket i våre dager, eftersom hele den nordligste del er lagt ut til bypark.

Ser vi imidlertid bort fra torvet, har Christiansands byplan ennu bevart hele sin struktur fra 1641. Byen er selvfølgelig vokset adskillig i omfang, den teller nu henved 20.000 innbyggere, men utvidelsen har av meget naturlige grunner foregått på arealer skarpt adskilt fra det oprinnelige byområde. Og da bebyggelsen fremdeles er av tre og gjennomgående på to-etasjers høide, bærer Christiansand enda i de store trekk sitt preg av å være en typisk norsk renessanseby.

BERGEN

SER en bort fra kongens egen by Kjøbenhavn, var det ingen kjøpstad i alle hans riker og land som kunde måle sig med Bergen hverken med hensyn til rikdom eller folkemengde.

Byen er bygget op rundt to grener av Byfjorden, Vågen og Puddefjorden. På Christian IV's tid var enda bebyggelsen bare konsentrert kring Vågen, den nordligste av de to fjordarmer. Puddefjordens strender derimot er først blitt bymessig utbygget i slutten av forrige århundre. Terrenget i og omkring Bergen er sterkt kupert. Ikke mindre enn 7 fjell ligger i en tett ring rundt byen og isolerer den fra selv de aller nærmeste bygder. Intel var derfor mer naturlig enn at bergenserne alt på et tidlig stadium

Afb. 137. Kart over Bergen ca. 1650. Med den siste regulering av Stranden inntegnet. Mål 1:10 000.

Norske Rigsarkiv

knyttet meget sterke oversjøiske forbindelser. Byen lå heldig til som møte-
sted for såvel fiskebåtene nordfra som de utenlandske opkjøperskuter, og
på havnen samlet sig da også fartøier fra alle mulige himmelstrøk. Der
blev losset korn og malt, og til gjengjeld tok utlendingene med sig nord-
landenes særlige produkter: huder, skinn og fremfor alt tørrfisk.

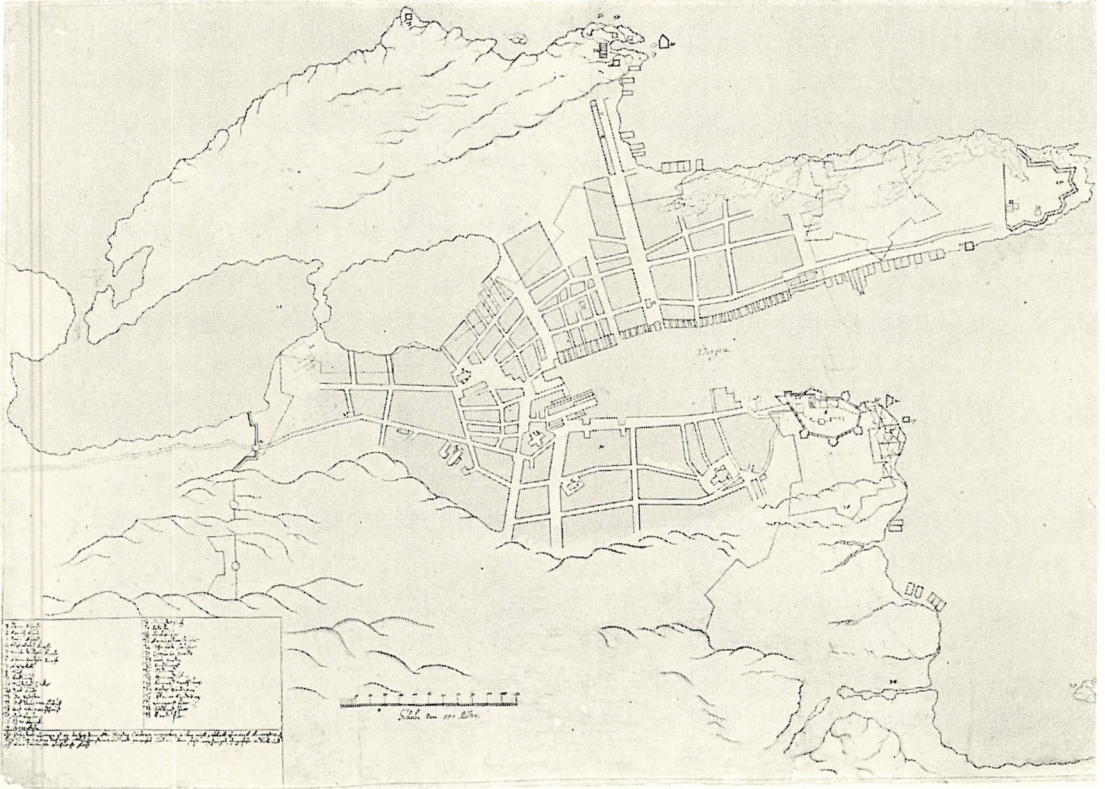
Av de fremmede kom tyskerne, hanseaterne, efterhvert i avgjort flertall,
og disse lyktes det også i løpet av 1300 årene – som et ledd i deres mål-
bevisste nordiske politikk – å opnå privilegier som i virkeligheten gav
dem suveren makt over byen. Den oprinnelige befolkning blev trengt helt
vekk fra den store handel samtidig som tyskerne satte sig fast i den beste
del av byen, nemlig den langs bryggene på Vågens nordside.

Da Christian IV besøkte Bergen på sin beryktete Finmarkstur 1599, var
imidlertid tyskernes herredømme der knekket forlengst. Rigtignok satt de
ennu med hele »Bryggen«, men deres organisasjoner var i tilbakegang og
deres handel delvis overtatt av andre kjøpmenn, som hadde fått sig brygger
og boder på Strandsiden vis-a-vis tyskernes bydel.

Ved 1600 årenes begynnelse lå derfor bybebyggelsen som en smal krans
rundt Vågen. På »Holmen« ytterst i nordvest stod Bergenshus, lensherrens
residens. Dernæst kom Hansaens strengt avsondrete bydel »Kontoret«, en
utpreget gavlbeyggelse med en sammenhengende brygge foran den tette
rekke av smale gårder som strakte sig op til den ovenfor liggende Øvre-
gate, middelalderens Offuerstræti. Denne hadde visstnok oprinnelig vært
en gammel vei som førte fra kongsgården Ålrekstad paralelt med Vågen
ut til Holmen.

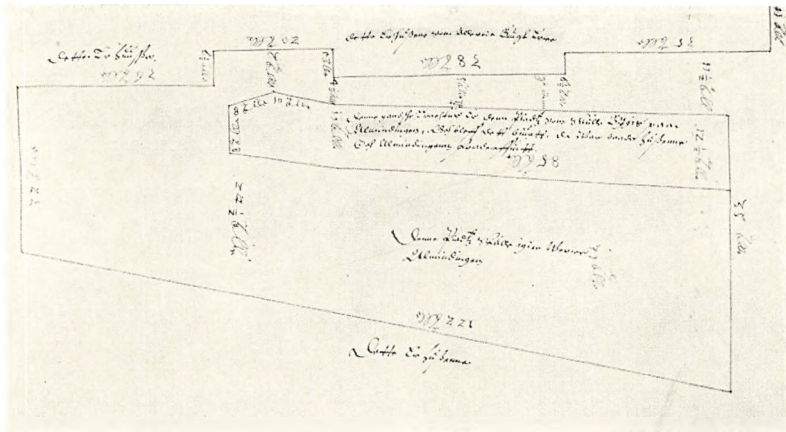
Enda ved 1600 årenes begynnelse disponerte tyskerne fremdeles over
sine egne to kirker, Vår Frue og St. Martin, eller den store og den lille
tyskekirke som de kaltes til daglig. Imidlertid var selve byens tyngde-
punkt efterhvert flyttet innover til Vågsbunnen, hvor foruten Torvet og
Rådhuset også Domkirken, Korskirken, Skolen og de forskjellige hospi-
taler hadde sin plass. Og fra og med 1300 årene begynte bebyggelsen å
ete sig utover Stranden på Nordnes langs Vågens sydside.

*Som bytype hørte Bergen absolutt til Middelalderen, hvad en da også får
en meget sterk følelse av bare ved å studere det elste eksisterende Bergens-
prospekt, nemlig det som står gjengitt i Braun & Hohenbergs berømte
billedverk: Civitatis Orbis Terarum. Selv om enkelte detaljer her er gale,
gir prospektet i sin helhet visstnok et temmelig korrekt bilde av byen
slik den må ha sett ut ved Christian IV's overtagelse av regjeringsmakten.
Bortsett fra Slottet, kirkene og et par gårder ellers består bebyggelsen
helt av trehus, noe forskjellig formet efter hvilken bydel de ligger i. På
nordsiden av Vågen sees Kontorets høie, markante gavltrekk, mens Strand-*

Afb. 138. Kart over Bergen fra siste Halvdæl af 17. Aarh. Mål 1:20 000.

Krigsarkivet, Stockholm.

Afb. 139. Riss over Vågsalmingen efter Branden 1623. Mål 1:800.

Norske Rigsarkiv.

siden enda rummer en viss utkantbebyggelse med spredte tømmerstuer på hvis torvkledte tak sauer beiter i fredelig idyll.

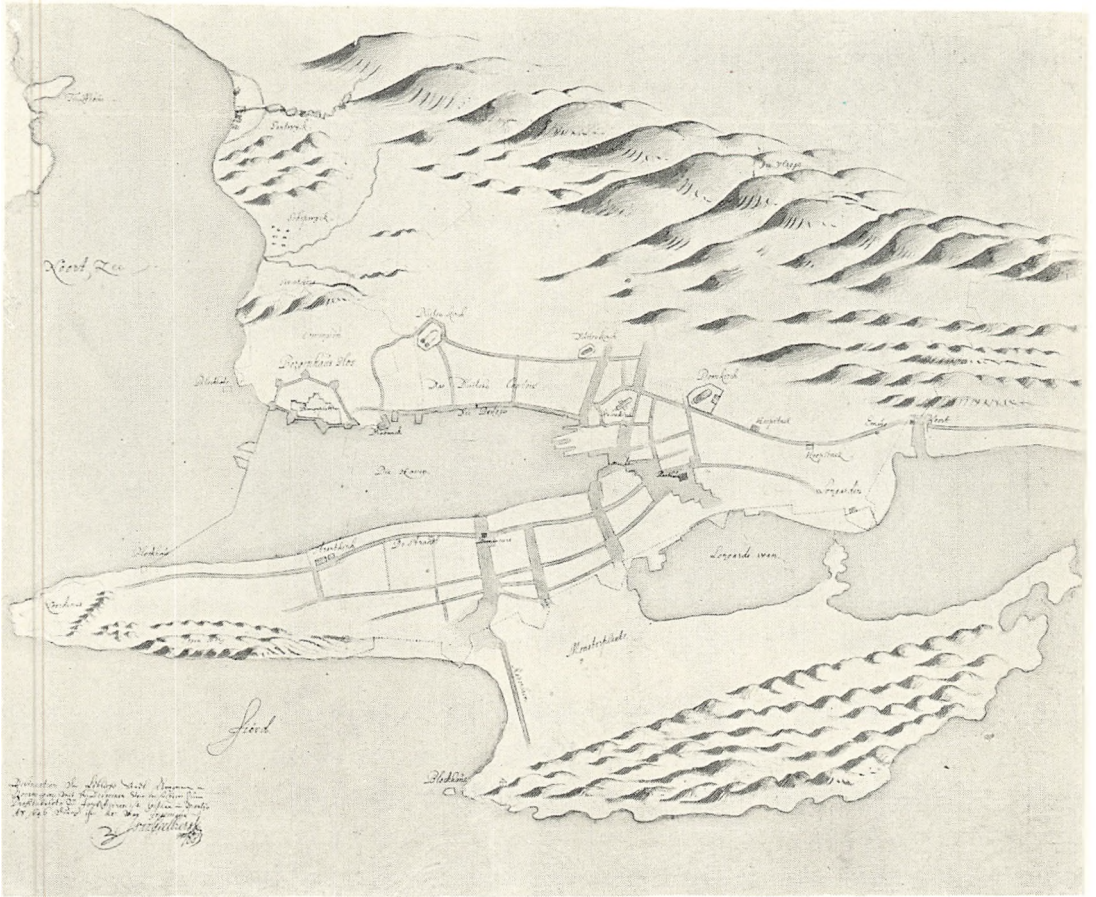
Brandfaren i en by med slik en bebyggelse var selvfølgelig overordentlig stor. For om mulig å hindre en eventuell ildsvåde fra å bre sig utover alle grenser var der riktignok alt tidlig i byens historie truffet bestemmel-

ser om at der med visse mellemrum skulde ryddes åpne plasser eller rettere brede tvergater – almindinger. Om disse oprinnelig har hatt en effektiv bredde, skal være usagt. I senmiddelalderen var de fleste almindinger imidlertid blitt mer eller mindre bebygget slik at de faktisk ikke gjorde noen nytte for sig. Riktignok blev endel almindinger utvidet efter en brand i 1582, men allikevel ikke nok til å begrense ilden da den *atter brøt ut i 1623*.

Palmesøndag 6. april nevnte år, som folk enten var i kirken eller var dratt på landtur, begynte det å brenne i en gård på Strandsiden. Vinden var frisk, og flammene grep derfor om sig med rivende hurtighet. Da man mellom klokken 2 og 3 påfølgende natt blev herre over situasjonen, var »denn gantzsche Bye och Menighedt, baade offuen och Neden Gaden, Medt Thre Norsche och en Tydsch Kiercke, Scholen, Raadthus, Fattighus, Sampt Alle Klockerne medt Seigrvercken och Aldt ynckeligen opbrendet«¹). Tilbake stod der på Strandsiden bare noen hus utenfor den nye kirken, som var opført få år i forveien. Videre klarte man å redde endel gårder lengst øst i byen innenfor Vågsbunnen, og endelig var det lyktes tyskerne – de eneste som efter gamle beretninger å dømme holdt hodet klart under katastrofen – å bjerge Kontoret, selv om St. Martins kirken strøk med.

Budskapet om branden må ha nådd Danmark så fort det bare var mulig med datidens kommunikasjonsmidler. For allerede 25. april, dagen før byens egne myndigheter fikk summet sig til å sette op noe bønnskrift til kongen, hadde denne utstedt et frihetsbrev, som gav Bergen de ved slikt et høve vanlige økonomiske lettelser. Fra statsmaktenes side blev der i det hele tatt handlet meget raskt. Bispen i Bergen blev pålagt straks å gjøre rede for hvad det vilde koste å sette istand byens kirker og de andre nedbrente bygninger som hørte inn under hans myndighet. Og lensherren fikk ordre om å konferere med borgermester og råd om forholdsregler som måtte treffes ved byens øvrige gjenopbygging. Samtidig blev en ingeniør, *Abraham de la Haye*, sendt op fra Danmark for »*Gaderne anderledes at lade anlægge og pladserne videre fra hinanden afpæle saa saadanne Ulykke – fremdeles kunde forekommes og afvendes*«²).

Henimot midten av juni samme år var de la Haye ferdig med sitt oppdrag, men det hadde da for flere punkters vedkommende vist sig nødvendig å avvike fra de instruksjer han øiensynlig hadde mottatt før sin avreise fra Kjøbenhavn. I et brev den konstituerte lensherre på Bergenshus, Christopher Gøye, skrev til kansleren Christian Friis, heter det nemlig: »at hand (A. de la Haye) udi alle maader schulle haffue effterkommit hanns Instrux, kand Byenn umuegligt uden stoer scade fordrage, thi det ville tage enn stoer deel bort aff Byenn, thill med da haffuer der mange

Afb. 140. Plan over Bergen. 1646. I. van Geelkerch del. Mål 1:20000.

Det kgl. Bibliothek.

fattige folck enn stoer treffelig schade paa derris Grunder, oc ingen beilelig Vedderlaug er igien at bekomme, Effterdi Vaagenn heller Siøenn er paa denn ehne side oc med høige field oc Klipper paa denn anden Side, Heromb bet^e Abreham alle ombstendes Hrr. Cantzeler till grunde veed at berette, Ehr derforre till Hrr. Cantzeler – min ganntz Venlig begiering at Hrr. Cantzeler ville gjøre uell oc Ahnsehe denne fattige Bye oc Menigheds Elendige oc Ynchelige tillstand oc med hans goede befordering hoes Konng May:tt behielpelig vehre at hans May:tt Naadigst ville vere tilfrids, At det maate bliffue der veed efftersom nu giort er, Oc at Hrr. Cantzeler gunstigen ville betenche nogen goede Middel at disse fattige folck som haffuer meest derris Grunder (huilche Grunder ere tagne till almindinger) der igien kunde aff Byenn betaling igien bekomme, heller udi andre maader efftersom Hrr. Cantzeler herom best siunes thi ellers bliffuer der mange fattige folck slet Udarmit«³).

Denne siste antydning til en eventuell erstatning for de ved reguleringen

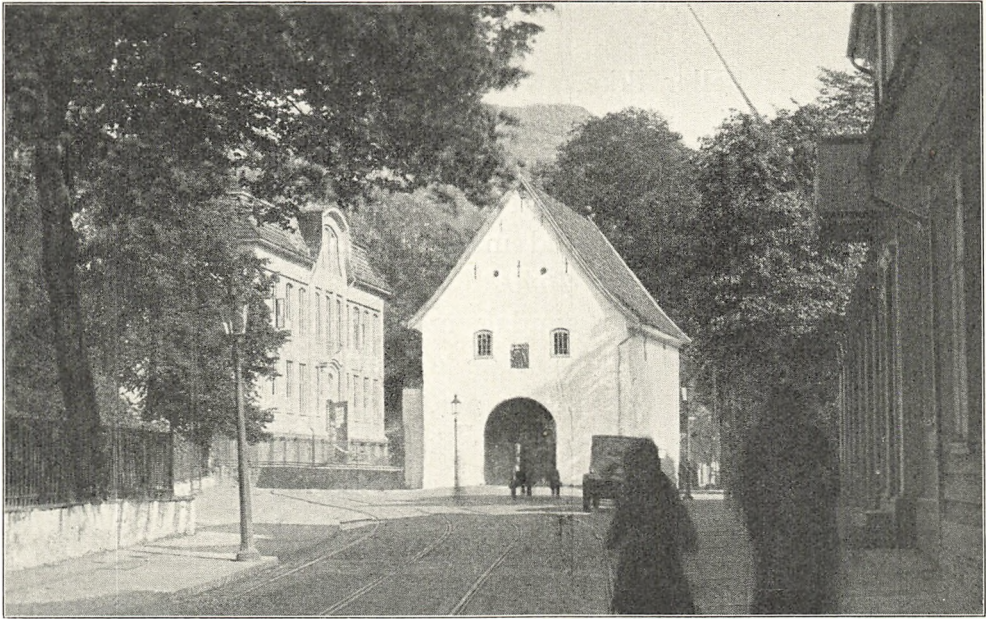

Afb. 141. Bergen. Det gamle rådhus, der under Kjerne antaglig opført efter branden 1623.

eksproprierede tomter berørte et spørgsmål som kom til å bli trukket mer og mer i forgrunnen jo lenger arbeidet med byens gjenreising skred frem. Alt et par dager efter at Gøye skrev til kansleren, stilet Bergens borgermester og råd et brev direkte til kongen selv og bad om rettleiding med hensyn til at »mange fattige folck formedelst Almindingers och Steeders Udlæggelse mister, och haffuer mist en stoer deell aff deris Grunder, och nu allerede om Vederlag i steden Anlanger«⁴).

Foranlediget av disse og tilsvarende skrivelser *lot kongen den første reguleringsplanen omarbeide*, hvorpå ingeniøren enda i oktober samme år påny blev sendt til Bergen. Samtidig meddelte kongen lensherren Knud Gyldenstjerne (som visstnok hadde opholdt sig i Danmark under de foregående begivenheter) at »eftersom os underdanigst andrages, hvorledes mange ved denne Byens af os naadigst forordnede Forandring deres Grunder og Pladser skulle miste, dennem til største Skade, medmindre dennem paa andre Steder kunne gjøres fuldkommen Udlæg, da ere vi naadigst tilfreds, at du dennem som saaledes miste deres Pladser igjen lader udvise nøiagtig Vederlag af Munsterpladsen — — saa at de kunne bekomme gode og fuldkommen Udlæg til at bygge paa for det, de udi Byen Mister«⁵).

Nu skulde en vente at reguleringen kunde gjennomføres uten altfor store vanskeligheter. Imidlertid strømmet der inn klager gjennom hele det påfølgende år, slik at kongen måtte beslutte sig for å sende de la Haye nordover enda en gang. Denne beslutning kjenner vi fra et brev Christian IV skrev til Knud Gyldenstjerne 21. januar 1625⁶). Og de la Haye må da

Afb. 142. Bergen. Stadsporten på Kalfaret, opført under Chr. IV over den gamle vei til Ålrekstad.

ha utført sin tredje utstikking samme vår. Henimot slutten av mai blev der nemlig sendt en ny mann til Bergen, *byggmesteren Paul Bentsson Bussier*, som skulde »Gaderne udvise og det sær Almindene, det videste og største skee kan, saa det Borgerskabet til mindste Skade kunde være, og at det med Bygningen kan fortares, dog det meste muligt efter Abraham de la Haye hans Afpæling«⁷). I den anledning fikk Gyldenstjerne i oppdrag sammen med Bussier og byens magistrat å sette op et dokument som definitivt skulde fastslå byens reguleringsplan i alle dens detaljer.

Allerede 10. oktober forelå dokumentet ferdig og rummet ialt 34 punkter⁸). Da disse bare tok sikte på den rent tekniske side av reguleringen, fant Gyldenstjerne det imidlertid nødvendig å tilføie en betenkning angående de eksproprierte eiendommer⁹). Denne inneholdt en grei definisjon av hvad slags grunn reguleringen la beslag på, men gav ellers ingen anvisning på løsning av erstatningsspørsmålet utover det makeskifte kongen allerede tidligere hadde henvist til.

Men det lå i tingenes natur at dette med makeskifte ikke kunde føre frem. Det spørsmål reiser sig nemlig om ikke statsmaktene til en viss grad overså den verdi de eksproprierte tomter hadde i selve sin beliggenhet. Selvfølgelig mente ingen som mistet noe av sin eiendom ved en av hovedgatene sig tjent med isteden å få et stykke jord i byens utkant, og i årene utover fortsatte derfor klagene å strømme inn.

Det er ikke fritt for at kongen ved enkelte personlige henvendelser var tilbøielig, av grunner vi ikke kjenner, til å gi dispensasjon fra regulerings-

planen, selv i tilfeller hvor lensherren frarådet det av hensyn til konsekvensene.

Disse uteblev da heller ikke.

Enda så sent som i 1635 og 1636, altså godt og vel et decennium efter at den endelige reguleringsplan var utarbeidet og vedtatt, blev den ene kommisjon efter den annen nedsatt for å behandle de mange innkomne erstatningskrav. Og fremdeles stod mange problemer uløst da *byen påny blev herjet av brand sommeren 1640*.

Atter brøt ilden ut på en søndag mens mange folk var borte. De hjemneværende greide da heller ikke å slukke før omtrent de samme strøk som i 1623 var gått op i flammer.

Noen umiddelbare forholdsregler slik som efter katastrofen i 1623 fremkalle denne branden ikke. Først i oktober fikk Jens Bjelke — lensherre på Bergenshus siden 1633 — påbud om å se til at de nye hus i brandstrøket blev bygget mest mulig av sten¹⁰). Og i januar 1641 blev der av hensyn til Kontoret vedtatt å utvide den gamle Auta-alminding som skilte tyskernes område fra den øvrige by¹¹). Men derutover forelå der ingen bestemmelser, og kanskje har da kongen villet vente til han personlig kunde ta byen i øiesyn. Der var nemlig berammet en herredag i Bergen til den påfølgende sommer.

Under selve herredagen fattet Christian IV endel beslutninger om de nedbrente kirker og geistlige bygninger. Derimot var det umulig i de få dager forhandlingene stod på å etterkomme borgernes anmodning om »at Almindingerne og Gaderne paa samme afbrændte Pladser saavel som paa andre beleilige Steder der udi Byen maatte forordnes videre og bredere, om saadan ulykkelig Tilfald herefter paakom, des bedre kunde præcaveres og forhindres«. En komite blev nedsatt under lensherrens presidium, og først efter at denne hadde fremkommet med sin utredning kunde kongen vedta en »Anordning om Almindinger udi Bergen i Norge«¹²).

Denne »Anordning« svarer i sine store trekk til reguleringen av 1625, men der forekommer allikevel enkelte, ikke helt ubetydelige utvidelser, slik at det vil være på sin plass å se på begge reguleringsvedtak under ett. Det mest omfattende av dem er som rimelig kan være det elste. Ved den senere regulering kunde man nemlig i mange tilfeller bare henvise til hvad som tidligere var besluttet¹³). Reguleringen av 1625 begynner med Strandgaten, hvis bredde hele veien fra Nordnes til Rådhuset ikke blev satt til mer enn 12 alen, enda det vel var en av byens hovedgater. Bare det lille stykke langs Nykirken skulde være det dobbelte eller 24 alen bredt.

I det hele tatt måtte der av hensyn til kirkens sikkerhet ikke bygges noe hus nærmere enn 24 alen, og av samme grunn blev der også stukket

ut en ny almindning som krysset Strandgaten i rett vinkel like ved kirkens vestre hjørne. Denne almindning skulde være 30 alen bred fra sjøen og »derfraa thuers offuer gaaden Langs op till fieldett«. Bredden viste sig allikevel ikke å være stor nok, hvorfor det stykke som lå ovenfor Strandgaten blev øket med enda 10 alen i 1642, mens hele området mellem kirken og sjøen blev lagt ut til åpen plass.

Efter å ha passert Nykirken førte Strandgaten forbi et par mindre tvergater frem til »de Rosenkrandsers Alminding«, den nuværende Muralmenning¹⁴). Begge navn skyldes den ennå eksisterende Rosenkrantz mur, et stenhus bygget i 1550–60 årene av Erik Rosenkrantz som en del av hans dobbeltgård på Strandsiden. Ved branden i 1623 var imidlertid »Muren« visstnok den eneste bygning av betydning som fantes igjen av hele gården. Huset stod »Thuers offuer Strandgaden« og blev derfor i 1600 årene benyttet som byport (Afb. 143).

Almindingen her daterte sig fra annen halvdel av 1500 årene, idet den fantes allerede under den brand som herjet Strandsiden 1582¹⁵). Reguleringen av 1625 stykket almindingen op i tre etapper av vekslende bredde. Første etappe mellom sjøen og Muren blev satt til 54 alen. Fra Muren »op igjennem Hougerne, indtil den Brede gaade offuen for« (nuværende Store- og Lille Markevei) blev almindingsens bredde øket til $60\frac{3}{4}$ alen. Tredje etappe derimot, som fortsatte i rett linje fra nevnte gate ned til Puddefjorden, blev foreløpig ikke gjort bredere enn $32\frac{1}{2}$ alen, da strøket her enda ikke var særlig bebygget. I 1642 blev imidlertid også denne siste etappe utvidet til 60 alen, idet der blev utrykkelig fremhevet at »De Rosenkrandsers Alminding, hvilken er næsten midt udi Byen beliggende, og fordi bedst næst Guds Hjælp, om nogen Ildebrand paakom, kunde være byen paa begge Sider til Hjælp og beskjærmelse«.

Reguleringen av Strandsiden omfattet ennå to almindinger perpendikulære på Strandgaten. Den elste av dem, Smørsalmindingen, lå omtrent en halvannen hundre alen øst for »de Rosenkrandsers Alminding« og daterte sig visstnok like fra den tid de første hus reistes på Stranden. I slutten av 1500 årene tapte imidlertid Smørsalmindingen adskillig i betydning. Enda efter branden i 1582, blev almindingen utvidet fra 24 til 26 alen, men i 1625 fant mester Paul det ikke påkrevet å stikke den ut bredere enn ca. 20 alen (19 mellom Vågen og Strandgaten og $20\frac{1}{2}$ ovenfor). Og reguleringen av 1642 førte ikke til noen øking av denne bredde, idet reguleringskommisjonen fremhevet at Smørsalmindingen »for sin Smalheds skyld nu ikke kan agtes for nogen Alminding at være, hvorhelst ogsaa adskillige Steenhuse paa begge Sider findes opbygget«.

Grunnen til Smørsalmindingsens sviktende betydning og anseelse var at den efterhånden simpelthen blev utkonkurrert av naboalmindingen og

særlig da av den innenfor liggende Vågsalminding, som var anlagt første efter 1582. Til å begynne med hadde denne almindning en bredde av 38 alen. I 1625 blev den derimot utvidet til 64 alen nede ved sjøen og $51\frac{1}{2}$ alen noe lengre oppe (Afb. 139). Men fra Strandgaten skrumpet den jevnt inn til den ved Markegaten ikke var bredere enn 22 alen. Imidlertid blev dette mislige forhold, som utelukkende skyldtes nødvendig hensyntagen til den alt forefinnende bebyggelse, rettet i 1642, slik at Vågsalmindingen førtes i en bredde av 50 alen like ut til Mønsterplassen.

Foruten almindingene omfattet de to reguleringer av 1625 og 1642 også et virvarr av mindre gater og smug på Strandsiden. Ingen av dem var allikevel av den betydning for byens totale struktur at det lønner sig å gå dem nærmere efter. Det samme gjelder for den del av byen som lå innenfor Vågsbunnen. Men herinne var gatenettet adskillig mer komplisert, dels kanskje fordi denne bydel var eldre, dels kanskje på grunn av de avvikende terrengforhold.

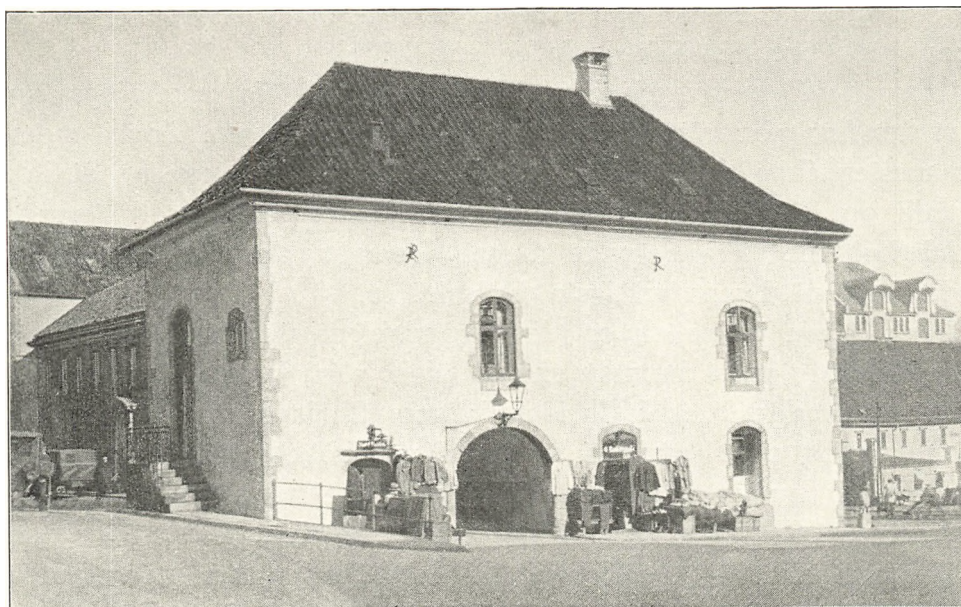
Samtidens dokumenter gjør det heller ikke lett å finne frem i gatenes innfiltrede labyrint. Alle stedsangivelser viser nemlig hen til bygninger som senere er forsvundet og hvis beliggenhet derfor ikke lenger kan påvises med noenlunde sikkerhet.

Den første almindning innenfor Vågsbunnen var Rådstuealmindingen. Denne begynte egentlig ved det øvre Torvet, en uregelmessig plass et lite stykke op fra sjøen, og strakte sig derfra op til Rådhuset, hvor den bøiet av mot syd til Lungegårdsvannet i næsten rett vinkel.

Branden 1623 førte visstnok ikke til noen utvidelse her. Almindingen skulde fremdeles være 30 alen bred sønnen- og nordenfor Rådhuset. Det eneste nye var at der øst for nevnte bygning blev lagt ut en $28\frac{1}{2}$ alen bred plass. I 1642 blev imidlertid hele Rådstuealmindingen utvidet til 40 alens bredde samtidig som Torvet blev bestemt til å skulle være 50 alen i retningen nord-syd.

Ved 1600 årenes begynnelse dannet Torvet også utgangspunktet for Korskirkealmindingen, som visstnok tidligere hadde strukket sig like fra sjøen langs Korskirkens sydside til »op udi Fjeldet«. Hvorledes denne almindings løp oprinnelig har vært, kjenner vi ingenting til, men hverken reguleringen i 1625 eller 1642 maktet å gjennomføre noen jevn bredde. Den del som lå nedenfor kirken, blev i 1625 stukket ut $28\frac{1}{2}$ alen og i 1642 utvidet til 40 alen. Langs med kirken synes almindingen imidlertid å være skrumpet inn betydelig på grund av at kirkegaardsmuren stakk frem her, og ovenfor Korskirken varierte bredden efter 1642 mellom 30 og 40 alen alt ettersom strøket var bebygget.

Den siste av de almindinger hvis husrekker blev herjet av såvel den første som den annen brand i Christian IV's regjeringstid, var den gamle

Afb. 143. Bergen. Rosenkrantz mur. Oprinnelig portbygning, visstnok til Erik Rosenkrantz gård. Fra ca. 1600 benyttet som stadspost.

Auta-alminding på Vågens nordside. Denne dannet som før nevnt, det naturlige skille mellom byen og Kontoret og det var da også hensynet til sistnevnte som førte til at Auta-almindingen blev viet spesiell omhu, særlig ved reguleringen i 1642.

I 1625 var almindingen fastsatt til $25\frac{1}{2}$ alen mellom sjøen og Øvregaten og 18 alen ovenfor denne. Sammenlignet med almindingene på Strandsiden må derfor Auta-almindingen ha vært temmelig smal, og det var da også på et hengende hår at branden i 1640 ikke trengte inn på Kontorets område.

Hanseaterne hadde alt i flere år vært opmerksomme på den truende fare og hadde derfor allerede i 1636 eller 37 oppnådd løfte om at to tomter mellom Kontoret og almindingen skulde forbli ubebyggete. Den ene tilhørte Rotmangården, den sydligste av samtlige Kontorets gårder, den annen tomt derimot eides av en Hans Haase, som det lyktes å få dispens fra den trufne bestemmelse mot at han forpliktet sig til å bygge stenhus på tomten. Når det kom til stykket, gav Haase imidlertid en god dag også i denne klausul, og fra 1641 har vi derfor bevart en omfattende korrespondanse mellom de tre interesserte parter: Statsmaktene, Kontoret og de respektive tomters eiere. Det endelige resultat av forhandlingene blev at tyskerne skulde løse ut de private grunneiere og ellers betale nedrivningen av de opførte hus mot at tomtene blev slått sammen med almindingen. Auta-almindingen fikk derefter en bredde av hele $49\frac{1}{2}$ alen

nede ved sjøen. Lenger oppe smalnet den noe av, men selv »øverst udi Klippen« var bredden ikke mindre enn 31 alen.

Det som i alt overveiende grad bestemte begge de to reguleringer av Bergen, vi her har gjennomgått, var hensynet til brandfaren. Andre momenter synes næsten ikke å ha spilt inn. Således kan der overhodet ikke ha vært tale om å følge noen estetiske prinsipper, og at selv terreng- og trafikkforholdene ikke betydde meget, fremgår klart av den ringe vekt der blev lagt på byens viktigste ferdselsårer.

Vi har allerede før sett hvorledes Strandsidens store trafikklinje, Strandgaten, ikke blev gjort bredere enn 12 alen, altså bare halvparten av den gjengse gatebredde i såvel Christiania som Christiansand. Men innenfor Vågsbunnen og på nordsiden av byen var hovedgatene ennu trangere. Kongens gate (nuværende Skostrede) hvis bare navn tyder på dens viktighet, blev i 1625 ikke gjort bredere enn 10 alen. Samme bredde fikk hele Øvregaten like fra Domkirken til Slottet, mens Hollenderstredet, som åpnet adkomsten fra Bryggen til Torvet, måtte nøie sig med bare 9 alen.

Ganske bemerkelsesverdig er det imidlertid at *reguleringen av 1625 berørte enkelte sanitære forhold* av en viss betydning for hele byen. I reguleringsdokumentets paragraff 15 og 16 blev det bestemt at såvel slaktere som skomakere med deres »Lim- eller Barckekar« skulde drive sine verksteder på en nærmere utpekt plass ved Lungegårdsvannet »och ingen Andenstedtz i byen eller Haugerne«. Vannet anså man nemlig — i full overensstemmelse med tidens opfatning av et hensiktsmessig kloakkarrangement — som det mest fortrinlige sted til å tømme byens aller motbydeligste avfall uti. Det som foranlediget dette tiltak var egentlig en klage fra borgerne over »den store Urenlighed forgiffelige onde stanck og lugt, som schomagernis embed, formedelst deris garffueri paa en Aff de beste och fornembste Orter her i byen ved Domkirken med sig fører, schuacke folck tidt og offte till stoer Kranckhed och Sygdomb, epterdi ded er i alle mands gemene Kirkevej«¹⁶).

En bør imidlertid bite merke i at her var det bergenserne selv som grep initiativet. Det er nemlig påfallende hvor liten innflytelse selve statsmaktene egentlig kom til å utøve på begge reguleringer av byen, ja, i virkeligheten blev de drevet tilbake fra skanse til skanse.

Riktignok er det kongen som tar initiativet til å få byen regulert, og sålenge det bare gjelder foranstaltninger til å avverge ildebrand, kan han noenlunde forutsette å ha borgerskapet med sig. Men når han forsøker sig med reformer som angriper borgerne på pungen, møter han straks voldsom motstand.

Karakteristisk i så henseende er den holdning Christian IV inntar med hensyn til de enkelte huses byggemateriale. Umiddelbart efter branden

1623 hevder han at byen – ihvertfall de velsituertes gårder – bør bygges mest mulig av sten¹⁷). Allerede samme høst nøier han sig imidlertid bare med å kreve brandfri tegltak gjennomført, og da reguleringsplanen endelig er utarbeidet i 1625, foreligger der overhodet ingen bestemmelser i den retning. Tvertom ser det ut til at gårdeierne får et visst høve til fritt å forsyne sine hus med karnapper, »pothus« og andre fremspring i gaten. Etter branden i 1640 blir det riktignok som vi alt har sett gjort et nytt forsøk på å gjennomføre enslags murtvang. Jens Bjelke skal således tilholde borgerskapet å bygge »af Grunden, og de som ikke slet kan af Grunden bygge, at du dennem dog tilholder ud til de store Gader og Almindinger at skulle bygge Gavlene av Grund, og at de udi det ringeste imellem hver 10 Huse skulle sætte en Brandmuur«¹⁸). Men heller ikke denne gang blev kongens ønske opfyllt. Reguleringsdokumentet av 1642 inneholder ihvertfall intet som tyder derpå, og heller ikke gis der andre vidneprov.

Kongens maktesløshet kom enda mer tilsyne når det gjaldt gatenes utvidelse. Borgerskapet innså naturligvis nødvendigheten av visse ekspropriasjoner for å gjøre brand-intervallene effektive. Derimot var man meget uenige med myndighetene om størrelsen av inhugget i de private eiendommer, og grunneierne selv var i alle tilfeller øieblikkelige på pletten med erstatningskrav som neppe har vært helt ublu. Christian IV var derfor – ofte på tross av lensherrens og ingeniørens råd – ikke uvillig til å lette på adskillige bestemmelser. Den reguleringsplan som blev vedtatt 1625 og som vi har sett er den betydeligste og mest omfattende av de to vi her har behandlet, (den av 1642 må jo nærmest sies bare å være en utvidelse av førstnevnte) kan derfor næsten ikke engang kalles et kompromiss. For stort sett er jo resultatet det at borgerskapet får gjennomført de fleste av sine, individuelt betonte ønsker, mens kongen, som tar sikte på de store linjer til alles beste, er den som trekker det korteste strå.

Hvad var så grunnen?

Først og fremst er det som nevnt sakens økonomiske side. Hvor meget juridisk rett bergenserne hadde i sine erstatningskrav, er det nu umulig å få nøiagtig rede på. Men i alle tilfeller har kongen sikkert ikke villet støte den gamle handelsstads ganske dominerende innvånere.

Heller ikke er det greit å avgjøre hvor meget vekt der må legges på de rent tekniske vanskeligheter reguleringen bød på. Konge og regjering nede i Kjøbenhavn satt naturligvis ikke inne hverken med kjennskap til de mange detaljer eller med fornødne forutsetninger til å bedømme dem. Her skulde altså ingeniøren ha det avgjørende ord, men vi har sett hvorledes dennes innstilling gang på gang blev korrigerert av hensyn til borgernes private interesser. Kanskje har denne disavuering av fagkunn-

skapen også vært en av grunnene til at Abreham de la Haye blev avløst av en annen, enda før hans arbeide var bragt til avslutning. Den endelige ledelse av byens planlegging blev så å si helt overtatt av lokale krefter som helst var innstillet på ferrest mulige endringer av de tidligere tilstander. Således blev alle offentlige bygninger gjenopført på sin gamle plass.

De to reguleringer av Bergen tilførte byplanen i det hele tatt ikke noe nytt. Deres sluttresultat var bare å bøte på det sammenfiltrete og overgrodde gatenett byen hadde arvet fra Middelalderen. Og derved bidro de i virkeligheten til å utbygge en byplan det visstnok var reguleringens opprinnelige oppgave å få has på.

BERGSTEDENE KONGSBERG OG RØROS

TIL Christian IV's byanlegg i Norge har man – med kanskje tvilsom rett – pleiet å regne også bergstedene Kongsberg og Røros.

Aldri har norsk bergverksdrift hatt en slik glansperiode som i første halvdel av 1600 årene. Riktignok kjentes der adskillige malmsfunn fra eldre tid, og enkelte mindre gruber var også i drift, men en virkelig betydelig bergverksindustri manglet landet fullstendig ved Christian IV's tronbestigelse. Det, som fantes, var imidlertid nok til å holde interessen for bergverkene vedlike, for hvilke veldige skatter måtte ikke landets uendelige fjell rumme?

Det gjaldt bare å finne de rette steder, og eftersom metallbehovet steg, bredte derfor malmløsting sig som en epidemi over så å si hele landet. Den som søkte, opererte helst i all hemmelighet, for kongen hadde fra gammelt av hevdet å ha eneretten til alle metallfunn. Men det var heller ingen annen som i den grad som kongen trengte de skatter jorden måtte gjemme, og han stimulerte derfor malmsøkerne på det varmeste. Flere nye forekomster blev også påvist og gruber åpnet, de fleste likevel med temmelig magert resultat.

Enkelte steder viste driften sig imidlertid ganske lønnsom. Høsten 1623 nådde således det rykte Kjøbenhavn, at der var funnet sølv i Sandsvær i Numedal. Der blev tatt prøver som tydet på en usedvanlig rik åre, og kongen lot derfor straks hente op kyndige folk fra Tyskland til å forestå det nye bergverk, som fikk navn av *Kongsberg*.

Ellers var det vesentlig kobberverk som blev åpnet, og av disse viste det mest levedyktige sig å være det som blev grunnlagt i 1644 på *Røros* på fjellovergangen fra Østerdalen til Guldalen i Sør-Trøndelag.

Både Kongsberg og Røros fikk navn av bergsteder, hvad betydde, at de under hele dansketiden bare blev betraktet som industrielle bedrifter *uten*

Afb. 144. Kongsberg i Begynnelsen av 18. Aarh.

kjøpstadsrettigheter i almindelig forstand. Således fikk til å begynde med ingen private lov til å drive handel på noen av stedene.

En annen sak er, at begge bergsteder må ha hatt en bymessig bebyggelse så å si like fra første stund av, og det ligger da nær å spørre om denne bebyggelse fikk vokse op helt vilkårlig eller om den blev reist efter en forut opgjort plan; og i tilfelle hvem som stod for denne.

For Røros' vedkommende lar problemet sig meget snart løse. Bebyggelsen her har en helt tilfeldig karakter og samler sig vesentlig langs to lange gater som løper noenlunde jevnslid. Ennu i dag består byen mest av laftede tømmerhus, formet for stordelen overens med en bygningstradisjon som kan føres tilbake til før kobberverkets tid. Heller ikke tyder noen av de eldre kart eller de skriftlige kilder vi har, på at forholdene har endret sig merkbart siden anlegget, og vi kan da gå ut fra som gilt at noen utstikking eller regulering av Røros aldri har funnet sted.

Vi må også her ta i betraktning at selve kobberverket blev startet som et rent privat foretagende i overensstemmelse med den forordning kongen gav ut efter 1633, om at hver den som gjorde et malmsunn selv skulde ha lov å utnytte det. Men det selskap som drev grubene, hadde naturlig nok mer tanke på å få størst mulig utbytte enn på hvorledes bergfolkene bygget og innrettet sig.

På Kongsberg derimot var forholdene helt anderledes, hvad kanskje

skyldes at grubene her til en begynnelse blev drevet for kronens regning. Christian IV besøkte stedet ikke mindre enn to ganger bare i 1624, og vi vet bestemt at han da lot sin livlige fantasi og byggelyst gjøre sig gjeldende også utover rent nødvendige foranstaltninger til grubenes drift.

Ved slikt et omfattende anlegg, som man fra først av anslo Kongsberg til å bli, var det ikke nok bare å anskaffe maskineri og materialer. Der måtte tillike sørges for verksteder, administrasjonsbygninger og arbeiderboliger, og i så måte var kongen fullt på høide med situasjonen.

Umiddelbart etter sitt første besøk på verket sente han statholderen Jens Juel et brev hvori han i 16 punkter rekapitulerte de muntlige beskjeder han øiensynlig tidligere hadde gitt ute i terrenget¹). Av dokumentet fremgår det at Christian IV hadde hatt tre ting for øiet: Først og fremst naturligvis selve verkets drift, dernæst bolig til funksjonærer og arbeidere, og endelig et hus hvor han personlig kunde ta inn under sine Kongsberg-besøk, som han selv til en begynnelse trodde skulde bli meget hyppige.

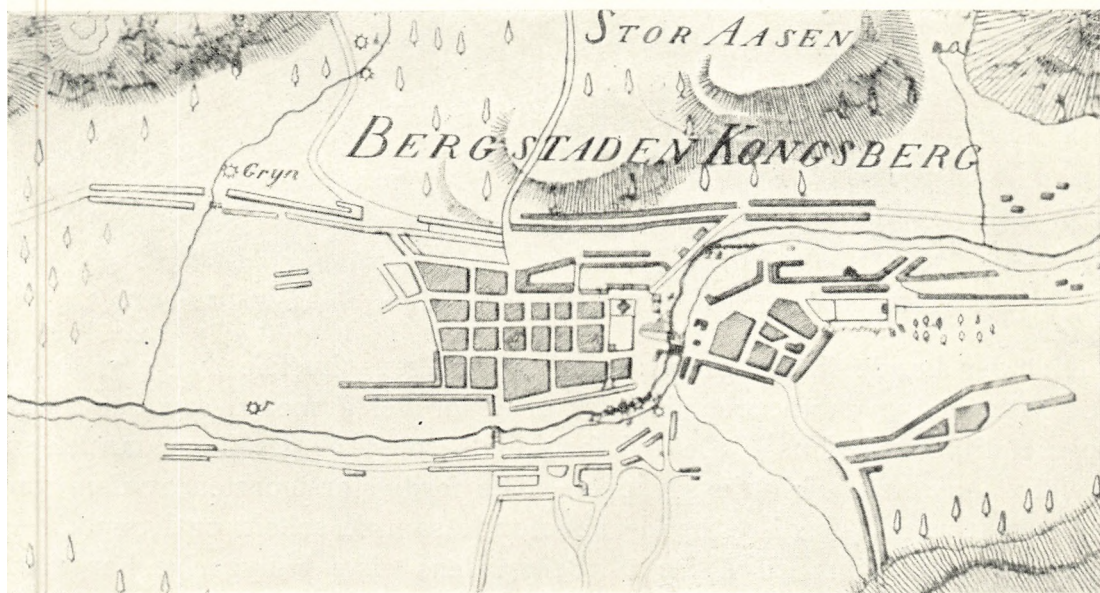
De mange forordninger om verkets drift kan ikke her gjøre krav på vår oppmerksomhet. Men de inneholder et par hentydninger til den bestemte »Pladsen, som de (d. v. s. bergfolkene) skal bo«, hvad ikke kan forstås anderledes enn at *den bebyggelse som dannet det første grunnlag for Bergstaden må være planlagt og stukket ut i overvær av kongen personlig*. Nu er spørsmålet: Hvor lå denne »Pladsen«, og hvad slags plan fikk den egentlig?

Kongsbergs sølvgruber ligger spredt utover skråningen mellom Feldberederåsen og Storåsen på Numedalens vestside. Selve Bergstaden derimot ligger nede i dalbunnen en 3-400 meter fra grubene og altså uten direkte sammenheng med disse. Den må derfor nærmest være anlagt som en slags boligby, hvad vi også har kongens ord for var hensikten. Men ellers sier det sig at alle til driften nødvendige bygninger måtte ligge enten oppe ved grubene eller også kloss nede ved elven. Denne blev nemlig alt fra første stund av nyttet til å drive det vesentlige av verkets maskineri.

Det er umulig nu å fastslå hvorpåss forbindelse stedet hvor Bergstaden blev lagt, har hatt fra før av med omverdenen. Riktignok fantes der ved Christian IV's første besøk en gammel fergeforbinnelse over elven, men det var på kongens initiativ at der blev bygget kjørevei fra Bergstaden via Sem ned til Bragernes (Drammen), det vil si den nærmeste skipshavn²).

Fergen blev senere – antagelig i 1630 årene – avløst av en bro like øst for byen³). Og i begynnelsen av 1700 årene blev der bygget enu en bro ved Bergstaden, denne gang på nordsiden, hvor elven slo en bue på sig slik at den kom til å avgrense byen på to kanter.

Det elste Kongsbergs plan kjenner vi langt fra i alle detaljer. Hoved-

Afb. 145 a og b. Kart over Kongsberg og omegn (Mål 1:100 000) og detaljkart over selve Kongsberg (Mål ca. 1:20 000) 1798. G. N. Angelo fec.

trekkene får vi imidlertid tak i ved å sammenholde de elste kart over byen – riktignok er de først fra 1700 årenes begynnelse – med en matrikkel som blev tatt op over Bergstaden i 1646⁴). *Byens oprinnelige anlegg må ha vært tenkt som et rektangel og bestod av to, kanskje tre parallelle langgater, som igjen blev skåret over av seks kortere tvergater*⁵).

Men utover disse fakta må vi nøie oss med visse slutninger.

Vi vet at Bergstaden var Verkets eiendom. Kongen hadde latt bygge de fleste hus der, og Verkets arbeidere hadde også i den tidligste periode fri bolig som et naturlig omenn ikke dokumentarisk fastsatt tillegg til sin lønn. Da imidlertid Christian IV i 1627 overdro hele Verket med alt tilbehør – Bergstaden innklusiv – til et partisipantselskap, fant dette snart

Afb. 146. Plan af Kongsberg 1746. Detalje av et større kart. Mål 1 : 10000.

ut at der kunde tjenes penger også ved å kreve husleie av bergfolkene og satte denne da til fire riksdaler årlig for vel å merke *samtlig*e kompaniet tilhørende hus⁶). Dette i forbindelse med at gesellene dannet en relativt ensartet befolkningsgruppe – dels fordi størsteparten av dem var utlendinger, dels fordi de hadde noenlunde samme arbeid og livsvilkår – gir oss god grunn til å tro at Bergstadens elste bebyggelse har vært temmelig standardisert. Samtlige *arbeiderboliger* må – ifølge de sparsomme opplysninger vi nu har – ha vært mer enn spartanske. De var alle opført av tømmer, og da der såvidt en kan lese mellom linjene i matrikkelen, bodde flere familier i hvert hus, må det ha vært temmelig trangt om plassen i dem. Karakteristisk for deres elendighet blev de i 1630 årene ikke taksert til mer enn fra 10 til 16 riksdaler. De beskrivelser av Bergstaden som forskjellige forfattere fra 1700 årene har fremkommet med, gir også et alt annet en oppløftende inntrykk av forholdene⁷).

Men der gas naturligvis undtagelser.

Berghauptmann og bergskriver har selvfølgelig hatt bedre byggete *gårder*, og til det »*Losemente*« *kongen lot opføre for sig selv*, blev til og med endel av innventaret fraktet like op fra Kjøbenhavn⁸). Det vilde derfor hatt stor interesse for studiet av Kongsbergs elste plan å kjenne denne kongeboligs beliggenhet, noe vi imidlertid er avskåret fra, eftersom huset brente ned alt

Afb. 147. Parti fra Røros. Storgaten ca. 1876 med bebyggelse, som går tilbake til 1600-arenes 2. halvdel.

i 1631 og ikke blev bygget op igjen. Høist sannsynlig er det vel, at huset lå fornemt isolert fra arbeiderboligene antagelig i nordre utkant av byen. Heroppe later det nemlig til at bebyggelsen var finere og av noe større dimensjoner enn ellers. Heroppe blev også *kirken* bygget (1627–29) på en av kongen nærmere utpekt plass, visstnok den samme hvor det nuværende gudshus ligger⁹).

Vi har før sett at Kongsberg både blev anlagt og bygget som en by, men Christian IV tenkte aldri derfor på å grunne en ny kjøpstad. Som før påpekt nedla han således forbud mot at private drev handel i Bergstaden, dette blev helt forbeholdt Verkets ledelse. Sikkert har denne bestemmelse ikke hatt til hensikt å berike enkeltpersoner, men har tatt sikte på virkelig å sikre bergfolkene deres livsfornødenheter under offentlig kontroll og til rimelige priser. Kongens forskjellige tiltak – blandt annet ved å bygge et særlig provianthus for Verket nede ved Bragernes – vidner sterkt herom. Kongsberg lå jo helt utenfor alfarvei, og statsmaktene har derfor neppe tenkt sig muligheten av, at en stor privat-merkantil virksomhet i Bergstaden kunde dekke beboernes behov uten å smøre sig ublutt. Kongsbergs folkemengde øket imidlertid meget hurtig, mens Verket alene ikke greide å skaffe de nødvendige forsyninger. Arbeiderne gav derfor stadig

sterkere sin misnøie tilkjenne, og Verket måtte da gi op sitt handelsmonopol. Det første skritt blev tatt i 1632 ved at håndverkere fikk lov å slå sig ned i Bergstaden og fritt drive sin næring der. Og året efter bestemte kongen videre at der skulde holdes torvdag på Kongsberg hver lørdag og desuten to årlige markeder, et ved Kyndelmesse-tider, og et 14 dager efter Mattismess¹⁰). Derimot hører vi intet om at der skulde ryddes *torv* noesteds, og det er derfor et spørsmål om torvplassen har vokset frem rent på egen hånd eller er blitt stukket ut av myndighetene. På den ene side ligger nemlig torvet like utenfor kirkeporten, hvor det til alle tider og i alle land har vært den naturligste plassen for gjøglere og kramkarer å reise sine markedsboder. På den annen side er plassen – selv på eldre kart – helt rektangulær, hvad gir grunn til å tro at myndighetene virkelig har gitt de torvsøkende en fast ramme å holde sig innenfor. En ting er ihvertfall helt sikkert. Torvet og følgelig den omkringliggende bebyggelse hørte ikke med til den opprinnelige Bergstad.

Den plan for Kongsberg, hvis hovedtrekk det i det foregående er lykket oss å spore, kan ikke karakteriseres anderledes enn som et høist skjematisk anlegg. Til en viss grad skyldtes dette naturligvis Bergstadens ensidige oppgave som *boligby*. En annen sak er at anlegget – eller den del av det, som vi kjenner – ikke på langt nær maktet å absorbere den folkeøking som fant sted i de følgende år. Beregninger foretatt på grunnlag av samtidige tallopgaver viser nemlig at såvel verkets arbeidsstokk som Bergstadens folkemengde vokste med minst 500 prosent bare i løpet av de første 25 år, og følgen var at Kongsberg, i det minste så lenge Christian IV levde, led av en meget sterk overbefolkning¹¹). Det nyttet også lite at kongen gjentatte ganger søkte å bøte på vanskelighetene ved forskjellige påbud:

De omboende bønder blev stadig befalt å kjøre tømmer frem til grubene, og i årene 1630–40 lot Verkets nye eiere – partisipantselskapet – opføre ca. 35 nye arbeiderboliger, visstnok egentlig på Christian IV's initiativ. Men vel å merke hadde en brand da lagt byen i aske i 1631.

At Bergstaden fra 1627 av ikke lenger lå direkte under kongens kontroll, forklarer nok for en stor del det faktum, at *den videre utbygging av byen ikke på noen måte blev holdt i overensstemmelse med de fra begynnelsen av utstukne gater.* Bare av matrikkelen fra 1646 fremgår det at byen allerede på et så tidlig tidspunkt hadde vokset sig helt ukontrollert utover den bergstad Christian IV lot anlegge ikke mer enn et snes år tidligere.

3. DE KONGELIGE DELE AF
HERTUGDØMMERNE SLESVIG OG HOLSTEN

AF

OTTO BRANDT †, ALF. BRAMIGK OG VILH. LORENZEN

INDLEDNING

MED Rette er det bleven fremhævet af Historieforskningen, at Christian IV var den første af Efterkommerne efter Frederik I – den slesvigholstenske Fyrste, som den danske Krone var tilfaldet efter Kampen med hans Nevø Christian II i Aaret 1523 – der i særlig stærk Grad følte sig som Dansk. Netop i Forholdet til Hertugdømmerne finder vi hos Christian IV tydeligt det Standpunkt, en dansk Konge maa indtage. Det var ham særdeles behageligt at benytte disse Landsdele baade som Basis og Udfaldsport og som Forsvarsposition for Gennemførelsen af sit danske Kongeriges Udenrigspolitik. Thi det varede ikke længe, inden han i sin krigeriske Trang til Handling vendte sig mod Syd og paa tysk Omraade søgte at gøre Magtkrav gældende.

De stadsretslige Forhold mellem de to Hertugdømmer og Kongeriget Danmark, saavel som det indbyrdes Forhold mellem Slesvig-Holstens forskellige Dele, afklaredes paa ingen Maade i Løbet af det 16. Aarhundrede, snarere blev de endnu mere forviklede end i tidligere Tider. I første Omgang drejer Spørgsmaalet sig her om Slesvig-Holstens Stilling over for Danmark. Hertugdømmerne havde under Frederik I opretholdt en vidtgaaende Selvstændighed, uden dog derved at bringe den mellem dem og Kongeriget eksisterende Personalunion i Fare. Efter Frederik I's Død skete det endog, at begge Parter, *det forenede Slesvig-Holsten og Danmark, 1533 indgik en fuldstændig ny »Union«*, ved hvilken Hertugdømmernes Selvstændighed øgedes i ikke uvæsentlig Grad. Ifølge Overenskomsten lovede de gensidig Hjælp i Tilfælde af fjendtligt Angreb – Hertugdømmerne med 150, Kongeriget med 300 Mand til Hest, i stor Fare endogsaa med hele Krigsmagten. Overhovedet skulde ingen af Overenskomstens to Parter indlade sig i en Fejde uden den anden, og der oprettedes en Voldgiftsdomstol for Stridigheder mellem Fyrsterne og Øvrighederne ligesom mellem Undersaatterne. Iøvrigt blev ved denne Lejlighed Personalunionen fra 1460 ikke udtrykkelig fornyet, og man nøjedes alene med at holde Udsigten aaben, til at Frederik I's Hus ogsaa fremtidigt skulde regere i Danmark og i Hertugdømmerne. Det Faktum, at Lübeck kort

Tid efter, under Grevens Fejde, i en Særfred 1534 i Stockelsdorf, forpligtede sig til at ophøre med enhver Fjendtlighed mod Hertugdømmerne — til Trods for, at Kampen mod Danmark vedvarede — var et tydeligt Bevis paa Hertugdømmernes ejendommelige Særstilling.

Unionen af 1533 var hovedsagelig et Værk af de dengang overmaade mægtige Stænder i Kongeriget og i Hertugdømmerne. Derfor søgte Christian IV — for at fremme sin egen Magt som Landsherre — selvsagt at dæmme op for Stændernes alt for store Indflydelse. Men hans Krigspolitik krævede atter og atter, at han maatte søge militær Bistand i sine forskellige Lande, og altsaa ikke mindst i Hertugdømmerne. Derfor arbejdede han paa det kraftigste paa en *Fornyelse og Udvidelse af Unionen af 1533 og opnaaede den ogsaa i Aaret 1623*. Med den er den gensidige bevæbnede Bistand med Tropper ikke alene blevet forhøjet, men yderligere udvidet til at gælde ogsaa i Tilfælde af en Offensivkrig. Som allerede tidligere havde Hertugdømmerne altsaa ogsaa under Christian IV paany indgaaet bestemte Overenskomster med Kongeriget som et selvstændigt Statslegeme. Da i Aaret 1637 de omtalte Forpligtelser til at yde gensidig militær Hjælp skulde udvides ud over Unionsoverenskomsterne, er det ganske vist denne Gang ikke Landene som saadanne, der har indgaaet Overenskomster, men snarere deres Fyrster, den danske Konge og Gottorperhertugen. Først bagefter billiger Landdagen det. Et meget sigende Varsel om Stændermagts allerede begyndende Dalen.

Hertugdømmet Slesvigs Forhold til Kongeriget Danmark var og blev dog alligevel uklart. Ganske vist herskede der ingen Tvivl om, at det drejede sig om et Len under den danske Krone. Derimod herskede der en vis Uenighed angaaende Lenets Beskaffenhed i Enkeltheder og angaaende Vasallens Forpligtelser, idet Hertugdømmet Slesvig havde udviklet sig af et nordisk Jarledømme ved Danmarks Militærgrænse. Unionen af 1533 var ganske vist heller ikke kommen ind paa Drøftelse af disse kildne Spørgsmaal. Allerede mellem Christian III og hans Brødre, og da navnlig mellem disse og Frederik II, har der hersket en ligefrem Strid, hvis væsentlige Motiv var, om Slesvig 1459, efter den sidste Schauenburgerhertugs Død, var »hjemfalden« og følgelig i Fremtiden dannede et nyt Len — vel at mærke efter tysk Lensret, med Arvefølge kun paa Sværd-siden og med Forpligtelser til Lenstjeneste — eller om ikke alligevel det gamle Len bestod og derfor den kvindelige Arvefølge burde gælde, saavel som Fritagelse for Lensydelse. Den første Opfattelse forfægtedes af den danske Konge, den anden af hans Medregenter. Men var der virkelig en Forpligtelse til at yde Lenstjeneste, saa stod dog stadig yderligere det Spørgsmaal aabent, hvorledes denne Forpligtelse kunde forliges med det slesvigske Ridderskabs gamle stadfæstede Ret til kun at yde Hærfølge

indtil Kolding. Først efter langvarige og ofte afbrudte Forhandlinger blev der 1579 ved beslægtede tyske Fyrsters Mægling bragt et Kompromis i Stand, som ganske vist intet bestemte angaaende Arvefølgen, men nøjedes med at betegne Hertugdømmet som »altväterlich« Len og med at fastsætte, at alle Hertuger af Huset Oldenborg kunde være Lensmænd, forsaavidt man ikke havde affundet sig med dem paa anden Vis. Denne Afgørelse skulde ogsaa træde i Kraft med Hensyn til Øen Fehmern, hvis statsretslige Stilling hidtil ikke havde været klarlagt. Hvad angik Lens-tjenesten, nøjedes den danske Konge med 40 Mand til Hest og 80 til Fods, hvilket svarede til, hvad der paahvilede Hertugdømmet Holsten inden for det tyske Rige. Hertugdømmet Slesvigs Stilling til Kongeriget Danmark svarede nu omtrent til Hertugdømmet Holstens til det tyske Rige. Til Trods for den fornyede Anerkendelse af Lensforbindelsen med Danmark havde Slesvig bevaret sin øvrige Selvstændighed. Hvad der var foreskrevet i Constitutio Valdemariana af 1376 stod stadig ved Magt, forsaavidt som Fyrstendømmet Slesvig ikke umiddelbart maatte »forenes med Danmarks Rige og Krone og ikke annekteres deraf«. Med dette paa mangfoldige Maader indviklede Problem om Hertugdømmernes statsretslige Særstilling maatte Chirtian IV ogsaa affinde sig, dersom han ikke vilde fremmane unødvendige, vanskelige Konflikter. Og det har han ogsaa gjort. Men det, at Slesvig-Holstens statslige Stilling var af en saa kompliceret Karakter, beroede ogsaa først og fremmest paa, at Hertugdømmerne, skønt de i mange Henseender dannede en Enhed, alligevel var delte. *Siden Aar 1581 skelnedes mellem den kongelige Del, hvis Regent var den danske Konge, og den hertugelige eller gottorpske Del, som Hertugen af Gottorp herskede over.* Samtidig var, som det allerede ved de tidligere Delinger (i Aarene 1490 og 1544) var Tilfældet, de adelige Klosters og Ridderskabets Omraader saavel som Byerne, forsaavidt de var Medlemmer af Stænderne, underlagt begge Fyrsters fælles Overhøjhed; fælles forblev endvidere den højere Jurisdiction, almindelig Lovgivning, de Landstænderne paahvilende Skatter og Hærvæsenet. Saaledes fandtes der en *Fællesregering* som skiftevis udøvedes af en af de to Landsherrer eet Aar ad Gangen og strakte sig over dette fælles Omraade. Men ikke nok med det. Allerede i Aaret 1564 paa en Tid, da der foruden den kongelige og den gottorpske Del, yderligere eksisterede en *Haderlevdel* (under Hertug Hans den Ældre) havde Kong Frederik II frivillig overdraget sin Broder, Hans den Yngre, en Trediedel af sin egen Del. Men Hans den Yngre var kun en »afdelte« ikke nogen »regerende« Fyrste, d. v. s. han havde ikke Lov til at deltage i Fællesregeringen, da Stænderne paaberaabte sig deres ved Privilegier sikrede Valgret og havde nægtet at hylde ham. At han senere fik Hertugdømmet Slesvig (1580) og Holsten (1590) til Len ligesom de andre Fyr-

ster, ændrede intet i hans Stilling. Iøvrigt har Hans den Yngre, der blev Stamfaderen til forskellige Linier, yderligere delt sit lille Territorium efter privatretsligt Princip i forskellige ikke levedygtige Smaafyrstendømmer. Men ogsaa det grevelige Hus Schauenburg ejede stadig — siden 1290 — en Del af den holstenske Jord, *Herskabet Pinneberg* med Elmshorn og Barmstedt, en Tilstand, der dog ophørte i Christian IV's senere Regeringstid.

Til *den kongelige Del af Hertugdømmerne* regnedes bl. a. saa vigtige Omraader som Törninglen, Amterne Haderslev, Flensborg, Rendsborg, Segeberg, Steinburg og Landskabet Sydditmarsken. Det var ikke efter geografisk-politiske Retningslinier, men væsentligst efter Indtægternes Størrelse, man havde foretaget Adskillelsen i den kongelige og den gottorpske Del. Dette Forhold var af en saa gennemgribende Karakter, at de enkelte »Dele« aldeles ikke var territorialt sammenhængende, idet den enes Del Gang paa Gang blev gennemskaaret af den andens eller den fælles Regerings Omraader. Dette forhindrede, bortset fra særlige statslige Institutioner, at den kongelige Del af Hertugdømmerne kunde vokse fastere sammen med Kongeriget Danmark, ja det styrkede lige over for dette snarere den Særstilling, som de to Hertugdømmer nu engang havde.

Det kunde ikke være andet, end at der maatte opstaa en heftig *Rivalisering mellem de to regerende Landsherrer* — en Rivalisering, der ogsaa til sidst i det 17. og 18. Aarhundrede førte til den Kamp mellem Danmark og Gottorp, der rystede hele Nordeuropa. Allerede Christian IV's Forhold til den paa Gottorp Slot residerende Hertug — først Johan Adolf senere Frederik III — havde Karakter af denne Rivalisering. Thi jo mere Christian IV vilde benytte Hertugdømmernes Magtmidler i sin Udenrigspolitik's Tjeneste, desto mere spændt udviklede Forholdet til Gottorperhertugen sig. Allerede i sin Kamp med Sverrig (1611–1613) har Christian IV lagt Beslag paa Hertugdømmernes Hjælp i Overensstemmelse med Unionsoverenskomsten. Men han gjorde dette i endnu højere Grad, da han greb ind i Trediveaarskrigen, valgt til Oberst for den nedersachsiske Kres, for derved, som allerede omtalt, at fæstne og udvide sin Position mod Syd i Nordtyskland. De frygtelige Krigstilstande, han derved bragte ind over Hertugdømmerne, fandt kun en foreløbig Afslutning ved Freden i Lübeck (1629). Kongens overvejende krigeriske Politik blev skarpt fordømt af Gottorperhertugen og fik endogsaa denne til at føre en energisk Neutralitetspolitik, uden at det dog derfor lykkedes ham at bevare sit Land for at blive besat af kejserlige Tropper. Forholdet mellem Christian IV og Frederik III vanskeliggjordes imidlertid ogsaa derved, at en Broder til Hertugen, Adolf, tjente som Oberst i Kejserens Hær og ganske aabenlyst tragtede efter at komme i Besiddelse af den kongelige Del af Hertugdømmerne. Og ydermere var en Onkel til Gottorperhertugen Ærkebiskop

af Bremen, og havde under Christian IV's Krig med Sverrig aabenlyst vist sig fjendtligsindet mod Kongen. Paa sin Side satte denne med saa meget stærkere Energi igennem, at hans egen Søn blev valgt til Coadjutor i Ærkestiftet Bremen. At Kongen ogsaa, efter at hans Broder Ulrik, Biskoppen af Slesvig, var død, uden videre dannede *Amtet Svabsted* af Bispedømmet og beholdt det for sig selv, skønt det skulde være Fælleseje, bidrog ogsaa til at skærpe Modsætningen mellem den kongelige og den hertugelige Linie inden for Huset Oldenburg. Og da saa 1640 den sidste mandlige Schauenburger døde, tog Christian IV straks Initiativet og lod fra Glückstadt *Pinneberg* besætte i sit Navn. Ganske vist kunde han ikke fuldstændig udelukke den ligeberettigede Gottorperhertug fra denne Arv, men i den Overenskomst, han traf med denne, forstod han dog at sikre sig omtrent to Trediedele af Landet, medens Hertugen maatte nøjes med de sørgelige Rester og en Erstatning i Penge. Omvendt maatte det fremkalde den dybeste Forstemthed hos Christian IV, da Gottorperhertugen 1643 under Torstensons pludselige Angreb paa Hertugdømmerne — ved at opgive enkelte Steder og ved Hjælp af Penge — paany arbejdede for at bevare Anerkendelsen af den Neutralitet, han hidtil havde iagttaget og virkelig ogsaa gennemførte den. Han undsaa sig ikke for dermed at krænke Unionsbestemmelserne i Bund og Grund!

Uden Tvivl var Forbindelsen mellem de to Landsherrer stærkt løsnet. Selvom de endnu udøvede Fællesregeringen, var det fra nu af saa godt som forbi med en fælles Udenrigspolitik. Men det er dog umiskendeligt, at Christian IV hidtil afgjort viser sig som den toneangivende i Slesvig-Holstens udenrigspolitiske Problemer. Mer end eengang havde han som Konge — lige hen over Hovedet paa sin Medregent — trukket Hertugdømmerne — ikke alene den kongelige Del — ind i den europæiske Storpolitik. Hertug Frederik III har almindeligvis været den eftergivende Part overfor sin medregerende Landsherres politiske Planer og Aktioner, trods de omtalte gentagne Forsøg paa at hæmme dem. Men man maatte regne med, at Huset Gottorp før eller senere vilde indtage en mere bestemt, ja endog fjendtlig Holdning.

Hvad der Gang paa Gang førte de to Fyrster sammen, var indrepolitiske Spørgsmaal, frem for alt *den begge beherskende Trang til at bryde den engang saa stærke og frygtede Magt hos Stænderne, til Gunst for en landsherrelig Enevælde* og til saa vidt muligt at indskrænke Stænderprivilegierne, Christian IV har derfor ingenlunde været ked af det, da 1598 den Mand, der havde bragt en hidtil ukendt materiel og aandelig Blomstringstid ind over den kongelige Del af Hertugdømmerne, Henrik Rantzau, Faderen Frederik II's mest trofaste Raadgiver, traadte tilbage fra Embedet som kongelig Statholder. Thi ingen havde hidtil saa nidkært og seigt vaaget

over de slesvig-holstenske Stænders Rettigheder som denne store nordiske Statsmand og vidtberømte Humanist. Krigsbegivenhederne fik begge Fyrsterne, navnlig Christian IV, som allerede nævnt, end yderligere til saa vidt muligt at sætte sig ud over Stændernes Medvirken og selvstændigt at udskrive Skatter eller forhøje bestaaende Afgifter; til Nød blev saa Landdagens Tilladelse senere indhentet. Overhovedet gjorde Landsherrerne mere og mere bestemt Krav paa en uindskrænket Ret til at give Love og fik ogsaa til sidst dette anerkendt. Men den varigste Virkning i saa Henseende fik dog det Brud, der skete med Landets gamle Privilegier, da Frederik III, efter Johan Adolfs Død, afskaffede Stændernes Valgret og indførte Primogeniturretten indenfor den gottorpske Del. Og det er vel værd at mærke, at Christian IV særdeles ivrigt har fremmet denne Nyordning, endskønt hans egen Moder ved hans egen Regeringstiltrædelse havde lagt særlig Vægt netop paa Valget.

Da Hertugdømmerne – og ikke mindst de kongelige Dele – som Følge af de vedvarende Krige begyndte at synke fra deres tidligere økonomiske Højde, kunde det ikke være andet, end at Christian IV's Regering maatte blive mindre lykkelig end hans Forgængers. Og dog kan det ikke nægtes, at denne Konge alligevel, og med den ham egne Virketrang, har taget sig ivrigt ogsaa af Hertugdømmerne. Thi det var jo disses finansielle Kræfter, der for en stor Del skulde muliggøre hans Krigspolitik. Det er hændt, at Christian IV, naar de danske Rigsraader advarede mod Krigsforetagender, ganske ligefremt erklærede, at han vilde føre Kampen ogsaa uden dem, som Hertug af Slesvig og Holsten. Ganske vist udnævnte han efter Henrik Rantzaus Afsked dennes Søn *Gert Rantzau* til *Statholder i de kongelige Dele*. Men da denne var langt mere Kriger end Administrator, saa havde Kongen ogsaa her selv Regeringens Tøjler i sin Haand og det snarere fastere end hidtil. Medens Christian IV blandede sig i Trediveaarskrigen, overdrog han »Administrationen i Justitien og i andre Sager« i Hertugdømmerne til sin Søn, den *senere Kong Frederik III* (1632). Alligevel faldt det ham ikke ind af den Grund at slippe de vigtigste Afgørelser af Hænde. Som øverste Regeringsmyndighed for den indre Forvaltning af de kongelige Deles Retsvæsen, Politik, Kirke og Skolevæsen gjaldt *det tyske Kancelli* i København, inden for hvis Forretningsomraade jo ogsaa Størstedelen af Danmarks udenrigske Sager faldt.

Som Tilhænger af en merkantilistisk Handelspolitik, som skulde fremme hans Landes finansielle Rigdom, var han ogsaa ivrig virksom i Hertugdømmerne, og har derfor ogsaa her, som i Kongeriget Danmark, *ladet Byernes økonomiske Liv nyde godt af sin særlige Omsorg*. Ganske vist er det netop Byerne, som Gang paa Gang bittert har faaet Krigens Ulykker at føle og derfor i særlig Grad trængte til, at der fra Landsherrens Side

blev gjort noget for at ophjælpe deres Velstand. Saaledes skulde jo Udvidelsen og Befæstningen af Krempe (1595–1605) ligesom Grundlæggelsen og Befæstningen af Glückstadt ved Elben (1616), som Christian IV udstyrede med vidtgaaende Privilegier, i første Række svække Hamborgs Handel og dermed Hamborgs herskende Stilling paa Havet. De slesvig-holstenske Fyrster havde allerede i lang Tid været i Strid med Hamborg, som de søgte at gøre deres Rettigheder gældende overfor i dens Egenskab af gammel holstensk Stad. Da der oprettedes en Elbtold i den nyanlagte Fæstning Glückstadt, øgedes Vanskelighederne med Hamborg yderligere, hvorved Christian IV tilsidst trak det korteste Straa og 1645 maatte give Afkald paa Elbtolden. Kongens højtflyvende Drømme om at faa Elben og dermed Skibsfarten paa denne i sin Magt – hvorved Hertugdømmerne kunde have faaet et nyt økonomisk Opsving – var dermed henvejrede. Men selvfølgelig var det Anlæggelsen af Fæstningerne Krempe og Glückstadt, der skulde have givet Christian IV's militære og udenrigske Planer fast Rygrad. Krempe viste sig ganske vist ikke Opgaven voksen, da den 1628 kapitulerede, efter at Wallenstein længe havde belejret den. Saa meget des bedre har Glückstadt, der tillige var Hjemstedet for religiøs Tolerance, staaet sin Prøve som et uindtageligt Bolværk mod de dengang fremstormende Fjender, og i høj Grad fyldestgjort Kongens militære Forhaabninger til dette sit Yndlingsforetagende.

Otto Brandt †

VAR Byernes Stilling indenfor det politisk-administrative System udviklet og mangfoldig, gjaldt det samme i ikke ringe Grad deres erhvervsmæssige og militære Forhold. *Erhvervsmæssigt* var de *sidst i 16. Aarh.* i høj Grad bestemte af deres Beliggenhed.

I Hertugdømmet Slesvig laa de to eneste Byer, der var Kongens, Haderslev og Flensborg, ved Østkystfjorde og var hovedsagelig henviste til Østersøen. I Holsten laa de kongelige Byer ved Aaer, hvis Sejlbarhed kunde udnyttes. Segeberg stod saaledes ad Trave i Forbindelse med Østersøen. Men vigtigere endnu var, at de øvrige Byer alle havde Forbindelse med Vesterhavet og Verdenshavene, hvad der gav dem ikke ringe Fordele. Dette gjaldt maaske mindre Rendsborg inde i Midtlandet, der dog kunde udnytte Ejderen, derimod i høj Grad de vestholstenske Stæder – Itzeho, Krempe og Wilster – der laa ved sejlbare Løb og dels ad disse og dels ad Kanaler kun havde kort Vej til Vesterhavet. Det er for øvrigt værd at bemærke, at man ikke har vovet at lægge nogen By direkte ud til Elbfloden, med dens vanskelige Tidevandsforhold, saalidt som heller ikke i Hertugdømmerne andre Byer end det hertugelige Tønning ligger direkte ud mod Hav.

Militært set var de kongelige Dele i Slesvig meget ringe stillet. Begge Byerne her var ubefæstede, omend de hver havde sit Kastel — henholdsvis Haderslevhus og Duborg; men begge disse Slotte var kun lidet værd. Forøvrigt havde Hertugen dengang af moderne befæstede Pladser kun Gottorp Slot. Ganske vist havde ogsaa Hertugdømmet Slesvig en Del fra Middelalderen og den senere Del af 16. Aarh. arvede Borge og Slotte ved ellers ubefæstede Byer — saaledes ved Sønderborg i Hertug Hans den Yngres Del, og ved Husum og Tønder i de gottorpske Dele, men de var uden synderlig militær Værdi. Og dette gælder i endnu højere Grad Privatbesiddelser som Møgeltønder, fra 1599 i Kronens Eje, og Trøjborg, begge i Vestslesvig.

Paa Grænsen mellem Slesvig og Holsten var Rendsborg med Kastel blevet stærkt befæstet af Christian III og var saaledes af den fornemste Type for en fast Plads. Den var med Rette anset som en Hovedhjørnesten i Hertugdømmernes Forsvar, men ved Aarhundredets Slutning faktisk ganske umoderne. Det samme var ogsaa Tilfældet med dette Grænselands anden af Christian III befæstede By, det vestholstenske Krempe, der dog manglede Kastel. Og med de øvrige befæstede Pladser i Holsten stod det ikke bedre til. De havde for største Parten middelalderlige, mer eller mindre forfaldne Forsvarsanlæg. En ubefæstet By med Kastel var Segeberg. Befæstede Byer med Kastel var alene Kiel og Pløen. Heller ikke visse faste Pladser fra ældre Tider og beliggende paa vigtige strategiske Punkter, var længere helt tidssvarende, som Steinburg i de kongelige Dele af Vestholsten.

Man har dog en Følelse af, at det 16. Aarh.'s kongelige Regeringer, der ikke interesserede sig stærkt for at sikre selve den jyske Halvø ved Befæstningsanlæg, har været ængstelige for deres holstenske Besiddelser; hvor to, efter Tidens Forhold, anselige Fæstninger skulde kunne standse Fjender kommende Syd fra. Eet er i al Fald sikkert, at Kongen, hvad befæstede Pladser angaar, sidst i 16. Aarh. stod langt stærkere end Hertugen — endsige de andre Landsherrer. Men i Hertugdømmerne saalidt som i sine øvrige Lande kunde Christian IV ved sin Regeringstiltrædelse raade over en eneste, efter et fuldt moderne System, befæstet Plads.

I Aaret 1593 — tre Aar før det skete i Kongerigerne — overtog Christian IV Regeringen i Hertugdømmerne, og det ser ud som om den unge Fyrste meget hurtigt har benyttet sig af sin ny erhvervede Magtstilling til at gribe ind i Byernes Forhold. Hans Interesse samlede sig foreløbig om Holsten, og det var tydeligt Ønsket om militær Sikring af dette Grænseland, der særlig beskæftigede ham — ganske som han, kort efter at have overtaget Regeringsmagten i Kongerigerne, greb ind i Byforholdene i Grænseprovinserne mod Sverige. Grænselandsene var — efter

Christian IV's og hans Samtids Mening – bedst værnedede ved Fæstningsanlæg.

I Foraaret 1595 besøgte Kongen Vestholsten; han havde vigtige Planer for med *Krempe*, dengang en blomstrende Handelsby, med vidtstrakt oversøisk Handel – Elbmarskens merkantile Centrum. Dens forældede Befæstning fra Christian III's Dage blev moderniseret og Arbejdet stod færdigt 1605. *Krempe*, hvis Ombefæstning paabegyndtes allerede 1595, er den første Fæstningsby af moderne Type fra Christian IV's Dage – tænkt som Vestholstens militære Værn og Forsvar samtidig med at den var disse Egnes rigeste Handelsstad. Kongen havde store Tanker om Byens Fremtid som Handelsstad, gav den Handelsrettigheder paa Tværs af Hamborgs og vilde trække Købmænd fra Stade til Byen¹). Men Kongens Interesse for *Krempe* svandt hurtigt, efterhaanden som dens Havn sandede til og dens Velstand tog af. Kun som Fæstning beholdt den i nogen Grad hans Bevaagenhed (se Særafhandlingen).

Skuffet i sit Haab til *Krempe* kastede Christian IV sine Øjne paa det nære *Itzehoe*, hvor han øjensynlig havde visse Planer for og 1609 indrettede Skibsbygningsplads for Orlogsskibe. Større Indgreb i Byens Struktur og almindelige Tilstand medførte dette dog ikke.

Begge disse Byer laa imidlertid temmelig langt inde i Landet, omend ved sejlbare Løb. Efter som Aarene gik, samlede Kongens Interesse sig om Elben og det merkantile og militære Herredømme over denne Flod. Dette medførte 1616 Anlægget af *Glückstadt* paa et kort i Forvejen inddiget Omraade. *Glückstadt* er et af Christian IV's mærkeligste Nyanlæg; Byen var tænkt som førende europæisk Handelsstad, lagt ud mod de store Verdenshave, og tillige som en fuldt moderne Fæstning, der sammen med *Krempe* helt og holdent skulde kunne beherske Vestholsten (se Særafhandlingen).

I de kongelige Dele af Slesvig var Christian IV's Interesse afgjort samlet om Vestslesvig, hvis Kystlinie forøvrigt indtil den store Stormflod 1634 var anderledes end nu. Ogsaa i disse Egne kunde han – som Hertugen af Gottorp – faa Afløb for sin og Tidens store Interesse for Inddæmninger fra Havet. Ud for den lille Flække, Bredsted, i Flensborg Amt lod han i Aarene efter 1615 store Digearbejder udføre af den hollandske Ingeniør, Johan Semp, og i Tilslutning til det indvundne Land lod han – og vistnok ved samme Mand – udarbejde Projekt til en *Omregulering eller Flytning af Bredsted*, et Projekt, der ganske vist ikke kom udover Papi-ret, men er interessant ved at vise en helt aaben By, med rent civil Formaal – en Handelsstad tæt ud mod Nordsøen (se Særafhandlingen). Kun faa Aar efter, 1621, gjorde Hertugen et lignende Forsøg paa at skabe en Stapelstad for Nordsøhandelen ved Anlæggelse af det – til at begynde

med – ubefæstede Frederiksstad i Sydslesvig ved Trenens Udløb i Eideren. Tønning i Eiderstedt, med den nogle Aar i Forvejen moderniserede Havn, var ham ikke fyldestgørende nok.

De kongelige Byer paa Slesvigs Østkyst beskæftigede Christian IV sig ikke med, men han værnede dog Flensborgs Interesser ved at forbyde Hertug Hans den Yngre at arbejde videre paa den lille Købstad *Neukirchen* i Nordangel, hvis Anlæg han havde paabegyndt 1620²).

Kejserkrigen 1625–29 og dens sørgelige Erfaringer skulde medføre en fornyet Interesse for Bybygningsarbejder i Hertugdømmerne, der gav sig Udslag som en Skærpelse af de militære Hensyn – ganske som Tilfældet var for Nørrejyllands og Fyens Vedkommende.

Da Rigsraadet i sin Beslutning af 19. Februar 1625 foreslaar at befæste nogle nørrejyske Byer, gør det ogsaa opmærksom paa Rendsborg – »som vi dog ikke tvivler, hans Kgl. Mj. jo selv haver udi naadigste Agt og Betænkende«. Rendsborg laa ved Hovedvejen midt paa Halvøen, paa Grænsen af Hertugdømmerne og havde som Fæstning et af Flaaden ydet Flankeforsvar af begge Kyster til Forudsætning. Der var al Grund til at modernisere dens forældede Fæstningsværker, men der skete intet. Atter i Juni 1626 gør Rigsraadet opmærksom paa Rendsborg og Egnen deromkring. Men Kongen afviser det³). Stadig skete intet, end ikke efter at Krigen med Slaget ved Lutter am Barenberg 17. August 1626 havde taget en saa ulykkelig Vending og selve Holsten, som en Del af den neder-sachsiske Kres, blev stærkt truet. Hertugen skyndte sig derimod 1626 at befæste Frederiksstad. Krigen naaede dog først i Efteraaret 1627 Holstens Grænser. Medens de moderne Fæstningsbyer, Glückstadt og Krempe, udstod haarde Belejringer (Krempe maatte dog til sidst kapitulere), lod Kongen Rendsborg overgive sig uden Sværdslag. Han erklærede selv, 5. Oktober 1627, overfor Rigsraadet, at han var vis paa, »at Rendsborg ikke kunde holde sig i Længden«⁴).

Christian IV's Bypolitik i Hertugdømmerne er *i Tiden fra Kejserkrigen og til Torstensonfejden indtraf 1643 stærkt – om ikke udelukkende – bestemt af Hensynet til Landsdelenes Forsvar*. Thi fra og med Kejserkrigen laa Tyngdepunktet i Kongens Udenrigspolitik for en ikke ringe Del i hans Stilling som Hertug af Slesvig og Holsten – med stadig Mulighed for krigerske Forviklinger. Umiddelbart efter Krigen gør Rigsraadet 5. September 1629 igen opmærksom paa Rendsborg og nævner ved Østkysten Kiel eller andre Pladser⁵). Atter 26. Juni 1631 henleder Raadet Opmærksomheden paa Rendsborg, der burde »forfærdiges« af de holstenske Stænder. Men af de allerede befæstede Byer i Holsten interesserede Kongen sig for Alvor kun for *Glückstadt*. Her tog han allerede 1630 fat paa en mægtig *Udvidelse af den alt anlagte By* med en helt »ny By« Syd for Havnen

paa Øen Rethöwel; herpaa arbejdedes der energisk i de følgende Aar (se Særafhandlingen) medens han samtidig reducerede det faste Steinburg ved et Vejpas i Marsken, Nord for Glückstadt, til et beskedent Skandseanlæg⁶). Derimod faldt Kongens Tanker paa det længere mod Nord, i Sydditmarsken, ved Elbens Udløb beliggende *Brunsbüttel*. Her havde de Kejslerlige 1627 paabegyndt Befæstningsanlæg. Fra 1630'erne arbejdedes der videre paa disse Befæstninger (se Særafhandlingen).

Det hidtil saa forsømte *Rendsborg* var dog ikke helt glemt. Kongen vilde selv lade det modernisere, omend »med maadelig Bekostning« og stiller Forslag til Rigsraadet derom 1632, efter at Landdagen havde sat sig imod nye Befæstningsanlæg i Hertugdømmerne⁷). Om Befæstningsanlæg her er dog først Tale i 1640'erne (se Særafhandlingen). Ved samme Lejlighed anbefaler han ogsaa at befæste Svabsted, hvormed Kongens yngre Broder Hertug Ulrik var blevet forlenet 1602 og som Kongen havde beholdt efter hans Død 1624⁸), samt et Sted »hvor Trenen løber ud i den salte Sø«; hvad Kongen har ment med dette sidste Forslag er imidlertid uklart⁹). Ved Svabsted arbejdedes der dog 1632 og følgende Aar paa Skandseanlæg¹⁰) og 1637 paabegyndes et *Fort*, tillige tænkt som *Soldaterby og Administrationscentrum* andetsteds i Svabsted Amt tæt Syd for Husum ved *Rödemis* (se Særafhandlingen). Disse Befæstningsanlæg paa Sønderjyllands Vestkyst – »paa Grænsen mod Tyskland« – skulde supplere det tilsvarende Anlæg, *Fortet Christianspries* ved Kielerfjord. Ogsaa dette Fort skulde være Soldaterby og Administrationscentrum. Det var bestemt til at beherske Kielerfjord, der under sidste Krig havde vist sig saare vigtigt for Flankeforsvaret af Hertugdømmerne. Fortet her paabegyndtes 1631, men stod under Arbejde helt til 1642 (se Særafhandlingen). Ogsaa Adgangen til Holsten Øst fra vilde Kongen i de kritiske Aar sidst i 1630'erne dække ved i Amtet *Steinhorst*, ved Landsbyen Ecke, at lægge en *befæstet Plads*. 1637 sendte han Landdrosten Caspar Buchwald og Rigens Ingeniør, Axel Urup, for nærmere at besigtige Stedet, der forøvrigt laa i det hertugelige Omraade¹¹). Hvad man havde tænkt sig med denne befæstede Plads – en By eller et Fort – vides ikke. Kun maa det undre, at Kongen ikke tænkte paa en Befæstning af Oldeslohe – et overmaade vigtigt Vejknodepunkt! Han nøjedes med her 1638 at afstikke en befæstet Lejr. Sidst i 1630'erne var Holsten dog utvivlsomt paa Vej til at blive bedre sikret ved Befæstningsanlæg end det længe havde været. Det skyldtes den stadig levende Frygt for Indfald af fremmede Hære, kejslerlige eller svenske. Og netop da, 1640, fik Christian IV, ved Inddragning af sin Del af Grevskabet Pinneberg, Mulighed for en yderligere Sikring af Holsten fra Syd i den forældede Fæstning Pinneberg, som han imidlertid undlod at modernisere¹²). Med den nye Landvinding fulgte det dengang ubetydelige *Altona*,

ligeoverfor Hamburg – med store Fremtidsmuligheder som Handelsstad. Kongen synes ikke helt at have savnet Blik herfor og sender 9. April 1643 sin Bygmester, Leonard Blasius, til Byen for at tage sig af en ny Skibbro¹³). Vel befæstet og støttet af Privilegier havde denne Flække kunnet blive en virkelig Fare for Hamburg, og det er jo muligt, at Torstensonkrigen, der begyndte netop dette Aar, har hindret videregaaende Planer med Altona fra Kongens Side.

Naar Kongen ikke med større Kraft greb ind overfor Altona, kan det imidlertid ogsaa skyldes et overmaade interessant Foretagende, han arbejdede med i Begyndelsen af 1640'erne. Det var Anlægget af en helt ny – og sikkert befæstet – By i Østholsten, med tilhørende Orlogshavn; den skulde ligge ved *Howacht* i Østholsten, ud mod Kolbergerbugten, ikke langt fra *Lütjenburg*, og det var Meningen, at denne lille By skulde nedlægges til Fordel for den nye Stad. Naar denne, trods store økonomiske Forberedelser, alligevel aldrig blev til Virkelighed, maa Grunden sikkert ogsaa her søges i Torstensonkrigen, der saa brat forandrede alle Forhold (se Særafhandlingen).

Stærkt optaget af Forholdene i Holsten, som Christian IV var, havde han i Aarene mellem Krigene dog ikke forsømt at drive en aktiv Bypolitik i sine sønderjyske Landsdele. Stadig tumlede han med Planer til Udnyttelse af Vestlesvigs merkantile og sømilitære Muligheder. Ogsaa Hertugen var optaget af slige Planer og tænkte 1629 paa en ny, men ubefæstet Stad Sydvest for Tønder, ved Rudböl, efter at der i lange Tider var arbejdet med Inddigninger¹⁴). Ved en Kanal skulde den nye By forbindes med Østersøen. Det blev dog opgivet 1631. Ogsaa længere Sydpaa ved Botslot, var det Hertugens Mening – i Forbindelse med store Digearbejder – at grundlægge en ny Stad. Stormfloder og Christian IV's Indgriben tilintetgjorde imidlertid Planen¹⁵). Men der hvilede aabenbart en uheldig Stjerne over Byanlægene ved Slesvigs Vestkyst! Bredsted var bleven en Skuffelse for Kongen og *en befæstet Havne- og Handelsstad »ved Listerdyb«*, han 1642 planlagde *ved Ballum* gik det ikke bedre med (se Særafhandlingen). Naar heller ikke dette Værk lykkedes, var Skylden sikkert atter Torstensonkrigen!

Bemærkelsesværdigt er, at de kongelige Dele af Slesvig, heller ikke da denne Krig udbrød, havde en eneste befæstet By eller befæstet Plads – udover Christianspriis og Svabstedskandsen – i den Grad var der regnet med, at Holstens Fæstninger alene skulde kunne tage Stødet af! Baade Krempe og Glückstadt havde forsvaret sig tappert, men det kunde ikke hindre Holstens Erobring. Og medens Hertugen fik Tid til, midt under Krigen, 1644, at give Tønning en stærk moderne Befæstning, var det ugørligt for Kongen at foretage større Fortificationsarbejder, saalænge

Krigen stod paa. Men umiddelbart efter, da Rigsmarsk Anders Bille fremsatte sin store Forsvarsplan af 6. April 1646, gentager han her et tidligere fremsat Forslag om en *Fæstning ved Stenderup* i Haderslev Amt, ligeoverfor Hindsgavl, »efter den derpaa overleverede Plan« (se Særaf-handlingen: »Jyllands By«).

Med den store Forsvarsplan faldt ogsaa dette Forslag til Jorden og i den korte Tid, inden den gamle Konges Død, høres overhovedet intet om Bybygningsforetagender i Hertugdømmerne udover det stadige Arbejde med Glückstadts Udvidelse.

Vilh. Lorenzen.

GLÜCKSTADT

GLÜCKSTADT blev anlagt i daværende Steinburg Amt, i et fra Elben erobret Terrain, der bar Navnet Wildnis, fordi det, allerede i ældre Tider beboet og dyrket, ca. 1400 var blevet Bytte for Stormflod og nu laa øde og uanvendt hen. Først 100 Aar senere blev der for Alvor Tale om at erobre det tabte tilbage¹).

Wildnis havde længe været en Del af Grevskabet Schauenburg, hvortil ogsaa det holstenske Pinneberg hørte. Ved en af de talrige Arvedelinger, der fandt Sted i Hertugdømmerne, tilfaldt en Del af det schauenburgske Grevskab Kongehuset, saaledes at den Del af Wildnis, der laa Nord for den lille Flod Rhin, kom under den danske Krone. Efter at Greverne af Pinneberg alt i 16. Aarh. havde inddiget en Del af deres Omraade Syd for Rhinfloden, tog nu ogsaa Christian IV fat paa at inddige Terrainet Nord for Rhinfloden og 17. Marts 1615 paabegyndtes det store Arbejde, i Forstaaelse med Grev Ernst af Pinneberg og hans Digemester Albert Kopmann. Lederen af den danske Del af Foretagendet var Digemesteren Eggert Speerforck, tidligere bosat i det gottorpske Tønning. Efter Navnet at dømme var han af hollandsk Afstamning og sikkert een af de mange hollandske Digeingeniører, der i de Tider virkede i Hertugdømmerne²).

Terrainforholdene blev nu ogsaa i den kongelige Del af Wildnis helt forandrede (Afb. 148).

Fra Ivenfleth mod Nord, hvor det tidligere Dige, Altendeich, længere inde i Landet mødtes med Stördiget, førte Speerforck et Dige Syd paa, først langs Stör, derefter langs Elben — efter samme Linie, som nuværende. Neuer Deich løber ned til Munden af Rhinen og videre et Stykke op langs denne paa dens nordre Side til omtrentlig der, hvor senere Glückstadts Inderhavn kom til at ligge. Rhinen havde imidlertid da andre Udløbsforhold end senere — deltaagtigt, gennem et bredt, vand-

fyldt Omraade, Rhinwatt, hvor en Højning, Rethövel, langs Flodløbets Sydside regnedes for at høre den kongelige Del til. Tværs over Rhinwatt blev slaæet et Dige i Syd-Nord gaaende Retning i Tilslutning til Diget paa højre Rhinbred³) (Afb. 149).

Det var paa det spidsvinklede Omraade mellem Rhinens Udløb og det nordgaaende Dige, Glückstadt blev anlagt, som eneste By i Hertugdømmerne, der laa tæt ved Elben.

Naar Christian IV med saa stor Energi i Foraaret 1615 var gaaet i Gang med at inddige sin Del af Wildnis, kan det næppe forklares alene ved en Henvisning til de indvundne frugtbare Arealer. Han maa have haft ogsaa andet i Sinde dermed – Anlægget af en ny Stad i Elbmarsken, ved den vigtige Elbstrøm. Kongen kunde have Grunde nok til at lægge en Stad – og en befæstet Stad – i disse Egne. En Søstad her, ud mod de store Have, kunde trække en Del af den voksende Søhandel bl. a. paa Spanien og Portugal til sig, og tillige skabe bedre Forbindelse mellem Hertugdømmerne og Norge. Men først og fremmest var der her Mulighed for at skabe en Konkurrent til det nære Hamburg, hvis Rettigheder paa Elben kunde være, og allerede var, stærkt hæmmende for hele Landsdelen. Ikke mindst Overvejelser af militær Art maatte veje tungt til! En stærk og moderne, vel bemanded Fæstning her, som Rigets militære Forpost i Syd – støttet af Krempe – kunde forsvare og værne disse Dele af Holsten, de rige Marsklunde, mod fjendtlige Indfald. En Fæstning til at holde det stedse mægtigere Hamburg i Ave var tillige højst ønskelig. Og hvilke storpolitiske Muligheder i Tyskland kunde en rig og stærk Havne- og Fæstningsby ikke føre med sig. Alene den ivrigt attraaede Erhvervelse af Bremen og Verden Stifter – og om muligt engang med Tiden det bagved liggende Oldenburg – gjorde ikke alene et mægtigt Opland for en saadan By muligt, men tillige et militært Støttepunkt i disse Egne paakrævet.

Ganske vist – kun 8 Kilometer mod Nordøst – laa Krempe ved Krempeaa og ca. 16 Kilometer Nord for Krempe Itzehoe ved Størfloden, men begge laa for langt inde i Landet og Krempe var økonomisk i stærk Tilbagegang, efter at den ikke mere kunde besejles; en ny Havnestad i Nærheden vilde netop kunne optage Borgere fra den ældre By i sig. Som Fæstning havde Krempe dog stadig sin Betydning!

Det var og blev Elben – d. v. s. det merkantile og militære Herredømme over denne vigtige Flod – det kom an paa! At tiltvinge sig dette Herredømme var et stort Maal, og det kunde kun naas for en Handels- og Fæstningsby, der laa – om ikke ved selve den vigtige Flods Bred – saa dog i umiddelbar Forbindelse med den. Anlagt ikke saa langt fra Krempe kunde en ny Stad her, sammen med den ældre By, danne en nyttig

Afb. 148. Glückstadt og Krempe med Omegn. Maal 1:100000.

Dobbeltfæstning! Anlagt tæt ved Elben kunde den – i Forbindelse med Flaaden – beherske Elbsejladsen!

At denne By just skulde ligge ved Rhinflodens Udløb i Elben var ikke givet paa Forhaand. De kongelige Raader mente, at Störflodens Munding var bedre egnet. Her kunde Havnen blive større. Men Kongen holdt fast ved sin Opfattelse af, hvor det rette Sted var⁴). Et Byanlæg i Störmundingen ved Störort vilde volde tekniske Vanskeligheder og en ny Stad her vilde kvæle de to nærliggende Marskbyer, Itzehoes og Wilsters, Handel. Allerede i Efteraaret 1615 var Kongen paa det Rene med, at han paa det inddigede, men meget sumpede, Areal ved Rhinfloden vilde lægge en By – alleryderst mod Syd i det daværende kongelige Omraade. I Forordningen til Amtmanden Ditlev Rantzau af 26. November 1615⁵) taler han udtrykkelig om »da das Neue Städtlein zu leg« og bemærker »nachdem Wir eine Städtlein am Rhein beim Newen Teiche anzulegen gemeinet«. Men dette vil atter sige, at Christian IV allerede nogen Tid, før Digearbejderne begyndte i Foraaret dette Aar, har stilet imod sit store dobbelte Maal. Det fortælles da ogsaa, at Kongen, naar han i de nærmeste Aar før 1615 besøgte Krempe eller Heiligenstedten, gentagne Gange tog ud i Wildnis og her selv udpegede Pladsen for en ny By. Man fejler næppe, naar man sætter Kalmarkrigens Ophør 1613 som Tidspunktet for

Kongens begyndende Overvejelser over et Byanlæg ved Elben. Netop dette Aar var det ogsaa, Hertugen af Gottorp med store Bekostninger paabegyndte Udbygningen af en Havn i Tønning. Et Modtræk herimod var nødvendigt – i al Fald ønskeligt!

Der forlyder intet om, hvilke Politikere Kongen har raadført sig med angaaende det nye Byanlæg. I et Stridsskrift mod Danmark af Chr. de Pura 1627 antydes, at Hovedmanden for Planlæggelsen var Martin v. d. Meden, Sekretær i Kancelliet, født i Stade og virksom for Hertug Frederiks Valg til Koadjutor i Bremen Stift og Biskop i Verden Stift⁶). Forøvrigt har man det Indtryk, at Kongen selv har været den absolut Ledende!

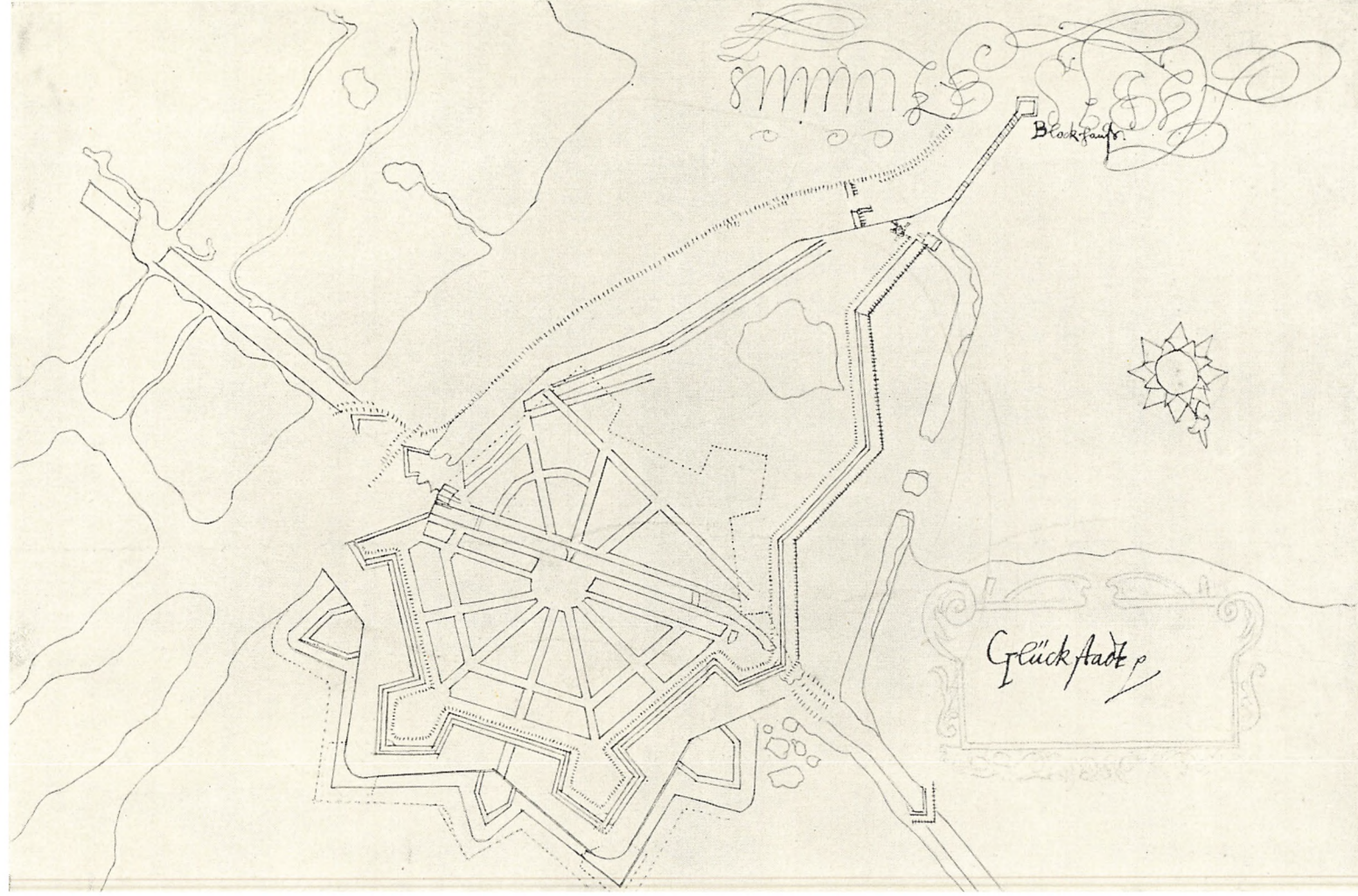
Digearbejderne var afsluttet i Efteraaret 1615, da Kongen i Novemberforordningen ikke blot bruger Udtrykket, at Wildnis »umlengst im Teichbande gebracht (ist)«, men ogsaa kan befale Amtmanden Ditlev Rantzau, at der skal anlægges 3 Veje i den vejløse Egn, der laa fjernt fra Landets ældre Trafikaarer. Den ene af disse 3 Veje – Krempevejen – der gik i nordøstlig Retning, skulde snart blive den Vejakse, hvorover den ny By blev formet; af de to andre Veje, fulgte den ene Nordfra det nye Dige fra Iwenfleth, »his an den Orth, da die neue Städtlein zu leg«. Den anden er af mindre Betydning for den vordende By og gik i sydøstlig Retning tværs over Agerland til Elmshorn.

Kongen vilde have Vejnættet i Orden, inden selve Byanlægget kan paabegyndes. Det skete 1616, da *Pladsen for den nye Stad afstikkes*. Alt inden 22. Marts 1617 har Folk slaaet sig ned og bygget sig Huse. Thi da udsteder Kongen fra Frederiksborg det grundlæggende Privilegium for »den nye Stad Glückstadt i det inddigede Wildnis«, gældende nuværende og fremtidige Indvaanere, foreløbig paa 10 Aar⁷).

Den nyanlagte By fik det optimistiske Navn Glückstadt – paa Latin: Fortunopolis; paa Græsk: Tychopolis. I Privilegiebrevet af 1617 fik Staden tildelt sit Vaaben: En nøgen Fortuna, svævende paa en Kugle.

Glückstadts første og egentlige Bybygningsperiode strakte sig over godt og vel en halv Snes Aar, fra ca. 1616 til og med Kejserkrigens Slutning.

Naar en ny By kunde afstikkes 1616, maa der have foreligget en Byplan, og denne kan kun skyldes Franskmanden *Pachewall*, der vides som Ingeniør og Fæstningsbygger 1620 at have ledet Opførelsen af den nye Stads Fæstningsværker med Abraham de la Haye som Voldmester. Der vides forøvrigt intet om Pachewall udover, at det var en Mand i moden Alder; ej heller hvorledes Kongen er kommet i Forbindelse med ham⁸). Arbejdet med Fæstningsværkerne paabegyndtes først 1620, idet Kongen 8. Maj anfører i sin Skrivekalender: »Blev Fæstningen til Glückstadt begyndt; den altsommægtigste Gud give det til Lykke!⁹)

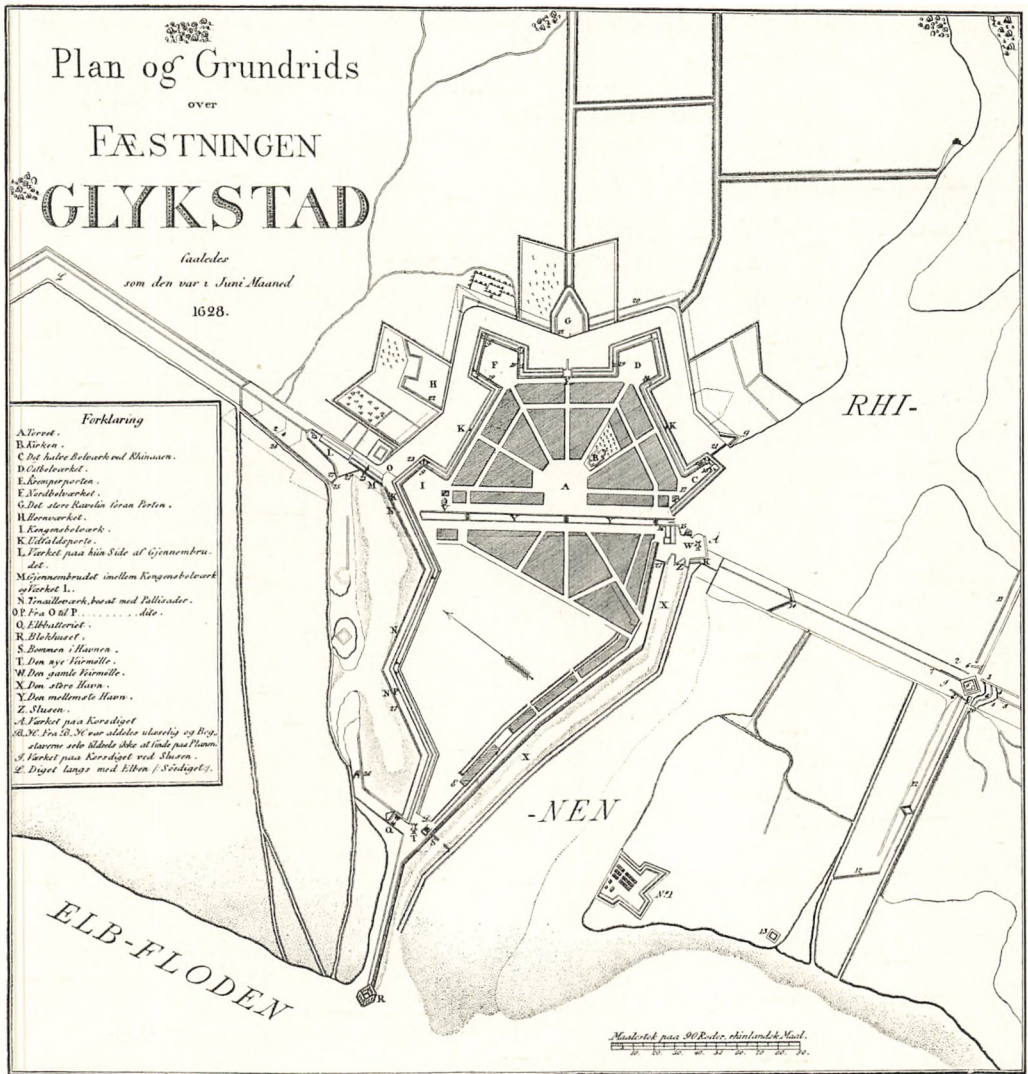
Afb. 149. Kort over Glückstadt fra 1620'erne. Maal 1 : 10 000.

Hvorledes Planen for Glückstadt oprindelig var udformet, vides desværre ikke med fuld Sikkerhed! Omfattede den hele det Omraade Nord for Rhin-floden, Byen efterhaanden lagde Beslag paa, eller kun den østlige Del, indtil Tværgaden Reichenstrasse? Thi alene denne Del af Byen var – som det senere skal paavises – bebygget inden 1630. Og var det fra først af Hensigten at anlægge en virkelig 6-kantet Stjerneby – det helt ideale Centralanlæg? Det ældste kendte Kort over Glückstadt antyder ved en stiplede Linie, at denne Tanke i al Fald har været fremme¹⁰⁾ (Afb. 149).

Som Byplanen var i den første halve Snes Aar til og med Kejserkrigen, er den vel kendt gennem 2 Kortarbejder i Krigsarkivet i Stockholm. Det ene er det alt nævnte, skitse-mæssigt udførte Kort. Da Blokhuset fra 1621 er medtaget, er det yngre end dette Aar, og da Skandsen i Rhinwatt mangler, er det ældre end Kejserkrigen. Det andet Kort (Afb. 162) er samtidigt med et Kort fra 1628, tegnet efter en nu tabt Original (Afb. 150).

Disse 3 Kortarbejder viser, at Byen dengang bestod af to ganske forskelligt udformede Dele – en østre og en vestre Del, hvis Gadenæt for begges Vedkommende i det væsentlige svarede til det nuværende. *Den østre Del er formet som Halvdelen af en Sekskant*, med *Centralplads* – et Torv – hvorfra *Radialgader* løber ud i Polygonalspidserne og imellem dem; Anlægget har en enkelt treknækket *Ringgade*, foruden en *Voldgade* indenfor Volden. Centralpladsen var 1618 saavidt i Orden, at man kunde paabe-gynde Opførelsen af en Kirke her, ud mod Pladsen, mellem to Radial-gader. Byen er *symmetrisk udformet om Krempevejen som Hovedakse*; Ak-sialgaden er nuværende Grosser Kremperstrasse. *Overgangen til vestre Del dannedes – efter Sekskantens Diagonal – af en Kanal, Fleth, udgravet 1620, og med Gader paa begge Sider*, saa der opstod en dobbeltsidet Kanalgade. Der møder os her et udpræget civilt, specielt hollandsk Element i Byplanen, men det hører organisk med i den faste og klare Opdeling af Byens østre Del, der præges af saa megen matematisk Regelmæssighed. Ringgaderne løber i Totredjedels Afstand fra Centralpladsen og hver af Polygonens Sider er godt og vel 250 m; hertil svarer igen Afstanden fra Pladsens Midtpunkt til Polygonalspidserne.

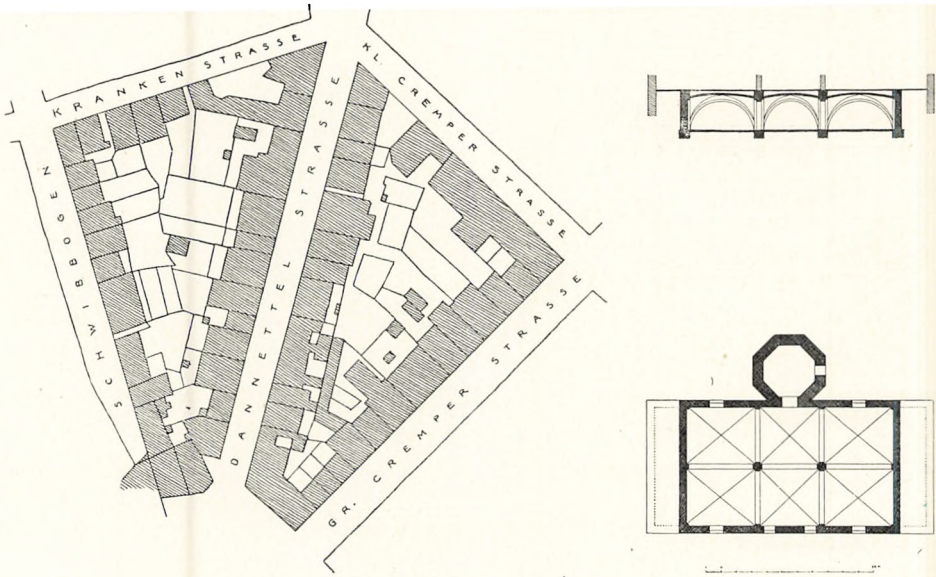
Glückstadts østre Del er den typiske Fæstningsby, hvis Befæstning nøje slutter sig til Gadenættet eller rettere: Gadenættet er betinget af Hensynet til Befæstningen, og det i den Grad, at det hele Østparti næsten virker som et mægtigt Kastel, hvor en Garnison kunde anbringes helt og holdent, men hvor der dog ogsaa var Plads til en Civilbefolkning. Den store Central-plads var i første Linie beregnet til Parade- og Vaabenplads. Her kunde Garnisonen samles og herfra bekvemt – ad Radialgader – rykke ud til truende Punkter. Var Fæstningsværkerne erobret af en Fjende, kunde der endda fra den store Plads, med frit Skud ned gennem 12 Gader --

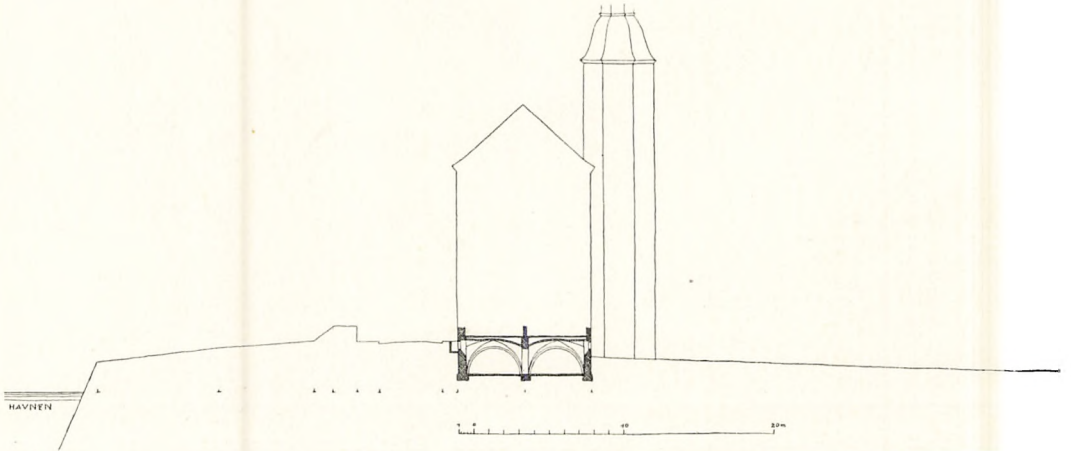
Afb. 150. Kort over Glückstadt Juni 1628. Efter Jahn. Originalen forsvunden. De talbetegnede Lokaltiteter dels nyanlagte, dels reparerede af Marquard Rantzau. De med stiplede Linier betegnede Værker var da under Arbejde. Maal 1:15000.

Vestpartiets 3 Gader medregnet — ydes kraftig Modstand. Men her paa Centralpladsen kunde ogsaa holdes Torv og her kunde de vigtigste civile Monumentalbygninger finde en naturlig Plads. Gaderne var relativt brede, vel egnet til Trafik, men ogsaa til at tage Opstilling i for Besætningen. Garnisonen, der bestod af hvervede, ofte gifte Folk, kunde meget praktisk anbringes i Voldgaderne og tilstødende Dele af Radialgaderne. *Alt var i denne Del af Byen logisk og velordnet med Hensyn til, hvad den baade som Fæstnings- og Forretningsby maatte kræve!*

Forbilledet for denne Del af Glückstadt er at søge i italiensk Bybygningskunsts Arbejde med theoretisk at udforme den ideale By¹¹). De store

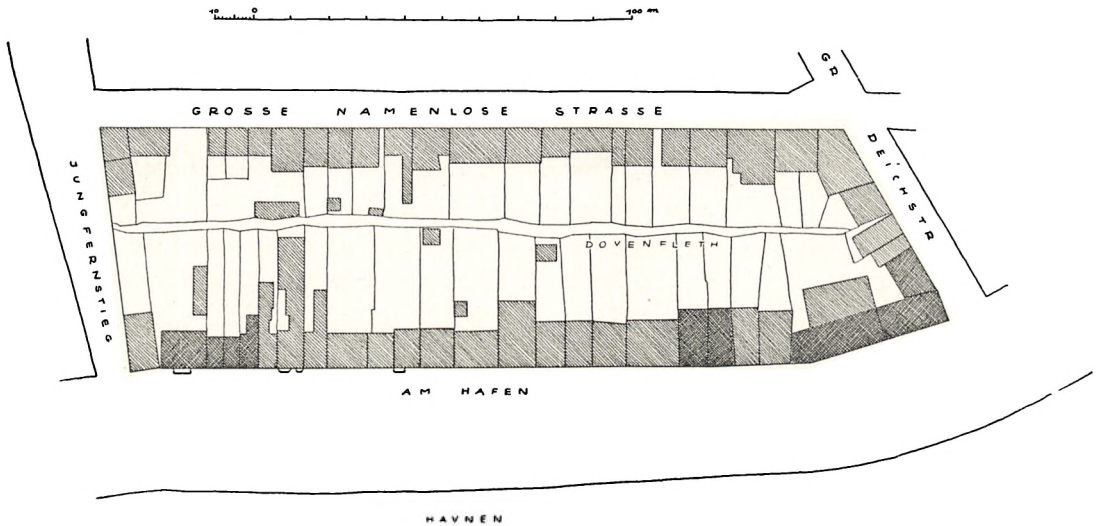
Afb. 151. Karréplaner ved Torvet. Maal 1:2000.

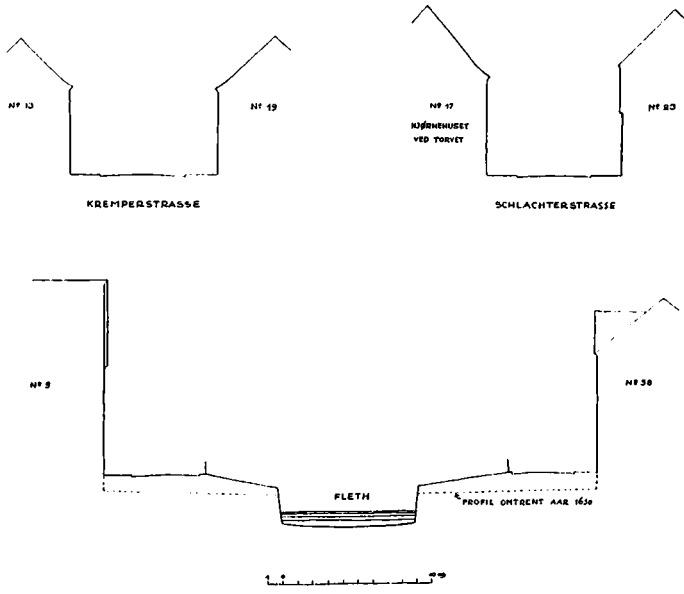
Afb. 152. Taarnhuset. Plan og Snit af Kælder. Maal 1:500.

italienske Theoretikere havde opdyrket det polygonale Centralanlæg med Radialgader, som særlig skikket til i lige Grad at forene civile og militære Hensyn. Om Fæstningsingeniøren Pachewall har benyttet et bestemt Forbillede kan ikke ses, men er heller ikke paakrævet. I Theorien var Bytypen nemlig klar og ligetil, men den krævede visse terrainmæssige og lokale Forudsætninger for at kunne anvendes i Praksis og dette kunde medføre Varianter af Typen, som Tilfældet netop er med Glückstadt¹²).

Glückstadts vestre Del, brat afsluttet i Vest af Tværgaden Reichenstrasse fra Halvbastionen i Nord til Havnen, danner en Trekant, hvori Radialsystemet fra østre Del for saa vidt gaar igen, som Aksialgaden og to af Radialgaderne er fortsat mod Vest. Den vestre Del har allerede fra

Afb. 153. Karréplan ved Havnen. De mørkt skraverede Huse fra 17. Aarh. Maal 1:2000.

Afb. 154. Gadeprofiler. Maal 1:500.

første Færd faaet en forvirret Udformning, og vilde man bebygge det resterende Omraade Vest derfor, maatte Forvirringen yderligere brede sig til det i Forvejen ganske uregelrette Omraade mellem Elb- og Rhindiget.

Glückstadt skulde imidlertid ikke blot være en Fæstningsby med almindelig borgerlig Næring. Den skulde ogsaa være en Havneby. Allerede i Forbindelse med Inddigningen var anlagt en *Havn* og denne blev 1619–20 af Speerforck uddybet og forsynet med Bolværker af Træ, ligesom der, for at lette Indsejlingen, var nedrammet Pæle et langt Stykke ud fra Havnen, hvor Speerforck, paa egen Bekostning, yderst paa nordre Side af Hovedindløbet 1621 opførte et Blokhuse til Forsvar for Havnen. En langstrakt Flodhavn som denne, lagt vinkelret ud mod Elben med dens stærke Ebbe

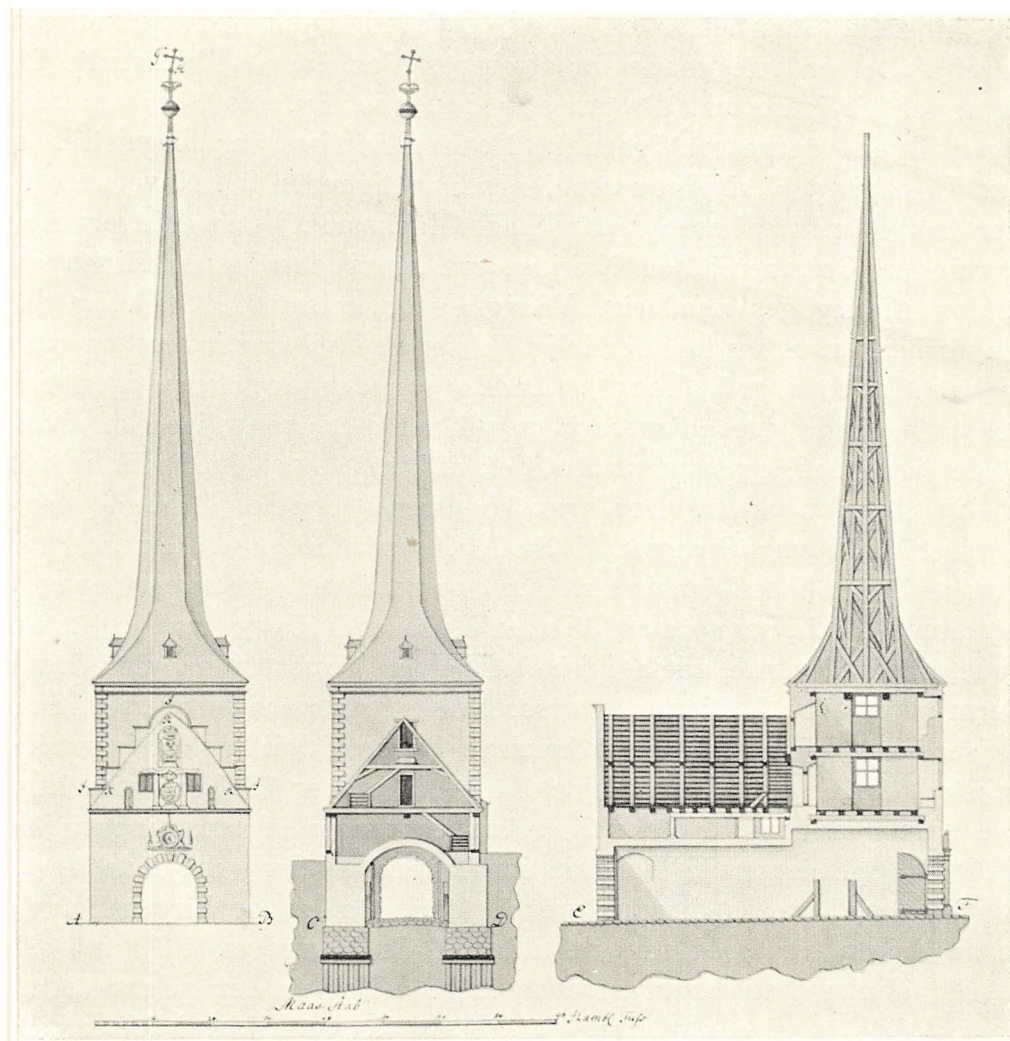
og Flod, var forøvrigt ikke helt uden Risiko, og der var ikke truffet Foranstaltninger til at modvirke skadelige Følger.

Det lader sig imidlertid ikke nægte, at Hensynet til Havnen kom i anden Række. Tidligt havde man begyndt at »bygge paa Diget« langs Rhinfloden og her opstod følgelig en *Havnegade*. Det maatte, skulde man synes, være en naturlig Opgave at bringe denne Havnegade i bekvemtest mulig Forbindelse med den øvrige Del af Staden. Men dette er ikke sket! Og Havnegaden er i hele sit Forløb mod Havneindløbet et temmelig isoleret Appendix til vestre Del af Byen.

Det var virkelig som om Lykken begunstigede Kongens Foretagende! Trods de vanskelige Arbejdsforhold i det lavtliggende og sumpede Terrain og trods Forsøg fra Hamborgs og Amsterdams Side 1620 paa voldeligt at forstyrre Byens Anlæggelse, skred Arbejdet efterhaanden godt frem. Borgerhusene flokkedes om den nyopførte Kirke og — hvad der her var af særlig Betydning: Voldene højnede sig stadig mere!

En virkelig Befæstning af moderne Art blev dog kun lagt om Byens østre Del, der er skubbet frem mod den for Angreb farlige Landside. Befæstningen skulde — efter det ældste Kort — bestaa af en Vold med smaa spidsvinklede Bastioner i Polygonalhjørnerne, flankerende Kremperstrasse og en Halvbastion mod Syd og Nord; den sidste fortsættes i Elbdiget, der har Tenailleform og formentes tilstrækkeligt til at forsvare Stadens vestre Del til denne Side. Foran østre Dels Vold og Bastioner med Antydning af Faussebraye, er Fæstningsgraven; paa den anden Side Graven Raveliner, forbundne ved en dækket Vej. Ved stiplede Linier er ud for de to Helbastioner angivet Halvmaaner og foran det hele Udenværk en ydre Grav. Systemet, som Kortet angiver det, er det saakaldte gammel-nederlandske. Hovedporten blev naturligt lagt ud for Kremperstrasse; andre Porte laa ud til de nord- og sydgaaende Veje. Forøvrigt viser Kortet af 1628 (Afb. 150), at Udenværkerne dengang kun tildels var fuldført. Til Gengæld var der udenfor Gravene opført en Del Hornværker. Udfaldsporte er angivet som liggende midt i Courtinerne. Endelig er der, Syd for Havneløbet opført et lille Fort. De tre Porte ud for de tre Adgange til Staden stod færdige 1623. De skal være opførte af Bygmesteren Hans Jungen¹³), men sikkert efter Tegning af Fæstningsingeniøren; Krempeporten var et anseligt Bygningsværk med højt, spidst Spir, der monumentalt markerede Hovedindgangen til Byen (Afb. 155). Den er forlængst nedbrudt. Ogsaa den nordre Port, Deichthor, synes at have været markant Arkitektur¹⁴).

Afvanding af det lavtliggende Byterrain, Kravet til konstant Vandhøjde i Fæstningsgravene og endelig Hensynet til Elbens Ebbe og 11 Fod høje Flod fordrede en ikke ringe teknisk Kunnen. Men netop paa disse Om-

Afb. 155. Kremperport. Maal 1 : 500.

Det kgl. Bibliothek.

raader stod Datiden mærkeligt højt! Om Digebygning er alt talt, og hvad Afvanding af Terrainet angaar, var allerede Gennemgravningen af Kanalen Fleth vel motiveret ogsaa ud fra dette Hensyn. En særlig Betydning havde Rhinsslusen i det sydlige Elbdige, spærende for Inderhavnen. Det var en Dobbeltsluse, for at kunne føre Rhinens Vande ud i Elben. Den sikrede tillige en passende Vandstand i Fleth. Noget sydligere laa en lille, Greverne af Schaumburg tilhørende, Sluse. En tredje Sluse laa foran Byen. Indenfor, for Enden af Fæstningsgraven opførtes et muret Spærreværk — en Batardeaux — for at Vandstanden i Gravene kunde holde sig konstant.

Medens der stadig arbejdedes paa Byens Sikring mod Fjender og mod Naturkræfterne, fik den op gennem 1620erne bestandig tydeligere Karakter af en virkelig Stad, og 1622 regnedes Bysamfundet for saa anseligt, at Kongen 6. December i et nyt Privilegiebrev kunde beordre Amtmanden

til at indsætte Borgmester og Raad, Byfoged, Byskriver og andre Bytjenere¹⁵). Det er betegnende for Krempe's Forfald, at Glückstadts første Borgmester tidligere var Borgmester i denne By. To Aar senere gav Kongen Byen Markedsrettigheder. Kong Christian var begejstret over Byens Udvikling. I sit Brev om Markedsrettigheder 26. November 1624 jubler han over, at »Vor nybygte Stad, Glückstadt, i kort Tid er tiltagen i Bygninger, Commerce og Næring, saa at vi deraf mærkeligen spore Gud den Almægtiges naaderige Velsignelse over samme Stad, og derfor ogsaa forhaaber, at saadan uendelig Velsignelse vil continuere og samme Stad maa blive i god Flor«¹⁶). Endda var der dog langt igen, inden Glückstadt kunde siges at være bleven, hvad dens kongelige Grundlægger ventede sig af den, og snart ramtes den af Modgang. Vandfloder anrettede 1625–27 store Ulykker. Den franske Oberst Ezekiel Durand, der fra Efteraaret 1627 var Guvernør i Staden, skrev 1628 til Generalstaterne om sidste Stormflods Virkninger. Han har nu faaet conserveret og restaureret denne Plads, som Havet, Vinden og rasende Uvejr har gjort usigelig Ulykke, brudt Digerne, ødelagt 6 à 7 Arbejder (travaux) udenfor Gravene, undermineret vore Bastioner og raseret hele Brystværnets øverste Rand¹⁷).

Kejserkrigen gjorde sit til at hæmme Byens Udvikling. Krigen naede Glückstadt 1627; den blev belejret Juni–November 1628, og stod her sin Prøve som Fæstning. Forskellige Forstærkninger af Fæstningsværkerne fandt Sted og blandt de Fortifikationsteknikere, der arbejdede her, var Adam Mackmelle, og Kunduktøerne Johan Golbert og Jürgen Erfurth¹⁸). Men da Krigen var forbi, stod det ilde til! En fremragende Borger erklærede, at »denne Stad tager mere og mere af, og er den yderste Armod, Ruin og Ødelæggelse at befrygte« – hvis Kongen ikke hjælper! Hvad foreløbig kunde gøres fra Christian IV's Side blev utvivlsomt gjort. Alle-rede i August var han i Glückstadt. Den 28de bestemte han Stedet for sit »Losemente« – et Vidnesbyrd om hans usvækkede Interesse for Byens Fremtid¹⁹). Den 9. December gav han nye Privilegier og siger her rentud, »at Haandtering og Næring i vort Glückstadt saa temmelig er bragt i Forvirring og ligger nede, og det deri boende Borgerskab af diverse Nationer for en stor Del er splittet ad«. Der tilstaas, for at ophjælpe Staden, Borgerne 25 Aars Skattefrihed og Haandværkerne fritages for al Lavstvang. Endelig lover Kongen at stille Byen under Fæstningsgouvernørens Opsigt – altsaa undtager den fra Amtmanden i Steinburg. Gouvernøren var da 27. April 1628 Marquard Rantzau, der 1630 afløstes af Rigs greve Chr. Pentz²⁰).

Hvorledes var nu denne By, som Christian IV og hans tekniske Hjælpere af alle Slags havde skabt i Løbet af en halv Snes Aar?

For Forstaaelse af et Byanlæg som Glückstadts er følgende Kendsger-

Afb. 156. Parti af Torvet, med Kirken.

Fot.

ning af Betydning: Byen er, erhvervsmæssigt set, først og fremmest en Handels- og Haandværkerby. Det er da en Selvfølge, at det rent primære i Beliggenhed og Forbindelseslinier med Omverdenen – Trafikveje til Lands og til Vands – maatte blive afgørende for Byens Trivsel.

Her maa det straks fremhæves, at der er noget uklart over Glückstadts Bykarakter – en Uklarhed, der netop staar i Forbindelse med Beliggenheden. Byen kan siges at ligge ved Elben og endda saa nær dens Munding, at man med een Flod kunde naa Byen (til Hamburg krævedes to Floder). Dens Elbbelaggenhed er senere forringet, særlig i 19. Aarh. ved Dannelsen af Sandøen, Rhinplatte, ud for Indsejlingen. Men hele 17. Aarh. høres stadig om dens fortrinlige Beliggenhed for Besejling og – i al Fald i dens første Tid – om dens gode Havneforhold. I Kraft af sin Beliggenhed har Glückstadt imidlertid mindre direkte Relation til Elben end til Rhinen. Det er kun i Forhold til denne sidste, den er en *Flodby*, idet den – og paa afgørende Vis – udnytter denne lille Flods sidste Stykke, inden den falder i Elben, til Havn. *Som Byanlæg betragtet er Glückstadt langt mere præget af Forholdet til Rhinen end til den store Verdenstrafikvej Elben.* Dette, at den ligger ved en Biflod til Elben, er forøvrigt karakteristisk for alle Byer i Elbegnen, idet Kystforholdene vanskeliggjorde en Beliggenhed ved selve Floden. Til Lands maatte Hovedforbindelsen naturligt stile i nordøstlig Retning mod Krempe. Vejens Betydning karakteriseres da ogsaa ved, at Kongen senere – 1636 – lod den befæste med Sten;

Afb. 157. Parti ved Fleth.

Fot.

dens Navn bliver fra da Steindamm. Men alt fra Byens første Tid spillede Sejlads med Skuder ad Rhinen, dels til Herzhorn og dels til Krempe, en Rolle. Dertil kom de fire private Færgeruter til Krempe, Freiburg, Hamburg og Stade²¹).

Som de ældste Bykort viser, blev den nye Bys egentlige Kærne dens østre Del – lagt i den fra Havnen bortvendte Del af Byomraadet – et skæbnesvangert Forhold, der næppe har kunnet undgaa at svække Glückstadts Værdi som Havneby.

Hvordan og hvorfra fik forøvrigt den nye By sin Civilbefolkning og hvor og hvorledes boede de?

Sidst paa Aaret 1620 var der 129 Indbyggere – foreløbig alle fra Egn og Land – bl. a. fra Krempe, og alle Lutheranere; den nyopførte Kirke var tænkt som luthersk Kirke. Men alt tidligt fandtes fremmede af andre Trosbekendelser, idet Christian IV, som andre Bygrundlæggere, gav saadanne Adgang, lokkende dem med Privilegier.

Meget tidligt maa være udgaaet kgl. Breve og Indbydelse til hollandske Calvinister med Opfordring til at tage til Glückstadt. Ældste kendte Privilegium for »den nederlandske Nation« – Remonstranter, Mennonitter og Contra-Remonstranter – er fra $14\frac{1}{2}$ 1624; Arminianerne fik særligt Privilegium $23\frac{7}{7}$ samme Aar. Den nederlandske Nations Privilegier fornyes $17\frac{10}{10}$ 1631. Hollænderne slog sig med Forkærlighed ned i Havnekvarteret. De portugisiske Jøder fik tidligt Privilegier, der fornyedes $19\frac{6}{6}$ 1630. Aaret

Afb. 158. Parti fra Torvet, med Raadhuset.

Fot.

før ejede de allerede 60 Ejendomme. Men ogsaa tyske Jøder indvandrede, og den ældste Del af Königstrasse hed tidligere Jüdenstrasse. Endelig, men ret sent, slog en Del Katholikker sig ned i den nye By; 1630 faar de Religionsfrihed, frataget dem igen 1643; deres Privilegier er først fra 1662²²). En af de tidligst bosatte Jøder kunde sidst i 1620'erne udtale, at ved »de portugisiske og hollandske Nationer er denne Stad i kort Tid taget særdeles til med Mennesker og Bygninger, og det har set ud til, at den i faa Aar skulde vokse frem til en fornem Købstad«²³).

Civilbefolkningen fordelte sig, foruden ved Torvet, langs Byens Gader, hvis Bredde, som alt nævnt, var ret betydelig (Afb. 154) og da der næppe normalt byggedes mere end i to Stokværk, har Gaderne været baade rummelige og lyse. Var det Hensigten fra første Færd at anbringe Garnisonens Soldater for sig selv i egne Gader, blev dette ikke gennemført; Soldaterne blev indkvarteret hos Borgerne. Først 1629 lover Kongen at ville opføre »visse Boliger« for Garnisonen, men foreløbig blev det ikke til noget²⁴). Hvad Husbygning angaar, var Glückstadt da i sin første Periode en udpræget Civilby!

Som Byplanen var udformet, var alle *Karréer* af uregelmæssig Form og tillod vanskeligt en regulær Opdeling i *Byggegrunde*. Hvorledes Opdelingen fra første Færd har været, savnes der direkte Viden om. Gennemgaar man paa Grundlag af et moderne Matrikelkort Bebyggelsen Ejendom

for Ejendom, viser det sig, at der endnu staar talrige Huse eller Dele af Huse fra 17. Aarh., ofte samlede i hele Rækker. Der kan ikke være sket store Forandringer i Opdelingen af Grunde fra Anlægstiden. Nogen Standardform for dem kan ikke paavises, men man forbavses over, hvor smaa disse Grunde normalt har været — mod Gaden ofte kun nogle faa Meter. Deres Dybde varierer selvfølgelig stærkt efter Karréernes Form.

Gaarde med større Façadebredde forekommer sjældent — af og til paa et Gadehjørne, ved Fleth eller i Havnegaden. Forholdet er da det — og den endnu staaende Bebyggelse fra 17. Aarh. viser det — at saagodt som hele Grunden har været bebygget, og at der ofte kun har været den mindst mulige Plads til Gaardrum, endsige til Baghaver. Et Sted var der dog en Undtagelse derfra — i Havnegaden, hvor Byggeforholdene tillige var af en særlig Art. Her opførtes Husene nemlig paa Inderskraaning af Diget — »auf dem Deiche« — paa hollandsk Vis, og her strakte Grunden sig godt og vel 50 m i Dybden ned mod det lille Afvandingsafløb Dovenfleth (Afb. 151–54, 156–59).

De smalle Grunde tillod i de allerfleste Tilfælde kun en Bebyggelse med *Gavlhuse*, og langt de fleste bevarede Huse fra 17. Aarh. tilhører da ogsaa denne Type. Beboelseshuse med Langsiden mod Gaden er overmaade sjældne. Om der med Sikkerhed lader sig paavise Beboelseshuse fra 1620'erne er dog et Spørgsmaal, og hvad vides om Byggemaaden er kun, at der ikke maatte uddeles Grunde til Folk, der ikke havde Raad til at bygge god Købstadsbygning²⁵). Men kan man tro General Pappenheims Ord fra 1628, var Husene dengang kun af Træ!²⁶) Et Fingerpeg i Retning af, hvem der havde med Opførelsen af Borgernes Huse at gøre i Byens første halve Snes Aar, giver Meddelelse om, at 1620 H. Barckmann var Stadsmurermester, Hans Runge Stadstømrermester²⁷).

Stærkt præget som Byen var af Indvaanere af højst forskellige Trosbekendelser, havde det været interessant, om deres Kirker og Synagoger havde været kendt. Om Ikke-Lutheranerne i disse Byens første Aar alle har haft særlige Kultusbygninger er dog et stort Spørgsmaal; man ved i al Fald intet om dem. Men end ikke den lutherske Kirke — Byens Hovedkirke ved Torvet i dens ældste Skikkelse — vides der noget sikkert om; den blev stærkt ombygget i 1650'erne.

Bortset fra Fæstningsværkerne og enkelte militære Etablissementer som Tøjhus og Artillerilaboratorium, hvis Beliggenhed dog ikke er kendt, er det saa afgjort det Civile, Borgerlige, der har sat Præg paa Glückstadt — ogsaa i dens første Periode. Til de vigtigste civile Byelementer hørte Torv og Havn. *Torvet* laa overmaade centralt for Bebyggelsen efter det Omfang, Glückstadt havde i Tiden til ca. 1630 og Torvehandelen kunde nyde godt af betydelige Privilegier efter ²⁶/₁₁ 1624²⁸). Torvet og den lang-

Afb. 159. Bygning ved Havnen fra 17. Aarh. Fot.

strakte, gode *Havn*, var Næringslivets fundamentale Forudsætninger! Mærkeligt er det kun, at Byen længe — ligetil 1642 — maatte savne et saa vigtigt kommunalt Byelement som Raadhus, idet *Raadstue* indtil da *holdtes i et Privathus*. Af *merkantile Anlæg* var der bl. a. de forskellige Handelskompagnier med Boliger for Kompagniets Funktionærer. Den Art Bygninger er vistnok altid blevet anbragt ved Havnen, hvor deres naturlige Plads ogsaa var.

Endelig var der *Møllerne*, uundværlige baade af den ene og af den anden Aarsag. Ved Deichthor laa en Våndmølle, drevet af Vand, der gennem Diget løb ud i Fleth. Den skulde særlig gøre Tjeneste under Belejringer, naar »den gamle« Vindmølle ved Havneslusen og »den nye Vindmølle« ved Havneudløbet blev sat ud af Drift. Begge Vindmøller ejedes af Byen²⁹).

I Betragtning af den Interesse Kongen nærrede for denne By, hvor han opholdt sig ofte og længe, kunde man have ventet, at han her havde opført et Slot. Dette skete ikke foreløbig og han nøjedes med en beskeden, om end ret statelig Bolig. I Byens allerførste Aar giver han Ordre til Amtmanden, Ditlev Rantzau, om Byggearbejder paa »Huset i Glückstadt³⁰).

Det er sikkert det statelige, nu kun delvis bevarede, taarnprydede Hus »paa Diget«, senere — 1638 — da Slottet Glücksburg forlængst var bygget, skænket af Kongen til hans Elskerinde, Vibeke Kruse og Arvinger til evig Tid, med alle Privilegier³¹) (Afb. 152).

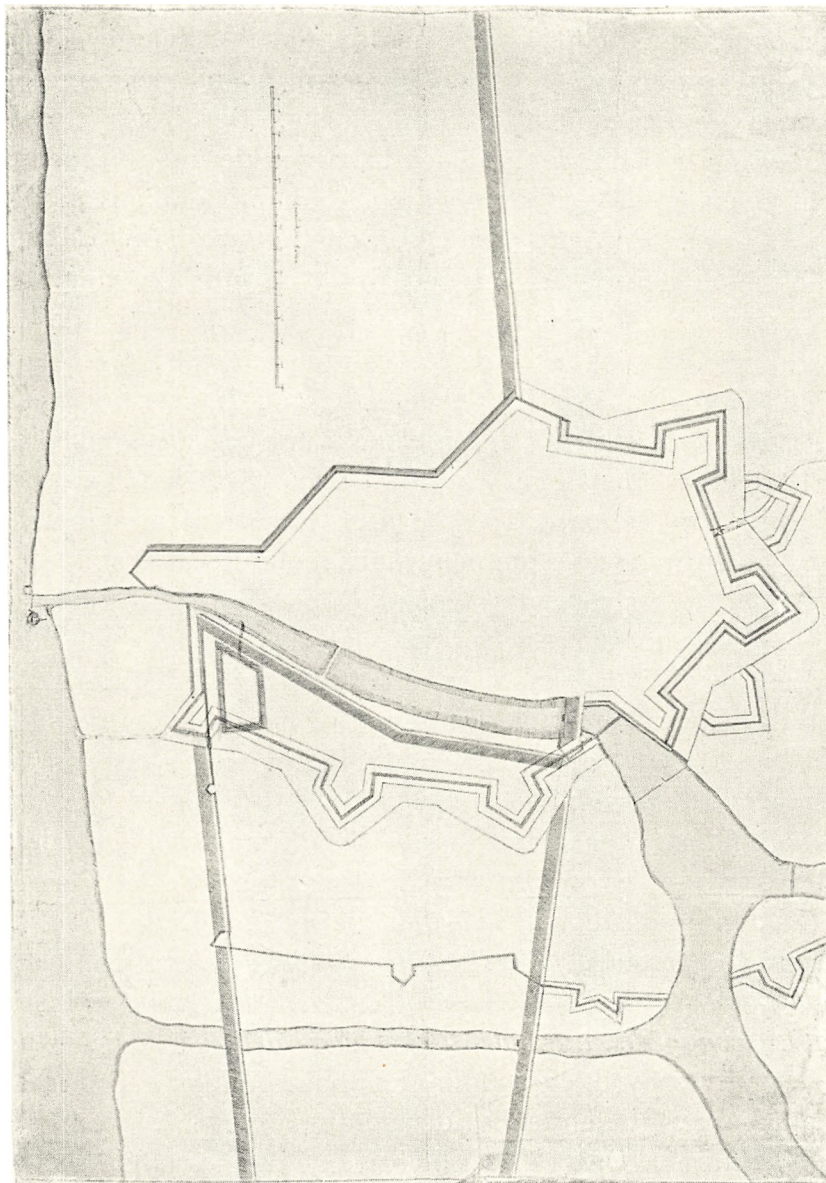
I Løbet af 1620'erne var Glückstadt godt paa Vej til at faa sine Byelementer i Orden, ligefra Fæstningsværker til Møller. Men endnu laa Størsteparten af det vestlige Byomraade ubenyttet hen og adskilligt manglede, for at Staden kunde siges borgerligt og militært at være blevet som dens kongelige Grundlægger havde tænkt sig den. Vandfloder, Kejserkrig og Belejring satte — som alt nævnt — Byen frygtelig tilbage og da Krigen var forbi, maatte Kongen og Borgerskabet tage fat paa ny, hvis alt gjort Indsats og Arbejde ikke skulde være forgæves!

Den anden Periode af Glückstadts Bybygningshistorie er Tiden fra ca. 1630—48.

Eet var Kong Christian IV klar over, at skulde Glückstadt igen komme til Kræfter og opfylde de Forhaabninger, han nærede til den, krævede det Kapital. »Thi Stedet ligger i Vand og kan ikke uden store Bekostninger blive bygget og opretholdt« skriver han ^{20/9} 1629³²). En Elbtold vilde kunne skaffe Byen Indtægter; den blev virkelig indført og var gældende fra 1630—45³³). Elbtolden er Baggrunden for Genrejningsarbejdet efter Kejserkrigen, da Glückstadt vitterlig oplevede en ny Blomstringsperiode, og en ny Strøm af Indvandrere søgte til Byen. ^{17/10} 1631 fornys Privilegiet for den nederlandske Nation, 1635 faar Mennonitterne Privilegier og 1641 Kalvinisterne. Kongen vilde ogsaa ophjælpe Byen ved Handelskompagnier. Det islandske Kompagni fik Privilegium for 15 Aar af ^{8/2} 1632; samtidig fik det af Kongen Paalæg om straks at paabegynde Opførelsen af forsvarlige Pakhuse med Kælder. Der blev overladt en Plads, 200 Alen lang langs Havnen og 100 Alen dyb. Kompagniets Funktionærer, Faktor og Forvalter skulde bo saa tæt ved Pakhusene som muligt og lade opsætte god borgerlig Bygning. Det islandske Kompagnihus forsvandt først i 1870'erne. Kongen forsøgte 1640 at oprette et ostindisk Kompagni og samme Aar et Nordisk og Tronhjemsk Kompagni. Begge Forsøg mislykkedes imidlertid³⁴).

Imidlertid var Krigen næppe forbi, før man tog fat paa Bybygningsarbejder. Saa tidligt som Juli 1629 blev udarbejdet Forslag til »Præserving« af Diger, Havn og Volde — vel ved den fra samme Aar kendte Bertel Værkmester³⁵). Forøvrigt var der — som alt nævnt — under Kejserkrigen sket Udvidelser og Ændringer af selve Befæstningsanlæggene.

Det er et Vidnesbyrd om Christian IV's ukuelige Energi, at han efter Kejserkrigen ikke vilde nøjes med en Genrejsning af den altbestaaende

Afb. 160. Kort over Glückstadt, med Befæstningen om den nye By paa Rethöwel. Ca. 1650. Maal 1:15000. Det kgl. Bibliothek.

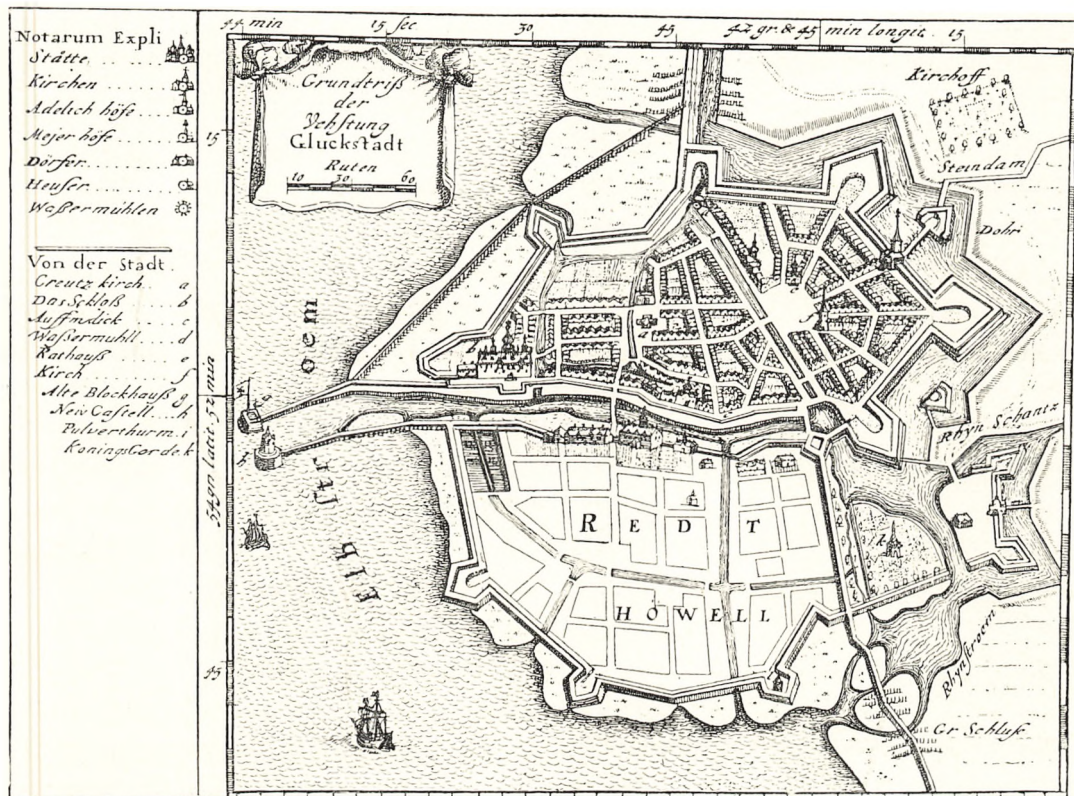
Fæstningsby. Han *wilde* 1630 udvide den med »en ny By« Syd for Havnen, paa Rethöwel³⁶). Intet Under, at han $28\frac{1}{2}$ 1630 gav en af sine betroede Bygmestre, Willum Steenwinkel, Ansættelse i Glückstadt³⁷).

Et paa Latin skrevet udateret Udkast til Indbydelse af Remonstranter, har sikkert denne Byudvidelse til Baggrund³⁸). I dette Udkast tegnes et Billede af den nye By – eller rettere Bydel. Det hedder her, at Kongen vil overlade mindst 10 Remonstranter et Omraade tæt op ad Glückstadts Havn, hvor de kan opføre Huse til sig selv eller til Udlejning. Selv vil

Kongen paa egen Bekostning befæste denne nye Del af Byen med Volde, Porte, Diger og Sluser, men Kirke, Raadhus (curia), Kanaler, Broer, Vandledninger, Torve og »hvad ellers kan tjene til Byens Bekvemmelighed og Prydelse«, maa de paagældende selv bekoste. Der loves store Fordele: Egen Styrelse og fri Religionsøvelse, ihvorvel de maa finde sig i, at i deres Del af Byen ogsaa Lutheranere og Anabaptister kan opholde sig og bygge deres Kirker. Forøvrigt faar Remonstranterne Del i Byens øvrige Privilegier og Friheder og fri Adgang til at udnytte Havnen.

Paa Udvidelsen af Glückstadt arbejdes der i de følgende Aar. Man begyndte straks 1630 med Jord- og Befæstningsarbejder, først og fremmest et »Dige« omkring den nye By. Arbejdet skred imidlertid kun langsomt fremad, idet ogsaa de ældre Værker tildels ombyggedes midt i 1630'erne. Først fra 1640 blev der taget fat for Alvor paa den nye Bydel med Mathias Tipotius og Gebbard Tietken som Hovedentreprenører for Fæstnings- og Digebygningen³⁹). Igennem Regnskaberne at forfølge de enkelte Facer i Arbejdet, der stykkevis overdroges forskellige Teknikere, er vanskeligt, da saagodtsom ethvert Spor af det forlængst er forsvundet, idet Byen paa Rethöwel i Begyndelsen af 1650'erne indskrænkedes meget stærkt. Men heldigvis kan man gennem Kortarbejder danne sig en Forestilling om, hvad Christian IV og hans Hjælpere havde *tænkt sig* med den nye By paa Rethöwel.

Det er saa heldigt, at der fra først i 1650'erne foreligger dels en Opmaaling af Terrainet, hvor den skulde ligge, og dels et Par Kort med Projekter til den Indsnævring af den befæstede Bydel paa Rethöwel, Frederik III da lod foretage. Alle tre Kortarbejder bekræfter Befæstningens letbyggede Karakter⁴⁰) (Jvf. Afb. 160). Hvad der særlig interesserer er dog, at *Glückstadts bebyggede Omraade, takket være det nye Værk, kunde næsten fordobles* — et Vidnesbyrd ogsaa om den haardnakkede Optimisme Christian IV nærede overfor denne By, der stadig var og blev hans Yndlingsby af samtlige Nyanlæg⁴¹). Og vi er saa heldige i Danckwerths Atlas (Afb. 161) at besidde en dilettantisk tegnet og i Enkeltheder næppe korrekt gengivet Plan over den paatænkte Bebyggelse af Rethöwel, dateret 1652, men utvivlsomt tegnet efter Projekt, der maa have foreligget langt tidligere, og vel fra ca. 1630. Hvad Befæstningen angaar, strakte den sig i en svag Bue fra Rhinfloden i Sydøst over det gamle Elbdige og med et Knæk herfra til det nye Elbdige, der tjente som Værn til denne Side. Østligste Parti var et Kronværk, med Udfaldsport — det er den saakaldte »Rhinskandse«. Befæstningslinien var i sig selv svag, men dækket af en Arm af Rhinfloden og sumpet Terrain i Syd. Den lejlighedsvis omtalte Midtkanal, her med Side- og Tværkanaler, deler Byomraadet i 5 Kvarterer, med *et Gadenæt, der kun tildels er gennemført efter Skakbrætsystemet*; hist

Afb. 161. Kort hos Danckwerth over Glückstadt og den nye By paa Rethöwel, dateret 1652.

og her er Plads udsparet; ogsaa en Kirke er indtegnet. Forbindelsen med den ældre By dannes af en Bro over Havnen, bygget i 1630'erne. Synderlig bebygget blev den nye Bydel ikke udover en Del Huse og andre Bygninger langs Havnediget, af hvilke Chr. Rantzaus Hus gjorde sig særlig bemærket.

De to Projekter fra først i 1650'erne angiver et helt nyt Befæstnings-system for det *indsnævrede Rethöwel*, der dog ikke svarer til den Betænkning, den hollandske Kvartermester Pierre de Perceval havde afgivet ^{24/6} 1649⁴²). Han var indkaldt som Ekspert for at udtale sig om Befæstningen af Glückstadt, Krempe og Itzehoe. Desværre er det »Afrids«, der ledsagede Betænkningen, gaaet tabt!⁴³) Ved Ombefæstningen 1651–52 beholdt Glückstadts Sydfront den i Afb. 160 projekterede Befæstning – om end med stadige Moderniseringer – til Byen nedlagdes som Fæstning⁴⁴). Nu er kun yderst svage Spor tilbage.

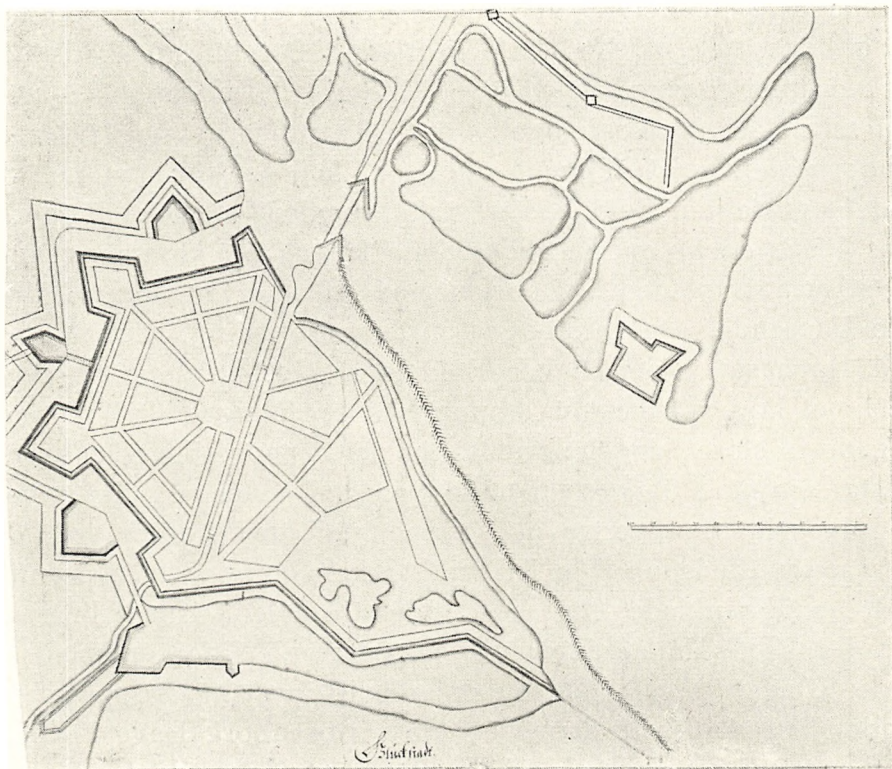
Skont Ophavsmanden til »den ny By« paa Rethöwel ikke nævnes, kan der næppe være nogen Tvivl om, at det var Willum Steenwinkel. Han blev ikke alene sidst paa Aaret 1629 sendt til Glückstadt, men hans Bestalling som Bygmester her, der er udstedt ^{28/2} 1630, gælder fra ^{4/12} 1629. Steenwinkel forblev i Glückstadt Resten af Christian IV's Regeringstid.

Medens Arbejdet med »den nye By« stod paa, var Kongen fuldt optaget af at bringe den ældre By paa Fode.

I Kejserkrigen var 200 Huse tilintetgjort og et betydeligt Nybyggeri blev nødvendigt. Det hidtil bebyggede Omraade slog imidlertid ikke til, og efter Kejserkrigen begyndte Bebyggelsen at brede sig hinsides Reichenstrasse, samtidig med at Kongen — som alt nævnt — bestræbte sig for at gøre Byen til et for Fremmede behageligt Opholdssted, og ved Udstedelse af særlige Privilegier — men vistnok uden større Held — søgte at faa den holstenske Adel til at slaa sig ned i Byen⁴⁵). Selv lod Kongen 1633 opføre to Husrækker. Han havde efter Kejserkrigen 1629 lovet at opføre »visse Boliger« for Soldaterne, for at aflaste Borgerne for Indkvartering⁴⁶), og mulig var de to nævnte Husrækker bestemt for dem — i saa Fald er der Tale om *en Art Rækkehusbebyggelse* som samtidig Nyboder i København. Af de Borgerhuse, der opførtes i Aarene efter 1630, staar sikkert en Del tilbage dels i Grundmur, dels i Bindingsværk. Den borgerlige Bygningskunst i Glückstadt kunde forøvrigt i høj Grad fortjene en speciel Undersøgelse med tilhørende Opmaalinger.

Et Vidnesbyrd om, at Bebyggelsen bredte sig Vestpaa, er en *luthersk Kirke*, som det synes i Form af et græsk Kors (Afb. 161), der paabegyndtes ved Jungfernstieg først i 1630'erne, men aldrig blev fuldført. Ogsaa de fremmede Religionssamfund byggede deres smaa og beskedne Gudshuse — hvor det bedst kunde falde sig — i Vestpartiets Gader: *Synagogen* i Judenstrasse, *Remonstrantkirken* i Schlachterstrasse og *Menonitterkapellet* ved Havnen; Katholikerne holdt Gudstjeneste i Privathjem.

Forøvrigt synes der ved Bebyggelsen af denne Del af Staden at have hersket megen Uorden. *Man er faktisk ikke klar over Bebyggelsesplanen*, og en Kres af Borgere beklager sig til Kongen over ikke at kunne komme nogen Vegne med deres Byggeri, »thi Gaderne omkring og ved Kirken er ikke afstukne og vi kan ikke vide, hvor langt vi skal holde ud fra Kirken og i hvilken »Gestalt« Eders Majestæt vil have Gaderne anordnet og funderet«. Derfor beder de om, at Bygmesteren — sikkert Willum Steenwinkel — vil udmaale, rigtigt udstikke og anordne Gaderne Vest, Øst og Syd for Kirken⁴⁷). Ellers synes Borgerne unægtelig selv at have manglet Byggedisciplin. Grev Pentz saa sig ²⁸/₅ 1633 nødsaget til at udstede en Byggeforordning. Thi de nye Bygninger, der opførtes, var yderst slet byggede, hedder det, en Skandale for Staden og skadelige for de Byggende selv. Derfor skulde Vægge og Gavle bygges ordentligt med Kalk og Sten og det befales Borgmester og Raad at vælge 2 af deres Midte til at afsyne alle nye Bygninger. Næsten værre var, at man byggede uden Hensyn til Gadelinier. Synsmændene skal derfor iagttage, at nye Huse følger Gadernes Bebyggelseslinier, ikke springer for langt frem eller til-

Afb. 162. Kort over Glückstadt ca. 1628.

Krigsarkivet, Stockholm.

bage, »paa det at Gaderne i Fleth, Torvet og alle Steder i Staden kan holdes i sømmelig Renlighed og Nethed, fri for Smuds og Gødning«⁴⁸).

Spredt rundt i Byen lagde man forskellige *militære Etablissementer* — bl. a. et Kanonløberi, bevilget 1640. Det angives 1719 at ligge ved Fleths Østside helt mod Nord⁴⁹). Derimod vides intet om Beliggenheden af visse *merkantile og industrielle Anlæg*, som det Lombardhus, »som det i Holland og andre Handelsstæder almindeligt findes«, Kongen 1633 gav Tilladelse til at oprette, men som dog først 1642 blev til Virkelighed⁵⁰).

Henimod Slutningen af 1630'erne var Glückstadt øjensynlig i god Udvikling i alle Maader. Kongen er saare tilfreds med, hvad var opnaaet, særlig dog, hvad Befæstningen angaar. »Glückstadt«, skriver han, »er nu bleven et Propugnaculum for Fyrstendømmet«⁵¹). En væsentlig Forbedring af Havneforsvaret var Opførelsen 1636 af et muret *Kastel* ved Indløbets Sydside ud for det ældre Blokhus. Kastellet var ottekantet, med en mindre taarnagtig Overbygning. Det blev 1705 helt fornyet og forsvandt ca. 1870⁵²). Slige Havnekasteller var alt fra 16. Aarh. almindelige i Middelhavet. Blokhuset, der nu var ret overflødigt, blev nedrevet 1647.

Kongen, der i disse Aar opholdt sig i lange Tider ad Gangen i Glückstadt, vilde nu ogsaa have en mere monumental Bolig. Han vilde der-

med tillige give til Kende, at Glückstadt var en Stad af Betydning, og opførte et Slot, der fik Navnet *Glücksburg*. Det fik sin Plads helt mod Vest – Nord for Havnen og tæt ved Indløbet. Kongen beretter, at han ^{28/3} 1629 selv stak sit »Lossemente« af⁵³). Tegningerne dertil maa da have været udarbejdet, uvist af hvem, mulig af Willum Steenwinkel, der maa have ledet Opførelsen. Som Mestersvend arbejdede Henrik Clünder. Slottet nedreves i 18. Aarh., men kendes for Planens Vedkommende af gamle Bykort. Ogsaa Byplanen i Danckwerths Atlas giver nogen Forestilling om dets Udseende. Det bestod af en Hovedbygning, med Hovedfaçade ud mod Havnegade; den havde 8 Fags hvælvet Kælder og derover to Stokværk; et højt spirdækket Trappetaarn rejste sig midt for Gaardsiden. Foruden de to store Sandstensgavle, var der 4 andre Sandstensgavle – vel Gavlkviste – to mod Gade og to mod Gaard. I en østre Sidefløj var Slotskirken. Hvorvidt den vestre og søndre Fløj, der fandtes ved Nedbrydningen, var fra Christian IV's Tid vides ikke. Slottets Omraade med Have optog det spidsvinklede Omraade inderst mellem Havnediget og Elbdiget⁵⁴). Ud mod Havnegaden var udsparet en lille Slotsplads og her opstillede Kongen, uvist naar, en oprindelig forgyldt Gruppe af en Love, der sønderriver en Hest; den staar nu i Rosenborg Have i København. Der er her et *Forsøg paa at skabe Pladskunst ved Hjælp af et plastisk Monument*, et Forsøg der er ret enestaaende i samtlige Christian IV's Byanlæg⁵⁵).

Den snævre Plads til Have ved selve Slottet bødedes der paa ved Anlæggelse af en *kongelig Have* udenfor Byomraadet paa Rethöwel, Sydøst for den store Havnesluse. Den 10. August sluttedes Kontrakt med Gartneren Nikolaus Tweitemeyer om Anlæggelsen af en »rigtig formuleret« Have – d. v. s. regelret opdelt efter Tidens Idealer (Afb. 161). I Haven opførtes et Lysthus⁵⁶). At lægge Lysthus med Have udenfor Byomraadet, var efter Tidens Tankegang. Mere interessant er, at Kongen i denne Periode sørger for, at ogsaa *Kirkegaardene* lægges udenfor Byen. Den lille oprindelige Kirkegaard bag Kirken blev nedlagt 1642 og en ny udvist udenfor Fæstningsværkerne, og paa samme Maade fik de forskellige Trossamfund anvist Pladser til Kirkegaarde.

Trods den stadig voksende Bebyggelse af Stadens vestre Del, var og blev Centralanlægget østlig i Byen dens egentlige Tyngdepunkt. Her var Torvet, hvor Kongen 1631 havde ladet grave en dyb Brønd – en Art Vandkunst. Ved Torvet laa Byens Hovedkirke og her opførtes 1642–43 endelig et *Raadhus* af Willum Steenwinkel og Gebhardt Tietken, delvis paa Kongens Bekostning – en statelig Bygning, med Kælder og derover to Stokværk – med Dobbelttrappe fra Torvet⁵⁷). Bybygningsmæssigt er det ejendommeligt ved at spærre af for to af Radialgaderne, der imidlertid

er ført igennem Portgennemkorsler i Bygningens Yderfag. Raadhuset i Glückstadt hører til Tidens fornemste Raadhusbygninger. Borgerligt set er det ejendommeligt, idet *Byens Skole* tillige fik Lokaler her. Raadhuset nedreves 1872, men opførtes igen tilnærmelsesvis med sin oprindelige Hovedfaçade (Afb. 158).

Alene Befæstnings- og Digearbejder – foruden almindeligt Husbyggeri – krævede Tilstedeværelse af mange Teknikere og Bygmestre i Glückstadt i Aarene efter 1630. I Kontrakter og Regnskaber gaar stadig følgende Navne igen. Foruden Bygmestrene Willum Steenwinkel⁵⁸), den senere Generalbygmester Leonard Blasius⁵⁹), Henrik Clünder⁶⁰) og Hans Reimann⁶¹) – er det Folk med dels theoretisk, dels praktisk Ingeniøruddannelse, Mænd som Værkmester, senere Digegreve Gebh. Tietken⁶²), Digegreve, senere Overdigegreve Mathias Tipotius⁶³), Værkmestrene Harmen Boltzen⁶⁴), Peter de Heide⁶⁵), Jan Berens Boller⁶⁶) og Claus Ohms, der senere virker i København.

Rethöwels Udlægning til Bebyggelse og Befæstningen af den ny Bydel – særlig drevet med Kraft efter 1640 – er den aldrende Konges sidste store og energiske Forsøg paa at udnytte alle Glückstadts Muligheder. Det var heller ikke uden Betydning, at Christian IV 1640 havde erhvervet Grevskabet Pinneberg og at den kongelige Del af Holsten nu naaede til Hamborgs Porte! Alt var ogsaa – tilsyneladende – atter i glædelig Udvikling og begejstret kunde en lokal Poet 1643 udbryde:

»Du Stadt des Glückes, Du, der Städte Meisterstücke«.

Men samme Aar begyndte Torstensonfejden. Al Udvikling standsedes og i Kongens sidste Aar stod Byen stille. Et haardt Slag for den var Elbtoldens Ophævelse 1645. Men lige til det sidste tumlede Christian IV med Planer til Glückstadts Trivsel og Gavn.

Til denne Fæstningsby alene vilde han nu, efter Krigen, henlægge hele Vestholstens Forsvar. Derfor lod han 1647 Breitenburg sløjfe og vilde have sløjfet ogsaa Befæstningen om Krempe⁶⁷). Glückstadt søgte han 1646 at ophjælpe med nye Privilegier og 1647 gjorde han den til Sæde for den kongelige Regering. Men atter kom Byen ud for en Ulykke! Umiddelbart før Kongens Død, i Januar 1648, rammes den af en Stormflod, der yderligere forværrede dens Tilstand.

Kong Frederik III maatte saa at sige begynde forfra paa at genrejse Glückstadt som Handelsstad og modernisere den som Fæstning. Et nyt Afsnit i dens Bybygningshistorie begynder – foreløbig med den alt omtalte Indsnævring af Christian IV's »nye By« paa Rethöwel.

Glückstadt var planlagt som en befæstet, dansk Vesterhavshavn, men Hamborg var allerede vokset sig for stærk og den sugede al Handel og

Trafik til sig. Glückstadt var imidlertid tillige Fæstning og militær Forpost og som saadan gjorde den ogsaa senere i 17. Aarh. Fyldest.

Med de ændrede politiske Forhold op gennem 18. Aarh. svandt imidlertid Byens militærpolitiske Betydning og 1815 nedlagdes den som Fæstning. Det lykkedes vel at bevare Glückstadt som Administrationsby og holde saa meget Liv i den, at i nyere Tid Jernbanen paa sin Hovedvej langs Vesterhavskysten nu gør en Omvej for at knytte det nu saa stille Glückstadt til Hovedruten. Jernbanen blev til en Livsaare, der ogsaa for Havnen kunde redde en vis lokal Betydning. Nærmest er Glückstadt nu en lille Gartnerby og lang og besværlig er Vejen, den har vandret fra sin Ungdoms Drom om Stormagtstilling og Handelsvælde til sin nuværende beskedne Tilværelse. Men Glückstadt havde haft store Dage, særlig 1630—43, da den faktisk var en handels- og militærpolitisk Faktor i disse Egne.

Alf. Bramigk og Vilh. Lorenzen.

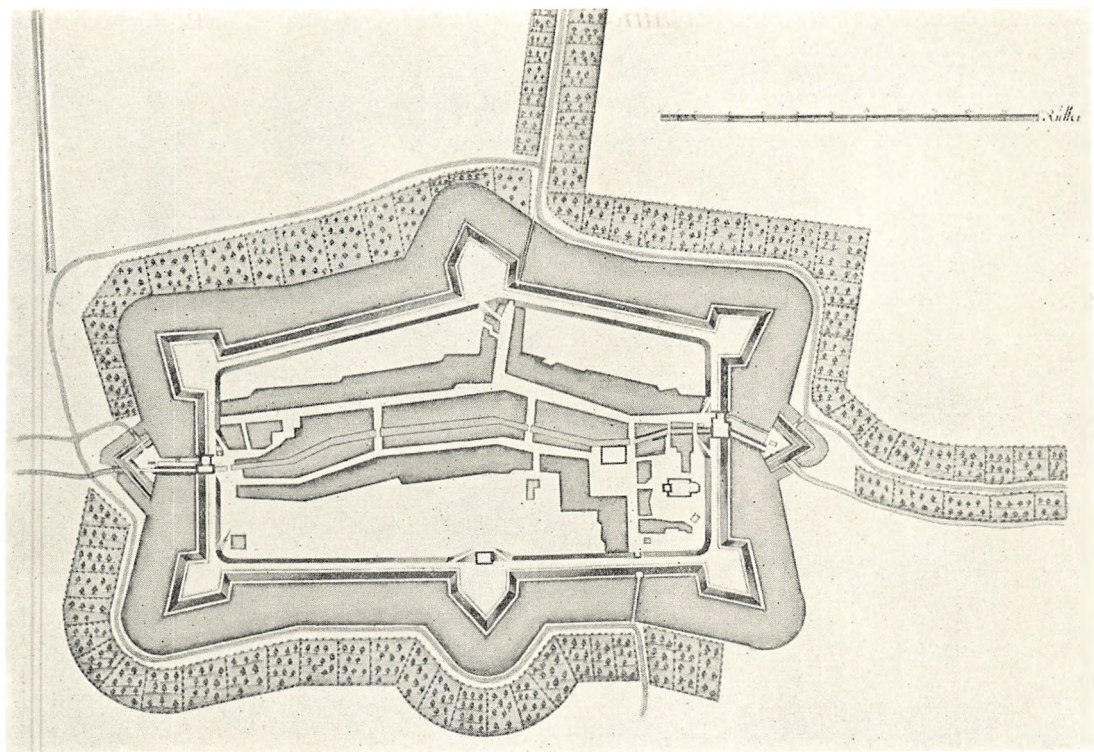
K R E M P E

DEN driftige Marskby Krempe i Vestholsten ved den sejlbare Krempeaa (Afb. 148) og paa et strategisk vigtigt Punkt, havde været befæstet i Middelalderen, men var blevet nybefæstet af Christian III. Selv havde han paa Stedet »de Roden gestecken, wo grot und an wat Orte de Wall und Rundell scholden gelecht werden«. Arbejdet lededes af Feltherren Johan Rantzau. Dette er efter Danckwerth sket allerede midt i 1530'erne. Men 1550 er der ogsaa Tale om Befæstningsarbejder. Thi da sendte Kongen Maleren Jakob Binck og Bygmesteren Martin Bussart til Krempe for at besigtige Værkerne og udarbejde en Plan — Muster — til Befæstningen¹).

Som denne endelig blev, omsluttede den — efter Slik hos Braunius — den langagtige Flodby i Form af et Rektangel. Befæstningen bestod af en Vold med 6 Runddele, omgivet af Grave. Gennem Volden førte 4 Porte. Krempe's Fortifikationssystem var allerede i 1550'erne ved at blive umoderne ude i Europa og i Slutningen af Aarhundredet var det ganske forældet!

Krempe blev det første Bybygningsarbejde i større Stil, Christian IV tog op.

I Foraaret 1595, to Aar efter at han havde overtaget Regeringen i Hertugdømmerne, besøgte han Vestholsten, hvor han havde vigtige Planer for med en Ombefæstning og Modernisering af den dengang saa vigtige Stad Krempe. Kongen skal have medbragt en Tegning til Udvidelse af Befæstningen, vel udarbejdet af Rigens Bygmester, Hans Steenwinkel d. Æ.

Afb. 163. Kort over Krempe ca. 1700. Maal 1:10000. Nord opad.

Det kgl. Bibliothek.

Men dette Projekt er aabenbart ikke faldet i den unge Fyrstes Smag. En anden Bygmester, Henrik Rump, sendtes kort efter til Krempe og udarbejdede et nyt Forslag, og atter et tredje blev udført af Dresdenerbygmesteren Schultz, før Arbejdet kunde paabegyndes. Trods Stormflod skred Værket fremad. Efter 1599 arbejdedes der under Ledelse, dels af Schultz og Rump og dels af en lokal Landmaaler, Bartholomæus Schröder. Efter at Arbejdet havde staaet paa det meste af en halv Snes Aar, var det vanskelige Foretagende i alt væsentlig afsluttet 1605²⁾. Af militære Bygningsanlæg fandtes et Tøjhus. 1620 omtales baade et gammelt og et nyt³⁾.

Kun svage Spor af Værkerne er tilbage. Bedst bevaret er sydøstre Bastion. Men hvad Ombefæstningen gik ud paa, oplyser dels et meget dilettantisk Kort, der gengiver Krempes Belejring i Kejserkrigen⁴⁾ og dels et Kort over Byen hos Danckwerth fra 1648⁵⁾. Den gamle Voldlinie moderniseredes, ligesom de 6 Runddele ombyggedes til moderne Bastioner — ret smaa og spidsvinklede. De 4 Porte bibeholdtes. En nok saa tilforladelig Forestilling om By og Befæstning som den var i Begyndelsen af 16. Aarh. — bortset fra Ravelinerne udfør de to Hovedporte, der maa være komne til senere — giver den her gengivne Plan over Byen fra sidst i 17. Aarhundrede (Afb. 163).

Krempe er den første Fæstningsby i Kongens Riger og Lande med moderne bastionært Anlæg. Den viser, at Christian IV allerede som ganske ung Mand var klar over, at der paa Fortifikationsomraadet var meget at indhente, inden vore Befæstninger kunde komme paa Højde med Tidens Krav!

I Kejserkrigen blev Byen sat paa en haard Prøve, og maatte overgive sig. Men da var den forlængst i rivende Tilbagegang for det nyanlagte og stærkt begunstigede Glückstadt. Efter Torstensonkrigen forfaldt Værkerne. Frederik III lod 1651 den hollandske Generalkvartermester, Pierre de Perceval, udarbejdede en Plan til en Modernisering⁶). Men der skete intet og ved Aarhundredets Udgang blev Krempe nedlagt som Fæstning. Sløjfning af Værkerne begyndte.

Vilh. Lorenzen.

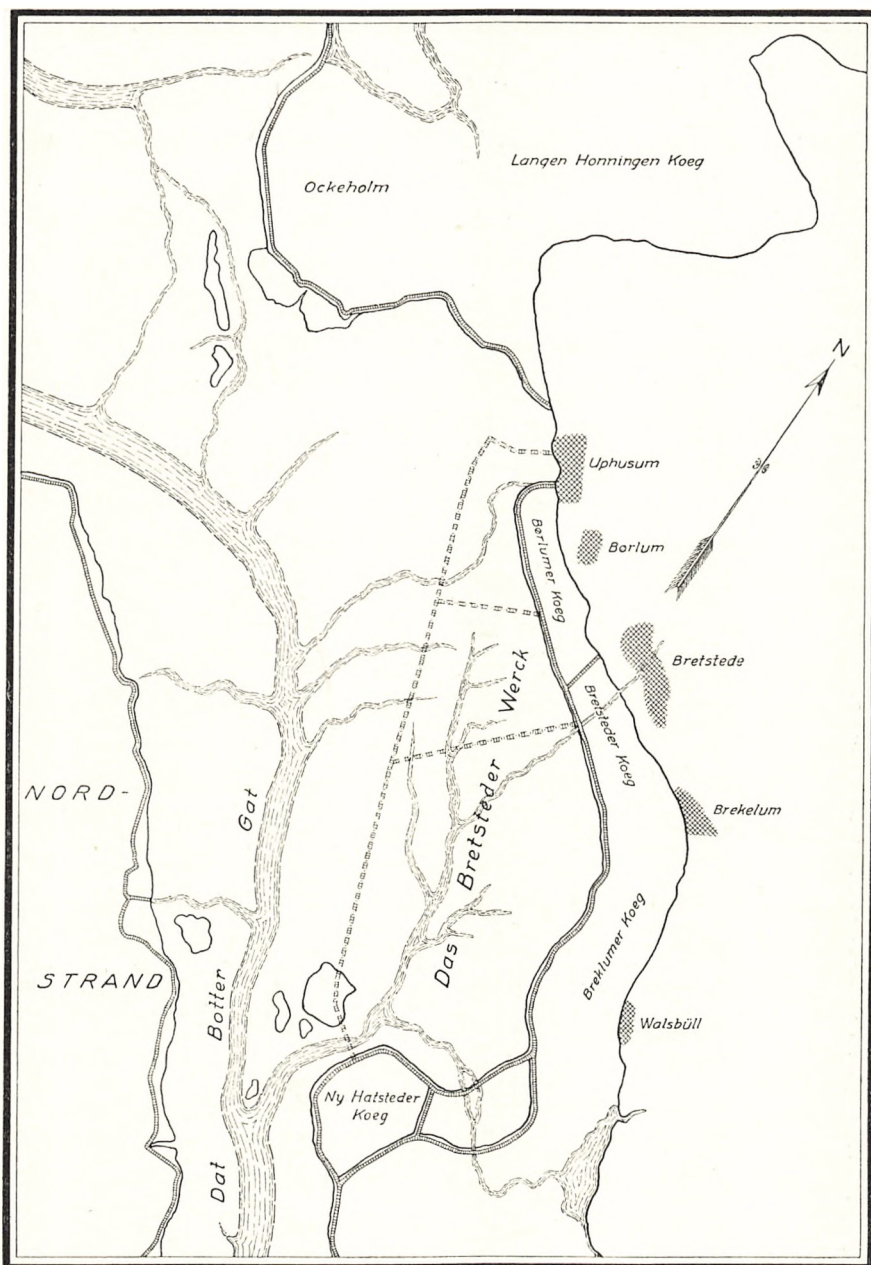
BREDSTED

CHRISTIAN IV's Planer om et Byanlæg ved Bredsted i Bredsted Amt kendes ikke fra skriftlige Kilder, derimod nok hans store Inddigningsarbejde, det saakaldte »*Bredsted Værk*« (Afb. 164).

Initiativet hertil blev taget sidst paa Aaret 1616. Den 14. December lader Kongen anholde hos Hertug Frederik af Gottorp om Nedsættelse af en Kommission, der bl. a. skal besigtige det Værk, han vil inddige, og to Dage efter er han selv paa Stedet for at tage det i Øjesyn. Men først 20. Februar 1619 er Forholdet til Hertugen ordnet og Arbejdet paabegyndtes derefter ved Paasketid. Det var et omfattende og kostbart Foretagende og Kongen interesserede sig overmaade derfor. Men Bredsted Værk slugte mange Penge — alene fra 1618—21 over 173,000 Rdlr. — og blev ved dermed til 1624¹). Ofte opholdt Kongen sig derovre, særlig i Aaret 1620²). Men Resultatet svarede ikke til Forventningerne. En Stormflod i Januar 1625 ødelagde Værket helt og holdent og først langt senere, efter 1733 blev det taget op igen.

Hvem der ledede det store Inddigningsarbejde siges intetsteds direkte. Men naar Kongen 5. Oktober 1618 lader Ingeniøren Johan Semp kalde til sig i Haderslev og 24. Marts 1620 fra Flensborg beordrer Rentemester Christoffer Urne til Bredsted for at høre Mester Johan Semps Regnskaber, er det givet, at *Johan Semp* er Foretagendets Ingeniør og tekniske Leder³). Det er forøvrigt sidste Gang denne meget betroede Ingeniør omtales; kort efter maa han være død, og hvem der afløste ham i Bredsted vides ikke.

»Bredsted Værk« gengives af Johs. Meier i Danckwerths Atlas i Kortet over Husum Amt 1648. Mere værdifuld er Gengivelsen af Egnen paa et Kort over Nordfriesland, tegnet 1640 af Digegreven i Nordgös Her-

Afb. 164. Kort over Bredsted og Omegn ca. 1650. Tegnet paa Grundlag af ældre Kort. Maal 1:100000. O. E. Christensen del.

red, Johs. Wittemack⁴). Da var ganske vist ikke blot Stormfloden 1625, men ogsaa den endnu frygteligere Stormflod 1634 gaaet hen over den. Tendensen i Christian IV's Bredsted Værk fremgaar dog klart nok af disse Kortarbejder. Det gjaldt at inddige Bugten mellem Ny Hatsted Kog og Okholm ud mod Botter Gat — Løbet mellem Nordstrand og Slesvigs Fastland. Efter Johannes Wittemacks Kort var der her tidligere inddiget —

fra Nord til Syd – Bordelum Kog, Bredsted Kog og Breklum Kog. Men paa Kortets Tid var selve Bredsted Værk gaaet til Grunde. Danckwerth angiver imidlertid ud for disse 3 Koge »Das Bredstedter Werck«, og antyder ogsaa dets Form og Beliggenhed, der er gengivet paa hosstaaende Kort, tegnet paa Grundlag af det Wittemackske Kort (Afb. 164).

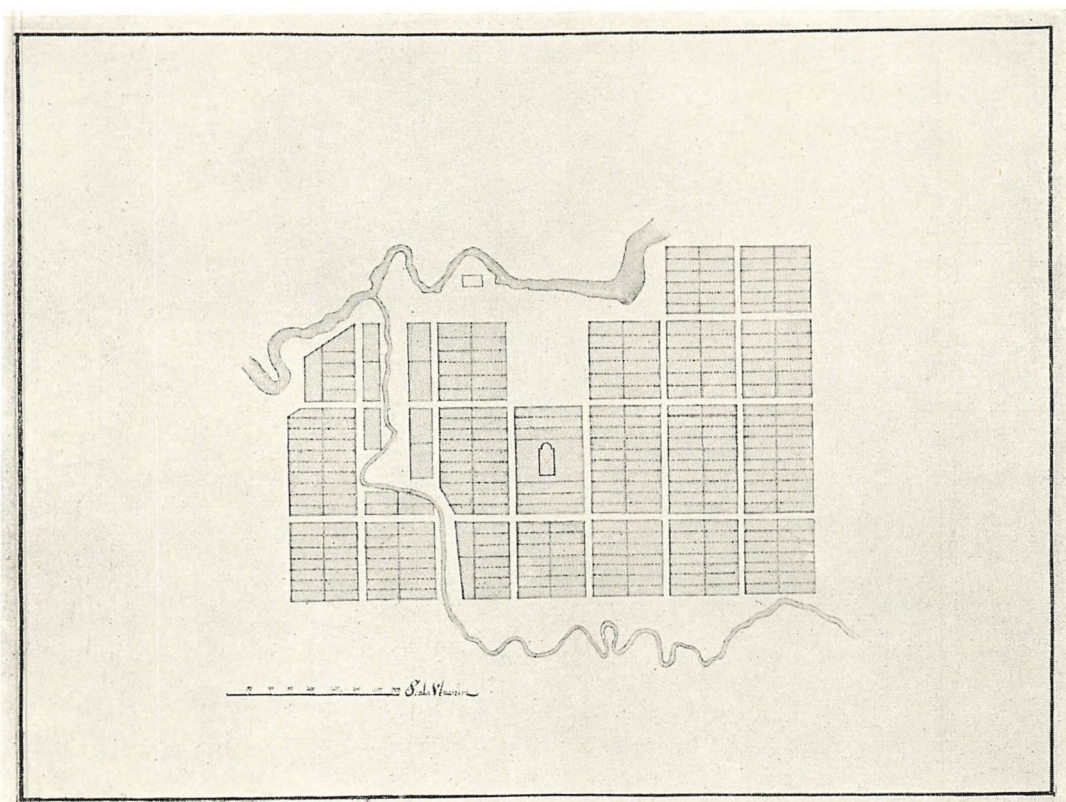
I Forbindelse med Inddigningsarbejderne har Kongen haft Planer om ogsaa at planlægge en Købstad her, med det udtrykkelige Formaal at fremme *Skibsfart og Handel i disse Egne*⁵⁾. Thi de kongelige Dele af Slesvig havde ingen Søhandelsstæder paa Vestkysten, medens Hertugen af Gottorp her sad inde med Tønder, Husum og Tønning. En By i Bredstedegnen vilde tillige kunne faa et udmærket Opland i de rige Marsklunde.

I Krigsarkivet i Stockholm findes en Byplan, paa Bagsiden betegnet »Bredsted« – efter Tegnemaade og hele abstrakte Fremstillingsform ojen-synlig fra Begyndelsen af 17. Aarhundrede. Byen er projekteret om og ved Aaløb, men ellers uden Angivelse af Terrainforhold eller Vejforbindelser med Omverdenen – alt efter Tidens mærkelige abstrakte Manér (Afb. 165). Ophavsmanden er formentlig Johan Semp.

Byen selv er tænkt formet som et Rektangel hvis Konturer og Rumforhold dog brydes af Aaløbene. Rektangelen er 1200 Ulnæ (Alen) i Længden og 800 i Bredden. Hvilket Alenmaal der er arbejdet med vides ikke, men efter Tidens Forhold har Byens Udstrækning ikke været helt ringe, det viser Opdelinger i ca. en Snes større Karréer. Da ingen Vindrose er angivet, maa man ud fra Kirken, der formentlig ligger i Retning Vest–Øst, slutte sig til Verdenshjørnerne. Efter dette er Rektangelen orienteret nøjagtig i Nord–Syd. Gadenæt og Karréer er overmaade regelret udformet, med 3 Parallelgader i Nord–Syd, der med regelmæssige Mellemrum overskæres vinkelret af 6 Tværgader. I midterste Karrérække er udsparet et kvadratisk *Torv*. *Gaderne* er alle lige brede. Hver Karré er opdelt i *Byggegrunde* – alle af samme Størrelse – fraregnet enkelte Grunde langs det mindre Aaløb. Der er afsat Plads til ialt 274 *Husstande*. Regnes hver til 10 Personer skulde Byen kunne rumme ca. 2740 Indbyggere. Til disse Mennesker var beregnet *een Kirke* liggende midt i Byen og midt i en Karré bebygget i Øst og i Vest. *Byen er ubefæstet*.

Denne saa abstrakt opdelt Byplan er mærkelig ved sit tilsyneladende uopdyrkede Forhold til Aaløbene, der ikke er søgt regulerede eller udnyttede til Kanaler endsige udformede som Havn. Og dog – hele dette Byanlæg er i Virkeligheden komponeret med den brede i Nord og Syd løbende Aa som ledende Princip; mod dette Aaløb er alle vest–østgaaende Gader rettet, ud mod det ligger Torve og vordende Oplagspladser. *Dette Byanlæg har Skibsfart og Handel til Forudsætning*.

Abstrakt udformet som denne Byplan er, er der kun Aaløbet til at

Afb. 165. Plan over Bredsted ca. 1618. Maal 1 : 10000. Øst opad.

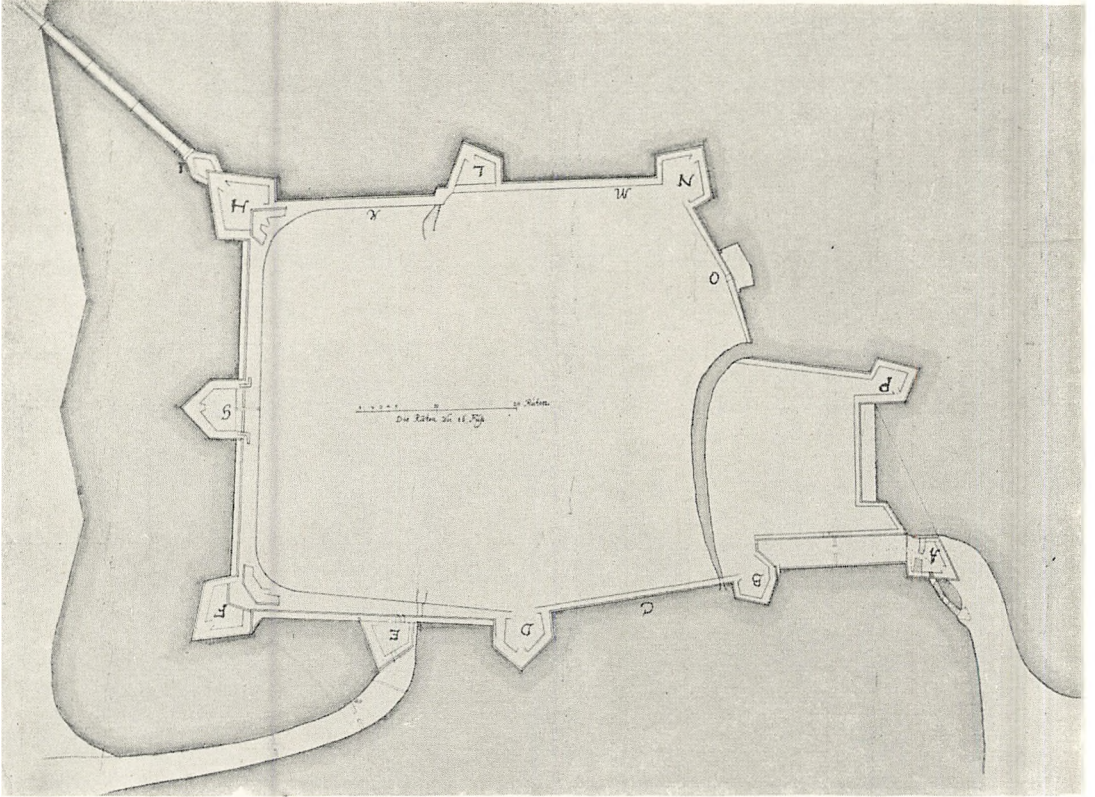
Krigsarkivet, Stockholm.

karakterisere Stedet, hvor den planlagte By skulde ligge. Men Terrain- og Vandløbsforhold i Bredstedegnen er nu overmaade stærkt ændrede og selv de ældste Kortarbejder er ikke tilstrækkelig vejledende. Der er to Muligheder. Enten er den med »Bredsted« betegnede Byplan at forstaa som en *Omreguleringsplan for den alt eksisterende Flække, Bredsted*, eller ogsaa har Kongen tænkt paa at *flytte Byen nærmere Botter Gal* til et Sted, der nu ikke længere lader sig paavise. Men ligesom Bredsted Værk blev ogsaa den paatænkte By her opgivet.

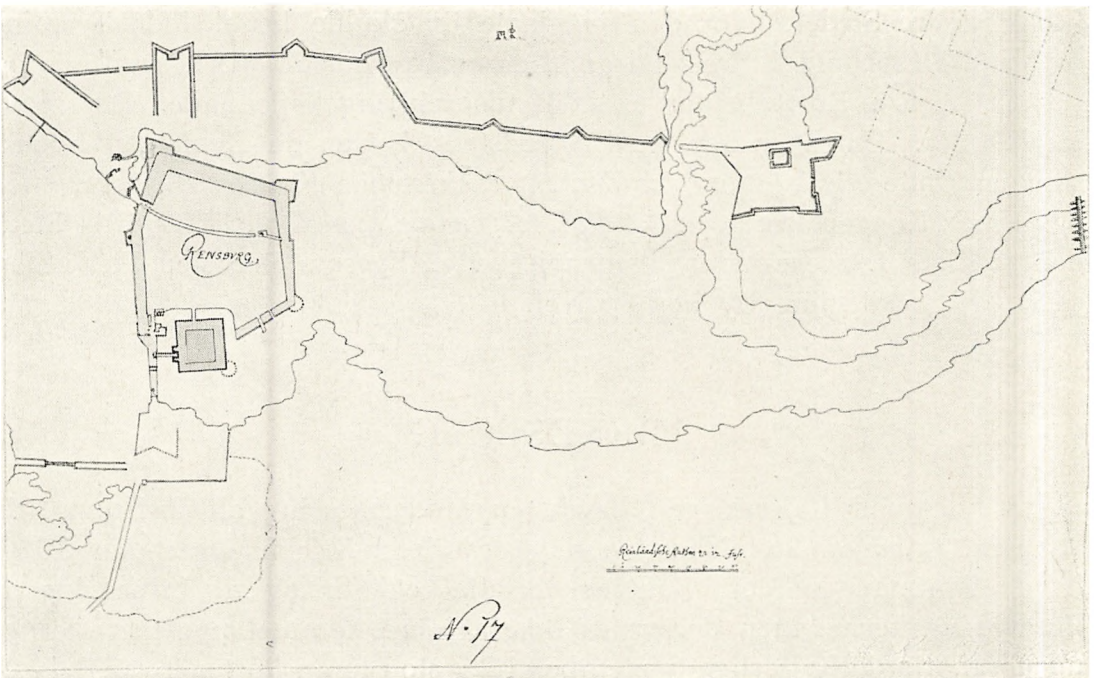
Vilh. Lorenzen.

RENDSBORG

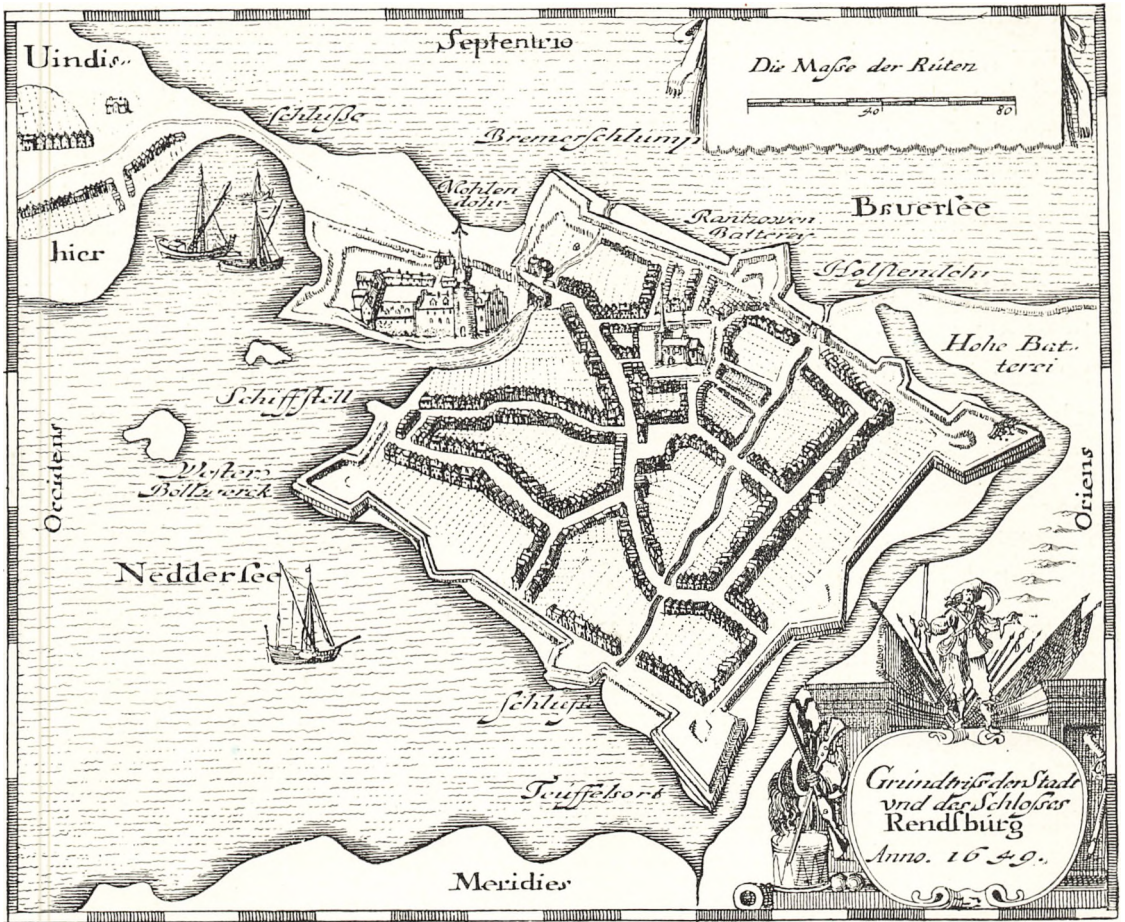
FRA og med Kejserkrigen havde en Modernisering af Christian III's Befæstning om Rendsborg været paa Tale. I Krigens andet Aar, 1626, havde Amtmanden Gert Rantzau forfattet et Forslag til Udbedring af Forsvarsværkerne, men der synes ikke at være kommet noget synderligt ud deraf. Da de Kejserlige September 1627 stod foran Portene, var Befæstningerne – efter Kommandantens egne Ord til Christian IV – intet værd¹).

Afb. 166. Projekt til Befæstning af Rendsborg ca. 1640. Sydvest opad. Maal 1:10000.
 Det kgl. Bibliothek.

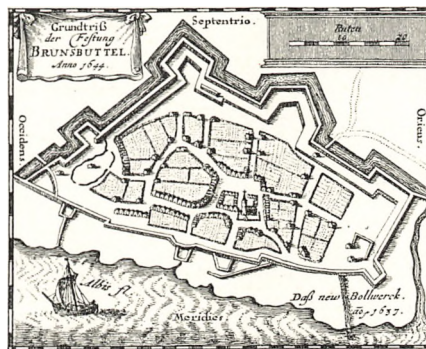

Afb. 167. Kort over Belejringen af Rendsborg 1645. Sydøst opad. Maal 1:3000.
 Krigsarkivet, Stockholm.

Afb. 168. Kort over Rendsborg efter Danckwerth. 1649. Maal ca. 1:10000.

Heller ikke i Aarene efter Krigen viste Kongen større Interesse for Rendsborg. Da erfarer man pludselig 1. Marts 1640, at Axel Urup arbejdede paa en Model og Plan til Rendsborgs Fæstning²). Hvor meget der blev virkaarstal 1649 (Afb. 168), er tegnede paa Grundlag af Axel Urups »Model«; en Række Udkast til Befæstning af Rendsborg i Det kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling kan muligvis henføres til Axel Urup. Mest udarbejdet er det her gengivne (Afb. 166), der i nogen Grad falder sammen med Danckwerths Plan. Byens Befæstning er her ganske moderne, med regu-

Afb. 169. Kort over Brunshüttel efter Danckwerth. Maal ca. 1:5000.

keliggjort af denne Plan er uvist, maa-ske Dæmningen fra Slottet til nordre Eiderbred. Men det er muligt, at de to ens Gengivelser af Rendsborg hos Danckwerth, den ene signeret Belejringen 1645, den anden med

lært anbragte Bastioner og yderligere et Hornværk foran Slottet. Disse Planer gengiver i al Fald kun projekterede Befæstningsarbejder, thi som Rendsborgs Befæstning var inden Belejringen 1645, er et Kort i det svenske Krigsarkiv afgørende (Afb. 167). Saa meget er imidlertid vist, at *under Torstensonkrigen skete en delvis Modernisering af Værkerne*, paabegyndt af Svenskerne, siden fortsat af Danskerne, der sejrrigt udstod Belejringen 1645.

Et Slik af C. Mardefeldt falder i det væsentlige sammen med Belejringskortet, og dets Paaskrifter er meget oplysende for, hvad der var gjort. Det var ikke meget! Af de to Hjørnebastioner mod Syd var den ene kun halvfærdig, den anden lige paabegyndt. Det halvrunde Bolværk i Nordvest var kun lige lagt an, ligesom det tilsvarende paa Slottets Nordvesthjørne og Tenailleværket ud for nordre Bro. Tranchement med Hornværker og Skansen i Syd – udenfor Byen – var derimod i Orden. Krigen endte og man lod Fæstningsværkerne forfalde. Den 21. December 1649 udtaler en Kommission sig bl. a. om Fæstningsværkernes elendige Tilstand; de var ganske forfaldne, havde ingen Flanker, ja end ikke en lige Linie mere!³⁾

Først langt senere i 17. Aarh. skulde Rendsborg virkelig befæstes – i 1670'erne af Henrik Ruse og i 1690'erne udvidede hans Elev Jobst v. Scholten Byen mod Syd med en helt ny og stærkt befæstet Bydel.

Vilh. Lorenzen.

BRUNSBÜTTEL

DENNE lille Flække ved Elbens Udløb kom under Kejserkrigen til at spille en vis Rolle. Den blev besat af de Kejserlige, der begyndte at befæste den. Ogsaa under Torstensonfejden regnedes den for at være af strategisk Betydning og Christian IV lod den befæste »med store Omkostninger«¹⁾.

En Plan over Fæstningen Brunshüttel hos Danckwerth, der gengiver Byen, som den var 1644, viser den befæstet mod Landsiden, med *bastionerede Volde med Grav foran*. Mod Øst og Syd ud mod Flod og Aaløb værnedes den kun af en svagere Linie. Efter Paaskrift paa Planen arbejdedes der 1637 paa en »ny Bastion« (Afb. 169).

Kan man stole paa Kortet, har Befæstningsanlæggene udvidet Byens Omraade en Del. Om de har grebet ind i selve Bylegemet vides ikke. Kort efter Krigens Slutning sløjfedes Værkerne.

Vilh. Lorenzen.

BYEN VED HOWACHT

I den nordøstlige Del af Holsten – i Wagrien – ved Howacht Bugt (Kolberger Heide) havde Christian IV Planer om at ville lægge en Havnestad, utvivlsomt som Støtte for sin Flaade i disse Egne af Østersøen, hvor den gottorpske Hertug sad inde med de to eneste Havnepladser – Kiel og Neustadt. Større politiske Vanskeligheder kunde det næppe volde, da Landomraadet her laa under Fællesregeringen. Men selvsagt maatte Kongen erhverve det nødvendige Areal til den paatænkte By og i hans Planer indgik ogsaa Ønsket om at komme i Besiddelse af Byen Lütjenburg, ca. 7 Kilometer fra Bugten. Denne lille Stad havde fra sidst i 15. Aarh. tilhørt Rantzauerne paa Neuhaus (Afb. 170).

Efter Aftale med Christian IV i November 1639 erhvervede hans Svigersøn, Rigs greve Christian Pentz til Neudorf, tæt Nord for Lütjenburg, af Hans Rantzau til Neuhaus Godset Clausdorf ved Heiligenhafen og Landsbyen Grossenbrode ved Fehmernsund, men kort efter, 17. December 1639, fik Rantzau baade Gods og Landsby tilbage, mod at overlade Greven

Lütjenburg med alle Pertinencier — Højhed, Rettigheder, Jurisdiktion m. m. — overhovedet alle de Forpligtelser, Borgmester, Raad og Borgere hidtil havde haft overfor Huset Rantzau. Disse Transaktioner bekræfter Kongen den 24. December i Haderslev og overdrager Dagen efter to Raader, Caspar Buchwald og Dr. jur. Reimar Dohrn, at ordne Lütjenburgsagen. Den egentlige Hensigt var imidlertid ikke blot at bringe Lütjenburg over paa Kongens Haand, men ogsaa at Kongen kunde komme i Besiddelse af et passende Landomraade til Anlæggelse af den nye By. Begivenhederne udviklede sig hurtigt videre! Hen paa Sommeren 1640 endte Sagen da ogsaa hvor den skulde, idet der 30. Juli sluttedes en Købekontrakt, hvorved Greven overlod Christian IV Neudorf, 6 Kilometer Nordvest for Lütjenburg og selve denne By. Kongen overlod til Gengæld Greven Godset Wansbeck i Vestholsten tæt ved Hamborg og forpligtede sig desuden til at betale 40 000 Rdlr. Den 30. November uddybedes Overenskomsten mellem Køber og Sælger nærmere og *31. Maj 1641 kunde det gives i Kommission til Caspar Buchwald endelig at tage Neudorf og Byen Lütjenburg i Besiddelse i Kongens Navn¹⁾*.

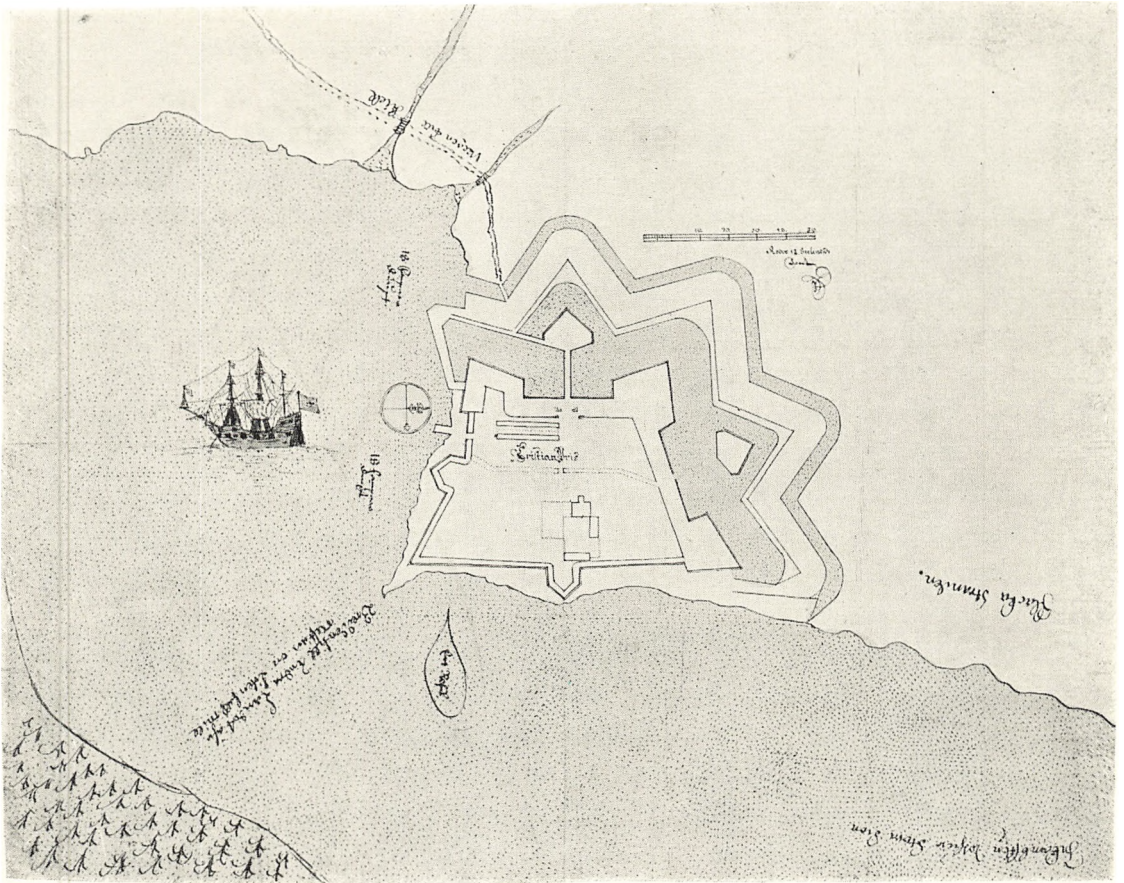
Skønt Kongen straks efter bekræfter Byens Privilegier, var det hans Hensigt at *flytte Lütjenburg til den gode Havneplads ved Howacht*, der hørte under Neudorf Gods. Lütjenburgs Indvaanere skulde blive Grundstammen i den nye Bys Befolkning. Alt var saaledes vel tilrettelagt for en Bygrundlæggelse²⁾.

Allerede i August 1640 — en Maaned efter at Købekontrakten var underskrevet — sendtes Ingeniøren Peter Bysser til »Lante Oldenburg« for at besigtige og kortlægge Egnen. »Lante Oldenburg« kan kun være Wagrien, og naar denne Axel Urups højtbetroede Mand faar et saadant Hverv overdraget, kan det kun betyde, at nu skulde den nye Havnestad virkelig-gøres³⁾. Men hvor alvorligt der er arbejdet derpaa er uvist. Thi allerede i Sommeren 1642 tænker Kongen sig den Mulighed at overlade sin Søn Hertug Frederik III baade By og Gods, og siden hørtes intet om Planen⁴⁾. Fra og med Torstenssonkrigen er den skrinlagt!

Vilh. Lorenzen.

CHRISTIANSPRIES

ALLEREDE for sin Indgriben i Trediveaarskrigen, var Christian IV inde paa den Tanke at anlægge en Fæstning paa Vestsiden af Kielerfjord som Støttepunkt for militære Operationer til Lands og til Vands. Men Planen strandede paa Modstand fra Hertugen af Gottorp og de slesvigholstenske Stænder; disse Egne hørte til Hertugdømmernes gottorpske Dele. Overhovedet viser hele denne Sags Forløb, hvor vanskeligt Sam-

Afb. 171. Plan over Christianspris.

Krigsarkivet, Stockholm.

arbejdet faldt mellem Konge og Hertug, naar det gjaldt Hertugdømmernes Forsvar. Den udenrigspolitiske Indstilling var forskellig! Først efter Krigen, med dens Erfaringer, tog Kongen mere energisk fat paa et Fæstningsanlæg her.

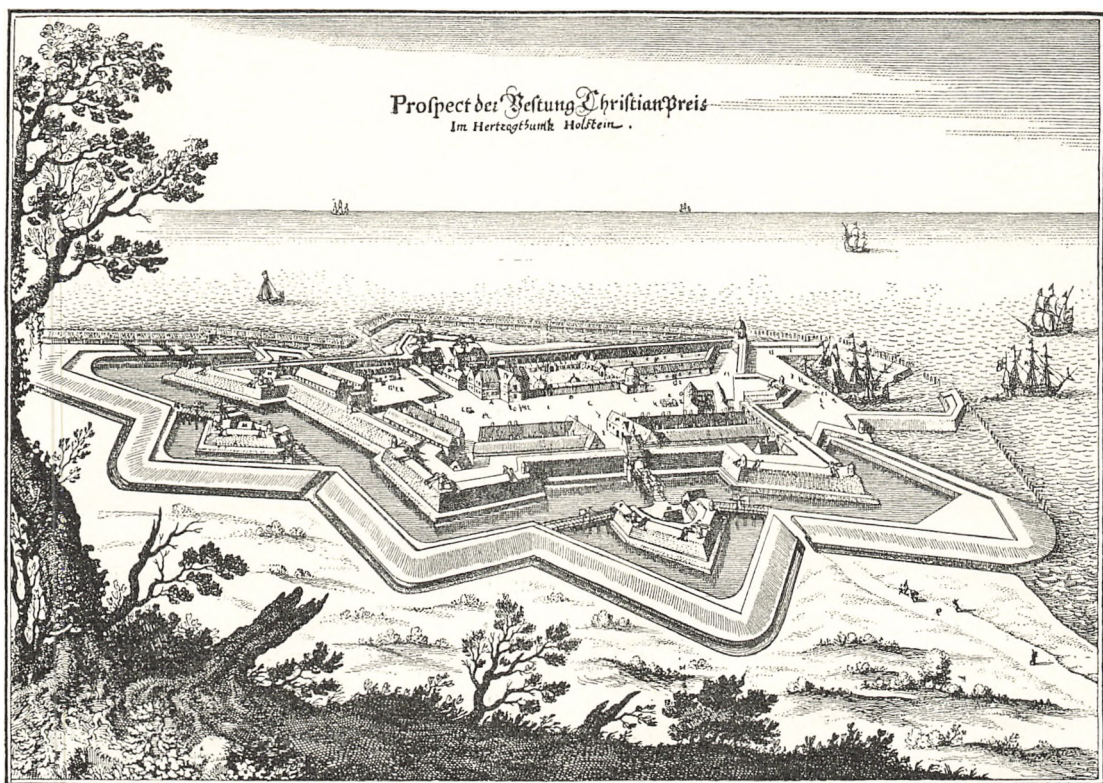
Allerede 31. Juli 1630 havde Axel Urup faaet Befaling til snarest muligt, sammen med Hertugen af Gottorps dertil forordnede Raader, at udse et belejligt Sted i Sønderjylland til Fæstningsanlæg. Axel Urup og Raaderne Jørgen Ahlefeldt og Caspar Buchwald, samt Henrik Schröder blive enige om en Plads ved Kielerfjord, som tilhørte Kaj Ahlefeldt. Kongen købte derfor af Kaj Ahlefeldt Godserne Bülck, Knoop og Seekamp for 160000 Dlr., som han havde laant af Rigsraadet, for at kunne anlægge en real Fæstning¹⁾. Og for yderligere at sikre Holstens Østkyst foreslog Kongen ogsaa Hertugen en Befæstning af Kiel eller et andet Sted ved Havet, hvad denne dog ikke var videre villig til.

Kongen drev imidlertid nu kraftigt paa med et Fæstningsanlæg ved Kielerfjords sønderjyske Del; han forhandler med Rigmarsken Jørgen

Skeel, og 6. December 1630 sammenkalder han Rigsraadet, bl. a. angaaende »Forter og Skandser, hvorved Jylland kunde være forsikret for Indfald paa den Side mod Tyskland«. Rigsraadets Svar af 16. Januar 1631 er temmelig forbeholdent, det indrømmer Fæstningsanlægs Nødvendighed ved den sønderjyske Del af Kielerfjord, men tager visse politiske og økonomiske Forbehold med Hensyn til den vordende Fæstnings Stilling til den danske Krone og tænker sig eventuel økonomisk Hjælp fra Hertugen og Stænderne. Fæstningsanlægene mener man desuden ikke bør være mere omfattende, end at de kan være færdige paa højst et halvt Aar; siden kunde Volde og Grave yderligere forbedres. Axel Urup gik imidlertid i Gang med 1631 at afstikke Fæstningen paa Odden Prieserort, under Navnet Christianspris, og Kongen tilføjer i Meddelelsen herom til Kansleren Christian Friis 18. August samme Aar som et Hjertesuk: »Den alsommægtigste Gud give sin Naade til, at den maa være anlagt og begyndt, hans hellige Navn til Lov, Pris og Ære, og Landene paa begge Sider til Gavn og Gode!«

Hertugen af Gottorp var imidlertid alt andet end tilfreds. Da Kongen samme Sommer besøgte ham i Kiel kunde han nok mærke, at »den Fæstning . . . behager hverken Herre eller Knægt — dog hverken kunde de eller turde tale eet Ord derom!« Og fra denne Side, ligesom fra Stændernes, mødte Sagen stadig Modstand og Vanskeligheder for Værkets Gennemførelse, bl. a. hvem der skulde betale, og alt dette bevirkede, at Tiden trak ud. Dertil kom at Planer med Rendsborg og Svabstedegnen blandedes ind deri. Endelig — 23. April 1632 — bevilger Rigsraadet Skatter til Christianspris- og Svabstedanlægene, dog at Fæstningsanlægene blev pantsat til den danske Krone for den Sum, der anvendtes derpaa. Yderligere Tilskud vil Raadet ikke give! Kongen heller ikke, udover Indtægterne af det købte Gods. Dagen efter udsteder Kongen en Erklæring om sin Gæld til Rigsraadet og at Christianspris ikke skal blive Riget til Skade²).

Fra April 1632 er Anlægget af Christianspris sikret. I dette Aar sluttedes Kontrakt med Værkmesteren — ogsaa kaldet Voldmester — Otto de Claer om »at forfærdige Volde, Grave, Raveliner og Contrescarper omkring den anlagte Fæstning Christianspris, saaledes som denne nu er afstukken efter sine Pæle og opkastede (aufgeworfene) Grave«. Dog skal han kun tage sig af Jordarbejdet; hvad der skulde bygges i Sten, skulde han ikke befatte sig med. Den 28. Juni 1634 afløses han af Peter Bysser, der ledede Arbejdet som Voldmester til 1640³), med Hans Osterman som Konduktør. Værket skrider fremad, omend kun med Besvær, da der manglede Arbejds-kraft, og som sædvanlig tager Rigsraadet sin Tilflugt til Arbejdsløse. Det kneb ogsaa med Pengene. Da der er arbejdet et Aar, anslaar Rigsraadet

Afb. 172. Christianspries efter Stik af Merian.

Udgifterne til Køb og Befæstning til 3 Tdr. Guld, Aaret efter (sammen med Svabstedskandsen) yderligere 264000 Dlr.⁴). Da Axel Urup 1. Januar 1635 bliver udnævnt til Guvernør over Christianspries, kan Fæstningen have antaget Form og Skikkelse. Ved denne Tid færdigbyggede Bygmesteren Herman Bolten fra Glückstadt den store søndre Port efter den ham udleverede »Model«. Stenhuggerarbejdet skyldtes Robert Harries fra Itzehoe⁵). Men endnu var Anlægget langt fra færdigt, og stadig krævedes store Beløb. Gentagne Gange havde Kongen besøgt Stedet, og da han er der den 20.–21. Juli 1635, er han meget misfornøjet: »Da saa jeg min Ynk paa Værket«, skrev han 24. Juli til Rentemestrene, »hvor slet det gaar fort, uanset der haver ingen Mangel været paa Penge. Skal det Værk gøres færdigt med slige Kumpaner, som der nu er, da vil der 3 Gange saa mange til. Faar de ringe Dagløn, saa gør de ogsaa lidet derfor.« Og Kongen tegner i korte Rids et Billede fra Datidens Fæstningsarbejde: »Medens at Værket endda intet var højt, da synes det, at de gjorde noget, men nu, de faar baade længere og højere at løbe, saa forslaar det intet, de gør«. Og han fortsætter: »Saafremt det skal blive som det sig bør, da vil de Penge, dertil er udlovet, intet forslaa«. Der er heller ikke Rustvogne nok til at køre Sten og »jo mere Jord, der kommer ud af Gravene,

jo mere Vand de haver at udmale«. Kort sagt – Kongen mener, det er bedst, Værket blev fortinget til een Mand, der kunde levere det færdigt for en bestemt Sum – hvad dog ikke skete!⁶⁾

Endelig – 17. November 1637 – efter at der var arbejdet paa Christianspries i 6 Aar, kunde Kongen skrive til Rigsraadet, at Fæstningen snart var bragt saa vidt, »at ingen ærlig Mand den skal have Aarsag at forløbe«. (Selve Voldarbejdet var dog først afsluttet 1640.) Men endnu stod ganske vist tilbage: Bestykningen og desuden et Arsenal og Provianthus. Kongen og Raadet kunde ikke blive enige om, hvem der skulde betale og først 1639 fik Fæstningen sin Bestykning. Regnskaberne afsluttedes 1642⁷⁾).

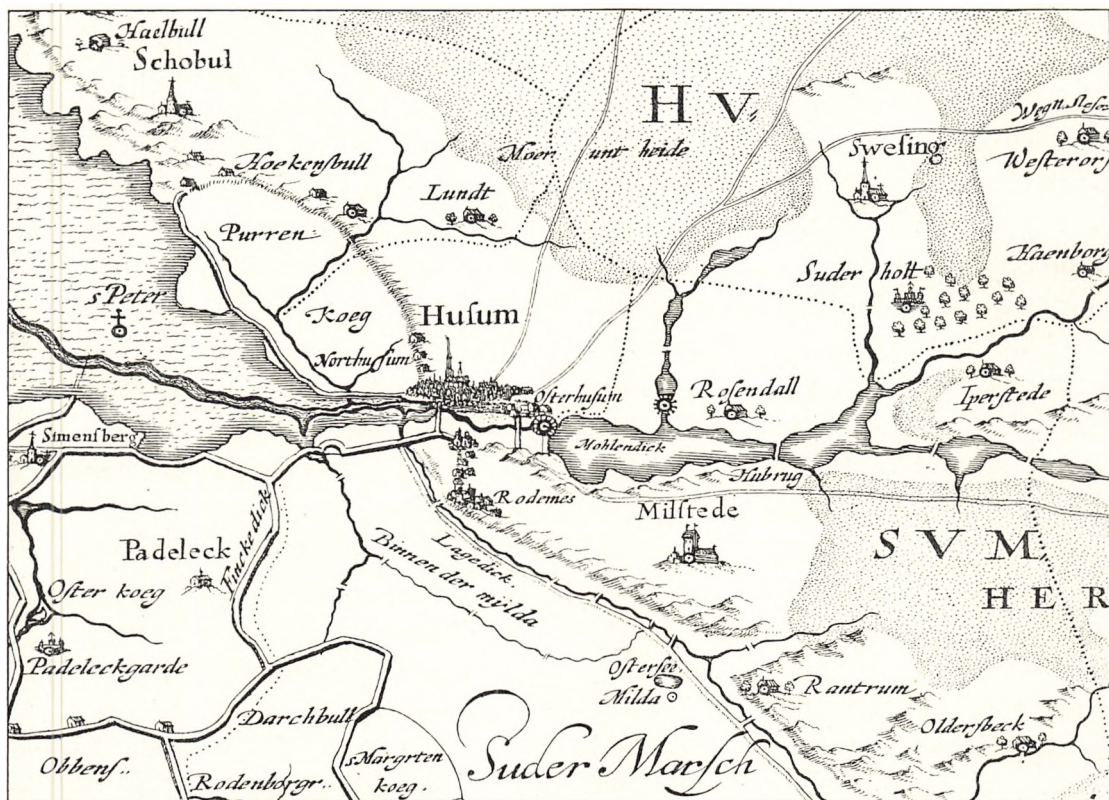
Intet af Christianspries er nu tilbage, men Anlægget er ganske godt kendt. Bedst af Merians Stik, der aabenbart gengiver denne lille befæstede Soldaterby, som den var tænkt, med sine Bygninger af alle Slags. Hvorvidt de alle virkelig er blevet opført, er uvist. Men ogsaa en Plan i Krigsarkivet i Stockholm er værdifuld, skønt den hovedsagelig gengiver alene Befæstningsværkerne og mulig stammer fra Anlæggets første Tid⁸⁾ (Afb. 171, 72).

Fæstningen yderst paa Odden dannede en rhombeagtig Firkant, lagt med østre og søndre Side ud mod Havet. Her fandtes kun en bastioneret Mur – en Art Retrenchement – medens de to Sider mod Land værnedes af svære med Mur beklædte bastionerede Volde. Svarende dertil laa i Graven ud for Courtinerne to Raveliner og yderst en dækket Vej, med en smal Grav foran. Hovedindgangen var Vest fra, ad Kielervejen gennem Volden og videre over til derværende Ravelin, hvorfra atter en Bro førte gennem »den store Port« med spirprydet Porttaarn. En mindre Port førte mod Syd ud til Skibbroen. Indenfor Fæstningslinien laa Bygninger, der karakteriserede Christianspris som *Soldater- og Administrationsby*. Merians elegant tegnede Stik giver et veltalende Billede af Bebyggelsen, uden at hans Gengivelse dog bør tages for alvorlig. Planen nøjes med at antyde en Del af Bebyggelsen og er sikkert paalideligere. Men Merians Stik kan tænkes at støtte sig paa Axel Urups Projekt til Christianspries, saaledes som han tænkte sig Fæstningen! (Afb. 172).

Foran Porten laa 2 Rækker Soldaterhuse – i hver Række 20 Boliger – efter Rækkehusprincippet. Desuden var der 28 straatækte Soldaterhytter. Til Kongen var bygget »det store Hus« og tæt ved dette Amtskriverens Hus.

Axel Urups Fæstning stod ikke sin Prøve i Torstenssonkrigen, omend den altfor lille Garnison forsvarede sig dygtigt. Efter Christian IV's Død blev Christianspries demoleret og Godset solgt⁹⁾. Demoleringen fandt Sted i Aaret 1650. Senere i Aarhundredet anlagde Henrik Ruse her Fæstningen Frederiksort.

Vilh. Lorenzen.

FORTET VED RØDEMIS

SIDST i 1630'erne, da Interessen for en Sikring af Hertugdømmerne var saa levende, var det ogsaa Kongens Agt at faa lagt et Fort i Svabsted Amt ved Rødemis ved den store vestre Landevej tæt sydfor Husum (Afb. 173).

Den 9. Oktober 1637 anfører Christian IV i sin Skrivekalender: »Blev en Skandse ved Rødemis afstukken« – formentlig af Axel Urup¹). Af Kongens Skrivelse til Rigsraadet 17. November, fremgaar det med al ønskelig Tydelighed, da Fortet – som han kalder det – skal have Garnison, Bolig for Amtmanden, Ammunitions og Provianthus, at det følgelig her drejer sig om en befæstet *Soldaterby* og et *Administrationscentrum*, ganske som Christianspries²). I en anden Skrivelse til Raadet Dagen efter, gør han opmærksom paa, at han kun vil have Hjælp til Artilleriet og Garnisonen, forøvrigt – røber Kongen – var man alt i Gang med Arbejdet, for saavidt som man havde bestilt Tømmer fra Svabsted Skove og fra Norge. Men Rigsraadet fraraader Anlæggelsen paa Grund af Pengemangel³).

Arbejdet blev da ogsaa snart efter indstillet.

Vilh. Lorenzen.

Afb. 173. Kort over Egnen ved Husum og Rødemis ca. 1650. Efter Danckwerth. Maal ca. 1:100000.

BYEN VED BALLUM

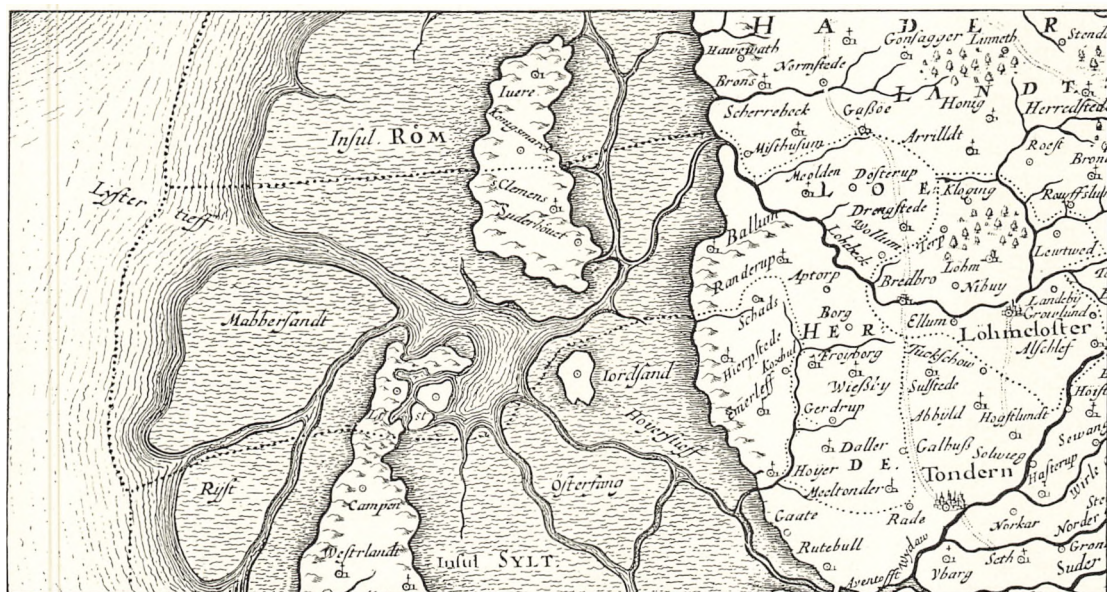
UNDER de langvarige Drøftelser af, hvor i Lillebæltegnen en »Jyllands By« bedst kunde anlægges, fik Christian IV Idéen til et Byanlæg andetsteds paa den jyske Halvø — paa Sønderjyllands Vestkyst¹).

I Marts 1639 havde Kongen forbigaaende den Tanke helt at opgive den da paatænkte By ved Lillebælt til Fordel for en anden By. Stedet angives ikke, da Navnet efter den paagældende Skrivelse til Rigsraadet skal holdes hemmeligt²). Men man fejler næppe, naar man gaar ud fra, at Stedet er Sønderjyllands Vestkyst. Kongen var netop i disse Aar blevet foruroliget over Hertugens Planer om et Byanlæg ved Botslot, Syd for Tønder, med Asylret for Katholikker³). Hertugens store Interesse for Vestkystanlæg har aabenbart henledt Kongens Opmærksomhed paa disse Egne, hvor han selv tidligere havde arbejdet med et Byanlæg ved Bredsted. Han er blevet bekymret, baade for fjendtlige Indfald ad denne Vej og for al den Handel, der kunde føres herfra over Eckernførde, »hvorudover os og Kronen vil afgaa en stor Del af Tolden i Sundet«, som han 29. September 1640 skriver til Rigsraadet. »Sligt nu at forekomme fandtes vel Middel, om man kunde finde Raad til Penge, saa at Hertugen skulde have gjort Ris til sin egen Rump«. I sit Svar af 3. Oktober beder Raadet om at maatte vente med Svaret, og foreløbig høres intet om Sagen⁴). Men den er stadig i Kongens Tanker og i Efteraaret 1642 er han Fyr og Flamme for at gøre noget alvorligt i disse Egne. »Det er høj Tid at se os vel for«, skriver han 1. September til sin Kansler Chr. Thomsen Sehested, »thi paa de Steder er Landene blottede, og man kan paa de Steder sætte mange Tusinde Mand i Land helt uformærket«.

Begivenhederne udviklede sig nu rask!

Den 7. September er Kongen i Ballum By ud for Listerdyb og er overmaade vel fornøjet med det Sted i Egnen, hvor han har fundet, at en »By af stor Importans« kan funderes; Kongen har baade til Lands og Vands undersøgt Forholdene og siger selv, at han aldrig havde drømt om at finde en saa udmærket Plads — langt at foretrække for Lyngsodde. Dagen efter blev *Byen ved Ballum afstukket*⁵), og allerede 9. September faar Lensmanden paa Riberhus Befaling til at lade Digegreven af Bredsted — den ypperlige Korttegner Johs. Wittemack — opmaale Kysten fra Ballum til Enden af Marsken (Astrup Klint), da Kongen vil lade Marsken her inddige⁶).

Planen modnedes efterhaanden yderligere i Kongens Tanker og 22. November kan han forelægge Rigsraadet hele to Forslag, hvormed en livlig Diskussion mellem Konge og Raad indledes. En »fornem Handelsstad« kan — mener Kongen — lægges paa to Steder ved Listerdyb, *enten* paa

Afb. 174. Kort over Egnen ved Ballum ca. 1650, med Lobækkens, nu Bredeaaas Udløb i Listerdyb. Efter Danckwerth. Maal 1:100 000.

Riberhus Grund, eller ved Ballum, der hører til Hertugdømmet. Et Anlæg her er nødvendigt, og det er til største Fare for disse Riger og Fyrstendømmer, hvis Lejligheden nu forsømmes! Vil Rigsraadet ikke bevilge det fornødne, enten af Hensyn til Bekostningen, eller fordi det vil skade Byen Ribe, vil Kongen selv »paa eget Æventyr og Bekostning« fundere Byen paa Fyrstendømmets Grund ved Ballum (Ballum laa forøvrigt paa dansk Grund)⁷⁾. Men Rigsraadet, der i nogen Grad havde misforstaaet Kongen, idet det troede Stedet for den ny By var paa List, vil i sit Svar af 25. November kun lægge et Fort, hvis Stedet – som man forøvrigt ikke kender – egner sig dertil. I al Fald vil man gerne se et Overslag over, hvad et slikt Fort vil koste. Med Handelsstaden kan det altid vente, og helst saa man, den kom til at ligge paa dansk Grund – altsaa under Riberhus Len – og at man opsatte Befæstningen af den, til den virkelig var blevet bebygget⁸⁾. Kongen svarer omgaaende samme Dag og noget »forundret« over, at man mener Stedet til den nye Stad skulde ligge langt fra Listerhavn. »Thi vi haver vel lagt saa mange Værker an, at vi vel ved, at det ikke kan skikke sig at lægge en Handelsstad (borte) fra Havnen«. Kongen er overbevist om, at i den By, han tænkte sig, skal man kunne lade og losse Skibe, selv paa 100 Læster, ved Torvet. Og forøvrigt er det hans Mening, at Havnen kun kan forsvares af Orlogsskibe – ikke af Fæstningsanlæg – ved dette meget omfattende Havneløb⁹⁾. Han synes dog alligevel at mene, at Fæstningsværker er nødvendige. Thi Dagen efter skriver han til Kansleren om »den Fortifikation og Inddigen ved Lister«. Rigsraadet

gik da ogsaa ind paa Kongens Ønske, alle økonomiske Vanskeligheder til Trods; men kun forudsat Byen kommer til at ligge paa »Danmarks Riges udisputerlige Grund«, fik han bevilget 120000 Rdl.¹⁰⁾

Kongen havde faaet sin Vilje igennem med Inddigning og med Anlæggelse af en Handelsstad ved Listerhavn. Den skulde ligge tæt ved Sejløb og den skulde være *befæstet*.

Man er gaaet i Gang med Arbejdet — foreløbig med Inddigning — og ventede sig aabenbart meget af den nye Stad, »en fortræffelig Fæstning og Handelsstad baade til Trafik og til Rigets Forsikkring«. Tømmer og andet til Sluser og Diger bragtes tilveje¹¹⁾. Men Torstensonkrigen kom uforvarende paa, og dog arbejdedes der endnu paa Inddigninger i Begyndelsen af 1644, men snart maatte man standse. Og da Krigen er endt og Landkommissarierne 16. April 1646 udtaler sig om Rigets Forsvar, anbefaler de at opgive Fæstningsbyen ved Ballum fremfor en Fæstningsby paa Bersodde. Alt tyder paa, at Planen fra det Tidspunkt helt og holdent er opgivet!

Det fremgaar af Forhandlingerne mellem Kongen og Rigsraadet tilstrækkelig klart, at Kongen har villet have sin importante og fornemme Handelsstad lagt Nord for Ballum (Afb. 174). Stedet maa sikkert søges i Ballum Enge, thi der er Tale om Inddigning og Slusearbejder. Og Stedet maa ligge tæt ved *Bredeaa*, hvortil et Sejløb fra Listerdyb gik op, nær ved den 1634 odelagde Landsby Misthusum. Bredeaa løb her ud mellem Skærbæk Enge, der hørte Hertugdømmet til, paa højre Bred og Ballum Enge paa venstre, der hørte til Kongeriget. Danckwerth kalder Havnen ved Aamundingen for temmelig god og mener, den kunde yderligere forbedres, og han siger udtrykkelig, at Christian IV var besluttet her at lægge en Stad og Fæstning. Naar Digegreven fra Bredsted i Efteraaret 1642 skulde opmaale Kysten fra Ballum til Enden af Marsken, maa netop Bredeaa's Munding have været indbefattet heri. De store Digearbejder var nødvendige, thi Ballum Marsk var efter Danckwerths Sigende dengang kun en Hallig.

For Christian IV var Byen ved Ballum Alvor! Den Energi, han lægger i Arbejdet for sin befæstede Handelsstad her, staar i mærkelig Modsætning til hans svindende Interesse for »Jyllands By«.

Men Staden ved Ballum blev aldrig til noget. Torstensonkrigen kvalte Planen i Fødselen og Inddigningen af Ballum Enge blev først udført 1914—19.

Vilh. Lorenzen.

IV

HVAD VIDSTE CHRISTIAN IV OG HANS TEKNISKE HJÆLPERE SOM BYBYGGERE OG HVAD FORMAAEDE DE I PRAKSIS?

AF

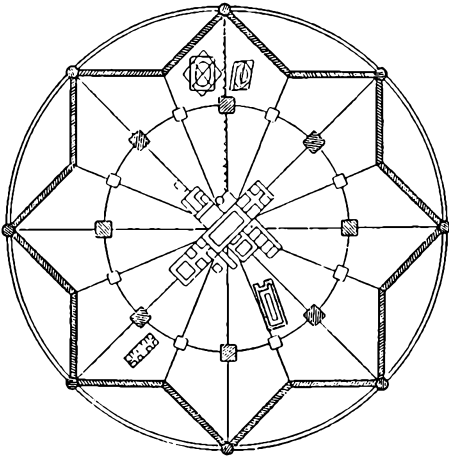
VILH. LORENZEN

NAAR der i Christian IV's Riger og Lande – og samtidig i Sverige – arbejdedes saa energisk gennem første Halvdel af 17. Aarh. med Anlæg af helt nye Byer, Udvidelse og Omregulering af andre Byer i et Omfang, der søger sin Lige i hele det datidige Europa, hænger dette sammen med, at Byvæsen faktisk var ringere udviklet her i Norden end andetsteds¹). I Kongeriget Danmark og Hertugdømmerne var Byerne ganske vist talrige, men de var gennemgaaende smaa og i Norge herskede den største Byfattigdom. Overalt var en Bykultur i europæisk Forstand relativt ringe udviklet, selvom et Byvæsen af højere Art var under Udvikling som Følge af Hansaens Fald og det almindelige Opsving i Verdenshandelen. Det er Christian IV's Storhed, at han indledede et energisk Oprydningsarbejde paa alle Byvæsenets vigtigste Omraader. Dette Oprydningsarbejde omfattede ikke alene en Ændring i Bybestanden og en Omplacering af Byer, men sigtede tillige til at passe visse Stæder – gamle og ny – ind i et af udenrigspolitiske og militære Hensyn bestemt Forsvarssystem og forsyne dem med moderne Forsvarsværker. Samtidig tilstræbte Kongen Forbedringer i sine Byers Økonomi og Styresæt.

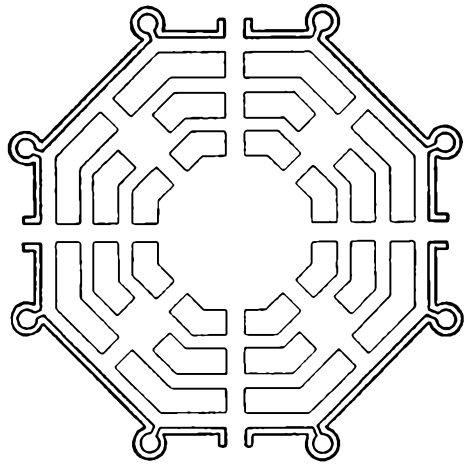
Tiden har udslettet adskilligt af Bybygningsarbejderne fra Christian IV's Dage, men saameget bestaar endnu, at det, suppleret med Datidens Kortmateriale, giver Mulighed for at belyse, hvad Christian IV og hans tekniske Hjælpere vidste som Bybyggere – og hvad de i Praksis formaaede.

Helt ukendte var de nye europæiske Idéer om Byer og Bybygning ikke herhjemme, da Christian IV tiltraadte Regeringen. Hans Fader, Frederik II, havde gjort Brug af dem ved Anlægget af det ubefæstede Frederiksstad i Norge²), men ikke ved sin nye Slotsby, Hillerød, ved Frederiksborg Slot. Ogsaa det nye fortifikatoriske System havde faaet Indpas, idet der arbejdedes efter det paa Kronborg og Varberg Slotte. Men det blev Christian IV og hans Hjælpere, der først for Alvor, og i stor Stil, skulde forsøge at gennemføre en Bybygnings- og Befæstningskunst i moderne europæisk Aand.

Hvad de vidste, bestemmes af, i hvilket Omfang de havde levet sig ind i Tidens Syn paa en Bys rette Udformning, baade byplanmæssigt og

Afb. 175. Idealplan efter Filarete.

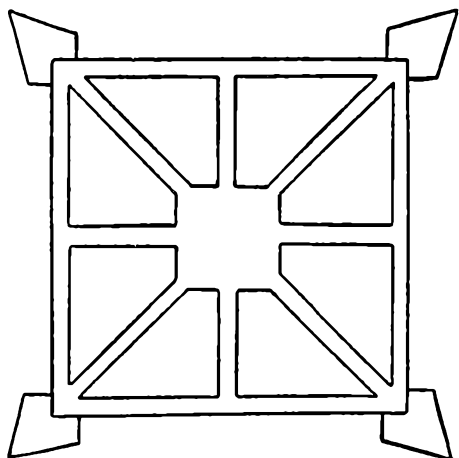

Afb. 176. Idealplan efter Giorgio.

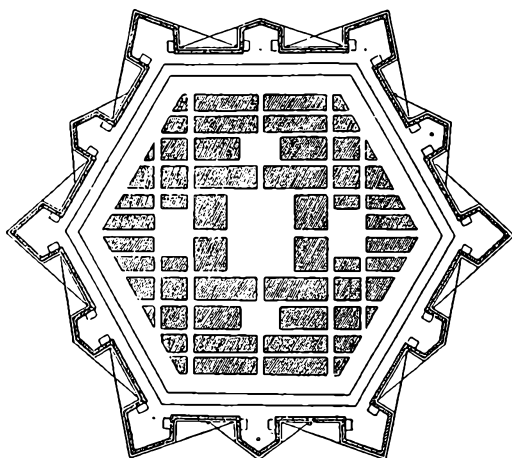
bybygningsmæssigt. Spørgsmaalet bliver følgelig, hvor meget eller hvor lidt de kendte til og vidste om den stærke Bevægelse for at skabe »den ideale By« – Byen som Kunstværk – der var udgaaet fra den tidlige italienske Renaissance alt i 15. Aarh. og havde vokset sig stærk op igennem 16. Aarh., samtidig med at den bredte sig Nord for Alperne for langt om længe ved Aarhundredets Slutning at naa ind over Nordens Grænser.

En kort Fremstilling af den europæiske Baggrund for vor hjemlige Bybygningsvirksomhed op igennem første Halvdel af 17. Aarh. vil her være paakrævet³).

Da Bevægelsen begyndte i Italien, er det straks karakteristisk for dens egentlige Foregangsmand, Leo Battista Alberti (død 1472), at han opfatter Byen som en *organisk og kunstnerisk Helhed*, intimt forbunden med dens *Beliggenhed* i Terrænet og at han samtidig anlægger et *socialt og hygiejnisk Synspunkt*: Byen skal være Borgernes gode Hjem med fornuftig Fordeling af Befolkningen. Vel er hans Udgangspunkt sin Samtids middelalderlige By, som han egentlig blot idealiserer i sit berømte Skrift: *De re aedificatoria*, men denne skolede Humanist er den første rationelle Tænkere over Byer, og han satte sin Samtid og Eftertid ind paa Byproblemet. Alberti har megen Sans for *byæstetiske Virkninger* og kræver Proportionering af Pladsstørrelser og af Bygningsstørrelser i Forhold til Pladsflade. Gader og Pladser vil han have prydet med skønne Paladser, og offentlige Bygninger skal helst samles ved de vigtigste Pladser – altsammen Krav, der nu bliver staaende, mer eller mindre varierede og uddybede af de følgende Forfattere. Alberti opfatter endnu den enkelte By som en særlig Individualitet, og det var andre, der tog fat paa at gennemtænke en Norm for den ideale By – citlá ideale – og udforme den paa Papiret. Her

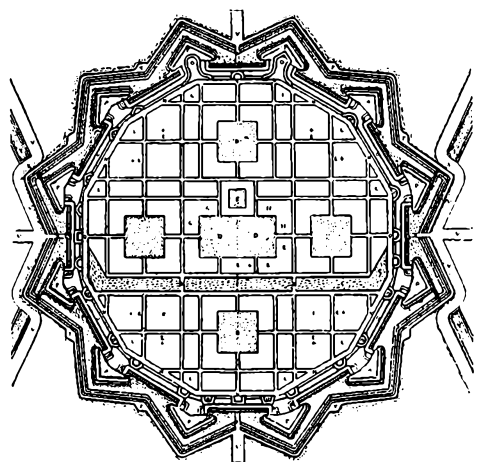

Afb. 177. Idealplan af G. Maggi.

Afb. 178. Idealplan efter Cattaneo.

gjorde imidlertid et Forhold sig stærkt gældende, som Alberti ikke havde ofret synderlig Opmærksomhed paa. Den voldsomme artilleristiske Udvikling var i Færd med at gøre Middelalderens høje Bymure og Taarne forældede. Det gjaldt om at skabe et mod Kanoner mere effektivt Fortifikationssystem og dette, i Forbindelse med Overvejelserne over, hvorledes en By rettelig burde være, bevirkede, at hvad man forstod ved den ideale By, faktisk blev den ideale Fæstningsby – *med eller uden Kastel indarbejdet i Fæstningsenceinten*. De første, der var klare over dette, var Albertis to lidt yngre Samtidige, Averlino Filarete (død ca. 1469) og Francesco di Giorgio Martini (død 1502). Med dem slog Bybygningsteoriene ind paa en mere abstrakt Linie; deres Idealbyer er tænkte Størrelser! Saa skabte da Filarete sin fantastiske By, Sforzinda – *et befæstet Centralanlæg* af strængt regelmæssig Form, som en otteoddet Stjerne, med *Centralplads* (Torv, Vaaben- og Paradeplads) i Midten, *Radialgader* og *Ringgade* (Afb. 175). Udover de bastionært fremspringende Stjærnespidser er der intet nyt i Sforzindas Befæstningssystem. Det forløsende Ord blev her sagt af Giorgio. Ud fra lignende Tanker om selve Bylegemets Struktur former han sin Idealby som et *befæstet Centralanlæg i Polygonform*. Denne Idealby er Kanonens Triumf! Samtidig skaber Giorgio det theoretiske Grundlag for *den bastionære Enceinte* – en polygonal Befæstningslinie med svære, ret lave Mure (Kurtiner) og paa Polygonhjørnerne fremspringende, lave, runde Taarne (Bastioner) beregnet paa Flankeforsvar (Afb. 176). Han er ogsaa inde paa Betydningen af Raveliner i Gravene, dels foran Byportene, dels mellem Bastionerne, et Problem ogsaa den samtidige Leonardo da Vinci var meget optaget af, som overhovedet af disse nye Tanker om Befæstningskunst. Men vigtigt er, at det polygonale Centralanlæg med Giorgios Indsats er slaet fast som ideelt. En Indskrænkning i denne

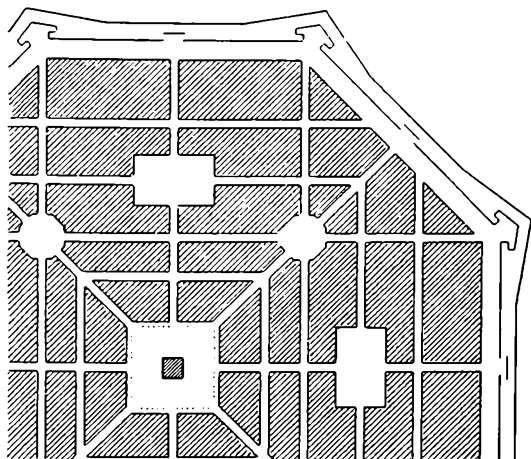
Afb. 179. Idealplan efter Scamazzi.

med Hoved- og Diagonalgader ud fra Midtpladsen (Afb. 177). Dette Værk viser forøvrigt, at det saakaldte ældre italienske Befæstningssystem er i stærk Udvikling, nu med Bastioner af femkantet Form; det glider ca. 1550 over i *det nyitalienske System* med fuld Udformning af tætstillede Bastioner, Raveliner midt for Kurtinen, systematisk Gravforsvar og dækket Vej hinsides Gravene med foranliggende Glacis; *Kastellet faar næsten altid Femkantform* som den mest virkningsfulde i Forhold til Kastellets normale Størrelse. Det kan under disse Forhold ikke undre, at det i stigende Grad bliver Militæringenjørererne, hvem det tilkommer at planlægge Byernes Struktur – i nøje Tilknytning til Fæstningsværkerne. Særlig Betydning fik her Francesco de Marchis Værk, *Dell' architettura militare*, afsluttet 1554, udgivet 1599 og Piero Cattaneos *L'architettura*, hvis første Del udkom 1554 og hele Værket 1567. Begge anbefaler Polygonalanlæg, men kan – som Maggi – gaa med til firkantede Anlæg for Smaabyer. Interessantest er, at de arbejder med *Skakbrætskemaet i Forbindelse med Polygonalformen*. Cattaneo opdeler Bylegemet rythmisk med ligebrede Gader, der afskærer Karréer af forskellig Størrelse, medens de Centralpladsen underordnede mindre Pladser anbringes efter gennemløbende Akser i Forhold til denne (Afb. 178).

I Aarhundredets sidste Halvdel er det dog kendeligt, at Interessen for theoretiske Bybygningsstudier tager noget af i Italien og selv de egentlige Fæstningstheoretikere naar ikke synderligt ud over det allerede vundne. Ej heller Civilarkitekterne. I sit berømte Værk: *Quattro libri dell'architettura* 1570 kommer Andrea Palladio kun ved Omtalen af Gader og Pladser mere alvorligt ind paa Bybygningsproblemer og han samler paa en vis Maade de tidligere, helt fra Alberti, fremsatte Krav til *Byens skønne arkitektoniske Udformning, saa den bliver smuk og seværdig*, som naar han forlanger brede og lige Gader og veludformede Pladser, hvor skønne

Bytypes praktiske Anvendelighed var, at den forudsætter Sletteland. Ogsaa andre Forfattere kastede sig nu over Bybygningens og Fortifikationens Theori, men med de tre Pionerer – Alberti, Filarete og Giorgio – havde det 15. Aarh.'s Italien lagt en fast og solid Grund for det fremtidige Arbejde med Byproblemet. Foreløbig gør nye originale Tanker sig ikke stærkt gældende. For Bybygningens Theori fik dog Girolamo Maggi i sit Værk om Befæstningskunst 1534 – *Delle fortificatione della citta* – en vis Betydning ved at anbefale *firkantede Centralanlæg*,

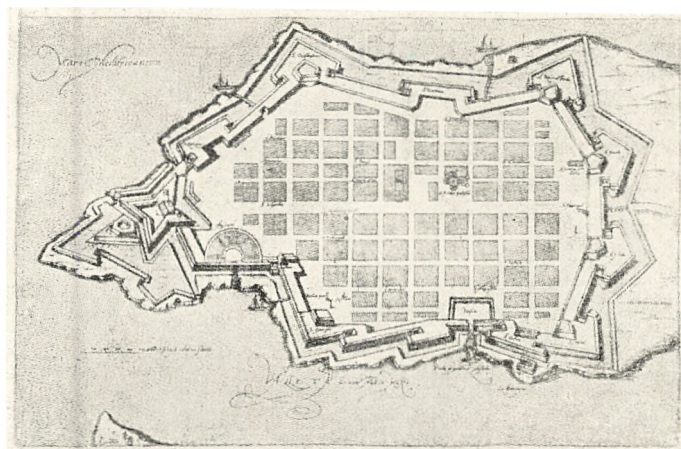
Bygninger kan komme til deres Ret. Han ser gerne, at Gader styrer mod en Monumentalbygning som Point de vue. Palladios Betydning ligger hovedsagelig i, at han med stor Energi og Kraft træder ind for et rent og absolut Skønhedsideal – ogsaa i Bybygning, med strængt gennemført Regelmæssighed og Linierethed, og for den følgende Barokperiode fik han megen Betydning. I samme Retning virkede hans aandelige Arvtager, Vincenzo Scamozzi, hvis *Idea dell'architettura* begyndte at udkomme 1615. Han

Afb. 180. Idealplan efter Vasari.

adværer mod alt for militære Synspunkter og erindrer om, at en By er andet og mere end en militær Lejr; den skal ogsaa være et Kunstværk! Modsat Palladio fremsætter han en Idealplan – en regelmæssig Polygon efter Skakbrætsystemet (Afb. 179). Meget interesseret i de forskellige Byelementer giver ogsaa han Regler for Udformningen af Gader og Pladser; de sidste er interessante ved at have lukkede Hjørner, idet Gaderne her er ført midt igennem Pladsens Vægge, og Pladsens Hjørner indskaarne i Nabokarréerne; slig Ordning giver den bedste Mulighed for *sluttede Pladsanlæg*, og kombineres disse med det af alle Theoretikere, helt fra Alberti, anbefalede Portikusmotiv, giver de Renaissancens fornemste Pladsideal, der foregriber Barokkens. Hans Syn paa Byen minder forøvrigt en hel Del om Vasari il Giovanes, i hans 1598 udarbejdede Udkast til »en smuk og velordnet Stad« (nu i Uffizierne, Florentz); ejendommeligt for denne er, at han, indenfor den polygonale Omkreds søger at *forbinde Radialgadesystemet med Skakbrætmønstret*, hvorved der opstaar en Række *Stjernepladser* – atter et af Fremtidens Yndlingsmotiver (Afb. 180).

Den nøgterne Scamozzi er den sidste, der teoretisk giver Udtryk for, hvorledes den italienske Renaissance ved sin Afslutning ser paa Byproblemet. Fra nu af løber Livets egen Udvikling i Italien forud for Theoretikernes Betragtninger. Allerede længe havde levende Arkitektur og alskens frugtbart Arbejde med Bybygning i Praksis – ikke mindst Udformninger af skønne Pladser – konkurreret stærkt med Theoretikernes Spekulationer, og paa mange Punkter vil ogsaa en Vekselvirkning mellem Theori og Praksis kunne paavises. I selve Italien er alt fra Overgangen til 17. Aarh. Barokkens vitale Synsmaader i fuld Udvikling – uden altfor meget at støtte sig til Theorier.

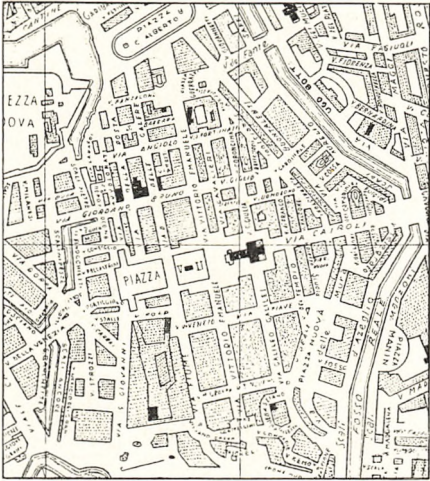

Afb. 181. Plan af La Valetta i 18. Aarh.

De theoretiske Betragtningers bedste Tid er forbi – men de havde gjort deres Gærning!

I Tiden fra Midten af 16. til Begyndelsen af 17. Aarh. var der i selve Italien arbejdet en Del med Udvidelser og Reguleringer af Byer, og særlig paa Pladskunstens Omraade er ydet en banebrydende Indsats, som i Piazza St. Annunciata i Florentz og Capitolpladsen i Rom. Men af helt nye Byanlæg i ny Aand er der kun faa – Italien havde i og for sig Byer nok! Til nyanlagte moderne Byer kan kun for Piazzaens Vedkommende regnes *Pienza* i Toscana fra sidst i 15. Aarh. I Praksis slaar Theoretikernes Tanker i nogen Grad igennem 1566 med *La Valetta* paa Malta – af uregelmæssig Form, men med Opdeling af Bylegemet efter Skakbrætmonstret (Afb. 181). Terrainforholdene umuliggjorde det ideelle Centralanlæg, og der skabtes her ad praktisk Vej en vigtig Særtype. De terrainmæssige Betingelser var derimod til Stede, da Medicierne i Florentz i 1580 anlagde *Livorno*, hvis Skakbrætmonster her er tilpasset et næppe helt gennemført femkantet Anlæg (Afb. 182); den langagtige Centralplads er tildels omgivet af Buegange – et stateligt Stykke Pladskunst, ret i Tidens Aand. Den helt rigtige Idealby, *Palmanuova*, rejstes af Venezianerne efter 1593 under Ledelse af Scamozzi (Afb. 183). Hvad ellers skabtes af Nyt var mindre Anlæg.

Italiernes Bybygningstheorier gik deres Sejrs gang ud over Europa. De – og vel ogsaa de praktiske Forsøg – virkede saa overvældende paa Lande og Folk Nord for Alperne, at man her i det Store og Hele – dog først op igennem 16. Aarh. – tilegnede sig de italienske Idéer. Normalt havde de førende Mænd kun lidt at føje til, hvad selve Bystrukturen angaar, derimod arbejdedes energisk videre med Befæstningssystemer, som

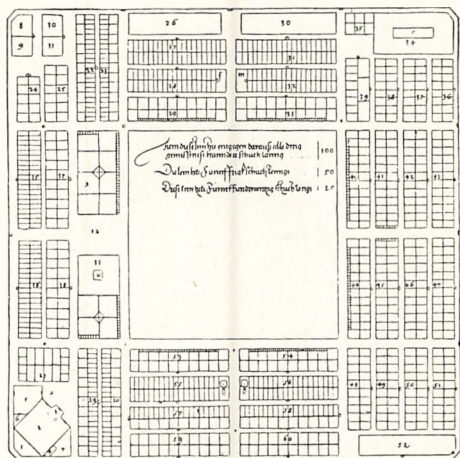
Afb. 182. Plan af Livorno 1900.

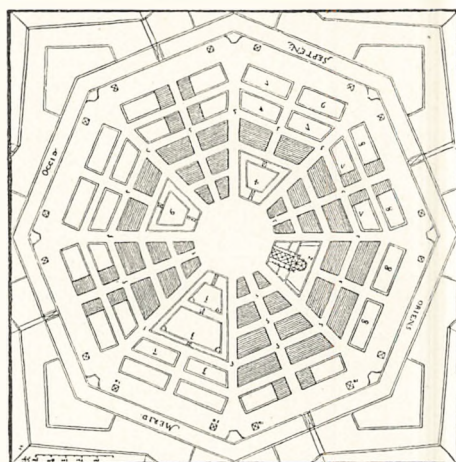
Afb. 183. Plan af Palmanuova 1925.

det stort set er Fortifikationsproblemet, der i stærk Grad trækker Interessen for Bybygning med sig. Første Land, der forraader nogen Paa-virkning fra Italien, er Tyskland med Albrecht Dürers Værk: *Etliche Unterricht zu Befestigung der Steet, Schloss und Flecken 1527* – et Værk, der tæller med i Fortifikationens Historie, idet han ogsaa arbejder med Bastionsproblemet. Hans Forslag til en kvadratisk Idealby med Slot i Midten er ret selvstændigt – mere tysk end italiensk – men fik ikke større Betydning udover i Tyskland at slaa til Lyd for moderne Bybygnings-idéer (Afb. 184). Mest var man optaget af Befæstningsproblemet, men først henimod Aarhundredets Slutning lykkedes det Daniel Speckle 1589 med sin *Architectura von Festungen* at føre Italienernes Tanker videre, knyttet bl. a. til den Idealstad, han udformer som en ottekantet Polygon i Giorgios Manér: Speckles Værk fik en overordentlig Betydning – særlig hans Fortifikationstheorier, der gik videre, først og fremmest til Frankrig (Afb. 185). I Tyskland selv var indtil da ingen nye Byer anlagt; det skete først 1599 med *Freudenstadt* i Würtemberg – et meget selvstændigt Værk paa italiensk Grundlag, men mulig noget paavirket af Dürer⁴⁾ (Afb. 186). Omtrent samtidig anlagdes *Neu-Hanau* i Hessen af mere tilfældig Form og efter Skakbrætmonstret, men med Forsøg paa at samle Pladser og Monumentalbygninger efter samme Akse. Først efter Trediveaarskrigen bygges i Tyskland igen nye Byer.

At Sansen for rationelt anlagte kunstnerisk værdifulde Stæder ogsaa tidligt naaede de af Renaissance saa stærkt paavirkede Lande Spanien og Frankrig er kun naturligt. Ogsaa her medførte militære Hensyn, at man foretrak Centralanlæg for de nye Smaabyer *Marienbourg* og *Philippeville* 1546 og 1555, begge i de spanske Nederlande, den første efter Maggis

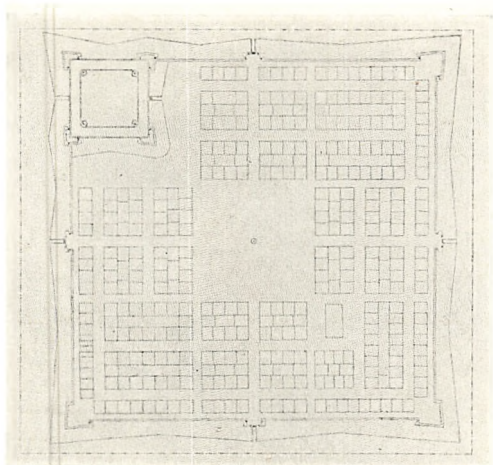
Afb. 184. Idealplan af A. Dürer.

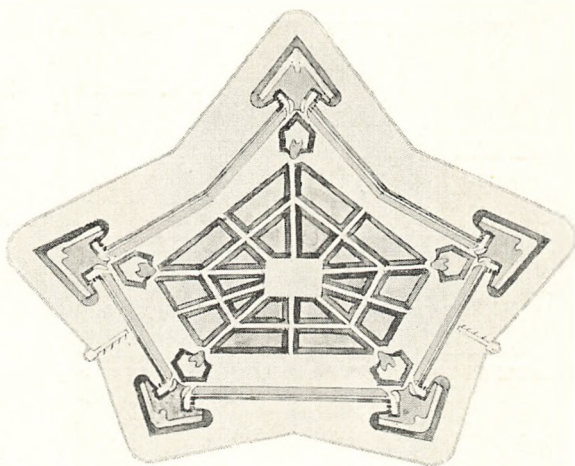
Afb. 185. Idealplan af D. Speckle.

Skema, et firkantet Anlæg med Centralplads, 4 Hoved- og 4 Diagonalgader, den anden i Polygonalform (Afb. 187). I Frankrig anlagdes samtidig et Par mindre Fæstningsbyer ved Nordgrænsen, *Villefrance* og *Vitry le Francois*, begge efter Maggis System. Under Huguenotkrigene grundlagdes ingen nye Byer, men den højtbegavede Bernard Pallissy fik dog Lejlighed til at fremsætte sine fantastiske Betragtninger over den ideale Fæstningsby. Da der med Henrik IV blev mere Ro, tages ogsaa Bybygningen op baade i Theori og Praksis. J. Errard og Jaques Perret tilegnede begge Kongen deres litterære Arbejder; særlig Betydning fik sidstnævntes: *Traité des Fortifications* 1601 ved at udnytte Regler for den samtidige italienske Havekunst byplanmæssigt. Begge Forfattere bygger stærkt paa Italienernes polygonale Centralanlæg og fantaserer over dem paa intelligent og morsom Maade; de har ogsaa Tid og Raad til at opdyrke en Bys Skønhedsværdier. Af de nye Byer, der blev til i Henrik IV' Dage, følger *Charleville* (1606) Skakbrætprincippet, med en stor Centralplads, medens *Henrichemont* 1608 falder tilbage paa Maggis System⁵⁾ (Afb. 188). Senere i Aarhundredet bygges det rektangulære Richelieu – allerede paavirket af Barokken⁶⁾.

Medens England foreløbig forblev ret upaavirket af Italien, begyndte nye Tanker om Byer sidst i 16. Aarh. at gøre sig gældende i Holland, hvor Krigen med Spanierne drev Interessen frem, derfor her med særlig Vægt lagt paa det militære Moment, og med det Resultat, at *et nyt Befæstningssystem – det ældre nederlandske –* blev til, bedst fremstillet af Freitag i hans Værk: *Architectura militaris nova et aucta*, 1630⁷⁾. Systemet er baseret paa de særlige Terrainforhold i det lave, fugtige Land og Nødvendigheden af hurtigt og billigt at faa Byerne nybefæstet. Medens Forudsætningen i Italien og andetsteds havde været *murede Volde* og Bastioner, blev Værkerne her lavet af *Jord*. Forholdene gjorde det

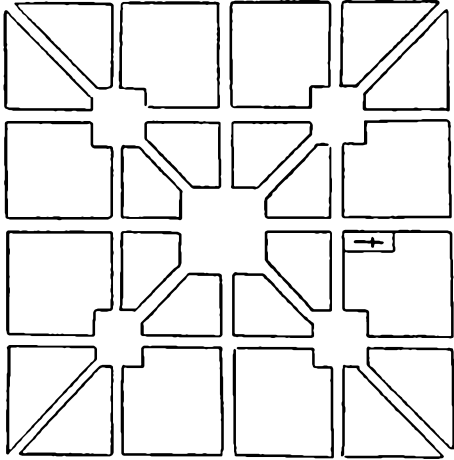
Afb. 186. Plan til Freudenstadt 1599.

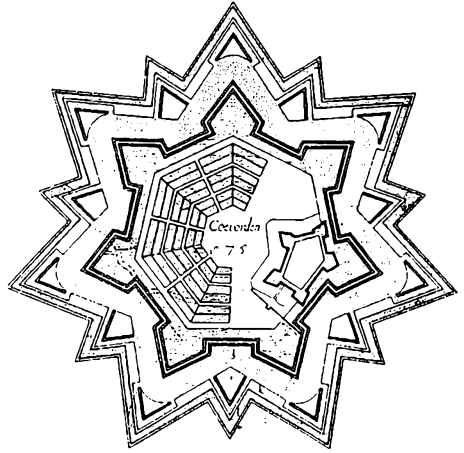
Afb. 187. Plan til Philippeville 1553.

tillige naturligt at anvende meget brede Vandgrave. Systemets vigtigste Træk er følgende: Foran Hovedvolden lagdes en lavere Nedervold – Faussebraye – til Bestrygning af Graven, og hinsides denne benyttede man Motivet med en dækket Vej. Hvad Bastionerne angaar var de relativt smaa med Flankerne lodret paa Kurtinerne. Men en vigtig Side af Systemet var ogsaa de talrige Udenværker som Raveliner, Hornværker og Kronværker. Dette ældre nederlandske System holdt sig til Slutningen af 17. Aarhundrede.

Hvad selve Bybygningen i Holland angaar, da stod den alt fra ældre Aarhundreder paa et højt Standpunkt med en ret udviklet Byggelovgivning. Karakteristisk for Byerne var Udnyttelsen af Kanalsystemet⁸⁾. Da Renaissancens Idéer naaede Befolkningen, forstærkede de følgelig kun en i Forvejen stærk Interesse for Byen som Problem, men ledte samtidig Interessen ind i nye Baner. Udvidelser i Forbindelse med Nybefæstninger fandt Sted ved flere Byer og efter regelmæssige Bebyggelsesplaner, helst med Gader i Øst–Vest og Syd–Nord; af helt nye Byer grundlagdes 1583 *Willemstad*, med Kirken lagt aksefast i den langagtige, syvsidede Stad med de to Hovedgader vinkelret krydsende hinanden (Afb. 190). Rent italiensk i Anlægsform er *Coeworden*, paabegyndt 1597 – en syvkantet Polygon med Radialgader, men for selve Bylegemets Vedkommende halveret (Afb. 189). En Menneskealder efter kunde en Fæstningseksperter kalde *Coeworden* »den mest berømte regulære og royale i hele Nederland⁹⁾. Ejendommeligt for begge er *Befæstningssystemets Tilpasning til Byformationer, der hviler paa italiensk Grundlag*. I det følgende Slægtled anlægges ikke nye Byer i Landet selv, men af Byudvidelser har Amsterdam for Aarene efter 1600 en forbilledlig Betydning og er i sig selv overmaade vellykket. Den nye Bydel er komponeret efter Straalesystemet, med Ring-

Afb. 188. Plan af Henrichemont 1608.

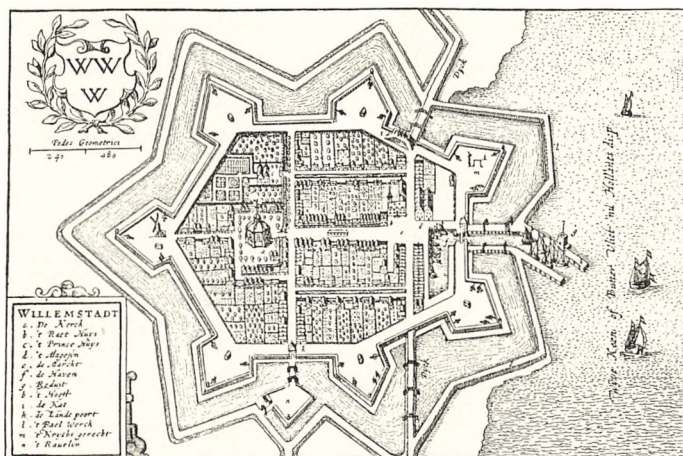
Afb. 189. Plan af Coeworden i 17. Aarh.

gader og bygger saaledes paa en hævdvunden Tanke alt fra Giorgios Dage. Kombineret med Kanaler giver den disse Bydele en ganske egen Karakter. For Holland, som for Italien, gjaldt forøvrigt, at der var Byer nok; der var ikke Trang til mange Nyanlæg – ej heller til Flytninger af Byer. Derimod anlagdes Byer i Kolonierne – alle af stræng regulær Form efter Parallelsystemet som Batavia paa Java.

I denne Sammenhæng bør ogsaa vort Naboland Sverige nævnes. Som alt anført af R. Josephson (S. 146 f.), havde en vis Tendens til Regelmæssighed gjort sig gældende i de to 1583 og 87 anlagte Stæder, Mariestad og Karlstad, og Aaret efter foreligger Projekt til en Befæstning af Kalmar efter det moderne Bastionssystem. Det er dog først Karl IX og Gustav Adolf, der i fuldt Omfang udnytter de europæiske Idéer til talrige Byanlæg.

Men i det store og Hele gælder det, at der i Christian IV's Tid ude i Europa ikke kom noget særlig nyt frem – hverken i selve Bybygningen eller i Befæstningskunsten. Man blev ialt væsentlig staaende ved de i Aarhundredets Begyndelse indvundne Resultater.

De Mænd, Christian IV benyttede – Fremmede eller Rigernes egne Børn – var gennemgaaende af international Type og med en Uddannelse, der forudsætter i al Fald et vist Kendskab til førende By- og Fortifikationstheoretikers Værker – det viser allerede *Hovedretningslinierne* i deres forskelligartede Arbejder. Hvorvidt de tillige har kendt – om end ikke altid af Selvsyn – en Del af de alt anlagte Stæder rundt om i Europa, vides der intet positivt om, men er paa Forhaand rimeligt at antage. I hvilke Tilfælde dette Kendskab kan have sat sig Spor, vil fremgaa af det følgende. Kongen selv var som Bybygger kun Amatør – hvad han dog

Afb. 190. Plan af Willemstad i 17. Aarh.

næppe selv vilde have indrømmet -- men ogsaa for ham stod Adgang aaben til at følge med Tiden paa dette Omraade; et langt Livs Beskæftigelse med Byanlæg har i al Fald givet ham en vis Rutine, og hans rige militære Praksis havde selvsagt ogsaa givet ham Begreb om Fortifikation. Om hans Selvfølelse og stærke Egenvilje paa disse Omraader vidner mangfoldige Udtalelser. Skriftlige Kilders Tavshed gør det vanskeligt i de enkelte Tilfælde at skælne imellem, hvad der var *hans* og hvad der var hans *tekniske Medarbejders Indsats*. Der kan imidlertid ikke være nogen Tvivl om, at det allermeste af, hvad der blev til af forskellige Bybygningsarbejder i hans Dage, er bleven til ved et *Samarbejde* mellem Parterne. Thi man maa ikke lade sig forbløffe af, at skriftlige Kilder ofte lader Christian IV være ene om at udstikke Byer og Fæstningsværker. Noget andet er, at han meget ofte selv i egen høje Person har udpeget, *hvor* en By eller Fæstning skulde ligge i Terrainet. Dette var hans naturlige Ret og Pligt som Bygherre. Det er ved den nøjere Udformning af selve Planerne et Samarbejde med andre maa have fundet Sted -- først og fremmest med Teknikere af Fag. Dem har Kongen ikke kunnet komme udenom; han kunde kassere deres Projekter og lade dem udarbejde nye -- Teknikerens Indsats maatte altid blive betydelig, selvom han vel ofte kun uddybede Bygherrens Tanker. Baade paa det egentlige Bybygningsomraade og med Hensyn til Befæstningsanlæg vil det derfor sikkert være i Overensstemmelse med de faktiske Forhold at *betragte selve Værkerne som Helhedsresultater, fremgaaet af det nævnte Samarbejde*.

Hvormeget Christian IV og hans Hjælpere havde lært af Tidens Foregangsmænd om Betydningen af at finde den *rette Beliggenhed* for en By er vel altid et Spørgsmaal. Sligt beroede sikkert nok saa meget paa medfødt Ævne og sund Sans. Og ligesaa med det *social*e og *hygiejniske*

Hensyn ved en Bys Udformning; her maatte ogsaa nedarvede Samfundsforhold naturligt kræve deres Ret; dog var man ingenlunde blind for disse to vigtige Hensyns Betydning. Men *at en By skulde have en rationell udformet, geometrisk Struktur* havde man øjensynlig tilegnet sig ved Studium – rent bortset fra, at sligt hørte det til almindelig Dannelse i førende Kredse at vide Besked med. Man vidste meget vel, hvad den regulære By i Almindelighed og den regulære Fæstningsby i Særdeleshed krævede og var værd. Og i Forbindelse hermed var man stærkt optaget af Fortifikationsproblemerne paa Basis af *det bastionære System*, særlig i nederlandsk Udformning. Ogsaa de *æstetiske Fordringer* til Gader og Pladser var man klar over. Bestandig tales om Foranstaltninger, der skal være vedkommende By »til Beprydelse« eller »til Zirat«, og naar der om en ny By bruges Udtrykket »fornem«, viser det, at man havde Blik for, at en By ogsaa i sin Helhed skulde virke smukt; det falder sammen med, at Byen skal være »zirligt bygt«.

Adskilligt viser da, at *den Tanke ingenlunde var Kongen og hans Medarbejdere fremmed, at en By skulde være og virke som et Kunstværk.*

Hvad formaade Christian IV og hans tekniske Medarbejdere i Praksis paa Bybygningens mange Felter?

Afgørende maatte her være, hvilken Magtfuldkommenhed Kongen som Bygherre raadete over. Denne var, som alt fremhævet, meget betydelig – i Theorien var han næsten enevældig. Kongen kunde ikke alene bygge nye Byer, han kunde ogsaa nedlægge ældre Byer og flytte dem; han havde Midler til at true og lokke Indfødte eller Fremmede til at bosætte sig i hans nyanlagte Byer eller Bydele. Retten til at udstede Privilegier, fulde af Magtsprog, var et mægtigt Middel. Man sporer ogsaa en begyndende Byggelovgivning, omend ikke saa gennemført som Hollands eller Frankrigs. Men som Forholdene laa, var Kongen det naturlige politiske Midtpunkt for al Bybygning. Ogsaa et alment Forhold i Tiden gjorde sit til at give ham en ekstraordinær Stilling paa dette særlige Omraade. Christian IV's Aarhundrede var Fyrstemagtens Aarhundrede. Man vendte uvilkaarligt sine Øjne mod Fyrsten som alle nyttige Tings Igangsætter. Og Fyrsten selv, paa sin Side, mente sig kaldet til at klare de Opgaver, Statslivet stillede ham. Christian IV var ingen Undtagelse fra den almindelige Regel, og at han i sine sidste 20 Aar mødte megen Modstand og Kritik – som han ikke forstod – forandrer ikke Kendsgerningen. Og netop paa Bybygningsomraadet kunde han udfolde sig – til sin intelligente Samtids glade eller bekymrede Forbløffelse! Dette er imidlertid kun den ene Side af Bybygningens Kulturpsykologi i hine Tider. En anden og ligesaa vigtig Side er den faktiske Idealisme overfor Bybygnings-

problemet, der havde grebet Tidens Fyrster og deres tekniske Hjælpere. Man troede alvorligt – ogsaa herhjemme – paa Muligheden af at skabe »den ideale By«.

Naar Resultaterne af al denne aktive Tro blev saa relativt beskedne, særlig i Kongens senere Aar, laa det for en væsentlig Del i de ulykkelige Krige, og hvad dermed fulgte af Magtsvækkelse hos Kongen, i Forbindelse med Rigernes økonomiske Tilbagegang. Og naar de Byer og Bydele, der blev rejst kom til at virke monumentalt set smaat og ringe – bortset fra København – maa man heller ikke glemme, at Tidens Bybyggere herhjemme gennemgaaende virkede under smaa og fattige Forhold – for en Befolkning, der økonomisk set var jævnt – ofte mere end jævnt stillet. Bebyggelsen langs Gader og Pladser kunde kun blive beskeden. Grundmur var sjælden, Bindingsværk og Træ det almindelige i Privathuse – ja, ofte i offentlige Bygninger, selv Kirker. Datidens Teknikere, hvad enten de var Arkitekter eller Ingeniører eller begge Dele, kom oftest fra større Forhold og deres gode Vilje – og deres Evner – til at følge de almene europæiske Bybygningsidealer viser deres Projekter, men Fattigdom, Uforstand og Vrangvilje forringede altfor ofte deres reelle Hensigter – og ikke mindst Vrangvilje, som den navnlig gav sig Udtryk under de norske Byreguleringer. Kongen har altid staaet ved sine Teknikeres Side, men – trods sin store Magt i Theorien – var han langtfra altid i Stand til at støtte dem i Praksis og føre Krav, der ogsaa var hans, igennem.

Og dog blev Christian IV og hans Hjælperes Indsats en af Tidens virkelige Bedrifter, med Konsekvenser langt ud i Fremtiden!

I Valget af *den rette Beliggenhed* for en By kan man ikke frakende Christian IV en vis Storhed, selvom han i visse Tilfælde maa dele den med andre. For København har Kongen alene Ansvar og hans Blik for denne By var genialt. Ogsaa hans Forsøg paa at skabe Udfaldsporte mod Vest, med en sikkert rigtig Placering af nye Byer, rummede en stor Tanke! Men der kunde gribes Fejl, som særlig »Jyllands By«s Historie viser det, og hvad angaar aabne eller svagt befæstede Byer, lagt tæt op ad et Kastel, var Kongens Tanker ikke fuldt afklarede.

Overmaade vigtigt var Spørgsmaalet, i hvilket Omfang man formaade at virkeliggøre det, der dog var Kærnen i Renaissancens Syn paa Byen – *det sociale Hensyn*, og det vil igen sige: hvorledes gennemførte man Fordringen til Byen som det store Fællesskab af alle Borgere, med Hensyn tagen til Rige og Fattige, Haandværkere og Købmænd, Læg og Lærd, Civile og Militære – til Øvrighed og Kirke. I sin helt ideelle Udformning blev dette Program ikke virkeliggjort – saalidt som i andre af Samtidens Byer. Det skal straks siges, at hvor man har Byplaner med indtegnede Byggegrunde, er disse gennemgaaende af ensartet Størrelse; Udparcel-

leringen er uden social Betoning. Men der er Tilløb dertil i Praksis; i Hoved- og Residensstaden og i Christianshavn slaar det sociale Hensyn paa flere Maader stærkt igennem; i København er det i høj Grad Handelsstaden, med dertil hørende Byelementer, Torv, Havn, Børs, der gør sig gældende, og i Christianshavn er det aller Købmandsstanden, der særlig tænkes paa ved at samle dens Repræsentanter ved Havn og Kanal. At faa andre Erhvervsgrupper anbragt hver i sit Kvarter var en for vanskelig Opgave, men blev dog forsøgt i en Del norske Byer, og et interessant socialt Fænomen er Kongens corporationsmæssige Anlæg i Hovedstaden. I de nye Byer er der forøvrigt altid Tilbøjelighed til at anbringe rige Borgere for sig og mindre velstaaende for sig. De Fattige – og Soldaterne – skal ud i Yderkvartererne. At faa Adelen til at slaa sig ned i Byernes centrale Strøg lykkedes dog kun i ringe Grad. Men man forstod, at det til offentlige Bygninger knyttede offentlige Liv burde samles, saa vidt muligt, ved Byens Hovedplads.

Det Omraade, hvor europæiske Idealer gør sig stærkest gældende, er afgjort indenfor selve Byplanlægningen – Fastlæggelsen af Byens almindelige Struktur. Her kommer Christian IV's Byanlæg af forskellig Art tættest ind paa Livet af Renaissancens Idealby – her nærmer de sig stærkest Begrebet: Byen som et Kunstværk! Selve Byplanlægningen maatte i nogen Grad forme sig forskelligt, eftersom Byen skulde befæstes eller ikke.

Ved Bedømmelsen af theoretiske Byidealers Mulighed for Virkeliggørelse maa man altid i det enkelte Tilfælde regne med Terrainforholdenes Tvang. Som fuldt erkendt allerede af Italienerne forudsatte den ideale By jævnt Terrain og – helst – at den laa inde i Landet. Men de Byanlæg, der her er Tale om, er saa godt som alle Kystbyer – i al Fald Havnebyer – og adskillige ligger endda paa snævre Øer.

Dette sidste gælder i eminent Grad Christian IV's første Byanlæg og til Kalmarkrigen det eneste – *Christianopol*. Hans Steenwinkel d. Æ. har bestræbt sig for at faa det bedst mulige Resultat ud af den smalle langstrakte By. Gaderne i Byens Længderetning er dog kun tildels parallelle, og man undrer sig over, at Tværgaderne ikke ligger i Flugt. Bortset fra det bastionære Voldsystem, der ganske vist har faaet en ret fri og opportunistisk Udformning, minder Christianopol byplanmæssigt adskilligt om middelalderlige Byanlæg og er i mangt og meget *gotisk* i Karakter.

Fra og med Kalmarkrigen og til Kejserkrigen er det, Christian IV udfolder et forrygende Initiativ som Bybygger. Rask efter hinanden følger af anseligere Arbejder de nye Byer: Kongelv, Christianstad, Glückstadt, Bredsted, Kongsberg, Christianshavn, Christiania – 7 Byanlæg i Lobet af godt en halv Snes Aar. Dertil kommer et nyt Bykvarter i København – Skipperboderne – og Omreguleringen af Halmstad.

Det lille *Kongelv* er i det Store og Hele at opfatte som et Tilbagefald til Middelalderens *gotiske* Byanlæg. I *Skipperboderne* tilstræbes Regularitet, og i *Halmstad* bliver der gjort et dygtigt Arbejde af Abraham de la Haye for at tvinge den middelalderlige By ind under Tugt og Orden. Ved Anlægget af *Varberg* var man mere fritstillet og ogsaa her giver Renaissance-sancens Tanker den lille ubefæstede By Karakter. Langt mere præget af moderne europæisk Tankegang er dog de nye befæstede Stæder, der blev til i den store Bybygningsperiode.

I *Christiansstad* – mulig anlagt efter Projekt af Johan Semp – træder dette tydeligt frem. Selve Øen Alløs Form gav visse Muligheder for et regulært Anlæg, og de blev dygtigt og rationelt udnyttede. Alene Byplanens dekorative Skønhed afslører Christiansstad som et fornemt Renaissance-værk – ved sin langstrakte Form i nogen Grad beslægtet med det hollandske Willemstad, og som denne anlagt efter Skakbrætmønstret med Benyttelse af Kanalmotivet. I sin stramme rektangulære Form og hele geometriske Struktur er Christiansstad en typisk *Renaissancestad*. Men *gotisk* Opportunisme gør sig dog ogsaa her gældende, idet Byen ikke er aksefast komponeret – Portene sidder skævt for hinanden – og ogsaa i Kirkens skæve Placering er der, trods Bestræbelsen for at indarbejde den i Torvebilledet, noget, der ikke er helt i Overensstemmelse med Renaissance-sancens Krav. Ogsaa Manglen paa intimere Forbindelse mellem Gadenæt og Bastioner forhavser!

I Christiansstad var Skakbrætsystemet og den ellers saa sjældne Firkant-form paatvunget af Forholdene. Men det er interessant at se, at Christian IV og hans Teknikere samtidig var betænkt paa at prøve det strængt abstrakte Centralanlæg, som det skete i *Glückstadt's* østlige Del. At man har villet gennemføre det helt ideelle – her 8-kantede – Anlæg er muligt, men ikke sandsynligt, da det vilde harmonere daarligt med Byen som Flodby. Her, som andetsteds, har man tværdelt Bylegemet til en vis Grad som i Coevorden, hvad lokale Forhold ofte gjorde nødvendigt. Hvem det end er, der har udarbejdet Projektet til denne Bydel – antagelig »Fæstningsbygmesteren« Pachewall – er den mønstergyldig i sin Art, nøje efter Theoretikernes Forskrifter. Naar man savner underordnede Pladser, skyldes det Byens Lidenhed. Men der er her den smukkeste Harmoni mellem Gadenæt og Befæstningens Curtiner og Bastioner. Glückstadt er virkelig – for østre Dels Vedkommende – den ideale Fæstningsby! Den øvrige Del af Byen Nord for Rhinfloden blev derimod ikke gennemført efter nogen klar Plan og præges i ikke ringe Grad af *gotisk* Opportunisme.

Østre Del af Glückstadt skulde blive det eneste, helt gennemførte polygonale Centralanlæg med Radialgader. Det Forsøg, Johan Semp gjorde med sit første Projekt til Fæstningsbyen *Christianshavn*, blev kasseret og

fortjente ikke bedre – meget dilettantisk som det var. Men ogsaa det forudsætter Kendskab til Theoretikernes Værker, og det er – som Glückstadt – et Forsøg paa at arbejde med den delte Polygon. I sit Hovedprincip minder det en Del om Byanlægene paa begge Sider af Frankrigs Nordgrænse efter Maggis Skema, mest dog om den polygonalt formede Philippeville (Afb. 187), der ligeledes har en firkantet Centralplads, skønt Systemet helst kræver en polygonalt formet Plads; derfor svigter hos Semp ogsaa Forbindelsen mellem Gadenæt og Befæstning. Som Gadenættet var udformet, kunde underordnede Pladser ikke anbringes. Da er det endelige Projekt langt bedre – klart og helt rigtigt udformet – stadig med en gennemført aksefast Komposition, men nu efter Skakbrætskemaet, paa genial Maade kombineret med Kanalmotivets Fordobling af Havnemulighederne. Christianshavn er i Slægt med Cattaneos Idéer.

En ganske anden Type repræsenterer *Christiania*. Beliggenheden paa et Næs, hvor Akershus laa yderst paa Næssets Spids, gjorde det her vanskeligt at skabe et helt klart Anlæg i Theoretikernes Aand. Men man har Indtryk af, at Christiania er tænkt som den ene Halvpart af en By, der – hvis Akershus ikke havde været – skulde have haft en ganske tilsvarende Halvdel yderst paa Næsset og med Front mod Bjørviken – mod Havnen – som ogsaa Byen, saaledes som den blev, havde det. Planen for en halvkresformet By med en Havnegade som Grundlinie, har mulig været Udgangspunktet. Saaledes forklares i al Fald bedst Christianias Struktur! Som denne nu engang maatte blive paa Grund af de specielle lokale Forhold var Skakbrættopdelingen her den naturligt givne. Og ud fra det anførte Synspunkt bliver Christianias Byplan et renaissancemæssigt klart Arbejde, ogsaa med god Forbindelse mellem Gadenæt og Befæstning. Saadan set har Ophavsmanden ikke været nogen ringe Mand, og det supponerede Totalanlæg er i sin Grundidé beslægtet med Christianshavn og med Halmstad.

Det ubefæstede og aldrig virkeliggjorte *Bredsted*, nærmest i Form af et Rektangel, er et regulært, linieret Anlæg i Tidens Aand. Skakbrætskemaet er ogsaa her stramt gennemført, øjensynlig orienteret mod Aa og Havn. Trods alle Forskelle er der i dette Projekt noget med Christiansstad beslægtet, men som naturligt er, har det, at Bredsted er en aaben By, tilladt Ophavsmanden Johan Semp en løsere Udformning af Byens Konturer.

I Tiden efter Kejserkrigen indskrænkes Antallet af virkeliggjorte Byanlæg stærkt, og af de paatænkte Stæder kender man kun Konturerne af Fæstningsbyen paa *Emmernæs* med Kastel yderst paa Næsset og naturlige Forudsætninger for et radiale Gadenet. Det var et saadant, man forsøgte med første Projekt til *Ny-København*. Bortset fra dets Uigennemførlighed i Praksis var Systemet ganske i den ideale Fæstningsbys Aand og det

staar Daniel Speckles Idealby nær, men kan ogsaa opfattes som en Studie over Palmanuova (Afb. 183, 185). Var den uklare Plan, hvorefter man begyndte at bygge Nyboder, tænkt som Centralanlæg eller Del deraf, er det i al Fald sidste Gang, der i Christian IV's Tid arbejdes med det polygonale Centralanlæg, med mindre Planen til Hals kan tilskrives ham. Man falder tilbage til Skakbrætmønstret; det var anvendt ved *Udvidelsen af Glückstadt*, her i Forbindelse med et vidtløftigt Kanalsystem, og det blev af Axel Urup lagt til Grund for *Ny København i dets endelige Skikkelse*. Det er ogsaa dette, der bærer det ubefæstede *Christianssand*, hvor H. J. Schiørt, ud fra Næssets naturlige Form, planlagde en kvadratisk By med Centralplads – et smukt regulært Arbejde, mulig paavirket af Freudenstadt (Afb. 186). En lignende Tanke laa til Grund for Projektet til *Laholm*.

Hvad enten det drejede sig om befæstede eller ubefæstede Byer, Omreguleringer eller Gennembrydning af nye Gader i gamle Kvarterer, var der *visse almindelige Betragtninger og Fremgangsmaader*, den italienske Renaissances Bybygningssyn havde gjort almeneuropæiske – ud fra det Ordensbegreb, den havde søgt at lægge til Grund for alt menneskeligt Virke, og som ogsaa Christian IV og hans Hjælpere stræbte at virkeliggøre.

Dertil hørte først og fremmest, at Gader ikke blot skulde være lige, men tillige have en passende Bredde. Enkelte Steder arbejdede man med særlig brede Hovedgader, men Reglen var, at alle Gader er lige brede. Kravet var ikke blot æstetisk, men ogsaa *hygiejnisk* bestemt. Man vilde have Lys og Luft, og bebygget med toetages Huse har disse Gader ogsaa virket tilfredsstillende. Men Førudsætningen var her, at der ikke byggedes ud paa Gaden, og Kongen kæmpede da ogsaa ufortrødent mod alle Slags Udbygninger – Karnapper, Skur og Bislag – ogsaa i gamle Byer, og de var selvfølgelig strængt forbudt i de nyanlagte. Derimod er Kravet til Gadernes Løb i Forhold til Sol og Vindretninger fulgt paa meget forskellig Maade, og lokale Forhold spillede her stærkt ind. Mest synes man – som i Holland – at have foretrukket Gadeløb i nord-sydlig og i vest-østlig Retning.

Med Hensyn til Kravet om Gadernes Renlighed maatte Kongen ligeledes – og i alle sine Byer – føre en fortvivlet Kamp med Tidens Uforstand, Ladhed og forbløffende Mangel paa Borgersind. En vigtig Forudsætning var Brolægning, og i al Fald Hovedgaderne søgte man at faa brolagt. Paa andre Punkter – teknisk-hygiejniske Anlæg som Kloaker og Vandledninger – var Tiden langt tilbage, men i en By som København var Forholdene dog ved at bedre sig, og »Vandkunster« var Tidens Løsen baade dér og andetsteds.

Den Fordring, at en By saa godt som muligt skulde være sikret mod

Brandfare ved solid Byggemaade, sad man heller ikke overhørig. Til Borgerhuse stilledes ganske vist kun det almindelige Krav, at de skulde være med »god Købstadbygning«. Undtagelsesvis fordredes Huse i Grundmur, thi faktisk maatte man paa Grund af de smaa og fattige Forhold tillade lettere Byggemaader. Hvad der skal forstaas ved »god Købstadbygning« er forøvrigt meget svævende, men een Ting vides dog at have hørt dertil – ildfast Tag. At dette heller ikke altid blev overholdt, er en Sag for sig!

Meget interessant er, hvad man formaaede i Retning af *den rent æstetiske Behandling af en By*.

Her kan man straks se bort fra raffineret afstemte Proportioneringer, som Italienerne forlangte det. I noget grovere Form finder man dog Spor deraf bl. a. i Opdelingen i Karréer og i Torvenes Form. I Gennemførelsen af adskillige strængt regulære Byanlæg laa forøvrigt en kraftig æstetisk Trosbekendelse til det Retliniedes Skønhed, til Skønhedsværdien i Orden, Overskuelighed og Klarhed! I det enkelte knyttede Christian IV og hans Medarbejdere Skønheden til de to højvigtige Byelementer – Gaden og Pladsen.

Om den lige Gade er alt talt. Den samlede i eet Blik Gaden som den var – modsat den krumme Middelaldergade med dens skiftende Vu'er; i Byanlæg med Radialgader opnaede man dog den Fordel, som ogsaa Italienerne satte megen Pris paa, at de knækkede Ringgader i sig samlede begge disse Synsvirkninger. Og det maa ikke glemmes, at man med dobbeltsidede Kanalgader indførte et helt nyt Skønhedselement i vore Byer.

Kan man tro de enkelte kendte Byplaner med Matrikelgrunde indtegnet, har der aabenbart foresvævet Tidens Mænd en Forestilling om, at Gadernes Bebyggelse skulde bestaa af Huse af samme Façadebredde og vel ogsaa af samme Højde – med andre Ord: i strængt gennemført Ensartethed. Ogsaa det hørte til Renaissancens Ordens- og Skønhedsbegreb. Christianshavn viser virkelig Tilløb dertil for Strandgades Vedkommende, men Bebyggelsens senere Udvikling viser tillige Umuligheden af at gennemføre dette Synspunkt overalt. Dertil kom, at Kampen mellem Gavlhuse og Langhuse udkæmpedes livligt i adskillige af de nye Byer. I København gennemførtes dog en ganske ensartet Bebyggelse i Skipperboderne, i Nyboder og i Silkegade efter Rækkehusprincippet. Vel var disse Huse ret beskedne, men de var ganske i Tidens Aand!

Det retliniede og afklarede fulgte man ogsaa ved Udformningen af Pladser. Man kunde lægge mere eller mindre Vægt i Smaabyerne paa Torvepladsen; var det i de vigtigere Byer, blev Torvet i Reglen – paa den tidlige Renaissances Vis – skabt ved at udspare en Karré eller Dele af Karréer, med Gadetilløb i Hjørnerne. Kun i eet Tilfælde møder man

Højrenaissancens Pladsform med de lukkede Hjørner; det er i Christiania og senere, men kun tildels gennemført, i Pladsen om St. Annæ Rotunda i København. Derimod findes kun eet og meget beskedent Tilløb til at omgive en Plads med Buegange — det er Københavns Nytorv med Raadhusets Buegang. En Særstilling indtager selvsagt Polygonaltorvet i Glückstadt.

Interessant er det at se, at Problemet Plads og Monument trænger sig paa. Det skete ved Anbringelse af »Vandkunster« paa central Maade paa Gammeltorv i København, i Christiania og Glückstadt. Et virkeligt Monument vilde Kongen lade Hans Steenwinkel d. Y. rejse midt foran Opgangen til Børsen — en Pyramide paa Postament og med historiske Indskrifter — men der blev intet deraf¹⁰). Ogsaa Anbringelsen af Gruppen Løve og Hest paa den lille Plads foran Slottet i Glückstadt vidner om Sans for Pladskunst i en vis Forstand¹¹). Om den store Kunst er der selvfølgelig ikke Tale, men det er dog en ny Tendens, der gør sig gældende.

Uden her at komme nærmere ind paa de mange *Befæstningsanlæg* af forskellig Art, der blev til i Forbindelse med Byer og Byanlæg, skal understreges, at man følger det ældre nederlandske System meget nøje. I mangfoldige Tilfælde — særlig ved Befæstning af ældre Byer — har disse Anlæg i høj Grad Midlertidighedens Karakter og forenkler Systemet ganske overordentligt. Men i en Del Tilfælde, særlig ved Befæstning af visse af Rigets Hovedfæstninger, f. Eks. Glückstadt og 1649 København er Systemet bragt til større Udfoldelse. Dette gælder ogsaa for Christianspries. Et Kastelsanlæg af fornem Form og med Huse parallelt med Befæstningslinierne er Willum Cornelissens Laholm Slot. Det følger det hævdundne, sidst af Speckle anbefalede Pentagonsystem. Christian IV greb aabenbart paa disse Omraader personlig stærkt ind, men det kan næppe skjules, at han i sine senere Aar ikke var fulgt med. Kritik af Fagmænd udeblev da heller ikke — som ved Planerne for Københavns Befæstning i 1640'erne. Og der er heller ikke Tvivl om, at man altfor længe holdt fast ved de smaa Bastioner¹²). Men dette svækker ikke den vitterlig mægtige Indsats, der af ham og hans Medarbejdere blev gjort for at modernisere dansk Fortifikation.

At bryde Voldenes enkle Flader og Linier ved Portenes Festivitas var Tidens Lidenskab. Ogsaa herhjemme anbragte man normalt Portene midt i Kurtinen mellem de to Bastioner. Selve Portbygningen er undertiden traditionel gotisk, med Taarn. Men ogsaa Renaissancens lave Portbygninger forekommer. Og saavidt gør ligt gav man altid Adgangssiden en livlig dekorativ Udsmykning.

Ser man bort fra selve Befæstningsanlæggenes faglige Art og Karakter og fæster sig ved Udformningen af Byernes Struktur, undgaar man ikke

at lægge Mærke til, hvorledes der i Kongens tidligere Aar ofte gør sig middelalderlige, *gotiske* Traditioner gældende i Retning af fri, opportunistisk Behandling af Opgaverne. Stadig stærkere trænger dog *Renaissancens* Principper igennem. Men Tiden er paa dette som paa saa mange andre Omraader, hvor Teknik og Kunst mødes, en Brydningstid mellem gammel Tradition og nye Synsmaader -- mellem nordisk Opportunisme og det klassiske Ordensbegreb¹³).

Christian IV' og hans Medarbejders Indsats som Bybyggere staar i den gotiske Renaissances Tegn.

RÉSUMÉ

I. VILLES DES ROYAUMES DE DANEMARK ET DE NORVÈGE ET DES DUCHÉS DE SLESVIG ET D'HOLSTEIN AU DÉBUT DU XVIIE SIÈCLE par *Vilh. Lorenzen.*

POUR comprendre l'étendue de l'intervention de Christian IV dans la situation des villes, il est bon d'examiner rapidement ce qu'étaient celles, jouissant de privilèges communaux, qui se trouvèrent sous sa domination, lorsqu'en 1596 il accéda au pouvoir (Fig. 2. Cf. Fig. 8).

Dans le royaume de Danemark, le groupe d'îles seelandaises comptait en tout 23 villes — les mêmes qu'aujourd'hui sauf Slangerup, Sorø, Frederikssund et Rødby. Des îles de la Baltique — Bornholm, Gotland, Øsel et Dagø — Gotland avait déjà Visby, et Bornholm les mêmes villes qu'à présent sauf Allinge-Sandvig —, en tout 6. Le groupe d'îles fioniennes (à l'exception d'Ærø qui appartenait alors au duché de Slesvig) avait déjà ses 9 présentes villes. Dans le Jutland septentrional s'en trouvaient 22, auxquelles se sont ajoutées plus tard Fredericia, Skanderborg, Nibe, Frederikshavn, Silkeborg, Eshjerg, Nørresundby, Løgstør, Herning, Struer et Brønderslev. Les provinces de Halland, Blekinge et Scanie comptaient 5 + 4 + 12, en tout 21 villes. En Scanie, Væ et Aahus ont disparu, de même que Elleholm, Avaskär et Lyckaa en Blekinge. Plus tard, Christianstad et Christianopel ont été fondées. Aux environs de 1600, le nombre total des villes dans le royaume était de 81.

La distance normale entre les villes est d'environ 30 km — toutefois en certaines régions les villes sont plus nombreuses qu'en d'autres.

Le royaume de Norvège, qui à cette époque englobait aussi les provinces de Bohus, Härjedal et Jämtland ainsi que les îles atlantiques des Féroë et de l'Islande, comptait peu de villes; on n'en trouvait que 10: Kongelf, Marstrand, Uddevalla, Frederiksstad, Oslo, Tønsberg, Skien, Stavanger, Bergen et Trondheim.

La situation des villes, dans les parties des duchés de Slesvig et d'Holstein appartenant au roi, offre un grand intérêt (Fig. 3). Dans le Slesvig, 2 villes se trouvaient sous la domination royale, Haderslev et Flensborg. Dans les autres parties du duché il y en avait 10. Dans le Holstein, le roi possédait 7 villes — Rendsburg, Segeberg, Heiligenhafen, Meldorf, Wilster, Itzehoe et Krempe. Dans les autres parties s'en trouvaient 5. Les villes royales étaient donc au nombre de 9 et les autres au nombre de 15. Dans les duchés aussi, les villes étaient inégalement réparties selon les régions.

A son avènement Christian IV régnait donc sur un nombre total de 100 villes.

Christian IV fonda 10 villes, en partie fondations complètes, en partie villes seulement déplacées. Si leur nombre à sa mort n'est que de 104, c'est que 6 villes anciennes furent détruites.

II. CONDITIONS DES FONDATIONS DE VILLES ET AUTRES TRAVAUX URBAINS DE CHRISTIAN IV par *Vilh. Lorenzen*.

EN même temps qu'elle les reliait, la mer partageait les terres de Christian IV en différents domaines. Au centre du royaume de Danemark le groupe des îles seelandaises occupe une position de stratégie navale nettement prononcée. Les provinces de Scanie, Halland et Blekinge constituent ensemble une zone d'isolement et sont caractérisées comme pays frontières. La Fionie et la presqu'île jutlandaise complètent l'ensemble au point de vue stratégique, mais administrativement et politiquement le nord du Jutland était séparé des duchés de Slesvig et Holstein; aussi la Fionie et le Nord du Jutland formaient — ils ensemble un territoire à conditions de politique urbaine commune et stratégiquement homogène.

Le Slesvig et le Holstein restèrent naturellement un domaine à part. Ils peuvent, eux aussi, être caractérisés comme pays frontières, particulièrement ce dernier. Tous deux étaient fortement morcelés en domaines politiques et administratifs. Dans le royaume de Norvège, où les régions du sud étaient orientées vers les mers danoises et celle de l'ouest vers l'Atlantique, certaines parties étaient caractérisées comme zones frontières contre la Suède.

Aux points de vue géographique et politique, l'État de Christian IV s'étendait sur de grands territoires (Fig. 1) et présentait toutes les complications économiques et militaires résultant de ce fait. Seule une flotte puissante pouvait le maintenir. C'est aussi pourquoi c'était un royaume dont les côtes naturelles devaient exiger la construction de villes et de fortifications.

Mais les 100 villes déjà existantes posaient le problème d'une régularisation de la situation urbaine — pour des motifs économiques et militaires. La production et le commerce mondiaux s'occupaient activement à trouver d'autres voies et d'autres méthodes, et grâce aux grandes découvertes et au capitalisme naissant, les villes — celles du nord de l'Europe aussi — connaissaient une renaissance. La ville et les conditions de ses habitants attiraient fortement l'attention des princes et Christian IV, qui partageait les dispositions mercantiles de son époque, voulut favoriser le commerce des villes et leur production. Mais en même temps, dans ses travaux urbains, il poursuivait un but militaire. Il n'est guère d'autre roi danois qui se soit occupé aussi énergiquement des possibilités économiques et militaires de ses villes que Christian IV.

Dans la fondation de ses villes, il a indubitablement vu une bonne affaire, sinon dans le présent, au moins pour l'avenir. La plupart de ses fondations sont cependant surtout des villes fortifiées, prévues comme lieux de refuge pour la population des alentours en temps de guerre. Du reste on considérait une population citadine nombreuse et industrielle comme une des conditions requises pour la force de résistance d'une ville fortifiée en cas de siège. Un but fiscal entraînait aussi en compte dans la construction des forteresses, car par leur nombre elles épargnaient les frais d'une grande armée permanente.

Tandis que plus loin dans cette étude nous renvoyons le lecteur au traité d'O. Brandt sur la situation politique des villes des parties royales des duchés, nous devons expliquer ici quelle était la puissance du roi sur les villes des deux royaumes. Elle était extraordinairement grande. Toutes les villes étaient soumises à la couronne. Le fonctionnaire royal était le chaînon intermédiaire entre l'administration municipale et l'administration centrale, dont le roi était la tête. En tant que maître des revenus

réguliers du royaume, le roi pouvait les employer comme il l'entendait — aussi en fondations de villes et travaux urbains de tous genres — mais surtout en construction de fortifications. Pour les dépenses extraordinaires — spécialement en temps de guerre ou d'après guerre — il devait pourtant s'adresser au Parlement ou aux trois états supérieurs du royaume. La difficulté de lever les subsides nécessaires, dans ses dernières années, paralysèrent cependant fortement les entreprises du roi. Jusqu'à un certain point il s'est toujours appuyé aussi sur les chanceliers et les différents maréchaux; mais on ne sait pas grand 'chose à ce sujet. Quant aux travaux urbains eux-mêmes, le fonctionnaire royal était chargé de leur surveillance.

Les conditions administratives résidaient dans les rapports du roi avec les fonctionnaires royaux qui recevaient ses ordres. Plus tard seulement, quand des crédits militaires extraordinaires devinrent nécessaires, le Parlement intervint par des commissions et par l'institution des commissaires ruraux après 1638.

De quelles compétences techniques le gouvernement disposait-il pour l'aménagement des villes et des fortifications — deux choses qui allaient alors de pair? Le roi lui-même était techniquement intéressé et compétent dans tous les domaines, mais toutefois il ne pouvait compter que comme amateur. Il en était de même pour les divers maréchaux à l'exception pourtant de Sten Madsen Laxmand († 1606) et Hans Grabow, commandant de Christianopol de 1600 à 1608.

Les véritables spécialistes étaient d'une part des architectes le plus souvent appelés »bygmestre«, qui principalement étaient artistes, mais surtout techniciens, d'autre part des ingénieurs qui principalement étaient techniciens, mais surtout artistes, gens ayant fait des études dans une ou deux branches spéciales. Il ne sera mentionné ici que les architectes capables de conduire de grandes entreprises de construction.

Parmi eux, Hans Steenvinkel le Vieux travailla pendant les toutes premières années du règne († 1601) — Generalbygmester durant 18 ans, universellement doué, surtout comme architecte urbaniste et technicien de fortifications, en même temps que sculpteur. Bernt Petersen († env. 1607), Vilh. v. Paaschen (nommé en 1598), Bertel Lange († 1619) et Didrik Frey († 1610) travaillèrent aussi comme architectes du roi, ainsi que Morten Weichnit († 1626). D'autres architectes des années 1590 étaient Henrik Rump, Schulz, Vilhelm Grafen en 1600 env., et Jan Jansen (jusqu'en 1633). Willum Cornelissen (encore mentionné en 1628) était un architecte de grand style. Klaus Lamberts, Jakob Cornelissen et Christoffer Ulmer travaillaient en même temps que lui, ainsi que Michel Jungmann. On peut enfin citer Antoine de Vaillant († 1602), Laurens († 1620) et Hans Steenwinkel le jeune († 1639), tous deux fils de H. Steenvinkel le Vieux. Le dernier fut Generalbygmester dès 1619. Celui qui occupa ce poste après lui était Leonhard Blasius († 1644) qui ne s'adonna pourtant guère aux travaux du génie, ainsi que Willum Steenvinkel (encore mentionné en 1653).

Si pendant la première moitié du XVIIe s. les architectes ne s'occupèrent de plus en plus que de travaux de pure construction architectonique, c'est parce que les grands problèmes de construction urbaine furent de plus en plus confiés à des professionnels techniciens dans ces domaines — les ingénieurs —, dont la plupart s'attachèrent spécialement aux travaux de fortifications, et surtout à des étrangers. Certains groupes de techniciens se rapprochaient beaucoup des ingénieurs, mais sans avoir fait les mêmes études spéciales. C'étaient les »voldmestre«, correspondant certainement aux conducteurs — par ex. des hommes comme Andreas Øllgaard, Cornelius Cornelissen, Jörgen Drycker, Mathias Meyer, Claus Ohm, Eggert Speerforck, Gebarth Tietken et Mathias Tipotius. Auprès d'eux se trouvent les »gravere«, comme

Valentin Spangenberg. Les »Værkmestre« ne paraissent qu'au cours du siècle: Jakob Borbech, Chr. v. d. Slijse, Adam de Friesz et Otto de Claer, Herman Bolten, Peter d. Heide et Jan Boller, Adam Mackmellen et Renvois d'Alençon. Les gens de cette catégorie peuvent aussi à l'occasion être appelés ingénieurs. Au dessous d'eux se trouvent les »værkbaser«, c'est à dire les contremaitres.

Outre l'expérience pratique, les véritables ingénieurs avaient aussi des connaissances théoriques. Citons parmi eux: Bartholomeus Schmalfeld († en 1612 env.), Lambert Cornelissen (dernièrement mentionné en 1614), Johan Semp († en 1619 env.), Abraham de la Haye († en 1627) tous nommés par le roi et ayant rang d'officiers. D'autres ingénieurs employés par le roi étaient Poul Semp, Jakob Rettich, Gregorius Schemel, Pacheval, Jörgen Plough et Poul Bysser († en 1632). La guerre (1625—29) favorisa l'appel d'ingénieurs; en 1627 Richard Douchette fut nommé. Après la guerre le roi veut organiser le service du génie de l'Etat. Certainement déjà de la Haye, et après lui Richard Douchette, ont eu une sorte de charge d'ingénieurs en chef. En 1629 Axel Urup (Fig. 7) reçoit une nomination royale, en 1635 il devient ingénieur du royaume, c. à d. ingénieur en chef († en 1670). Sous sa direction travaillèrent entre autres Pieter Bromann et Johan Ludvig Hoff. Dans les dernières années de sa vie le roi nomma Hans Jakobsen Schiørt († en 1675), Peter Bysser, Jan v. Geelkrech et Georg Hofmann ainsi que Oluf Steenvinkel (Fig. 6). Albert Spormand et Chr. Aug. Büchner sont moins connus. En Norvège, Chr. Ilgenou, Selgen Petersen et Isaac v. Geelkrech travaillèrent pendant les dernières années de la vie du roi. Ils avaient sans doute tous été nommés par Hannibal Sehested, gouverneur de Norvège depuis 1642.

III. FONDATION DE VILLES ET AUTRES TRAVAUX URBAINS DE CHRISTIAN IV.

1. LE ROYAUME DE DANEMARK.

INTRODUCTION. C'est de la mer que dépendaient les possibilités d'existence des villes; celles de l'Øre Sund étaient particulièrement importantes — surtout Copenhague. Du reste le développement des villes se produisait principalement dans la direction de l'ouest à l'est. Au point de vue militaire la valeur des villes était extrêmement différente. Dans la dernière partie du XVIe s. régnait une tendance à n'avoir que quelques villes fortes peu nombreuses mais puissamment fortifiées et à démolir les constructions héritées du Moyen Age. Aux environs de 1600, le projet d'établir une défense fortifiée sur l'Øre Sund et la frontière du royaume vers la Suède pesait lourdement; mais toutes les fortifications du royaume n'étaient-elles pas dans l'ensemble vieilles et ne répondant plus aux exigences du temps? Et le nord du Jutland ne se trouvait-il pas sans défense? Tant dans la situation économique que dans la situation militaire, Christian IV intervint — mais morceau par morceau. Un plan d'ensemble pour une réorganisation urbaine des villes danoises n'a jamais existé. (*Vilh. Lorenzen*)

LE GROUPE D'ÎLES SEELANDAISES par *Vilh. Lorenzen*.

Copenhague et Christianshavn. Durant tout son règne Christian IV fit des travaux à Copenhague. Ici le double dessein économique et militaire ressort très nettement; mais le point de vue militaire l'a emporté. Les travaux du roi à Copenhague se repartissent en 5 temps. 1. Agrandissement du Slotsholm et construction d'un arsenal maritime, années 1598 et suiv. (Fig. 12—16), conçu comme une construc-

tion à quatre ailes (celle du nord ne fut cependant jamais exécutée) avec bassin de port au milieu et entrée par l'aile sud. Cette construction est incontestablement due à Hans Steenvinkel le Vx. 2. En 1606 une modernisation des fortifications de la ville fut commencée d'après le système à bastions, elle se termina en 1624 (Fig. 13, 14, 15, 33). On commença par le bastion de la porte de l'est en continuant de là vers le port; le Slotsholm eut de nouvelles fortifications et un pont du côté de Sjælland. Après la guerre (1611—13), on se mit à l'oeuvre dans la partie qui va du Slotsholm à la porte de l'ouest, pour continuer ensuite jusqu'à la porte du nord et finalement jusqu'à celle de l'est. Le plan de ces grands travaux semble avoir déjà été élaboré en 1600 et ne peut guère être dû qu'à Steenvinkel. Qui a eu la haute direction de l'entreprise? On l'ignore, mais nombre de choses indiquent que Christian IV a pris une grande part à l'oeuvre. Celle-ci exigeait la construction d'une nouvelle porte de l'est qui eut lieu en 1607, La porte de l'ouest fut reconstruite en 1616 env. et celle du nord en 1617.

Parmi les travaux urbains de cette forteresse principale du royaume, on peut citer la poudrière et la fabrique d'armes.

Les travaux de fortifications entraînèrent à une régulation du réseau des rues à l'intérieur du nouveau rempart de l'est. Le port de guerre du royaume ayant besoin de demeures spéciales pour les équipages de la flotte dans un quartier spécial, les »Nye Skipperboder« furent commencés en 1614 (Fig. 16, 18); le plan de construction — par rangées de maisons — s'efforce vers la régularité selon le système du damier. Le même type de demeures fut adopté dans le quartier de Silkegade aménagé en 1620 pour les ouvriers (Fig. 19, 21) sur le projet de Hans Steenvinkel jun. qui est sans doute aussi l'auteur des habitations de marins.

Comme le point de vue corporatif du roi le portait à construire ainsi des groupes de demeures pour les employés et les ouvriers, il voulut aussi dans le domaine de l'église rassembler des groupes de population homogène. La seule véritable église paroissiale qu'il voulut édifier (en 1610) ne fut jamais achevée. En revanche, en 1617, il commença une église pour les équipages de la flotte, le premier commencement d'Holmens Kirke, qui fut exécutée en 1640 sous la direction de L. Blasius; c'est une église bâtie sur un plan de croix grecque (Fig. 22). En 1623 il voulut aussi rassembler des étrangers et certains ouvriers spéciaux de l'industrie dans l'église de St. Petri, qui devait être agrandie par une vaste construction transversale; cela ne fut réalisé qu'après 1631 (Fig. 23). Sans doute pensait-il déjà en 1620 à élever une église pour l'université; en 1637 seulement l'église de la Trinité, dont les combles abritaient la bibliothèque de l'université, fut commencée sur les plans de H. Steenvinkel jun., ainsi que plus tard la Tour Ronde pour l'astronomie (Fig. 20, 25).

Les bâtiments du vieux couvent de Ste Claire furent liquidés et peu à peu tout un nouveau quartier d'habitation s'éleva à sa place.

L'intérêt du roi pour un élément urbain de l'importance du marché est incontestable et sur son initiative le centre de la ville fut régularisé, Nytorv fut aménagé, l'hôtel de ville reconstruit et, en 1606, une fontaine monumentale fut placée à Gammelortv devant l'hôtel de ville (Fig. 26).

Le roi avait aussi grand intérêt pour un autre élément urbain d'importance — particulièrement pour Copenhague — le port, qui reçut sous son règne un énorme développement, du vieux port entre Sjælland et Holmene, jusqu'au grand port sur L'Øre Sund même. Le premier début de l'agrandissement du port se rattache à la fondation de Christianshavn.

3. La fondation de la ville fortifiée de Christianshavn, d'abord comme ville indépendante, mais au point de vue fonctionnel faisant partie de Copenhague, commença en 1617. Elle devait abriter la flotte, l'arsenal et le château, soulager Copenhague déjà trop peuplée et agrandir le port. Le premier projet, élaboré par Johan Semp (Fig. 27) fut rejeté comme étant composé d'une façon trop abstraite. Le second et définitif projet de Semp (Fig. 28) conserve la forme polygonale, tout en adoptant le principe du damier. Les quais du port, le long du profond courant, sont très spacieux, et un canal traverse la ville, sorte d'extension du port même (Fig. 30). Après la mort prématurée de Johan Semp les travaux furent achevés par Jørgen Plough et Poul Bysser. Une porte monumentale dans le rempart, Amagerport, correspondait à la rue centrale (Fig. 31).

En même temps qu'est fondée Christianshavn, le Slotsholm s'étend vers la nouvelle ville, et un pont, »Knippelsbro«, est construit.

Conjointement avec les travaux du roi pour améliorer le port et les conditions du commerce la bourse est bâtie, en 1619 (Fig. 16), sur la jetée de Knippelsbro, avec quais des deux côtés. Les plans sont de Laurentz Steenvinkel.

En 1596, lorsque Christian IV commença à régner sur sa capitale, Copenhague semblait être une ville de province et l'était aussi. Déjà en 1625, à la fin de la première et de la plus heureuse période du règne, la ville était extrêmement transformée. Le besoin de lumière, d'espace et d'air qui se faisait alors valoir était satisfait. Lors de l'aménagement de Nytorv, de l'ordre fut mis dans les quartiers étroits, de nouvelles rues furent percées et tout un nouveau quartier fut bâti d'une manière moderne, (les Skipperboder). Le plus magnifique était pourtant la réorganisation complète du Slotsholm (Fig. 16) en étroit rapport avec les travaux du port et la fondation de Christianshavn. Ici nous trouvons quelque chose de la majesté, unie à l'ordre et à la clarté, dans le plan de la ville et ses constructions, qui est une des qualités les plus attrayantes de la Renaissance. Plusieurs édifices considérables s'étaient élevés et Copenhague était en train de devenir la ville aux belles tours (Fig. 12). Le goût des tours et des flèches est un côté essentiel de l'esthétique urbaine telle que la concevaient le roi et son temps.

En même temps que ceux de la ville même des travaux très divers étaient entrepris dans la banlieue de Copenhague, du côté de Sjælland. Des voies de communication, par exemple. Des trois grandes routes aboutissant à Copenhague, la route de Roskilde fut reliée en 1623 à celle de Køge, et ces deux importantes lignes de trafic arrivaient maintenant jusqu'à la porte de l'ouest. De cette façon, la ligne de trafic se dirigeant de l'ouest à travers la ville devint la plus importante et devint même décisive pour l'avenir (Fig. 32).

Auparavant déjà le roi avait mis en train quelques travaux de fortification dans la banlieue. Sur un terrain acheté au nord de la ville il avait aménagé un jardin, y avait construit un pavillon, l'avait agrandi en 1613—15, et fortifié. C'est le château de Rosenborg, très certainement une oeuvre du roi lui-même en collaboration avec Hans Steenvinkel. Le château avait surtout été conçu comme un avant-poste devant le rempart de l'est, mais son importance s'amointrit cependant quand le roi commença à établir une ligne extérieure de défense à la hauteur des lacs. Aux environs de 1620 le projet existait déjà de commencer une ligne de défense extérieure qui ne fut pourtant achevée que 25 ans plus tard, mais certainement selon un plan d'ensemble élaboré en 1619.

4. Déjà avant 1625, en construisant deux petits forts à son entrée nord, le roi avait

laissé prévoir un élargissement du port de ce côté. Une citadelle offrait une plus grande sûreté militaire. Le plan doit avoir existé dès 1625, mais les travaux ne prirent vraiment de l'essor qu'en 1629. Un plan de cette année (Fig. 34) en montre la disposition — 4 côtés d'un octogone avec 3 demi-lunes —, il est sans doute dû à Abraham de la Haye. Le déplacement de la douane — (à sa place actuelle) prouve assez qu'il était calculé que le port commencerait à la citadelle.

5. L'établissement d'une ligne de remparts, de la porte du nord à la citadelle, en 1629, reliait cette dernière aux fortifications de la ville.

La pensée devait tout naturellement venir à ce moment de fonder un quartier entièrement nouveau — le Nouveau-Copenhague — sur le terrain compris entre la vieille ville, les nouveaux remparts et la citadelle. Le plan, de 1629 env. (Fig. 34), montre le projet du rempart et du nouveau quartier; il est sans doute dû à Richard Douchette. Il est composé selon une disposition centrale à rues rayonnantes et circulaires — plan idéal d'une ville fortifiée de l'époque. Mais la forme du terrain ne s'y prêtant pas, le plan fut rejeté.

Peu après 1631 on commença dans le nouveau quartier à bâtir Nyboder, pour les équipages de la flotte, d'après un projet qui suppose presque un plan d'ensemble pour le Nouveau-Copenhague tout entier — conçu éventuellement comme un noyau central; mais ce plan non plus ne fut pas exécuté; son auteur était probablement Hans Steenvinkel jun.. Ce qu'il y a de particulier à Nyboder, c'est l'étroit carré avec maisons sur deux rues et le jardin correspondant à chaque demeure. Le système est celui des maisons en séries. Elles ne comportent qu'un étage. Les Nyboder étaient les cités ouvrières de ce temps-là; chacune comptait 620 logements (Fig. 35, 37). Comme celles de Silkegade (Fig. 19, 21), ces demeures indiquent un standard élevé pour les habitations ouvrières de l'époque.

En 1640 le roi fonda une église pour ce quartier, la Rotonde de Ste Anna (Fig. 24, 36). Elle ne fut jamais achevée, mais elle était projetée comme un très grand édifice dodécagonal, surmonté de 12 pignons, à voûtes intérieures supportées par trois cercles concentriques de colonnes, une grande oeuvre dans l'esprit de la Renaissance.

Dans les dernières années de sa vie le roi travailla surtout à la citadelle et aux remparts, mais lentement. En 1642 H. J. Schiørt fit un plan pour le nouveau rempart de l'est déjà commencé en 1629. De 1643 à 45, pendant la guerre de Suède, la ligne extérieure de défense fut élargie et enfin achevée (Fig. 39). Et après la guerre, particulièrement en 1627 quand Axel Urup devint directeur des fortifications de Copenhague, avec Peter Bysser comme principal collaborateur, on commença les travaux préparatoires du plan définitif de 1649 comprenant les fortifications de la ville entière, et un plan régulier du Nouveau-Copenhague établi selon le système du damier et approuvé par Frédéric III (Fig. 39). La carte Fig. 39 est la conclusion de la discussion. Le plan de 1649 est tout à fait nouveau quant aux fortifications pour lesquelles l'ancien système néerlandais est adopté. Le réseau de rues du Nouveau-Copenhague comprend des canaux vers le Sund, et le projet implique le vaste agrandissement du port vers le nord qui était déjà commencé en 1625. Le résultat visé ne fut pas entièrement atteint (Fig. 38), mais le principe fut observé dans le réseau de rues du Nouveau-Copenhague. Les faubourgs furent aussi régularisés.

Elseneur. Le roi avait voulu fortifier cette ville ouverte avant 1615, on avait commencé par un mur le long du rivage; Adam de Friesz était Værkmester, mais jusqu'à la guerre 1625—29, le travail n'avança guère; en 1626 il reprit plus énergiquement et se termina en 1629, cependant que Richard Douchette, du côté de l'intérieur,

posait les jalons d'un rempart qui ne fut cependant qu'en partie exécuté. Ces ouvrages depuis longtemps disparus ne sont connus que par d'anciens plans (Fig. 41). Le port fut aménagé d'après un plan d'A. de Freisz de 1617 (Fig. 41, 42).

Sorø. Après la fondation de L'Académie, en 1623, cette ville fut créée comme ville universitaire; tout porte à croire qu'elle a été bâtie d'après un plan défini établi sur la vieille route au nord du couvent (Fig. 43, 44); en 1638 elle reçut une sorte de charte communale.

Frederikssund. Le seul des ports des villes de l'intérieur sur lequel Christian IV vint à exercer de l'influence est celui de Slangerup. En 1623 un quai fut établi sur le fjord de Roskilde, près du village d' Udesundby, sous le nom de Sundby Bro. En 1632, par ordre du roi, un terrain rectangulaire fut morcelé en lieux d'entrepôts pour Slangerup; l'endroit fut appelé Falkenberg. Ce fut le premier début de la ville commerciale fondée ici en 1648, et qui l'année suivante fut nommée Frederikssund et reçut par la suite des droits communaux (Fig. 45).

Nakskov. Dès le règne de Christian III (1539) cette ville était fortifiée (Fig. 46) par des remparts et par trois portes maçonnées. Dans une modernisation commencée en 1628 un rempart bastionné fut construit en dehors de la vieille fortification (Fig. 47, 48). Le rempart de l'est et les ouvrages de la côte furent probablement terminés vers 1630. Le roi prit personnellement part à l'établissement du plan, assisté sans doute par R. Douchette. Après 1933 Axel Urup fut attaché aux travaux dont le conducteur était Peter Bysser. En 1646 Oluf Steenvinkel construisit un long pont jusqu'à l'île de Færgeland qui en même temps fut fortifiée.

Nykøbing de Falster. Une fortification de Nykøbing fut commencée en 1645 sur le plan de H. J. Schiørt, avec Hans Fremmelt comme conducteur. La ville se trouve sur une pointe de terre que la ligne bastionnée traversait. La superficie de la ville s'en trouva accrue du double; une rue fut tracée, de la porte entre les deux bastions du milieu, jusqu'à la vieille ville (Fig. 49).

JUTLAND DU NORD ET GROUPE DES ÎLES FIONIENNES par Vilh. Lorenzen.

La «Ville du Jutland». Cette curieuse entreprise, qui après nombre de changements finit par être la ville de Fredericia, a une histoire intéressante et dramatique. La ville projetée était conçue comme la principale place forte du Jutland.

Pour commencer, en 1629, le roi donna à Axel Urup des indications pour la fondation d'une ville fortifiée avec château sur la pointe de Hoven, dans le fjord de Colding (Fig. 50), où les habitants de Colding devaient se transporter; l'endroit fut abandonné et, en 1630, il est question de la pointe d'Emmernæs, juste en face (Fig. 50—52), où Axel Urup posa les jalons d'une place forte à citadelle (Fig. 53), assez vaste pour donner asile aux habitants de Colding. Toutefois ce projet non plus n'eut pas de réalisation car d'autres fondations détournèrent l'intérêt et l'argent. Plus tard, en 1638, il est question d'une forteresse ou d'un camp sur la pointe de Lyng près de Snoghøj (Fig. 50); mais le roi n'agréant pas cette idée, le résultat ne fut qu'un camp fortifié (Fig. 54). Dans son grand plan de 1646 le maréchal Anders Bille propose, outre des places fortes à Bersodde et Stribodde, une ville avec port fortifié dans le Slesvig, sur la pointe de Løve sans doute (Fig. 50). Ce plan aussi ne fut pas réalisé et finalement on vint à penser à Bersodde (Fig. 50) où on semble avoir commencé par la construction d'une citadelle (Fig. 55) et où plus tard, après 1650, Frederik III fonda Fredericia (Fig. 56).

Skanderborg. Ici le château avait été fortifié en 1617—20 par A. de la Haye;

mais la ville même resta ouverte jusqu'à la guerre de 1625—29 (Fig. 57); elle reçut alors un rempart bastionné.

Aalborg. Après 1632 des fortifications furent élevées à Aalborg d'après les plans d'A. Urup; elles étaient peu importantes et on ne connaît rien de leur disposition ni de leur forme.

Hals. Ici des fortifications — deux tours à l'entrée du Limfjord — avaient été projetées en 1626. Dans le grand plan de 1646, deux villes fortes étaient prévues en cet endroit, se faisant vis-à-vis. On travailla l'année suivante à fortifier Hals, mais sous Frederik III seulement les travaux avancèrent avec énergie. Il est possible que l'ouvrage polygonal et la citadelle (Fig. 58) soient de l'époque de Christian IV, c'est pourtant peu vraisemblable.

Nyborg. Les fortifications de Christian III entourant Nyborg furent agrandies en 1628 par des avant-postes devant le château (Fig. 59). Ils sont principalement dus à R. Douchette; les travaux étaient conduits par Thomas Hansen.

Assens. La ville fut fortifiée en 1628 par un rempart bastionné (Fig. 60) des trois côtés de l'intérieur, tandis que du côté de la mer un rempart avait sans doute été établi l'année précédente. Dans les remparts se trouvaient au moins quatre portes des anciennes fortifications médiévales.

Rudkøbing. La ville fut fortifiée en 1643—45 et les travaux furent continués en 1659 par les Suédois qui semblent y avoir ajouté les deux bastions du sud (Fig. 61).

SCANIE, HALLAND, BLEKINGE par *Ragnar Josephson*.

Introduction de *Ragnar Josephson*. Ces trois provinces, aujourd'hui suédoises, profitèrent largement de la transformation que Christian IV apporta dans le génie civil et militaire en s'inspirant de la Renaissance. En Suède, Mariestad (1583) et Karlstad (1584), fondées par Charles X, suivaient déjà cette direction, ainsi que le projet de fortification de Calmar, élaboré en 1585 par les architectes de Johan III, les frères Pahr. Mais ce fut Christian IV qui quelques années plus tard introduisit réellement les nouvelles idées dans le Nord.

Il voulait d'abord entourer les trois provinces d'une ceinture de forts, de sorte que le pays entier devint comme un immense camp fortifié. Il utilisa les villes et fortifications déjà existantes, mais entreprit aussi des déplacements de villes. Il s'agissait dans certains cas de contrebalancer de solides fortifications élevées par les Suédois contre le Danemark, Calmar à l'est, Jønkøping au sud et Älvsborg à l'ouest.

Les travaux urbains de Christian IV se rattachent 1° aux ouvrages déjà existants (châteaux de Malmö et de Varberg), 2° à de nouvelles localités, partie avant et pendant la guerre de Calmar 1611—13 (châteaux de Halmstad, Christianopol et Laholm), partie après la guerre (Varberg »paa Pladserne«) Christiansstad, Halmstad, Ystad).

Après 1625, il ne fit plus exécuter de grands travaux dans ces trois provinces.

Christianopol, par *William Anderson*. Dans la partie sud-est du Blekinge — en face de la ville forte suédoise de Calmar — sur une île longue et étroite, Hans Steenvinkel le Vx. bâtit en 1599 et sur les propres indications du roi, la ville fortifiée de Christianopol (Fig. 62—64). Les plans montrent quatre fronts bastionnés entourés de pierres — dont ceux du nord (Fig. 65) et de l'ouest sont les plus puissants. Le bastion du sud-est, enclos de murailles (Fig. 67), était considérable. Du nord, entre les deux bastions d'angles, une porte protégée plus tard par des ravelins y donnait accès. D'autres portes aussi, plus petites, coupant les lignes fortifiées, conduisaient

aux quais, celles de l'est et de l'ouest étaient particulièrement importantes. Christianopel est la première fondation de ville au Danemark d'après les nouveaux principes: la ligne de la côte déterminait les lignes directives des rues principales; celles-ci restaient parallèles et étaient coupées de rues transversales et d'une place dans l'axe médian et au centre de la ville. En outre tout à fait au sud fut aménagée une place carrée dont une église rectangulaire et entourée d'un cimetière occupait le centre. L'église fut détruite en 1611 pendant la guerre. Après la mort de Steenvinkel le Vx. (1601), Hans Grabow, ayant Wilh. Grafen comme collaborateur technique, reprit la haute direction des travaux, auxquels il avait pris part depuis 1599. Plus tard Hans Steenvinkel le jeune y participa aussi et fit probablement le projet de la nouvelle église qui se trouve actuellement au nord de la place (Fig. 66). Plus tard encore, en 1642—33, H. J. Schjørt construisit une tenaille à la porte du nord. Outre l'église — placée au centre — qui fut consacrée en 1624, et la maison du commandant, qui est aujourd'hui disparue, il n'existait aucun édifice important. Aucune habitation bourgeoise ne subsiste; c'étaient des maisons à pignons ou à longues façades sur rue, bâties de bois ou en colombage. Pendant et après la guerre de 1611—13 on continua à travailler aux fortifications qui néanmoins dans les dernières années de Christian IV tombaient en ruines. En 1658 la ville échut à la Suède qui n'avait aucun intérêt à conserver là une place forte. En 1677 ordre fut donné de raser les fortifications et la ville fut vite déserte; maintenant c'est une petite ville insignifiante mais pittoresque.

Christiansstad par *Folke Holmér*. A 15 km. env. de l'embouchure de l'Helgeaa, l'île d'Allø s'étend du nord-est au sud-est dans la Baltique. Ici, comme un point rationnel fixe dans un système politique et stratégique, Christian IV fit poser les jalons d'une nouvelle ville. Elle devait remplacer la vieille ville de Vå, à 6 km. au sud, incendiée pendant la guerre de 1612. L'emplacement choisi offrait des conditions favorables à une ville forte (Fig. 69), mais exigeait de grands travaux de terrassement. Déjà en 1613 se construisait un pont bâti sur la rivière jusqu'à Allø (Fig. 69). Au nord-est, l'accès du pont à l'île devait être obtenu par remblayage. En 1614 des privilèges accordés fixaient le caractère de la ville en tant que ville de garnison (avec place pour 8 chevaux dans chaque propriété), ville agricole (avec du terrain pour 60 fermes dans la commune) et ville de commerce. Le plus ancien plan (Fig. 71), avec des annotations hollandaises, qui renseigne sur la forme de la ville, peut être considéré comme le projet lui-même ou sa copie, et on est tenté d'imaginer que Johan Semp en est l'auteur. La surveillance des travaux était exercée par Poul Bysser, Jakob Borbeck et Chr. v. d. Slijse comme værkmeester. De 1614 à 18 le travail avança plus énergiquement, les ravelins furent édifiés devant les portes qui furent maçonnées en 1615 (porte du nord) et en 1617 (porte du sud).

Les traits fondamentaux du plan rectangulaire de la ville sont les suivants: le canal partage la ville en deux parties, celle du nord de peu d'étendue et d'un caractère distingué, comprenant une grande place, l'autre au sud, plus vaste et avec une petite place. Pour des raisons stratégiques la voie principale ne suit pas la ligne droite (Fig. 70), mais va d'une porte à l'autre; ici le système symétrique est naturellement rompu; par ailleurs distinction y est établie entre rues larges et rues étroites. Dans l'ensemble, le plan porte l'empreinte d'un calcul rigoureusement logique. Déjà il est question d'un quartier plus distingué que l'autre; ils sont séparés par un canal et, en leurs centres des places se trouvent sur l'axe médian. La grande place, et celle de l'église qui en est aussi proche que le plan le permet, ont été l'objet d'égards spéciaux dans l'aménagement de la ville. Il y a certainement eu intention d'édifier

un château royal (il n'en résulta que des écuries) du côté de l'est. Ce château, et probablement d'autres entreprises aussi, furent négligés pour l'édification de la grande et coûteuse église dédiée à la Trinité, commencée en 1618 et à peu près terminée en 1626. Pour la majestueuse décoration et l'horloge du pignon du choeur le voisinage immédiat de la place est entré en considération (Fig. 72, 73). L'énorme édifice domine la ville (Fig. 68, 76). Par sa situation de biais sur la place et débordant sur un coin du marché, comme aussi dans le passage principal à travers la ville, le rigoureux principe géométrique est brisé. Il y a sûrement là une tradition du Moyen Âge.

En revanche le principe de la régularité en caractérise nettement la distribution — terrains à bâtir rectangulaires — env. 188. Dans le plus ancien plan (Fig. 71) et sur les derniers (Fig. 74—75), le partage du terrain est à peu près le même dans ses grandes lignes. De même la construction de fermes et de maisons répondant à certaines nécessités porte l'empreinte de la structure logique du plan de la ville. La Fig. 76 montre schématiquement la proportion des hauteurs de la ville, les constructions les plus élevées (2 étages) dans les parties centrales, les plus basses dans la périphérie.

Ystad par *Niels Gøsta Sandblad*. La ville ouverte d'Ystad s'est développée sur l'ancienne station de commerce le long de la côte et d'un chemin venant du nord; à leur point de croisement se trouve le marché (Fig. 78, 79). En 1624 le roi chargea Poul Bysser de fortifier la ville du côté de l'intérieur par un rempart précédé d'un fossé (Fig. 80). Dans celui-ci se trouvaient trois portes carrées à voûtes donnant à l'est, à l'ouest et au nord; cette dernière correspondait à Stora Nørregatan — toutes datant d'une époque précédente (on parle de 1616) et maintenant depuis longtemps disparues. Il ne reste que de faibles traces des remparts.

Malmø par *Niels Gøsta Sandblad*. Dans la première moitié du XVIe s. cette ville médiévale en demi-cercle au bord de la mer avait subi certains changements, quand le grand marché avait été aménagé à la place d'un plus ancien au nord de l'église (Fig. 81, 82); là furent bâtis l'hôtel de ville et quelques nobles maisons particulières. A la fin du siècle la ville fut fortifiée par des remparts et des fossés comptant trois portes à l'est, au sud et à l'ouest. Le point le plus fort de la défense était le château de »Malmøhus«. Déjà pendant la minorité du roi on avait commencé à moderniser les fortifications qui devinrent ce que montre la Fig. 82. En 1588 on commença une nouvelle porte de l'est, voûtée, et le rempart avoisinant fut renforcé d'un bastion et de ravelins. Les ouvrages de la porte du sud étaient d'une importance spéciale avec leurs bastions et leurs ravelins; la porte du sud elle-même fut commencée en 1610 env. Celle de l'ouest était suffisamment protégée par la forteresse de Malmøhus. Les travaux autour de la ville et du château ont dû être repris en 1624 et conduits par de la Haye; pourtant de grands changements ne se produisirent qu'en 1644—45, lorsque Oluf Steenvinkel construisit un puissant avant-poste au sud de Malmøhus. De cette façon tous les points de l'ancienne ligne de fortifications se trouvaient transformés et renouvelés.

Après la mort de Christian IV, en 1652, Peter Bysser présenta un projet de modernisation ultérieure (Fig. 82) qui fut en partie exécuté et suivi jusqu'en 1658, quand la ville devint suédoise.

Halmstad par *Bengt Bengtsson*. La ville médiévale près d'un pont sur le Nisaa, où la grande route allant du nord au sud rencontre celle de Jönköping le long de la rivière, était un port commercial important (Fig. 90). Par suite de l'importance stratégique de sa situation, elle était fortifiée depuis les anciens temps; Frederik II avait pensé à moderniser ces ouvrages, mais ce ne fut que Christian IV qui prit cette

tâche au sérieux et qui plus tard, en 1619, après un incendie, régularisa la ville. Pour bien comprendre son oeuvre la connaissance du réseau de rues médiéval est nécessaire. Diverses conditions déterminent certains caractères principaux — par ex. les places des quatre portes de la ville bâties plus tard (Fig. 85, 86) aux extrémités des anciennes rues; des restes de bâtiments conservés, et enfin la connaissance de l'emplacement de deux couvents ainsi qu'une des dernières cartes de la distribution des terrains. Le résultat a pu s'inscrire dans la carte Fig. 84.

En 1598 Hans Steenvinkel le vieux commença les travaux qui transformèrent la ville médiévale aux fortifications caduques en une création exécutée dans l'esprit de la Renaissance et où ouvrages de défense et réseau de rues se combinaient en un tout solide. Il mourut en 1601, mais la nouvelle enceinte du côté de l'intérieur doit être considérée comme son oeuvre (Fig. 83, 88, 89) quelle que soit la date où elle fut commencée. Le travail fut continué par Willum Cornelissen et, en 1605, il était provisoirement terminé. En 1613—14 un rempart fut bâti le long du cours d'eau pour remplacer un mur datant de 1603, et des ouvrages avancés protégèrent la porte.

En même temps on travaillait au château qui fut construit par à-coups; commencé par Steenvinkel, il fut continué par Cornelissen qui doit être regardé comme son véritable architecte. Les travaux de construction durèrent de 1590 à 1617 (Fig. 91, 92). C'était un bâtiment à quatre ailes dont celle du sud était flanquée en avant d'une tour. Il avait été exclusivement conçu comme résidence royale et non comme un chaînon dans une ligne fortifiée.

La fortification moderne qui entourait la ville nécessitait des communications commodés reliant l'enceinte à l'intérieur de la cité, exigence à laquelle ne répondait pas suffisamment le tracé médiéval des rues. L'incendie de 1619 donna l'occasion de le régulariser. Peu après le sinistre le roi annonça un nouveau plan urbain et envoya de la Haye à Halmstad pour établir un nouveau tracé de rues et répartir les terrains — en reliant souplement le tout au système de fortifications. Le travail se termina en 1620. La base de la régulation était donnée par les 4 portes qui déterminaient deux axes principaux, marqués par deux rues rectilignes, toutes deux en bordure de la place qui s'élargit jusqu'à l'église (Fig. 84). A ces deux rues axiales s'ajoutaient d'autres rues parallèles dont toutefois une partie seulement offrait une communication aisée avec les fortifications, car des difficultés pratiques s'opposaient à la réalisation totale du plan idéal. La régularisation de Halmstad par de la Haye reste néanmoins une expression typique de l'aménagement d'une ville à cette époque.

Pour les maisons le colombage était généralement employé, il en existait cependant quelques-unes qui, de même que l'hôtel de ville, étaient en maçonnerie. La porte du nord (Fig. 85, 86) est ce qu'il y a de mieux conservé. En 1645 Halmstad devint suédoise.

La halm par *Torsten Ljunggren*. Les cartes de 1639 et de l'année suivante (Fig. 94, 98) montrent une autre ville que celle d'aujourd'hui qui est identique avec la ville d'une carte de 1650. (Fig. 95, cf. Fig. 96, 97). Le plan actuel permet d'en conclure que la ville s'est formée autour d'une rue longeant la rivière Lagan, et qu'elle avait une église et un vaste marché; la lourde tour de l'église est du XVe s. — au point de vue fortification elle fait pendant du côté sud au château fort du côté nord, et a été conservée comme telle à l'époque de Christian IV, avec pont défendu par un ravelin de l'autre côté de la rivière (Fig. 95). — Le château fort défendait le passage stratégiquement important du cours d'eau, tandis que la ville même restait ouverte. De 1609 à 1618 le château-fort fut transformé par Willum Cornelissen en

une citadelle pentagonale de type moderne. C'est certainement aussi lui qui a fait le plan du château à cinq ailes (exécuté en 1618—25). Il est fort possible que le roi, après l'incendie de 1637, ait désiré une régulation — avec église sur une grande place centrale — et plusieurs raisons indiquent qu'un tel projet de régulation a été employé dans les deux plans de la ville après l'incendie (Fig. 94, 98). Le plan ne fut cependant pas réalisé. En 1645 Laholm devint suédoise.

Varberg par *Göran Axel-Nilsson*. La forteresse médiévale de Varberg n'était que faiblement reliée à cette ville qui, dans les temps anciens se trouvait dans son voisinage, mais changea de place; il y eut d'abord »Gamle Købstad«, ensuite Gamleby et enfin Nyby — toutes sur la grande route allant du nord au sud (Fig. 99). Parmi elles Nyby était une cité commerciale importante; elle fut détruite en 1565 pendant la guerre de Suède, tenta de se reconstruire après 1570, mais en 1612, fut de nouveau détruite pendant une autre guerre.

En 1613 le roi ordonna la fondation d'une ville tout à fait nouvelle, Varberg »paa Pladserne« (Fig. 100—102), à l'est de la forteresse et régulièrement composée selon un schéma de damier approprié, sur le chemin qui conduisait à la forteresse. La ville était petite et se trouvait sur un terrain accidenté. Il est hors de doute que le roi a pris part à cette fondation, mais on ignore le nom de l'ingénieur employé ici. Tant au point de vue de la défense qu'à celui du commerce la situation de la ville est bonne; elle n'avait pas de place spéciale de marché, et sa modeste église donnait au nord sur le glacis ouvert de la forteresse; cette place libre, là, près de l'église, convenait à l'aménagement d'un marché; on s'occupa en outre de l'hôtel de ville et d'un port. En raison de la forteresse on laissa la ville ouverte — à l'exception de quelques ouvrages insignifiants entrepris par de la Hays en 1617 et continués en 1629. Devenue suédoise en 1645, la ville brûla en 1666, et la nouvelle ville actuelle de Varberg fut fondée (Fig. 100).

Christian IV avait relié étroitement la ville à la forteresse; à la fin du XVIe s. et au début du XVIIe s., celle-ci fut transformée de château-fort médiéval en une moderne citadelle bastionnée, à fossés larges et profonds du côté de l'intérieur. Frederik II, précédemment, avait entrepris une transformation des fortifications et sans doute d'après les principes de l'époque; poursuivie après sa mort elle était terminée dans l'essentiel en 1600, mais les travaux durèrent jusqu'en 1620. A partir de 1572 le conducteur était Bastian Folmert, de 1587 à 1601 Hans Steenvinkel le Vieux, et ensuite Mickel Jungmand. Sous leurs ordres se trouvaient Hans Lamberts, Jakob Cornelissen, et Christoffer Ulmer. Le résultat fut une citadelle sans pareille dans le nord (Fig. 103—08). A l'intérieur de l'enceinte aussi une quantité de travaux architectoniques furent exécutés, par ex. une porte (Mellemporten) qui se rattache à l'oeuvre de Christian IV.

2. LE ROYAUME DE NORVÈGE par *Harald Hals II*

Introduction. A la mort de Christian IV il n'existait que 11 villes dans toute la Norvège, toutes au sud du fjord de Trondheim — ainsi que de nombreuses stations commerciales le long des côtes, débouchés des villes créées par le commerce grandissant du bois. A l'intérieur ne se trouvait aucune agglomération notable excepté Kongsberg et Røraas, créées sur l'initiative du roi. Le commerce du bois transformait aussi la base des véritables villes et exigeait des changements dans leur structure. Christian IV fut le promoteur de la réorganisation architecturale des villes norvégiennes au XVIIe s., en faisant élaborer les plans de régulation de 6 villes. Les cités nouvelles furent Christiania, Kongelv et Christianssand, ainsi que Kongsberg. De simples régulations furent

entreprises à Uddevalla; Marstrand et Bergen. Tous ces travaux, excepté Christianssand, furent alors dictés par l'incendie et les dévastations de la guerre; cependant il régnait toujours un besoin latent de régulation. Dans certains cas on peut aussi indiquer le dessein d'une concentration générale de l'administration du pays; à cela vinrent s'ajouter des considérations de politique étrangère, surtout pour les villes du Bohus. Il n'est pas question ici d'ouvrages de défense de grand style; en revanche Frederikstad fut pourvue en 1644 d'un rempart bastionné. A Flækkerø près du futur Christianssand, un modeste fort fut construit et en 1640 une redoute fut bâtie sur la pointe de Nordnes près de Bergen; mais à Christiania seulement il y eut liaison étroite entre les travaux de régulation et ceux de fortification, et il en résulta une ville fortifiée avec la citadelle d'Akershus. La mieux réussie fut la régulation de Marstrand. Dans les plans urbains, la compréhension des conditions spécifiques du sol norvégien faisait souvent défaut. Mais des difficultés naissaient aussi de l'opposition de la population qu'on a manifestement cherché à répartir jusqu'à un certain point corporativement, par ex. à Bergen, Christiania, Christianssand et Uddevalla.

Ces divers travaux urbains étaient favorisés par des dispenses d'impôts et de douane ou par des dons d'argent.

Kongelv. Pendant la guerre de 1611—13 la vieille ville de Kongehelle sur la Göta, en Bahus, fut incendiée et le roi donna ordre aux habitants de se transporter à l'île de Boga, défendue par la forteresse de Bahus et à l'ouest de celle-ci. Quand la ville fut fondée son domaine consistait en deux îles reliées par un canal. La ville aujourd'hui disparue est connue par d'anciennes cartes. Plus tard seulement les travaux de la nouvelle ville furent sérieusement mis en train et, en 1616, un comité prit des décisions quant à son plan. Le fleuve, le lieu d'embarquement et la vieille grand'route conduisant à Bahus déterminèrent la structure de la ville et le tracé assez irrégulier de ses rues (Fig. 110, 111, cf. (Fig. 113). La rue principale va du pont sur le canal à la place allongée où elle se partage en deux parties dont l'une conduit au château, et l'autre vers l'embarcadère du nord, avec le port entre le pont et une estacade (Fig. 112). Les îlots de maisons étaient de différentes grandeurs et les habitations (avec écuries pour l'armée) étaient bâties en bois et misérables. A proximité du mur d'enceinte, l'église à une seule nef, datant de 1616, était en colombage, comme sans doute aussi l'hôtel de ville sur la place. Un hôpital fut bâti en 1620 au nord de la ville.

Lorsque Christian IV transféra Kongehelle dans l'île de Boga, ce fut certainement dans le dessein d'améliorer et de diriger le commerce du cours d'eau local, le Göta, et de contrebalancer de semblables efforts du côté de la Suède. Si la ville vint à se trouver sur une île c'est que très probablement une agglomération se trouvait déjà là, et ceci explique l'irrégularité du plan de la ville. Toute proche de la forteresse, cette place ouverte était fort exposée en temps de guerre et, en 1645, il fut proposé de l'éloigner, ce qui ne fut pourtant réalisé qu'après 1676, lorsque la ville était déjà devenue suédoise depuis 1658.

Uddevalla. En 1500 env. l'Uddevalla du Moyen Age fut transférée à l'embouchure de la Bäveaa, pour la commodité du commerce des bois. (Fig. 114). En 1568 il fut de nouveau question de déplacer la ville, projet qui fut repris en 1613 après les dévastations de la guerre de 1611—13, et en 1618 Willem (Cornelissen?) y fut envoyé dans ce but. Mais rien n'en résulta et il est même douteux qu'une régulation ait été projetée. Une nouvelle église fut édifiée en 1630 et la ville fut pourvue d'estacades après 1646. En 1806 seulement une régulation fut réalisée.

Marstrand. Cette ville qui date du Moyen Age se trouve sur une île en face de l'embouchure de la Gøta, à une distance de 7 km. env. (Fig. 115). La structure de la ville ressemble à celle d'autres villes maritimes norvégiennes. Si Christian IV s'est intéressé à Marstrand, c'est surtout par suite de son importance politique comme station intermédiaire entre Bohus et Norvège-Danemark (Fig. 2), et la ville ayant brûlé en 1643, le roi voulut la transformer. Isaack van Geelkrek y fut envoyé en 1644 et élabora 2 projets assez analogues pour une régulation de la ville, projets basés tous deux sur des rudiments du plan médiéval (Fig. 116). Ils conservent la longue rue au-dessus de l'agglomération de la côte que des rues transversales rejoignent. Le marché est déplacé. Le projet comprenant une place entre l'église et le grand pont (Langbrück) servit de base à la régulation accomplie après 1645, et deux plans de 1647 reproduisent le projet définitif de Geelkrek (Fig. 117, 118). Les conditions du sol occasionnèrent de grandes irrégularités de grandeur et de forme dans les îlots de constructions, tandis que dans la distribution des terrains une stricte régularité est maintenue et en maints lieux se trouvent des indications de bâtiments à pignons. La nouvelle maison de ville fut placée sur la place du marché. Une carte de 1669 (en 1658 la ville était devenue suédoise) montre que le plan de régulation de Geelkrek a été suivi dans une certaine mesure et fut utilisé aussi dans les époques suivantes.

Christiania, aujourd'hui Oslo. Christiania (Fig. 120) se trouve tout au fond du fjord d'Oslo dans une région en forme de cuvette. L'Oslo médiéval sur la baie de Bjørviken, brûla en 1567. Frederik II voulut alors transporter la ville sur la pointe d'Akers, protégée par le fort d'Akershus, ce qui ne fut accompli qu'après l'incendie de la ville en 1924, lorsque Christian IV reprit cette pensée. Peu après le roi assista en personne au jalonnement de la nouvelle ville, Christiania, sur la pointe d'Akers, au nord d'Akershus (Fig. 121), et à l'ouest de la baie de Bjørviken, donc orientée vers la mer, et ayant comme facteur important le port à deux longs quais. Pour l'amélioration du port un canal fut commencé en 1632 env., mais vers la fin du règne on commença à le combler, sans doute pour donner place à la population croissante (5000 hab. en 1650 env.). Les Fig. 122 et 23 montrent ce projet.

La fortification de la ville prévoit la forteresse d'Akershus. Ce fort devenait maintenant un chaînon — la citadelle — dans la fortification de la ville, chose inouïe jusqu'alors en Norvège. Cornelis Flindt fut chargé de la conduite des travaux de défense urbaine du côté des terres; ils furent terminés en 1633, en 1641 il éleva un rempart à travers Hovedtangen et un mur du côté de la mer fut commencé en 1634. L'ouvrage le plus considérable fut la grande porte du rempart terminée en 1631 (Fig. 130).

En tant que place forte à citadelle, la question du tracé de ses rues est intéressante au point de vue militaire. On s'aperçoit que la considération de la forteresse n'a pas été déterminante. La rue qui va du rempart à Akershus (Fig. 122) a plutôt été établie à cause d'un vieux chemin rural; mais en revanche c'est en considération de la défense qu'elle ne pénètre pas directement dans la forteresse. Comme toutes les autres, cette rue est aussi très large (Fig. 131); elle devint une importante voie de trafic, aussi le marché fut-il aménagé deux rues plus loin (Fig. 121, 124) à un carrefour aux coins fermés, d'après les plus récents modèles, et avec une fontaine octogonale au milieu (Fig. 125). L'hôtel de ville fut édifié dans l'un de ses angles en 1641 (Fig. 131). Dans le quadrilatère nord-ouest de la place fut bâtie une église consacrée en 1639. Peu à peu s'élevèrent d'autres édifices publics — douane, école, balance publique, prison; néanmoins Christiania resta une ville de résidence caracté-

téristique. Des ordonnances réglèrent sévèrement tant la distribution des terrains que la proportion des constructions en différentes régions fortement accentuées, avec maisons maçonnées dans les beaux quartiers. C'était, pour les villes de Norvège, une nouveauté utile contre l'incendie, mais qui rencontra une violente opposition; toutefois un certain nombre d'habitations furent faites en maçonneries, mais le plus grand nombre était toujours en colombage. De nouveaux types de constructions apparurent. Pour la Norvège, la fondation de Christiania signifie la fin des maisons à pignons moyennageuses et des corps de logis dispersés; on adopta le système des constructions d'ensemble avec portes sur la rue. La hauteur prescrite pour les maisons, 2 étages, ne pouvait cependant pas toujours être observée, non plus que l'alignement des constructions et le pavement des rues. Néanmoins Christiania devint dans une certaine mesure la ville modèle que le roi avait imaginée (Fig. 127—28).

Le point faible était la fortification qui dès le début n'était pas moderne (Fig. 121, 22, 26); elle fut rasée en 1686. Un autre point faible encore était la superficie trop restreinte de la ville, la place du marché trop petite et la formation de faubourgs qui pour des raisons militaires n'était pas heureuse et qui ne fut pas empêchée. Du reste Christiania resta à peu près inchangée jusqu'en 1850 env.

Christianssand. En 1641 cette ville ouverte fut bâtie sur une presqu'île, près d'un cours d'eau, l'Otra, dans une région importante par le commerce des bois, mais jusque-là très pauvre en villes. Le lieu était très bien choisi, près du fort de Christiansø. Le plan de la ville fut établi par H. J. Schiørt, il forme un rectangle (deux fois et demi plus grand que la superficie de Christiania) composé sur le système du damier (Fig. 133), avec au centre un marché d'une grandeur considérable due à la présence de rochers (un vingtième de la surface de la ville) et deux ports, l'un à l'est, l'autre à l'ouest. La distribution des terrains à bâtir et des rues a observé de claires proportions. Ici les maisons étaient de bois. L'église, sur plan crucial, fut placée à une petite distance du marché (Fig. 133), en outre la ville eut une douane et peu à peu une maison de ville et une école. Le projet de la ville était si vaste que 200 ans env., s'écoulèrent avant quelle fût entièrement bâtie. En 1643, on mentionne 31 maisons, en 1688, 170 fermes; mais les traits principaux du plan de Schiørt se sont conservés jusqu'à nos jours (Fig. 134, 35, 36).

Bergen. Hormis Copenhague, aucune ville dans tous les pays de Christian IV ne se pouvait comparer à Bergen. Déjà longtemps avant que les hanséatiques eussent étendu leur puissance sur la ville, elle entretenait avec l'Europe occidentale des relations commerciales animées qui avaient marqué d'une empreinte nette sa structure. Bergen était une ville maritime typique (Fig. 137, 38). La plus ancienne agglomération se trouvait sur la côte nord du Vågen, c'est le nom de la baie au bord de laquelle la ville s'étendait, et c'est sur cette côte nord que les hanséatiques s'installèrent. Mais déjà à l'époque de Christian IV ils avaient dû abandonner une grande partie du commerce à des gens ne faisant pas partie de la ligue, et ceux-ci s'étaient établis sur les côtés est et sud du port — Strandsiden. La disposition des bâtiments était cependant arbitraire et très irrégulière, les rues étroites et tortueuses et les maisons étaient le plus souvent en bois, de sorte qu'un incendie pouvait aisément se propager. Nous savons aussi que la ville déjà au Moyen Age fut ravagée par plusieurs grands incendies, bien qu'aucun n'eût été aussi violent que celui de 1623. Toute la partie du rivage et celle se trouvant à l'est du quartier où se trouvaient les comptoirs des hanséatiques furent réduits en cendres.

Aussitôt que le roi apprit le sinistre il envoya l'ingénieur Abraham de la Haye à

Bergen pour aménager la ville, afin qu'elle ne risquât plus de nouveaux ravages du feu. Le plan de de la Haye consiste en une division de la ville — et du quartier du rivage avant tout — en une série de petits îlots largement séparés l'un de l'autre par un intervalle d'isolement. Toutefois la réalisation du projet entraînant de nombreuses expropriations et menaçant de devenir une entreprise onéreuse pour les finances publiques, l'ingénieur reçut plusieurs fois ordre de le modifier, sans parvenir à résoudre les difficultés. Les bourgeois de la ville présentaient de telles exigences d'indemnités pour leurs propriétés que la réalisation des plans même modifiés traînait en longueur. Entre temps, les gens devant avoir un gîte, des habitations se bâtirent à peu près comme auparavant. Aussi lorsque l'incendie éclata de nouveau en 1640 trouva-t-il largement matière à s'étendre.

Les plans de régulation furent alors soumis à une nouvelle revision et cette fois un effort énorme fut fait pour les réaliser. Ce ne devint pas précisément une victoire pour les autorités. De nouveaux intervalles de sécurité furent évidemment ménagés, tels qu'on peut encore les voir aujourd'hui, sur le plan de Bergen, mais la régulation ne semble avoir été réalisée que dans la mesure où les bourgeois eux-mêmes l'ont désiré. Le résultat définitif des nombreux projets et essais de régulation ne fut pas non plus une nouvelle régulation, ce fut seulement une sorte de rafistolage du vieux réseau de rues que Christian IV avait l'intention de faire disparaître.

Stations minières de Kongsberg et de Røros. En Norvège l'exploitation minière eut une période brillante durant la première partie du XVIIe s., et Christian IV prit l'initiative de créer deux stations, Kongsberg (1624 env.) et Røros (1644), n'ayant toutefois aucuns privilèges communaux. Toutes deux ont pourtant dû avoir un aménagement urbain. Røros se groupe autour de deux longues rues (Fig. 147). Kongsberg offre plus d'intérêt (Fig. 145, 46), une cité ouvrière y fut projetée en 1625, à proximité des mines; elle formait un rectangle à rues longitudinales et transversales; les maisons étaient de bois et les logements exigus; seuls le roi et le directeur de la mine avaient de grandes fermes; une église y fut aussi bâtie. L'accroissement rapide de la population fit cependant bientôt éclater le cadre.

3. PARTIES ROYALES DES DUCHÉS DE SLESVIG ET HOLSTEIN

par *Otto Brandt* †, *Alf. Bramigk* et *Vilh. Lorenzen*.

Introduction: Christian IV se servit des duchés dans sa politique étrangère et militaire. Leurs rapports avec le royaume manquaient cependant de netteté; en 1533, ils avaient formé avec le royaume une »union« renouvelée en 1623, mais la querelle existant surtout au sujet de la vassalité du Slesvig au royaume fut apaisée en 1579. Les duchés prétendaient constamment à une certaine indépendance. Depuis 1581 ils étaient partagés en une région royale, dont le régent était le roi danois, et une partie ducale sur laquelle régnait le duc de Gottorp. Les villes étaient soumises à la souveraineté commune des deux princes et enfin certains domaines se trouvaient sous des princes sans autorité de gouvernement. La principauté de Pinneberg, dans le Holstein, était indépendante. Qu'une rivalité ait pu naître entre les deux princes régnants est d'autant plus concevable que le but de leur politique étrangère était différent. Tous deux étaient pourtant unis pour affaiblir les assemblées des États des duchés, et ils furent en cela favorisés par la chance.

Les guerres (1625—29 et 1643—45) affaiblirent les duchés, mais l'intérêt qu'ils inspièrent au roi resta le même. Bien qu'il maintint assez longtemps un gouverneur

dans les régions royales et, plus tard, son fils Frederik comme administrateur, il tenait lui-même les rênes, soutenu par le service administratif des duchés, à Copenhague, la chancellerie allemande. Sa sollicitude pour les villes était très grande et sa politique commerciale ne se démentit pas non plus ici, en même temps que l'importance des fortifications urbaines le préoccupait fortement (Otto Brandt †).

Au point de vue économique les villes subissaient l'influence de leur emplacement — au bord de la Baltique ou ayant accès à la mer du Nord. Au point de vue militaire aucune des villes fortifiées n'était moderne, en 1593, à l'avènement de Christian IV dont l'intérêt se concentra sur le Holstein. Sa première ville forte de type moderne fut Krempe dont, de 1595 à 1605, les ouvrages de défense furent transformés et qui fut pourvue d'une enceinte bastionnée. Toutefois, en 1616, lorsqu'il fonda Glückstadt près de l'Elbe, cette ville devint la plus importante place forte de l'ouest du Holstein; elle était surtout conçue comme une grande cité commerciale à possibilités de commerce sur les mers du monde. Le roi était en même temps très désireux de créer dans le Slesvig un port de dégagement vers l'ouest du duché (Bredsted) mais cela échoua. Après 1629 ses travaux urbains sont de caractère fortement militaire, Brunsbüttel et Rendsborg sont fortifiées. Le fort de Christianspries sur le fjord de Kiel est construit, un autre est projeté près de Husum (Rödemis). Des fondations de villes sur la Baltique (Howacht) et sur la côte ouest du Slesvig (Ballum) sont empêchées par la guerre de 1643—45. Après la guerre il fut question d'une fondation de ville près de Haderslev (Vilh. Lorenzen).

Glückstadt. Cette ville fut fondée en 1616 dans une région nouvellement endiguée près du confluent d'un petit fleuve, le Rhin, et de l'Elbe (Fig. 148), sur un espace triangulaire entre le Rhin et la nouvelle digue. Une ville maritime fortifiée, là, près de la grande mer, pouvait entraver Hambourg, assurer la domination commerciale et militaire de Christian IV sur l'Elbe et soutenir sa prétention à la puissance sur l'Allemagne du nord. Avec Krempe, elle protégerait le Holstein contre une attaque du sud. Comme ville fluviale Glückstadt est plus influencée par le Rhin que par l'Elbe.

Le plan est sans doute dû au Français Pachevall. Les plans Fig. 149, 150, 162 montrent comment la ville était projetée. Elle se composait de deux parties, l'une à l'est se présentant sous la forme d'un demi-sextant, à place centrale et à rues rayonnantes et circulaires, était disposée sur le chemin nouvellement établi conduisant à Krempe et où se trouvait la porte principale (Fig. 155). Un canal, le Fleth, reliait cette partie à celle de l'ouest dont les rues étaient irrégulières. La partie de l'est est un exemple typique de ville forte à enceinte bastionnée. Le port, aménagé par Eggert Speerforck, manque de liaison avec la partie est de la ville, et la partie ouest toute entière est un peu aménagée au hasard. La nouvelle ville prospérait, peuplée en grande partie d'étrangers, car elle jouissait de la liberté religieuse et de grands privilèges. Les rues étaient très larges (Fig. 154), celles du canal sont particulièrement intéressantes (Fig. 154); mais la forme des quadrilatères ne permettait que des terrains irréguliers (Fig. 151, 53); la plupart des habitations étaient des maisons à pignons (Fig. 157) la plupart du temps en colombage; de nombreuses maisons maçonnées sont pourtant conservées (Fig. 159), entre autres la première maison du roi (Fig. 151, 52). L'église (Fig. 156) se trouvait près de la grande place. En 1630 la ville s'agrandit vers le sud d'un nouveau quartier, placé sur l'île de Rethövel, entrecoupé de canaux et offrant un réseau de rues régulières (Fig. 161). L'auteur du plan a certainement été Willum Steenvinkel. On ne sait guère ce qui résulta de ce travail. La fortification

Rettelser og Trykfejl.

- S. 26, L. 19: mechlenburgsk. Læs: brandenburgsk.
- S. 43, L. 9: men. Læs: men *tillige*.
- S. 47, L. 8: ubefæstede. Læs: *delvis* befæstede.
- S. 48, L. 4: Lejlighedsvis kan. Læs: Lejlighedsvis kan, *som alt nævnt*.
- S. 50, L. 12: samme Aar. Læs: *1613*.
- S. 52, L. 34: de la Haye. Læs: de la Haye *og andre*.
- S. 99, L. 37: Afb. 34. Læs: Afb. 35.
- S. 340, L. 24: Krigen var forbi. Læs: Krigen var forbi *1629*.
- S. 340, L. 37: da. Læs: fra.

- Sarpsborg, 11, 244, 431.
 Scamozzi, Vincenzo, 378 f., 380.
 Schauenburg, 320, 329.
 Schemel, Gregorius, 32, 50, 217.
 Schiørt, Hans Jacobsen, 34, 35, 56, 103, 120 ff., 156, 286, 288, 294, 391, 433.
 Schlammersdorf, B. J. von, 138.
 Schmalfeld, Bartholomæus, 31, 68, 72.
 Schmitt, M. Gisbert, 420.
 Scholten, Jobst v., 362.
 Schröder, Bartholomæus, 355.
 Schröder, Henrik, 365.
 Schultz, Bygmester, 28, 355.
 Seekamp, 365.
 Segeberg, 9, 320, 323 f.
 Sehested, Hannibal, 35, 433.
 Sehested, Sten Maltesen, 25.
 Sehested, Thomesen Chr., 128 f., 132, 370.
 Semp, Johan, 31 f., 35, 70, 84, 86, 87, 89, 110, 165, 167, 169, 325, 356, 358, 389.
 Semp, Povl, 32.
 Serlio, Sebastiano, 205.
 Sforzinda, 377.
 Sigtuna, 203.
 Silkeborg, 6.
 Simrishamn, 11.
 Skanderborg, 6, 32, 53, 58, 134—35.
 Skanderborg Slot, 4, 47, 52, 123, 134.
 Skanør, 11.
 Skeel, Albert, 128.
 Skeel, Jørgen, 25, 57, 127.
 Skeel, Otto, 135.
 Skelskør, 54.
 Skien, 8.
 Skærbæk, 127.
 Slagelse, 54.
 Slingerup, 4, 55, 114 ff.
 Slesvig, 6, 8 f., 323.
 Slijse, Chr. van der, 31, 165, 169.
 Snoghøj, 129.
 Sorø, 4, 55, 63, 112—14.
 Spangenberg, Melchior, 68.
 Spangenberg, Valentin, 30, 68.
 Sparre, Erik, 26.
 Sparre, Jens, 165.
 Speckle, Daniel, 205, 381, 391.
 Speerforck, Eggert, 30, 329, 337.
 Spormand, Albert, 34.
 Stake, Harald, 245.
 Stavanger, 8.
 Steensen, Vincent, 140.
 Steenwinkel, Hans d. Æ., 27 f., 35, 63, 67, 71, 151, 154, 156, 191, 192, 193 ff., 200, 224, 270, 354.
 Steenwinkel, Hans d. Y., 29, 35, 56, 76, 80, 94, 102, 103, 155, 158, 183, 270, 393.
 Steenwinkel, Laurens, 29, 72, 90.
 Steenwinkel, Oluf, 30, 35, 119, 184 f.
 Steenwinkel, Willem, 29, 347, 349 f., 352 f., 435.
 Steinburg, 320, 324, 327, 329.
 Steinhorst, 327.
 Stenderup, 60, 130, 329.
 Stockeldorf, 318.
 Stockholm, 170, 358, 368.
 Strib, 59, 130, 132.
 Svabsted, 328, 369.
 Svendborg, 7.
 Sønderborg, 9.
 Sæby, 60.
 Søffrensen, Laurids, 216.
 Sørensen, Jens, 429.
 Sølvesborg, 156 f.
 Thome, Heinrich, 67, 90.
 Tietken, Gebbard, 30, 348, 352 f.
 Tipotius, Mathias, 30, 348, 353.
 Tomarp, 11.
 Torstenson, Lennart, 248.
 Tott, Tage, 156.
 Tranekær, 46.
 Traytorres, Frantz de, 32.
 Trolle, Nils, 280.
 Trondheim, 8.
 Trälleborg, 51, 146, 149, 182.
 Trøjborg, 324.
 Tønder, 9, 324, 328, 358.
 Tønning, 9 f., 323, 332, 358.
 Tønsberg, 8.
 Uddevalla, 8, 28, 50, 230, 232, 242.
 Udsen, Laurids Ebbesen, 135.
 Ulfeld, Christoffer, 156.
 Ulfeldt, Corfitz, 56, 156.
 Ulmer, Christoffer, 28, 224.
 Ulrik, Hertug, 327.
 Urne, Christoffer, 262, 274.
 Urne, Frederik, 115 f.
 Urne, Jørgen, 25, 109.
 Urup, Axel, 26, 30, 32 ff., 104, 118, 125 ff., 132, 135 f., 159, 327, 361, 365 ff., 391.
 Vaillant, Antoine de, 29.
 Walkendorf, Christoffer, 63.
 Wallenstein, 53 f.
 Wansbeck, 364.
 Varberg, 6, 10, 27, 32, 45, 50, 51, 146 ff., 154, 192, 205, 208—26, 242, 375, 389.
 Varberg Fæstning, 28, 49, 161, 208—26.
 Varde, 57.
 Vasari, 379.
 Weichnit, Morten, 28, 97.
 Vejle, 43, 60.
 Viborg, 6 f.
 Villefrance, 382.
 Willemstad, 383, 385, 389.
 Willumsdatter, Sigbrit, 277.
 Wilster, 9, 323, 331.
 Vind, Jørgen, 32, 33.
 Visby, 6.
 Vitry le Francois, 382.
 Wittemack, Johs., 357 f., 370.
 Voss, Cornelius de, 72.
 Vä, 6, 50 f., 161 f.
 Ystad, 7, 32, 52, 54, 146, 149, 177—81, 182.
 Älvsborg, 146 f.
 Ängelholm, 11.
 Ärøskøbing, 9.
 Ølgaard, Andreas, 30, 420.
 Øsel, 6, 49.

- Kronborg, 44, 54, 62, 109, 222, 375.
 Kruse, Enevold, 33.
 Kruse, Vibeke, 346.
 Kungsbacka, 4, 6, 10, 41, 44, 51 f., 146, 211.
 Kurland, 49.
 Kärnan i Helsingborg, 44.
 Köpinge, 202.
 København, 6, 32, 43 f., 49, 54 f., 61, 63—108, 156, 170, 183, 196, 231, 285, 307, 312, 387, 390, 391: Christianshavn, se dette. — Kastellet, 57, 64, 97 f., 100 f., 103, 105 — Ny-København, 98 ff., 102 f., 105 f., 108, 391. — Nyboder, 99 ff., 105, 176, 177. — Skipperboderne, 73 ff., 91, 391.
 Køge, 7, 54, 58, 62.
 Köln, Morten v., 68.
 Laholm, 6, 28 f., 41, 43, 45, 49, 146, 148, 200, 202—08, 391, 393.
 Lamberts, Hans, 28, 224.
 Landscrona, 6, 43 f., 54, 59, 146, 423.
 Lange, Bertel, 28, 68, 72.
 Lange, Gunde, 135.
 la Valetta, 380.
 Laxmand, Sten Madsen, 26.
 Listerdyb, 129, 328, 370.
 Livorno, 381.
 Longomontanus, C. S., 66, 92.
 Lunge, Jørgen, 25, 51, 234, 238, 241, 244.
 Luntertun, 10.
 Lübeck, 317.
 Lyckå, 7, 45, 49, 146, 148, 151.
 Lyckeby, se Lyckå.
 Lykke, Falk, 26, 155.
 Lyngsodde, 128 ff., 132.
 Lütjenburg, 10, 328, 363.
 Løgstør, 6.
 Løverodde, 130.
 Mackmellen, Adam, 31, 33, 340.
 Madsen, Olof, 158.
 Maggi, G., 377, 382.
 Malmø, 7, 32, 43, 44, 49, 51, 146, 147, 149, 181—86.
 Marchi, Francesco de, 378.
 Mardefeldt, C., 362.
 Mariembourg, 381.
 Mariestad, 145.
 Marstrand, 8, 60, 229 ff., 245—54.
 Martini, Francesco di Giorgio, 377 f., 381.
 Mathias Graver, 424.
 Meden, Martin v. d., 23, 332.
 Mejer, Joh., 178, 202, 203, 206 ff., 217, 219, 241, 356.
 Melchiorsen, Just, 69.
 Meldorf, 9.
 Meyer, Mathias, 30.
 Misthusum, 372.
 Montpazier, 174.
 Mov, 136.
 Munk, Peder, 25.
 Møgeltønder, 324.
 Møller, Friederich, 264.
 Nakskov, 6 f., 33, 54, 55, 62, 117—20, 128.
 Nassau, Erik Casimir af, 32.
 Neudorf, 364.
 Neu-Hanau, 381.
 Neuhaus, 363.
 Neukirchen, 326.
 Neustadt, 10, 363.
 Nibe, 6.
 Nidaros, 203.
 Niels Graver, 424.
 Nielsen, Anders, 69.
 Nosaby, 164, 168.
 Nyborg, 7, 43, 53, 123, 137—39.
 Nyborg, David, 28, 33, 165, 170, 172 f.
 Nyby, 148, 161, 208 ff.
 Nykøbing (F), 34, 43, 54, 58, 62, 120—22.
 Nyminde, 53.
 Näsby, 51, 164, 168.
 Næsbyhoved, 46.
 Næstved, 6.
 Nørresundby, 6.
 Oddernæs Kongsgaard, 284.
 Odderøya, 281, 284 ff.
 Oddeval, se Uddevalla.
 Odense, 6 f.
 Ohm, Claus, 30, 353.
 Oldenburg, 10, 364.
 Oldeslohe, 10.
 Oslo, 8 (se Christiania).
 Osterman, Hans, 366.
 Paasche, Hans, 431.
 Paaschen, Vilhelm v., 28.
 Pachewal, 32, 332, 336.
 Pahr, Brødrene, 146.
 Palladio, Andrea, 378 f.
 Pallissy, Bernhard, 382.
 Palmanuova, 381, 391.
 Parsberg, Oluf, 247, 248.
 Pedersborg, 112.
 Pedersson, Jacob, 156.
 Peitersen, Jørgen, 70.
 Pentz, Chr., 340, 350, 363.
 Perceval, Pierre de, 349.
 Perret, Jaques, 382.
 Petersen, Bernt, 28.
 Petersen, Selgen, 35.
 Philippeville, 381, 383, 390.
 Pienza, 380.
 Pinneberg, 320 f., 327, 329, 353.
 Plogh, Jørgen, 32, 86.
 Pløen, 10, 324.
 Pors, Sti, 140.
 Prieserort, 366.
 Pura, Chr. de, 332.
 Rantzau, Breide, 92, 109.
 Rantzau, Chr., 349.
 Rantzau, Dillev, 331, 345.
 Rantzau, Frantz, 138.
 Rantzau, Gert, 322, 359.
 Rantzau, Hans, 363.
 Rantzau, Henrik, 321.
 Rantzau, Johan, 354.
 Rantzau, Marquard, 335, 340.
 Randers, 6 f., 43.
 Reimann, Hans, 353.
 Rendsborg, 9, 53, 323, 324, 326 f., 360—62, 366.
 Rettick, Jacob, 32.
 Ribe, 6 f., 43, 47, 53, 57.
 Riberhus, 47.
 Rollfinck, Herman, 72.
 Rom, 380.
 Ronneby, 41, 52, 149.
 Rosenkrantz, Erik, 303, 305.
 Rosenkrantz, Holger, 26, 33, 197, 198.
 Rosenkrantz, Palle, til Ørup, 26, 282, 284 ff.
 Rosenkrantz, Palle, til Krænkerup, 118 f.
 Rud, Borkard, 118.
 Rudbøl, 328.
 Rudkøbing, 58, 123, 140.
 Rugisholm, 284.
 Rump, Henrik, 28, 355.
 Runge, Hans, 344.
 Ruse, Henrik, 97, 105, 142, 362.
 Rødby, 4.
 Rødemis, 58, 327, 369.
 Rørås, 229, 308—14.

- Ernst af Pinneberg, 329.
 Errard, J., 382.
 Esbjerg, 6.
- Faarevejle, 425.
 Falkenberg, se Frederikssund.
 Falkenberg (i Halland), 4, 6, 10, 32, 41, 43, 45, 50, 210, 217.
 Femern, 9, 319.
 Filarete, Averlino, 376, 377, 378.
 Fladstrand, 57 (se Frederikshavn).
 Flensborg, 9, 10, 323, 326.
 Flindt, Cornelius, 30, 262 f.
 Florentz, 380.
 Flækkerø, 29, 230, 284.
 Follmart, Bastian, 224.
 Fredericia, 6, 57, 123, 124, 132 f.
 Frederik I, 317.
 Frederik II, 43, 134, 146, 178, 210, 222 ff., 229, 256, 318 f., 321, 375.
 Frederik III, 57, 136 f., 183, 320, 322, 348, 353, 356.
 Frederik III, Hertug, 320, 332, 356, 364.
 Frederiksborg, 4, 29, 54, 67, 156, 332, 375.
 Frederikshavn, 6 (se Fladstrand).
 Frederiksodde, 131, 133.
 Frederiksort, 368.
 Frederiksstad, 8, 11, 230, 244, 278, 326, 375, 430 f.
 Frederikssund, 4, 55, 62, 114—16.
 Fremmelt, Hans, 30, 120.
 Freudenstadt, 381, 383, 391.
 Friborg, Jørgen, 28, 192.
 Fries, Lorenz de, 264.
 Friesz, Adam de, 31, 110, 112.
 Friis, Christian til Kragerup, 109, 298, 366.
 Friis, Christian til Lyngbygaard, 130.
 Fry, Didrik, 28.
- Gaasekil, 10.
 Gamble Vordberg, se Gamleby.
 Gamborg, 46.
 Gamla Kōpstad (se Varberg), 208.
 Gamleby (se Varberg), 208 f., 211.
 Garding, 9 f.
 Geelkerck, Isaac v., 35, 236, 239, 242, 248 ff., 258 f., 261 f., 299.
- Geelkerck, Jan v., 35.
 Giger, Mathias, 35.
 Glückstadt, 23 f., 29 f., 32, 50, 52, 86, 136, 286, 323, 325 f., 328, 329—56, 388 f., 391, 393.
 Golbert, Johan, 340.
 Goldbeke, Hans, 96.
 Gottorp, 320.
 Gottskär, 10.
 Grabow, Hans, 24, 26, 155.
 Grafen, Vilhelm, 28, 155.
 Gren, Magnus, 151.
 Grossenbrode, 363.
 Grubbe, Knud, 151 f.
 Grubbe, Sivert, 183.
 Grumviken, 284.
 Gustav Adolf, 159, 211, 384.
 Gyldenløve, U. F., 239 f., 245.
 Gyldenstjerne, Knud, 300 f.
 Gyldenstjerne, Mogens, 26, 211 f., 214 ff.
 Gøye, Christoffer, 298, 300.
- Haderslev, 9, 323 f., 356, 364.
 Hagenskov, 46.
 Halmstad, 6, 27 ff., 32, 41, 43, 45, 49, 51, 146 f., 149, 151, 154 f., 186—201, 205, 216 f., 388 ff.
 Hals, 53, 57, 60, 123, 132, 136—37.
 Ham, Jørgen, 420.
 Hamar, 11.
 Hamburg, 10, 286, 323, 325, 328, 341 f., 353, 364.
 Hammershus, 26, 49.
 Hans Bygmester, 256.
 Hans, Hertug d. Y., 319, 324, 326.
 Hans, Hertug d. Æ., 319.
 Hans, Konge, 242.
 Hansen, Thomas, 30, 70, 96, 138, 156.
 Hansen, Thorgrim, 220.
 Harries, Robert, 367, 435.
 Haye, Abraham de la, 32 f., 35, 52, 69, 70, 96, 134, 183, 197 f., 200, 216 f., 219, 298, 300 f., 308, 332, 389.
 Heer, Christophorus, 204.
 Heide, Peter de, 31, 353.
 Heiligenhafen, 9, 363.
 Hellmann, Evert, 176.
 Helsingborg, 33, 43 f., 52, 54, 56, 59, 72, 146, 149, 179, 298.
 Helsingør, 6 f., 33, 43 f., 50, 54, 56, 62, 109—12.
 Hennrichson, Claus, 173.
- Henrichemont, 382, 384.
 Henrik af Oranien, 33.
 Henrik IV, 382.
 Hermansen, Arend, 32.
 Herning, 6.
 Herzhorn, 342.
 Heyder, Otto, 34, 35, 104.
 Hillerød, 375.
 Hindsgavl, 46, 60, 329.
 Hjørring, 6, 60, 136.
 Hoff, Ludvig, 34, 152.
 Hofmann, Georg, 35.
 Hofmann, Jørgen, 133.
 Holstebro, 6.
 Horsens, 6, 7, 43, 57.
 Howacht, Byen ved, 58, 328, 363—64.
 Hovens Odde, 125 ff.
 Hunehals, 44.
 Husum, 9 f., 58, 324, 327, 358, 369.
 Hønborg, 46, 132.
- Ilgenu, Christian v., 35.
 Island, 8.
 Itzehoe, 9, 323, 325, 330 f., 349.
- Jacob Murmester, 156.
 Jansen, Jan, 28.
 Johan Adolf, Hertug, 320, 322.
 Johan III, 146.
 Juel, Jens, 135, 271, 274, 310.
 Jungen, Hans, 338.
 Jungmand, Michel, 28, 224.
 Juul, Malte, 26.
 »Jyllands By«, 124—33.
 Jønkøbing, 146 f.
- Kalmar, 30 f., 145, 147, 150 f., 156.
 Karlskrona, 145.
 Karlstad, 145.
 Kiel, 9, 324, 326, 363, 365.
 Knudshoved, 58.
 Kolding, 6 f., 43, 47, 53, 57, 124 ff., 421.
 Koldinghus, 47, 125.
 Kongehelle, 233 f., 240 f.
 Kongelv, 8, 50, 229 f., 232—42, 284, 388 f.
 Kongsberg, 229, 258, 308 ff.
 Kopmann, Albert, 329.
 Korsør, 43, 56.
 Korsør Slot, 54, 62.
 Krabbe, Ivar, 26, 217, 219.
 Krabbe, Niels, 26, 155.
 Krempe, 9, 30, 52, 323 ff., 328, 330, 339 f., 342, 349, 354—56.

STED- OG NAVNEFORTEGNELSE

- Aabenraa, 9.
Aarhus, 6, 50 f., 146, 148, 157, 166.
Aalborg, 7, 43, 53, 57 f., 123, 135—36.
Aarhus, 6 f., 13.
Ahlefeldt, Jørgen, 365.
Ahlefeldt, Kaj, 365.
Ahnemøller, Hans, 28, 56.
Alberti, Leo Battista, 376, 378.
Alencon, Renvois d', 31, 33, 54.
Allinge-Sandvig, 6.
Allö, 50 f., 161, 164, 166, 173.
Altona, 10, 327, 328.
Amsterdam, 290, 383.
Anna Chatrine, 77.
Assens, 6, 53, 123, 139—40.
Avaskär, 7, 45, 148, 151, 156.
- Baden - Durlach**, Markgreven af, 140.
Ballum, Byen ved, 58, 129, 132, 370—72.
Bang, Christen Stephensen, 278.
Barckmann, H., 344.
Bergen, 8, 32, 203, 229 f., 248, 277, 294—308.
Bernt Bygmester, 183.
Bersodde, 59, 130 ff., 425.
Bertel Værkmester, 346.
Bille, Anders, 25, 59 f., 130, 132, 136.
Binck, Jacob, 354.
Bjelke, Jens, 302, 307.
Bjærts Næs, 126.
Blasius, Leonard, 29, 80, 102 f., 328, 353, 436.
Bohus, 27, 34 f., 154, 224, 230, 233 ff., 247.
Boller, Jan Berens, 31, 353.
Bolten, Herman, 31, 353.
Borbech, Jacob, 31, 165, 169.
Bordelum Kog, 358.
Bornholm, 6.
Borre, 10.
Botslot, 370.
Boye, Niels, 210.
Brahe, Jørgen, 140.
Brechling, Johannes, 120.
Bredsted, 9, 50, 216, 325, 328, 356—59, 370, 388, 390.
Bremen, 320, 332.
Broman, Pieter, 33.
Brunsbüttel, 327, 362.
Brønderslev, 6.
Buchner, Georg, 120.
Buchwald, Caspar, 327, 364, 365.
Burg, 9.
Bussart, Martin, 354.
Büchner, C. A., 34.
Bülck, 365.
Bysser, Paul Bentssøn, 32, 70, 72, 86, 161, 165, 169, 171, 179, 183 ff., 301.
Bysser, Peter, 35, 94, 96, 104, 118, 127, 364, 366, 423, 426, 436.
- Capell, Herman, 219.
Carl IX, 145, 211, 384.
Carl X Gustav, 120, 140, 180.
Carl XI, 217.
Carl XII, 266, 280.
Carlsten, 230.
Cattaneo, 377, 378, 390.
Charleville, 382.
Christian II, 277, 317.
Christian III, 43 f., 46, 135, 137 f., 146, 318, 324 f., 354, 359.
Christiania, 8, 52, 229 ff., 241, 254—81, 288 f., 390, 393.
Christianopel, 7, 24 ff., 34, 49 ff., 146 f., 149, 150—60, 388.
Christianshavn, 32, 50, 62, 63—108, 169, 388, 389, 390, 392.
Christianspries, 31, 33 f., 57 f., 128, 132, 327, 328, 364—68, 369, 393.
- Christianssand, 34, 58, 216, 229 ff., 281—94, 306, 391.
Christiansstad, 6, 26, 31 f., 50 f., 147 ff., 152, 154, 158, 160—77, 208, 270, 388 f.
Christiansø, 6, 284.
Claer, Otto de, 31, 366.
Clausdorf, 363.
Clünder, Henrik, 352, 353.
Coeworden, 383, 384.
Coningh, Jacob, 268, 272 f.
Cornelissen, Cornelius, 30, 69 f., 94.
Cornelissen, Jacob, 28, 224.
Cornelissen, Lambert, 31.
Cornelissen, Willum, 28 f., 192 ff., 198, 205, 217, 393.
Coucheron, A., 267.
- Dagø, 6.
Dahlberg, Erik, 126, 160 f., 189.
Dircksen, J., 66, 69.
Dohrn, Reimar, 364.
Douchette, Richard, 33, 54, 99, 102, 110, 118, 138.
Dragsholm, 46.
Dragør Værket, 58.
Drammen, 256, 310.
Drejens Odde, 126.
Drycker, Jørgen, 30, 70, 94.
Duborg, 324.
Durand, Ezekiel, 340.
Dürer, Albrecht, 380.
- Ecke, 327.
Ekernførde, 9, 370.
Elleholm, 6, 45, 49, 146, 148, 151.
Elmshorn, 320, 332.
Eltang Vig, 126.
Emmernæs, 127 ff., 390.
Engelmand, Hans, 429.
Erfurth, Jürgen, 340.

FORTET VED RØDEMIS:

- 1) Danske Samlgr. 2 R. III, p. 287.
- 2) E. B. IV, p. 161, 164.
- 3) R. S. H. II, p. 451, 454.
- 4) E. B. V, 249 ff. — R. S. H. II, p. 548.
- 5) E. B. V, p. 250. — D. Smlgr. 2 R. III, p. 390.
- 6) P. Lauridsen: Kartografen Johs. Meier i Hist. Tidsskrift, 6 R. I, p. 276. Dette Kort vilde fortsætte Johs. Wittemacks store Kort over Nordfriesland af 1640, der Nordpaa kun gaar til Ballum (se Særafhandlingens om Bredsted).

BYEN VED BALLUM:

- 1) Thade Petersen: Kr. IV og Havnen ved Ballum i Sønderjyske Aarbøger, 3 R. II, 1935, p. 263. — Jvf. Geografisk Tidsskrift 1926, p. 223 ff.
- 2) R. S. H. II, p. 520.
- 3) E. George i Nordebingien I, p. 251. — Jvf. Eckermann i Zeitschrift f. Schl.-Holst.-Lauenb. Gesch. XXVI. — E. B. IV, p. 403.
- 7) E. B. V, 265 f.
- 8) R. S. H. II, p. 620 ff.
- 9) E. B. V, p. 267 f.
- 10) R. S. H. II, p. 622.
- 11) S. St. III, p. 228. — E. B. V, p. 363, 437.

IV. HVAD VIDSTE CHRISTIAN IV OG HANS TEKNISKE HJÆLPERE SOM BYBYGGERE OG HVAD FORMAAEDE DE I PRAKSIS

- 1) Om Datidens Bybygningsarbejder i Sverige er bl. a. R. Josephson: Stadsbygnadskonst i Stockholm intill År 1800, 1918. A. Lilienberg: Stadsbildningar och Stadsplanar i Gôtaälvens Mynningsområd 1928. B. Stecken i Femte nordiska Historikermötet: Finska Stadplaner, p. 50.
- 2) Norske Mindesmærker: Frederiksstad, udg. af Riksantikvariatet, 1934.
- 3) En fyldigere Fremstilling vil fremkomme i Forfatterens under Arbejde værende Værk: Dansk Bybygnings Historie fra 1550 til 1870.
- 4) J. Baum: Die Anlage v. Freudenstadt in Z. f. Gesch. d. Arch. III, p. 25 ff.
- 5) P. Lavedan i: La Vie Urbaine 1934, p. 139 ff.
- 6) Ths. Havning: Richelieu i Architekten, Bd. 23, p. 317 ff.
- 7) En kort og klar Redegørelse af C. S. Widerberg i: Frederiksstad 1934, p. 25 ff. — Jvf. ogsaa Reuleaux: Die gesch. Entwicklung d. Befestigungswesen, 1912, p. 29 ff.
- 8) C. H. Peters: De Nederlandsche Stedenbouw i H. Brugmans en Peters: Oudnederland-sche Steden. — Jvf. R. Eberstadt: Städtebau.
- 9) S. Marolays: Fortification etc. 1627.
- 10) D. mag. 5 R. V, p. 13 f.
- 11) Jvf. Galster: Danske og norske Medaljer 1936, p. 107. Gruppen staar nu i Rosenborg Have.
- 12) Jvf. Fridericia: Danm.s ydre polit. Hist. 1629—35, 1876, p. 67.
- 13) Vilh. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur 1921, p. 195 ff.

- Antal ændret fra 10 til 6 af Leonard Blasius (K. S.) Jvf. Detlefsen: Zeitschrift Bd. 36, p. 238 f.
- 58) *Willem Steenwinkel* blev $29/2$ 1630 ansat som *kgl. Bygmester* i Glückstadt for 500 Rdlr. aarlig (Kanc. Brevb.). Født ca. 1590. Arbejdede paa Raadhuset (1642—43) og Grev Pentz' Hus (1632). — K. S. A. III, 1786, 1792; B. XVI, 2, 155. — F. R. Friis: Bidrag t. dansk Kunsth. p. 25. Død efter 1649.
- 59) *Leonard Blasius* blev $9/7$ 1640 ansat som General- eller *Overbygmester* efter Hans Steenwinkels Død. Kaldes 1642 Generalbygmester. — L. Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed, 1920, p. 51, 54. — Weilbach: Dansk Kunstnerlex. — Medd. fra Rentekammerarch. 1872, p. 195.
- 60) *Henrik Klünder*, kaldes *Bygmester*. Var født 1606 (K. S. B. XVII, 2, 155; 3, 106, 155). 1662 var han beskæftiget med Pinneberg Slot (Z. d. Gesellschaft f. Schl.-H. Gesch. Bd. 53, p. 199).
- 61) *Hans Reimann* kaldes 1631 Tømrer og *Bygmester* (Detlefsen i Zeitschr. 36, p. 229).
- 62) *Gebh. Tielken* kaldes 1631 Tømrermester (Bygningsregnsk. Rigsark.), 1633 *Værkmester*, sluttede 1636 Kontrakt om Kastellet (sammen med Henrik Klünder); 1638 sluttes Kontrakt med ham for 5 Aar om Vedligeholdelse af Fæstningsværkerne for 800 Rdlr. (Kiel: St. arch. A. III, 1792). 1640 kaldes han *Digegreve*.
- 63) *Mathias Tipotius* var 1627 eller 24 fyrstelig gottorpsk *Havnemester* i Tønningen. 1630 *Digegreve* i Marsklandene og flytter dette Aar til Gl., kaldes 1630 *Overdigegreve* og *Bygmester* (R. A.: Documenta). Er død $11/8$ 1641. K. S. A. 1781, 867, 1792.
- 64) *Harmen Bollen*, Hollænder, kaldes 1631 Ingeniør (R. A. Bygningsregnsk.), 1633 *Værkmester* (R. A.: Documenta).
- 65) *Peter de Heide*, Hollænder, kaldes 1633 *Værkmester* (R. A.: Documenta).
- 66) *Jan Berens Boller* fra Embden. Kaldes 1639 *Værkmester* (K. S. A. III, 1792).
- 67) Detlefsen: Zeitschrift f. S.-H. Gesch. XI, p. 77.
- KREMPE:**
- 1) F. Beckett: Renaissancens og Kunstens Hist. i Danmark 1897, p. 65. — R. Haupt: Die Bau- u. Kunstdenkm. II, 494 ff.
 - 2) Detlefsen: Gesch. d. holst. Elbm. II, p. 171 ff., 202 f.
 - 3) R. A. Krempe Fæstningsregnskaber 1618—28.
 - 4) Kopi i Landesbibl. i Kiel efter Original i Borgmesterarkivet.
 - 5) Danckwerth: Neue Landesbeschreibung 1652, p. 274. Jvf. p. 281.
 - 6) Det kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. Fol. 717.
- BREDSTED:**
- 1) Chr. Petersen: Das Bredstedter Werk i Jahrb. d. Nordfriesischen Vereins, Hf. 12, 1925. — Molbech: Anf. V. p. 45, Anm. — Fra $9/11$ 1624 er ikke udbetalt Penge til Værket (K. S. A. III, 1781).
 - 2) R. A. Flensb. Amts Rechnungen 1587—1699. Jvf. E. B. pass.
 - 3) E. B. I, 112, 147, 167 f.
 - 4) Det kgl. Bibl. gl. kgl. Smlgr. 1027, b. Fol.
 - 5) Jvf. Danckwerth: Anf. V, p. 137.
- RENDSBORG:**
- 1) Velvilligst meddelt af Pastor F. Schröder, Rendsborg.
 - 2) Rockstroh i Smlgr. t. jysk Hist. og Top. 3 R. IV, p. 297. — I Sommeren 1640 interesserede man sig for Ejderens militærpolitiske Betydning. Da sendtes Ingeniøren Peter Bysser bl. a. til »Ejderstrømmen« for at besigtige og kortlægge Eggen (R. A. Regnskaber over Christianspries 1642). — Tanken om Dæmningen skylder jeg velvilligst Meddelelse af Pastor F. Schröder.
 - 3) K. S.
- BRUNSBÜTTEL:**
- 1) Danckwerth: Anf. V, p. 300. — Jvf. Scheel: Anf. V, p. 428.
- BYEN VED HOWACHT:**
- 1) Alle Sagens Akter findes i K. S. A. III, 1180.
 - 2) R. Haupt i: Deutsche Bauzeitung, Jahrg. 59, p. 15.
 - 3) R. A. Regnskaber over Christianspries.
 - 4) E. B. V, p. 225.
- CHRISTIANSPRIES:**
- 1) K. B. $81/7$ 1630. — E. B. II, p. 317. — K. S. A. XVII, Nr. 513.
 - 2) R. S. H. II, p. 318 ff. — E. B. II, p. 15 f, 353 f. — K. S. A. XVII, Nr. 513.
 - 3) R. A. Regnsk. f. Christianspries 1632.
 - 4) R. S. H. II, p. 342.
 - 5) R. A. Regnsk. f. Christianspries.
 - 6) R. S. H. II, p. 367, 381. — E. B. III, p. 330, 368, 404.
 - 7) R. S. H. II, 449. — R. A. Regnsk. f. Christianspries.
 - 8) Den svarer ret nøje til Stik efter C. Mardefeldt 1645.
 - 9) Lassen: Anf. V, Nr. 79. — R. A. Privatarkiver. Ax. Urup.

- Zeitschrift d. Gesellschaft für Schl.-Holst. Gesch. 36 B, p. 191 ff. Samme: Gl. das heutige im alten 1906. A. C. Lucht: Gl. oder Beiträge zur Gesch. d. Stadt 1854. — Zum 300 Geburtstag 22. Marts 1917. Haupt: Die Bau- u. Kunstdenkm. d. Provinz Schl.-Holstein II, 455 ff.
- 2) R. Haupt: Die Bau- u. Kunstdenkm. III, A. p. 8.
 - 3) Det flyttedes senere, 1652, længere ud mod Elben. Nu Gänsendeich. — Jvf. Detlefsen: Gl. p. 6.
 - 4) Detlefsen: Gesch. d. holst. Elbmarschen II, p. 171 ff.
 - 5) Lucht: Anf. V. p. 13.
 - 6) C. de Pura: Classicum paciferum Daniae, 1627.
 - 7) Senere Privilegier ¹⁰/₁₆ 1627; ⁹/₁₆ 1629. K. S. A. 3, 1779.
 - 8) Schl.-Holst. Landesbibliothek: Lampe: Sammlung urkundlicher Nachrichten zur Kunstgesch. S.-H. — H. O. Scheel: Krigens Skueplads 1785, p. 453.
 - 9) Molbech: Kong Christian IV's egenh. Breve 1848, p. 74 Anm.
 - 10) Jvf. Plan over Gl. i Nationalm.'s Arkiv.
 - 11) Se nærmere det følgende Afsnit IV.
 - 12) Det polygonale Centralanlæg var anvendt i Coeworden i Holland 1597—1607.
 - 13) R. A. Tyske Kancelli: A. Documenta des Anbau d. Stadt Gl.
 - 14) Detlefsen: Gl. p. 34.
 - 15) K. S. A. III, 1779.
 - 16) Detlefsen: Zeitschrift d. Gesellschaft etc. Bd. 36, p. 202.
 - 17) Haag: Reijksarchief.
 - 18) R. A. Marq. Rantzaus Regnskaber 1628—29.
 - 19) Danske Samlinger V, p. 68 ff.
 - 20) Omtales første Gang som Gouvernør ¹⁸/₁₆ 1630. Snart efter blev han Kgl. Raad, Statholder i Holsten og senere ogsaa Commandant i Rendsborg (Fridericia: Dmks. ydre politiske Historie 1629—35, p. 88).
 - 21) 1632 overlod Kongen dem til Byen. K. S. A. III, 1779, 80.
 - 22) S. St. A. III 1779, 1815, 16. — Se endvidere Detlefsen: Die st. Entwicklung Gl. p. 195 ff.
 - 23) R. A. Tyske Canc. J. A. Documenta etc.
 - 24) K. S. A. III, 1779.
 - 25) S. St.
 - 26) Detlefsen: Gesch. d. Elbmarschen II, p. 200. — En rationel Undersøgelse af Glückstads borgerlige Bygningskunst foreligger ikke.
 - 27) Lucht: Anf. V. p. 44.
 - 28) K. S. A. III, 1779.
 - 29) K. S. A. III, 1781.
 - 30) E. B. Tillæg p. 16.
 - 31) K. S. A. II, 175.
 - 32) E. B. II.
 - 33) Fridericia: Anf. V. p. 129 ff. — Jvf. dog Danske Samlgr. 2 R. III, p. 382, hvorefter Told første Gang opkrævedes 1633.
 - 34) Ditlefsen i Zeitschrift d. Gesellschaft etc. Bd. 36, p. 225, 33, 36.
 - 35) R. A. Tyske Canc. I, A. 1670. Documenta d. Stadt Gl. — Danske Samlgr. V, p. 68 ff.
 - 36) R. A. Gl.'s Bygningsregnskaber 1630 ff.
 - 37) K. B. ²⁸/₁₆ 1630.
 - 38) K. S. A. XVI.
 - 39) Foruden Regnskaber i R. A. talrige Dokumenter angaaende »den ny By« i K. S. A. III, 1792.
 - 40) Nationalmuseets Arkiv og Det kgl. Bibliotheks Kortsamling.
 - 41) Et Memorial, 1646 sendt Corf. Ulfeldt beretter, at Staden er større end før. Alene Rethöwel er fast saa stor som den gamle By (Altstadt). K. S.
 - 42) K. S. A. III, 179.
 - 43) Derimod findes hans Forslag til Ombefæstning af Krempe 1651 i Det st. kgl. Bibliothek, Gl. Kgl. Smlgr. Fol. 717. (Se Særafhandlingen om Krempe).
 - 44) Jvf. Detlefsen: Anf. V, p. 241. — De ældste Befæstningsanlæg sløjfedes i 1652 og følgende Aar.
 - 45) R. A. Marq. Rantzaus Relationer ²¹/₁₆ 1633.
 - 46) K. S. A. III, 1779.
 - 47) S. St. A. III, 1781.
 - 48) S. St. A. III, 1841.
 - 49) Indtegnet paa et Kort af 1719 i R. A.
 - 50) K. S. A. III, 1841.
 - 51) K. S. Skrivelse af ⁹/₁₂ 1637.
 - 52) Detlefsen: Anf. V. p. 316. — Tietken og Klünder opførte Kastellet, men antagelig efter en andens Tegning, formentlig den kgl. Bygmester, Willem Steenwinkels.
 - 53) D. Smlgr. V, p. 68.
 - 54) Stenhuggermester Robert Harries fra Itzehoe, der hidtil har været anset for Bygmester, kan kun have haft Arbejde paa Slottet. ⁷/₁₁ slutter Kongen Kontrakt med ham om Opførelse af Gavlene af Bückenburger Sandsten (Detlefsen i Zeitschr. Bd. 36, p. 226). Kirken havde Træhvælving, beklædt med Stuk og var hvidkalket indvendig. Planer i Bykort i Rigsarkivet: Krigsm. Aflev. Konv. 6, bl. a. Byplan af Wilster af 1719. — Rigsarkivet: Bygningspengeregnskab for Glückstadt 1632—34.
 - 55) Støbt i København. Se Hist. Medd. om Kbh. VI, p. 561.
 - 56) K. S. III. 1799, 1781.
 - 57) Efter Synsforretningen 1643 var Vinduernes

- 12) N. R. R. VIII, s. 142. Til ny lensherre efter Bjelke var Henrik Thott utnevnt i 1641.
- 13) Kancelliet, R. O. A. Kjøpstederne, pk. nr. 10. Innlegg 24 a.
- 14) Den brede Holbergalmenning som nu ligger mellem Nykirkealmenningen og Muralmenningen skriver sig først fra det 18. årh., antagelig efter branden 1702.
- 15) Yngvar Nielsen: Bergen, s. 317.
- 16) Kancelliet, R. O. A. Kjøpstederne, pk. nr. 10. Innlegg 23 a.
- 17) N. R. R. V, s. 305.
- 18) N. R. R. VII, s. 749.

BERGSTEDERNE:

- 1) N. R. R. V, s. 390 ff.
- 2) N. R. R. V, s. 390 ff. På kongens initiativ blev der også bygget en ridevei mellem grubefeltet og Bergsladen.
- 3) Smlg. 4.
- 4) B. B. A. 18.
- 5) Matrikkelen nevner bare Østre- og Vestre Langgate. Kartene viser imidlertid alle som

- en en tredje paralellgate, men da samtlige kart er fra efter år 1700, er det uvisst om nevnte gate hører med til det oprinnelige anlegg.
- 6) B. B. A. 13.
- 7) Se nærmere Joh. K. Bergwitz: Kongsberg 1624—1924, bd. 1, s. 103 ff.
- 8) N. R. R. V, s. 390 ff. Da den første berg-hauptmann, A. F. Grabow, blev ansatt i 1624, inngikk »fri Vaaning hos Bergverket, som der med forderligste paa et bekvemt Sted skal opsættes« i hans lønn. Se N. R. R. V, s. 382.
- 9) N. R. R. V, s. 634.
- 10) N. R. R. VI, s. 474.
- 11) I juli 1630 skriver således bergmesteren Daniel Barth i en innberetning til berg-hauptmannen: »Folket med Koner og Barn er saa mange, at i nogen Huser opholder sig 16 til 18 Personer, altsaa maa strax Lossementer bygges, at hvis Sygdom ind-træffer de da ikke skal ligge paa hverandre. B. B. A. 14.

3. DE KONGELIGE DELE AF HERTUGDØMMERNE SLESVIG OG HOLSTEN

INDLEDNING:

L. Bobé: Die Ritterschaft in Schleswig und Holstein von der ältesten Zeit bis zum Ausgange des Römischen Reiches 1806. 1919. *Otto Brandt*: Slesvig-Holstens Historie i Grundrids. Autoriseret Oversættelse ved Ebba Brandt f. Bartholin. 1926. *Samme*: Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige. 1927. *D. Dettlefsen*: Die städtische Entwicklung Glückstadts unter König Christian IV, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 36. (1906). *P. v. Hedemann-Heespen*: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit. 1926. *A. Jürgens*: Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte VIII. 1914. *P. Langendorf*: Herzog Johan der Jüngere zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Nordelbingen, Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck 3 (1924). *L. Laursen*: Danmark-Norges Traktater 1523—1750. II. 1912. III. 1916. IV. 1917. *D. Schäfer*: Geschichte von Dänemark. V. 1902. *G. Waitz*: Schleswig-Holsteins Geschichte. II, 2. 1852.

- 1) A. Dreyer: Hamburgs Kampf mit Christian IV i Nordelb. IV, p. 1 ff.

- 2) P. v. Hedemann-Heespen: Die Herzogth. S.-H. u. die Neuzeit, 1926, p. 205, 210.
- 3) R. S. H. I, p. 481. — E. B. II, p. 24.
- 4) E. B. II, p. 101.
- 5) R. S. H. II, p. 198. — Ved denne Lejlighed kommer Rigsraadet ogsaa i Tanker om »det gamle Dannevirke til nogen Nytté at regulere«.
- 6) R. Haupt: Die Bau- u. Kunstdenkmäler d. Provinz S.-H. II, p. 514.
- 7) R. S. H. II, p. 318. — E. B. III, p. 15.
- 8) R. S. H. I, p. 111 ff.
- 9) R. S. H. II, p. 327.
- 10) R. S. H. II, p. 400 f.
- 11) Slinge: Anf. V, p. 874.
- 12) R. Haupt i Zeitschrift f. S.-H. Gesch. Bd. 53, p. 189 ff.
- 13) E. B. V, p. 321 f.
- 14) Zeitschr. f. Schleswig-Holstein. — Leuenburg. Gesch. Bd. 26.
- 15) S. St.

GLÜCKSTADT:

- 1) Af Arbejder vedrørende Glückstadt almindelige Historie og Bygningshistorie skal her anføres: C. Dettlefsen: Gesch. d. holst. Elbmarschen. *Samme*: Die städtische Entwicklung Glückstadts unter König Christian IV.

- op som et provisorisk kapell efter branden 1686.
- 34) I 1646 gav kongen Hannibal Sehested beskjed om at kirkegården skulde opheves. Derved er muren som der blev bevilget penger til i 1641 — om noensinde blitt opført — sikkert blitt revet, og torvplassen ført helt bort til kirkemuren. N. R. R. VIII, s. 413.
 - 35) Hollenderen Jacob Coningh har i 1690 årene malt et billede fra Gamlebyen hvor en ennu kan se en trebebyggelse som ganske sikkert har vært karakteristisk for det gamle Oslo.
 - 36) Fra Håkon V's tid kjenner vi til at der har vært et teglverk litt utenfor det gamle Oslo, men dette maa være lagt ned i senmiddelalderen. Om bindingsverkshus i Chr.:a se Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Aarsberetning 1911, s. 61 ff.
 - 37) N. R. R. VII, s. 411.
 - 38) Statholderskabets extract protokoll april 1648.
 - 39) Norske Magazin I, s. 120.
 - 40) Ute på Hovedtangen lå der også en hel del hus som imidlertid alle tilhørte militæretaten og derfor ikke godt kan henregnes under byens almindelige bebyggelse.

CHRISTIANSAND:

- 1) En utmerket redegjørelse herfor har Sverre Steen gitt i: Hvordan en Kjøbstad blev til. Festskrift til Halvdan Koht 1933, s. 181.
- 2) Se Karl Jacobsen: Broen »Thygesons Minde«s historie. Bidrag til Agders historie II, s. 69.
- 3) Præsident Erdman Jensen: Christiansands Krønike, s. 10.
- 4) Brevet finnes i Det norske riksarkiv i Kancelliets R. O. A. Kjøpstederne, 12 a, Jnnlegg 1 b. Det er ikke datert, men av innholdet fremgår det å være skrevet mellom kongens besøk sommeren 1641 og oktober samme år.
- 5) Hans Jakobsson er identisk med ingeniør-offiseren Hans Jakobsson Schiørt som i 1643 hadde et stort kontraktarbeide på Københavns befestning og i 1645 nevnes som sjef for et kompani fotfolk sammesteds. Han blev senere kommandant på Akershus.
- 6) N. R. R. VIII, s. 128.
- 7) Kancelliets R. O. A. Kjøpstederne 12 a. Innlegg 2. Se også E. Jensen: Christiansands Krønike, s. 12.
- 8) Statholderskapets arkiv. Innkomne saker.
- 9) At Christiansands eldste kirke foruten å være korsformet også kalltes Trefoldighetskirken, leder uvilkårlig tanken hen på den

eldste kirken i Christiania bygget omtrent samtidig. Med vårt nuværende kjennskap til de to gudshus er det imidlertid umulig å påvise noen forbindelse. Helst skylder begge kirker en tidsstil både sin arkitektur og sitt navn.

- 10) E. Jensen: Christiansands Krønike, s. 11.
- 11) Karl Jacobsen: Christiansands raadhus. Bidrag til Agders historie, s. 8.
- 12) N. Wergelands utrykte Christiansands beskrivelse. Hist. tidsskrift II R. I bd., s. 75.
- 13) Skogen var hittil blitt ryddet etterhvert som bebyggelsen øket. Da man nu hugget den ned med en gang, og fattigfolk samtidig brøt op alle røtter til brensel, opstod der snart, ifølge Erdman Jensen, en svær sandflukt, som i lange tider hindret en videre utbygging av byen.
- 14) Ifølge denne plan skulde byen deles op i 60 kvartaler, hvert med en lengde av 250 alen og en bredde av 150. Men gatene skulde fremdeles beholde sin gamle bredde 24 alen. Videre skulde der reserveres plass til enda en kirke. Hele denne plan blev som rimelig kan være, bare et papirprosjekt. Bortsett fra at byen jo allerede var delvis oppbygget efter Schiørts utstikking, så vilde den nye plan vanskelig kunne rummes i sin helhet innenfor halvøyas grenser. Av endel kart fra så sent som 1740 årene ser vi riktignok at der har vært spart ut tomt til enda en kirke, men dette er også det eneste resultat av Christian V's prosjekt fra 1685.
- 15) Erdman Jensen forteller at der i 1647 ikke fantes antydning til noen torvplass i byen, enda kongen hadde fastsatt både torv- og markedsdager.

BERGEN:

- 1) Kancelliet, R. O. A. pk. nr. 10. Innlegg 21.
- 2) N. R. R. V, s. 306.
- 3) Kancelliet, R. O. A. Kjøpstederne, pk. nr. 10. Innlegg 23b. Brevet datert $\frac{25}{10}$ 1623.
- 4) Kancelliet, R. O. A. Kjøpstederne, pk. nr. 10. Innlegg 23 a.
- 5) N. R. R. V, s. 336. Mønsterplassen identisk med Engen, et stykke syd for Vågsbunnen hvor Bergens Teater nu ligger.
- 6) N. R. R. V, s. 451.
- 7) N. R. R. V, s. 484. I brev til Gyldenstjerne datert $\frac{22}{10}$ 1625.
- 8) Kancelliet, R. O. A. Kjøpstederne, pk. nr. 10. Innlegg 24 a.
- 9) Kancelliet, R. O. A. Kjøpstederne, pk. nr. 10. Innlegg 24 b.
- 10) N. R. R. VII, s. 740.
- 11) N. R. R. VIII, s. 13 og s. 23.

- 6) Norsk tidsskr. for Vidensk. og Litt. II, s. 260 f.
- 7) Iflg. Bull skyldes denne meddelelse en enpassant bemerkning i Slanges Christian IV's historie.
- 8) Smlg. navneformen Fredericia.
- 9) N. R. R. V, s. 433.
- 10) Dokumentet blev funnet frem fra Danske Cancelli R. O. A. allerede av riksarkivar C. A. Lange. Imidlertid er det først offentliggjort av J. Friis i St. Hallvard II, s. 32 (1916).
- 11) L. Daa: Det gamle Christiania, 2. utg., s. 35.
- 12) E. Bull: Kr:a Hist. II, s. 18 f.
- 13) I privilegiebrevet heter det bl. a.: For det fjerde skal I dennem Pladserne udi Vandet udvise, hvor at Broerne og Søboderne bedst, hver Mand uden Forhindring kan henlægges og saa at de lige for Gaderne kommer at ligge.
- 14) N. R. R. VI, s. 423 & s. 674.
- 15) Kanskje er grunnen til at kongen ophørte med sitt bidrag den at bare noen enkelte borgere interesserte sig for Revierplanene, mens byen i sin helhet ikke synes å skulle ha nydt særlig godt av dem. Se N. R. R. VII, s. 76 og Eldre Statholderskaps arkiv. Kjøbstederne Chr:a. Brev av 29/5 1634. Iflg. Bull blev der 1893 på hjørnet av Kongens gate og Bankplassen funnet rester av et gammelt bryggeanlegg, som måtte skrive sig fra Revieret.
- 16) Beregningen foretatt av E. Bull på basis av R. Tank: Studier i Chr:a bys folkemængde i det syttende aarhundrede. Norsk hist. tidsskr. rekke IV, bd. 5, s. 478.
- 17) Av trykte arbeider om dette emne må i første rekke nevnes: C. S. Widerberg: Kristianias befæstning 1624—44, St. Hallvard V, s. 215. Samme forfatter: Akershus festning (Oslo 1932). Samme forfatter: Isaac van Geelkerck (Oslo 1924).
- 18) Kontrakten er datert Akershus 17. oktober 1625. Statholderskapets eldre arkiv. Kjøbstederne.
- 19) Se nærmere S. C. Widerberg: Hovedtangens første befæstninger, St. Hallvard V, s. 163.
- 20) D. v. s. med avbrudd fra nuv. Karl Johansgate til Rådhusgate.
- 21) To av disse stener blev funnet for endel år siden på Oslo Ladegård. De er forsynt med bokstav relieff som forteller om byens grunnleggelse.
- 22) Se Widerberg A. A. St. Hallvard V, s. 215 f.
- 23) Hvordan forholdene har vært i Frederiksstad anlagt 1567 er uvisst. Sannsynligvis er renesansens regularitetsprinsipp også utnyttet der.
- 24) Betegnelsen »Gader« og »Stræder« i Christiania er antagelig et lån fra Danmark. I middelalderens norske byer kjennes ordet »gate« visstnok ikke i forbindelse med noe egennavn, og det gamle norske »strætet« betegner en gate av helt annen karakter. Se forøvrig forf.s artikkel i St. Hallvard IX, s. 26 (1931).
- 25) En måling av avstanden mellom byens elste rådhus fra 1611 og det gamle garnisons-sykehus gir til resultat at Rådhusgaten på dette punkt er 15,50 m. Riktignok er ingen av disse hus akkurat fra anleggsåret, men der er liten grunn til å tro at de ikke ligger i den oprinnelig optrukne gatelinjé.
- 26) Se Bull: Kr:a Hist. II, s. 11.
- 27) Like til for få år siden fantes nederst i Tollbodgaten et gammelt hus hvor man oppå veggen kunde skimte en kanonkule, som efter sigende skulde være skutt fast der fra en av festningens kanoner under Carl XII's angrep 1716.
- 28) Se intervju i Aftenposten nr. 254, 1926 med kommunearkivar Finne-Grønn: Den som før 1624 skulde fra middelalderens Oslo til Akershus, måtte — hvis han ikke foretrakk å ro — legge veien helt opom broen ved Nedre Foss for å komme over Akerselven. På den måte lå byen næsten en halv mils vei fra slottet.
- 29) Åpningen lå et godt stykke vest for Kongens gates inunning. Se Widerberg: Akershus festning, s. 77.
- 30) Statholderskapets extract protokol, bd. I, s. 27—28.
- 31) St. Hallvard II, s. 32. Augustinus Vros optegnelser.
- 32) Se Arno Berg: Fra Tingstue til Raadhus, Morgenbladet 6/7 1929.
- 33) N. R. R. V, s. 534. Edv. Bull hevder, uten å opgi nærmere holdepunkter, at kapellet er identisk med den lille Kristkirken som stod oppe på Hammersborg til 1756. Men da jo også Hammersborg dengang lå langt utenfor byen, mens kongen uttrykkelig nevner at den skal opsettes i Christiania, er det vel snarere grunn til å tro at kapellet er samme tømmerbygning som sees midt på torvet på Anthon Coucherons kart over byen fra 1688, og som feilaktig har vært angitt som den første tingstue. Denne bygning er forsynt med et kors over hver gavl, hvad skulde angi dens kirkelige karakter. Men naturligvis kan den også være bygget

- 10) N. R. R. VI, s. 258.
- 11) Wilhelm Jacobowsky: Uddevalla med Omnejd i svensk litteratur, s. 12.
- 12) W. Jacobowsky: A. A., s. 23.

MARSTRAND:

- 1) E. Olån: Marstrands historia, s. 16.
- 2) Olån forteller, uten kildeangivelse, at byen var omgitt av et pallisadeverk og desuten var forsynt med et »slott«. Noen spor av disse er mig bekjent ikke funnet. Pallisadeverk kjennes fra Oslo fra Fredrik II's sarkofag og fra Braun og Hogenbergs bilde av Bergen fra ca. 1580, altså i begge tilfeller fra forholdsvis sen tid. Byene i Norge synes ellers ikke å ha vært regulært befestet under middelalderen.
- 3) Se Det Norske Folks Liv og Historie, bd. 5, s. 62 f.
- 4) N. R. R. VIII, s. 295.
- 5) N. R. R. VIII, s. 299.
- 6) Om Geelkercks vidtomspennende virksomhet i Norge se forøvrig: C. S. Widerberg: Isaac van Geelkerck og hans virke. Oslo 1924.
- 7) Skriftlige opplysninger om at der har foreligget to alternativer finnes visstnok ikke bevart. Det eneste holdepunkt vi har, er Geelkercks kart med de to planer inntegnet. Derfor kan det også være mulig at den ene plan representerer Marstrand før branden. For dette taler det at alternativ I er tegnet på samme måte som de brente strøk vi ser på en plan over Frederiksstad, som Geelkerck utførte 1658 (?) (Se Widerberg A. A.). Hvordan det enn forholder sig hermed spiller allikevel mindre rolle, idet Geelkerck jo under sitt arbeide i Marstrand i alle tilfeller er blitt stillet overfor et valg.
- 8) Se Chr. Koren Wiberg: Bergens Kulturhistorie. Bergen 1921, s. 14 ff.
- 9) Se nærmere om Geelkercks fortifikasjonsplaner i Marstrand: Widerberg A. A., s. 29 ff.
- 10) N. R. R. VIII, s. 386.
- 11) N. R. R. VIII, s. 512.
- 12) Det har sin interesse å notere at »Abridset« nevnes som »Kgl. Majs egen« enda det er ganske utelukket at andre enn Geelkerck arbeidet med planen. Den gamle konge synes overhodet ikke å ha hatt noe personlig med Marstrands nyregulering å gjøre. Initiativet blev, å dømme av dokumentene, tatt av statholderen. Planen blev utarbeidet av Geelkerck og endelig ratificert av hertug Fredrik (Fr. III).
- 13) Her siktes særlig til Kongens gate, et navn skapt av myndighetene og derfor hyppig forekommende i anlagte byer, mens i de

gamle byer hvor gatenettet har laget sig selv, gatenavnene gjerne har preg av beboerne og ofte er utslag av en bred folkelig humor (eks. Leeghalskinhestgaten).

- 14) Den nuværende »Kyrkobrunnen« midt i Drottninggatan nord for kirken er den opprinnelige klosterbrønn (Se E. Olån: Marstrands historia, s. 100).
- 15) Etter kirkeordningen av 1537 blev Fransiscanerklosterets gamle bygninger skjenket byen til rådhus, hospital og skole. Rådhuset blev altså senere flyttet, antageligvis efter branden i 1643. Skolen derimot vet vi holdt til i Hospitalgatan like til i slutten av 1700-årene (Se Olån A. A., s. 119), og må da ha hatt lokale på samme tomt som står avmerket på Felterus' kart fra 1669 som hospitalets.
- 16) Den står først avmerket på et kart fra 1776 av kapt. Cronstedt i Marstrand Stadsarkiv.
- 17) Noe tilsvarende finner vi i den ca. 30 år yngre regulering av Trondheim, hvor også de store kvartaler efterhvert blev skåret istykker av veiter og smug.
- 18) Jvfr. med: Andragende og Erklæring til de Sehest. kommissarier 1649—51 innlegg 3 bb. Kans. R. A. Kjøbstedene, pk. 10, Norske Riksarkiv.
- 19) Av et kart i Kgl. Krigsarkivet, Stkhlm. III Bbb 2, fra 1671 fremgår det at Rådhusgaten da er brutt gjennom.
- 20) Marstrands Stadsarkiv.

CHRISTIANIA, nu OSLO:

- 1) Statholderskapets ekstrakt protokoll 1622—69, II.
- 2) Edv. Bull: Kristiania Historie I, s. 5 f. De to bind professor Bull rakk å få ferdig om Kristianias — Oslos — historie fra de elste tider til og med Carl XII's beleiring av Akershus, er den mest fyldige og klare oversikt over dette emne som foreligger hittil. Alle opplysninger i dette kapitel, hvor der ikke står særlig anmerkning, vil derfor som regel være hentet fra ovennevnte ypperlige verk.
- 3) N. R. R. I, s. 563.
- 4) Hans Byggmester er identisk med arkitekten Hans Paasche.
- 5) Se Bull: Kr. Hist. I, s. 429. Byen Sarpsborg ved Glomma var også blitt svidd av av svenskene 1567 og blev likeledes besluttet flyttet. Dette skjedde, og den nye by Fredriksstad blev grunnlagt. Her protesterte borgerne imidlertid ikke, da de hadde økonomisk fordel av å komme i direkte forbindelse med sjøen.

2. KONGERIGET NORGE

INNLEDNING:

- 1) Foruten Frederiksstad som Fredrik II lot anlegge 1568 istedenfor det krigsherjete Sarpsborg, hadde han samme år også planer oppe om å anlegge en ny by kloss op til Akershus istedenfor det nedbrente Oslo.
- 2) Braun og Hohenberg. Civitatis Orbis Terrarum.
- 3) Det bør bemerkes at på det av Fredrik II's sarkofagrelieffer i Roskilde Domkirke som forestiller Akershus' beleiring 1568, ser vi at det gamle Oslo beskyttes af et palissadeverk helt tilsvarende Bergens.
- 4) Se C. S. Widerberg: Akerhus Festning, s. 119 f.

KONGELV:

- 1) Se Norske Riksregistrarer IV, s. 483.
- 2) Se N. R. R. IV, s. 669.
- 3) Se N. R. R. IV, s. 483.
- 4) Ifølge en ukontrollert meddelelse skulde i 1616 ennu 17 borgere bo utenfor byen. Se nærmere: Arcadius: Ur lifvet i en nordisk småstad på 1600 talet. Ur folkens hæfder 1879, s. 98.
- 5) Se N. R. R. IV, s. 568.
- 6) Tolderen i Marstrand var en mektig herre som foruten å kreve op den kgl. toll også var kongens opsynsmann ved sildefiske-riene.
- 7) Kungälv's Stadsarkiv G I (Göteborg).
- 8) Se N. Nicolaysen: Om de nordiske Kjøbstæder i middelalderen. Norsk hist. tidskr. III r. 1 bd.
- 9) Se O. A. Johnsen: Bidrag til Oplysning om Befolkningsforholdene og Almuens økonomiske Stilling i Båhuslen før Afstaaelsen. Norsk hist. tidskr. IV R. 3 bd., s. 246.
- 10) Kartet befinner sig i det Kgl. Bibliotek, Kbh.
- 11) Se G. Bruswitz: Elfsyssell, s. 23.
- 12) Se N. R. R. IV, s. 568.
- 13) Se E. Olån: Bohus Fästning ock Kungälv's stad, s. 53.
- 14) Det påfallende store antall hester henger sammen med at borgerne i Kongelv drev en meget omfattende hestehandel. Hester nevnes i privilegiene av ⁷/₁₂ 1621 som byens spesielle eksportvare nest efter tømmeret.
- 15) Av disse kobberstikk er det mest troverdige det som blev stukket 1658 av Perelle efter tegning av Erik Dahlberg. Det annet med titelen »Das Schloss Bahuss i Norwegen« er derimot nærmest et fantasiprodukt, slottet dog undtatt.

- 16) Se Sölve Gardell: Ur Ny-Kongelvs Krönika, s. 181. Videre anførte arbeide av Arcadius.
- 17) Se N. R. R. IV, s. 565.
- 18) Se Sölve Gardell: A. A., s. 18.
- 19) Se Sölve Gardell: Kungälv's kyrkor, s. 54.
- 20) Se Sölve Gardell: Ur Ny-Kongelvs Krönika, s. 33.
- 21) Her siktes til følgende forfattere og arbeider: Sölve Gardell: Ur Ny-Kongelvs Krönika, Gbg. 1927, Sölve Gardell: Kungälv's Kyrkor, Gbg. 1928, Sven T. Kjellberg: Kungälv. Gamla Svenska Städer. Hft. 6.
- 22) Se A. Lillienberg: Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvens mynningsområde, s. 27.
- 23) Se N. R. R. IV, s. 20.
- 24) Se N. R. R. V, s. 186—187.
- 25) Kongelwe byes bogh. Kungälv's stadsark. A. II.
- 26) Se C. S. Widerberg: Isaac van Geelkerck, s. 45 ff.
- 27) Meyers kart finnes i »Nordiske Atlas« Store kgl. Bibliotek, Kbh.
- 28) Da byen blev skutt i brand 1645 blev festningsgarnisonen beskyldt for å ha utvist stor likegyldighet overfor slukningsarbeidet.
- 29) Se C. S. Widerberg: A. A., s. 26.
- 30) Se Sven T. Kjellberg: Kungälv, s. XXVII.

UDDEVALLA:

- 1) Ernst Hörman: Uddevallas Uppkomst och Flyttning. Göteborgs och Båhuslens Fornminnesförenings Tidsskrift 1926, s. 1—34.
- 2) Se Hörman, s. 14—19.
- 3) N. R. R. I, s. 590.
- 4) Allerede år 1500 hadde slotsherren på Båhus, Henrik Krummedige, bygget »broo och demningh« ved Kvarnfors. Dipl. N. II, s. 743.
- 5) I den før nevnte opsats av Ernst Hörman hevder forf., at kong Christian gjerne vilde flytte Oddevold vekk fra den store landveien fra Oslo—Båhus, fordi »här stövade icke bare vänner, utan också fiender«. Denne løsning av spørsmålet synes mig noe lett-kjøpt. Hvorhen Oddevold nu enn blev flyttet, måtte jo byen ha forbindelse med de store trafikkarer, skulde den fortsette å eksistere. Og hvad betydde på den annen side en så kort avstikker for en av datidens hæravdelinger, når det var utsikt til krigsbytte?
- 6) N. R. R. IV, s. 487.
- 7) N. R. R. IV, s. 570.
- 8) N. R. R. VIII, s. 386.
- 9) K. Landtmät arkiv, s. 73, nr. 53.

VARBERG:

- 1) Omtalas närmare i Bexell: Hallands historia, 1818 och i Rudbeck: Sveriges städer, 1857.
- 2) Danska Riksarkivet (förk. D. R. A.).
- 3) Att namnet Getakärr var den gängse benämningen på Nyby under medeltiden framgår bl. a. av att 1343 omtalas en stor herredag och konungamöte »in villa Getakir prope castrum Vardeberg«. Se Styffe: Skandinavien under unionstiden.
- 4) Privilegiebrev för Varbergs stad. Kopia i R. A.
- 5) Secher: Corpus constitutionum Daniæ (förk. C. c. D.).
- 6) C. c. D.
- 7) Översättning av originalets danska text. Ursprungligt stavningssätt har i denna uppsats ej genomgående följts, varför förf. reserverar sig mot ev. felstavningar i den äldre danska text, som citeras.
- 8) C. c. D.
- 9) Kanc.'s Brevb. (förk. K. Br.).
- 10) K. Br. C. c. D.
- 11) K. Br.
- 12) D. R. A.
- 13) K. Br.
- 14) Namnet »Staden på Platsarna« användes aldrig, utan är en benämning, som här nyttjas för vinnande av större tydlighet och för att lättare kunna åtskilja de olika samhällena.
- 15) K. Br.
- 16) År 1617 talas det om att anskaffa trävirke till »Varbergs Kirkes Opbygning«, K. Br., och 1618 får en »Mesler Hans Engelman, Tömbermand« betalt för att »til den Nye Kirkie Bygnings behouf stor tömmer at slæbe og opinde som forbrugt er etc.«, Lenens Regenskaber. D. R. A. Vidare samma år en post på vad som »er ndkommen og forbedret paa den nye Varbiørg Kirkies Bygning till Vindues Karme Poster og adskillig Arbejd etc.«, Lenens Regenskaber. D. R. A. År 1620 är kyrkan åtminstone i det yltre färdig, att döma av att d. å. »Jens Sörensen Maller i Helsingborg« får betalt »for en ny Altertauffle og Predigestol i den nye Varbiørgs Byes Kirkie: att staffere og male som kongl. maj:t naadigst haffuer bevilget og lader bekoste etc.«, Lenens Regenskaber. D. R. A.
- 17) K. Br.
- 18) I Lenens Regenskaber, D. R. A., från d. å. meddelas bl. a.: »Giffuen og affkiøbt Jens Pedersen i Varbiørg hans Huus og Gaard til et Raadshus for Borgerne her sammesteds«. Närmare besked lämnas följande år, 1620, då det heter: »Er given og betald Jens Pedersen i Varbiørg for hans Hus og Gaard dersammesteds hannom paa kongl. majts vegne avkiøbt er, og leveret Varbiørgs Borger til en Raadshuses, som kongl. majt naadig haver bevilget for dennem at lade bygge paa hans majts Bekostning, efterdi den dem belejligt og dertil bequemt er. eller vel att bekomme, som den af nye i Stolpeverk kan forbygges af, derfor efterdi den Gaard var tilkiøbs, og den dennem dertil afkiøbt efter hosliggende Bevis Lydelse for 300 sh curant etc.«.
- 19) K. Br.
- 20) K. Br.
- 21) K. Br.
- 22) K. Br.
- 23) K. Br.
- 24) Lenens Regenskaber. D. R. A.
- 25) Fortifikationsarkivet, Stockholm (förk F. A.).
- 26) Dansk kartograf, f. i Husum 1606 el. 1608, d. där i juni 1647. Kartorna äro betecknade: »Grundriss der Festung Waerbiørg zuesamt der Stadt an den osterseiten, langst den Graben, mit allen umliegenden Orthern 1638« samt »Waerbiørg, festung und stadt, in Nort Hallandt«. Det Kgl. Bibliothek (förk. D. K. B.) no. 1582, Gl. kgl. Saml. 712. Fol., D. K. B. no. 1583, Gl. kgl. Saml. 712. Fol.
- 27) F. A. 1192, F. A. 1193, F. A. 1195. Krigsarkivet, Stockholm (förk. K. A.).
- 28) Kartorna äro försedda med följande påskrift: »De guhla quarteren uthvijsa den gamble staden för en som han bran. A = över 42 upbrända gårdar. B = Desseignerade platzer för dem som sijna tompter miste inwidh slättet, sampt förmedelst tuer-gatur c, d, e, f, g, h, i, är den närmaste af hvilken synes kunna tillåtas. K = en dessein, dersåsom hela staden skulle transporteras övan dhen gamla staden etc.« F. A. 1194.
- 29) D. K. B. no. 1619 Müllers Pin. 7. T. L. Vla. Utom denna bild finnes också ett kopparstick i I. R. Hermannides: »Penninsularum regnum succiæ, Amst. 1672«. Detta stick är emellertid med all sannolikhet utfört efter sticket i D. K. B. med vilket det nästan fullständigt överensstämmer. K. B. Efter Hermannides arbete är stucken en bild av staden, som förekommer i Pierre van der Aa's stora arbete: »La galerie agréable du monde«. Leyden 1729.
- 30) K. Br.
- 31) K. Br.
- 32) Lenens Regenskaber. D. R. A.
- 33) D. R. A. Topografisk Samling Papir. Købstæder: Skaane, Halland, Bleking, Gulland.

- 11) Härav framgår, att Allgulins datering av Norreport (i uppsatsen »Halmstad slott«, G. H. Å. 1931) till tiden efter 1607, är felaktig. Han grundar sitt påstående på ett kanslibrev, enligt vilket Cornelissen år 1607 har företagit vissa arbeten å porten. Dylka notiser förekomma ytterst ofta och ända långt in på 1620-talet var man överallt sysselsatt med små reparationer och kompletteringsarbeten överallt i befästningsgördeln.
- 12) K. b. b. $\frac{9}{4}$ 1603 o. $\frac{5}{8}$ 1604.
- 13) K. b. b. $\frac{4}{9}$ 1591.
- 14) H. L. R. 1613—1614.
- 15) Enligt ett brev i K. b. b. av den $\frac{4}{4}$ 1595 vill kungen av fru Margret Hvitfeldt köpa den gård i Halmstad, i vilken hennes avl. make Povel Hvitfeldt bodde, medan han var »forlenet med Halmstad herrede«. Enl. brev av den $\frac{12}{12}$ s. å. har kungen köpt två gårdar av fr Hvitfeldt.
- 16) Allgulin, Halmstad slott, ett bidrag till dess äldre byggnadshistoria. G-a H-ds Årsb. 1931. Med anledning av ett kontrakt av år 1618 med Cornelissen angående en källare under »provianthuset«, daterar Allgulin södra längan till slutet av 1618. Denna byggnad — huvudlängan i komplexet — identifieras med »provianthuset«!
- 17) I själva verket förekommer i mina arkivutdrag för dessa år, benämningen »slottet« endast i de notiser, vilkas huvuddrag jag antecknat i översättning.
- 18) Det förefaller egendomligt, att Allgulin, som bland källorna till sin uppsats om Halmstad slott nämner Halmstads Lens Regnskaber, icke påträffat någon av dessa huvudkällor till belysning av slottets byggnadshistoria.
- 19) H. L. R. 1613—1614.
- 20) Allgulin, a. a.
- 21) K. b. b. $\frac{13}{10}$ 1619.
- 22) K. b. b. $\frac{22}{11}$ 1619, $\frac{15}{6}$ 1620, $\frac{5}{12}$ 1620.
- 23) K. b. b. $\frac{22}{2}$ 1620.
- 24) K. b. b. $\frac{30}{11}$ 1619.
- 25) K. b. b. $\frac{1}{3}$ 1618.
- 26) K. b. b. $\frac{5}{12}$ 1620.
- 27) Glaserat byggnadstegel förekommer ej i listorna på byggnadsmaterial.
- 3) Beträffande kungsgårdarnas roll vid våra medeltida städers uppkomst hänvisas till Adolf Schück a. a., s. 196 ff.
- 4) D. Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml. 712 Fol.
- 5) Den daterade kartan är fullklottrad med annotationer rörande slottets förstärkande med utanverk m. m., vilka utritats på den andra kartan, varav jag sluter till att denna är ett slags »projektkarta«, yngre än den daterade och utförd efter dennas skriftliga anvisningar (jfr. Afb. 94 och 98).
- 6) Att rester av kyrkogård och grundmurar av kyrka konmit i dagen vid grävningar på toften vid det nuvarande torgets nordöstra hörn (såsom fil. kand. Harald Nilsson, Laholm, välvilligt meddelat mig) ger tyvärr föga bekräftelse på att Mejer återgivit verkliga förhållanden, dels enär ovannämnda rester *icke* befinna sig på samma plats i förhållande till torget som Mejers kyrka, dels enär Mejer *icke* utritat den nuvarande kyrkan, som likväl måste ha existerat på hans tid (jfr. s. 193).
- 7) Detta kopparstick förekommer med latinsk text i en av Martin Zeiller 1655—1656 utgiven beskrivning av Danmark med Skåne och Halland. Med tysk text möter det bl. a. i bildsamlingen Müllers Pin. 7, Tab. LVII a, D. K. B. Vidare finns även en variant med holländsk text.
- 8) Jfr. Schück a. a., s. 129 ff.
- 9) Schück *ibid.*
- 10) Av fil. lic. William Anderson dateras kyrkan till tiden omkring 1225.
- 11) Extrakt till Laholms Lens Regnskaber i R. A., København. Avskrift i Vitterhets-Historic- och Antikvitetsakademiens antikvarisk-topografiska arkiv.
- 12) Beträffande Laholm som hamnstad se not 13.
- 13) Påfallande är stadens dåtida roll av hamnplats. Så heter det i den svenska relationen om fästningens erövring år 1644 (publicerad i Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling II, 8 s. 306 ff.): »Efter nu på Lagholm icke ringa macht ligger, deels för then gode hampnen, deels också i betrachtande, at ther igenom then Danske correspondencen emellan Halland och Skåne heel affskäres« osv. Och svenske dåvarande generallöjtnanten Lars Kagg nämner, att »för Lahollm är och een godh hampn, män för sudhevästänväder mäst öpen« (*ibid.* II, 9 s. 664).
- 14) Speckle: Architectura von Vestungen, Strassburg 1608, s. 17 a. En tidigare upplaga utkom 1589.

LAHOLM:

- 1) Adolf Schück: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, Uppsala 1926, s. 147 ff.
- 2) Liber census Daniæ. Kong Valdemar den Andens Jordebog, ed. O. Nielsen, Kbhvn. 1873, s. 58.

- 40) Ny urtavla (och urverk) insattes på 1750-talet på den gamlas plats. Se Lundborg, a. a. I, s. 43. Den gamla urtavlan av sandsten har återfunnits. Den mätte 4 danska alnar (o. 2,40 m) i diameter. En förgylld sol med strålar i relief visar hel- och halvtimmar. Avbildad i Lundborg a. a. II, s. 138.
- 41) Nuvarande tornet efter ritning av J. A. Hawerman, utfört 1865.
- 42) J. Gantner, Grundformen der europäischen Stadt, 1928, s. 83. Afb. 45.
- 43) Skolan. Den påbörjades 1615, varvid bl. a. ett korsvirkeshus nedtogs i Åhus och återuppbyggdes i Christianstad. Skolan var i verksamhet 1617.
- 44) Befallning till lensmanden att låta uppbygga ett Hospital utgick 1624. Pengar till byggnadsmaterial utdelades samtidigt. Hospitalet uppbyggdes i stadens sydöstra del.
- 45) Gatornas mått äro icke exakt desamma på olika ställen i staden. Jmf. Anm. 28.
- 46) Skånska brandförsäkringsinrättningen 621/68, 20 juni 1828.
- 47) Kanc. Br. b. 21 febr. 1624.
- 48) 1796 ombyggdes de förfallna bodarna på den gamla tomten. Enghoff a. a. s. 424.
- 49) Chr. Axel Jensen, Dansk Bindingsværk, Kbhvn. 1933, s. 40.

YSTAD:

- 1) Wählin: Ystad.
- 2) Stobaeus: Grundritning af Ystad, 1698. Modern kopia U. B. Uppsala, 1038.
- 3) Kgl. Bibl. Gl. Kgl. Smlgr. 712 Tal.
- 4) Grönwall: Staden Ystads gatunamn i: Gl. svenska städer I.
- 5) Kanc. Brevb.
- 6) Kanc. Brevb. ^{29/12} 1632.
- 7) Handlinger rörande Skandinavien historia VI, p. 127.
- 8) Handskrift. Universitetsbiblioteket, Lund.
- 9) Landsarkivet, Lund.
- 10) Landsarkivet, Lund.
- 11) Kgl. Biblioteket, Stockholm.

MALMÖ:

- 1) Kgl. Bibl. Kbhvn. Jvf. Nilsson: Stadsplanen i Härleman, Malmö.
- 2) Isberg: Handbok om Malmö, p. 111.
- 3) Isberg: Anf. a.
- 4) Isberg: Anf. a.
- 5) Lindgren i Malmö Fornminnesförening Minnesskrift 1909 - 19.
- 6) Kanc. Brevb.
- 7) Kanc. Brevb. ^{20/6} 1586.
- 8) Kanc. Brevb. ^{11/6} 1624.
- 9) Chr. IV's egenh. Breve p. 280.

HALMSTAD:

Förkortningar: R. A. = Riksarkivet, Stockholm.
D. R. A. = Danska riksarkivet.

K. b. b. = Kancelliets brevböcker i D. R. A.

H. L. R. = Halmstads Lens Regnskaber i D. R. A.

H. R. A. = Halmstads Rådhusarkiv.

- 1) Se härom Vilh. Lorenzen: De danske Klosters Bygningshistorie, samt Axel Westman: Ytterligere om klostren i Halmstad, Gamla Halmstads årsbok, 1927.
- 2) Se härom nedan, i samband med befästningarna.
- 3) Richardson, Hallandia antiqua et hodierna, s. 173.
- 4) Olle Källström, Kalentehuset i Halmstad, Gamla H-ds årsb. 1927.
- 5) H. R. A.? Cit. ur A. Westman, Rådhus och tullhus, G-a H-ds årsb. 1928. — Sedan detta år 1933 skrevs, har Docenten K. G. Ljunggren i Gamla Halmstads Årsbok 1934 publicerat en uppsats »Till Halmstads borgerskaps äldre historia«, där han (s. 155) citerar en notis, som visar, att magistraten köpte tomten till det blivande rådhuset först efter branden 1619. Rådhuset torde alltså tills nu ha legat på annat håll, troligast på nuvarande Stortorget och mitt emot kyrkan. Doc. Ljunggren visar också, att den av mig norr om Kalentehuset förlagda allmänningen bör ha legat söder därom och att den utgjorts av den lilla gatan från torget till ån.
- 6) Vad Halmstads kyrka beträffar, har jag ej ansett det nödigt att i denna uppsats behandla dess byggnadshistoria och hänvisar endast till Axel Westmans utlömmade uppsats om kyrkan i Gamla Halmstads Årsbok, 1925. Det enda, som i detta sammanhang torde vara värt att anföra, är att kyrkans torn vid branden 1619 betydligt skadades och delvis måste byggas om, varvid det försågs med trappgölvlar. Likaså förstärktes muren inåt kyrkan, för att tornet vid behov skulle kunna tjäna som kanontorn. Kyrkans roll i stadsplanen framgår med all tydlighet av kartorna.
- 7) H. R. A. I privilegierna talas om underhåll av stadens vallar, »plank« och »diken«.
- 8) K. b. b. ^{25/7} 1563.
- 9) Pergamentsbrev i R. A., cit. av Bexell, Hallands historia och beskrivning, Gbg. 1818.
- 10) I Halmstads Lens Regnskaber, D. R. A., finnas för åren 1600—1602 och 1610—1618 utförliga byggnadsrapporter, i vilka man för varje år kan följa arbetena på befästningarna. För tiden 1603—1609 saknas dessa rapporter fullständigt.

- vidare »Peijlings och Hydrographiska Chartor öfwer Trakten omkring fästningen«. Den äldsta karta, som anger de olika vattendjupen i Christianstads omgivningar med större utförlighet, torde vara Christoffer Hartungs av år 1676. (Upplagen som nr. 380 i Josephson, Svenska stadskartor och stadsplaner, Gbg. 1923, s. 33).
- 3) K. Br. b. 1609—15, s. 649, 19. sept, 1613.
 - 4) Kopparstick av N. Perelle, efter teckning av Dahlberg, i Pufendorfs »De rebus a Carolo Gustavo gestio«, 1697.
 - 5) Suhm, Nye Saml. II. Kbhvn. 1793. s. 101. Christian IV's skrivkalender för år 1614, 19. sept., omtalar: »Blev den Broe maalt, som gaar fra Alløe over til Herloff Land, hvilken er 250 Favne lang«.
 - 6) K. Br. b. s. 397 (11. maj 1618). — För en närmare undersökning av vägnätet hänvisas till kartmaterialet i t. ex. A. Meijers »Ostertheil des Landes Schonen« (Gl. Kgl. Saml. 712). Jmf. H. Richter, »Skånes karta« Lund 1929.
 - 7) »Fundationsbrevet« är avtryckt som bilaga i Enghoff: Kristianstad 1614—1914, s. 110.
 - 8) Enghoff, a. a., omtalar s. 20 hur marken förvärvades genom byten mellan kronan och enskilda godsägare.
 - 9) Anteckning på baksidan: »Christianstadt«. Mått: 53 × 41 cm.
 - 10) Jfr. ordet »Standlsteckening« å det projekt till Christianshavn 1617, som Johan Semb uppgjort. Se V. Lorenzen: En Renaissancestad (i Festskrift til Kr. Erslev 1927) s. 340.
 - 11) K. Br. b. 1616—20, s. 218. Han kallas här mester Johan Sembst. Om S. se vidare Lassen, Dokumenter og Aktstycker til Kbh.s Befæstnings Hist. s. 124 och Lorenzen, a. a., s. 343.
 - 12) K. Br. b. ¹⁰/₁₆ 1618. Jfr. K. Br. b. 21. 8. 1618.
 - 13) För alla andra borgare (som ej tilldelades jord och äng) förbehölls rätt till del »udi gresgangen om sommaren, saa de derpaa maa hafve deris kveg«. Likaså skulle magistraten avlönas med ämbetsjord.
 - 14) Enghoff a. a. s. 112.
 - 15) Jmf. K. Br. b. 8 nov. 1618. Sistnämnda år hade man kommit så långt att särskilt förbud rörande fåbete på vallarna måste utfärdas, vilket tyder på att stora partier hade blivit iordningställda.
 - 16) I Bilaga till Bygn.regnsk. 1616—17, II, nr. 142; rörande »werckmestere« i Christianstad, se även K. Br. b. 9 april 1617, 26 april s. å.
 - 17) Lorenzen, V. Haandtegnede Kort over København 1600—1660, Kbhvn. 1930.
 - 18) Lorenzen, V. En Renaissancestad (i Festskrift til Erslev 1927, s. 346).
 - 19) Skaanske Handl. Nr. 844. Reg. 108 B 4. 52 »Kort overslag paa Christianstads Byggning 1614—1622«.
 - 20) Se s. 162—163.
 - 21) Enghoff a. a. s. 216.
 - 22) K. Br. b. 7 maj 1616 talar om Kungens vilja: det skulle grävas en »Grøft igennem Torvet«.
 - 23) Se K. Br. b. 21 aug. 1618, 16 sept. 1618.
 - 24) K. Br. b. 21 aug. 1618.
 - 25) I nästa månad (d. v. s. 16 sept. 1618) är det tal om att Semb skall begiva sig till staden »saa snart Befestningen der wed wor Køpstad Chr. ferdig bliff«. Kanske det blott är en tillfällighet att notisen om Sembs förestående inspektion dyker upp ungefär samtidigt med att typiska *avslutningsarbeten* pågå vid fästningsbygget. (Jmf. s. 162—163).
 - 26) Lens Regnsk. 1614—15, 1616—17. Jmf. K. Br. b. 4 juni 1615. Kontraktet mellan kungen och Nyborg omtalar en »skabelon« som Nyborg skall arbeta efter.
 - 27) Om vindbyggorna på broarna vid Christianstad se Kanc. Br. b. 21 aug. 1618.
 - 28) Motsvarande i meter — 13,20 och 5,66 m efter rodemåttet 3,77 m. Bredderna skifta dock något i den summariska planen, speciellt smalgatorna växla i teckningen mellan 1½ och 2½ Roder. Även i tomtkartan av år 1671 visa smalgatorna något olika mått.
 - 29) Kontrakt med Ingenjör P. Bysser hade upprättats redan 4 juni 1615 (K. Br. b.) rörande gatuhöjning (se vidare s. 162) men det synes ha tagit fart först 1617.
 - 30) Jvf. Anm. 22.
 - 31) Rentemester-Regnsk. 1614—1615, dat. 3 april 1615. Enghoff, a. a. s. 104.
 - 32) Härmed kan icke avses någon annan byggnad än den som senare benämnes »stallet«.
 - 33) K. Br. b. 6 maj 1616.
 - 34) Lens Regnsk. 1616—1617, post nr. 38.
 - 35) »Christianstat Anno 1658«, kartan nr. 375 i Josephson a. a., visar endast tyghuset och en prickig gränslinje som utmärker tyggårdstomten. Först 1671 uppdyker »Lavette och Hiulmakerhuset« och »Artollerij Smedian« å H. Hellebergs karta 1671 (nr. 377 i Josephson a. a.).
 - 36) M. Lyndborg, Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad, I s. 26.
 - 37) Lundborg a. a. s. 37.
 - 38) Lundborg a. a. s. 35. K. Br. b. ²⁰/₁₆ 1618.
 - 39) De genom vittring skadade originalfigurerna äro numera ersatta med nyhuggna men trogna avbildningar.

SKANDERBORG:

- 1) Chr. Holt: Blade af S. Bys Hist. 1933, p. 23 ff.

AALBORG:

- 1) R. S. H. II, 295, 300, 326, 389. — K. B. ³³/₄ 1632; ²⁸/₅ og ⁴/₁₁ 1634.
- 2) I Følge velvillig Meddelelse fra Kaptajn Otto Smith er »Vesterport« før 1631 altid den ved »muret Bro«, efter dette Aar altid den vestligere beliggende paa Vesterbro. I mod Øst siges »Byens Skandse« at ligge, Øst for Gaden Kattevad.

HALS:

- 1) R. S. H. I, p. 481. — E. B. II, p. 24.
- 2) D. Mag. 5. R. I, 281.
- 3) R. S. H. III, 228 ff. — Samtidig er der Tale om Fæstningsanlæg paa Bersodde og disse to Anlæg omtales i de følgende Drøftelser under eel.
- 4) R. S. H. III, 246. — Se Kgl. Bibl. Uldalls Smlgr. Fol. 85.
- 5) E. B. V, 171, 215.
- 6) N. P. Slange: Chr. IV's Historie, 1740, p. 1464.
- 7) Smlgr. t. jysk Hist. og Top. VIII, p. 257 ff og 364 ff.

SKÅNE, HALLAND, BLEKINGE

INLEDNING:

- 1) Jfr. S. Widerberg, Festningen i Frederiksstad, Oslo 1934.
- 2) Jfr. Josephson, Svenska Stadskartor och stadsplaner, Göteborg 1923.
- 3) Jfr. Anders Bugge, i Norsk Kunsthistorie.

CHRISTIANOPEL:

Litteratur: *William Anderson*: Kristianopel. Tidskrift för Konstvetenskap 8. 1923—24, s. 97—114 o. där citerad litteratur. Avaskärs och Kristianopels kyrkor. Sveriges Kyrkor, Blekinge. Band I. Stockholm 1926—32, s. 3—47 o. s. 376 o. där citerad litteratur. Blekingebilder från fordom. Sölvesborg 1926, s. 33—41 o. 45—47. Från en liten garnison. Hela Världen 1919, s. 723—732. Die Heilige Dreifaltigkeitskirche in Christianstad. Zeitschrift für Denkmalpflege III. 1929, s. 95—97. Karlskrona. Lund 1930, s. 21 f., 32, 78, 83. *Richard Haupt*: Ein königlicher Städtgründer und seine Stadt Christianopel. Deutsche Bauzeitung 1925, s. 14—16 o. 30. *A. Hallenberg*: Kristianopel såsom stad under svenskt välde. Blekinge Hembygdsförbunds Årsbok 1927. II. *Ragnar Josephson*: Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början.

NYBORG:

- 1) K. B. ¹⁰/₆, ²¹/₇, ¹⁵/₁₀ 1628.
- 2) S. St. ²⁰/₁₀ 1628.
- 3) Det kgl. Bibl. Ny kgl. Smlgr. Fol. 399 d. — I Nationalmuseets Arkiv findes et omtrent samtidigt Kort, hvorpaa de 1628 anlagte Værker Nord for Slotssøen er angivet.
- 4) O. Staggemeier: Jordebog f. N. Købstad, II, 22 f.

ASSENS:

- 1) K. B. ¹⁰/₆ og ²¹/₇ 1628. — Ogsaa ved Middelfart og ved Nyborg (se Særafhandlingen) befæstes.
- 2) E. B. II, p. 97. — Ax. Larsen: Kejserkrigen p. 237.
- 3) I. F. Topp's Kort i Nationalm.'s Arkiv af 1853 suppleres af hans Beskrivelse af sine Undersøgelser af ²/₄ 1861 sammesteds.

RUDKØBING:

- 1) Vilh. Lütken: Bidrag til Langelands Hist. p. 129 f. — Ogsaa Herregaarden Faarevejles Befæstning skulde sættes i Stand (R. A. Smaalandske Tegnelser).
- 2) Sporene af Befæstningsanlægene er de fleste Steder helt udslettede.

Göteborg 1923. *Vilh. Lorenzen*: Om Bebyggelsesplaner. Særtr. af »Architekten« 1917. *Kancelliets Brevböger*. utg. av Erslev, Møllerup m. fl. K. V. *Melin*: Anteckningar till Kristianopels Historia, samlade ur skilda källor. Karlskrona 1904. *D. F. Slothouwer*: Bouwkunst der Nederl. Renaissance in Denemarken. Amsterdam 1924. *Carl Sylvé*n: Beskrifning öfver Christianopels Socken uti Blekinge Län och Östra Härad, författad åren 1854—55. Karlskrona 1857. Beskrivning öfver Christianopels socken. Meddelad av Pehr Johnsson. Blekingeboken 1929, s. 155—184. *Danske Magazin* 3 R. IV, p. 3 f. *F. A. J. Vermeulen*: Handboek tot de geschiedenis der nederlandse Bouwkunst. II Tekst. Haag 1931, s. 458 ff.

CHRISTIANSTAD:

- 1) Suhm, Nye Saml. II, Kbhvn. 1793, s. 97. (Kong Chr. IV's Skrivecalendere for aarene 1614 og 1616.)
- 2) Se »Carta öfver Inondation omkring Christianstads Fästning under påstående Wårflod uti April Månad, år 1748«. Kopia i Christianstads museum efter karta i F. A., Sthlm. I Fortifikationsarkivet i Stockholm finnas ett stort antal »situationschartor«.

- Historie 1934, p. 238 ff. Jvf. Hugo Matthiessen: Gamle Gader og Gaarde i Nakskov i Architekten XVIII, p. 149 ff.
- 2) Kirkeh. Smlgr. 5 R. III, 548; Borgerne fik da Lov til at værne deres By med »Volde, Mure og Grave«. — R. S. H. I, p. 481.
 - 3) Disse er: 3 Kort i Krigsark. i Stockholm, 1 Kort i D. Kgl. Bibl. K.- og Billedsmgr., samt 2 Kort i D. Kgl. Bibl.: Ny Kgl. Smlgr. 399 og 387 e. Hertil slutter sig E. Dahlbergs Plan af 1658 hos Pufendorf, Resens ganske upaalidelige, antagelig fra et Projekt til en Ombefæstning stammende Fuglespektiv (Uldall Fol. 186). 1 Kort i Hærens Arkiv (Reproduceret i Fra Arkiv og Museum IV, p. 38), 1 Kort Ingeniørkorpets Arkiv, 1 Kort i Nationalm. Arkiv.
 - 4) Pontoppidan: Danske Atlas III, 292. — Haugner: Lolland II, 1918, p. 10 f.
 - 5) Haugner: N. Købstads Hist. 240. — Jvf. K. B. $\frac{24}{2}$, $\frac{17}{3}$ 1628.
 - 6) K. B. $\frac{2}{3}$, $\frac{2}{8}$ 1630.
 - 7) K. B. $\frac{23}{3}$ 1632. — Jvf. Friis: Mindeblade om N.'s Fortid, 1852, p. 11 ff.
 - 8) K. B. $\frac{24}{4}$ 1633.
 - 9) R. A. Regnskaber over Christianspries 1642.
 - 10) R. A. Smaalandske Tegnelser $\frac{17}{5}$ 1637 og $\frac{28}{5}$ 1639. Halsted Kloster Lens Extraskattemandtal 1643—45. 1644 arbejdedes der for 615 Rdlr. bl. a. af Mathias Graver og Niels Graver bl. a. paa »Det Værk uden Majlgades Port, ved Slusen og Bommen«.
 - 11) Axel Liliefalk: Fra Arkiv og Museum IV, p. 7. — Efter velvillig Meddelelse fra Redaktør C. C. Haugner i Nakskov kan Voldlinien fra Vejleports Ravelin ikke have strakt sig saa langt Nordpaa, som Kortet (Afb. 47) kunde synes at vise. Det fremgaar af Voldrester og af det lave Terrain dette Sted.

NYKØBING paa FALSTER:

- 1) H. Hjelholt: Falster I, 274.
- 2) Et skitse-mæssigt med Blyant tegnet Kort i Det kgl. Bibl. Ny kgl. Smlgr. 399 d. Fol. af Nykøbing ohngefær, 26. Juli 1660 antyder, at de paa det svenske Kort foreslaaede halve Bastioner med Enderne af Volden og med en Befæstningslinie ogsaa i Øst ud mod Søen virkelig er blevet opført under Svenskekrigen. Ligeledes viser Kortet et »abgestocken« Hornværk foran Slottet, hvor et saadant Forsvarsværk ogsaa maatte være i høj Grad paakrævet (jvf. Nakskov)!
- 3) I Nykøbing Museum Kortarbejder fra 1860 af Vinding og ca. 1880 af Ch. Ambt, der viser Bastionernes Beliggenhed.

NØRREJYLLAND OG DEN FYENSKE ØGRUPPE

»JYLLANDS BY«:

- 1) Æmnet er delvis behandlet af K. C. Rockstroh i Befæstningsanlæg paa den vestlige Side af Lillebælt 1629—44 i Smlgr. t. j. Hist. og Top. 3 R. IV.
- 2) Danske Samlinger V, 73.
- 3) E. B. II, 315.
- 4) Naar det siges, at den ligger ovenfor Hønborg Kirke (der aldrig har eksisteret), maa Kongen her mene Taulov Kirke.
- 5) At det, som forment af Rockstroh (Anf. A. 294) ogsaa kunde være Plateauet Syd for Oddersted er mindre sandsynligt.
- 6) K. B. $\frac{2-3}{5}$ 1630. — Rockstroh: Anf. A. p. 295.
- 7) H. O. Scheel: Krigens Skueplads, 1785, p. 293.
- 8) R. S. H. II, 235, 37 f. 242, 271, 473, 488 f.
- 9) Rockstroh: Anf. A. p. 295 f. — E. B. VI, 171 f.
- 10) R. S. H. II, 520.
- 11) E. B. V, 250.
- 12) Jvf. Kobberstik: Grundrisz des dänischen Lagers bey Mittelvarsundt, welches von den Schwedischen Erobert Ao. 1644, efter Tegning af Oberst C. Mardefeldt. — Rockstroh: Anf. A. p. 297.
- 13) E. B. VI, 218.
- 14) I den mærkelige Satire: Fru Kirsten Munks Ballet (D. Smlgr. VI, p. 355) fra 1650'erne optræder i Forbindelse med en »General Felt Tøjmaster« — og det kan kun være Christian Friis — »en gammel jysk Kærling, hoppende efter med 3 Ben, og stod skrevet paa hendes Kæp: Gui boe og beir os denne *Jyllands By!*«
- 15) D. Mag. 5 R. I, p. 281 ff.
- 16) R. S. H. III, p. 227 ff.
- 17) R. S. H. III, p. 264.
- 18) E. B. VI, p. 214 ff.
- 19) Samme Sted VI, p. 215. Her havde først Svenskerne i Foraaret 1644 opkastet en Skandse. Senere i Sommeren s. A. udbedret af de Danske (Rockstroh: Anf. V. p. 291 f), samtidig med at Snoghøjskandsen demoleredes (Jvf. H. T. II, p. 212).
- 20) Klitgaard: Et Bidrag til Jyllands Forsvarshistorie i Smlr. til J. Hist. Top. 4 R. IV, p. 35 ff. — Jvf. Hugo Matthiessen: Fredericia, 1911, p. 5 f.
- 21) H. Matthiessen: Anf. V, p. 6 ff.

- 6) Om Sydvestbastionen, senere Kgs. Bryghus, se: Charles Christensen i Hist. Medd. om Staden Kbh. og dens Borgere, II Bind, p. 11 ff.
- 7) K. D. I, 571.
- 8) Hjørnebastionen (Kgs. Bryghus) har i sin Form megen Lighed med visse Bastioner paa Varberg Slot (Se Afb. 104).
- 9) Jvf. Vilh. Lorenzen: Problemer i Kbh.'s Hist. p. 12 ff.
- 10) E. B. I, p. 191, 315.
- 11) K. Thorsen: Kbh.'s ældste Østerport i Hist. Medd. om Kbh. 2 R. II, p. 243 ff.
- 12) Gengivne i: Borup og Linde: Vor gl. Hovedstad, p. 135, 37.
- 13) H. U. Ramsing i: L. Bobé: St. Petri Kirchengemeinde 1925. — F. R. Friis: Smlgr. t. dansk Kunsthist., p. 22.
- 14) K. D. I, 597.
- 15) L. Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed 1920, p. 9. — O. Nielsen: Kbh.'s Hist. IV, p. 95 ff. — H. U. Ramsing i Anf. Afh. II (Kort p. 562). — K. D. II, 557, 721. — E. Madsen: Kbh.'s østre Kvarter i Hist. Medd. om Kbh. IV, p. 90 ff. — Jvf. Samme: V, p. 202. — Lind i: Fra Arkiv og Museum III, p. 177 ff.
- 16) E. Madsen: Børnehuset i: Hist. Medd. om Kbh. VII, p. 203 ff.
- 17) K. D. II, 618. Jvf. E. Madsen i Anf. Afh. p. 217 ff.
- 18) O. Nielsen: Anf. V. IV, p. 414.
- 19) H. U. Ramsing i L. Bobé: Die d. St. Petri-gemeinde p. 295.
- 20) K. D. V, p. 28; jvf. II, 744.
- 21) L. Bobé: Bremerholms Kirke p. 47 ff. — O. Nielsen: Anf. V, III, p. 333.
- 22) K. D. II, 743. — L. Bobé: Die d. St. Petri-gemeinde.
- 23) K. D. II, 705. — Fr. Schiøtt i Hist. Medd. om Kbh. 2 R. I, p. 116 ff. — Trinitatiskirke med Runde Taarn udg. af Foren. af 3. Decbr. Opmaalinger og Tekst.
- 24) K. D. V, 7.
- 25) A. Sundbo: Anf. Afh. 2 R. III, p. 265. — F. R. Friis og L. Fenger i: Tidskrift f. Kunstindustri 1892, p. 161 ff.
- 26) K. D. II, 754.
- 27) K. D. II, 606 f.
- 28) Vilh. Lorenzen: En Renaissancestad i: Festskrift f. Kr. Erslev 1927. — Samme: Christianshavns borgerlige Bygningskunst 1914.
- 29) Lassen: Anf. V, p. 124 f.
- 30) K. D. 219 f.
- 31) G. L. Grove: Christianshavns Raadhus i: Fra Arkiv og Museum II, p. 1.
- 32) K. D. V, p. 154.
- 33) J. Werner: Børsen 1619—1915.
- 34) Chr. Ax. Jensen i: Fra Arkiv og Museum.
- 35) Samme: s. St. IV, p. 1 ff.
- 36) A. Sundbo: Anf. Afh. 2 R. III, p. 164 ff. — H. U. Ramsing i: Anf. Afh. 2 R. IV, p. 310 ff.
- 37) O. Nielsen: Anf. V. IV, p. 357.
- 38) W. Wanscher: Rosenborg 1930. — F. R. Friis: Anf. V, p. 40.
- 39) K. D. I, 565 f. — A. Sundbo i: Anf. Afh. 2 R. III, p. 306.
- 40) H. U. Ramsing: Anf. Afh. II, p. 187 ff.
- 41) A. Sundbo: Anf. Afh. 2 R. III, p. 164 ff. — Jvf. H. U. Ramsing: s. St. IV, p. 277 ff.
- 42) Jvf. Ramsing: s. St. p. 31, 318 f.
- 43) K. D. IV, 774; jvf. V, 766. — Sundbo: Anf. Afh. 2 R. III, p. 379.
- 44) O. Nielsen: Anf. V. III, p. 55.
- 45) H. F. Rørdam i: Ny Kirkeh. Smlgr. I, p. 353 ff.
- 46) Lassen: Anf. V. p. 129.
- 47) O. Nielsen: Anf. V. V, p. 313.
- 48) Samme: III, 53.
- 49) Samme: V, 202 f.
- 50) Vilh. Lorenzen i: Indledning til O. Alstrup og Charles Christensen: Nyboderfolket 1930.
- 51) Charles Christensen i Berl. Tidende ^{27/8} 1929.
- 52) Det har kunnet paavises ved sammenligne dem med et af denne Ingeniør, Peder Bysser, bevislig tegnet Projekt til Ombe-fæstning af Landscrona, nu i National-museets Arkiv.

HELSINGØR:

- 1) E. B. I, 93.
- 2) Aarsberetn. fra Geheimearch. III, Tillæg p. 88 ff. — Se forøvrigt L. Pedersen i: Helsingør i Sundtoldtiden I, p. 152 ff.
- 3) E. B. I, 195. — K. B. ^{28/8} 1624.
- 4) R. S. H. II, 39. — K. B. ^{15/11} 1627; ^{26/1}, ^{28/2} 1628; ^{12/8} 1629.
- 5) Her kommer i Betragtning: H. P. Resens Atlas Danicus Tv. 29—30 og 33—34.
- 6) L. Pedersen: Anf. V. II, p. 176 ff.

SORØ:

- 1) M. Mackeprang i: Sorøbogen 1933, p. 307 ff.
- 2) C. C. D. IV, 714 f.
- 3) M. Mackeprang: Anf. Arb.

FREDERIKSSUND:

- 1) A. Sundbo: Frederikssunds og Købstaden Slangेरups Historie, 1931, 112 ff.
- 2) Samme: Anf. V, p. 117.

NAKSKOV:

- 1) Nakskovs Befæstnings Historie er skildret af C. C. Haugner i: Nakskov Købstads

DEN SJÆLLANDSKE ØGRUPPE

KØBENHAVN med CHRISTIANS-
HAVN:

Paaskrifter paa *Kortet Afb. 10*: A østerpordt. B norderpordt. C Westerpordt. D Zeughausz. E Zeughausz. F Der Stall. G Schlagthausz. H Holzhoff. I Schlosz. K rendterey. L balhausz. M Kong. My. gardt. N Schmidten. O Der holm. P reberban. Q Ameralshoff. R s. Nicola. S hack holg. hoff. T Closter S. Clara. V amacher markt. W S. Spirto. X Closter S. Spiriti. Y Zum Grauenbruder. Z S. Maria. Æ S. peder. — Under særlige Mærker: altmarkt og radhausz. — Se nærmere Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1600—60, 1930, T. I.

Paaskrifter paa *Kortet Afb. 13* (Se nærmere Vilh. Lorenzen: Anf. V, T. III): Indenfor Befæstningen: Coppenhagen. Slos. Pfort nach dem schifs holm. Osterpfort. Norderpfort. Westerpfort. Ste. Annebrücke. Die neuwe Stadt (Christianhafen). Udenfor Befæstningen. (Mod Syd): Bawlandt. Bergicht. Morras. (Mod Vest): Morrasz. Bawlandt. Hoch Weidlandt. Nidrig Weidlandt. (Mod Nord): Der weg nach Elsenör. Nidrig Weidlandt og etwas morrassig. Die Ost See. (Mod Øst): Amackerlandt. I Hjørnet, til Højre forneden, Datering og Forfattersignatur: Ao. 1624. Heinrich Thome. Ingenieur.

Paaskrifter paa *Kortet Afb. 33* (Se nærmere Vilh. Lorenzen: Anf. V, T. XIV). Øverst til Venstre: Charle und Grundtris der Köngl. Kauf und Handlet Stats Copen Hagen mit neben leigden Seen Und aussenverchen. gemessen und gezeichnet von Ihro Kongl. May. Unterthanigster Otho heyder. Anno 1648. Desuden er paaskrevet: Indenfor Christianshavns Befæstning: Christianshawen. Amackerport. Udenfor: Amacker Lan. Kalleboe. Paa og ved Slotsholmen: Hans Kniphaus. Henrich Möllers packhus. Amacker brygge. Die Börse. Slactehaus. Brauhaus Bötterey. Zeughaus. Provianthaus. Neuwhawen. Königsgang. Schlosplatz. Schlosbrücke. Schlos. Renterey. Stadts Grawen. Hochbrücke. Paa og ved Gammelholm: Bremerholm. Die Schmiede und andere Werckstätte. die Reperbahn. I det gamle København: Die Alte stadt. Alte Westerpfort. Diese alte Wallen alle demolieret bis Norden Port. Alte Osterport. Holms Kirch. I Ny København: Königsgarten. Rosenborg. Islandsch Compagnien Reperbahn. Zollboden. Schnetzhaus. Das Blockhaus. Udenfor Vesterport: Dicie Auszenwerchen hab Ihr. May. in die Schevedtshe Ziet bauwen lassen. Udenfor Nørreport: lagaarden. Udenfor Østerport: Pebling Söee. Neuw Wartauw. Dicie aussen Werchen seindt in die Scveedtsche Seit gemacht.

Paaskrifter paa *Kortet Afb. 39* (Se nærmere Vilh. Lorenzen: Anf. V, T. XVIII). Til Venstre: A Das Schlos. B Canceley und Renterij. (C) Provianthaus. D Zeughaus. E Brauuhaus. F Königs Stall. G Geheim gang. (H) Börse. (I Hol)ms Kirch. (K Hol)m. (L R)eperban aufm holm. M Osterthor. N Nielai Kirch. O Amackermarkt. P H. Geistes Kirch. Q Regens Kirch. R unser lieben Frauen. S Teutsche Kirch. T Alte markt. U Rathaus. W Westerthor. (X) Norderthor. (Y) Neuwe Kirche. ? Norderfoorstad. a Westervoorstat. b St. Georgii See. c Peblinge See. d Schirader? Dam. e Meyerhoff. f Wartow. g Angelegde Ballemaille. h Helsingneurs thor. i Runde Kirche. k Rosenburg. l Königs garte. m Königsboden. n Grund in Hawen. o Hawen. p Zollbode. q Blockhaus. r st. Annæ Brücke. s Neuwe Strasen. t Islands Reperban. u Casteel. w Christianshawen. x Kirch auf Christianh. y Amaker thor. z Hoge brücke. « Holms brügge. Desuden er følgende Notitser paaskrevet: Anno 1659. Den 20 september ging die Flotte von Kiöpenhagn nach Helsingör. Den 21 dito war mit 19. stüken von die drey batterien gespildt. Den 5 October wahr Ihr Königl. Maytt. in groszer gefahr bey Helshnör. Den 6 dito kam Ihr Königl. Maytt. zurück mit der flotte für Kiöpenhagen. Den 8 dito war Amag eingenommen undt verbrandt. Dito blib Ihr hochgräfl. Excellz. Herrn Gen. Leut Graf Jacob de la gardie geschossen.

1) D. Mag. 5 R. I, p. 268.

2) Den følgende Skildring støtter sig fornemmelig paa følgende topografiske Arbejder: Lassen: Actkstykker og Dokumenter til Kbh.'s Befæstningshistorie 1855. — Vilh. Lorenzen: Problemer i Kbh.'s Historie 1600—1660, belyst ved samtidige Kort i Hist. Medd. om Kbh. 2 R. IV, p. 145 ff, i Tilslutning til Sammes: Haandtegnede Kort over Kbh. fra 1600—1660, 1930. — H. U. Ramsing: Bidrag til det gamle Kbh.'s Topografi i Hist. Medd. om Kbh. I, II og III. — A. Sundbo: Kbh.'s ældste Vandforsyningsarbejder s. St. 2 R. III, p. 249 ff og H. U. Ramsing: Chr. IV's Mageskifter og Erhvervelser i Anledning af Ladegaardens Anlæg, samt hans Vej- og Vandarbejder s. St. 2 R. IV, p. 277 ff.

3) F. Beckett: Anf. V, p. 28 ff.

4) For Undersøgelser i Terrainet er gjort Rede af H. U. Ramsing i Hist. Medd. om Kbh.'s Hist. I, II og III, særlig i II, p. 169 ff: Bidrag til det gamle Københavns Topografi.

5) K. D. I, 597.

- 68) Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 197. — R. A. Regnskab for Christianspries 1645—48.
- 69) Widerberg: I. v. Geelkerck, p. 2.
- 70) K. C. Rockstroh i H. T. 8 R. II, p. 338.
- 71) Otto Blom: Chr. IV's Artilleri, 1877, p. 32.
- 72) W. Mollerup: Billeættens Historie II, p. 2 ff.
- 73) Hirsch: Anf. Arbejde.
- 74) D. Mag. 5 R. II, 379 f.
- 75) Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 197. — E. B. IV, p. 362.
- 76) R. A. Regnskaber over Københavns Befæstning.
- 77) H. R. Friis: Anf. V. p. 281. — E. B. VI, p. 210, Anm.
- 78) R. A. Kbh.s Befæstnings Regnskaber.
- 79) Widerberg: Anf. V. p. 4, 8 ff.

III. CHRISTIAN IV'S BYANLÆG OG ANDRE BYBYGNINGSARBEJDER

1. KONGERIGET DANMARK

INDLEDNING

- 1) R. S. H. I, p. 170.
- 2) R. S. H. I, p. 123.
- 3) Aktstykker til Grevefejdens Historie, 2 Smlg. p. 119.
- 4) Jvf. A. Vejde i: Scandia II, p. 54 ff.
- 5) Will. Anderson i: Tidsskrift f. Konstvetenskabskab 1923—24, p. 97 ff.
- 6) D. Mag. 4 R. V, p. 113 f.
- 7) Kinch: Ribe Bys Hist. og Beskrivelse II, p. 141 ff.
- 8) R. S. H. II, p. 336.
- 9) Borgerne i Lyckeby gjorde imidlertid passiv Modstand. De blev ved at holde Marked og Købmandsskab og endnu saa sent som 1622 maa Kongen mane dem til Lydighed (K. B. $\frac{4}{6}$ 1622).
- 10) C. C. D. III, 371 f.
- 11) K. B. $\frac{7}{8}$ 1612; jvf. $\frac{1}{11}$ 1612.
- 12) K. B. $\frac{18}{8}$ 1612.
- 13) C. C. D. III, 389, 410, 417. — K. B. $\frac{4}{4}$ 1613.
- 14) C. C. D. III, 447; pf. 450. — K. B. $\frac{26}{4}$ 1617.
Borgerne i Aarhus lystrede ikke og $\frac{25}{6}$ 1618 bliver de manede til Lydighed (K. B.).
- 15) R. S. H. I, p. 24. — C. C. D. III, 526. Ogsaa i Trälleborg er Borgerne ulydige og vil ikke svigte deres By (K. B. $\frac{11}{11}$ 1619).
- 16) K. B. $\frac{27}{8}$ 1617.
- 17) K. B. $\frac{14}{6}$ 1614 ff.
- 18) K. B. $\frac{19}{2}$ 1617. — F. Meidell i: Smlgr. t. jysk Hist. og Top. 2 R. III, p. 71 ff.
- 19) R. S. H. I, p. 450.
- 20) R. S. H. I, p. 481. — E. B. II, p. 24.
- 21) Skønt Kolding paa Grund af sin Beliggenhed mellem høje Bakker vilde være umulig at sikre ved Befæstningsanlæg, hvad Chr. IV var ganske klar over, var Tanken om at befæste Byen ret ofte fremme. En Plan over Kolding og Omegn i Hærens Arkiv fra 17. Aarh. angiver et Befæstningsanlæg om Byen af hollandsk Type.
- 22) R. S. H. I, p. 491.
- 23) R. S. H. II, p. 28.
- 24) E. B. II, p. 129.
- 25) Fra det gamle Kjøge, p. 42.
- 26) E. B. II, p. 141, Anm.
- 27) K. B. $\frac{17}{8}$, $\frac{29}{5}$, $\frac{21}{6}$ 1628; $\frac{9}{3}$, $\frac{15}{4}$, $\frac{21}{7}$ 1629.
- 28) E. B. II, p. 222. — R. S. H. II, p. 198.
- 29) R. S. H. II, p. 242.
- 30) R. S. H. II, p. 326. — K. B. $\frac{2}{2}$, $\frac{10}{8}$, $\frac{2}{8}$ 1630; $\frac{28}{4}$ 1632.
- 31) K. B. $\frac{12}{4}$ 1633.
- 32) E. B. IV, p. 273, 283, 286.
- 33) E. B. IV, p. 287.
- 34) R. S. H. II, p. 489.
- 35) R. S. H. II, p. 198. — K. B. $\frac{1}{10}$ 1629.
- 36) R. S. H. II, p. 293.
- 37) E. B. II, p. 347, III. p. 10 f.
- 38) R. S. H. II, p. 295, 300, 326, 353, 389. — K. B. $\frac{28}{4}$ 1632.
- 39) R. S. H. II, p. 520, 524.
- 40) R. S. H. III, p. 68.
- 41) Fra det gamle Kjøge, p. 43.
- 42) R. S. H. III, p. 153 ff.
- 43) R. S. H. III, p. 172.
- 44) R. S. H. III, p. 182.
- 45) Rockstroh i Indledning til Krigen 1657 i H. T. 7 R. VI, p. 366 ff.
- 46) R. S. H. III, p. 215 ff. — D. Mag. 5 R. I, p. 276 ff.
- 47) R. S. H. III, p. 227 ff.
- 48) R. S. H. III, p. 379. — Jvf. E. H. VI, p. 214 ff og 217.
- 49) R. S. H. III, p. 384.

- 8) R. S. H II, p. 242.
 9) R. S. H. III, p. 148 ff.
 10) R. S. H. I, p. 143, 233.
 11) R. S. H. II, p. 610.
 12) R. S. H. III, p. 222 ff.
 13) Y. Nielsen i: Det norske Folks Historie IV, p. 69.
 14) P. Engelstoft i: Det danske Folks Historie IV, p. 223.
 15) Pura: Classicum paciferum Daniæ, 1627.
 16) K. B. ²⁷/₈ 1600.
 17) K. B. ¹⁹/₇ 1600; jfr. ²⁹/₁ 1602.
 18) K. B. ¹⁶/₈ 1618.
 19) Om Chr. IV som Arkitekt, se F. Beckett: Frederiksborg II, Slottets Historie, 1914, p. 52 og W. Wanscher: Rosenborg, 1930, p. 35 ff. Om Kongen som Ingeniør. se: C. S. Widerberg: Isaac v. Geelkerck, 1924, p. 5 ff.
 20) K. B. ¹⁹/₇ og ²⁷/₈ 1600.
 21) Fridericia: Bemærkninger om Rigsmarsken etc. i H. T. 4 R. III. p. 578 ff.
 22) Thyra Sehested: St. m. Sehested, 1911, p. 3 f, 48 ff, 80, 86.
 23) K. B. ²⁷/₈ 1617.
 24) K. B. ¹/₁₀ 1629.
 25) Danske Magazin. 5 R. I, 276 ff.
 26) K. B. ⁸/₁₁ 1611.
 27) Her, og i det følgende, hvor ingen Kildehenvisninger er anført, henvises til Særskildringen af vedkommende By.
 28) K. B. 1600—11 pass. Hübertz: Aktst. til Bornholms Hist. pass.
 29) Th. Thaulow: Lillie-Juulernes Slægtebog, 1925, p. 377.
 30) Om Tidens Arkitekter, se forøvrigt F. Beckett: Anf. V. p. 51 ff. og Vilh. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur 1921, p. 199 ff.
 31) Ogsaa Kartografen Johs. Meier kan lejlighedsvis kaldes »Ingeniør« (P. Lauridsen: Kartografen J. M. i H. T. 6 R. I).
 32) Se nærmere F. Beckett: Anf. V. med Litteraturhenvisninger. — T. Allguin: H. v. Steenv. d. Æ., 1932.
 33) K. B. ¹⁹/₇ 1600.
 34) C. S. Widerberg: Akershus' Fæstning, 1932, p. 32.
 35) K. B. ²⁷/₁₂ 1598. — Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 195.
 36) Lassen: Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie, 1855, p. 32. — Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 195.
 37) Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 195.
 38) K. B. ²⁰/₁₀ 1633.
 39) F. Beckett: Anf. V. pass. — Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 195. — K. B. ²⁸/₁ 1602;
¹²/₄ 1607; ²⁰/₆ 1607; ¹/₄ 1608; ¹⁵/₄ 1618; ⁸/₅ 1621;
²⁰/₆ 1628.
 40) K. B. ²⁹/₈ 1620; ⁵/₈ 1622; ¹⁸/₈ 1631; ²⁹/₂ 1632;
¹⁸/₆ 1632. — C. S. Widerberg: I. v. Geelkerck, 1924, p. 114.
 41) F. Beckett: Anf. V. p. 64.
 42) F. Beckett: Anf. V. p. 64. — F. R. Friis: Bidrag til dansk Kunsth. 1890, p. 14 ff. — Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 195.
 43) C. S. Widerberg: Anf. V. p. 2; jfr. p. 87. Bygmester paa Christiansø ved Flækkerø var M. Gisbert Schmitt fra Delft, men Kongen var utilfreds med ham, hvorfor han ønsker en anden i hans Sted, vistnok Jørgen Ham (D. Mag. 5 R. V, p. 10).
 44) Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 195. — E. B. V, p. 321, 389.
 45) F. R. Friis: Anf. V. p. 23 ff. — K. B. ²⁹/₂ 1630.
 46) 1651 antager Frederik III And. Ølgaard for en Konduktør og Voldmester (K. D. III, 590).
 47) Hirsch: Fortegnelse over dansk-norske Officerer. Haandskrift i Det Kgl. Bibl.
 48) Lassen: Anf. V. p. 33, 37, 39.
 49) Lassen: Anf. V. p. 37 ff.
 50) Lassen: Anf. V. p. 56.
 51) K. B. ⁶/₈ 1622, ¹⁸/₈ 1631, ²⁹/₂ 1632, ¹⁸/₆ 1632. Forøvrigt er de her nævnte Teknikere, ligesom de følgende, nærmere omtalt i de forskellige Byskildringer.
 52) Ax. Larsen: Kalmarkrigen, p. 37. — K. B. ²⁰/₁₀ 1628.
 53) Om selve Ordets opr. Betydning, se Otto Blom i: H. T. 5 R. V, p. 85 ff.
 54) En Skildring af Forholdene ved Befæstningen af Akershus findes i C. S. Widerberg: Anf. V. p. 31 ff.
 55) Lassen: Anf. V. p. 28. — Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 156. — Ax. Larsen: Anf. V. p. 16.
 56) Medd. f. Rentekammerarch. p. 197.
 57) En Søn af ham, Povl Semp, virkede ogsaa som Ingeniør, men er kun lidet kendt.
 58) Medd. f. Rentekammerarch. 1872, p. 197. — Jahn: Chr. IV's Krigshistorie II, p. 294. — K. D. III, p. 251 (Se om Dateringen her Sundbo i Hist. Medd. om Kbh. 2 R. p. 700).
 59) K. B. ⁷/₈ 1612; pf. ¹¹/₆ 1613. — E. B. VII, p. 44.
 60) Lassen: Anf. V. p. 38, 46. — K. B. ¹/₈ 1625; ²⁹/₁₂ 1632.
 61) Ax. Larsen: Kejserkrigen, 1896, p. 50 f.
 62) Reicksarchief i Haag.
 63) K. B. ²⁵/₆ 1626.
 64) K. B. ⁷/₂ 1627.
 65) E. B. II, p. 126 ff. — K. B. ⁷/₂ 1627.
 66) Leth: Ligprædiken, 1672.
 67) K. B. ²⁹/₁₂ 1631.

HENVISNINGER

Forkortelser: C. C. D. = Corpus Constitutionum Daniæ 1558—1660 I—VI ved V. A. Secher 1889—1918. — E. B. = C. F. Bricka og I. A. Fridericia: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve I—VII, 1887—91. — H. T. = Historisk Tidsskrift. — K. B. = L. Laursen: Kancelliets Brevbøger. — K. D. = O. Nielsen: Københavns Diplomatarium. — K. S. = Kiel. Staatsarchiv. — R. A. = Rigsarkivet. — R. S. H. = Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie I—III, 1883—90.

I. KONGERIGERNE DANMARKS OG NORGES OG HERTUGDØMMERNE SLESVIGS OG HOLSTENS BYER VED OVERGANGEN TIL 17. AARHUNDREDE

- 1) P. V. Jacobsen i: H. T. V, p. 1 ff. Nyt H. T. I, p. 129 ff. — Samme: Det danske Skattevæsen under Kongerne Chr. III og Fr. II, 1833. — K. B.: ²⁷/₁₀ 1583; ¹/₇ 1566; ¹⁷/₇ 1569.
- 2) K. B. ¹⁹/₆ 1578.
- 3) C. C. D. II, p. 705 ff. I Pengeskatter er København sat til 5500, Helsingør 1000, Nakskov 800, Næstved 500 Dlr. Laveste Beløb er 100 Dlr. (St. Heddinge, Nykøbing (S), Præstø, Ringsted, Vordingborg og Nysted.) Saks-købing er dog kun sat til 50 Dlr.
- 4) Odense 2500, Assens 500, Kerteminde og Svendborg 400 Dlr. Lavest staar Bogense og Rudkøbing med 100 Dlr.
- 5) Aalborg 2500, Ribe 1500, Randers 1000, Horsens og Viborg 700, Kolding 600 Dlr.
- 6) Halmstad 300, Varberg 150, Falkenberg 30 Laholm 50 Dlr.
- 7) Malmö 2500, Landscrona og Ystad 800, Vä 400, Helsingborg 350, Skanör og Falsterbo tilsammen 100 Dlr. Sölvesborg 50 Dlr.
- 8) Avaskär og Ronneby højst 100 Dlr. De to andre Købstæder kun 50 Dlr.
- 9) Jvf. J. Grundtvig: Dnmks. Folkemængde 1645 i Medd. fra Rentekammerarchivet 1872, p. 208 samt Fr. Hammerich i H. T. 3 R. II, p. 28 ff.
- 10) Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, 1894, p. 68.
- 11) Norges Historie, fremstillet for det norske Folk 1911 IV — 2, p. 191 ff.
- 12) R. Haupt: Bau. u. Kunstdenkm. d. Prov. Schleswig-Holstein VI, p. 746 ff. — P. v. Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Sl.-H. u. die Neuzeit, p. 191—99.
- 13) Fra Forfatterens Haand vil fremkomme en Undersøgelse af, hvilke danske Købstæder, der før Aar 1600 er flyttede eller nedlagte.

II. FORUDSÆTNINGER FOR CHRISTIAN IV'S BYANLÆG OG ANDRE BYBYGNINGSARBEJDER

- 1) R. S. H. I, p. 336.
- 2) Albert Olsen: Scandia III, p. 223 ff. Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik. — W. Sombard: Gesch. d. Kapitalismus II, pass. Jvf. E. F. Heckscher: Merkantilismen som Samfundsopfattelse i H. F. 9 R. V, p. 1 ff.
- 3) K. D. 16.
- 4) C. C. D. III, 136, 410.
- 5) M. Mackeprang: Dansk Købstadsstyrelse, 1900, p. 220 ff. Jvf. H. T. V, p. 38.
- 6) M. Mackeprang: Anf. V, p. 223.
- 7) Norges Historie, fremstillet for det n. Folk. IV, pass.

critiques de spécialistes ne firent cependant pas défaut — comme pour le plan des fortifications de Copenhague postérieur à 1640. Il est aussi hors de doute que l'on s'en est tenu trop longtemps aux petits bastions, mais cela n'amointrit pas l'énorme effort accompli par le roi et ses collaborateurs pour moderniser les fortifications danoises.

Si l'on fait abstraction du mode technique et du caractère des ouvrages de défense, et si l'on s'en tient à la composition des villes au temps de Christian IV, ce qui frappe d'abord c'est qu'au début de son règne des traditions gothiques médiévales se manifestent dans le sens d'un traitement libre et opportuniste des problèmes. Pourtant les principes de la Renaissance s'imposent toujours plus fortement. Mais sur ce point, comme en tant d'autres domaines où la technique et l'art se rencontrent, l'époque est une époque de combat entre la vieille tradition et la nouvelle manière de voir — entre l'opportunisme nordique et la tradition classique.

L'urbanisme de l'époque se tient aussi sous le signe de la Renaissance gothique.

(Traduit par F. Gleizal).

que dans l'élaboration des plans du Nouveau-Copenhague se trouvent aussi deux essais de disposition centrale — le dernier dans l'aménagement de Nyboder. Le plan définitif de 1649 suit le principe du damier qui était aussi adopté pour Christianssand, pour le projet de Laholm et pour l'agrandissement de Glückstadt.

Partout, dans les régulations et les percements aussi, les rues étaient rectilignes et relativement larges, par considération sanitaire autant qu'esthétique; elles devaient être pavées et on prenait grand soin de les tenir propres. Si l'on s'en rapporte aux quelques plans de villes à terrains matriculés connus, on comprend que selon la conception courante de l'époque les rues devaient être composées de maisons à largeur de façade égale et sans doute aussi de même hauteur, — autrement dit d'une rigoureuse homogénéité. Cela aussi était inclus dans la conception de l'ordre et de la beauté de la Renaissance. Christianshavn montre une véritable tendance dans cette direction avec Strandgade, mais le développement ultérieur de l'aménagement prouve l'impossibilité de réaliser ce point de vue partout. De plus maisons à pignons et maisons à longues façades se livraient un violent combat dans plusieurs des nouvelles villes. A Copenhague un aménagement entièrement homogène fut pourtant réalisé selon le principe des maisons en séries dans les Skipperboder, les Nyboder et dans Silkegade. Et si ces maisons étaient très modestes elles étaient du moins dans l'esprit du temps.

Dans la composition des places on adopta aussi la ligne droite et simplifiée. Dans les petites villes une importance plus ou moins grande était accordée à la place du marché; lorsqu'il s'agissait de villes plus considérables, la place était formée — à la manière du début de la Renaissance — en réservant un quadrilatère ou des parties de quadrilatères aux coins donnant sur des carrefours. Dans un seul exemple on rencontre une place aux coins fermés dans le style de la Haute Renaissance, c'est à Christiania, et plus tard la place, seulement en partie exécutée, de la rotonde de Ste Anna, à Copenhague. Par contre il n'existe qu'un seul et très modeste essai de place entourée d'arcades — c'est Nytorv de Copenhague, avec l'arcade de l'hôtel de ville. La place polygonale de Glückstadt occupe une situation tout à fait spéciale.

Il est intéressant de voir le problème place et monuments s'imposer. Cela se produisit par le placement de fontaines monumentales au centre de places: à Gammeltoiv à Copenhague, à Christiania et à Glückstadt. Le roi voulait faire ériger par Hans Steenvinkel junior un véritable monument — une pyramide sur un soubassement avec inscriptions historiques — devant l'entrée de la bourse, on y renonça. L'installation du groupe »Lion et Cheval« sur la petite place devant le château de Glückstadt témoigne aussi d'un sens artistique élevé pour l'art des places. Il n'est naturellement pas question de grand art, toutefois c'est une nouvelle tendance qui se manifeste.

Sans nous étendre davantage ici sur les nombreux travaux de fortifications de genres divers exécutés en connexion avec des villes ou des fondations de villes, il faut souligner que l'ancien système néerlandais y est étroitement suivi. En maints cas, particulièrement dans la fortification d'anciennes villes, ces ouvrages offrent un caractère prononcé de provisoire et le système y est très simplifié. Mais, surtout dans les ouvrages de défense de certaines places fortes du royaume, Glückstadt par ex., et, dans les derniers temps, le plan de Copenhague de 1649, le système atteint un grand développement. C'est aussi le cas de Christianspries. Le château pentagonal de Laholm se compose d'un castel de noble allure avec maisons parallèles aux lignes de défenses. Il est manifeste que l'influence de Christian IV se fit fortement valoir ici et on ne saurait nier que dans ses dernières années il ne suivait plus le mouvement. Les

L'Espagne et la France adoptèrent aussi les nouvelles idées. Au milieu du siècle Mariembourg et Philippeville (Fig. 187) furent fondées dans les Pays-Bas espagnols en même temps que Villefranche et Vitry-le-François, dans le nord de la France. Les théoriciens J. Errard et Jacques Perret éditent leurs oeuvres où ils commentent avec fantaisie les théories italiennes. Charleville et Henrichemont (Fig. 188) sont fondées au commencement du siècle, et, plus tard, Richelieu.

Tandis que provisoirement l'Angleterre reste froide aux idées du jour, la Hollande les accueille avec enthousiasme — le système bastionné aussi sur lequel elle recrée le sien propre, le vieux système de fortification néerlandais dont Freitag (1630) donne l'idée la plus complète. Ce système emploie des remparts de terre, de larges fossés et quantité d'ouvrages extérieurs. Les villes nouvellement fondées qui suivent exactement le nouveau système sont Willemstadt (1583) (Fig. 190) et Coeworden (1597) (Fig. 189).

Les lignes principales, dans l'oeuvre de Christian IV et de ses collaborateurs, prouvent qu'ils étaient au courant des manuels parus sur les théories urbaines régnautes et qu'ils connaissaient une partie des villes nouvellement fondées en Europe. Établir une distinction entre la part du roi et celle de ses collaborateurs dans les cas particuliers est impossible; on doit considérer les oeuvres mêmes comme un résultat d'ensemble obtenu par une étroite collaboration.

Ils comprenaient l'importance du juste emplacement d'une ville au point de vue social et sanitaire, mais surtout ils savaient qu'elle devait avoir une structure rationnelle et géométrique et ils connaissaient le système bastionné, particulièrement dans sa forme néerlandaise. Ils n'ignoraient pas non plus qu'une ville doit être plaisante sous le rapport de l'esthétique.

Quant aux résultats que Christian IV et ses collaborateurs pouvaient atteindre, ils dépendaient en grande partie de la puissance dont le roi disposait. Elle était — nous l'avons déjà dit — très grande en théorie, moindre en pratique; mais il était pourtant soutenu par le culte de l'époque pour les princes, et par le noble rêve d'une possibilité de créer la ville idéale. L'époque croyait en cette possibilité! Si les résultats n'ont pas toujours été monumentaux la faute en est à la pauvreté, au manque de compréhension et souvent à la mauvaise volonté de la population. Malgré tout l'oeuvre du roi et de ses collaborateurs mérite l'admiration.

En général, le juste emplacement était choisi, et la réalisation d'un but social poursuivi était souvent obtenue; mais c'était avant tout les idéals européens qui perçaient à travers l'aménagement urbain — aussi bien dans les villes fortifiées qu'ouvertes. Il va de soi que les particularités de terroir jouaient souvent un grand rôle, à Christianopol, par ex., très fortement empreinte d'opportunisme gothique, ainsi qu'à Kongeløv qui, de même que les 6 villes suivantes, date env. de l'époque 1611—1625. Dans les Skipperboder de Copenhague il y a un effort vers la régularité, et dans la régulation de Halmstadt un important travail fut accompli pour moderniser le réseau des rues. Varberg porte aussi la marque de la Renaissance dont on sut donner, particulièrement à Christiansstadt, le caractère typique, bien qu'avec des éléments gothiques. La partie est de Glückstadt est entièrement dans l'esprit de la ville forte idéale. Christiania est moins intéressante car elle donne l'impression d'être composée comme une seule moitié d'une ville supposée, mais par ailleurs elle est tout à fait dans l'esprit du temps. Il en est de même pour le plan de Bredsted. Après 1625 le nombre des fondations urbaines réalisées se restreint fortement. Seul le contour de la »ville du Jutland« sur la pointe d'Emmer est connu. Il est intéressant de voir

La ville près de Ballum. Vers la fin de la décade 1630—40 Christian IV commençait à abandonner la pensée de la »Ville du Jutland« et voulait fonder une ville près de Ballum, à l'ouest du Slesvig. Les jalons en furent posés en 1642; ce devait être une ville commerciale fortifiée — un port de dégagement vers l'ouest. L'emplacement était certainement, le lieu du rivage où le Bredeaa offrait un voie navigable (Fig. 174). La guerre de 1643—45 arrêta les travaux (Vilh. Loreuzen).

IV. CAPACITÉS ET POSSIBILITÉS DE CHRISTIAN IV ET DE SES COLLABORATEURS TECHNIQUES EN TANT QU'URBANISTES, ET RÉSULTATS QU'ILS OBTINRENT par Vilh. Loreuzen.

L'OEUVRE de Christian IV, qui fonda des villes nouvelles et en transforma d'anciennes, est d'une telle envergure, qu'elle reste sans pareille dans l'histoire de l'Europe de l'époque. Il commença une énorme besogne de déblaiement dans tous les domaines urbains.

Les nouvelles idées européennes sur l'urbanisme n'étaient pas entièrement inconnues dans le Nord, mais c'est Christian IV qui, aidé de ses collaborateurs, les introduisit réellement dans ses états.

En Italie la Renaissance avait posé le problème urbain au XVe c. avec L. B. Alberti; il s'engagea dans la voie des recherches pour créer la cité idéale — la ville en tant qu'oeuvre d'art. L'intérêt très vif de l'époque pour améliorer les fortifications eut pour effet qu'il s'agissait en vérité de la ville forte idéale. Filarete dans sa ville idéale (Fig. 175) mais surtout Francesco di Georgio Martini fait un apport considérable en recommandant la ville polygonale — à noyau central et rues rayonnantes et circulaires et établit la base de l'enceinte bastionnée (Fig. 176). Sa tâche est continuée au XVIe s. par Girolamo Maggi qui préconise le quadrilatère (Fig. 177). En 1650 env. le système de fortification néo-italien prend forme, tandis que les ingénieurs paraissent au premier plan comme urbanistes, Francesco de Marchi et Pietro Cattaneo par ex.; tous deux construisent pourtant beaucoup sur le plan polygonal de Giorgio, qu'ils combinent avec le système du damier (Fig. 178). Comme précédemment Maggi, ils recommandent un noyau central quadrangulaire. Dans la seconde moitié du siècle l'intérêt pour l'urbanisme décroît, mais des hommes comme Andrea Palladio traitent cependant des éléments urbains importants comme les rues et les places, et Vicentio Scamozzi également, lorsqu'il bâtit sur les plans idéaux de Cattaneo (Fig. 179), ainsi que Vasari il Giovane (Fig. 180). Mais déjà à l'approche du XVIIe s. le baroque est en plein essor en Italie — sans trop s'appuyer sur des théories.

Parmi les aménagements de villes réalisées en Italie selon le nouvel esprit on peut particulièrement mentionner La Valetta, à Malte (1566) (Fig. 181), de forme irrégulière, Livourne (1580) (Fig. 182), en pentagone, et la véritable place forte idéale de Palmanuova, près de Venise (1593) (Fig. 183).

Les théories urbaines des Italiens gagnèrent toute l'Europe, favorisées par le vif intérêt qu'inspiraient les fortifications. En Allemagne Albrecht Dürer en est influencé dans son plan idéal de 1527 (Fig. 184) et dans son art des fortifications; Daniel Speckle surpasse, en 1589, le point de vue des Italiens. Sa ville idéale (Fig. 185) imite pourtant celle de Giorgio. Parmi les villes réalisées Freudenstadt, 1599 (Fig. 186) et Neu-Hanau, de même date, sont toutes deux influencées par les Italiens.

est connue par des plans de 1651 env. lorsqu'on restreignit fortement la superficie de la ville (Fig. 160).

Le travail continuait sans cesse dans la vieille ville dont la partie ouest commençait alors à prendre forme. Des étrangers y étaient attirés de la manière habituelle; diverses sociétés religieuses édifiaient des églises; des bâtiments commerciaux, industriels et militaires s'élevaient. Un petit château royal, Glücksburg, fut bâti en 1629 près du port et une sculpture fut placée devant le château sur la petite place. En 1642 l'hôtel de ville fut construit sur la grande place (Fig. 158). La douane de l'Elbe de 1630 avait donné grand profit à la ville; elle fut supprimée en 1645. Ce fait, et surtout la guerre de 1643—45, affaiblirent Glückstadt qui ne devint jamais ce qu'avait rêvé Christian IV (Alf. Bramigk et Villh. Lorenzen).

Krempe. Cette petite ville fluviale avait été fortifiée par Christian III par des remparts et 6 ronds-points. De 1595 à 1605 la fortification fut modernisée et augmentée de 6 bastions, probablement exécutés par Schultz que secondaient Henrik Rump et Bartholomæus Schröder. La meilleure idée de ces ouvrages nous est donnée par une carte de la ville de 1700 env. (Fig. 163).

Bredsted. De 1619 à 1624 de grands travaux d'endiguement furent exécutés près de Bredsted, à l'ouest du Slesvig — Bredsted Værk (Fig. 164), sur le Botter Gat et sous la conduite de Johan Semp. En corrélation avec ces travaux le roi avait eu l'intention de créer une ville pour favoriser le trafic maritime et le commerce dans ces régions — un port de dégagement vers l'ouest. Le plan d'une ville, désignée »Bredsted« (Fig. 165) doit correspondre à cette ville, l'auteur a dû être Johan Semp. La ville projetée a une forme à peu près rectangulaire, suit le système du damier et présente une distribution régulière des terrains. Elle est disposée sur une rivière; mais on ne saurait dire s'il s'agit d'une régulation du bourg de Bredsted ou d'une localité toute neuve proche du Botter Gat.

Rendsborg. Les fortifications de la ville, dues à Christian III, étaient depuis longtemps caduques. En 1640 seulement il est question d'une modernisation par Axel Urup. C'est assurément lui qui a élaboré le projet Fig. 166, qui, dans ses grandes lignes, est reproduit par Danckwerth en 1645 et 49 (Fig. 168). La carte du siège de 1545 montre ce qui a été réellement exécuté (Fig. 167).

Brunsbüttel. Cette petite ville à l'embouchure de l'Elbe a été pourvue par Christian IV d'une enceinte bastionnée (Fig. 169) pendant la guerre de 1643—45.

Ville près de Howacht. En 1640 Christian IV acheta la ville de Lütjenburg et les terres de Neudorf qui en étaient voisines pour transporter la ville au port de Neudorf près de Howacht (Fig. 170). Il envoya ensuite Peter Bysser dans la région pour en dresser une carte. Mais aucune nouvelle ville n'en résulta.

Christianspries, sur la côte ouest du fjord de Kiel, fut commencée en 1632; ce devait être une forteresse destinée aux troupes et à l'administration. Elle fut construite par Axel Urup, secondé par Otto de Claer et plus tard par Peter Bysser (1634—40), avec Hans Osterman comme conducteur. Le fort est surtout connu par une gravure de Merian (Fig. 172), sans doute d'après un premier projet d'Urup. D'après le plan (Fig. 171), elle formait un losange à remparts bastionnés, ravelins et chemin couvert. L'entrée principale était, à l'ouest, une porte monumentale ornée de flèches. A l'intérieur de l'enceinte se trouvaient des casernes, un bâtiment administratif et la demeure du roi. En 1650 le fort fut démoli.

Le fort de Rödemis fut projeté et commencé en 1737 comme une cité militaire et administrative fortifiée, mais il fut bientôt abandonné (Fig. 173).